

302205

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI
SZABÓ IMRE

II. KÖTET I. SZÁM

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1952

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
II. TÁRSADALOM-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A Szerkesztőbizottság tagjai
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

Szerkeszti
SZABÓ IMRE

SZERKESZTŐSÉG : BUDAPEST, V., NÁDOR-U. 12.
KIADÓHIVATAL : BUDAPEST, V., ALKOTMÁNY-U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg és az Akadémia II. osztályának előadóüléseinek bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven nyomtatásban még meg nem jelent értekezéseket közölnek társadalmi-történeti tudományok (történelem, filozófia, klasszika-filológia, régészet, művészettörténet, néprajz, pedagógia, jog, közgazdaságtan, földrajz) köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

Kéziratok a következő címre küldendők :

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
Budapest, V., Nádor-u. 12.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Minden szerzőt megjelent munkájáért 100 különlenyomat és nyomtatott 40 000 »n«-enként 400.— Ft tiszteletdíj illet meg. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára belföldi címre 20.— Ft, külföldi címre 30.— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány-u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 04-878-111-48), külföldi megrendelések a »Kultúra« Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, VIII., Rákóczi-út 5 Magyar Nemzeti Bank egyszámla száma 45-790-057-50-032) útján eszközölhetők.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegennyelvű folyóiratokat adja ki :

1. Acta Historica
2. Studia Historica
3. Acta Archaeologica
4. Acta Ethnographica

Acta Historica Szerkesztősége : Budapest, VIII., Puskin-u. 26.

Studia Historica Szerkesztősége : Budapest, VIII., Puskin-u. 26.

Acta Archaeologica Szerkesztősége : Budapest, V., Alkotmány-u. 21.

Acta Ethnographica Szerkesztősége : Budapest, Egyetem, Néprajzi Intézet. VIII.,
Trefort-u. 8.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI
SZABÓ IMRE

II. KÖTET

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1952

II. OSZT. KÖZL.

A SZOCIALISTA GAZDASÁG FEJLŐDÉSÉNEK FELTÉTELEI A SZOVJET ÉS A MAGYAR JOG TÜKRÉBEN

A Magyar Szovjet Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia Jogi Állandó Bizottsága
rendezésében 1952 márc. 18-án tartott előadás

VILÁGHY MIKLÓS

1. 1931. júniusában, az első sztálini ötéves tervidőszak fele útján értekezletre gyűltek össze a Szovjetunióban a gazdaság vezető funkcionáriusai.

Erre az időre, az 1931. év derekára a munkáshatalom által vezetett szovjet gazdaság már a fejlődés hatalmas útját tette meg, óriási belső és nemzetközi nehézségeket győzött le. A Bolsevik Párt és a munkásosztály erőfeszítései győzelemre vitték a szovjet iparosítás politikáját, felhalmozták a nehézipar megteremtéséhez szükséges anyagi eszközöket, lerakták az ország egész gazdaságának átalakítására képes nehézipar alapzatát. A népgazdaság össztermelésében az ipar túlsúlyra jutott a mezőgazdasággal szemben. Az első ötéves terv során óriási méretű építő munka indult meg, új gyárak, szovhozok, kolhozok jöttek létre. Kibontakozott a dolgozók millióinak szocialista versenye, kialakulóban volt az új munkafegyelem. A XVI. Pártkongresszus megbízta a Párt Központi Bizottságát, biztosítsa a továbbiakban is a szocialista építés harcos, bolsevik ütemét és érje el, hogy az ötéves tervet valóban négy év alatt teljesítsék. Ilyen körülmények között ült össze 1931. júniusában a szovjet gazdaság funkcionáriusainak értekezlete.

Az értekezleten Sztálin elvtárs a marxizmus-leninizmus dialektikus módszerének zseniális alkalmazásával mélyrehatóan elemezte a szovjet gazdaság állapotát és megállapította, hogy az utóbbi időben a szovjet ipar fejlődésének feltételei megváltoztak: új helyzet állt elő, amely a vezetésnek új módszereit követeli meg. Az új feltételeket s az ezeknek megfelelő új munkamódszereket Sztálin hat pontban foglalta össze; felvetette a munkaerő, a munkabér, az egyszemélyi felelős vezetés, az új műszaki értelmiség, a régi értelmiséghez való viszony s az önálló gazdasági elszámolás kérdéseit s kifejtette, mikép kell irányítani az ezekben a kérdésekben mutatkozó új feltételek között a gazdasági építő munkát.

A sztálini útmutatások, a Bolsevik Párt vezetése nyomán mozgásba jött az új irányban a szovjet államapparátus. Határozatok, rendeletek, jogszabályok, új szocialista jogintézmények születtek. S a helyes politikai vonal, a Párt következetes harca, a szovjet állam és jog hatékony segítsége, a dolgozó tömegek odaadó munkája sikerre vezetett: a szovjet ország győztesen fejezte be határidő előtt az első sztálini ötéves tervet s biztosan haladt tovább a szocialista gazdaság fejlesztésének útján.

2. Az az új helyzet, azok az új feladatok, amelyeket Sztálin 1931-ben a szovjet gazdaságra nézve megállapított, a hároméves terv végéféle s az ötéves terv eddig eltelt két évében nálunk is jelentkeztek.

Hároméves tervünk végrehajtása során a fasiszta háborúban erősen szétzilált és jelentékeny mértékben elpusztult népgazdaságunkat újjáépítettük, helyreállítottuk. A hároméves terv szilárd alapot teremtett népgazdaságunk további, az eddiginél is gyorsabb fejlődése számára. Első — időközben fel-emelt — ötéves tervünkben kitűzhettük népgazdaságunk újjáalakításának, agrár-ipari országból ipari-agrár országgá változtatásának feladatát. A feladat megvalósítása során máris komoly eredményeket értünk el. Népgazdaságunkban az ipar túlsúlyra jutott: országunk mezőgazdasági országból ipari országgá vált.

Ez a fejlődés, a helyreállítási szakasz befejezése, gazdaságunk szerkezetének átalakulása nálunk is új helyzetet, új feladatokat eredményezett a gazdasági építő munkában. Gerő elvtárs a Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusán elemezte ezt az új helyzetet s a legfontosabb feladatokat a munkaerő tervszerű toborzásában és kiképzésében, a szocialista munkabérrendszer kifejlesztésében, széles népi műszaki értelmiség kialakításában, felelős egyszemélyi vezetésben, végül a vezetés s az ellenőrzés munkájának megjavításában jelölte meg.

Amint a szovjet állam és jog annak idején új fejlődésnek indult a szovjet gazdaság új helyzetének, új feltételeinek megfelelő irányban — amint a szovjet állam határozatai, törvényei és rendeletei hatalmas emelők voltak a szovjet szocialista gazdaság építésére, az ötéves tervek valóráváltására, ugyanúgy a mi államunk határozatai, törvényei és rendeletei, a mi jogunk is új intézményeket hozott létre az új feladatoknak megfelelően s hatalmas cselekvő erőt jelent népgazdaságunk építése, a szocializmus építése útján.

3. A szovjet és a magyar fejlődés tapasztalatait általánosítva azt állapíthatjuk meg, hogy *a szocialista gazdaság fejlődése a helyreállítás szakaszának végén, a gazdaság újjáalakítása periódusának kezdetével új helyzetbe, új feltételek közé kerül.* Az új helyzet, az új feltételek új korszakot jelentenek a szocialista állami szervezet munkája, a szocialista jog fejlődése szempontjából is. Új jogi intézmények jönnek létre, amelyeknek az a feladatuk, hogy tevékenyen közreműködjenek a szocialista alap megszilárdításában, a szocialista gazdaság továbbfejlesztésében.

Azok a kérdések, amelyek a szocialista gazdaság fejlődésének ebben a szakaszában felmerülnek, azok az új feltételek, amelyek között a szocialista gazdaság fejlődik, természetesen nem mind egyformán érintik a szocialista jog területét. Egyes kérdések, amilyenek a régi értelmiséghez való viszony vagy a termelőeszközök jobb kihasználásának, a termelés egyenletesebbé tételének kérdései — bár természetesen döntő fontosságú kérdései az állami munkának, nem olyanok, amelyek jogszabályok tartalmában jelentkeznek, hanem inkább az állami apparátus mindennapi következetes munkájában oldhatók meg.

Más kérdések, amilyenek a munkabér, az egyéni vezetés vagy az önálló gazdasági elszámolás kérdései viszont — bár nem kevésbé gyakorlati jellegűek — jogszabályok széles körében jutnak kifejezésre s ezért a jogi tanulmányozásra is több alkalmat adnak.

Ilyen értelemben vetek fel s igyekszem tanulmányozni a következőkben öt kérdést, amelyek népgazdaságunk fejlődésének mai szakaszában a gazdasági munka alapvető kérdései, fő feladatai közé tartoznak s megvizsgálom ezek vetületét a szovjet és a magyar jog tükrében. Ezek a kérdések : *a munkaerő, a munkabér, a munkafegyelem, az egyszemélyi felelős vezetés és az önálló gazdasági elszámolás* kérdései. A vizsgálati módszer mindegyik kérdésben az lesz, hogy rövid elvi bevezetés után összefoglalom a szovjet jog legfontosabb rendszabályait az adott kérdésben, majd megvizsgálom, hogyan hasznosította a magyar jog a szovjet tapasztalatokat a kérdéses területen. Befejezésül néhány *elméleti következtetést* igyekszem majd levonni a vizsgált anyag alapján.

I

A munkaerő

1. A munkaerő kapitalista viszonyok között a burzsoá állam megoldandó feladataként általában nem jelentkezik. A kapitalizmusnak, mint társadalmi rendszernek szükségzerű velejárója az állandó munkanélküliség, aminek folytán a kapitalista gazdaság állandóan el van látva a szükséges számú munkaerővel. A kapitalista gazdaság ezenfelül — különösen az imperializmus korában, amikor a termelés társadalmi jellege és az egyéni kisajátítás közötti ellentmondás ennek minden következményével a végletekig kiéleződik — csak igen keveset vagy egyáltalában nem fejlődik, aminek következtében a kapitalista gazdaság munkaerőszükséglete viszonylag csekély. Ezt a csekély munkaerőszükségletet mindig el tudja látni a munkanélküliek serege, akik a falun egyre fokozódó nyomor elől menekülve tódulnak az iparba, a városba.

Egészen más a helyzet a szocializmus viszonyai között, akkor, amikor a munkáshatalom már befejezte a népgazdaság helyreállításának feladatát és a gazdaság teljes újjáalakításának, gyors ütemű szocialista fejlesztésének feladatát tűzte maga elé. A hatalmas arányú fejlődés hatása alatt gyorsan megszűnik a kapitalizmusban még krónikus munkanélküliség s a gazdaság gyors ütemű fejlődése egyre nagyobb és nagyobb munkaerőszükségletet, munkaerőhiányt idéz elő. Ezt a szükségletet már nem lehet a faluról sem fedezni, mert a proletárdiktatúra viszonyai között a parasztság rétegződésének további elmélyülése, a közép- és különösen a szegényparasztság elnincstelenedése is megszűnik s ezzel megszűnik a munkaerőnek a városba vándorlása is. Ezzel a fejlődéssel párhuzamosan továbbá a munkaerővel szemben támasztott szakmai

követelmények is emelkednek, mert az ipari technika egyre fejlettebbé, bonyolultabbá válik.

Ilyen viszonyok között, ilyen feltételek mellett a munkaerő kérdése két oldalról, két vonatkozásban merül fel. Egyrészt, mint meghatározott számú ember problémája, akiknek munkaerejére az iparban adódó új feladatok megoldásához szükség van. Ez a kérdés *menyiségi oldala*. Másrészt mint a szakképzés problémája, olyan szakemberek kérdése, akik a fejlődő, egyre bonyolultabb ipari technikából adódó követelményeknek meg tudnak felelni. Ez a kérdés *minőségi oldala*.

Sztálin elvtárs bevezetőben említett híres beszédében a szocialista viszonyok között jelentkező munkaerőprobléma mindkét oldalát tudományos pontossággal kimutatta és megjelölte a probléma megoldásának helyes útjait is. »... a dolgoknak szabad folyást engedő politikáról át kell térnünk — mondotta Sztálin elvtárs — arra a politikára, mely az ipar számára a munkásokat *szervezett úton* toborozza. Ennek viszont csak egy útja van — a gazdasági szervezeteknek szerződést kell kötniök a kolhozokkal és a kolhozparasztokkal.«¹ Rámutatott Sztálin elvtárs az új helyzetre a szakképzett munkaerőszükséglet szempontjából is. »Ha a Szovjetunió szocialista iparosításának programját valóban meg akarjuk valósítani, akkor ma háromszor, ötször annyi mérnöki és technikusit erőt és ipari vezető embert kell a magunk számára biztosítani, mint eddig.«²

2. A sztálini útmutatások nyomán a Bolsevik Párt irányítása mellett szovjet jog a munkaerőprobléma megoldására a sajátos intézmények egész sorát hozta létre.

A munkaerő probléma számszerű oldalát elsősorban a *munkaerőtoborzás* intézményei oldották meg. A munkaerőtoborzás gyakorlati lebonyolítása során a szovjet jog *két újtípusú szerződésfajta*val bővült. Az egyik szerződésfajta a munkaerő felvételében történő közreműködés alkalmából a kolhozokkal jön létre. A kolhozok e szerződés alapján — a Bolsevik Párt által kiadott és az állami toborzó szervek által megvalósított irányvonalnak megfelelően — arra kötelezik magukat, hogy a maguk szervezeti-politikai erejével közreműködnek meghatározott számú, eddig a kolhozokban dolgozó munkaerőnek az iparba való átirányításánál. A másik szerződésfajta magukkal az ipari munkára elszegődött kolhozparasztokkal jön létre. Ez a szerződésfajta a minden munkaszerződésre jellemző alapvető feltételeken kívül, amilyen a két szerződő fél akaratnyilvánítása arra, hogy munkaviszonyt létesítenek, egy sor speciális feltételt tartalmaz. Szabályozza a szerződés a munkára jelentkező kolhoztagnak más vidékre való utazásával felmerülő kérdéseket, különleges kedvezményeket biztosít arra az esetre, ha a szerződő kolhozparaszt a szerződés lejárta után is az iparban kíván maradni s végül rendelkezéseket tartalmaz, amelyek felvilágo-

¹ Sztálin ; A leninizmus kérdései. Szikra 1950. 400. l.

² Sztálin ; A leninizmus kérdései. Szikra 1950. 409. l.

sítják a kolhozparasztot az ipari munkára vonatkozó általános rendelkezésekről, a munkabérről, a szabadságról, a munkafegyelem megtartásának kötelezettségéről stb.

A szakképzett munkaerővel való ellátást biztosító szovjet rendelkezések közül jelentőségében kiemelkedik a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének 1940. október 2-án kelt rendelete a szakképzett káderek állami munkaerőtartalékairól. Ez a rendelet teremtette meg a sztálini útmutatások alapján az ipar szakmunkásokkal való ellátásának szocialista rendszerét. A rendelet értelmében az állami munkaerőtartalékok közé tartozó fiatal polgár a gyári üzemi oktatás során hat hónapig vagy az ipari tanulóiskolában, illetőleg a vasutasiskolában két évig tartó tanulás után további négyévi *kötelező szakmai gyakorlatot* folytat, mint valamelyik állami vállalat vagy más állami szerv munkása. Az állami munkaerőtartalékok keretén belül külön kategóriát jelentenek azok a fiatal dolgozók, akik felső- vagy középfokú szakiskolát végeztek. Ezek az iskola elvégzése után háromévi *kötelező szakmai gyakorlatot* folytatnak.

3. A magyar népgazdaság fejlődésében a hároméves terv utolsó hónapjaiban kezdett mutatkozni az az új helyzet, amelynek kialakulását Sztálin elvtárs a szovjet gazdaságra vonatkozólag 1931-ben állapította meg. A munkanélküliség a hároméves terv vége felé megszűnt, az ötéves terv az egész gazdaság újjáalakításának feladatát tűzte a magyar nép elé. Az ebből adódó helyzetben Pártunk vezetése nyomban hasznosította a Szovjetunió tapasztalatait. »Magyarországon — írta Gerő elvtárs a Pravdában 1950. január 1-én megjelent cikkében — a felszabadulás előtt a szakmunkásoknak túlnyomó részét a kisipar képezte ki. A tőkés rendszerben, amikor a szakmunkásutánpótlás szükséglete igen csekély volt, a szakmunkáskáderek képzésének ez a kézműves jellege nem okozott nehézséget. Más a helyzet azonban a népi demokratikus Magyarországon, mely szocialista ipart épít s melynek ezért aránylag rövid idő alatt igen nagy számú új, magasan képzett szakmunkásra van szüksége.«³

Pártunk irányvonalának megfelelően a Minisztertanács 1950. január 8-án határozatot hozott az ipari munkaerőgazdálkodásról és szakképzésről, A határozat átalakította az ipari tanulóiskolák, az átképzőtanfolyamok és a továbbképző tanfolyamok rendszerét, újból szabályozta a tanulóképzés időtartamát és módszerét. A 8/1950./I. 9./M. T. számú rendelettel létrejött a Munkaerőtartalékok Hivatala, amelynek feladata lett a magyar népgazdaság részére elsősorban ipari tanulóképzés útján, a szükséges szakmunkaerőt biztosítani. A Munka Törvénykönyvének XV. fejezete a szovjet tapasztalatokat értékesítve, létrehozta a kötelező szakmai gyakorlat intézményét, amelyet további rendeletek részleteiben is szabályoztak egyrészt a fiatal szakmunkásokra, másrészt a közép- és felsőfokú szakiskolát végzett ifjú szakemberekre.

³ Gerő: Harchan a szocialista népgazdaságért. Szikra 1950. 613. 1.

A szakképzés szocialista átszervezésével párhuzamosan kialakult nálunk is a munkaerőtoborzás állami rendszere. A 40/1951./II. 11./ M. T. számú rendelet kimondotta, hogy a népgazdaság gyorsütemű fejlesztése által indokolt munkaerőszükségletet részben toborzás útján kell fedezni. A toborzásra való jelentkezés önkéntes, csak felvilágosítás és meggyőzés útján szabad toborozni. A toborzást az előzetesen megállapított és jóváhagyott toborzási terv alapján a toborzásban érdekelt vállalatok végzik a községi (városi, városi kerületi) tanácsok végrehajtóbizottságainak közreműködésével. Részben megvalósította jogunk a toborzási munkaszerződésnek a szovjet jogban ismert típusát is. A munkaerőt toborzó vállalat a toborzásra jelentkező dolgozóval határozott időtartamra szóló írásbeli munkaszerződést köt. A szerződés megkötésével egyidejűleg a toborzott dolgozó pénzbeli jutalmat kap, amely a szerződés lejártáig előlegnek számít. Szabályozza a rendelet a toborzásra jelentkezett dolgozók elszállításával, elszállásolásával, munkábaállításával kapcsolatos kérdéseket is.

Ilyen módon jogunk a munkaerőprobléma megoldása terén messzemenően hasznosította a szovjet tapasztalatokat. Az ezzel kapcsolatos szovjet jogintézmények közül egyelőre nem került bevezetésre a mezőgazdasági termelészövetkezetekkel kötött toborzási szerződések típusa, mert ezt csak a mezőgazdaság szocialista fejlődésének nálunk még el nem ért, magasabb fokán lehet megvalósítani.

II

A munkabér

1. A munkabér a kapitalizmusban s a munkabér a szocializmusban oly gyökeresen különbözik egymástól, hogy a két azonos néven nevezett társadalmi jelenség között a pénzforma külső hasonlóságán felül csaknem semmi közös vonás nincsen. A munkabér a kapitalizmusban egyfajta árunak, éspedig a munkaerőnek, mint árunak ára. A munkareő, mint áru és a munkabér, mint ezért az áruért járó ellenérték, magában foglalja a tőkés társadalmi rend bonyolult összefüggéseinek, ellentmondásainak egész rendszerét. Kifejezi azt, hogy a munkás a kapitalizmus viszonyai között meg van fosztva a termelőeszközök birtokától, kénytelen tehát munkaerejét eladni, ha meg akar élni. Ezért az áruért a tőkés a körülmények szerint változó árat fizet, legfeljebb azonban annyit, amennyit a tőke értékesítési lehetősége megszab, tehát nem alkalmaz munkást, ha az nem termel számára több értéket, mint amennyit munkabérében megkap.

A szocializmus viszonyai között, amikor a termelési eszközök társadalmi tulajdonban vannak, megszűnt a kizsákmányolás a a munkaerő árujellege, a munkabér sem a munkaerő ára többé. A munkabér szocialista viszonyok között a társadalmi termelés eredményének az a része, amely a szocialista gazdasági

terv szerint a munkás személyes, egyéni felhasználására jut az általa végzett munka mennyiségének és minőségének megfelelően. A munkabér ezek szerint a szocializmusban a szocializmus elvének, a munka szerinti elosztás elvének egyik legfőbb eszköze: a dolgozó munkája ellenében annyit kap a társadalom rendelkezésére álló fogyasztási javakból, amennyi munkája mennyiségének és minőségének megfelel. A munkabér nagyságát a szocializmusban nem valamiféle értékesítési lehetőség, hanem az szabja meg, hogy mennyi a társadalmi össztermék, mennyit termelt a társadalom s a különböző levonások után mennyi marad a termelők közötti közvetlen elosztásra. A társadalmi termelés emelkedése tehát egyenes arányban van a munkabér emelkedésével. Minél nagyobb a társadalmi termelés eredménye, annál nagyobb a munkabér. A szocialista társadalomban érvényesülő bérrendszer ezenfelül szerves része a szocialista állam gazdasági életét meghatározó népgazdasági tervnek. A tervben azt is előírnyozzák, hogy a tervszerű termelés eredményéből munkabérek formájában mennyi kerül közvetlen szétosztásra a termelők között.

A marxizmus-leninizmus klasszikusai, köztük különösen Sztálin elvtárs, konkretizálták a szocializmusnak ezeket az elvi tételeit a gyakorlatban s meghatározták a szocialista bérrendszer alapelveit. Sztálin elvtárs a szovjet gazdaság vezetőinek értekezletén mondott beszédében ezeket mondotta: »Marx és Lenin azt mondják, hogy a szakmunka és a nem szakképzett munka közti különbség a szocializmusban is meglesz még az osztályok megszűnése után is, hogy ennek a különbségnek csak a kommunizmusban kell eltűnnie és hogy ennek következtében »a munkabért« még a szocializmusban is a munka arányában, nem pedig a szükségletek arányában kell fizetni.«⁴ »Az egyenlődsdi oda vezet — mondotta továbbá Sztálin elvtárs, hogy a tanulatlan munkás nincs érdekelve abban, hogy szakmunkás váljék belőle és ily módon meg van fosztva az előrehaladás perspektívájától és emiatt az üzemben »nyaralónak« érzi magát, aki csak ideiglenesen dolgozik, csak azért, hogy »keressen egy kis pénzt« és aztán továbbálljon »szerencsét próbálni« valahová máshová. Az egyenlődsdi oda vezet, hogy a képzett munkás kénytelen egyik üzemből a másikba átmenni mindaddig, amíg végre olyan üzemre nem akad, ahol kellőképen tudják értékelni a képzett munkást.«⁵

2. A szovjet jog valóra váltotta Sztálinnak, a Bolsevik Pártnak ezeket az útmutatásait és kialakította a szocialista bérrendszer alapvető formáit. A munka szerinti elosztás elvének megfelelően a szovjet munkajog rendelkezései szerint a munkabér alapvető formája a teljesítménybér, és pedig ennek a munkadarabokra, munkaegységekre alapított legkövetkezetesebb formája, a darabbér. A szovjet munkajog a darabbérrendszernek két fő formáját valósította meg: az egyenes vagy közvetlen darabbért és a progresszív darabbért. Egyenes vagy közvetlen

⁴ Sztálin; A leninizmus kérdései. Szikra 1950. 402. 1.

⁵ Sztálin; A leninizmus kérdései. Szikra 1950. 402. 1.

darabbér esetében az egyes munkadarabra, a teljesítményegységre eső munkabér mértéke nem függ attól, hogy a munkás a normát teljesíti-e vagy sem, hanem a munkás keresete a munka eredményével egyenes arányban növekszik. A progresszív darabbér a teljesítménynorma meghatározott színvonalán felül emelkedő egységbéreket állapít meg. A teljesítménybérrendszer mellett a szovjet munkajog ismeri az időbérrendszert olyan munkakörökre, ahol a teljesítményt közvetlenül mérni nem lehet. Ezeken a munkabérformákon felül a szovjet munkajog a teljesítmény szerinti díjazás elvének hatalmas eszközét valósította meg a szocialista bérrendszer egy külön formájának, a prémiumrendszernek megvalósításával. A prémiumrendszer lényege az, hogy a munkás az alaphéren felül meghatározott feladatok teljesítéseért külön jutalmat, prémiumot kap. Ezt a rendszert a Szovjetunióban a Népbiztosok Tanácsának 1929. október 13-án kelt rendelete vezette be s utóbb számos rendelet fejlesztette tovább.

A szovjet munkabérrendszer szerves részét teszik azok a jogszabályok, amelyek a munkabérekkel való tervszerű gazdálkodást, a munkabérek tervezését és a beralap tervszerű felhasználását biztosítják. A dolgozók alapvető csoportjainak átlagos munkabérét és munkaberalapját évi és negyedévi beralaptervek állapítják meg. A beralapterv az önköltséggel való összefüggés folytán fontos része a termelési előirányzatnak. Az a célja, hogy a vállalat, illetőleg az iparág dolgozóinak munkabéréhez szükséges pénzmenyiséget megjelölje s ezzel biztosítsa a kérdéses időszakra kitűzött termelési feladat végrehajtását. A beralap összetételét a Szovjetunióban jelenleg a Központi Statisztikai Hivatalnak a Népbiztosok Tanácsa által jóváhagyott 1949. február 24-i utasítása, felhasználását pedig az állami bankszervezet kiépítésére és működésére vonatkozó, az 1930. év óta sorozatosan keletkezett törvények és egyéb jogszabályok szabályozzák.

3. A magyar népgazdaság fejlődésében a szocialista bérrendszer kialakítása s ezen a területen a Szovjetunió tapasztalatainak következetes érvényesítése az 1949. év folyamán került napirendre. Rákosi elvtárs a Magyar Dolgozók Pártja Nagybudapesti Választmányának 1949. augusztus 31-i értekeztetén élesen bírálta a felszabadulást közvetlenül követő években kialakult bérrendszert, amely nem teszi kellőképp érdekeltté a munkást a termelésben, bonyolult és áttekinthetetlen, nem szolgálja kellőképp a szocialista elosztás elvét sem. A beralap tervezésének kérdése valamivel később, az ötéves terv első évében, a tervezés metodikájának általános fejlődésével párhuzamosan vetődött fel.

A magyar jog szabályai — követve a Párt irányvonalát — a Szovjetunió tapasztalatai nyomán átalakították a magyar bérrendszert és meghonosították a munkabér szocialista formáit. 1950 tavaszán és nyarán került bevezetésre nálunk a szocialista teljesítménybér legkövetkezetesebb formája, a darabbér. Ezzel egysapásra megszűnt a bérrendszer bonyolultsága, áttekinthetatlensége, a munkás a darabbérrendszerben bármikor kiszámíthatja és ellenőrizheti kere-

setét, a munkabér csak az elvégzett munka mennyiségéhez és minőségéhez igazodik, aszerint alakul, hogy a munka több vagy kevesebb, nehezebb vagy könnyebb. A darabbérrendszer bevezetésével egyidőben megkezdődött a prémiumrendszer bevezetése is. A 137/1950./V. 10./M. T. számú rendelet a műszaki, valamint az irányító munkát végző adminisztratív dolgozókra vonatkozólag vezette be a prémiumrendszert. A dolgozók elé a vállalat igazgatója tűz meghatározott feladatokat, amelyeknek elérése esetében a dolgozó prémiumban részesül. A prémiumrendszer bevezetéséről szóló rendelet biztosította azt is, hogy az ebben a rendszerben rejlő külön jutalmazási lehetőség elsősorban a gazdaság fejlesztése szempontjából legfontosabb kérdések megoldását segítse elő: a termelés emelését, az önköltség csökkentését, a minőség javítását. Lehetővé teszi a rendelet azt is, hogy a prémiumfeltételeket utóbb megváltoztassák, ha a prémiumrendszerben dolgozók munkája szempontjából más gazdasági cél elérése került előtérbe. A prémiumrendszert az elmúlt évben a 106/1951./V. 5. M. T. számú rendelet a fizikai dolgozókra vonatkozólag is bevezette s kimondotta, hogy a prémiumrendszert elsősorban ott kell alkalmazni, ahol az egyéni munkateredményt számszerűen vagy egyébként egyértelműen meg lehet állapítani. A prémium alapjául szolgáló feladatokat és a prémium mértékét az anyagtakarékosság, a termelési költség csökkentése, a minőség javítása vagy a termelés emelése érdekében a vállalat igazgatója tűzi ki. A darabbér, valamint a prémiumos bérrendszer mellett természetesen ismeri munkajogunk az időbért is azokra a munkakörökre vonatkozólag, ahol a munkateljesítményt közvetlenül nem lehet mérni. A legújabb jogfejlődés eredménye az, hogy a 215/1951./XII. 23./M. T. számú rendelet — korábbi belső határozatok tapasztalatait értékesítve — részletesen szabályozta a beralapgazdálkodás kérdéseit. A rendelet tételesen meghatározza, hogy mit kell a beralap terhére kifizetni és mit nem, megállapítja továbbá a beralap tervezésének, valamint a felhasználás ellenőrzésének általános rendszerét.

Ezekkel a jogszabályokkal a magyar munkajog bevezette azokat az alapvető intézményeket, amelyek a Szovjetunió tapasztalatai alapján a szocialista bérrendszer legalkalmasabb formáiként alakultak ki.

III

A munkafegyelem

1. A munkafegyelem a szocializmusban két vonatkozásban különbözik alapvetően minden korábbi kizsákmányoló társadalom munkafegyelmetől. Minden korábbi kizsákmányoló társadalom munkafegyelme olyan fegyelem volt,

⁶ Lenin-Sztálin; A munkáról. Szikra 1950. 138. l.

amely a társadalom egy elenyésző kisebbségének érdekeit szolgálta és azt célozta, hogy ez a kisebbség, az uralkodó osztály szabadon kizsákmányolhassa a többséget, az elnyomott osztályt. A kizsákmányoló társadalmak fegyelme olyan fegyelem volt, amelyet kívülről az uralkodó osztály tagjai és emberei erőszakoltak rá a dolgozókra a korbács, a deres vagy az éhség eszközeivel. Ezzel szemben a szocialista munkafegyelem alapvető vonása az, hogy maguknak a dolgozóknak a fegyelme olyan fegyelem, amely nem valamiféle kizsákmányoló kisebbség érdekében érvényesül, hanem az egész dolgozó nép, minden dolgozó érdekét szolgálja. Másfelől a kizsákmányoló társadalmi rendek munkafegyelme — éppen azért, mert az uralkodó kisebbség érdekeit szolgálta az elnyomott kizsákmányolt többséggel szemben — mindig kényszerjellegű volt. A fegyelem érvényesítésére az uralkodó osztálynak és megbízottainak a legkülönbébb és sokszor a legdurvább kényszerítő eszközöket kell igénybe vennie. Ezzel szemben a szocialista munkafegyelem szabad és tudatos fegyelem, olyan fegyelem, amely a dolgozóknak az államhoz, a társadalomhoz és a munkához való megváltozott viszonyából táplálkozik s azon a felismerésen épül, hogy a dolgozók a szocialista társadalomban többé nem a tőkésnek, nem a földesúrnak, hanem saját maguknak dolgoznak.

A szocialista munkafegyelemnek ezeket a megkülönböztető vonásait Lenin és Sztálin teljes élességgel mutatták ki s egyben rámutattak arra is, milyen eszközökkel kell ezt az új fegyelmet, a felszabadult dolgozók együttműködésének fegyelmét megteremteni. Az új fegyelem megteremtésének alapvető eszköze a politikai nevelő, felvilágosító munka annak érdekében, hogy az állam, a társadalom, a munka megváltozott jellege a dolgozók széles tömegeiben tudatossá váljék. Emellett azonban a szocialista társadalom sem nélkülözheti a munkafegyelem megszilárdításának állami, jogi eszközeit. A szocialista állam által a munkafegyelem megszilárdítása érdekében alkalmazott kényszer természetesen nem valamiféle öncélú intézmény, hanem önmagában is, de különösen az egyéb ösztönző, nevelő intézkedésekkel kapcsolatban a szocialista munkafegyelemre, tehát a szabad és tudatos fegyelemre való nevelés célját szolgálja. A szocialista állam egyrészt a kiváló dolgozók ösztönzésével és jutalmazásával, másrészt a termelési rend megbontóinak büntetésével mutatja meg milyen irányban kell a dolgozók kommunista nevelését fejleszteni. Lenin különösen hangsúlyozta az állami kényszernek a neveléssel fennálló kapcsolatát. »Nem ment át eléggé a köztudatba — mondotta — ..., hogy a bíróság a proletariátus és a szegény-paraszttság hatalmi szerye, hogy a bíróság a fegyelemrevelés eszköze.«⁶

2. A szovjet munkajog a szocialista munkafegyelemre való nevelésnek ezt a célját háromféle rendszabály útján valósította meg. Először olyan intézkedésekkel, amelyek tárgyilag szabályozták a vállalatokban és a hivatalokban folyó munka rendjét és ezzel közrehatottak a fegyelmezetlenség megelőzésében. Másodszor, meghatározott kényszereszközök alkalmazásával a munkafegyelem

megsértőivel szemben, végül harmadszor, ösztönző eszközökkel, amelyek a fegyelemezett, kiváló munkát jutalmazzák.

Az első csoportba tartozó intézkedések közül kiemelkedő jelentősége van a Szovjetunióban a belső munkarend szabályainak, amelyeket jelenleg a Szovjetunió kormányának 1941. január 18-án kelt rendelete szabályoz. Ez a rendelet megkülönbözteti a Szovjetunió kormánya és a Szakszervezetek Központi Tanácsa által megállapított általános, típus munkarendet, az egyes iparágak sajátosságainak megfelelően a miniszterek és az illetékes szakszervezetek által kibocsátott munkarend-mintát s végül a vállalat igazgatója, illetőleg a hivatal főnöke által az üzemi bizottsággal egyetértésben kiadott belső munkarend-szabályokat. Az ilyen módon megállapított belső munkarend határozza meg a dolgozók, valamint a vállalat, illetőleg hivatal vezetőjének a munka rendjére vonatkozó legfontosabb jogait és kötelezettségeit, a munkaidőt és annak felhasználását, a munkások és alkalmazottak felvételének és elbocsátásának rendjét, valamint a fegyelmezetlenség címén kiszabható büntetések nemeit is.

A munkarend ez utóbbi tartalma már a munkafegyelem megszilárdítását célzó jogi rendelkezések második csoportjába, a kényszereszközök közé tartozik. A szovjet jog a munkafegyelem megsértéséért háromféle felelősséget ismer: fegyelmi, büntetőjogi és anyagi felelősséget. A fegyelmi felelősséget a belső munkarend szabályai állapítják meg, amelyek feljogosítják a vállalat vagy a hivatal vezetőjét arra, hogy a belső munkarend szabályainak megsértőit meghatározott fegyelmi büntetésekkel sújtsa. Bizonyos vezető állású tisztviselőkre nem a belső munkarend szabályai, hanem a Szovjetunió Központi Végrehajtóbizottságának és Kormányának 1929. október 13-án kelt határozatával megállapított külön szabályok érvényesülnek. Külön szabályok vannak érvényben néhány, az állam életére nézve különösen jelentős foglalkozási ágban, amilyenek a vasút, a hajózás, a légi közlekedés, a villamosenergia szolgáltatás stb. Külön fegyelmi szabályok alá esnek a bírák is.

A szovjet jog — a Lenin által meghatározott irányban — kiépítette a munkafegyelemre való nevelés büntetőjogi eszközeit is. A szovjet büntetőtörvénykönyv szerint büntetőjogi felelősség alá esik a közlekedési munkások, a repülés és lég-hajózás munkásainak fegyelmezetlensége, ha az más emberek biztonságára különösen veszélyes, továbbá az egyéb dolgozók fegyelmezetlensége is, ha az baleset előidézésének veszélyével jár. A Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének 1940 június 16-án kelt rendelete alapján bűncselekménynek minősül a munkából való önkényes távozás és a munkából fontos ok nélkül való távolléte is.

A dolgozók anyagi felelőssége a Szovjetunióban a szocialista tulajdon megvédésére vonatkozó alkotmányos kötelezettségen alapszik. A munkaügyi törvénykönyv 83. §-a állapítja meg az általános kártérítési kötelezettséget azért a kárért, amely a dolgozó hibája következtében a vállalatot vagy hivatalt érte. A szovjet

munkajog az anyagi felelősségnek háromféle fokát ismeri : a havi munkabér egyharmadára korlátozott anyagi felelősséget, a teljes anyagi felelősséget s végül a fokozott anyagi felelősséget, amely meghatározott különösen fontos foglalkozási ágakban az okozott kár többszöröséig terjedhet.

A szovjet jog végül az intézkedések egész légióját tartalmazza, amelyeknek az a céljuk, hogy a legjobb munkásokat — a nekik egyébként is kijáró társadalmi megbecsülésen felül — a legkülönbözőbb módokon jutalmazza. Ilyenek a különféle kitüntetések, oklevelek, pénzbeli jutalmak, a bérrendszernek a jó munkások javára előnyöket biztosító rendelkezési, a sztahanovistáknak és egyéb kiváló munkásoknak járó kedvezmények.

3. A mi fejlődésünk során a munkafegyelem megszilárdításának kérdését Rákosi elvtárs vetette fel a Magyar Dolgozók Pártja Nagybudapesti Választmányának 1949. augusztus 31-én tartott ülésén, ahol kemény bírálatban részesítette azokat az igazgatókat és más vezetőket, akiknek nincs szívük vagy nincs bátorságuk, hogy megteremtsék a szocializmus építése érdekében feltétlenül szükséges fegyelmet. A Párt II. Kongresszusán tartott beszámolójában Rákosi elvtárs ugyancsak szóvá tette, hogy a munkafegyelem még meglévő lazasága rendkívül hátráltatja fejlődésünket. Az MDP Központi Vezetőségének 1951. november 30-i ülésén Rákosi elvtárs különösen részletesen foglalkozott ezzel a kérdéssel s megállapította : »A legfontosabb fegyelmezési eszköz — ismételjük — annak a szellemnek a kialakítása, amely elítéli, megbélyegzi a fegyelmezetlenséget, amelyben a fegyelem megsértése, igazolatlan kimaradás, selejtgyártás, szegyen és gyalázat. Azokkal szemben, akiknél a figyelmeztetés, a meggyőzés, a fegyelmezett munkások példamutatása nem használ, természetesen keményebb eszközöket fogunk igénybevenni, ...«. A munkafegyelem kérdését, mint soron következő feladatot jelölte meg Gerő elvtárs is a januári országos aktívaértekezleten.

A magyar jog ezen a területen is értékesítve a szovjet tapasztalatokat, a szocialista munkafegyelemre nevelés érdekében ugyancsak háromféle rendelkezést valósított meg. A magyar munkajog is tartalmaz olyan rendszabályokat, amelyek a belső munkarend szilárd meghatározásával, a fegyelmezetlenség megelőzését szolgálják. Szabályozza a magyar munkajog a fegyelmezetlenség fegyelmi, büntetőjogi és anyagi következményeit, végül nagyszámú rendelkezést tartalmaz a kiváló, fegyelmezett dolgozók jutalmazására.

A belső munkarend szabályozása terén a magyar jog értékesítette azt a tapasztalatot, amely ennek a szabályozásnak a Szovjetunióban megvalósított hármas rendszerében tükröződik. A 2.020/1950. (XI. 4.) számú minisztertanácsi határozat megállapította a belső munkarend általános mintáját. Ennek alapján az egyes miniszterek a szakszervezetekkel egyetértésben az egyes iparágak sajátosságainak megfelelő iparági munkarendmintákat bocsátották ki, végül pedig a vállalatok igazgatói az üzemi bizottságokkal egyetértésben határozták meg a vállalati munkarendnek az illető vállalatban érvényes szabályait.

A munkafegyelem megsértéséért való felelősség szabályozása terén ma már ismeretes a magyar jogban a felelősség mindhárom formája: a fegyelmi, büntetőjogi és az anyagi felelősség. A fegyelmi felelősség alapelveit a Munka Törvénykönyvének XI. fejezete, valamint a vállalatokban és a hivatalokban érvényesülő fegyelmi szabályzatok állapítják meg. Egyes különleges foglalkozási ágakra, amilyenek a MÁV és egyéb közlekedési vállalatok, a Posta stb., nálunk is különleges fegyelmi szabályzatok érvényesülnek. Ezek a fegyelmi szabályzatok kivétel nélkül az egyéni vezetés elve alapján állanak és a fegyelmi jogkört a vállalat, illetőleg a hivatal vezetőjének kezébe teszik le. A fegyelmi felelősség területén — ugyancsak a szovjet tapasztalatok példájára — külön intézkedések jöttek létre az önkényesen kilépők, az igazolatlanul távolmaradók és az azonnali hatállyal elbocsátottak rovására. Ilyenek a Munka Törvénykönyvének 36. §-a és a végrehajtási utasítás 17. §-a a táppénz és a szabadságidő csökkentéséről, a 15/1952. (II. 20.) M. T. számú rendelet a szolgálati lakások kiürítéséről és más hasonló rendelkezések.

A munkafegyelem megsértéséért való büntetőjogi felelősséget a magyar jog a tervgazdálkodás büntetőjogi védelméről szóló 1950. évi 4. számú törvényerejű rendeletre alapítva az önkényes kilépés és az igazolatlan mulasztás súlyosabb eseteire vonatkozólag ismeri.

Ismeretes a magyar munkajogban a dolgozó anyagi felelősségének rendszere is. Ennek alapelveit a Munka Törvénykönyvének XII. fejezete és az ehhez fűzött végrehajtási utasítás állapítja meg. Az anyagi felelősség területén jogunk ma csak a korlátolt és a teljes anyagi felelősség esetét ismeri s ezt a két esetet aszerint különbözteti meg, hogy a károkozás gondatlanságból vagy szándékosan történt-e. A fokozott anyagi felelősség intézménye a magyar jogban eddig nem valósult meg, bár a fejlődés erre mutat, mert a kereskedelmi üzletekben és a raktárakban dolgozók anyagi felelősségét a Népgazdasági Tanács egyik határozata már ilyen irányban szabályozta.

A magyar jog ezek szerint számos vonatkozásban értékesítette a Szovjetunió tapasztalatait a szocialista munkafegyelem megszilárdítása érdekében. Kétségtől kívül ez az a terület, ahol még fel nem használt tapasztalatok széles tárháza áll rendelkezésre.

IV

Az egyszemélyi felelős vezetés

1. A vállalatok vezetése a kapitalizmusban a termelőmód belső ellentmondásainak megfelelően sajátos, antagonisztikus képet mutat. A kapitalista vállalat — különösen a fejlődés késői, monopólista szakaszában — az esetek túlnyomó részében részvénytársasági formában működik s ez a forma — legalább is a felszínen — a vezetés bizonyos kollektív módszereivel jár együtt. A részvény-

társaság közgyűlése, igazgatósága, felügyelőbizottsága valamennyien kollektív szervezetek s forma szerint az ő kezükben van a vállalat vezetése. Valójában persze az egyszemélyi vezetés a kapitalizmusban sem hiányzik. Az igazgatóságok, végrehajtóbizottságok, felügyelő- és ellenőrzőbizottságok mögött a valóságban mindig ott van az az egy ember, a monopólista vagy legtöbb esetben bizalmi embere, a vezérigazgató, aki a vállalatban élet-halál ura s a profit előállításának egyik legfontosabb szervezeti biztosítója. Ennek a kapitalista egyszemélyi vezetésnek igen sajátos vonásai vannak. Ez az egyszemélyi vezetés először is mélységesen *antidemokratikus* egyszemélyi vezetés: a dolgozó tömegekkel semmiféle kapcsolata nincsen, sőt éppen az a rendeltetése, hogy a dolgozó tömegekkel szemben hajtsa végre a monopólista érdekének megfelelő intézkedéseket. Ez az egyszemélyi vezetés továbbá *felelőtlen* egyszemélyi vezetés. A tőkés, illetőleg megbízottja senki másnak nem felelős, mint saját magának, saját anyagi érdekeinek.

A szocialista vállalatok és igazgatási egységek egyszemélyi vezetése mindkét vonatkozásban alapvetően különbözik a kapitalista vezetéstől. A szocialista vállalat vagy más igazgatási szerv vezetője egyénileg dönt és intézkedik ugyan a vállalat ügyeiben, mert ezt kívánja a rend és a szocialista gazdaság magasfokú szervezettsége, ez az egyéni vezetés azonban mindenkor *demokratikus* vezetés, olyan vezetés, amely a dolgozó tömegek érdekében, azokkal szorosan összeforrván s állandóan azokra támaszkodva működik. »Meg kell tanulnunk — mondotta Lenin — hogy a dolgozó tömegek e viharos, a tavaszi áradások módjára minden mederből kitörő, gyűlésező demokráciáját összekapcsoljuk a munka idején tanúsított vasfegyelemmel, azzal, hogy a munka idején ellentmondás nélkül alávetjük magunkat egyetlen ember, a szovjet vezető akaratának.«⁷ A szocialista egyszemélyi vezetés ezenfelül mélységesen *felelős* vezetés. A szocialista vezető minden intézkedéséért, mulasztásáért, a vállalat vagy a hivatal munkájának eredményéért felelős Pártjának, osztályának, népének, államának.

2. A szovjet állam és jog a Bolsevik Párt, Lenin és Sztálin útmutatásait követve, megvalósította a szocialista felelős egyszemélyi vezetést a szovjet gazdaság rendszerében. Az Októberi Forradalmat követő első tíz évben a szovjet gazdaság vezetését elsősorban a nagy üzemi egységek, erős központosítás jellemezték. A Munka és Honvédelem Tanácsa által 1921. augusztus 12-én jóváhagyott a nagyipar helyreállításáról szóló alaprendelkezők ugyan már irányelvként mondták ki a vállalati önállóságot s ezzel együtt a vállalati vezető önállóságának kiterjesztését, ez az elv azonban a szovjet gazdaság rendszerében csak hosszú évek fejlődése során valósult meg. Ezt a helyzetet a szovjet gazdaság akkori állapota indokolta. A szovjet állami gazdaság szerveinek az új gazdasági politika viszonyai között, amikor az első világháború és a polgárháború okozta

⁷ Lenin ; Válogatott Művek. Szikra 1949. II. kötet 391. l.

súlyos rombolások következtében régi és elavult berendezésekkel, szűkös anyagi és pénzbeli forrásokra támaszkodva kellett dolgozniok, az eléggé magasfokú központosítás felett meg. A szovjet gazdaság még nem rendelkezett elegendő számú káder felett sem, akik képesek lettek volna minden termelő egységen belül megszervezni a piaci pozíciókért, a beszerzés és az értékesítés terén folyó harcot. A felelős egyszemélyi vezetés elvének széleskörű megvalósítására a feltételek csak a helyreállítási korszak végén, az első sztálini ötéves terv megindulásának idején jöttek létre. A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja Központi Bizottsága 1929. évi december hó 5-i határozata elindította a vezetés decentralizálásának folyamatát, amely természetesen párhuzamos volt a vállalati vezetők jogkörének és felelősségének kiterjesztésével. Ebben a fejlődésben döntő lökést jelentett Sztálin emlékezetes beszéde a gazdasági vezetők értekezletén, továbbá a Bolsevik Párt XVII. Kongresszusának határozata, amely a szervezeti munka megjavítása érdekében a népbiztosságok és a legnagyobb vállalatok közvetlen kapcsolatainak kiterjesztését rendelte el. Felszámolták ezzel párhuzamosan a funkcionális rendszert, amely a vállalatok és a felsőbb szervek vezetőinek feje fölött szakhatóságok közvetlen rendelkezésére nyújtott alkalmat. A szovjet gazdaság mai szervezeti felépítése a felelős egyszemélyi vezetés elvének szigorú, következetes érvényesítésén épül. A vállalatok általában közvetlenül a minisztériumok alá tartoznak, kivéve néhány területet, ahol tröszt-kötelékbe tartozó vállalatok működnek. A szovjet vállalatokon belül is megvalósult az egyes részlegek vezetői jogkörének szilárd meghatározása. A főmérnök, a főtechnológus, a főkönyvelő, a művezető s a szovjet vállalat egyéb vezetői mindnyájan az egyszemélyi vezetés elve alapján működnek — mindegyik a maga területén.

3. A mi gazdaságunkban az egyszemélyi vezetés kérdését Rákosi elvtárs vetette fel 1949. augusztus 31-én, amikor követelte az egyéni felelősség visszaállítását. »Az igazgató felel az egész gyárért, a művezető, a mester a maga részlegéért« — mondotta Rákosi elvtárs. Az egyszemélyi vezetés kérdését nagy súllyal vetette fel Gerő elvtárs az MDP. II. Kongresszusán s újból hangsúlyozta ez év januárjában az országos aktívaértekezleten.

A szovjet tapasztalatokat értékesítve a magyar jog kezdettől fogva az egyszemélyi vezetés elve alapján állott. Már szocialista gazdaságunk építésének első idejében az egyszemélyi vezetés elvét rögzítette le a nemzeti vállalatról szóló 1948. évi XXXVII. törvény, bár ez a törvény az igazgató mellé tanácsadó jelleggel még ügyvezetőség szervezését tette lehetővé. Az egyszemélyes vezetés elvét elhomályosító különféle alakulatokat, amilyen az üzemi háromszög is, jogintézményként sohasem ismertük. Az állami vállalat szervezetét jelenleg szabályozó 1950. évi 32. számú törvényerejű rendelet az igazgatónak teljes vezetői jogkört ad s ezt a jogkört más jogszabályaink (pl. a fegyelmi szabályzat, egyes munkabérszabályok és más rendelkezések) egyes konkrét kérdésekben erőteljesen alátámasztják. Az elmúlt, 1951-es év — az MDP. II. Kon-

gresszusának határozatai nyomán — ezen a téren is hatalmas további fejlődést hozott.

A 123/1951.(VI. 17.)M. T. számú rendelet a vállalati főmérnökök, a 124/1951.(VI./17.)M. T. számú rendelet és a 125/1951.(VI. 17.)M. T. számú rendelet a főkönyvelők vezetői jogkörének részletes szabályozását hozta. Az 1.023/1951. (VII. 15.) számú minisztertanácsi határozat a termelés alsó parancsnokaira, a művezetőkre vonatkozólag mondotta ki azt az elvet, hogy a művezető a rábízott műhely teljesjogú vezetője, aki az egyszemélyi vezetés elve alapján felelős mindenért, ami a műhelyben a termelés területén történik.

Jogunk ezek szerint a szovjet tapasztalatok nyomán teljes szélességben megvalósította a felelős egyszemélyi vezetés állami biztosítékait. A felelős egyszemélyi vezetés elvének következetes gyakorlati megvalósulása politikai és szervezeti munkánk további fejlesztésének kérdése.

V

Az önálló gazdasági elszámolás

1. A szocialista vállalatok tervszerű vezetésének alapvető módszere az önálló gazdasági elszámolás, amelynek elméletét Lenin és Sztálin dolgozták ki. Az önálló gazdasági elszámolás kérdése kapitalista viszonyok között fel sem merül, mert ez a gazdaság a termelési eszközök magántulajdonán épül s ennél fogva minden magántulajdonos a dolog természete szerint saját hasznára és veszélyére folytatja a gazdálkodást. Ezzel szemben a szocialista gazdaságban, amely a termelési eszközök társadalmi tulajdonán alapszik, az önálló gazdasági elszámolás a gazdaság vezetésének olyan módszere, amely nem szükségszerűen, önműködően valósul meg, hanem amelyet a szocialista gazdaság folyamatainak mélyreható tudományos elemzése alapján kellett kidolgozni és szívós, következetes harcban kellett bevezetni.

Lenin az új gazdasági politika bevezetésével kapcsolatban 1921. októberében a hetedik moszkvakormányzósági pártértekezleten állapította meg először, hogy az egész állami ipar vezetését az önálló gazdasági elszámolás alapján kell megszervezni. Ezen a lenini útmutatáson alapszik a Munka és Honvédelem Tanácsának az az 1921-ben kelt rendelkezése, amely már elérendő célul tűzi ki az iparban az önálló gazdálkodás elvének érvényesítését.

Sztálin továbbfejlesztette a szocialista gazdaságtan elméletét és kimutatta az önálló gazdasági elszámolás jelentőségét a szocialista gazdaság fejlődése szempontjából. A gazdasági vezetők értekezletén tartott beszédében Sztálin kimutatta az önálló gazdasági elszámolás elvének szoros összefüggését a szocialista gazdaság akkumulációs lehetőségeivel és ezen keresztül az önálló elszámolás elvét a szocialista gazdaság egyik döntő fejlődési feltételeként jelölte meg.

2. A sztálini útmutatások nyomán a szovjet jog az önálló gazdasági elszámolás két alapvető jogi biztosítékát dolgozta ki: az egyik az állami vállalat jogi személyisége, a másik a vállalatok közti kapcsolatok szerződéses rendszere.

Az állami vállalat jogi személyisége a trösztkötelékbe nem tartozó, autonóm vállalatok tekintetében korán kialakult. Ezek voltak azok a nagy önálló egységek, amelyeknek gazdasági súlya szinte automatikusan biztosította a jogi különállást is. A trösztkötelékbe vont vállalatoknál ez a folyamat lényegesen lassabban, számos törvény, rendelet és egyéb rendelkezés eredményeképp jött létre. Az önálló gazdasági elszámolás elvének további fejlődését jelenti a Szovjetunióban a vállalaton belüli önálló gazdasági elszámolás, amely azonban természetesen sokkal kevésbé érinti a jog területét, mint a vállalati önálló elszámolás.

Az önálló gazdasági elszámolás rendszerének másik alapvető biztosítéka, a vállalatok közötti kapcsolatok szerződéses rendszere a huszas évek végén kezdett kialakulni a szovjet jogban. A szerződések alapvető formái kezdetben a felsőbb szervek által kötött különféle keretszerződések voltak, majd a decentralizáció előrehaladásával egyre inkább előtérbe került a közvetlen szállítási szerződés, tehát a vállalatok közvetlen szerződéses kapcsolata, amely ma már a szovjet jogban a szállítási szerződés fő formája. Emellett megmaradtak a felsőbb szervek által kötött szerződési formák is, a minisztériumi szerződések és a trösztök között létrejött szerződések, valamint széles körben ismeretesek a szerződések tartalmára irányadó szakmai szállítási feltételek.

3. A mi fejlődésünkben az önálló gazdasági elszámolás jogi biztosítékainak kérdése — éppen azért, mert támaszkodhattunk a Szovjetunió bőséges tapasztalataira — bizonyos fokig eltérő formában jelentkezett. Az, hogy a vállalat — akár közvetlenül a minisztérium alá tartozik, akár nem, — jogi személy, saját álló- és forgóalapja van, elszámolási különállással rendelkezik, sohasem volt vitás. A vállalati önálló elszámolás, mint vitatható probléma nálunk fel sem merült. Ezt mutatják egészen világosan a nemzeti vállalatról szóló 1948. évi XXXVII. törvény és a jelenleg érvényes 1950. évi 32. számú törvényerejű rendelet. Az ipari központokról szóló 7210/1948. Korm. számú rendelet, az egyesületekről szóló 102/1950. (IV. 4.) M. T. számú rendelet és a trösztökről szóló 122/1951./VI. 17./M. T. számú rendelet egyaránt azt mutatja, hogy a vállalati gazdasági, pénzügyi és jogi önállóság még a középfokú irányítás alá tartozó vállalatok esetében sem volt soha kétséges. Ez a tény egyik fényes bizonyítéka annak, mennyi nehézségtől, tapogatózástól, kísérletezéstől menti meg a népi demokráciák fejlődését az, hogy a Szovjetunió három évtizedet meghaladó gazdag tapasztalatai rendelkezésre állanak. Mindamellet egy-két vonatkozásban, különösen a pénz- és hitelrendszer területén nem mindig érvényesült következetesen az önálló elszámolás elve. Az egyszámlarendszer és az ezzel kapcsolatos hitelrendszer bevezetése idején a kényszerhitel intézménye s általában a hitelfolyósítás szinte automatikus, fedezetlen jellege kétségkívül ellene

szólt a vállalati önálló elszámolásnak. A kényszerhitelrendszer megszüntetése s most legutóbb a hitelrendszer átfogó állami szabályozása, amely a 19/1952. (III. 13.) M. T. számú rendelettel történt meg, kiküszöbölte ezeket a hiányosságokat s a Szovjetunió tapasztalatait felhasználva, következetesen érvényesíti az önálló elszámolás elvét.

Nálunk az önálló elszámolás bevezetése elsősorban a vállalaton belül, tehát a jog területétől távolabb eső területen jelentett és jelent ma is problémát. Gerő elvtárs az MDP. II. Kongresszusán így is vetette fel ezt a kérdést, amikor követelte, hogy az egyes részlegek, műhelyek, telepek önálló elszámolás alapján működjenek. Az önálló elszámolás rendszerének ilyen kiterjesztése szoros összefüggésben van azzal, hogy gazdasági vezetésünk s az ezzel kapcsolatos jogszabályok a vállalaton belül is egyre következetesebben érvényesítik az egyéni felelős vezetés elvét. Ilyen értelemben szabályozták a vállalaton belül az önállóan elszámoló egységek kiépítését a Népgazdasági Tanács 259/15/1950, 508/26/1950. és 125/6/1951. N. T. számú határozatai.

Az önálló elszámolás másik jogi biztosítója, a szerződési rendszer nálunk szintén kezdettől fogva, 1948. óta létezett. Érdemes megjegyezni, hogy bár a középfokú szervek (központok, trösztök, egyesületek) által kötött keretszerződés típusa korán kialakult nálunk, a szerződés főformája a mi jogunkban mindig a közvetlen szerződés volt. Szerződési rendszerünk legújabb szabályozása, a 206/1951. (XII. 18.) M. T. számú rendelet ezen a területen is teljes szélességben érvényesíti a Szovjetunió tapasztalatait.

VI

Elméleti következtetések

1. Befejezésül legyen szabad a vizsgált anyag alapján néhány elméleti következtetést levonnom annak bemutatására, hogyan igazolja a szovjet és a magyar jog anyagának ez a része a marxizmus-leninizmus elméletének az államra és a jogra, valamint általában a felépítményre, különösen pedig a szocialista felépítményre vonatkozó egyes megállapításait.

Az a széleskörű tételesjogi anyag, amelyet a szocialista gazdaság fejlődésének új feltételeivel kapcsolatban vizsgálat alá vettünk, mindenekelőtt lehetőséget ad arra, hogy elméleti szempontból megvizsgáljuk a *szocialista jog fejlődésének folyamatát*. A bemutatott tételes anyag voltaképpen nem volt más, mint a szocialista jog fejlődése egy-egy szakaszának anyaga meghatározott gazdasági kérdések köré csoportosítva. Ha elemezzük ennek a fejlődésnek jellemző vonásait s általánosítjuk a nyert tapasztalatokat, fontos — s tételes adatokkal dokumentált — következtetésekre juthatunk abban a kérdésben, hogyan fejlődik a szocialista jog.

A bemutatott tételes anyag ezenfelül lehetőséget ad arra is, hogy elméleti oldalról tanulmányozzuk a *népi demokratikus jog fejlődésének egyes sajátosságait*, különösen pedig azt a kérdést, mi a jelentőségük a népi demokrácia joga szempontjából a Szovjetunió tapasztalatainak, azoknak a jogi nézeteknek és intézményeknek, amelyek a szocialista jog fejlődése során a Szovjetunióban alakultak ki.

Az elméleti következtetéseket a két kérdés köré kívánom csoportosítani.

2. A szocialista jog fejlődésének azt a folyamatát, amelyet az ismertetett tételes joganyag tükröz, a jogfejlődésnek azokat az állomásait, amelyeknek eredményeképp a szocialista jog új intézményei alakulnak ki, röviden és sematikusán a következő tételekben lehet összefoglalni.

A szocialista gazdaság — fejlődésének egy-egy szakaszában — meghatározott feladatokat állít a szocialista társadalom elé. E feladatok a szocialista gazdaság megszilárdításának és továbbfejlesztésének szükségleteiből adódnak. A szocialista társadalom uralkodó osztályának, a dolgozó parasztsággal szövetséges munkásosztálynak élenjáró pártja, az osztály része, a kommunisták pártja a marxizmus-leninizmus tudományos elméletére támaszkodva felismeri és tudatosítja ezeket a feladatokat s kialakítja, megformálja azokat az eszméket, nézeteket, amelyek e feladatok megoldásának módjára s ezúton a szocialista gazdaság továbbfejlesztésére irányulnak. Ezek az eszmék, nézetek a munkásosztály s a vezetése alatt álló dolgozó tömegek alapvető érdekeit fejezik ki s azokat a munkásosztály s a vezetése alatt álló dolgozó tömegek, mint saját nézeteik, eszméik kifejezését elismerik, helyeslik. E nézeteknek, eszméknek megfelelően hozza azután létre a proletárdiktatura állama az új szocialista jogi intézményeket, amelyek közreműködnek a szocialista társadalom anyagi életének fejlődése által megérlelt feladatok megoldásában, a szocialista gazdaság megszilárdításában és továbbfejlesztésében.

A vizsgált tételes joganyag minden részében igazolja a szocialista jog fejlődésére vonatkozó ezeket a tételeket. A munkaerő, a munkabér, a munkafegyelem, az egyszemélyi felelős vezetés s az önálló gazdasági elszámolás kérdései kivétel nélkül olyan feladatok nyomán vetődtek fel, amelyeket a szocialista társadalom anyagi életének fejlődése érlelt meg — e fejlődés meghatározott szakaszában. Mindegyik kérdésben azt láttuk, hogy a kommunisták pártja — a Szovjetunióban a Bolsevik Párt, nálunk a Magyar Dolgozók Pártja — a marxizmus-leninizmus tudományos elméletére támaszkodva felismerte és tudatosította ezeket a feladatokat, kialakította, megformálta a feladatok megoldásának módjára, a tennivalókra vonatkozó eszméket, nézeteket. A kommunisták pártja ilyen módon kifejezte a munkásosztály s a dolgozó tömegek alapvető érdekeit a fejlődés adott szakaszában, kifejezte a munkásosztály s a dolgozó tömegek nézeteit, eszméit, amelyek a szocialista alap erősítésére, a szocialista gazdaság továbbfejlesztésére irányultak. S végül mindegyik vizs-

gált kérdésben azt láttuk, hogy a szocialista állam, a proletárdiktatura állama ezeknek az eszméknek megfelelően hozta létre a szocialista jog új intézményeit, amelyek közreműködtek a feladatok megoldásában, a szocialista gazdaság továbbfejlesztésében.

A szocialista jogi fejlődés folyamatának ez a leírása egy sor elméleti következtetésre nyújt alkalmat. Ezek közül néhány kézenfekvő, szembeötlő elméleti megállapítás a következő.

a) *A szocialista jogi intézmények a szocialista társadalomban uralkodó jogi nézeteknek megfelelően jönnek létre.*

Sztálin nyelvtudományi munkáinak egyik korszakalkotó jelentősége az emberiség tudományos fejlődése szempontjából abban van, hogy ezek a munkák a felépítmény fogalmának tudományosan pontos meghatározását s a felépítmény mibenlétének és összefüggéseinek sokoldalú vizsgálatát adják. »A felépítmény — mondotta Sztálin — a társadalom politikai, jogi, vallási, művészeti és filozófiai nézetei és az ezeknek megfelelő politikai, jogi és egyéb intézmények.«⁸ A nyelvtudományi munkákhoz kapcsolódó filozófiai irodalom kimutatta, hogy a felépítmény sztálini meghatározásában a nézetek, az ideológia előbbre helyezése az intézményekkel szemben mélyreható bepillantást enged a felépítmény szerkezetébe s különösen a felépítmény két részének, a nézeteknek és az intézményeknek egymáshoz való viszonyába. A nézet és az intézmény egymáshoz való viszonyában a nézet az elsődleges elem s a nézeteknek megfelelően jönnek létre az intézmények. Ez persze nem annyit jelent, hogy az intézményeket a nézetek hozzák létre. A nézeteket és intézményeket egyaránt az alap hozza létre, de az intézményeket a nézeteknek megfelelően. Ezt a megállapítást a vizsgált tételes jogi anyag alapján a jogi felépítményre úgy konkretizálhatjuk, hogy a jogi felépítmény szerkezetében az intézményekkel szemben a jogi nézetek elsődleges helyet foglalnak el, s a jogi intézmények a társadalomban uralkodó jogi nézeteknek megfelelően jönnek létre.

b) *A szocialista társadalomban uralkodó jogi nézetek a dolgozó parasztsággal szövetséges munkásosztály jogi nézetei, amelyeket a munkásosztály élenjáró pártja, a kommunisták pártja formál meg, fejez ki.*

Ennek a megállapításnak két lényeges eleme van. Az egyik elem az, hogy a szocialista jogi intézmények tartalmát meghatározó jogi nézetek a dolgozó parasztsággal szövetséges munkásosztály, tehát a dolgozó többség jogi eszméi, nézetei. A másik az, hogy ezeket az eszméket, nézeteket a munkásosztály nem szervezetlenül, anarchikusan fejezi ki, hanem szervezetten, élcsapata, a kommunisták pártja útján. A kommunisták pártja a vezető, a főerő a szocialista jogintézmények tartalmát meghatározó jogi nézetek megformálásában, kialakításában.

⁸ A szovjet nyelvtudomány kérdései. Szikra 1950. 223. l.

A megállapítás mindkét része, amely a vizsgált tételes joganyagból adódik, messzemenően igazolja a marxizmus-leninizmus klasszikusainak a proletárdiktaturára és a pártra vonatkozó megállapításait. »... minden eddigi osztály-állam — mondotta Sztálin elvtárs — a kizsákmányoló kisebbség diktaturája volt a kizsákmányolt többség felett, míg a proletariátus diktaturája a kizsákmányolt többség diktaturája a kizsákmányoló kisebbség felett.«⁹ Ez a megállapítás igazolódik be a szocialista jog keletkezésének folyamatára vonatkozó abban a megállapításban, hogy a szocialista jogi intézmények tartalmát meghatározó jogi nézetek a dolgozó többség jogi nézetei, a munkáosztály vezetése alatt álló dolgozó tömegek jogi nézetei.

Ezeket a nézeteket pedig a párt, mint az osztály élenjáró része formálja meg, fejezi ki. »A párt — mondja ismét Sztálin elvtárs — nemcsak a proletariátus osztályegyesülésének legmagasabb formája, hanem egyben eszköz is a proletariátus kezében a diktatura kiharcolására, mikor még nem vívtuk ki s a diktatura megszilárdítására és kiépítésére, mikor már kivívtuk.«¹⁰ Továbbá: »... a párt a proletariátusnak nemcsak a diktatura kiharcolására kell, még jobban szüksége van rá azért, hogy a diktaturát a szocializmus teljes győzelme érdekében megtartsa, megszilárdítsa és kiszélesítse.«¹¹ A vizsgált tételes anyag élesen világít rá a pártnak erre az eszköz-szerepére a proletárdiktatura megszilárdításában és kiszélesítésében. A párt ezt az eszköz-szerepet egyebek között azáltal tölti be, hogy — mint az osztály élenjáró része — kifejezi, megformálja osztályának és az osztály vezetése alatt álló dolgozó népnek jogi nézeteit. Ez a kifejezés, a dolgozó nép jogi nézeteinek ez a megformálása, természetesen nem annyit jelent, hogy a párt csupán annak regisztrálására szorítkozik, amit a dolgozó tömegek átélnek és gondolnak. A párt e jogi nézetek kialakításában, megformálásában is az osztály és a dolgozó tömegek előtt jár, vezeti a tömegeket akkor is, amikor kifejezi e tömegek legmélyebb, alapvető érdekeinek megfelelő jogi nézeteket. A párt ugyanakkor tudatosítja ezeket a nézeteket a munkáosztályban és a dolgozó tömegekben, ezek pedig helyeslik és elismerik ezeket a nézeteket, mint saját érdekeik, saját nézeteik legpontosabb, legkövetkezetesebb kifejezését.

c) *A párt a munkáosztály és a vezetése alatt álló dolgozó tömegek jogi nézeteinek megformálásában, kifejezésében a marxizmus-leninizmus tudományos elmélete alapján jár el.*

A szovjet és a magyar jog fejlődésének az az anyaga, amelyet megvizsgálunk, igen élesen mutat rá arra az alapvető, meghatározó szerepre, amelyet a szocialista felépítmény egyik része, a marxista-leninista társadalomtudomány tölt be a szocialista felépítmény egészében. Ezúttal a tudomány és a felépítmény viszonyából csupán egy-két jogi vonatkozást kívánok kiemelni.

⁹ Sztálin ; A leninizmus kérdései. Szikra 1950. 44. l.

¹⁰ Sztálin ; A leninizmus kérdései. Szikra 1950. 94. l.

¹¹ Sztálin ; A leninizmus kérdései. Szikra 1950. 94. l.

Ismeretes, hogy a marxista-leninista elmélet, a tudományos szocializmus elmélete olyan eleme a szocialista felépítménynek, amely még a hatalom megragadása, a proletárforradalom előtt alakul ki. Ennek a kialakulásnak, a társadalmi eszmék e továbbfejlődésének anyagi alapja abban van, hogy a kapitalista termelőmód fejlődése már felvetette a szocializmusba való átmenet történelmi feladatát. E feladat tudatosítása vezet a tudományos szocializmus kialakulására. A marxista-leninista elmélet alapvető eleme a párt kialakulásának is. Ahhoz, hogy a párt valóban a munkásosztály élcsapata lehessen, hogy az osztály, a dolgozó tömegek előtt járhasson, szükséges, hogy felszerelje magát a forradalmi elmélettel, a társadalmi fejlődés, a forradalom törvényeinek ismeretével. Megállapítottuk, hogy a szocialista jogi intézmények tartalmát meghatározó jogi nézetek megformálásában, kifejezésében vezető szerepe van a kommunisták pártjának. Ennek a vezető szerepnek a forrása egyebek között abban van, hogy a kommunisták pártja a munkásosztály s a vezetése alatt álló dolgozó tömegek érdekeinek megfelelő nézeteket a marxista-leninista elmélet alapján, a tudományos szocializmus elmélete alapján határozza meg. Ezek szerint a szocialista jog kialakulására, a szocialista jogi intézmények fejlődésére a marxista-leninista elmélet megállapításainak döntő hatása van. A szocialista jog egyik sajátos jellemvonása, hogy *olyan jog, amely a marxista társadalomtudomány alapján, a marxista-leninista elmélet alapján és annak megfelelően fejlődik*. Ez a szocialista jog fejlődésének egyik igen lényeges törvényszerűsége.

Igen fontos, hogy a marxista elméletnek és a szocialista jogi fejlődésnek ezt a viszonyát ne olyan viszonyoknak fogjuk fel, amelyben az elmélet egyhelyben állva és a gyakorlati tapasztalatok által nem befolyásolva végzi a maga meghatározott funkcióját. Az elmélet és a gyakorlat, egyebek között a jogi gyakorlat között állandó kölcsönhatás van, az elmélet — mint ezt a vizsgált tételes jogi anyag is mutatja — egyre újabb tapasztalatokat vesz fel a maga anyagába, egyre újabb és újabb következtetésekkel gazdagodik, egyes tételei változnak, kicserélődnek. A marxista tudomány e folyamat közben, a gyakorlattal való állandó érintkezésben, a gyakorlat állandó feldolgozása, a tapasztalatok általánosítása közben fejti ki hatását a szocialista jog irányában.

d) *A szocialista jog fejlődése világosan tükrözi a jogi és a politikai felépítmény egységét.*

A politikai és jogi felépítmény egysége valójában a burzsoá és egyéb kizsákmányoló felépítményekben is megvan. A jog tartalmát, fejlődésének irányát a kizsákmányoló társadalmi formákban is az uralkodó osztály érdekei, politikai törekvései, politikai vonala szabja meg. A szocialista felépítményben azonban ez az egység minőségileg új, magasabb síkon jelentkezik. A szocialista politikai és jogi felépítmény egysége a dolgozó tömegek akaratát, érdekeit kifejező politika egysége, a dolgozók akaratát, érdekeit szolgáló joggal.

A szocialista politikai és jogi felépítmény egysége az általunk vizsgált anyagban különösen két vonásban jut élesen kifejezésre. Az első vonás abban

van, hogy a szocialista társadalomban uralkodó politikai nézetek és intézmények, a Párt politikai irányvonala alapvetően fontos hatást gyakorolnak a jogi nézetek és intézmények alakulására. A kommunisták pártja, mint a proletárdiktatura alapvető politikai intézménye formálja meg, fejezi ki a dolgozó tömegek érdekének megfelelő politikai vonalat. Ez a politikai vonal, a politikai eszmék, nézetek — annyiban, amennyiben jogszabályok, jogi intézmények létrehozására irányulnak — egyben jogi nézetek is, s mint ilyenek meghatározzák a szocialista jogi intézmények tartalmát. A másik vonás az, hogy a jogi intézmények mindig egyben politikai intézmények is. Ennek a tételnek igazolására élő példa a szocialista jog minden intézménye. Az Alkotmány, amely a szocialista fejlődés útján elért eredményeket, a dolgozó nép vívmányait s egyben a jövő fejlődés irányát határozza meg, a szocialista jog alapvető intézménye, de egyben kiemelkedő politikai intézmény is. A szállítási szerződés, amely a szocialista polgári jog egyik nagyfontosságú intézménye, igen fontos eszköze a szocialista gazdaságpolitikának s mint ilyen, politikai intézmény. A politikai és a jogi nézetek és intézmények, a politikai és a jogi felépítmény, tehát úgy jelentkezik, mint ugyanannak az egységes felépítménynek két vonatkozása, amelyek között természetesen kölcsönhatás van, de amelyek közül a politikai nézetek és intézmények az alapvetőek.

2. Végül — de nem utolsó sorban — utalni kell arra az alapvető elméleti következtetésre, amely a vizsgált anyag alapján a szovjet tapasztalatoknak a népi demokrácia: mint a szocializmusba való átmenet sajátos formája számára való fontosságából adódik.

A népi demokráciát, mint a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet sajátos formáját úgy határozzuk meg, hogy a népi demokrácia olyan állam, amelynek segítségével a Szovjetunió győzelmének eredményeképp és a Szovjetunióra támaszkodva a dolgozó nép a munkásosztály vezetése alatt halad a kapitalizmusból a szocializmus felé. A népi demokrácia, mint politikai forma, mint a proletárdiktaturának, tehát a dolgozó többség uralmának sajátos formája, csak a Szovjetunió létezésének viszonyai között, csak a Szovjetunióra támaszkodva s vele szoros szövetségben jöhet létre és állhat fenn. A Szovjetunióra támaszkodás, a Szovjetunió állandó segítségének egyik döntő formája az, hogy a népi demokratikus állam a maga munkájában, a szocialista alap és a neki megfelelő felépítmény kialakításában és megszilárdításában hasznosítja azokat a tapasztalatokat, amelyek a Szovjetunió évtizedes harcai és fejlődése során jöttek létre. Ezek szerint a népi demokrácia, mint politikai forma sajátosságai közé tartozik, hogy ebben a formában állandó és széleskörű felhasználásra kerülnek a szovjet tapasztalatok.

A szovjet tapasztalatok felhasználása tehát nem pusztán ténylegesség, nem véletlen, amelynek a népi demokráciával, mint politikai formával nincs szükségszerű összefüggése. Éppen ellenkezőleg: a népi demokratikus fejlődés

s benne a népi demokratikus állami és jogi fejlődés szükségszerű velejárója az, hogy a fejlődés során felhasználásra kerülnek a szovjet fejlődés, benne a szovjet állami és jogi fejlődés tapasztalatai. *A népi demokrácia joga ezek szerint olyan jog, amelynek fejlődési törvénye a szovjet tapasztalatok, a szovjet jogi fejlődés tapasztalatainak az adott körülményekhez, a fejlődés adott fokához igazodó egyre következetesebb, egyre széleskörűbb érvényesítése.* Ez a legfontosabb elméleti következtetés, amelyhez elvezet a szocialista gazdaság fejlődési feltételeinek vizsgálata, a szovjet és a magyar jog tükrében.

A MATERIALISTA LÉLEKTAN JELENTŐSÉGE ÉS HELYE

(A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályán 1952. február 18-án tartott előadás)

ZÁDOR IMRE

A materialista lélektan egyes kérdéseinek tárgyalásánál komoly támaszt nyújtanak számunkra a materialista filozófia klasszikusainak lélektani vonatkozású fejtegetései.

Lenin a Filozófiai jegyzetekben meghatározta azokat a tudományokat, melyek a dialektika és az ismeretelmélet felépítéséhez szükségesek. Elsőnek említi a filozófia történetét, majd az egyes tudományok történetét. Ezután olyan tudományágakat említ, melyek egymással elválaszthatatlanul szoros kapcsolatban állnak, a gyermek szellemi fejlődésének történetét, az állatok szellemi fejlődésének történetét, a nyelvet, pszichológiát és az érzékszervek fiziológiáját. Ha a fejlődéstörténeti elvet követjük, érthető, miért alkalmazta ezt a sorrendet Lenin. Az állatok idegrendszerének fejlődését és a gyermek szellemi fejlődésének történetét ismernünk kell ahhoz, hogy megértsük a felnőtt ember gondolkodását, szellemi működését. A nyelv az ember szellemi életének gondolkodásának, érzelmi világának kifejező eszköze, ebben a vonatkozásban a pszichológiának is kutatási területét képezi. Az érzékszervek fiziológiájának ismeretére szükség van, ha követni akarjuk a külvilág hatását az agykéregre, ha meg akarjuk érteni a visszatükröződés folyamatát.

Lenin ebben a feljegyzésében megállapította, mi szükséges a dialektika és az ismeretelmélet felépítéséhez, egyben meghatározta a pszichológia helyét a többi tudományok között.

A pszichológia csak úgy töltheti be fontos feladatát, ha rendelkezik a tudományos szemlélet és kutatás módszereivel, ha korszerű természettudományos értelemben vett tudománnyá válik. Engels írja: »Ha a feltételek adva vannak, akkor valamely esemény (pl. kémiai átalakulás) mindig és mindenütt bekövetkezik.« Ennek analógiájára Fogarasi szerint »a tudomány feladata azon feltételek megállapítása, amelyek fennállásánál bizonyos események mindig és mindenütt bekövetkeznek.« A matematika, fizika, kémia már régen eljutott erre a fokra, ezekben a tudományokban a kutatás módszere is biztosította a tudomány számára meghatározott feladat betöltését.

A pszichológia évszázadokon keresztül döntő mértékben az idealista filozófia és az egyházi befolyás alatt fejlődött. Az idealista filozófia minden

olyan kísérletet, amely korszerű természettudományos fogalmakat vagy módszereket igyekezett a pszichológia területén alkalmazni, tekintélyének és felfogásának minden lehető felhasználásával vert vissza. A tudat folyamataira vonatkozóan nem tartották elég magasrendűnek az anyagi törvényszerűségekre vonatkozó természettudományi fogalmak alkalmazását. Ezek az előítéletek olyan mélyen ültek az emberek gondolkodásában, hogy azok sem kísérelték meg a tudat folyamataira a dialektikus materializmus alapelveinek következetes alkalmazását; akik egyébként mint filozófiát elfogadták.

»Az anyag létezése független az érzékeléstől. Az anyag a primer, az érzékelés, a tudat a meghatározott módon szervezett anyagnak legmagasabbrendű terméke.« A materializmusnak ezen felfogását Lenin részletesen is kifejtette a *Materializmus és Empirikriticismus*-ban, a pszichológusok mégsem követték ezt a gondolatmenetet.

A fenti meghatározásban az anyag fogalma kétféle vonatkozásban szerepel. Az első filozófiai vonatkozás. Lenin ezt részletesebben is kifejti: »Az anyag egyetlen tulajdonsága, amelynek elismerése a filozófiai materializmus ismérve, az a tulajdonság, hogy objektív valóság, hogy tudatunkon kívül létezik.« (M. és E. 264.). Ebben a vonatkozásban »nem jelent semmi egyebet, mint ezt: az emberi tudattól független és általa visszatükrözött objektív valóságot« (M. és E. 265.). A második vonatkozásban *meghatározott* módon szervezett anyagról van szó, melynek a tudat legmagasabbrendű terméke. Ez a meghatározott módon szervezett anyag az agy. Ennek megismerésére már nem elégséges a filozófiai ismérv. Lenin az agyra vonatkozóan más helyen megállapítja, hogy szerves anyag, hogy meghatározott irányban szervezett anyag, az anyagnak magasabbrendű formája. Ennek a magasabbrendű anyagnak terméke a tudat. A tudat keletkezésének megismeréséhez ismernünk kell az agy szerkezetét és működését. Enélkül a fenti megállapítások nem nyerhetnek valóságos értelmet. Az emberek többsége nem is képes felfogni a lenini meghatározások lényegét és hasonlóan a korai angol materialistákhoz, felveti a kérdést: gondolkodhat-e az anyag? Nem veszik figyelembe az anyag szerkezetére vonatkozó legújabb tudományos megállapításokat, valamint azt, hogy az agy minden anyag között a legdifferenciáltabb.

Az anyag apróbb részecskékből álló szerkezetére, ezek mozgására már az ókori materialisták is utaltak. A modern fizika kétségbevonhatatlanul igazolta ezeket a feltevéseket. A dialektikus materializmus alapvető tétele, hogy anyag és mozgás elválaszthatatlan egymástól. A polgári tudomány nem egy ellentmondása az anyag és mozgás szétválasztásából, helytelen értelmezéséből származik. Ilyen következtelenséget az egyes pszichológiai irányokban is fel lehet fedezni. Szétválasztják, vagy összetévesztik a szerkezetet és funkciót, vagy a szerkezet funkciójának termékét, a gondolkodást. A szerkezet és funkció (anyag és mozgás) nem választható el. A mozgás, funkció visszahat a szerkezetre

és hozzájárul a szerkezet állandó fejlődéséhez, tökéletesedéséhez. Az emberi agy kifejlődését az a funkció segítette elő, amit az állati idegrendszer a fejlődés során a környezettel való állandó kölcsönhatásában végzett. A gondolkodás az emberi agykéreg jellegzetes sajátása. Az előbbiekből következik, hogy csak az agykéreg rendelkezik ezzel a sajátással. Sem a kéreg alatti területek, sem a gerincvelő nem képes gondolkodni, de nem képes erre a majom agykéregére sem. Ezt a tényt filozófiai oldalról Marx és Engels igazolták, ma már élettani és klinikai módszerrel nap-nap után igazolhatjuk. Miben különbözik az emberi agykéreg szerkezete a kéreg alatti területektől, vagy a majom agyától?

Alapelemeiben lényegében nem különbözik. A sejt felfedezésével, majd az idegszövet specialis festési eljárásainak kidolgozásával lehetővé vált megkülönböztetni az egyes idegrendszeri elemeket. Az idegrendszer alapeleme az idegsejt és a hozzá tartozó tengelyfonal. Ez utóbbi biztosítja az összeköttetést nagyobb távolságokra az idegrendszeren belül. Az emberi agykéreg sejtjei a legdifferenciáltabbak. Emellett egymással való csoportosulásukban is ezek a sejtek mutatják a legnagyobb változatosságot. Számban is meghaladják minden más idegterület sejtjeinek számát. Ez képezi anatómiai, szerkezeti alapját az agykéreg bonyolult működésének. Feltehető, hogy ezek a mennyiségi sajátások bizonyos mértékig alapot szolgáltatnak a jellegzetes minőségi funkciók kifejlődéséhez.

Mi a különbség funkcióban az egyes idegszövetek között? Az idegszövet alapegységének, a neuronnak (idegsejt-tengelyfonal) működéséről ma már sok mindent tudunk. Ismerjük a működés anyagsere feltételeit, az egyes rostok ingerületvezetési sajátosságait. Ezekre vonatkozóan bizonyos összefüggéseket már matematikai képletekben is ki tudnak fejezni a szaktudósok. Nem kétséges, hogy minden idegműködés alapja az ingerületvezetés, tehát helyesen ragadták meg az idegélettel foglalkozók a korszerű fizikai és kémia módszerei felhasználásával ezt az elemi funkciót. Az ingerületvezetés képezi alapját a külső inger energiájának tudati állapotba való felvándorlásának. Kérdés azonban, hogy a neuron ingerületvezetésére vonatkozó összefüggések mennyiben alkalmazhatók az összetett idegszövetre? A részek összege nem azonos az egészszel, a részek összegének működése sem lehet azonos az egész működésével. Itt következik be a minőségbe való átsapás. Az idegszövet működése tehát magasabbrendű, differenciáltabb, mint az egyszerű idegrosté és az idegszövetek között is meghatározott irányban való szervezethez fogva az emberi agy működése a legbonyolultabb. Érthető, hogy az egyházi előítéletek hatása alatt is az agy működésének kutatása előtt torpant meg legtovább a természettudomány. A szerves anyagokra vonatkozó ismeretek lendítették előre az egész szervezet és az idegrendszer kutatását is. Filozófiai és pszichológiai szempontból az agyban mennek végbe a tudati folyamatok és itt tükröződik a külvilág, állandóan változó folyamataival. Ez a működés foglalkoztatta Descartes-ot,

aki mechanikai ismereteit igyekezett az agy működésére alkalmazni. Ezek a hasonlatok az agy bonyolult működéséhez képest primitívek, de Descartes törekvése ennek ellenére értékes, mert a külvilág és az agy működése között először mutatott rá a reflex kölcsönhatására. Ezzel letért az introspekció spekulatív útjáról, amelyet a lélektanál foglalkozók többsége még ma is követ. Descartes útját egyesek azért nem követték, mert tulságosan mechanikusnak tartották, mások pedig még jobban elmechanizálták a lelki folyamatok vizsgálatát. Egyik tábor sem foglalkozott azzal a kérdéssel, mi történik az idegrendszeren, az agykéregben belül, miközben bonyolult funkcióját ellátja. A nyugati élettani iskolák, amelyek kétségtelenül értékes megállapításokat tettek az idegrendszer élettanára vonatkozóan, meg sem kísérelték, hogy az agykéreg magasabbrendű funkcióira alkalmazzák ezeket az ismereteket. Sherrington, akinek az idegélettan számos felfedezést köszönhet és aki annak idején Pavlov megállapításait visszautasította, a gondolati folyamatokra vonatkozóan 2 évvel ezelőtt megerősítette a régebben megállapított »ignorabimus« jelzöt.

Aki elfogadja a dialektikus materializmus alaptételeit, nem utasíthatja vissza azt a megállapítást, hogy a gondolati folyamatok az agyban történnek. Ugyanolyan idegszövet, csak magasabb szervezetségi fokon, végzi a gondolkodást, mint az idegrendszer egyéb részei a már jól ismert egyszerűbb funkciókat. A gondolkodás bonyolult folyamat, formáit a logika tárgyalja, alapjait azonban nem lehet pusztán leírás alapján megérteni. Ilyen leírás önkéntelenül introspektív módszereket használna s oda jutna, mint egyes állatlélektanál foglalkozók, akik az állatok idegtevékenységét is csak úgy voltak képesek megérteni, hogy saját emberi tulajdonságaikkal ruházták fel az állatokat.

A lélektanban eddig használt fogalmak olyan összetett tevékenységeket írnak le, amelyeket már nem képesek alapelemeire bontani. A fogalmak határai tágak és mert introspekcióból származnak s ubjektíve változtathatók. Ebből adódik az a megállapítás, melyet a lélektanra jellemző módon más-más szerzőnek tulajdonítanak, hogy ahány szerző annyi lélektani iskola. A lélektan képviselői nem ugyanazt a nyelvet beszélik. A matematika, fizika alapfogalmai azonos nyelvet jelentenek mindenki számára, aki ezekkel a kérdésekkel foglalkozik. A matematika és a fizika is úgy értekezett el, hogy az ismeretek kutatását és tanítását az alapfogalmakkal kezdi. Először tanítják az elsőfokú egyenletet és csak később, ezen keresztül jutnak el a magasabbfokú egyenletek ismertetéséhez. A tér fogalmát sem értheti meg az, aki nincs tisztában a pont, vonal, sík fogalmával. A kémia az egyszerűbb szervetlen anyagok kutatásával kezdte és a biológiában is Darwin teremtette meg a tudomány alapfeltételeit a fejlődéstani szemlélet kiépítésével, az egyszerűbbtől az összetettig való fejlődés bizonyításával.

A pszichológiában ezt az utat Szecsenov követte először, aki fiziológus volt. Eredetileg fizikával is foglalkozott és fizikai ismereteit hasznosan alkal-

mazta lélektani folyamatok magyarázatához. Munkáiban ki lehet mutatni az energia megmaradásáról szóló elv hatását is. Következétesen kutatja, mi történik az agyban azzal a külső energiával, amely ingerület formájában halad az agysejtekhez. Megállapítja, hogy vagy egyszerűbb mozgás lesz belőle, vagy gondolat. Kutatja a képzet megmaradásának feltételeit. Az érzet keletkezésének vizsgálatánál hangtani és optikai példákat alkalmaz. Ezek a következtetések mai idegélettani ismereteink tükrében is helytállóak és csak csodálni lehet Szecsenov meg nem alkuvó materialista következetességét. Lenin is Szecsenov kutatási módszerét tartotta helyesnek a lélektan számára. »Nem lehet a lélekről okoskodni, mielőtt meg nem magyaráztuk az egyes pszichológiai folyamatokat« — írja Lenin — »itt a haladásnak éppen abban kell állnia, hogy elvetjük az általános elméleteket és bölcséleti építményeket a lélek mivoltáról, hogy az egyik vagy másik folyamatot jellemző tények vizsgálatát tudományos alapra tudjuk állítani. Ezért az a vád, melyet Mihajlovszkij úr emelt, pontosan ugyanaz, mintha a metafizikus pszichológus, aki egész életén át tanulmányokat írt arról, hogy mi a lélek, anélkül, hogy ismerné egyetlen egy, akár csak a legegyszerűbb pszichológiai jelenség pontos magyarázatát, — azzal vádolná a tudományos pszichológust, hogy nem vizsgálta felül a lélekről szóló összes ismert elméleteket. Ez a tudományos pszichológus elvetette a lélekről szóló bölcséleti elméleteket, közvetlenül hozzáfogott a lelki jelenségek anyagi alapjának, az idegfolyamatoknak tanulmányozásához és mondjuk, megadta egy vagy egynéhány lélektani folyamatnak elemzését és magyarázatát.« Valóban, Szecsenov nem tanulmányozta a lélektanra vonatkozó összes bölcséleti ismereteket, mint maga írja egyedül Beneke munkáit ismerte. Talán éppen ez volt az előnye, mert nem befolyásolta az a sok zűrzavar, ami a lelki folyamatokra vonatkozóan addig kialakult. Következtetéseiben olyan exakt tudományra támaszkodott, mint a fizika és áthatották korának haladó természettudományi felfedezései. Az ő útját követte Pavlov.

Pavlov sem volt hajlandó régi spekulatív meghatározásokat alkalmazni. A jelenségek értelmezésénél pontosan követte azok élettani útját, mindvégig szem előtt tartva az anyag és mozgás, szerkezet és funkció törvényszerűségeit. Pavlov követte a dialektikus materializmus egyik alaptételét, mely szerint az anyag mozgása a térben játszódik le, ennek alapján az idegrendszer működését mindvégig a környezettel való szoros kapcsolatban vizsgálta. Azt kutatta, hogy a külső ingerek hatására milyen folyamatok mennek végbe az idegrendszeren belül. Kísérletezés közben tett éles megfigyelés szolgáltatott számára új módszert a magasabbrendű idegműködés tanulmányozására. Ez a módszer a magasabbrendű idegműködés elemi egységének alkalmazását jelentette a kutatásban. Az elemi egység felfedezése ezen a téren ugyanolyan döntő, mint pl. a matematikai egyenletek, vagy a kémiai reakciók felfedezése. Ezek valamennyien olyan viszonyt állapítanak meg egyes tényezők között, melynek ismeretében más hasonló tényezők között létrejövő kapcsolat eredményeit

előre ki lehet számítani. Ez az a tudományos feltétel, amelynek fennállása esetén bizonyos események mindig bekövetkeznek. Az élő szervezetre vonatkozóan már előzőleg is ismert a tudomány ilyen összefüggést. Minden élő szövetnek, így az idegrendszernek is alapvető sajátása az ingerelhetőség. Ha élő szövetet ingerlünk, létrejön a szövetnek bizonyos mozgásválasza. Ez az ú. n. egyszerű reflex, melyet Pavlov előtt is ismertek. Ebben a vonatkozásban azonban csak a közvetlen hatást kifejtő ingerhatásokat tanulmányozták, elsősorban azokat, amelyek közvetlenül érik a szervezetet és azonnal kiváltanak valamilyen reakciót a szervezet részéről. Ha valaki táplálkozik, a táplálkozás kivált nyál- és gyomornedvelválasztást. Ez olyan összefüggés volt Pavlov előtt a biológia számára, amely minden esetben bekövetkezik. Arra gondoltak, hogy a táplálék íze és a rágáshoz szükséges mozgások az agykéreg alatti központokban ingerületi állapotba juttatják a nyál- és gyomornedvelválasztás mechanizmusát. Pavlov észrevette, hogy nemcsak táplálék, hanem a külvilág bármilyen ingere képes ugyanezt a reakciót kiváltani, ha előzőleg társul a táplálkozás folyamatával. Pavlov előtt is gondoltak ilyen összefüggésre az állatokra vonatkozóan is és megállapították, hogy az állat érez, gondolkozik és ennek következtében jön létre ez a jelenség. Ezzel azonban nincs megoldva a kérdés, mert az érzés és gondolkodás folyamataira vonatkozóan még nem rendelkezünk olyan tudományos módszerrel, amellyel igazolni lehetne, hogy adott tényezők meghatározott feltételek mellett, mindig ugyanazt az eredményt hozzák létre. A felmerült összefüggést tehát nem lehet azzal magyarázni, hogy az állat érez, gondolkozik. Pavlov nem is volt hajlandó ezt a megoldást elfogadni. Követte a jelenség útját, igyekezett minden részletét tudományos alapossággal megvilágítani. Ennek eredményeképpen jött rá arra, hogy minden külvilági inger ingerületi folyamatot hoz létre az agykéregben. Ezek az ingerületi folyamatok lépnek időleges kapcsolatba adott esetben a táplálkozási folyamattal és a kapcsolat megerősödése után ezek is ki tudják váltani a nyál-, vagy gyomornedvelválasztást. Pavlov bebizonyította, hogy az egyes külső ingerek felfogására az idegrendszeren belül meghatározott pályák és agykéregi területek differenciálódtak és ezek alkalmasak arra, hogy a külső ingerek pontos anyagi sajátságainak megfelelő vetületet hozzanak létre az agykéregben. A külvilág körülöttük állandóan változik, mozgásban van, ezt a mozgást kell az agykéregnek pontosan regisztrálni. Ahhoz, hogy erre képes legyen, az agyon belül is állandó mozgás van folyamatban. Íngerületi hullámok harcban állanak egymással, egyesek átmenetileg gátlás alá kerülnek, a tudat felszíne alá, csak így képes az agy bonyolult funkcióját elvégezni. Az agykéreg működésének belső ellentéteire Pavlov mutatott rá először. Az ellentétek harca biztosítja az agykéreg dinamikus működését és állandó fejlődését. Ilyen ellentétek az ingerület és gátlás, irradiáció és koncentráció, analízis és szintézis.

Ezek azok az alaptörvények, amelyeknek kidolgozásával Pavlov lehetővé

tette, hogy bármely új külvilági inger idegrendszeri útját és hatását előre ki tudjuk számítani, ehhez azonban szükséges ismernünk az idegrendszer aktuális állapotát. Az idegrendszer aktuális állapotának kialakulásában előző ingerek hatásai is szerepelnek, ide tartoznak az átörökölt feltétlen kapcsolatos és az élet során szerzett feltételes reflexkapcsolatok. Ezek hatásai szabják meg az idegrendszer plaszticitását, rugalmasságát. Az előttünk álló feladat nehézsége tehát nemcsak abban rejlik, hogy új ingerek hatását kell az idegrendszerre vonatkozóan megállapítanunk, hanem elsősorban abban, hogy régebbi ingerek hatásaira kell tudnunk következtetni. Állatkísérletek során Pavlov megpróbált régi feltételes reflexkapcsolatokat felerősíteni, később ilyen vizsgálatokat embereknél is végeztek, ezen az úton mód nyílik arra, hogy az idegrendszert ért régi behatások eredményeire exakt módszerrel következtessünk. A feltételes reflex és a kialakulására vonatkozó törvények képezik a további tudományos kutatás alapelemeit.

Pavlov döntő fontosságú megállapítása, hogy a feltételes reflex-kapcsolatok mindig feltétlenekre épülnek. A feltétlen kapcsolatok szoros összefüggésben vannak magával a szerkezettel, az agy strukturájával. A feltételes reflexkapcsolatok képesek a feltétlen kapcsolatokat, sőt magát a strukturát is befolyásolni. Ebből érthető, hogy feltétlen kapcsolatok is képesek feltételes kapcsolatok hatása alatt gátlás alá kerülni. A környezeti ingerek váltakozása egyes esetekben a szervezet feltétlen reflexfolyamatait megváltoztatja és ezen keresztül a szervezet megbetegedéséhez vezet. A feltételes reflexkapcsolatok kialakításához szolgáló ingereket, melyek tehát egy idő múlva feltétlen kapcsolatok jelzésévé válnak, Pavlov az első jelzőrendszer fogalma alatt foglalta össze. Az első jelzőrendszer körébe tartoznak mindazok az elemi külvilági ingerek, amelyek állatoknál is képesek kiváltani feltételes reflexfolyamatokat. Az első jelzőrendszerre az embernél bonyolultabb jelzések épülnek rá, az írás, rajz, szó, melyek a gondolkodás alapelemeit képezik. A gondolkodás folyamata tehát szorosan ráépül az első jelzőrendszerre és ezen keresztül kapcsolódik magához az agykéreg szerkezetéhez.

Azok az összefüggések, amelyeket Pavlov a feltételes reflexre vonatkozóan kidolgozott, alkalmazhatók a gondolkodás folyamataira is. A gondolkodás folyamataiban Pavlov három réteget különböztetett meg: a mozgások, írott jelek és rajzképek, szójelek és beszéd rétegét. Ezeknek a folyamatoknak réteges felépítésére Engels is rámutatott. A mindennapi klinikai gyakorlatban pedig betegeken tett megfigyeléseken igazolni tudjuk ezeknek a folyamatoknak a réteges felépülését.

Az analízis és szintézisre vonatkozó törvényszerűségek, melyeket Pavlov megállapított, éppen úgy kimutathatók az ingerületvezetés egyszerű folyamataiban, mint a gondolkodásban. Az irradiáció és koncentráció alkalmazható a figyelem és a tanulás folyamatainál. Az összetett mozgásformák vizsgálatával elju-

tunk a viselkedésformák exakt tanulmányozásához. A feltételes reflexek egy részének feltétlenné válása az állatlélektan kutatás számára nyújt hasznos módszert. A feltételes reflexek és az ezekből összetett reflexláncolatok hatása a fejlődés során Pavlov szerint lényegében azonos a neveléssel, ez a módszer tehát a gyermeklélektan számára is gyümölcsözhető. Mint ebből a néhány odavetett példából is láthatjuk nincs szükség a különböző lélektani irányokra, mert ha a pszichológusok alkalmazzák a pavlovi tételeket, akkor a pszichológiai kutatás minden területén azonos alapfogalmakkal, módszerekkel dolgozhatnak. Megszűnhet ezzel a pszichológusok többnyelvűsége, mely állandóan új iskolák alakítására vezetett.

Sokan azt vetik fel a pavlovi tanításoknak a lélektanban való alkalmazása ellen, hogy nem elégséges bonyolult lelki folyamatoknak a megismerésére. Az említett néhány példából is láthatjuk, hogy az alkalmasság előfeltétele a következetes alkalmazás és továbbfejlesztés. Pavlov maga sem állította, hogy az általa kidolgozott fogalmakkal mindent meg lehet magyarázni. Óvatos volt abban is, hogy az állatkísérletek során nyert tapasztalatokat emberre alkalmazza. Azonban számos olyan történet, melyet előre megjósolt, kísérletileg is igazolni tudott (Pl. a kísérleti neurózisok esetében). Ezek a vizsgálatok döntötték el Pavlov megállapításainak tudományos értékét. Szecsenov szellemesen jegyezte meg, mikor kétségbevonta a pszichológia tudományos értékét, hogy szerinte a pszichológia már csak azért sem tudomány, mert nem tud tanácsot adni az embernek, hogy hogyan élje lelki életét, hogyha egészséges akar maradni. Pavlov tanításai a Szovjetunióban már beigazolták, hogy megfelelnek a Szecsenov által felállított követelményeknek.

Valóban felmerül a kérdés, mi a materialista lélektan feladata? Szecsenov megsejtette azokat a követelményeket, amelyeket a marxizmus-leninizmus állít fel a tudományok számára. Az egyik az, hogy a valóságot tükrözze, a másik, hogy segítséget adjon a mindennapi gyakorlat számára. A lélektan eddig egyik követelménynek sem tudott eleget tenni. Úgy akart eleget tenni az exakt tudomány igényeinek, hogy szűk laboratóriumi keretek közé vonult és megszakította kapcsolatát a külvilággal, eredményeiben tehát egyáltalán nem a valóságot tükrözte. Elvont kérdések megoldását tűzte ki maga elé és nem volt hajlandó lealacsonyodni a mindennapi gyakorlat igényeihez. Élesen elhatárolta magát egyéb tudományoktól, ahelyett, hogy tanult volna azok fejlettebb kutató módszereitől. Ilyen közös témák feltevését azzal utasította vissza, hogy az nem tartozik vizsgálódási területéhez. Hogy mi tartozik ide, azt teljesen szubjektív szempontok, egyéni ízlés szerint szabta meg. Az egyik szerint az ösztönök tanulmányozása, a másik szerint az érzékszervek vizsgálata, a harmadik szerint a cselekvés — volt olyan, aki szerint a tanulás képezi a lélektan tárgyát. Természetesen semmi értelme nem lenne ezeket mind felsorolni. Csak az a feltűnő, hogy éppen ezek az egyoldalú tudósok vádolják egyoldalúsággal Pavlovot. Sokan szemére vetik pl. Pavlovnak, hogy nem

foglalkozott a hangulat, az érzelmek tanulmányozásával. Kétségtelen, hogy voltak szerzők, akik többet írtak ezekről a kérdésekről, mint Pavlov. De vajjon többet mondtak-e? Pavlov a hangulat, érzelem változásait az agykéreg alatti területek diffúz állapotváltozásaival hozza összefüggésbe. Minden mozgástevékenységet, gondolati folyamatot állandóan ezek az állapotváltozások kísérik. Az a tény, hogy Pavlov ezekről a folyamatokról aránylag keveset írt, jogcím-e arra, hogy elvessük a pavlovi módszereknek a lélektani kutatás terén való alkalmazását? A magasabbrendű idegműködés számos területén, a tudat számos folyamatánál Pavlov tanításai és kutatási, módszere jól alkalmazható. Pavlov módszerét követve kijuthatunk abból a zsákutcából, amelyben a lélektan eddig topogott. Pavlov megvilágításában valóságos értelmet nyer a szerkezet, a funkció és a szerkezet funkciójának terméke, a tudati folyamatok egymáshoz való viszonya. Pavlov meghatározásai alkalmasak egyedül arra, hogy ezekben az összefüggésekben világosan lássunk. Fogarasi elvtárs is rámutatott Logikájában arra, hogy a második jelzőrendszer fogalmának használatát a filozófus számára is megkönnyíti egyes fogalmaknak a rendszerezését.

A lélektan Pavlov előtt nem számolt azzal, hogy a szervezet belsejében lezajló folyamatok is befolyást gyakorolhatnak a tudati folyamatokra. Pavlov az interocepció, belső érzékelés mechanizmusának tisztázásával szilárd bázist adott az idegrendszer működése számára. Ezzel kifejtette, hogy a magasabbrendű idegműködés anyagi feltételei nemcsak magát az idegrendszer struktúráját jelentik, hanem a szervezet egészének feltételeit. Éppúgy, amint megfelelő külső ingerek nélkül, úgy belső ingerek nélkül sem képes az agy működni és fejlődni.

A materialista lélektan a magasabbrendű idegműködést nem statikusan, egy meghatározott időpontban vizsgálja, hanem figyelemmel van az idegrendszer fejlődésére. Nélkülözhetetlen tehát, hogy szoros kapcsolatot építsen ki a pedagógiával. Ez a kapcsolat szigorú előfeltétele mindkettő fejlődésének. A Szovjetunióban a BP. központi bizottságának 1946-os határozata óta fokozottan kiépítik a pedagógia és pszichológia kapcsolatát. Ha összehasonlítjuk Pavlov és Makarenko tanításait, számos azonos elvet találunk. A fejlődési szemlélet és módszer a magasabbrendű idegműködés tanulmányozásának egyik legfontosabb lehetősége. Egy másik hasonlóan fontos lehetőség az, amit a klinikai gyakorlat nyújt a lélektani kutatás számára. Az ideg- és elmeegógyászati gyakorlatban az agy különböző megbetegedéseinél olyan károsodások jönnek létre, amelyek az agy szerkezetének egyes részeit körülírtan, vagy rétegesen kikapcsolják. Ezzel mód nyílik a magasabbrendű idegműködés felépítését visszafelé követni, egyszerű hasonlaltal élve, az összeadást vagy a szorzást kivonással, ill. osztással ellenőrizni. Eddig a lélektan nem volt hajlandó ezeket a lehetőségeket felhasználni azzal a kifogással, hogy alapvető módszertani különbség választja el a két kutatást. A pavlovi élettan egyaránt alapja

a lélektannak és a klinikai orvostudománynak is. Módszertani különbségekre való hivatkozással tehát nem lehet többé meggátolni, hogy ezek a tudományágak kölcsönösen tanuljanak egymástól.

A Szecsenov—Pavlov tanításai alapján a haladó lélektan kétségtelenül élettani lélektan. Sokan elvetették az élettani lélektan létjogosultságát, mert nem tartották kielégítőnek az élettani módszereket. Ez a kérdés csak akkor dönthető el, ha megnézzük pontosan, hogy milyen élettanról és milyen lélektanról van szó. Ha az élettan elég fejlett, és a lélektan eléggé materialista, akkor nem lehet kétséges az élettan és lélektan szoros kapcsolatának létjogosultsága. A kettő egybeolvadásáról beszélni, vagy attól félni, teljesen felesleges, hiszen a lélektannak önálló kutatási területe van, nem kétséges azonban az, hogy elválaszthatatlan alapja a Pavlov által kidolgozott magasabbrendű idegműködés élettana. Vannak, akik az élettani módszereket nem fogadják el a lélektanban, ugyanakkor hajlamosak arra, hogy álobjektivizmussal matematikai statisztikai eljárásokat alkalmazzanak. A matematikát nem arra használják fel, hogy jól kivizsgált alapfolyamatok törvényszerűségeit, pl. az ingerület-gátlásnak megfelelő összefüggéseket igyekezzenek matematikai formulákkal kifejezni. Az egyéni vizsgálat felületességét, a dinamizmus hiányait igyekeznek a nagy számok törvényeivel pótolni. Ebben a folyamatban egyre inkább megszűnik az egyén jelentősége. A használt tesztmódszerek is megakadályozzák, hogy a vizsgáló és a vizsgált között emberi kapcsolat fejlődjön ki. Ez csak egy példa arra, hova vezet a polgári lélektan álobjektivista törekvése.

A tesztelő pszichológia ezen törekvéseivel szemben a materialista lélektan az embert a környezettel való állandó szoros kapcsolatban és fejlődésében vizsgálja. Tisztában van azzal, hogy az ember egyéni adottságai nem dőltek el a születés pillanatában, amint ezt a polgári lélektan valamennyi iránya állítja, hanem neveléssel és szoktatással fejleszthetők. A materialista lélektan és pedagógia komolyan veszi a nevelést, nem tartja »falra hányt borsónak«, mert tudja, hogy a nevelés során alkalmazott ingerek az idegrendszeren élettani módszerrel is lemérhető anyagi elváltozásokat hoznak létre. Éppen élettani megfontolások alapján különös fontosságot tulajdonít a nevelésben a következetességnek és a rendszerességnek.

A lélektan már régen különös érdeklődéssel foglalkozott az egyes emberi típusok kérdésével. Pavlov is vizsgálatokat végzett erre vonatkozóan és a hippokrateszi felosztáshoz hasonlóan négy főtípust állapított meg. A pavlovi típusok azonban idegrendszeri típusok és fő sajátosságuk minden eddigi típusfelosztással szemben, hogy nem statikusak, hanem a környezet ingereinek hatása alatt megváltoztathatók.

A szocialista társadalomban a lélektan új értelmet nyer. Arra szolgál, hogy kutassa az idegrendszer magasabbrendű működésének valóságos folyamatait a társadalmi élet minden területén, tanulásban, munkában, családi

életben és szórakozásban egyaránt. Hozzájárul az egyén sokoldalú képességeinek minél nagyobb mértékben való kifejlesztéséhez. A polgári lélektan csak a laboratóriumi feltételek között végzett vizsgálatokat tartja tudományos értékűnek, mert ezeknek a feltételeit »tudják irányítani«. A szocialista társadalomban, ahol a társadalmi munkafolyamatokat a marxizmus-leninizmus tudományos elméletére támaszkodó tervszerű irányítás szabja meg, ez a szempont már nem lehet érvényes. Az élet rohamos fejlődése ad újabb és újabb feladatokat a lélektan számára, csak úgy mint más tudományok számára is és ha nem akar lemaradni a fejlődés mögött, meg kell oldania ezeket a feladatokat.

A lélektan tanítása a Szovjetunióban minden középfokú iskolában és egyetemen kötelező a pavlovi élettan tanítása mellett. Ezen az úton mindenki megismeri idegrendszerének, agyának működését. Más tudományágakkal foglalkozók pedig saját tudományos kutatásokban hasznosíthatják ezeket az ismereteket. Minden emberi munkafolyamat, tudományos gondolkodás az idegrendszer működésének eredménye. Célszerű tehát, ha mindenki megismeri az emberi agy működését, melynek legmagasabbrendű termékei a gondolkodás, tudat és akarat a társadalom és természet átalakításának csodálatos terveit kidolgozták és megvalósították.

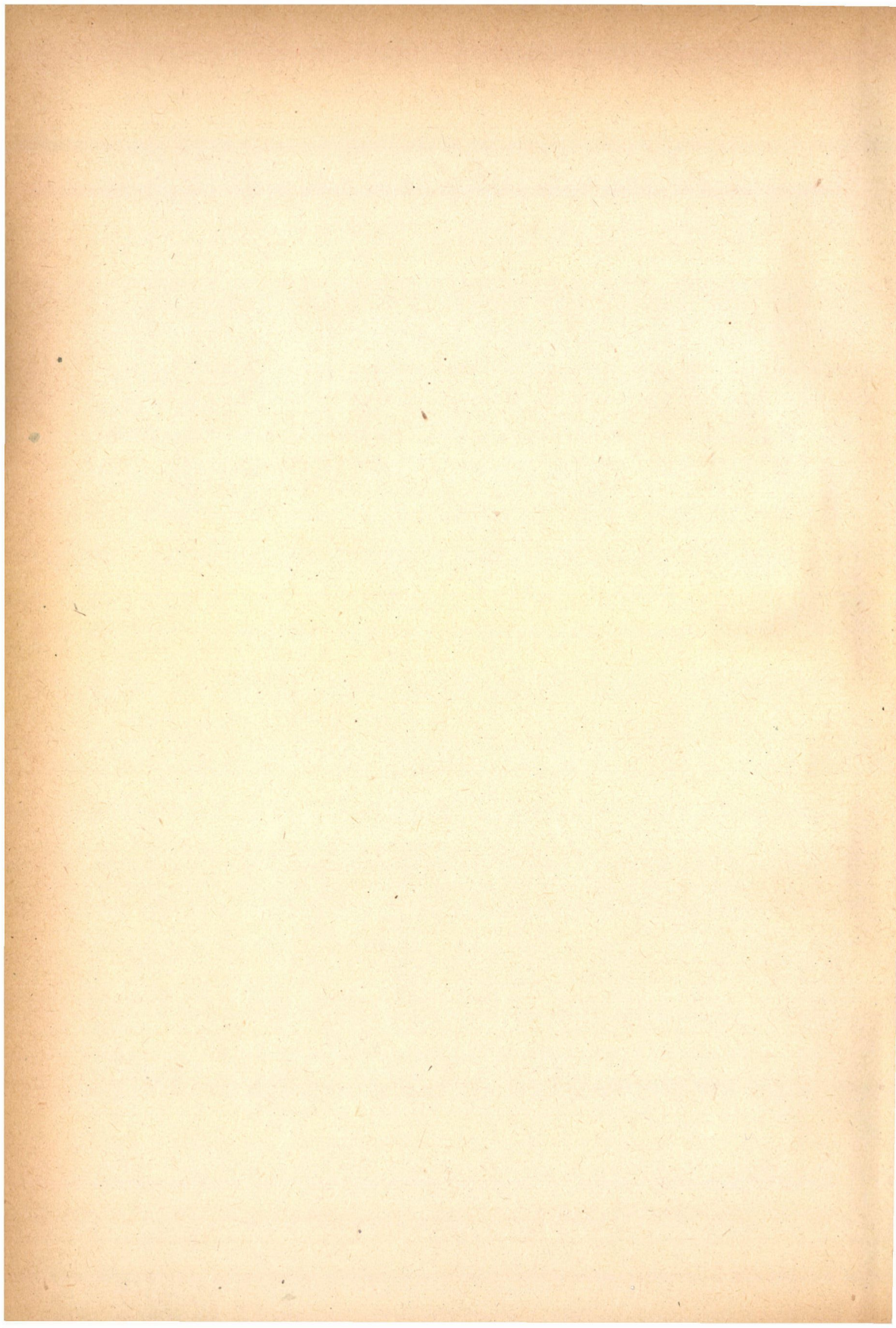
HOZZÁSZÓLTAK :

Kardos Lajos

Molnár Imre, Állami Gyermeklélektani Intézet vezetője.

Barczy Gusztáv

A MAJORSÁGI GAZDÁLKODÁS ÉS A PARASZTSÁG KISAJÁTÍTÁSA A XVII. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

(A Magyar Tudományos Akadémia II. osztályán 1951. szeptember 26-án tartott előadás)

PACH ZSIGMOND PÁL

A majorsági gazdálkodásnak hazánkban eléggé kiterjedt irodalma van. Az 1930-as évek elejétől kezdve számos könyv, tanulmány tárgyalta vagy érintette ezt a kérdést. Ezek a munkák azonban a majorsági gazdálkodás vizsgálatát nem kötötték össze a parasztság kisajátításának vizsgálatával, ill. az egész kérdést nem állították be az ú. n. eredeti tőkefelhalmozás folyamatába.

Az eredeti tőkefelhalmozás kérdésének magyarországi viszonylatban való felvetését a marxizmus-leninizmus tanainak a magyar történészek között való elterjedése tette lehetővé. A felszabadulás után a haladó történészeket közvetlenül 1848 centenáriumának közeledése vezette ehhez a kérdéshez. Hiszen az 1848–49-i polgári forradalom és nemzeti szabadságharc leveretése ellenére is új korszakot nyitott a magyar történelemben, a kapitalizmus korszakát: így az 1848-hoz vezető fejlődés tanulmányozása feltétlenül megkívánta a tőkés viszonyok feltételeit megteremtő folyamat, az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatát. Az elméletileg fontos kérdés tehát egyben gyakorlati-politikai jelentőséggel bír.

Az ezen a vonalon meginduló történeti vizsgálat — bár csupán fővonalaiiban — nagyjából tisztázta az eredeti tőkefelhalmozás ellentmondásos menetét a gyarmati sorban tartott Magyarországon, a XVIII. században és a XIX. század első felében. Csakhamar felvetődött azonban — természetesen — a folyamat régebbi gyökereinek a kérdése, elsősorban közvetlenül megelőzőleg, a XVII. századra nézve.

Az elméletileg érdekes kérdésnek megint gyakorlati-politikai fontossága van. A XVII. század nagy nemzeti függetlenségi küzdelmeinek százada, amelyeket mintegy betetőz a következő század elején a Rákóczi-szabadságharc. Ezeknek a függetlenségi harcoknak a feltárása igen fontos dolgozó népünk hazafias nevelése szempontjából, különösen ma, amikor az amerikai imperialisták háborút akarnak kirobbantani a függetlenségükhöz, békéjükhöz ragaszkodó népek ellen. Függetlenségi küzdelmeinknek tudományos feltárása pedig mulhatatlanul megkívánja a kor gazdasági viszonyainak elemzését. Ilyen-

módon az eredeti tőkefelhalmozás kérdésének XVII. századi tanulmányozása függetlenségi küzdelmeink alaposabb megértése szempontjából is gyümölcsöző lehet.

Természetesen nem kísérelhetjük meg, hogy egy rövid előadásban vizsgálat alá vegyük XVII. századi függetlenségi harcaink és a korabeli gazdasági fejlődés összefüggését. Arra sem vállalkozhatunk, hogy az eredeti tőkefelhalmozás kérdés-komplexumának *egészét* (a kereskedő- és uzsoratóke felhalmozását, a parasztság kisajátítását stb.) vizsgáljuk a XVII. században; ez esetben csak nagyon általános, vázlatos képet nyújthatnánk. Arra kell szorítkoznunk, hogy a problémák tömegéből egy — lehetőleg alapvető fontosságú — kérdést válasszunk ki és azt próbáljuk megvilágítani, el nem szakítva a folyamat egészétől, a XVII. századi korszak egész fejlődésétől.

Ilyen kérdésnek kínálkozik a parasztság kisajátítása, a közvetlen termelőnek a földtől, a termelőeszközöktől való elválasztása, hiszen ezt Marx az eredeti tőkefelhalmozás *alapvető* mozzanatának nevezi.¹ Tanulmányunkban erre a kérdésre próbálunk választ adni: megindult-e, előrehaladt-e a parasztság földtől való megfosztása, s ezzel a kapitalista fejlődés »előtörténete«² a XVII. századi Magyarországon, közelebbről: a Habsburg-Magyarországon, a török pusztításnak-német dúlásnak a fejlődést súlyosan fékező viszonyai között.

1.

A mezőgazdasági árutertermelés fejlődéséből kell kiindulnunk, hiszen — mint Lenin rámutat — eredeti tőkefelhalmozásról, bármely vonatkozásban, csupán az árutertermelés bizonyos fejlettsége esetén lehet szó.³

Az árutertermelés fejlődésének feltétele: a *piac* keletkezése és kiszélesedése. A mezőgazdasági árutertermelés szempontjából elsősorban a városi piac jön számításba; mellette igen fontos, szerte Európában, az állandóan fegyverben tartott haderő gabonaszükséglete. A XVI–XVII. században a fejlődő nyugateurópai városok, valamint a nyugateurópai háborúkban küzdő zsoldos hadseregek hatalmas gabonamennyiséget igényeltek. Nagyrészt Európa keleti részéből szállították oda a gabonát, de Magyarország ettől a jelentős külső piactól elesett, mert vízi úton nem kapcsolódhatott a forgalomba. A városi belső piac viszont nem fejlődött hazánkban eléggé. Szinte állandósult azonban nálunk is a *hadi konjunktúra* a török háborúkkal kapcsolatban. Részben a végvárak katonaságának élelmezése, nagyjából az országban gyakran megjelenő idegen zsoldos sereg ellátása nálunk is megnövelte a mezőgazdasági termények felvevő piacát. Ez a fő serkentője a mezőgazdasági árutertermelés fejlődésének. Emellett a Habsburg-Magyarország földesurainak

¹ Marx: A tőke. Bp., 1948. I. 774.

² V. ö. A tőke. I. 773.

³ Lenin: Művei Bp., 1951. 21. kötet. 51.

árutermelését előmozdította az a tény is, hogy a török hódítással az ország legtermékenyebb vidékei estek ki a gabonatermelésből. — Van jónéhány történetíró, aki ezen kívül még egy okot szokott felhozni, amely a nagybirtokot a naturálgazdálkodásból való kibontakozásra, pénzjövedelmeinek fokozására készítette volna. Azt mondják, hogy a nagybirtokra a török időkben új terhek háramlottak az ország védelme terén: erre kellett a több jövedelem, a sok pénz.⁴ Ez persze a magyar nagybirtok szerepének idealizálása; hiszen a nagybirtokosok az ország védelmét a török ellen — legalább is nagyrészen — Bécsre akarták hárítani és azokat a bizonyos új katonai terheket éppenséggel nem akarták vállalni.⁵

A hadi konjunktúra tehát a magyar nagybirtokosokat az árutermelés felé hajtja. Az árutermelés fejlesztése pedig természetesen főként az *allodium*, *majorsági föld kiterjesztésén* keresztül volt megvalósítható. Hiszen ez nemcsak a termés egy részét bocsátja a földesúr rendelkezésére, mint a jobbágytelki gazdaság, hanem az egész termést a földesúrnak biztosítja. Valóban előre is halad az *allodium* kiterjesztése a XVI—XVII. században.

Gazdaságtörténetészeink nagy része ezen a ponton azt a tényt emelte ki, hogy a XVI—XVII. században a magyar nagybirtokosok egyes csoportjai megindultak ugyan az árutermelés, a majorsági gazdálkodás útján, de általában jövedelmeiknek csak kisebb részét, 10—15%-át nyerték *allodiumaikaiból*; azt hangoztatta, hogy a majorsági gazdálkodás még nem fejlődött olyan méretekre, hogy az uradalom súlypontja reáhelyeződött volna: a majorságok növekedése ellenére általában a jobbágytelki termelésen maradt a súlypont, az áruforgalom szempontjából is. Másrészt hangsúlyozta, hogy — még ezeken a kereteken belül is — a majorság kiterjesztése általában a határ addig nem használt területeinek művelés alá vonásával, erdők, legelők, és gyepföldek felszántásával történt s nem a jobbágytelkek elfoglalásával, *allodizálásával*. Ez — az esetek jelentős részében — igaz is. Annál kevésbé igaz azonban az a következtetés, amit ebből levontak: az, hogy ilyen módon ebben az időben szó sem lehet a magyar parasztság kisajátításáról, földtől való megfosztásáról.

Gazdaságtörténetészeink általában tagadták ennek a folyamatnak a megletét Magyarországon s különösen tagadták a XVI—XVII. században. Nem találtak rá példát »még csak elvétele sem.«⁶ Arról beszéltek, hogy »a termelő üzem útjára lépő nagybirtok... a jobbágyföld... állagát... nem bontotta meg, nem került sor a jobbágyinak telkétől való erőszakos eltávolítására, ami a keletnémet vidékeken általában gyakorlat volt.«⁷ Ezek az állítások főként abban lelik magyarázatukat, hogy régebbi történetírásunk minden-

⁴ L. pl. Szabó István: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp., 1948. 175.

⁵ V. ö. Mód Aladár: 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért. Bp., 1951. 41.

⁶ Berlász Jenő: A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában. Bp., 1936. 17.

⁷ Szabó: i. m. 193.

képpen ki akarta mutatni: a magyar jobbágy, ha nagyon is elnyomták, kizsákmányolták, még mindig sokkal jobb sorban élt, mint a környező országok jobbágysai; pl. nem szenvedte el a kisajátítás folyamatát.⁸ Pedig a valóság nem fedi ezeket az állításokat.

Hogy a valóságos helyzetet megismerjük, részletesebben meg kell vizsgálnunk a majorsági gazdálkodás kérdését a XVI., de főleg a XVII. században.

2.

Történetirodalmunkban a XVI–XVII. századi majorsági gazdálkodás kérdéséről szóló összefoglaló fejtegetések⁹ nagyjában és egészében egyetlen birtok-komplexumra vonatkozó részletesebb kutatásokon alapulnak: a XVI. századra nézve Nádasdy Tamás birtokaira¹⁰ a XVII. század első felére nézve a Nádasdy-birtokoknak is csupán egy részére: a sárvár-kapuvári uradalomra.¹¹ Bizonyos, hogy ezek a birtokok fontos anyagot adnak a kérdés vizsgálatához; de kétségtelen, hogy nem elegendőt annak eldöntéséhez.

Mit mondanak a Nádasdy-birtokoknak az adatai a XVI. századra nézve?

Nádasdy Tamás birtokai nagyrészt a Dunántúl nyugati és középső részén feküdtek, Sárvár, Léka és Kapuvár központokkal. Ezeken az uradalmakon a majorgazdálkodás a kedvező piaci viszonyok következtében hamarosan nagy lendületet vett. Az allodiumok létesítésének módjai közül pedig a »legeredményesebb volt az, amely már megművelt területet biztosított a földesúrnak, tehát az okkupáció« (= jobbágyi földek kisajátítása). Egyáltalán nem egyedülállóak az olyan panaszok, hogy az uradalom »a szegény ember holdja szerint 140 holdat vett el; minden helytől negyedfél holdat«; hogy »a földesúr a maga számára occupált bizonyos telkeket«; hogy »akik régen jobbágytelken ültek, most végső szegénységbe kerülve inquilinusokká (= zselléreké) lettek«; stb. Ehhez járult sok esetben a távozó jobbágy földjének, a puszta helyeknek bekebelezése, az erdők tilalmazása. »A már megindult fejlődés rohamának« nem lehetett »gátat vetni... a jobbágyok között... elkeseredést szült az okkupáció.«¹² Más források is ugyanerről szólnak. Pl. Nádasdy Tamás feleségének Szele Jakab tiszttartóhoz 1564-ben

⁸ V. ö. »Az újkori magyar nagybirtokon csekély mértékben kifejlődő allodizálás magyarázza meg, hogy nálunk a nagybirtok nem juttatta a jobbágyságot olyan nyomasztó helyzetbe, miként más országokban...« Szabó: i. m. 193. — »A magyar jobbágyiga tehát bizonyára sokkal könnyebb volt, mint keleti szomszédjaié«... Szekfű Gyula: Magyar történet, Bp., 1935. III. 517.

⁹ Szekfű: i. m. III. 509. kk.; Berlász Jenő: A mezőgazdaság állapota. Magyar Művelődéstörténet. III. Bp. é. n. 166. kk.; Szabó: i. m. 174. kk.

¹⁰ V. ö. Komoróczy György: Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Bp., 1932.

¹¹ V. ö. Tholt Judit: A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében. Bp., 1934.

¹² Komoróczy: i. m. 61–65, 109, 133–137.

intézett gazdasági utasítása hét majorságról beszél, köztük az újudvariról és gelseiről.¹³ És a dolog másik oldala: az újudvari jobbágyok panaszkodnak Nádasdynénak, hogy »Újudvartul az Nagyságod tisztartója, Szele Jakab, 70 hold földet vett el, ki nélkül örök éhel halók leszünk,«¹⁴ a gelseiek ugyancsak elkeseredetten panaszolják, hogy a tisztartó »tavali esztendőben es több földünket vette el százhuszüt huldnál, ... nem szánthato(n)k, mert földü(n)knek javát elveszi ...«¹⁵

Mit mondanak a Nádasdyak sárvár—kapuvári uradalmának adatai a XVI. század végére és a XVII. század első felére nézve?

A földesúr a közös erdőből kitiltja jobbágyait. Hasonlóképpen kizárja őket az addig közös használatban volt legelőkről és rétekről. A jobbágyirtotta földön majorságokat létesít. Azokban a falvakban pedig, ahol major van, »a pusztá földeket mindenütt a majorhoz szántják«. »A nagyobbodó majorok a legtöbb földhöz valószínűleg a pusztá helyek lefoglalásával jutottak«. De nem ismeretlen az az eljárás sem, hogy »a földesúr lakott helyeket csatol majorjához, a jobbágyot pedig béresévé teszi,« aminthogy »voltak olyan földek is, amelyeknek tulajdonosa zsellérül szolgált, a földjét pedig a majorhoz szántották.« Így azután nem csoda, hogy a sárvár—kapuvári uradalomban a XVI. század végén, a XVII. század elején több mint egy tucat jól felszerelt majorról hallunk, amelyek a túlnyomó jobbágyrobot mellett béresekkel is dolgoznak.¹⁶ — Azonban a századfordulón a 15 éves török háború végigsöpört azon a vidéken, ahol a leggazdagabb és legkiterjedtebb majorok feküdtek; sok jobbágyot kardélre hánytak, elhurcoltak; néhány major elpusztult, odaveszett. A megmaradt majorságok földjének növekedése a XVII. század első felében »elenyésző a 15 éves török háború veszteségei mellett.« Bár egyes allodiumokon a XVII. század első évtizedeiben még emelkedik a termelés, kétségtelen, hogy egészben véve az uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében jelentős mértékben visszaesett. A török pusztítás okozta munkaerőhiány miatt a parasztság földtől való megfosztásának tendenciája háttérbe szorult és a néptelenné vált földek betelepítésének feladata került előtérbe.¹⁷

A fentiekből először is az a tanulság következik, hogy a Nádasdy-birtokokon — az árutermelés, a majorsági gazdálkodás fejlődésével — a XVI. század folyamán *számottevő mértékben indult meg a parasztság kisajátítása.*

¹³ Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (= MGtSz) 1894. 71.

¹⁴ Országos Levéltár (= O. L.) Nádasdy-család levéltára. Közli H. Balázs Éva: Jobbágylevelek. Bp. 1951. 26—27. Ezt a kiadványt H. Balázs Éva szívességéből már megjelenése előtt kéziratban használhattam.

¹⁵ O. L. Nádasdy-lt. Közölve: u. o. 31. — V. ö. A Nádasdyak horvátországi, sztenicsnyáki uradalmát. A gazdasági utasítás itt így szól: A tisztartó a majorságnak »nagy gongyát viselyle es eregbicse minden majorságát minél tebbé teheti ...« És a következmény: »... asszonyunknak ... ott létében ennehányan panaszkodtak ... föld foglalásról ...« MGtSz 1894. 73, 75.

¹⁶ Tholt: i. m. 11—16, 23—24.

¹⁷ U. o. 16—18, 34, 41—45, 53, 69—70.

Ezt a tényt az idézett összefoglaló fejtegetések — ha a részletekben el is ismerik, — az általános értékelésben mellőzik, illetve elhanyagolják. — Másodszor az a tanulság adódik, hogy a Nádasdy-birtokok egy részén a századfordulótól kezdve a majorsági gazdálkodás — és vele együtt a parasztság kisajátításának tendenciája — a török pusztítás közvetlen hatásaként visszaesett. Ezt a tényt az idézett szerzők, éppen ellenkezőleg, nagymértékben kiélezzik és az ország egy részére vonatkozó megállapítást a Habsburg-Magyarország egészére általánosítják: *egyetlen* birtokcsoportra vonatkozó megállapításból *országos méretekben* vannak le következtetéseket. Erre a »módszerre« jellemző a következő idézet: »A nagybirtok szervezetének ez a visszafejlődése nem elszigetelt jelenség: a XVII. század — bátran mondhatjuk — országszerte... hasonló alkati átfarmálódást hozott. Magát a visszaesési folyamatot ezidőszereint még seholsem tudjuk ugyan a sárvárihoz hasonlóan nyomkövetni, de... az allodiális gazdálkodás elesettsége mindenfelé kétségtelen...«¹⁸

De vajjon kétségtelen-e, hogy ami érvényes a sárvár-kapuvári uradalomra,¹⁹ az érvényes egyben az egész Habsburg-Magyarország területére? Vajjon valóban kétségtelen-e, hogy az allodiális gazdálkodás fejlődése a XVII. században országszerte megállt, ill. visszaesett s vele a parasztság földtől való megfosztásának folyamata, az eredeti felhalmozás ez alapvető mozzanata, megszakadt, jelentéktelenné vált? Nem *egyetlen* uradalom vizsgálata alapján próbálunk erre a kérdésre választ adni, hanem kiterjesztve figyelmünket a Habsburg-országrész *különböző* területeire.²⁰

Hadd kezdjük ezt az áttekintést a sárvár-kapuvári uradalom szomszédságában, a vas megyei *lékai* uradalomban, amelyre az eddigi kutatások csak kevésbé terjedtek ki. Magán Lékán már a XVI. század 20-as éveiben gazdag allodium volt.²¹ De a majorkodás nekilendülését itt is Nádasdy Tamás földesurasága jelenti a század derekán, aki »amikor még nem is övé az uradalom, már akkor is... allodiumok kiszakítását... sürgeti... Léka várnagyánál.«²² Lékán 1549-ben,²³ az uradalomhoz tartozó Keresztúron 1557-ben hallunk új

¹⁸ *Berlász*: i. m. 169. — V. ö. »A XVII. század általában a bekövetkező visszaesés jegyében folyt le« — mondja Szabó István; ennek igazolására azonban maga is csupán a sárvári uradalomból hoz bizonyítékot: ott egyes majorokat — mint Berlász is idézi Tholt könyvéből — »rekettye fogta fel és víz fogta el.« *Szabó*: i. m. 184. A legkövetkezőben *Szekfü* foglal állást, bár ugyan csak erősen egy uradalom, a sárvár-kapuvári adataitól befolyásolva. (I. m. III. 509, 621.)

¹⁹ Csak mellékesen említjük meg, hogy a kapuvári uradalomra sem áll az, hogy major-gazdasága az egész XVII. század folyamán hanyatlóban volt. A Kapuvár készpénzjövedelméről való 1686-i »generalis commissio« nagy gondot fordít a kapuvári és pordányi majorságok karbantartására, a személyzeti kiadásoknak összeállítására szerint pedig 1690-ben a kapuvári major 11 majorsági alkalmazottat (bérest stb.) foglalkoztat, szemben a századeleji öt alkalmazottal. *MGtSz* 1902. 419, 470—472; v. ö. *Tholt*: i. m. 78.

²⁰ Előadásunk korlátozott terjedelme miatt, természetesen, csupán egyes példák kiragadására szorítkozhatunk, a rendelkezésünkre álló adatoknak csupán töredékét közzéhetjük.

²¹ Levéltári Közlemények (= Lt. K.) 1929. 232.

²² 1533-ban. *Komoróczy*: i. m. 63.

²³ Lt. K. 1929. 234.

majorság létesítéséről.²⁴ — A századforduló körül, testvéruradalmaihoz hasonlóan, Léká is sokat szenved a 15 éves háború pusztításaitól: ezt tükrözi a Báthory Erzsébet részére készült 1608-i urbárium. Az uradalomban sok a pusztá telek, elégett ház, mely mind »a háborúságban« pusztult és most »senky nem byrya«²⁵. A török pusztítás persze az allodiális fejlődést is visszavetette. Pl. »Bonnya fele . . . volt egy mayorya Azzonyomnak eo N(agysá)gának, melly az haboru ideóban elegett es mostan ys pusztá.« De a majorkodás mégis tovább folyik mind Lékán, mind Keresztúron; sőt az utóbbi majorsági szántói 1557 és 1608 között 100 holdról 414³/₄ holdra emelkednek.²⁶ — A XVII. század második felében sem szűnik meg a majorkodás. Ellenkezőleg: 1670-ben — Lékán és Keresztúron kívül — Alsópulyán (Unterpuelndorf) is feltűnik vagy 168 holdon a majorgazdaság, amely a hochstrassi allodiumhoz tartozik és bizonyos majorsági személyzettel és állatállománnyal dolgozik.²⁷

Nagyjából hasonló jellegűek más dunántúli uradalmak adatai. A pusztító török csapatok megtizedelik a népességet, a munkaerőt, vagy közvetlenül is feldűlják a majorságokat a Habsburg-Magyarország területén, különösen a hódoltsági övezetben. Nem egyszer találkozunk »teljesen pusztá jobbágytelkekkel« vagy »teljesen pusztá falvakkal«²⁸, s ennek megfelelően előfordul, hogy a korábban majorsági földet utóbb a parasztok élik.²⁹ Ugyanakkor azonban ott, ahol lehet, fennmarad az allodium, sőt — ahol a piac s különösen a munkaerőviszonyok engedik — fellép a törekvés kiterjesztésére. A csáktornyai vártartományban csakúgy, mint a csurgói vagy a monyorókeréki uradalomban, megtaláljuk a XVI. század végén a majorsági szántókat, ha elszórtan s néha elég kis terjedelemben is.³⁰ A lánzsér-lakompaki uradalomban 1615-ben a majorkodás és annak erőszakos kiterjesztése a főgondja a földesúrnak;³¹ ha 1570 körül az esztergomi érseki uradalom jobbágysai, köztük a komárommegyei perbeteiek, kétségbeesetten tiltakoztak az érseki tiszttartó jogtalan követelése ellen, ami nyilván a majorgazdasággal függött össze,³² akkor a XVII. század első felében is rábukkanunk a primási allodiumokra,

²⁴ Történelmi Tár (= T. T.) 1911. 449.

²⁵ Micske falu lakói pl. »olly igen segenek, hogy a raytok való ruhayok és myndennapj kenyerek synchen, soknak feleségeket, gyermekeket, urókat ys ellvittek az tatárokat.« O. L. Urbaria et Conscriptiones (= U. et C.) 75 : 18. — A következőkben idézendő U. et C. anyag jelentékeny részét Sinkovics István szívésségéből másolatban használhattam, annak az Országos Levéltárban dolgozó munkaközösségnek az anyagából, amely az Urbáriumok a XVI—XVII. századból c. forráskiadványt készíti.

²⁶ O. L. U. et C. 75 : 18.

²⁷ O. L. U. et C. 23 : 10.

²⁸ Pl. a veszprémi püspökséghez tartozó sümegi uradalomban 1604-ben : O. L. U. et C. 46 : 18.

²⁹ Pl. Sümeg. 1588. O. L. U. et C. 46 : 75.

³⁰ 1592. T. T. 1895. 328—357. — A csáktornyai uradalomban pl. 80 holdas Újudvar nevű majorságról, a monyorókeréki jószágban Ujtilalmas nevű erdőről tudunk.

³¹ »A minemő Dankovich földei pedig ott vannak, megszántasd és bevettesd mi szá-munkra«. MGTSz. 1903. 461.

³² Esztergomi érseki lt. Arch. Saec. P. 35. Közölve : Jobbágylevelek 45—48.

a perbeteiek és szomszédjaik pl. ott robotolnak a bucsui majorságnál.³³ Hasonlóan panaszkodnak ugyanezidőtájt a majorkodással kapcsolatos fokozott robotkövetelések miatt földesuruk, Draskovich György püspök ellen négy vasmegyei falu jobbágyai, akiknek »annyi kevés földünk vagy, hogy ha pénzünkön másoktól szántóföldet nem vennénk, magunkat cselédünkkel (= családunkkal) soha el nem tarthatnánk«,³⁴ vagy a XVII. század második felében a kedvezményekkel telepített, de csakhamar keservesen családhozó somogy megyei »szegény, megnyomorodott látrányi polgárok.«³⁵

A Habsburg-ország részen észak, északkelet felé haladva ugyancsak megfigyelhető a török pusztítás fejlődést korlátozó hatása, másrészt azonban — a lehetőségek keretei között — a majorgazdálkodás átmeneti visszaeséseken keresztül történő újabb nekilendülése. Pozsony megyében, a Csallóközön Illésházy István nagy gonddal művelt allodiumai tűnnek a szemünkbe a XVI. század végén,³⁶ és ezek a birtokok a XVII. század 20-as éveiben, elkobzásuk után is majorsági kezelésben állnak.³⁷ Szegényesebb képet mutat a pozsonyi vártartomány gazdálkodása. Az ide tartozó Mayerhof és Majorföldre nevű allodiumokat már 1574-ben pusztán, illetőleg paraszti használatban találjuk. Egyedül Nagyfödemes község határában áll fenn nagyobb, sok robotot követelő majorság,³⁸ de ez azután a XVII. század második-harmadik évtizedére elég jelentékenyen megnövekedik. Az uradalomban ekko már a pusztatellekről a földesúr rendelkezik.³⁹

Pozsony-Nyitra megyére vonatkozólag figyelemreméltóak a *Thurzó-birtokkomplexum* (temetvényi, galgóci, semptei, bajmóci uradalom) adatai a XVII. század első harmadában, ha kutatójuk — a már ismert okból — nem értékeli is azokat megfelelően. Mindenesetre fel kell figyelniünk pl. a galgóci uradalom legalábbis ezer holdat kitevő majorgazdálkodására, az egészen hatvanegyed telekig eljutó telekosztódásra, amely kétségtelenül az allodiumok erőszakos kiterjesztésével kapcsolatos.⁴⁰ Azt sem lehet állítani, mintha ezen a birtokcsoporton a XVII. század további folyamán, a Thurzók kihalta után a majorkodás visszaesett volna. Eszterházy Miklós nádor 1641-ben semptei tiszttartóját éppúgy arra inti, hogy »a majorokra mind az egész jószágban... igen szorgalmas gondot viseljen«,⁴¹ mint Forgách Ádám 1667-ben galgóci

³³ Esztergomi érseki lt. Liber Sancti Adalberti.

³⁴ O. L. Kamarai levéltár. Acta Ecclesiastica. 21 : 16. Közölve : Jobbágylevelek 70.

³⁵ O. L. Kamarai levéltár. Missiles. Közölve : u. o. 100.

³⁶ V. ö. *Károlyi Árpád* : Illésházy István hitlenségi pere. Bp. 1883. 21. ; Illésházy István-nak birtokviszonyait illető följegyzései. T. T. 1878. 139. ; Régi Magyar Könyvtár. I. 430.

³⁷ Peck Leopold 1626. májusi jelentése a magyar kamarának a volt Illésházy-birtokok majorsági kezeléséről. Id. *Szekfü* ; i. m. III. 622.

³⁸ O. L. U. et C. 34 : 74.

³⁹ O. L. U. et C. 34 : 75.

⁴⁰ *Berlász* : A Thurzó-birtokok ... 12—17, 29—43.

⁴¹ MGtSz 1904. 141—147.

tisztviselőit, egyben lelkükre kötve a tilalmas erdők gondos őrzését.⁴² — Ezen a vidéken különben a XVII. század közepén kétségtelen az allodiális terjeszkedés. A nyitrai megyei nagytapolcsányi uradalomban pl. gyakran fordul elő, hogy a »pusztaföldeket, kopaniczakot (= irtásföldeket) eő nagyságha számára szántyák és vetik«;⁴³ aminthogy a trencsénmegyei sztrecsnyói uradalom utasítása 1640 körül örömmel adja tudtul, hogy »Isten áldomásából Sztrecsenyi és Tepliczei majorinkat még két rendbelivel megszorítottuk, úgy mint Ghbellanban és Czaczán...⁴⁴

De vegyünk szemügyre részletesebben is egy nyitrai megyei uradalmat: a *csejtei vártartományt*.⁴⁵ Itt 1641-ben Nádasdy Ferenc földesurasága alatt nagy számmal olvasunk olyan pusztatelkekről, amelyeket »a földesúr számára vetnek be.«⁴⁶ Az egyik pusztatelket elfoglaló, más uraságot szolgáló jobbágyról pedig az urbárium kereken kimondja, hogy »ki kell vetni« a telekből.⁴⁷ A képhez hozzátartozik még az erdők tilalmazása, tehát a jobbágyság kizorítása a telek után járó közös haszonvételekből. Ezek után egyáltalán nem csodálatos, hogy a birtokon többhelyütt elég jelentős majorgazdálkodás folyik, elsősorban Miaván, ahol »a gróf úrnak újonnan létesített nagy majorsága van, bőséges földműveléssel és kaszálórétekkel.«⁴⁸ Tehát ez a majorság nem a XVI. század óta maradt fenn, hanem később, a XVII. század derekán keletkezett. A jelek szerint a csejtei majorgazdálkodás a 60-as években tovább fejlődött⁴⁹ s csak a század végére esett vissza bizonyos mértékben az akkor már a Nádasdyaktól elkobzott és a kincstár kezelésében lévő birtokon. Az 1695-ben, gróf Erdődy Kristóf birtokbahelyezésével kapcsolatban⁵⁰ készült összeírás a német katonai beszállásolással és porcióztatással s főként a »tatárok által véghezvitt dúlással« magyarázza a hanyatlást, a magában Csejten lévő allodium elhanyagoltságát. De Miaván továbbra is fennáll az allodium több mint 1000 nagyszombati mérő befogadóképességével⁵¹ Nagykosztolányban, Dubován, Hrachovistyén és másutt hasonlóképpen összesen ugyancsak közel akkora terjedelemben.⁵²

⁴² T. T. 1891. 528. — Hogy ezek az utasítások nem maradtak papíron, mutatja pl. a sempteji majorság 1677-ben kelt inventáriuma. MGtSz 1903. 467.

⁴³ Nemesic. O. L. U. et C. 60 : 78. — V. ö. : Tavarnok : »Pusztá feöldek itt nincsenek, mert az úr számára vetik.«

⁴⁴ MGtSz 1901. 220.

⁴⁵ Itt már 1568-ban feltűntek olyan jobbágyságok »quorum terrae coluntur domino terrestri,« akik ezért fel vannak mentve a censusfizetés alól. (Csaszgócz) O. L. U. et C. 4 : 1.

⁴⁶ Miava községben ; Leszetén részletes felsorolással összesen 6,5 quartalis ; Koritnyán név szerint felsorolva, összesen 9 negyedtelek.

⁴⁷ (Leszete). Amikor pedig az egyik pusztatelket a falu használja, a hozzátartozó rétet akkor is a földesúr számára kaszálják. (Hrachovistye.)

⁴⁸ O. L. U. et C. 119 : 8.

⁴⁹ V. ö. MGtSz 1899. 234—237.

⁵⁰ T. T. 1899. 724.

⁵¹ O. L. U. et C. 4 : 8. — 1 nagyszombati mérő = 31,265 liter. L. Lederer Emma : Régi magyar úrmértékek. Századok, 1923—24. 137.

⁵² O. L. U. et C. 4 : 7.

Továbbhaladva észak-északkelet felé, a szepesmegyei *szepesvári* uradalomnál kell egy időre megállapodnunk. A Thurzók szepesvári uradalmáról 1564—65-ben készült »Ampregister« az uradalom két majorságát mutatja be: az ú. n. várköri falvak a »régi majorságnak«, az el nem zálogosított 11 szepesi város lakói az »új majorban« robotolnak.⁵³ Nagyjában ugyanezt a képet kapjuk az 1596-i, 1605-i, illetőleg 1636—38-i urbáriumokból a régi, Zsiga község határában lévő és az új, Tersztyán nevű majorságra vonatkozólag.⁵⁴ — A régebbi megállapítás szerint a Thurzó-birtokok és köztük a szepesvári uradalom majorságainál is »nyilvánvaló, hogy létrejöttük nem a sessiók rovására végbement új terjeszkedés eredménye«, hanem »hihetőleg régi földesúri területen« alakultak.⁵⁵ Az adatok azonban korántsem teszik ezt nyilvánvalóvá. A majorságok növekedésével kapcsolatban nem egyszer sor került olyan pusztahelyek bevonására, amelyeket eddig a parasztok éltek;⁵⁶ de az allodiumok közelében előfordult művelés alatt álló telkek bekebelezése is.⁵⁷ Másrészt a szepesvári uradalom robotrendszerében »a mezőgazdasági munkának ... elsőrangú általános szerepe« — amelyet Berlász is kénytelen elismerni⁵⁸ — eléggé mutatja a majorgazdálkodás jelentőségét a századfordulón, illetőleg a XVII. század első évtizedeiben.

További lendületet vesz az allodiális termelés a XVII. század második harmadában, miután a Thurzók kihaltával 1638-ban gróf Csáky István lesz az uradalom földesurává.⁵⁹ A majorgazdálkodás erőszakos kiterjesztését igazolják szigorú gazdasági intézkedései;⁶⁰ de anyjának Wesselényi Annának 1647-ben hozzá intézett levele is, amelyben szemére veti, hogy semmi más-sal sem törődik, »csak az majort építéd számtalan munkával terhelvén a szegénységet...«⁶¹ — Ennek a tevékenységnek meg is volt az eredménye. Az 1672-i összeírás — amely Csáky István egyik fiának, Csáky Ferenc grófnak elkobzott birtokairól, a szepesvári jószág *feléről* ad számot — elég jelentékeny kiterjedésben mutatja be az uradalom két allodiumát: az »allodium subarcense«-nek (eredetében valószínűleg a régi zsigrai majorságra megy vissza) a kincstárra háramló *fele része* összesen 1036, az »aliud allodium

⁵³ O. L. Csáky-lt. kassai 48.

⁵⁴ O. L. U. et C. 49 : 17 ; 113 : 8 ; 49 : 21.

⁵⁵ Berlász : i. m. 11.

⁵⁶ 1564—65. Betánia: »Item sie pflegen auch von eine wusten Felde zu zinsen F. 1½ das ist aber diss Jahr for Seine Gnaden einzogenn.« — Olsavka : »Das wusste Feldt davon sie jerlich F. 1. D. 50. getzinstt, hott mann auch vor Seine Gnade eintzogenn.« O. L. Csáky-lt. kassai 48. — V. ö. 1596-ra ; O. L. U. et C. 49 : 17.

⁵⁷ 1564—65. Zsiga : »... man ... des Kacianers Acker zum Meuerhoff besecht ...« Csáky-lt. kassai. 48. — 1596. Hotkóc : »... agri quorum usus concessus est Alexandro Riepscher .. nunc iam pro arce inseminantur ...« O. L. U. et C. 49 : 17.

⁵⁸ I. m. 31.

⁵⁹ O. L. Csáky-lt. CCC. 31 : 1.

⁶⁰ Pl. 1642. O. L. Csáky-lt. kassai 3 : 6.

⁶¹ Deák Farkas : Wesselényi Anna életrajza és levelezése. Bp. 1875. 163.

Nádas alias Terstyán«-nak ugyancsak a *fele* 567 kassai köblöt fogad be.⁶² Mindkét majorságot kiterjedt kaszálórétek, veteményeskertek, emellett vadaskert, halastó, gazdasági épületek, jelentős állatállomány stb. egészíti ki. Külön kell kiemelnünk azt is, hogy a két allodiumhoz a községek hosszú sorában találunk szántó, illetőleg kaszálórét tartozékokat.⁶³ Ez a tény egyrészt rávilágít arra, hogy ezek az allodiális tartozékok »hihetőleg« éppen nem »régi földesúri területen« keletkeztek, hanem az úrbéres állományból szakították ki őket, másrészt furcsa színben tünteti fel a majorgazdálkodás leki-sínylését célzó olyan megállapításokat, hogy »a szepesvári jószágban 32 község jobbágygazdaságaival szemben mindössze két allodiumot találunk.«⁶⁴ A valóságban a »mindössze két allodium« a falvak hosszú sorát nemcsak robotoltatta, hanem területileg is érintette. S hozzátehetjük: érzékenyen érintette, mert az úrbéres állomány megcsönkítését jelentette.

De a szepesvári uradalom majorgazdálkodásának fejlődése 1672 után, a XVII. század legvégén is továbbhaladt. Erről tanúskodik a Csáky-család birtokosztályáról 1702-ben készült oklevél, amely a szepesvári uradalomban már három kiterjedt allodiumot mutat be. Az első az »Újmajor«, amely egy-magában közel 3500 szepesi köblös szántóföldet tesz ki, a második a tersztyáni, amelynek egész szántóföldje jóval felülmúlja az 1000 kassai köblöt; de ami a legfigyelemreméltóbb, az a harmadik allodium: az »Illyesfalussi residentia... két ezer száz hatvan hat köből alá való majorsági földekkel...« A szóbanforgó Illésfalván (Éliásfalva, Sperarum, Sperndorf) ugyanis — amely az uradalomhoz tartozó 11 város egyikeként valamennyi megelőző összeírásban szerepelt — eddigelé még sohasem volt majorság, s íme, most egyszerre több, mint 2000 köblös majorsági szántó tárul itt elénk, kétségkívül a paraszti földek kisajátításának is eredményeként.⁶⁵ A szepesvári uradalomban tehát a majorsági gazdálkodás a XVI. század közepétől a XVII. század végéig viszonylag egyenletesen fejlődött, amit valószínűleg a török hódoltságtól való nagyobb távolság tett lehetővé.⁶⁶

A Szepes megyével szomszédos Gömörben különösen érdekes megfigyelni a *murányi* uradalom allodiális fejlődését, amely a XVI. századvégi kezdetek

⁶² O. L. U. et C. 49 : 26. Hangsúlyoznunk kell, hogy itt az allodiumnak csupán *felérő* van szó, mert *Berlász* tévesen, a két majorság *egészét* tartja 1671—73-ban ilyen befogadóképességűnek. I. m. 11. — 1 kassai köből (a XVII. század végéig) = 83 liter. L. *Lederer* : i. m. 143.

⁶³ Már az 1564—65-i »Amptregister« megemlíttette Szlatvinán a zsigrai majorsághoz tartozó szántóföldeket és réteket. (O. L. Csáky-lt. kassai 48.); az 1672-i összeírás szerint pedig a váraljai majorságnak Betánián, Baldócon, a nádasdi majorságnak Domanócon is voltak szántói, allodiális rétek pedig Betánián, Olsavica mellett, Svedlérén, Helcmanócon, Gölnicben, Hincócon, Domanócon, Baldócon, Odorinban álltak rendelkezésre. O. L. U. et C. 49 : 26.

⁶⁴ *Berlász* : i. h. ; v. ö. *Szabó* : i. m. 176. — Szabó István különben ezt a helytelen »statisztikai« módszert nemcsak Szepesvárra, hanem a XVI—XVII. századi majorgazdálkodásra általában is használja. U. o. 176—177.

⁶⁵ A fentiekre l. Oklevéltár a grófi Csáky-család történetéhez. Bp., 1919. I/2. 787—791. — 1 szepesi köből = kb. 45—48 liter. L. *Lederer* : i. m. 143.

⁶⁶ A szepesvári uradalomnak mintegy folytatását képző rihnoi vártartomány majorgazdálkodására l. *Berlász* : i. m. 12 ; Csáky-oklevéltár, I/2. 788.

ből a következő század folyamán egyre magasabbra ível s a majorságok terjeszkedésével kapcsolatban a parasztság kisajátításának szembeszökő példáit mutatja.

1573-ban, amikor a kincstár birtokában van, már feltűnnek a majorsági földek az uradalom több falujában;⁶⁷ a háborús pusztítás okozta gyér népesség miatt azonban még csak kezdetekről van szó.⁶⁸ Nem sokkal különbség a helyzet a század végén, 1598-ban sem, amikor »ezen a vidéken igen kismértékben folytattak allodiális művelést«. Az ezirányú törekvés erősödését mutatja azonban az a tény, hogy a jolsvaiak már erdőfoglalás miatt panaszkodnak és főleg az, hogy az urbárium rögtön bevezetőjében a majorgazdálkodás kérdését veti fel és annak lehetőségeit keresi.⁶⁹

A XVII. század folyamán azután, amikor a török már nem hatolt fel ideig és így a vidék békésebb fejlődésnek, népesedésnek indult,⁷⁰ nem hiányzott már a gond a majorság kiterjesztésére, különösen amikor Murány Széchy Máriának, majd a »Murányi Venus« kezével együtt Wesselényi Ferenc nádornak jutott. Ezt tükrözi az uradalom 1662-i instrukciója, amely a majorkodás fokozását kívánja s ugyanakkor tilalmazza az »udvarbíró, ispánok és kulcsár« sokféle visszaélését, hogy jobbágyok »ne legyenek oly bitangul, mint eddig voltak.«⁷¹ Mert bizony a murányi jószág jobbágysai már eddigelé is nagyon »bitangul voltak.« Erre vall többek között a néhány évvel előbb, 1657-ben kelt összeírás, amely a murányi uradalommal együtt számbavett enyickei jószágon a parasztság kisajátításának jellemző eseteit mutatja. A tisztartó itt azt az utasítást kapja, hogy név szerint felsorolt 14 parasztnak »serie eleikbe adgyak... vagy tegyék le tellyességesen Szent Gyeörgy napián a jobbágyaságoth és legyenek el a feöld réth nélkül és szolgallyanak gyalogh szerrel. Wagy pedig Szent Gyeörgy napigh szerezzenek barmoth és szolgallyanak ió jobbágy szerint. Alioquin Szent Gyeörgy napián eő n(agysá)ga számára foglallya feüldeiketh reteiketh.«⁷²

Az efféle utasítások meg is hozták az eredményt: az uradalom 1672-i urbáriuma minden eddiginél kiterjedtebb majorgazdálkodásról ad számot és rögtön a jól felszerelt, vagy 200 köblös murányaljai allodium leírásával kezdődik. Nem sokkal marad el mögötte a lubenyiki és polonkai majorság sem, de több más községben is allodiátúráról értesülünk.⁷³ S itt módunkban van

⁶⁷ Murányban, más néven Murányalja. V. ö. *Ila Bálint*; Gömör megye. Bp. 1946. III. 56. Mnisányban, Jolsván, Josva—Tapolcán, Süvetén.

⁶⁸ »Terrae arabiles ad arcem pertinentes sunt paucae et inter illas pars aliqua deserta residua« — jegyzi meg az urbárium Muránynál. Stb. O. L. U. et C. 24 : 76.

⁶⁹ »... id. (sc. allodium) cuius culpa hucusque neglectum sit, ignoratur. Si tamen medicis cura accederet, occasiones instituendi non deessent, unde arcis redditus non parum adaugeretur. O. L. U. et C. 24 : 79.

⁷⁰ V. ö. *Ila* : i. m. III. 58.

⁷¹ MGtSz 1901. 266—275.

⁷² O. L. U. et C. 25 : 2.

⁷³ O. L. U. et C. 25 : 7 ; v. ö. 44 : 24.

nyomonkísérni a jobbágytelki állomány változását az allodium fejlődésével párhuzamosan. Murányalján pl. 1657-ről 1672-re — miközben az »allodium satis bene accomodatum« kifejlődik — a 19 jobbágycsalád 17-re csökken, a 7 zsellércsalád pedig 40-re emelkedik. Még jellemzőbb azonban, hogy az 1657-i $9\frac{3}{4}$ megművelt és $4\frac{1}{4}$ pusztahellyel szemben 15 évvel később a község egész telekállománya csupán $2\frac{1}{8}$ telekre rúg, világossá téve, hogy időközben $11\frac{7}{8}$ telekföldet az uraság majorjához csatolt.⁷⁴ Hasonló a helyzet Sűvétén, ahol a mondott időközben 12 lakott és 1 pusztatelekről $7\frac{1}{3}$ -ra csökkent a telekállomány s ennek megfelelően az egykori egész és féltelkes jobbágyok általában $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{4}$ telekre szorultak, vagy éppen zsellérségbe süllyedtek; Mnisányban, ahol az $5\frac{1}{3}$ jobbágytelek és $\frac{1}{4}$ pusztatelekek $2\frac{1}{4}$ -re olvadt és az 1657-ben fél- vagy negyedtelken gazdálkodó jobbágycsaládok 1672-ben a legjobb esetben más családdal együtt húzódnak meg egyetlen negyedtelken.⁷⁵ A tovább szaporítható adatok megmutatják, hogy a murányi uradalomnak különösen a XVII. század második felére kibontakozó majorgazdálkodása nemcsak pusztatelkek bevonásával, hanem a művelés alatt álló jobbágytelki állomány erőszakos megcsonkításával járt együtt.

Muránytól délkeletre, Gömör és Borsod megyében nagyjából hasonló fejlődéssel találkozunk, azzal a különbséggel, hogy itt a török pusztítás korlátozó hatása erősebben érvényesült. A borsodmegyei szendrői uradalomban pl. a XVI. század második felében már elég fejlett majorgazdálkodásról tudunk: az uradalom gömörmegyei darabjait is beszámítva, több mint 2000 köblös majorsági szántóról, nagykiterjedésű kaszálóról, rétekről, legelőkről, többhelyütt jelentékeny uradalmi felszerelésről, a robotmunka mérhetetlen megnövekedéséről,⁷⁶ egyes majorságokban fizetett béresek alkalmazásáról.⁷⁷ A kiterjedt majorsági földek eredetéről kevés közvetlen adatunk van: egy adat pusztaföld bevonásáról szól Sajóvámoson,⁷⁸ egy másik kaszálórét kisajátításáról Besnyőn.⁷⁹ Abból azonban, hogy a megelőző években bizonyos Franciscus Ursinus provisorkodott az uradalomban — aki, amint látni fogjuk, néhány évvel később a szatmári kincstári jószágon a parasztkisajátítás nyílt bevallója s hirdetője volt,⁸⁰ és a szendrői falvak jobbágyságának panaszai nagyrészt éppen az ő személye ellen irányultak — joggal arra következtet-

⁷⁴ Az egyes parasztesaládok szerint is nyomon kísérhetjük ennek az allodizálásnak a hatását: 1657-ben 7 egésztelkes, 3 féltelkes, 5 negyedtelkes jobbágy volt a faluban; 1672-ben ugyanczen családok között — név szerint azonosíthatóan — egy sincsen egész- vagy féltelkes, 1—1 rendelkezik $\frac{3}{8}$, ill. $\frac{2}{8}$ telekkel, 5 csupán $\frac{1}{8}$ telekkel, 5 zsellérsorba süllyedt, 3 pedig eltűnt a faluból; maghalt vagy elbujdosott.

⁷⁵ O. L. U. et C. 25 : 2 és 25 : 7 alapján.

⁷⁶ Az uradalom falvai egyhangúan tiltakoznak az »intolerabilis servitus« ellen. O. L. Csáky-lt. kassai 68 : 1.

⁷⁷ Pretio conducti mercennarii : Szendrő, Sajóvámos, Edelény. U. o.

⁷⁸ »... est territorium sive fundus desertus Palfalva vocatus, ubi... tamque in alodio arare... de iure tenentur.« U. o.

⁷⁹ A besnyőiek panaszkodnak »de foenetorum sourum occupatione per... provisorem.« U. o.

⁸⁰ V. ö. O. L. Nemzeti Múzeum. Törzsanyag. 1572. június 15.

hetünk, hogy az uradalom szélesebb körben sem riadt vissza az úrbéri állomány megcsonkításától majorságának kiépítése kedvéért. Ugyanerre vall az 1610-i urbárium is, amely szerint »seller adóval nem tartozik, mert az seller földet az úr számára szantiak«⁸¹ és többhelyt — ha nem is általános gyakorlatként — »az puztak után való feöldeket« is »az ur számára szantiak, vetiek.«⁸² Ez az urbarium különben Szendrővel együtt írta össze a gömörmegyei *csetneki* uradalmat is, amely ezidőtájt ugyanannak a földesúrnak, Lórántffy Mihálynak a birtokában volt s — a török gyakori pusztításai ellenére⁸³ — maga is megtette a kezdő lépéseket a majorgazdálkodás útján.⁸⁴

A XVII. század további folyamán azután, bár a két testvéruradalom sorsa hosszú időre elvált egymástól, a majorgazdálkodás itt is, ott is továbbfolyt. A szendrői uradalmat 1633-ban a Szepesvárnál már említett gróf Csáky István kapta meg, aki majorkodtató »kemény földesúrnak« bizonyult;⁸⁵ a század közepén pedig a murányi birtokos, gróf Wesselényi Ferenc nádor kezére jutott, aki alatt a majorsági termelés még nagyobb lendületet vett. A szendrői uradalom udvarbírájához intézett 1652-i utasításában »primum et ante omnia« szögezi le, hogy »Szendrőnek kiváltképpen való jövedelme az udvarbírónak serény majorkodtatásából függ« s nyíltan kimondja, hogy »az hol puszták találtatnak, reá vigyázzon udvarbíró uram, hogy azokat avagy javát az földeknek az úr számára vettesse be...«⁸⁶ S — Murány példáján indulva — kimondatlanul is valószínű, hogy az allodiátúrákat nemcsak a pusztahelyek, hanem a művelés alatt álló úrbéres állomány bekebelezésével is gyarapította. — Ezidőtájt a testvéruradalom, Csetnek, még jobb »majorkodó« gazda, maga I. Rákóczi György fejedelem birtokába került, az egykor Szendrőhöz tartozott serkei, pokorádi, derencsényi jószággal együtt. Más — régebben ugyancsak Szendrőhöz kapcsolt — majorságokat viszont⁸⁷ Rákóczi György felsővadászi (Abaúj), ill. ónodi (Borsod) uradalmaiban találunk. Mindezekben az uradalmakban növekszik az allodiális termelés⁸⁸ és a robot mellett már nem egyhelyütt »béres ekéket« is alkalmaznak.⁸⁹ Hogy pedig ezeken a Rákóczi-birtokokon sem volt ismeretlen az allodium erőszakos növelése, mutatja pl. az Abaúj-megyei hejceiek tiltakozása az ellen, hogy a »tisztartók az erdőtül elfogtanak és még határunkat is elvötték és tovább is el akarják foglalni.«⁹⁰

⁸¹ Szilice. O. L. U. et C. 120 : 2.

⁸² Pl. Felső-Pokorád, Sence. — A szendrői uradalomhoz ugyanis hozzátartozik akkor a szendi (Abaúj), serkei, pokorádi, derencsényi (Gömör) jószág is, amelyek közül különösen Szenden van viszonylag kiterjedt, több falu jobbágysait robotoltató majorság. U. o.

⁸³ *Ila* : i. m. I. 153.

⁸⁴ O. L. U. et C. 120 : 2.

⁸⁵ *Deák Farkas* : Gr. Csáky István életrajza. Bp. 1883. 103—104, 130—131.

⁸⁶ MGtSz 1901. 114—123.

⁸⁷ Edelény, Szend, Szilice, ill. Besenyő, Keresztúr.

⁸⁸ A vadászi uradalomban pl., ahol Rákóczi Pál idején 1631-ben 7 faluban volt majorsági vetés (T. T. 1878. 938—39.), tíz évvel később már 13 faluban. T. T. 1895. 161—62.

⁸⁹ T. T. 1895. 160. kk.

⁹⁰ O. L. Kamarai lt. Missiles. Közölve : Jobbágylevelek. 80.

De térjünk vissza Szendrőhöz és testvéruradalmához. Itt a XVII. század második fele a majorgazdálkodásban visszaesést hozott azután, hogy Csetnek II. Rákóczi György halálával haszonbéres kezelésbe került,⁹¹ majd a Wesselényi-féle összeesküvés kapcsán mindkét uradalom a kincstár javára konfiskáltatott.⁹² A hadak járása és a porcióztatás⁹³ egyes községek lakosságát annyira megapasztotta, hogy néhol a majorsági földek paraszti kezelésbe mentek át.⁹⁴ A század végén azonban már újból bizonyos fellendülés jelei mutatkoznak a szendrői uradalomban. Az 1690-i összeírás ott, ahol a majorsági földek 1671-ben legfeljebb ha 560 köből magot fogadtak be,⁹⁵ már közel 1000 köblös majorsági vetésről számol be és a falvak hosszú soráról, amelyek a szendrői allodium körül dolgoznak.⁹⁶ A Csáky-család birtokosztályáról szóló már említett 1702-i oklevél pedig a »szendrői alsóvárat« csupán Borsod megyében az »ahhoz tartozó ezer kilencz száz hetven szepessi köből alá való majorság földekkel« stb. veszi számba.

Persze Szepes, Gömör, Borsod, Abaúj megyében vagy a szomszédos Sárosban és Zemplénben a majorsági gazdálkodásnak a mostoha viszonyoktól súlyosan korlátozott, de sokhelyütt mégis végbemenő fejlődésére az említetteken kívül számos más példát is idézhetünk. Felhozhatjuk pl. az abaújmegyei rozgonyiak tiltakozását a XVII. század tízes éveiben a majorgazdálkodás növekedése miatt: »Báthory urunk idejében csak rozgonyi majorságnak gondja volt rajtunk. Immár mostan mindenfelé kezdenek szaggatni bennünket: Csicsvába, Szalánc alá, Varannóra, Szinára, Vajánba és egyebüvé.«⁹⁸ Említhetjük a 20-as évekből a zemplénmegyei homonnai utasítást, amely a gazdasági tisztviselőknek lelkére köti, hogy »a majorságban jó módjával foglalatosa lévén, csak azon igyekezzenek, hogy mindenből pénzt teremthessenek,«⁹⁹ vagy a 30-as évekből a csicsvavári utasítást, amely hasonló értelemben inti a provisort. »Érette légy minden alkalmatossággal, hogy minden majorságunkban mentül több őszi és tavaszi vetést tehess... Majorgazdákat, majornékat, béreseket, pásztorokat... tarts és fogadj... S bár az utasítás »igen szükségesnek« tartja a puszták jobbágy és zsellérhelyek »megszállítását«, arra is felhívja az udvarbíró, hogy »nemcsak magunk majorságbeli földeinket, hanem az mely jobbágyhelyeink faluinkban puszták volnának... azokat is szépen megszántasd a mi számunkra és szépen

⁹¹ L. Csetnek leltára 1662-ből. MGtSz 1906. 80. O. L. U. et C. 3 : 26.

⁹² O. L. U. et C. 142 : 44.

⁹³ V. ö. *Ila* : i. m. I. 597, 153.

⁹⁴ Az allodiális földet »de facto seminant subditi, unde dant nonam Domino terrestri« (Lice : Gömör megye. Szőlőszárdó : Torna megye). O. L. U. et C. 148 : 44. Magában a »caput bonorum«-ban (arx Szendrőviensia cum praedio Csehi et Galvács) »agri quidam pro fisco in-seminantur, quidam praediales elocantur pro decimis in-seminandi« O. L. U. et C. 44 : 24.

⁹⁵ O. L. U. et C. 44 : 24.

⁹⁶ O. L. Csáky-lt. CCC. 102 : 24.

⁹⁷ Csáky-oklt. I/2. 786.

⁹⁸ O. L. Zichy-lt. 1670. előtti magánlevelezés. Közölve : Jobbágylevelek. 72— A rozgonyi majorkodásra részben béreserővel l. MGtSz 1894. 264. kk. (1636) ; U. et C. 44 : 24. (1672).

⁹⁹ T. T. 1894. 660. (1623.) — A homonnai majorgazdálkodásra l. még T. T. 1888. 404.

bevettesd . . . Hasonlóképpen puszta jobbágyház után való réteket is megtisztítsad és mindenekeket a mi számunkra kaszáltasd.«¹⁰⁰ Stb.

A XVII. század második felének majorgazdálkodására nézve pedig ezen a vidéken a legáttekintőbb képet akkor kapjuk meg, ha végiglapozzuk a kincstári jószágoknak azt a »specificatio«-ját, amely a Wesselényi-féle összeesküvés felszámolása után, 1671—73-ban készült a fiskus számára elkobzott birtokokról. A majorságoknak hosszú sora tárul itt elénk; s ami ugyancsak figyelemreméltó, egyáltalán *nem csupán főúri uradalmakon, hanem jómódú középnemesek jószágain*. Szepes megyében nemcsak Thököly István késmárki uradalmának összesen több mint 2000 kassai köblös allodiumairól, vagy Thököly Zsigmond közel 2700 szepesi köblös sávniki majorsági földjeiről olvashatunk, hanem pl. Márkusfalván Máriaissi Imre jóval több mint 3000 szepesi köblös majorságáról; Sárosban nemcsak Thököly Zsigmond 300 eperjesi köblös, hanem pl. Berthóty János összesen közel 700 köblös allodiumairól; Abaújbán nemcsak az enyickei uradalom, vagy a nagyidai Csáky birtok kb. 1000—1000 kassai köblöt befogadó majorsági szántóiról, hanem Szuhai Mátyás halmaji, Bónis Ferenc füzéri, Kátai Ferenc encsi allodiátúráiról stb.; Gömörben nemcsak Wesselényi Ferenc balogi, rimaszécsi, dobocai, Zemplénben nemcsak Rákóczi Ferenc különböző majorságairól, hanem Serédi Benedek, Szepesi Pál és még sok középbirtokos éppen nem jelentéktelen kiterjedésű majorföldjeiről.¹⁰¹ Mindez nem a majorgazdálkodás lehanyaglását, ellenkezőleg: kétségtelen fejlődését mutatja a XVII. század második felében ezen a tájon s nemcsak a nagy-, hanem a középbirtok egy részén is.¹⁰² Az idézett »specificatio« jellegénél fogva természetesen nem szól az allodiumok eredetéről, annyit azonban elárul, hogy a pusztatelkeket nem egyhelyütt az uraság javára fordítják.¹⁰³

A Habsburg-Magyarország területén kelet felé haladva most már Zemplénig—Sárosig jutottunk el. Vegyünk itt is közelebről szemügyre egy nagyobb birtokkomplexumot. A legérdekesebbnek kétségtelenül a *sárospataki* uradalom ígérkezik.

A sárospataki uradalomban a XVI. század közepén a majorgazdálkodásnak még csak kezdeti formáival találkozunk. 1554-ben az uradalom egy-két

¹⁰⁰ MGtSz 1897. 332—342.

¹⁰¹ O. L. U. et C. 44 : 24. — 1 eperjesi (sárosi) köből = kb. 110 l. L. Lederer : i. m. 143.

¹⁰² Ezen a ponton rá kell mutatnunk arra, hogy nem eléggé megalapozottan általánosít Szabó István, amikor — *egyetlen* XVI. századi és ugyancsak *egyetlen* XVII. századi adat alapján — a középbirtoknál ugyanúgy a majorkodás »hanyagló irányzatát« véli megállapítani a XVII. században, mint a nagybirtoknál. Szabó : i. m. 200. — A középbirtok XVII. századi, olykor számottevő majorsági törekvéseire és gyakorlatára kiadott anyag is van. L. MGtSz 1901. 163. kk. (1635.); 1905. 296. kk. (1649.); 1899. 37. kk. (1657.); 1897. 470. kk. (1660. körül); 1905. 163. kk. (1669.). stb.

¹⁰³ Hundertmarkt (Szepes) : »Deserta sessio habetur integra Nr. 1., mediae 4, quarum terrae et prata ad usum domini terrestres convertuntur.« Enyicke (Abaúj) : »Ampla integra sessio colonialis deserta, cuius agri ad castellum coluntur.« O. L. U. et C. 44 : 24.

községében, ill. pusztáján¹⁰⁴ van csupán a földesúrnak allodiuma, de a majorsági földeknek csak »egy részét vetik a földesúr számára, más részéről viszont kilencedet fizetnek neki.«¹⁰⁵ Az 1570-i urbárium azonban már az időközben — a Perényiek földesurasága alatt — végbement majorsági fejlődésről számol be és a majorgazdálkodás iránti igen nagy érdeklődést tükrözi: minden egyes falunál első kérdésként az allodium felől tudakozódik. A válaszokból megtudjuk, hogy hét faluban¹⁰⁶ van, ill. volt allodium a Perényiek idején. Az allodiális területek eredetéről csak ritkán értesülünk: az egyik rétről »azt mondják, hogy erőszakkal foglalta el Perényi Gábor.«¹⁰⁷ Ugyanakkor több helységről jegyzik meg, hogy »majorság nincs és nem is volt soha.« Ennek oka részben a »helyszűke,«¹⁰⁸ részben az, hogy »kevesen vannak és a töröktől félnek... Szántóföldjük elég van..., csak lenne jobbágy, aki megművelje.«¹⁰⁹ A majorgazdálkodás korlátjának tehát itt is a munkaerőhiány bizonyult, ami az idegen hódítók garázdálkodásával kapcsolatos.¹¹⁰

További fejlődés következik 1572 után, amikor az uradalom mint zálogbirtok Dobó Ferenc kezére jut;¹¹¹ de főleg Rákóczi György földesurasága alatt a XVII. század harmincas-egyvenes éveiben. Rákóczi György már a huszas évek végén élénken foglalkozott a sárospataki uradalomban új majorságok létesítésével,¹¹² így azután cseppet sem csodálkozhatunk, hogy az 1632-i urbárium Kispatakon, Vámosújfalun, Olaszin, Tolcsván kívül Uporban, Csernahón, Telkibányán, Kisztén, Gáván, Büdön is többé-kevésbé kiterjedt majorságokról számol be, olyan falvakban is, amelyekről 1570-ben föld-, ill. munkaerőhiányra hivatkozva nemcsak azt állapították meg, hogy »nincs és nem is volt allodium«, hanem azt is, hogy »nem is lehet létesíteni.« Hogy a majorságok e jövedöls ellenére mégis kiépültek, egyrészt a népesség szaporodásának tudható be,¹¹³ másrészt arra vall, hogy az uraság a földhiányt nyilván a jobbágytelki állomány rovására oldotta meg, nemcsak pusztatelkeket vonva be, mint pl. Kisztén, Izsépen, hanem a művelés alatt álló jobbágyhelyeket is megcsonkítva. Ez annál nyilvánvalóbb, mivel azokban a falvakban, ahol nincs

¹⁰⁴ Sztánca, Wallyon.

¹⁰⁵ O. L. U. et C. 45 : 36.

¹⁰⁶ Helmec, Terebes, Olaszi, Vámosújfalú, Tolcsva, Tarcal, Kispatak.

¹⁰⁷ Gáva.

¹⁰⁸ Kistoronya, Bénye, Újhely, Petrahó.

¹⁰⁹ Balsa, Gáva.

¹¹⁰ O. L. U. et C. 95 : 22.

¹¹¹ L. Takáts Sándor : Régi magyar kapitányok. Bp., 1922. 391. Az új birtokos Petrahón tilalmas erdőt »foglaltat... és zakaszt... el az falutól.« Ugyanott újonnan tavaszi majorvetést vezet be, a tolcsvai és az olaszi allodiátúrát jelentékenyen megnöveli; stb. O. L. U. et C. Irreg. 11.

¹¹² Pl. 1628-ban örömmel írja feleségének, hogy Gáván — ahol megelőzőleg »allodium nullum est, nec fuit umquam« — officiálisa »igen jó helyet tanált majorháznak magunk földén«, amelyhez még csak bizonyos pusztahelyeket kell megszerezni. T. T. 1895. 321.

¹¹³ Persze a munkaerőhiány az uradalomban általában még korántsem szűnt meg. Újhelyen pl. még mindig vannak olyan pusztatelkek, amelyekbe »ha jobag találkoznak bele meneteli megh engettetnek...« O. L. U. et C. Irreg. 11.

nagyobb allodium, ott is akad valami majorságnak való tavaszi vetés,¹¹⁴ főképp pedig kiterjedt allodiális kaszálóréték, szőlők stb. — 1632-ből egyébként az uradalom terméseredményeinek részadatairól is tudomásunk van: 1313 köből dézsmagabonával szemben 1659 köből majorsági gabonáról értesülünk.¹¹⁵ Jóllehet ezek csupán részeredmények, arra engednek következtetni, hogy a sárospataki uradalom gazdálkodásának súlypontja már az allodiumokra tevődött át a jobbágytelkek szolgáltatásaival szemben.¹¹⁶ A következő években azután a sárospataki uradalom majorgazdasága tovább izmosodott: 1641—1642-ben a majorsági vetésterület 1156½ köbölre, a terméseredmény — a valóságosnál minden bizonnyal kisebb adatokat tartalmazó kimutatás szerint — több mint 6500 keresztre emelkedett. Figyelemreméltó az is, hogy a túlnyomó jobbágyrobot mellett némileg kiterjedt a majorsági béresek alkalmazása.¹¹⁷

A sárospataki uradalom példája tehát szintén megcáfolja a majorgazdálkodás XVII. századi általános visszahanyatlásáról szóló tételt; látnivaló, hogy a XVI. század második felében megjelent kezdetek után az allodiális gazdálkodás számottevő kibontakozása éppen a XVII. század derekára esik. S ugyanezt mondhatjuk el egy sor más — Sárospatakhoz eléggé közelfekvő — Rákóczi uradalomra; az ugyancsak zemplénmegyei mádi,¹¹⁸ borsi, szerencsi uradalmakra; a sármegyei sárosi-tapli és főleg makovikai uradalomra,¹¹⁹ a távolabb fekvő pocsaji (Bihar) és lednicei¹²⁰ (Trencsén) jószágra; mindezekben jelentékeny majorgazdálkodás folyik.¹²¹

Csak a XVII. század utolsó évtizedeire következik be a sárospataki uradalomban a majorkodás visszaesése. Gáván még I. Rákóczi György özvegye »az ot való majorkodást és majorházat be rendelte Vencsellőre és az itt levő földeket dezma alá parancsolta adni.«¹²² De 1688-ban már nemcsak Gáván, hanem Vencsellőn is nagyrészt parlagon hevernek a majorföldek.¹²³ A hanyatlás oka a jobbágynépességnek a háborús pusztítás okozta csökkenése: sok a pusztatelek, sok a császári zsoldosok garázdálkodása miatt bújdosó jobbágy; a megmaradtak pedig kétségbeesetten tiltakoznak, hogy tőlük a szolgáltatásokat »szintén úgy kívánják, mint az boldog időben élő feles emberek-

¹¹⁴ Ardó, Petrahó, Kistoronya, Tedej.

¹¹⁵ T. T. 1899. 589.

¹¹⁶ Ez utóbbi forrást Szabó István is felhasználja (Tanulmányok, 179.), de pontatlan évszámot és termésadatot közöl s a részeredményeket az uradalom egész bevételével azonosítja.

¹¹⁷ Pl. az upori és kisztei majorságban. — T. T. 1895. 157. 159.

¹¹⁸ A mádi allodiátúrára megelőzőleg (1635.) l. MGtSz 1903. 463.

¹¹⁹ Makovicán igen gyakran fordul elő a pusztaföldeknek a majorsághoz csatolása. — T. T. 1895. 166—167.

¹²⁰ A lednicei majorságra megelőzőleg (1628.) l. T. T. 1895. 119. 137; később (1669.) l. MGtSz 1900. 358—59.

¹²¹ T. T. 1895. 160, 163—170. — Az ugyancsak I. Rákóczi György magyarországi birtokkomplexumához tartozó csetneki, felsővadászi és ónodi dominiumokról fentebb már megemlékeztünk.

¹²² O. L. U. et C. Irreg. 7.

¹²³ »Fundus nobilitaris curiae... ad quam terrae arabiles copiosae, pro nunc potiori ex parte desertae.« O. L. U. et C. 58: 17. V ő »allodium... desertum, cuius de facto tantum fundus extat« (Büd.)

tül.«¹²⁴ Így aztán nem csoda, hogy ezekben az években jobbágyszántóföldek bevonásával alig találkozunk,¹²⁵ viszont pl. Gáván »anyi földet foghatni masoknak megfoggyatkozása nekül, valamennyi kívántatik ő N(agyszántó)goknak is.«¹²⁶

Vessünk még egy pillantást Zempléntől keletre-délkeletre Ung, Bereg és Szatmár megyére: vajjon megfigyelhető-e itt a majorgazdálkodás XVII. századi állítólagos hanyatlása? Nem. Ha — mint Szabó István megállapítja — Ung megyében a XVI. század második felében lendületesen folyt a nagybirtok majorsági kiépítése és az üres telkek a földesúr művelése alá kerültek,¹²⁷ akkor vagy egy századdal később gróf Eszterházy Mária ungvári uradalmának utasítása ugyancsak nyomatékosan előírja a majorsági szántóföldek és rétek nagybirtokosítását és felszólítja udvarbíróját, hogy »nemcsak a majorsági földeket vettesse be, hanem ha jószágunkban pusztá után való földeket tanál, azokat is bevettesse...«¹²⁸ S hogy az úr számára lefoglalt desertákat teljesen majorsági föld gyanánt kezelték, mutatja pl. Forgách Miklós konfiskált birtokainak leírása, ahol az allodiumok nagyságát a hozzájuk kapcsolt pusztatelkektől elválasztatlanul határozzák meg.¹²⁹

A beregmegyei *munkácsi* uradalomban is a XVI. század második felében kezdődik az allodiális fejlődés. Már 1570-ben több mint egy tucat faluban van majorsága az uradalomnak, ahol a robotoló jobbágyok mellett béreseket (*mercennarii allodiorum*) is dolgoztatnak és a szepesi kamara mint földesúr, még további majorsági terjeszkedést kíván.¹³⁰ De ugyanez a törekvése Eszterházy Miklós nádornak is, amikor a XVII. század második évtizedében az uradalom birtokába kerül. »A pusztahelyekre, akikből alkalmas jövedelem lehet, gondja legyen tisztartó uramnak, kiket én számomra kell foglalni.«¹³¹ »Az majorok tartására udvarbíró uramnak felette szorgalmatos gondja legyen... summa szerint sokkal többet vettesse, hogy sem azelőtt.«¹³² Joggal feltehetjük, hogy amikor a továbbiakban az uradalom az erdélyi fejedelmek, 1631-től a Rákócziak kezére kerül, a majorgazdaság tovább fejlődik a más uradalmakban is az ebbe az irányba haladó földesuraság alatt. Ez a fel-

¹²⁴ O. L. Kamarai lt. Missilis. Közölve: Jobbágylevelek. 112.

¹²⁵ L. pl. Gáva. 1689.

¹²⁶ V. ö. pl. Vámosújfalú: »agri allodiales... de praesenti... per alios inseminantur.« U. et C. 58: 17: Irreg. 7.

¹²⁷ Szabó: i. m. 195.

¹²⁸ Ezt a felszólítást a nagyobb hangsúly kedvéért megegyeszer megismétli: »az puszták után való földeket pedig bevetessék mindenütt, kiváltképpen az hol majorink vadnak...« (1668.) MGtSz 1898. 147—159.

¹²⁹ Pl. Palóc: Est allodium cum agris quattuor sessionum in tribus campis cubulorum circiter 90.«; Rebrina: »Est allodium cum 4 dimidia sessionis desertis locis, quarum agros pro domino terrestri inseminant...«; Szenna: »Est hic curia nobilitaris cum omnibus requisitis... et septem desertis sessionibus dimidiis, quarum agros in rationem terrestris domini inseminant...« (1671.) O. L. U. et C. 44: 24.

¹³⁰ Arra buzdítja a munkácsi udvarbíró, hogy »ante omnia studium suum convertet in agriculturam, quam institutum ante se retinere et augere conabitur... Sementem singulis annis uberrimam faciat...« MGtSz 1896. 65—79.

¹³¹ 1613. MGtSz 1903. 153.

¹³² 1616. MGtSz. 1897. 510., 519.

tevés annál jogosabb, mert a század második felében is van adatunk kisajátításra;¹³³ sőt még a század 80-as éveinek elején, a császári zsoldosok garázdálkodásainak egyik nagy hulláma után is elég jó karban találjuk az uradalom majorgazdálkodását. Thököly Imre, mint a munkácsi (s 1680 óta a szentmiklósi és podheringi) uradalom birtokosa, a maga részéről is arra törekszik, »hogy ... bővebb majorságot felkereshessünk«.¹³⁴

Ami végül a szatmármegyei viszonyokat illeti, a XVI. század vége allodiális fejlődését legszemléletesebben az *erdőd-szatmári* uradalom példája szemlélteti. A szendrői uradalomból már ismert Franciscus Ursinus provisor 1572-ben terjedelmes beadványban tájékoztatja a földesúr szépesi kamarát az allodiumok kérdéséről. Ez a »tájékoztatás« leleplezi a majorgazdálkodás terjeszkedésének igazi menetét s így egymagában is alkalmas arra, hogy megdöntse az allodiumok »békés«, a jobbágyok kára nélkül történő terjeszkedéséről szóló állításokat. Ursinus elmondja, hogy »Szatmár és Németi mezővárosoknak elég tágas mezeik, szántóföldjeik és kaszálóréteik vannak, de azok nem az uradalom, hanem a mezővárosiak tulajdonát képezik... Így hát azok az őszi és tavaszi vetések, amelyek Szatmár és Németi területén őfelsége javát szolgálják, a mezővárosi polgárok pénzen vásárolt földjein, azok akarata ellenére létesültek.« Több mint 250 holdas majorsági vetésről van ilyen módon szó. Persze — mondja — »az említett mezővárosok területén ... még több holdat is el lehetne vetni...«, viszont »ha ezeket szabadságaikban megtartanák és szántóföldjeiket és réteiket nekik visszaadnák, akkor itt semmiféle allodiátúrát nem lehetne felállítani.« Ugyanez a helyzet Erdőd vidékén, ott is »csak úgy lehet szántóföldekre szert tenni, ha a parasztoktól erőszakkal elveszik.« Így jártak el Erdőd közelében fekvő Sós nevű faluban már megelőzőleg is a Drágffyak és Báthory György, ahol aztán több mint 363 holdra nőtt a majorság. Darócon »sem volt egykor az uradalom tulajdonát képező szántóföld, hanem csak paraszti föld«. De már a Drágffyak és Báthory György idején elvettek a parasztoktól 230 holdat és a következő zavaros időkben még többet. Ami végül Erdődszádát illeti, itt 35 holdnyi földje volt az uradalomnak. »Hogy viszont az elmúlt őszen 77 holdon..., a tavaszon pedig 40 holdon... történt vetés, arra nézve azt kell megjegyezni, hogy a különbséget nagyrészt a jobbágyoktól foglalták el,« »cum injuria eorum« — ahogy az igazságszerető provisor egyik esetben sem mulasztja el hozzátenni. Ursinus beadványa ugyanakkor az intenzív majorgazdálkodás kifejlesztésének más feltételeiről is beszél: az uradalmi felszerelésről, a béresek számának

¹³³ Rákóczi György és Lórántffy Zsuzsánna halála után pl. Vári mezőváros lakói panaszkodnak, hogy egyik erdejüket »ő Nagyságok s ő Kegyelmeik tőlünk elvették.« O. L. U. et C. 62: 63.

¹³⁴ MGtSz 1894. 147—155, 244—245.

megnöveléséről és azt ajánlja, hogy ne csupán felnőtteket, hanem két-három fiúval beálló szegényembereket alkalmazzanak béresként.¹³⁵

Ursinus »tájékoztatásához« hasonló leplezetlenséggel persze maga az urbárium nem beszélhet. De azért az 1592-i szatmári urbárium is elárul egyet-mást. Elmondja pl., hogy »Szatmár területén e hely lakosaitól évről évre elfoglalják az ő tulajdonukban lévő hold földeket és azokat felszántják, bevetik ő császári felsége számára.« Ugyanez a helyzet Németiben is, s a környező községekben a hasonló »injuriáknak« egész sorával találkozunk.¹³⁶

Az allodiális gazdálkodás XVII. századi állapotára Szatmár megyében az *ecsed*i uradalom nyújt példát. Már 1615-ben hallunk az uradalom majorságairól,¹³⁷ de az egykori Báthory-birtok allodiális fejlődése igazán nagy lépésekkel akkor halad előre, amikor a 40-es években I. Rákóczi György kezére kerül. Az 1648-i urbárium a majorsági földek, kaszálók, tilalmas erdők jelentékeny soráról számol be. Többhelyütt eredetükről is értesülünk: a majorsági szántóföldeket a faluközösség földjéből hasította ki az uradalom, az erdők és rétek egy részét a parasztoktól foglalta el.¹³⁸ S a majorgazdálkodás fejlődése — amennyire nyomon tudjuk kísérni — a XVII. század második felében sem esett vissza, bár ekkor már egyre növekedett az *ecsed*i láp kiterjedése és egyre több földet nyelt el a víz.¹³⁹ A II. Rákóczi György özvegye számára

¹³⁵ Minderre l.: Informatio de quattuor allodiaturis in bonis arcis Zathmar instituendis Camerae Scepusiensi per Franciscum Urinum transmissa. O. L. Nemzeti Múzeum, Törzssanyag. 1572. június 15.

¹³⁶ Bétek mezővárosban egy szőlőt még Báthory György foglalt el a lakosoktól; Csegöldön 50 holdra nőtt fel az allodiális föld, holott a Drágffyak idejében még csak 48 volt; Teuffenbach Izsák várkapitány különböző kaszálóréteket vett el a maga számára »cum maxima incolarum damno«; Piskárkoston »a kapitányoknak majorságuk volt...« és így a jobbágyság »mind pázsiton csináltak házat, kikhez sem szántóföldek és kaszálórétek nincsen«; Szilistyén »az erdőből semmi szántóföldet nem enged az úJVárosi Sebestyén ispán... irtaniok; mert 50 ház jobbágy is volna addig rajta, de nincs min el élniek.« Károlyi oklevéltár. III. 500 kk., 537 kk., 550, 551, 553 stb.

¹³⁷ MGtSz 1904. 297.

¹³⁸ A bőrvélyi majorságban »szántóföldek az várhoz külön szakaszokban vadnak az falu földétől három nyomásban...« Ugyanez áll a vállaji és kálmándi majorsági földekre. — Vállajban »az mint az falubeliek praetendálják, az erdőt nem régen szakasztották el a falutól az várhoz, annak előtte falu erdeje volt«; s az egyik kaszálórétről is »azt praetendálják, az tisztek nem régen applicálták az falutól az várhoz.« Károlyi oklevéltár. IV. 822. kk., 303. 305., 309—310.

Az *ecsed*i uradalom 1648-i urbárium a leírja ezenkívül az akkor az uradalomhoz tartozott majtényi, nyíregyházi, nyírbátori és misztótfalusi jószágot is. Mindenütt folyik a majorkodás, a jobbágyrobotot majorsági személyzettel és felszereléssel egészítve ki és néhol feltűnik az alldiumnak erőszakos kiterjesztése is. Ugyanakkor világosan kifejezésre jutnak a majorsági terjeszkedés korlátai: a nyírbátori földeket »az kiket az mennyi jobbágy colál, az a báthori majorsághoz nem győzik colálni őket, hanem ha másunnét, az hol bővebben volna, rendelkezhetnének marhás jobbágyságokat hozzá.« — Még nagyobb a munkaerőhiány a nyíregyházi jószágban, ahol »annyi puszták vadnak, ha száz vagy két annyi jobbágy származnék is ezen faluba, mind elég helyet... adhatnának nekik...« Így aztán »szántóföld az falu földétől nincsen külön szakaszta az vár majorsághoz; mindazáltal szántóföldet itt annyit foglalhatni... az dominus terrestris számára, valamennyinek... feltakarítására az szegény érkezhetik.« U. o. 317. kk., 334, 328—29. — Természetesen figyelembe kell venni, hogy itt a török pusztításnak közvetlenül kitett területekről van szó.

¹³⁹ V. ö. Takáts Sándor: Az *ecsed*i láp eresztése a mult században. MGtSz. 1898. I. kk.

1672-ben készült urbárium lényegileg változatlan állapotokról tájékoztat, megemlékezik a szántóföldeknek a falusi földközösségből történt kiszakításáról, erdőknek-réteknek a jobbágyságtól való elvételéről. Legfeljebb a börtvelyi majorság szántóföldjeit becsüli az 1648-asnál némileg többre: 570 köblös helyett 600 köblösre, további allodiális terjeszkedést sejtetve.¹⁴⁰

Áttekintésünknek a végére értünk a Habsburg-Magyarország területén: Nyugat-Dunántúlról észak, majd kelet felé haladva Erdély, ill. a Partium határaihoz érkeztünk.¹⁴¹ Bármily vázlatos, mégis viszonylag hosszadalmas volt ez az áttekintés; de nem mellőzhettük, ha valamennyire megalapozottan akarunk válaszolni a felmerült kérdésre: igaz-e, hogy az allodiális gazdálkodás fejlődése a XVII. században az egész Habsburg-Magyarország területén az előző századhoz képest megállt, ill. visszaesett, s vele a parasztság földtől való megfosztásának folyamata, az eredeti felhalmozás ez alapvető mozzanata megszakadt, jelentéktelenné vált?

A fenti áttekintés alapján először is azt kell leszögezni, hogy az egész korszakon keresztül *gazdasági fejlődésünk nyomasztó akadálya, az allodiális gazdálkodás súlyosan korlátozó tényezője volt a török pusztítás*, amely virágzó majorságokat döntött romba, ill. a népesség kiirtásával vagy elhurcolásával gátat vetett a termelőmunka folytatásának. A századforduló 15 éves háborúja — amely különösen a dunántúli területek majorgazdálkodását sujtotta — csak egyik mozzanata volt a termelőerők meg-megújuló pusztulásának. De számtalan a hasonló példa előbb és utóbb az ország különböző részeiből. A XVI. század második felében a dunántúli részek panaszait visszahangozza Murány, amely »teljesen elpusztult,«¹⁴² csakúgy mint Szendrő, amely a megelőző időkben 95 ekét tudott igaerővel kiállítani, most viszont a »tyrannis Turcica« miatt a környező falvakkal együtt nagynehezen ha 14-et,¹⁴³ vagy a nagybányai uradalom, ahol nem egy község »egykor népes és gazdag volt, most szinte pusztta, mert ott járt a török tábor, a jobbágyok nagyobb részét lemészárolta és jószágait elrabolta, úgy hogy hat tehenen kívül semmi sem maradt az egész faluban.«¹⁴⁴ S ha egy századdal később a Habsburg-Magyarország nyugati részén a csejtei uradalom egyes falvai a »desolatio per Tartaros facta« szörnyű képeit idézik,¹⁴⁵ akkor keletről Tokaj és Tarcal felel rá, nagy

¹⁴⁰ O. L. U. et C. 108 : 9.

¹⁴¹ Külön tanulmányt igényelne az erdélyi fejedelemség allodiális fejlődése a XVII. században. Erre nem vállalkozhatunk; csupán utalunk I. Rákóczi György gyulafehérvári gazdasági utasítására (1634 : MGtSz 1894. 312.) és általában erdélyi birtokainak nagyszámú majorságára (1641—42 : T. T., 1895. 171. kk.); Bethlen Miklós gazdasági utasítására a XVII. század közepén »Erdély-országban lévő egész jószágunknak inspectorának« (MGtSz 1895. 47. kk.); az erdélyi fejedelem utasítására a balázsfalvi udvarbíró részére (1670 : MGtSz 1899. 262. kk.) stb., amelyek jelentékeny allodiális gazdálkodást sejtetnek.

¹⁴² O. L. U. et C. 24 : 79.

¹⁴³ O. L. Csáky-lt. kassai 68 : 1.

¹⁴⁴ O. L. U. et C. 101 : 44.

¹⁴⁵ O. L. U. et C. 4 : 8.

¹⁴⁶ O. L. U. et C. 58 : 17.

majorházával, amelynek csak falai vannak meg, »per incinerationem a Turcis factam«. ¹⁴⁶ Stb. — *A török pusztítás mellett ott van a másik csapás : a császári zsoldosok garázdálkodása.* A XVI. század második felében a szendrőiek nemcsak a török zsarnokságát panaszolják, hanem a »német katonák... zaklatásait és hatalmaskodásait« is, akik minden ok nélkül »rabolni és pusztítani kezdenek ;« ¹⁴⁷ a tokajiak nyomorúságát szintúgy nagyrészen az okozza, hogy »a német... katonák kizárták és elűzték őket a régi házaikból.« ¹⁴⁸ Ez a csapás végigvonul a következő századon is, hogy azután az 1670-es évektől kezdve, a porcióztatással tetézve, egyenesen elviselhetetlenné fajuljon. Minden napossá válik az »a rettenetes, kimondhatatlan és immár teljességgel elfogyató ínség« — amelyről a zemplénmegyei ricseiek panaszkodnak a császári zsoldosokkal kapcsolatban — : »a rettenetes porciózás, a téli kvártélyozás... annyira megrontott, hogy minden marhánkbul kipusztultunk«. ¹⁴⁹ Stb. A török és német pusztítás tehát, az egész korszakon át meg-megújulva, a gazdasági fejlődésnek súlyos korlátját jelentette. A falvak hosszú sora mondhatta volna el a gömörmegyei cakóiakkal : »Causa ipsorum desolationis... Turca et Germani...« ¹⁵⁰

De mindezen korlátozó tényezők ellenére, ha nem is egyenes vonalban, hanem zezzugosan, hosszabb-rövidebb visszaeséseken keresztül, mégis fel-lelhető bizonyos fejlődés. Az idegen hódítók sokhelyütt feldűlják a majorságokat, elpusztítják a munkaerőt, — hosszabb-rövidebb idő után ismét megindul a népesedés és a majorsági termelés. Ha egyes vidékek megmenekültek a pusztítástól, vagy védettebb helyzetben vannak az ellenségtől, más területek feldűlése után kettőzött erővel látnak munkához. *A dolgozó nép naponta megújuló hatalmas küzdelmének, legyőzhetetlen életerejének nagyszerű példáival találkozunk,* amikor a jobbágyság egyrésze máshová költözve vagy feldűlt falujába visszatérve, ismét kezébe veszi a kapát és megindítja a munkát, »nec curantes turcicam barbariem«, ¹⁵¹ ahogy az egyik forrás mondja. *A földesurak pedig kihasználva a jobbágyság hatalmas erőfeszítéseit, ott, ahol lehet, ahol a munkaerőviszonyok engedik, kiépítik majorságaikat és amennyire csak lehet, kiterjesztik azokat.*

S egyáltalán nem áll az, hogy erre legfeljebb a XVI. században volt lehetőségük, a XVII. században már alig, vagy egyáltalán nem, — ahogy az idézett szerzők jórészt állítják. A részletesebb vizsgálat éppen ellenkező eredményre vezetett : *a Habsburg-Magyarország jelentős részén, különösen a Felvidék középső és keleti vidékein, éppen a XVI. század végétől számíthatjuk a majorsági gazdálkodás nekilendülését és a XVII. század derekán számottevő kifej-*

¹⁴⁷ O. L. Csáky-lt. kassai 68 : 1.

¹⁴⁸ O. L. U. et C. 97 : 25.

¹⁴⁹ O. L. Kamarai lt. Missiles. Közölve : Jobbágylevelek. 117.

¹⁵⁰ *Ila* : i. m. II. 137.

¹⁵¹ O. L. Csáky-lt. kassai 68 : 1.

lődését, — a korlátozó tényezők figyelembevételével, viszonylagos értelemben vett — »felvirágzását.« Szepesvár és Murány, Szendrő és Sárospatak, Késmárk és Ecsed, főúri uradalmak és Szepes, Gömör, Borsod, Abaúj, Zemplén stb. megyei középirtokok hosszú sora mutatnak erre. Ezt tükrözi a korabeli gazdasági szakirodalom is. Nem véletlen pl., hogy 1662-ben adja közre Lippai János gazdasági kalendáriumát »azaz . . . Majorságrul írt Laistromát«, »kiből minden Major Gazda órul óra egész esztendő által mit munkálottasson az Majorság körül, meg tudhattya«, s amelyben lelkesült szavakkal magasztalva a majorkodást, kijelenti, hogy az »nemcsak egy székben fér minden rendű Urasággal«, hanem méltó helyzetének egyedüli biztosítéka. Persze, elsősorban a »cselédes Major-embert« dicsőíti, »egy kis földi Istent« lát benne, aminthogy a főúri uradalmak majorságain — a túlnyomó jobbágyrobot mellett — már feltűnt a béreselek, cselédek alkalmazása.¹⁵²

A majorgazdálkodás, az allodiumok növelése pedig óhatatlanul elvezet a parasztság földtől való megfosztásához, kisajátításához. Igaz, hogy a majorság kiterjesztése igen gyakran a határ addig nem használt területeinek művelés alá vonásával történt, hiszen föld sokhelyütt bőven volt, munkaerő pedig szűken. De nem csak így történt. Csáky István, Wesselényi Ferenc vagy Rákóczi György a XVII. században éppolyan jól tudta, mint Nádasdy Tamás száz évvel előbb, hogy az allodiumok létesítésének és kiterjesztésének módjai közül — épp a munkaerőhiány miatt — a legegyszerűbb és a »legeredményesebb . . . az, amely már megművelt területet biztosított a földesúrnak.«¹⁵³ Sor került tehát egyfelől a jobbágyok által pusztánahagyott telkek, deserták bevonására, másfelől jobbágyi művelés alatt álló, ill. jobbágyi birtokban lévő földek allodizálására. Persze, megint igaz az, hogy pusztatelkek sokhelyütt hosszabb ideig parlagon heverték, vagy a falubeliek, ill. szomszéd falvak parasztjai élték. Az is igaz, hogy a földesúrnak — jórészt éppen az allodiális munkaerő biztosítása miatt — gyakran nagy gondot okozott üres telkeinek benépesítése. Így érvényesült az idegen pusztítás, a munkaerőhiány, súlyosan korlátozó hatása. Ugyanakkor azonban, amikor csak mód és lehetőség kínálkozott »a pusztatelket a földesúr számára szántják-vetik,« vagy éppen »mint allodiumot művelik«, hogy erre a fenti áttekintés nem kevés példát nyújtott. Hasonlóképpen bukkantunk rá a XVII. századi allodiumokon a művelés alatt álló úrbéres földek megcsonkításának számos példájára: a közös haszonvételekből való kiszorítástól kezdve a jobbágytelki állomány jelentős leszállításáig, az erdő-, rét- stb. foglalástól kezdve a jobbágyi szántók allodizálásáig. Így érvényesült, a gátló tényezők korlátai között is, a majorgazdálkodás kisajátító hatása, a parasztság földtől való megfosztásának tendenciája.

¹⁵² Lippai János: *Calendarium oeconomicum perpetuum*. Nagyszombat, 1662. Ajánló levél.

¹⁵³ V. ö. Komoróczy: i. m. 61.

3.

De nemcsak így érvényesült ez a tendencia. A majorgazdálkodás fejlődésének közvetlen kisajátító hatása mellett nem szabad elfeledkeznünk ugyanilyen irányú közvetett hatásáról; arról, hogy a mezőgazdasági áru-termelés fejlődése még ott is a parasztság kisajátításának megindulására, ill. előrehaladására vezetett a XVI–XVII. században, ahol az allodiumok még csak kis részét tették ki az uradalmak földjének, ill. ahol az allodiumok kiterjesztése nem ment végbe közvetlenül a parasztság, a jobbágytelkek rovására. Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a mezőgazdasági áru-termelés fejlődése szükségképpen a jobbágy feudális kizsákmányolásának, a munka-, a termény-, a pénzjáradéknak a fokozására vezetett, különösen a munkajáradék, a robot növelésére. Engels rámutat arra, hogy »a kapitalista korszak a falun, mint a jobbágyi robotmunkára alapozott mezőgazdasági nagyüzem korszaka köszöntött be.«¹⁵⁴ Még viszonylag kevésbé súlyos eset az, amikor a pozsonyi uradalom számos helységében 7 napról 60 napra emelkedik az évi robot,¹⁵⁵ vagyis heti átlagban valamivel egy robot-nap fölé; még az ecsedi uradalom sem jelenti a megterhelés tetőfokát, ahol »edgy hetet ki-ki maga erejével az dominus terrestris számára szolgál, ... viszont két hetet magoknak szolgálnak, úgy hogy minden harmadik hetett az várhoz szolgál,«¹⁵⁶ ami hetekre számítva két napot jelent. Hiszen pl. a csejtei¹⁵⁷ vagy a sárospataki uradalomban a XVII. század derekán egyenesen az a szokás járta, hogy »egy hetbe három napot szolgáltak, vagy ha egy het az ure, másik het az jobbágye;«¹⁵⁸ ill. ami még rosszabb »szantassal, vetessel, aratassal, kaszallással es egyeb szolgálattal nem szakaztva es limitálva tartoznak, hanem valamit a tisztek rendeltek ..., tartoztak subportálni ...«,¹⁵⁸ azaz mérték és határ nélkül. Ez a sűrűn előforduló limitálatlan robotkötelezettség a leg-súlyosabb: amikor »kaszálnak, takarnak, aratnak ..., azhol az tiztartó akarja;«¹⁵⁹ bár ahol megvan a limitáció, ott is »aratáskor az mint szükség kevannya, nem az hetelés szerent, hanem azmint az tisztek rendelik, a szerezent kell szolgálniok;«¹⁶⁰ s nem ritka, hogy egyszerre két-három hétig szakadatlanul ott fogják a jobbágyokat az allodiális munkában.¹⁶¹ Így aztán nincs módjuk saját céljaikra sem szóleiket, sem vetésüket megművelni.¹⁶²

¹⁵⁴ Engels : A Mark. A német parasztháború c. kötet II. függ. Bp., 1949. 168.

¹⁵⁵ A nagyfödemesi majorság körül. O. L. U. et C. 34 : 77 (1574.)

¹⁵⁶ O. L. U. et C. 108 : 9 (1672.); v. ö. Károlyi oklt. IV. 304. (1684.)

¹⁵⁷ O. L. U. et C. 4 : 8.

¹⁵⁸ O. L. U. et C. Irreg. 7.

¹⁵⁹ Pl. a szendrői uradalomban. O. L. U. et C. 120 : 2. (1610.). V. ö. »ad allodium ... ad beneplacitum domini terrestris ... tenentur labores praestare«. L. O. U. et C. 142 : 44. (1686.). Csáky-lt. CCC 102 : 24. (1690.) A szepesvári uradalomban »tenentur omnes labores ad ... allodium, quando illis iniungetur, praestare.« O. L. U. et C. 49 : 17 (1596.); stb.

¹⁶⁰ O. L. U. et C. 108 : 9.

¹⁶¹ Pl. a tokaji uradalomban. O. L. U. et C. 97 : 25 (1581.)

¹⁶² Pl. a szendrői uradalomban. O. L. Csáky-lt. kassai 68 : 1 (1570.), vagy a tokaji uradalomban (Tarcal) O. L. U. et C. 97 : 28 (1581.)

A feudális kizsákmányolás súlyosbodásával szemben a jobbágyság osztályharcának egyik fegyvere a *szökés* volt. Megfigyelhetjük, hogy a XVII. században — a röghözkötöttség jogrendszere ellenére — a jobbágyság lélekszáma sokhelyütt gyakran »az egyik évről a másikra is hihetetlen különbségeket tüntet fel«. »Ezen szakadatlan ingadozásnak fő mozgatóeleme a szökés«, ¹⁶³ az árutermelő földesurak és gazdatisztiok kizsákmányolása miatt gyakorivá váló elbújdosás. Ezzel fenyegetőznek a jobbágyok a földesúrhoz intézett leveleikben, ahol a terhek növelése ellen tiltakoznak, ¹⁶⁴ de ez tűnik ki számos urbáriumból is, ha belekerülnek a jobbágyok panaszai. A nagybányai uradalomban a török pusztításától megmenekült jobbágyok azt vallják, hogy »kénytelenek lesznek eltávozni, ha nem kapnak könnyítést öfelségétől (földesuruktól), mert végső ínségbe süllyedtek,«; ¹⁶⁵ a szendrői uradalom jobbágyai szintúgy egyöntetűen hangoztatják, hogy »nem tudnak a... vidéken megmaradni, ha... elviselhetetlen szolgáltatásaikat valamennyire nem mérséklék«, hanem követik azokat, akik már eddig is »nem ok nélkül költöztek máshová«¹⁶⁶; a tokaji uradalom parasztjai is mind »felette panaszkodnak, hogy a nagykiterjedésű allodiatura miatt másúvé kénytelenek költözni, mert kevesen vannak... S valóban, egyesek a napokban is elszöktek, otthagya az egész vetést.«¹⁶⁷ Stb.

Vannak történészek, akik könnyen túlhaladnak ezeken a tényeken, azt állítva, hogy a szökött jobbágyokat más földesúr fogadta be jobb feltételek mellett, tehát nem lettek bújdosókká. Persze számos példa van erre,¹⁶⁸ de korántsem lehet általánosítani. Hiszen a szökni készülő jobbágyok gyakran nem azzal fenyegetőznek, hogy — ha a földesúr nem mérsékli terheiket — elköltöznek máshová, kedvezőbb feltételek közé, hanem bizony nem egyszer megvallják, mint a tolcsvaiak, hogy »annakutána eloszolván koldulásra adnánk magunkat«;¹⁶⁹ vagy mint a ricseiek, hogy »teljességgel bújdosásra kellenek jutnunk, ha a N(agysá)gtok kegyelmessége bennünket elől nem vészen.«¹⁷⁰ Téves illúziókat táplál a szökött jobbágyok sorsát illetően, aki úgy nyugtatja meg magát, hogy azok általában újból telekhez jutottak, és pedig kedvezőbb feltételekkel. Hogy néha maguk a jobbágyok is hasonló téves illúziókat tápláltak, mutatja a somogy megyei látrányiak példája, akik már egyszer pusztán hagyták a falujukat; azután az uraság »szép kegyes beszédét megfogadván« és kedvezményeket biztosító »pöcsétes levelének engedelmes lévén«, ismét megszállották azt; de csakhamar súlyosan csalat-

¹⁶³ Tagányi Károly: Jobbágyok költözése és szökése. MGtSz 1895. 246.

¹⁶⁴ Sok ilyen tartalmú levél kerül közlésre H. Balázs Éva id. kiadványában.

¹⁶⁵ Alsó-Fernezely. O. L. U. et C. 101: 44 (1566.)

¹⁶⁶ Szendrő, Iván, Abod, Edelény stb. O. L. Csáky-lt. kassai 68: 1 (1570.)

¹⁶⁷ Nánás, V. ö. Szoboszló. O. L. U. et C. 97: 25 (1581.)

¹⁶⁸ O. L. U. et C. 27: 46; 25: 2, stb.

¹⁶⁹ O. L. Kamarai lt. Missiles. Közölve: Jobbágylevelek. 112. (1686.)

¹⁷⁰ U. o. Közölve: Jobbágylevelek. 117. (1693.)

kozniok kellett: a »pöcsétes levél« ellenére rövidesen megemelkedtek a terhek; ezeket pedig — mondják — »bizony el sem állhatjuk, hanem ismét pusztán kell hadnunk« a falut.¹⁷¹ — Eszerint a súlyos kizsákmányolás elől a telkéről elszökött jobbágy — számos esetben — nem jutott más telekhez, új, viszonylag enyhébb kizsákmányolás mellett művelhető földhöz. Így az árutermelés, a majorsági gazdálkodás fejlődése nemcsak közvetlenül, hanem közvetve is jobbágyság kisajátításához, nincstelenné, bűjdosóvá válásához vezetett.

De hiszen, — mondhatná valaki — számos adat szól ellenkezőleg is.¹⁷² A majorsággal bíró uradalmak rendtartásaiban az is olvasható, hogy: »magát pedig a jószágban úgy viselje udvarbíró uram, hogy az úr ő nagysága jobbágysai nem hogy foggyanak, hanem inkább gondviselése alatt augeáltasanak« és az udvarbírónak kötelessége, »hogy nemcsak az elbűjdosott jobbágysok vissza vételére és helyben letelepedésekre, hanem pusztahelyeknek idegenekből való megtelepítésére is szorgalmatos vigyázása legyen«. ¹⁷³ És általában gyakran hallunk bűjdosó jobbágysok »reduktiójáról« és jövevények »megszállításáról«. ¹⁷⁴ Mindez pedig azt mutatja, hogy a XVII. században — a munkaerőhiány miatt — a földesúrnak a jobbágyság megtartása, a munkaerő biztosítása volt az érdeke.

Ez a régebben megállapított tétel¹⁷⁵ — válaszolhatjuk — a XVII. századi fejlődésnek csak az egyik — habár még túlsúlyban lévő — oldalát fejezi ki. Az ezzel szemben felhozott nagyszámú adat a dolog másik oldalát, az ellentétes tendenciát mutatja meg, amely egyelőre még kisebb mértékben, de már eléggé világosan jelentkezik. Ennek az ellentétes oldálnak pedig nagy figyelmet kell szentelnünk, mert ez mutat a jövő felé, »noha ebben a pillanatban a túlnyomó erő nem is az övé«. ¹⁷⁶ A két tendencia ellentéte ugyanis azoknak a módszereknek az ellentétét jelenti, ahogy a feudális gazdálkodásban és a kapitalista gazdálkodásban a terméktöbbletre szert tesznek: »ott a terméktöbblet megszerzésének módja a termelőnek földdel való ellátásán, itt a termelőnek földtől való megfosztásán alapul.« ¹⁷⁷ Vagyis: a bűjdosók reduktiójáról és a pusztatelkek betelepítéséről szóló adatok túlsúlya — a feudális jobbágygazdálkodás uralmát mutatja a XVII. században, az idegen pusztítás viszonyai között. Az ellentétes példáknak — egyelőre még kisebb, de már jelentékeny — száma viszont arra vall, hogy a feudalizmus méhében — a török pusztítás — német dúlás súlyos korlátai között is — megkezdődött a »tőke és a neki megfelelő termelőmód előtörténete«, az eredeti felhalmozás folyamata.

¹⁷¹ U. o. Közölve: Jobbágylevelek. 100—102. (1676.)

¹⁷² A továbbiakra v. ö. Pach Zsigmond Pál: Szempontok az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatához Magyarországon. Századok, 1948. 25.

¹⁷³ MGtSz 1901. 115, 123, 276.

¹⁷⁴ MGtSz 1894. 245, 318.; 1905. 304.; stb.

¹⁷⁵ Szabó István: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában. Bp., 1947., 18.; stb.

¹⁷⁶ A SZK(b)P története. Bp., 1949. 118.

¹⁷⁷ Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Bp., 1949. 182.

4.

Még egy kérdést kell röviden érintenünk. Hogy régebbi gazdaságtörténeti irodalmunk nem fedte fel ezt a másik tendenciát, a parasztság kisajátításának tényeit, akár a XVII. században, akár később, annak oka világos s már előljáróban kitértünk rá. De vajjon mi volt az oka annak, hogy ha amúgyis »sterilen«, a parasztság kisajátítását elpalástolva kezelték a majorgazdálkodás kérdését, akkor a XVI. századi fejlődés után mégis indíttatva érezték magukat, hogy megfogalmazzák az allodiális gazdálkodás XVII. századi általános visszahanyatlásának tételét? *Részletes* tényekre, adatokra e tétel megfogalmazásában — mint láttuk — nem támaszkodhattak. Akkor hát milyen *általános* okokkal magyarázták ezt a tételt?

Berlász szerint a XVI—XVII. század fordulójától kezdve »a háborúszülte *munkaerőhiány* miatt még a korábban alkotott majorgazdaságok sem voltak fenntarthatók. Különben is az *értékesítési lehetőségeknek* a természetbeni hadiadók állandósulásával egyre fokozódó csökkenése is céltalanná tette a nagyüzemi termelést«. ¹⁷⁸ Ezt a magyarázatot nem fogadhatjuk el. A háborúszülte munkaerőhiány persze súlyos korlátja volt a fejlődésnek; ezt nyomatékosan hangsúlyoznunk kell. De vajjon a XVI. században ez kevésbé érvényesült, mint a XVII. században? A XVI. században még lehetővé tette nagyszámú allodium létesítését, a XVII. században már a meglévők fenntartása is lehetetlenné vált miatta? Ez egyáltalán nem hihető. Az értékesítési lehetőségeknek a természetbeni hadiadók állandósulásával egyre fokozódó csökkenése sem meggyőző az *egész* XVII. századra nézve. Erről legfeljebb akkor lehet beszélni, amikor a természetbeni hadiadó a porció-rendszer formájában valóban állandósult, vagyis a XVII. század 70-es éveitől kezdve, s nem a XVII. század elejétől fogva. Így vagy 70 év kiesik s éppen a majorgazdaság viszonylagos fellendülésének időszaka.

Szabó István szerint »a XVII. század második felében, a 30 éves háború után *általános agrárkrízis* lépett fel, a gabona ára visszaesett« szerte Európában. ¹⁷⁹ A majorgazdálkodás XVII. századi állítólagos hanyatlását Magyarországon azonban ez az »agrárkrízis« nem indokolhatja: ez a magyarázat kapitalista viszonyokat tételez fel, vagy legalább is azt, hogy a magyar mezőgazdasági termelés piacául jelentős mértékben Nyugat-Európa országai szolgáltak volna. Pedig Szabó is rámutat valamivel később, hogy hazánk »nyugatra vezető víziutak hiányában kiesett a nagy európai gabonaforgalomból«. ¹⁸⁰ Magyarázatának további részét, azt, hogy »a XVII. században a nagybirtok egyre jobban elvesztette az ország védelmében reáharuló katonai

¹⁷⁸ Berlász : i. m. (A mezőgazdaság állapota) 168.

¹⁷⁹ Szabó : i. m. 184.

¹⁸⁰ U. o. 185.

feladatokat . . . Így a birtokosnak nem volt már ösztönzése arra, hogy minél több termeléssel, minél több jövedelemre igyekezzék szert tennie¹⁸¹ — ugyan-csak el kell vetnünk. A nagybirtokososztály nem veszíthette el a XVII. századra a török elleni harcban megelőzőleg betöltött nagyjelentőségű funkcióját, hiszen azt általában eddig sem vállalta . . .

Hasonlóan elfogadhatatlan érveléseket olvasunk az eddigiek mellett más szerzőknél is. Tholt szerint »a 15 éves török háború után a *nemzeti felkelések idejében* a termelés csökkent«. ¹⁸² Hasonlóképpen Szekfűnél is az allodiális gazdálkodást »a 15 éves háború s azután a *XVII. század sok belső nyugtalansága* kétségtelenül visszafejlesztette«. ¹⁸³ Téves voltukban is figyelemreméltóak ezek az utóbbi érvelések. Mit mondanak? A majorsági gazdálkodás visszafejlődését a nemzeti felkelések, függetlenségi küzdelmek számájára írják; azt állítják, hogy »a belső nyugtalanságok« közvetlenül is megakasztották, visszavetették a gazdasági fejlődést. Eszerint úgy tűnik: a XVII. század azért volt még a XVI. századhoz képest is a gazdasági hanyatlás százada, mert a XVII. század volt a nemzeti felkelések, a függetlenségi harcok százada. Úgy érezzük, ezzel eljutottunk a majorgazdálkodás XVII. századi általános hanyatlásáról szóló tétel tulajdonképpeni politikai gyökeréhez, tendenciájához.

Mi nem fogadjuk el ezt a magyarázatot. Mi függetlenségi küzdelmeinkben nem a termelőerők fejlődésének akadályait látjuk; ellenkezőleg: olyan erőfeszítéseket, amelyek a fejlődés akadályait akarták elsöpörni; amelyek korlátozott mértékben meg is tudták védeni az ország egy részének termelőerőit; s amelyek győzelmük esetén széles utat nyitottak volna a további fejlődésnek. Számunkra a XVII. századot *meg-megújuló függetlenségi küzdelmeink* nem a hanyatlás századává teszik; ellenkezőleg: a *súlyos gátló tényezőkkel szemben is megnyilatkozó fejlődés, a török pusztítással, német dúlással szembeforduló ellenállás századává, a jövő irányába mutató századdá avatják.*

¹⁸¹ U. o. 184.

¹⁸² Tholt: i. m. 53.

¹⁸³ Szekfű: i. m. III. 509.

A SZEMERE-KORMÁNY NEMZETISÉGI POLITIKÁJA

(A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályán 1952. március 24-én tartott előadás)

Írta :

I. TÓTH ZOLTÁN

Az 1848—1849-es forradalom és szabadságharc, történetünknek e diadal-
makban és vereségekben oly gazdag szakasza, a legszorosabban összeforr a
velünk együttlakó és a szomszéd népek történetével. Amióta a feudalizmus
időszakának méhében a polgári fejlődés csírái megjelentek, majd kiterébé-
lyesedve szétfeszítették a szűknek és alkalmatlannak bizonyult feudális társa-
dalmi viszonyok kereteit és a polgári forradalom első nagy rohamában meg-
döntötték hazánkban a feudalizmust, a nemzetiségi kérdés mind hatalmasabb
jelentőséget öltött és egyike lett azoknak a problémáknak, amelyeknek meg-
oldását a történelem parancsoló módon követelte. A történelem haladó erőinek
ebben az időszakban az volt a főfeladatuk, hogy megdöntsék a régi rendet
fenntartó reakciós erőket és helyükbe új, haladó erőket állítsanak. A reakció
főerői a Habsburg-abszolutizmus és külső szövetségese, a cári hatalom, vala-
mint belső erői és szövetségesei, a nagybirtokos arisztokrácia, a magas klérus
és a bécsi államgépezet hadserege és hivatali apparátusa voltak. A magyar
fejlődésnek éppenúgy, mint a velünk együtt lakó népek fejlődésének útjából
ezeket az akadályokat forradalmi úton kellett és lehetett volna csak eltávo-
lítani. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen hatalmas feladatot döntő sikerrel csak
együtttes fellépéssel kell és lehet megoldani.

»A felfelémenő kapitalizmus viszonyai közepette a nemzeti harc a burzsoá
osztályok egymás közötti harca.«¹ 1848—49 nemzetiségi küzdelmei is a magyar
és nem-magyar népek burzsoáziái közt folytak le Magyarországon. A mi sajátos
viszonyaink közt a burzsoá osztályok közötti harc a magyar burzsoáziát mint-
egy képviselő középnemesség és a nem-magyar népek burzsoáziáját, vagy pol-
gárosodó elemeit mintegy képviselő értelmiség közt indult meg. A viszony a
két fél közt az elnyomó és az elnyomott viszonya volt.

A magyar középnemesség céljait 1848—49-ben elsősorban a 'szabadság',
a nemzetiségi burzsoázia mindenekelőtt a *nemzetiség* jelszávába sűrítette.
Szabadság és nemzetiség azonban nem egymást kizáró, hanem inkább kiegészítő
fogalmak. Mindkét fél a maga szabadságának és nemzetiségének megvalósítása

¹ Sztálin : *Marxizmus és nemzeti kérdés*. Művei II. Bp. 1949. 333.

érdekében küzdött; hogy egyik a szabadságra, másik a nemzetiségre helyezte a hangsúlyt, az sajátos osztályérdekeikből következett. A középnemesség végső fokon arra törekedett, hogy feudális uralkodóosztályból burzsoá uralkodóosztállyá alakuljon át és megtartsa szupremáciáját az egész ország minden osztálya és minden nemzetisége felett. A nemzetiségi burzsoáziák végső fokon ki akarták harcolni azt, hogy elnyomott osztályból, vagy osztálycsírából uralkodó osztállyá, nemzeti burzsoáziává válhassanak. Ellentéteiknek megfelelően természetesen más és más értelmezést adtak a szabadság fogalmának. A magyar középnemesség egyéni szabadságának tekintette azt, melynek varázslatos erejétől Kossuth és liberális kortársai csodákat vártak.² Azt gondolták, hogy az áprilisi törvények nyújtotta egyéni szabadságjogok egyetlen csapásra, véglegesen meg fogják oldani a nemzetiségi kérdést, melynek társadalmi alapjait nem ismerték eléggé. A nemzetiségi burzsoáziák ezzel szemben a *nemzeti szabadságot*, a többé-kevésbé fejlett nemzetiségek kollektív egyéniségének, önrendelkezésének jogi elismerését állították előtérbe, ettől tették függővé viszonyukat a magyar forradalom és szabadságharchoz.

Szabadság és nemzetiség merev szembeállítása természetesen nem helyes feltevése a kérdésnek. Az adott történeti időszakban, amikor a fejlődés előtt előbb rohammal kellett az utat megnyitni, a szabadság és nemzetiség érvényesítése számára az előfeltétel az európai reakció elleni győztes harc volt, csak ennek sikeres megvívása után lehetett komolyan szó a szabadság és nemzetiség megvalósításáról magyarok és nem-magyarok számára. Ebből következik, hogy az egymással szembenálló burzsoáziák külön érdekeit a főcélnek, az abszolutizmus elleni közös harcnak, a függetlenség kivívásának kellett volna alárendelni.³ A nemzetiségi kérdés lényege ezek szerint 1848–49-ben a magyar és a nem-magyar népek burzsoáziájának viszonya a főfeladathoz, az abszolutizmus elleni harchoz. Ezt a viszonyt osztályérdekek összeütközése határozta meg elsősorban. A nélkülözhetetlen szükség a közös fellépésre és az osztályérdekek összecsapása az abszolutizmus elleni fronton belül képezi a nagy dilemmát a nemzetiségi kérdés területén a forradalom és a szabadságharc idején. A szabadság és nemzetiség ellentétének megoldatlansága is végső fokon ennek a dilemmának a következménye. Az 1848. április 25-i császári alkotmány, mely önrendelkezési jogot helyezett kilátásba a nemzetiségek számára, az abszolutizmus elleni frontmegbontását tűzte ki főcéljául, még mielőtt az létrejöhetett volna. Ismeretes, hogy a horvátok, szerbek és románok burzsoáziájának többé-kevesebbé bekapta a kive-

² »Kicsinyhitűek! nem ismeritek ti a szabadságnak varázshatását; — mondta Kossuth 1848. márc. 16-án — erősebb az mint a nemzetiség, a vallás, a vér és baráti rokonság, melyeket mind egyesíteni képes a hazafiságban«. Kónyi M.: *Deák Ferencz beszédei*. II. k. 1848–1861. Bp. 1886. 27.

³ A nemzetiségi kérdést »mint a társadalom általános szociális és politikai fejlődésének részletkérdését, mely az általános kérdésnek van alávetve«, kell tekinteni. Sztálin: *Nemzeti kérdés és leninizmus*. Művei XI. Bp. 1950. 391. Akkor »a magyar szabadság ügye és a világszabadság ügye egy és ugyanaz« volt. Révai J.: *Magyar szabadság — világszabadság (Marxizmus, népiesség, magyarság*. 3. kiad. Bp. 1949.) 198.

tett csalétket és a császári ígéret alapjára helyezkedett. Ettől kezdve a nemzeti önrendelkezés elismerése a magyar kormányzat részéről az abszolutizmus elleni harcról való teljes lemondást és az abszolutizmus restaurációját jelentette volna. Ugyanakkor jelentette volna a magyar középnemesség, a harc főereje osztályérdekeinek feladását is. Amennyire nem kívánatos a haladás szempontjából az első, annyival kevésbé várható a második. Azok az engedmények, amelyeket a magyar kormány a nemzetiségi burzsoáziáknak megadhatott volna a nemzetiségi önrendelkezés határain innen, az esetek döntő többségében nem eléghették volna ki azokat, minthogy Bécs annál jóval többet ígért. A kérdés egészét tekintve tehát engedékenyebb magyar nemzetiségi politika április 25-től kezdve szeptemberig aligha hozhatta volna létre az egységfrontot az abszolutizmus ellen. A szeptemberi fordulattól kezdve a bécsi ígéretek és az elnyomó magyar kormánypolitika kettős hatására a nemzetiségi ellentétek nem enyhültek, sőt inkább fokozódtak. Az egyetlen esetben, a horvátok iránt tanúsított engedékenység csődjé — pedig a horvát volt számára a nemzetiségi kérdés mintapéldája — a magyar középnemességben azt a meggyőződést érlelte meg, hogy a nemzetiségi mozgalmak a reakció erői közé sorolandók. Tragédia volt, hogy objektíve tényleg azzá váltak.

Az abszolutizmus elleni front dilemmáját a megvert, de meg nem semmisített reakció erői felhasználták és valóban sikerült is nekik a nemzetiségek egymáshoz való közeledését olyannyira lefékezniök, hogy teljes megegyezésre és összefogásra a két év alatt nem került sor. A bécsi reakció és szövetségeseinek politikája azért érvényesülhetett, mert a magyar középnemesség, osztálykorlátai következtében, nem volt képes engedni az egész országra kiterjedő szupremáciájából, sőt ennek részleteit kitevő engedményekre sem volt hajlandó saját elhatározásából. Felelőssége abban rejlik, hogy osztályérdekeit, mint burzsoá nemzet nem tudta alárendelni az abszolutizmus elleni harc főkövetelményének és az, hogy mint elnyomó nemzetiség állt a többi nemzetiséggel szemben. A nemzetiségi burzsoáziákat azért terheli felelősség, mert fejletlenségük következtében és elnyomottságuk miatt nem voltak képesek felismerni azt az igazságot, hogy egyetlen nép sem kaphat a reakciótól olyan ajándékot, mely javára válhatna és hogy a szövetség a reakcióval csak ennek érdekeit szolgálhatja. A nagyobb felelősséget azért is a magyar középnemességre kell hárítani, mert törekvése szembenállt a felfelé ívelő kapitalizmus korszakának fejlődési irányával, mely az elnyomott nemzetiségek nemzetté válása és önállósulása felé mutatott.

A fejlődés mindenképpen a régi feudális állam szétbomlása és nemzetiségi egységekké oszlása felé mutatott. A történelem lassan, de biztosan a nemzetiségek számára kezdett dolgozni. A magyar vezetők közül még a legkiválóbbak is alig voltak képesek ennek a szükségszerűségnek belátására eljutni. Az egy Teleki László és a radikálisok egy része látta meg csupán, hogy a *mult* végleg bezárult és a történelem által nyújtott *jövő* nem jelentheti többé tartósan a

magyar szupremácia fenntartását. Azok, akiknek nevéhez a magyar nemzetiségi politika vezetése kiváltképpen fűződött, Kossuth és Szemere, maguk is erős korlátok közt szemlélték ezt a problémát és a szabadságharcnak csak a végefelé, külső nyomásra voltak hajlandók megadni azokat az engedményeket a nemzetiségeknek, amelyeknek felajánlása vagy engedélyezése a forradalmi korszak elején mellénk állította volna a nemzetiségek egy részét. Az, ami reakciós volt a magyar 48–49 fejlődésében, a nemesi szupremácia burkolt fenntartása polgári viszonyok közt, a szabadságharc bukása után uralkodó igénye maradt a nemességnek; az pedig, ami előremutató volt, az abszolutizmus elleni harc, az erre hivatott osztályok, a burzsoázia és a munkásosztály fejletlensége következtében alig talált zászlóhordozóra. És ez érvényes volt mind az országban, mint azon kívül az emigrációban. Míg Kossuth konföderációs terveiben nagy lépést tette előre a nemzetiségi kérdés területén, mégsem érte el azt a fokot, melyhez Teleki László a területi autonómia kérdésében eljutott; ugyanakkor Szemere, aki 49 júliusában feladatainak magaslatára látszott emelkedni, teljes fordulatot tett hátrafelé és végül is a nemesi eszme apologetájává vált.

A nemzetiségi vezetők közül is csak nagyon kevesen jutottak el arra a felismerésre, mint a bihari román Dragoş János, hogy a döntő feladat az abszolutizmus megdöntése közös erővel és mint a havaselvei Bălcescu Miklós, aki szerint »a nemzeteknek előbb közösen kellene kivívniok felszabadulásukat, s csak azután foglalkozniok a maguk részleges felszabadításával.«⁴

A szabadság és nemzetiség magyar középnemesi értelmezése egy újabb ellenmondást rejtett magában. Amikor magyar oldalról a polgári szabadságjogok juttatását teljes mértékben alkalmasnak nyilvánította a nemzetiség kifejlése számára, ugyanakkor nem volt tekintettel arra, hogy ez csak a magyar, és pedig elsősorban a volt magyar nemességre, az uralkodó osztályra érvényes, de nem vonatkozik a nemzetiségekre és az egész népre. A kialakult új helyzetben, mely a megdöntött feudalizmusnak hatalmas maradványaival volt megterhelve, ez a nemesség mind anyagilag, mind szellemileg mérhetetlen előnyökkel fordult át az új harc szakaszába. Ezt az előnyt mind a magyar dolgozó osztályokkal, mind pedig a nemzetiségek egészével szemben kétségtelenül élvezhette. A nemzetiségi burzsoáziák számára, melyek a magyar uralkodóosztályok versenyével szemben eddig is szinte tehetetlennek érezték magukat, de szüntelenül fejlődtek, erősödtek és teret követeltek maguknak a nap alatt, nem fogadhatták el a szabadság-nemzetiség eszmepár nemesi magyarázatát és azt hangsúlyozták, ami fejlődésüket és érvényesülésüket nézetük szerint egyedül biztosíthatta, a nemzetiséget, az egyéni polgári szabadságjogokkal szemben a nemzeti egyéniségek kollektív jogait, melyeknek pajzsa alatt a nemzetiségi burzsoáziák érvé-

⁴ Dragoş cikke a *Gazeta Transilvaniei* számára (1848. jún. 3.), melyet a lap szerkesztője nem közölt: *A Román Népköztársaság Akadémiájának kéziratára* Ms. 995 (13–14.) — közölve *Transilvania* 1877. és 1898. évf. és Bălcescu levele Ghica Jánoshoz (Pest, 1849 jún. 6.): *Bălcescu Miklós válogatott írásai*. Bp. 1950. 185.

nyesüléshez, hatalomhoz juthattak volna. Ebben az értelmezésben a nemzetiség az ő számukra bizonyos mértékben azt a szabadságot jelentette, amelyet a magyarság Béccsel szemben követelt magának.

A magyar és a nemzetiségi álláspont ellentétei közt a kiegyenlítés érdekeit egyedül a hatalom korlátozott mértékű megosztása szolgálhatta volna, ami természetesen ellentétben állott a magyar szupremácia elvével és gyakorlatával. A nemzetiségek 1848 tavaszán kinyilvánított programjai nem jelentették volna minden esetben feltétlenül a területi integritás megbontását. De a magyar közép-nemesi vezetés nem csupán a pillanatnyi engedményektől irtózott, hanem azok várható és kétségtelenül előbb-utóbb esedékes következményeitől, s ezért utasított vissza minden hasonló ajánlatot. Egyedül a horvát kérdésben tanúsított engedékeny magatartást, minthogy ez a kérdés a többi nemzetiségek kérdésétől lényegében különbözött; egyrészt létező területi autonómiáról volt szó, másrészt a horvát mozgalomban gyakorlatilag nem a nemzetiségi igények képezték a lényegét, hanem az, hogy merőben a reakció főtanácsa, a kamarilla érdekeit szolgálta áruló vezetőin keresztül. A szlovákokkal lett volna a legkönnyebb a megegyezés, itt a nyelvhasználat terén és a feudális terhek megszüntetésének továbbfejlesztésével aránylag könnyen lehetett volna eredményt elérni. Lényegesen nehezebb feladatot jelentett a szerb kérdés, mely mögött a fejlettebb polgárság, a nemzeti privilégiumok rendszerének hagyománya, és háta mögött a szerb anyaállam erős politikai támaszt jelentett, ezért a vajdaság követelésében világosan területi autonómia igényével lépett fel. Az erdélyi román nemzetiség — mert ezt politikai szempontból világosan el kell különítenünk a magyarországitól — az unió által megszűnő területi elkülönülésbe, mint számbeli fölényének biztosítékába, erősen belekapaszkodott, de mint újabban kiderült, balszárnyának egy elszigetelt részében még a kritikus szeptemberi napokban is megvolt a hajlandóság arra, hogy lemondva a területi autonómia követeléséről, megelégedjék a fentebb említett minimális engedményekkel és ezek árán a magyar mozgalommal együtt vegye fel a harcot a Habsburg-abszolutizmus ellen.⁵

⁵ AIII. balázsfalvi gyűlés napjáról, 1848. szeptember 16-ról és éppen Balázsfalváról keltezve »Az Erdélyi Románok« aláírású beadvány érkezett Batthyány Lajos miniszterelnök címére. Ebben többek közt nemzetiséget, jogegyenlőséget és az erdélyi arisztokrácia megfélekmzését kéri. Feltételeik teljesítése esetében — »ha szükséges lesz, a nép barátjai megkezdik a toborzást is, s anélkül, hogy agyon kellessen őket lövetni, egy hónap alatt bizonyosan 20.000 fiatal legény kiáll a síkra, ... akkor bátran előállíthatjuk Jellasics, s bármely osztrák sereg ellenébe; mert a nép annak a részére teszi az esküt, aki nekik többet ad...« Ami kéréseiket illeti, »ha azok a Ministerium által elébb teljesítve lettek vala, már két Jellasicsnak is — rettegés nélkül — bátran szeme közé nézhetnének! — a Status adósság elvállalásáról — a nemzet gyalázatjára — senkinek még eszébe se jutna! — S bár későn — ha így teend most is a Ministerium, a nép meg vagyon nyerve, a belbéke biztosítva, a kölcsönös szeretet megalapítva, egy hónap alatt a haza megmentve! jövődönk pedig legbiztosabb!!« OL *Archivum Regnicolare* (AR) Lad. XX. 22. Fasc. 2. A. No. 485. A szept. 15—25-én tartott III. balázsfalvi gyűlés sajnos éppen a császárral való fegyveres szövetség megkötésére vezetett, egyebek mellett az április 25-i császári alkotmány alapján.

A Honvédelmi Bizottmány időszakában a nemzetiségekkel való megbékélés gondolata szüntelenül felszínen volt. A tárgyalások és megegyezési kísérletek, különösen a szerbekkel, egymást érték, de ezeket az egyezkedéseket mindkét oldalon jórészt taktikai megfontolások irányították és minthogy Bécs is beleszólt, mindig eredménytelenül végződtek.

A nemzetiségi kérdés alakulásában 1849 tavasza sok tekintetben változásokat hozott magával. Az első esemény, ami hideg zuhanyként hatott a nemzetiségek vezetőire, a március 4-i oktrojált alkotmány volt, mely megmutatta, hogy a nemzetiségek pusztá eszközként szolgálták az önbizalmát most már visszanyert abszolutizmust. Az Ollmützben kilincselő reakciós nemzetiségi vezetők szerepének szánalmas voltát lehetetlen volt meg nem látni. A nemzetiségek hajlandóságát a magyar mozgalommal való megegyezésre ennek a ténynek növelnie kellett. A másik mozzanat, ami a békülékenységet előmozdította, a diadalmas tavaszi hadjárat fényes fegyvertényeiben rejlett. Azok a szerbek és románok, akik eddig lebecsülték a magyar nemzet hatalmas erőfeszítéseit az erőbeni túlsúllyal rendelkező abszolutista front ellen, most hinni kezdtek abban, hogy a magyarok saját erejükből is elbánnak a bécsi sárkánnyal és akkor a nemzetiségek, távol a győzelmi lakomától, igényeikkel egészen háttérbe fognak szorulni. Érezte ezt a szerb baloldal Stratimirović vezetése alatt éppen úgy, mint a Bem nagyszerű haditetteinek hatása alatt álló erdélyi román vezetők. Hatott a tavaszi fordulat a Czartoryski herceg vezetése alatt álló lengyel emigrációra is, mely már 1848-ban felismerte, hogy a magyar és szláv népek megbékélése és együttes harca a Habsburg-hatalom ellen a lengyelségnek és az egyetemes szlávsnak is kétségtelen érdeke.⁶ Ennek a felismerésnek jegyében érkezett Magyarországra januárban a Czartoryski-emigráció megbízásából Dembinski tábornok, a magyar forradalmi hadseregnek egyidőben főparancsnoka.⁷ A lengyel emigráció élénk tevékenységet fejtett ki a havaselvei román emigráció körében Párisban és egyebütt, Belgrádban és Konstantinápolyban. A lengyel emigráció befolyása érvényesült az olasz Monti Sándor Magyarországra érkezésében és Bălcescu missziójában a forradalmi magyar kormányzat mellett,⁸ melynek célja egyrészt a magyar kormányzat és az erdélyi románok közti kiegyenlítés, másrészt a konkrét harc volt a Habsburg-hatalom ellen egy román légio felállítása által. Végül az annyi idő óta tevéketlen debreceni román képviselőket is élénk aktivitásra villanyozta az új helyzet, felajánlva a maguk részéről is a közvetítést az erdélyi román testvérek felé.

Az új helyzet eredménye volt a Habsburg-ház detronizációja, az április 14-én kimondott Függetlenségi Nyilatkozat és a Szemere-kormány megalakulása május 2-án. Vizsgáljuk meg ezt a két tény a nemzetiségi kérdés szempontjából.

⁶ M. Handelsman: *Czartoryski, Nicolas Ier et la Question du Proche Orient*. Paris 1934. 101—3.; Hanák Péter: *A magyar szabadságharc és a Habsburg monarchia elnyomott népei* (Ld. Forradalom és szabadságharc 1848—1849 Bp. 1948.) 434—5.

⁷ OL *Dembinski iratok*. I. k. 23. kk. 1.

⁸ I. h. II. k. 6—7. l.

Mint ismeretes, Marx — és az ő nyomán Révai József és Mód Aladár — bírálólág értékelték a Függetlenségi Nyilatkozat kimondását az adott időpontban.⁹ Ezekhez a bírálatokhoz nemzetiségi szempontból még hozzá kell tenni, hogy a nemzetiségi tömegek mozgósítása szempontjából a Nyilatkozat nem tett jó hatást, ugyanis a nemzetiségi paraszttömegek át és át voltak hatva a távoli király tiszteletétől, akiben jobban bíztak, mint a közlelől jól ismert magyar urakban. Bármily igazságos és méltó volt az a válasz, amelyet a magyar nemzet képviselte az országgyűlésen a március 4-i császári rendeleltre adott, mégis volt egy alapvető hiányossága, melyet alig lehet menteni. A Nyilatkozat az egész nemzet nevében született meg, melybe meghozói beleértették az ország minden nyelvű és felekezetű lakosságát is. De éppen ezen a ponton volt vita a nemzetiségek vezetőivel, akiket a magyar politikai nemzet, mint egyedüli nemzet fogalma nem elégített ki. Kétségtelenül rendkívüli jelentősége lett volna, ha a Nyilatkozat a trónfosztást konkrét nemzetiségi jogi engedményekkel kapcsolta volna össze és gyakorlatilag mutatta volna meg, hogy a nem-magyar népek fejlődése is a lelken fekszik. Érezte ennek hiányát Teleki is Párizsban. Május 14-én írt levelében írta Kossuthnak: »A déchéancet kimondották, utána az első lépés megnyugtató manifestum volna a népekhez... Ha megnyugtadjuk, utolsó csepp vérig velünk lesznek; ha nem, nem.«¹⁰ Kossuth április 20-án megfogalmazott felhívásában kijelentette: »Én Magyarország, a vele egyesült Erdély s hozzátartozó minden részek és tartományok függetlenségét, területi épségét, országos önállását, s közszabadságát a bajnok hadsereg vitézségének, a nép hazafiui áldozatkészségének, a törvényhatóságok és tisztviselők lelkiismeretes buzgalmának védpaizsa alá helyezem. — Éljen a szabad Magyar haza!«¹¹ — de elmulasztotta hozzátenni: »És éljenek a szabad Magyarhon szabad népei!«

Más szempontból is hiányos volt a Függetlenségi Nyilatkozat. Válasz volt a március 4-i császári oktrojált alkotmányra, de nem válaszolt annak egy lényeges pontjára, mely kinyilatkoztatta a birodalom népeinek egyenjogúságát. Bármily értéktelen és hamis is volt ez a kinyilatkoztatás, egy ilyen csábító ígéretre hasonló, de őszinte és becsületesen megtartott ígérettel lett volna méltó felelni. Ezt kívánta a Március Tizenötödike március 10-i száma is. A kormány ezt nem tette, hanem megelégedett a Nyilatkozat lefordításával a nemzetiségi nyelvekre és a nép között való, többnyire csak amolyan vármegyei alapossággal történt, kihirdetésével és ismertetésével; a beszámoló jelentések többségének sablonos lelkessége legalább is erre vall. Még június végén is kérnek egyes törvényhatóságok nemzetiségi nyelvű Függetlenségi Nyilatkozatokat.¹²

⁹ Révai J.: *Marx és a magyar forradalom* (Marxizmus, népiesség, magyarság. 3. kiad. Bp. 1949.) 106—7.; — Kossuth Lajos (i. h.) 142.; Mód A.: *Pártharcok és a kormány politikája 1848—49-ben* (Forradalom és szabadságharc 1848—1849. Bp. 1948.) 138—41.

¹⁰ OL Vörös Antal gyűjtemény [VA] 1309. sz. Közölve: *Háborús Felelősség* I. 1929. 508.

¹¹ OL Országos Honvédelmi Bizottmány [OHB] 5907: 1849.

¹² Belügymin. lt. [BM] (1849) Szegedi iratok 4244. sz.

A hatás tehát a nép körében nem volt jelentős, még kevésbé a nemzetiségi értelmiség körében. Ollmütz legalább ígért, Debrecen még azt sem tette. A kormány tehát elmulasztotta a Függetlenségi Nyilatkozatot a nemzetiségek megnyerésére alkalmas intézkedésekkel egybekapcsolni. Pedig arra, hogy hatást lehetett volna elérni, bizonyíték a nagyszőlősi példa, ahol az orosz és magyar nyelven megmagyarázott Nyilatkozat komoly visszhangra talált, s »a jelenlevő népségnek legeggyűzőbb tagjai is, egész elragadtatással találá magát új helyzetébe, s mintha reája nézve az Osztrák dinasztia, melynek rabigája alatt annyi sok évi szenvedései után kimenekedett, sohasem is létezett volna, a legnagyobb hazafiúi lelkesedéssel hódolt a képviselő nemzetgyűlés április 14-diki ünnepélyes nyilatkozatának.«¹³ Hogy a Nyilatkozatnak a nép szélesebb rétegeire is milyen nagy hatása volt lehetséges, azt szépen mutatja Csányi kolozsvári jelentése Kossuthhoz április 27-ről. A város lakói — mint Csányi kiemeli — »minden corteskedés nélkül«, spontán lelkesedésből hatalmas tüntetéseket rendeztek. »Este ma már a második nagyszerű világítás, ennél egy eddig nem tapasztalt zenétől késért iszonyu nép, mondom nép tömeg előtttem, nem urtul s urféléstül vezetve — s ezen mindenki csudálkozott, mert az még nem tapasztaltatott — jele, hogy a nép át van hatva a határozat szellemétül.«¹⁴ Hát még mennyire át lett volna hatva mindenütt, ha nem csak nemzetiségi engedményekkel kötötték volna össze, hanem az országgyűlésen szinte feledésbe ment úrbéri kérdéseknek legalább részleges megoldásával is.

A Teleki László által hiányolt proklamációt a nem-magyar népekhez pótolhatta volna az újonnan megalakult kormány programbeszéde, melyet Szemere május 2-án mondott el a debreceni országgyűlésen. A beszéd álközársasági irányával nagy feltűnést keltett, de az annyira fontos nemzetiségi kérdéstről tett nyilatkozattal nem lepte meg hallgatóságát. »Mi nem igénylünk magunknak oly erőt — mondotta — hogy az országos chaosból, melybe a háború sodort, egy rendezett világot teremtsünk. Mi nem hisszük, hogy ennek ideje megérkezett, mi csak azt hisszük, hogy nincs a haza megmentésének műve bevégezve, és ha a haza szent területének földéről az utolsó ellenség is ki lenne irtva, hátra volna még megállapítani Európához való viszonyunkat, miután az április 14-iki határozat a dynastia s országközi kérdést európai kérdéssé tette.«¹⁵ Arról, hogy az ország megmentésének műve belülről sem fejeződhetik be addig, míg a nemzetiségekkel a megbékélés műve be nem teljesedik, Szemere nem szólt.

Ezeknek a csupán szépséghibáknak éppen nem mondható hibáknak ellenére mégsem volnánk igazságosak, ha megtagadnók a kormányzattól a nemzeti megbékélés iránti hajlandóságot. Nem beszéllek most azokról a diplomáciai tárgyalásokról, amelyeket Párizsban Teleki a lengyel emigrációval folytatott és

¹³ I. h. *Iktatatlan iratok*. (1849. máj 10).

¹⁴ OHB 6326 : 1849.

¹⁵ Szemere Bertalan *összegyűjtött munkái*. VI. Pest 1871. 288.

amelynek folyamán területiális engedményeket ajánlott fel a nemzetiségek közül a szerbeknek és a románoknak azzal a feltétellel, hogy a mögöttük fekvő anyaországok föderációra lépnek Magyarországgal. Ezek a tárgyalások március óta fordultak komolyra és május 18-án egy félhivatalos egyezményre is vezettek.¹⁶ Mindezeket azonban sem Kossuth, sem a Szemere-kormány nem fogadták el és szigorúan ragaszkodtak a területi egység sértetlenségéhez és a külön nemzetiségek léte tagadásához.

Dembinski, aki januárban Teleki közvetítésével jött Magyarországra, hogy felajánlja kardját a szabadság ügyének, régi híve volt a szláv-magyar összefogásnak. Még a prágai szláv kongresszus idején javasolta, hogy az ülésezések tartama alatt egy bizottság keresse fel a horvátokat és a többi magyarországi szlávokat, és ajánlja fel nekik a szláv népek érdekében a magyarokkal való békés megegyezést. Ugyanennek a bizottságnak feladata lett volna azután Pestet is felkeresni, hogy a kormányt a szükséges engedményekre rávegye.¹⁷ Ezt a tervet Prágában Windischgrätz bombái temették el. Miután Párizsban Teleki végleg meggyőzte a magyar ügy igazságosságáról és arról, hogy a magyar-szláv ellentétek főokozója a bécsi ármányos politika, Dembinski azzal az elhatározással jött el Magyarországra, hogy mindent el fog követni a kiegyenlítés érdekében. Nem sokat tudunk róla, hogy mennyire teljesítette Dembinski ezt az elhatározását.¹⁸ Egy újabban felszínre került érdekes levele, melyet Kossuthhoz még április első felében intézett — a levél fogalmazványa Debrecenből áprilisban a nap megjelölése nélkül kelt és a Honvédelmi Bizottmány elnökéhez van címezve — fenti fogadalmának szellemében felszólítja, hogy hozza létre a magyarok és szláv népek szövetségét. Bár nem kételkedik benne, hogy a magyarok saját erejükből is előbb-utóbb megverik az osztrákokat, de ez hallatlan áldozatokat követel, míg ha a szláv népek 80 milliós családjával fog össze, amire most lehetősége van és kezdeményezésétől függ, a siker most is, a jövőben is biztosítva van. A kiegyenlítés adott eszközei a jelenlevő lengyelek. A levél nem tartalmaz konkrét politikai programot, ellenben felajánlja, hogy Kossuth kívánságára felkeresi őt és megbeszélésük alapján hajlandó akcióba kezdeni.¹⁹ Ez a kezdeményezés kétségtelenül összefüggésben van a Czartoryski-emigrációnak már hosszabb ideje folytatott politikájával, mely elsősorban a délszlávok és a magyarok kibékítésére törekedett a lengyel nép felszabadítása érdekében.

Ez a levél akkor kelt, amikor a nemzetiségekkel való kiegyezés kérdése élesen előtérbe került Debrecenben. Ez mindenekelőtt a románokkal való kibékülésre vonatkozott. Ugyanakkor a szerbekkel való kibékülés kérdése hát-

¹⁶ I. Ghica: *Amintiri din pribegia după 1848*. Bucuresci 1889. 396—402.

¹⁷ Ld. a 7. sz. jegyzetet.

¹⁸ Balcescuval szoros kapcsolatot tartott fenn. I. Ghica: *i. m.* 330, 332, 343. A párizsi »La Pologne« (1849. 122.) szerint Bem és Dembinski »avaient pris l'engagement solennel de faire cesser dans ce pays [la Hongrie] l'inégalité politique des races.« Ld. még P. P. Panaiteșcu: *Emigrația polona și revoluția Românilor dela 1848*. București 1929. 119.

¹⁹ OL Dembinski iratok III. k. 59. sz.

térbe szorult. Ennek egyszerűen az volt az oka, hogy a Délvidéken Perczel és Bem hadi vállalkozásai sikerrel jártak és ilyen körülmények közt Kossuth nem szorgalmazta az egyezkedést. Csak akkor került ismét sor komolyabb tárgyalásokra, amikor a cári intervenció veszedelme komor valóságában tárult fel a sokáig indokolatlanul derűlátó magyar kormányzat és közvélemény előtt. Nem ismerjük Kossuth válaszát Dembinskihez, de tudjuk, hogy az tagadó volt.²⁰ Ezidőtájt esik Raics őrnagy — az 1848 végi szerb-magyar tárgyalások egyik szereplője — ajánlkozásának elutasítása is Kossuth részéről.²¹ Ugyanezekre a napokra esik a Czartoryski-emigráció konstantinápolyi képviselőjének ajánló levele Dembinskihez Monti és Bălcescu számára. Minden mozgásban volt ezekben az időkben és úgy látszott, valóban elérkezett a népek megbékélésének ideje. Tevékenységbe fogtak a Debrecenben tartózkodó román képviselők is.

Anélkül, hogy a magyarországi román képviselők fellépése következtében az erdélyi románok megbékítésére kiküldött Dragoş János képviselő akciójának történetére részletesebben kitérnék, szükségesnek találom ezzel kapcsolatban néhány eddig ismeretlen mozzanatnak ismertetését. Két új forrást szólaltathatok meg, két debreceni román képviselő tanuságát. Az egyik a Pap Zsigmondé, aki Kővárvidéket képviselte az országgyűlésen, a másik a Papfalvi Konstantiné, akit Vajdahunyad városának választói küldtek be a képviselőházba.

Pap Zsigmond április 7-e és 10-e közt egy keltezetlen beadványt intézett Madarász László bizottmányi taghoz. Az iromány címe: »Vélemény az Erdélyi ügyben.« »A legalkalmasabb pillanatot elérkezettnek véltük arra — írta Pap Zsigmond — hogy ügyeink Erdélyben egy egészen új fordulatot vegyenek. Az oláhok vezetői átkezdek látni, miszerint őket a szászok rútul meg fogják csalni, Ausztriától pedig mit se fognak nyerni. Szégyenlik azt, hogy az orosz utáni segélyfelhívásnak eszközei voltak, annál is inkább, minthogy éppen azon tagok és egyének, kik az orosz ellen Oláhországban és Moldáviában hathatósan kikölteek, ugyan azon egyéneknek szelleme által vala Erdélyben is vezetve az oláh ügy, ők tehát az abszolutismusnak elvszerű ellenei lévén, úgy látszik, szeretnének a dolognak más fordulatot adni.

Meg kell tehát ragadni a pillanatot. Nem kell kímélni se anyagi, se szellemi erőt. Minden áron, mely a status unitásával össze nem ütközik, az elkábított ellenből rokonszenvű polgárt kell készíteni.«

Ezután pontokba foglalja azokat a teendőket, melyeket nélkülözhetetleneknek lát. Mindenek előtt szükséges Erdélybe olyan román egyéneket kiküldeni, akik Csányival egyetértésben megkísértsék a román főnökökkel az egyezkedést. A kiküldendő egyének ne a kormány küldötteiként menjenek, mert ez a hitelt csökkentené, hanem magánemberekként, s mint Pap Zsigmond írja — »ezeknek úgy kellene megjelenni, mint megváltó angyaloknak, kik az oláhok szabadságát

²⁰ A. F. Danzer: *Dembinski in Ungarn. Nach den hinterlassenen Papieren des Generals*. II. Wien 1873. 152, 7—8.

²¹ *Vukovics Sebő emlékiratai*. Kiad. Bessenyei F. Bp. 1894. 463—4.

szívükön viselik. A kivitel a kiküldendő egyének tulajdonaitól és tapintatitól függ.« Továbbá szükségesnek tarja a brassói román hírlapot megnyerni, ahol a lázongás lecsendesült, a papok fizetésének legalább feléről gondoskodni, végül a kővárvidéki állami birtokok allodiaturáit bérbe adni a parasztnak és szabad erdőlést biztosítani. A küldöttek arra is kapjanak felhatalmazást, hogy a tárgyalásokat egészen Bukarestig is kiterjeszthessék.²² Pap Zsigmond javaslatát így fejezte be: »Ezeket véleményezi egy honpolgár, kinek legforróbb kívánsága, hogy az ország nagy és hatalmas legyen és ki csak akkor fogja magát boldognak érezni, midőn a lecsendesült viharok után látni fogja, hogy szabadságharcunk méltó gyümölcsét élvezzi a hon minden polgára vallás- és nyelvkülönbség nélkül.«

Ez az ajánlat akkor történt, amikor Csányi április 1-i keltezéssel ajánlotta a Honvédelmi Bizottmánynak Boliac havaselvei menekült brassói román lapalapítását.²³ Boliac a havaselvei forradalom leverése, tehát 1848 szeptembere óta Erdélyben tartózkodott és Bem tábornok támogatását élvezte.

Pap Zsigmond nem volt az egyedüli román képviselő, aki hasonlóan gondolkozott. Papfalvi Konstantin kiadatlan önéletrajzában²⁴ elmondja, hogy Bem győzelmes erdélyi hadjárata után a Debrecenben tartózkodó képviselők többször tanácskoztak afelől, hogy erdélyi testvéreiket a végső veszedelemtől megmentse. A tanácskozásokat Dragoş János szállásán tartották, részt vettek ezeken az összes román képviselők, még Murgu is, aki egyébként rendkívül zárkózott magatartást tanusított. Papfalvi mint korelnök javasolta, hogy lépjenek érintkezésbe Kossuthal annak érdekében, hogy egy két tagú küldöttség mehessen el az Erdélyi Érchegeységbe, a békétárgyalások megindítására. A küldöttség, melynek szónoka Dragoş volt, kedvező fogadtatásra talált Kossuthnál, aki kiemelte a vállalkozás veszélyességét a kiküldöttekre nézve. A képviselők kijelentették, hogy a két nép barátsága érdekében nem riadnak vissza semmi áldozattól. Az elnök megígérte, hogy a dolog fontosságára való tekintettel még aznap este a Bizottmány elé tárja a javaslatot döntés végett. A küldöttség eltávozott, csak Dragoş maradt Kossuthnál. Az időpont valószínűleg április 10-e után volt, amikor Kossuth Pap Zsigmondnak Madarászhoz eljuttatott javaslatát bizonyára már ismerte. A Honvédelmi Bizottmány elfogadta a képviselők javaslatát és Kossuth a Függetlenségi Nyilatkozatot közvetlenül követő napokban adott az általa kiválasztott Dragoş számára a kibékülésre vonatkozó szóbeli utasításokat. Éppen április 14-én tagadta meg Kossuth az amnesztiát a csajkás kerület felkelői számára,²⁵ a szerbekkel való békülés politikáját tehát felváltotta a románokkal való békülés politikájával. Nem tekintem jelen esetben

²² OL Kormánybiztosok iratai (1848—49.)

²³ OHB 5528 : 1849. Boliac lapja, az *Espatriatul* áprilistól júniusig jelent meg Brassóban. *Die Honteruspreste in 400 Jahren*. Kronstadt 1933. 111.

²⁴ *Inseminarea vieii mele*. A kézirat Balázsfalván található. Tartalmi ismertetését ld. A. Bunea : *Discursuri. Autonomia bisericească. Diverse*. Blăş 1903. c. művében közölt cikkében. (Constantin Papfalvi 109—140.)

²⁵ Thim J. : *A magyarországi 1848—49-iki szerb fölkelés története* III. Bp. 1935. 646.

feladatomnak a Dragoş-féle akció még mindig homályos részleteinek tisztázását. Tény az, hogy április első felében a sokirányú behatások következtében a népekkel és elsősorban a románokkal való megbékélés gondolata Debrecenben élénken előtérbe került, de Kossuth helytelenül nem folytatta a szlávokkal való tárgyalásokat, mint ahogy Dembinski és a lengyel emigráció kívánta, hanem csak a románokkal való egyezkedés megoldását választotta.

A nemzetiségi kérdés ügyeiben Kossuth tartotta a kezében a vezetést; Szemere kormányelnök és egyszersmind belügyminiszter, akinek hatáskörébe ezek az ügyek közelebbről tartoztak, semmi különös kezdeményező erőről nem tett tanúságot. Nemzetiségi politikáját inkább bürokratikusan kezelte, a Honvédelmi Bizottmány korabeli intézkedéseket egyszerűen folytatta. Ismeretes, hogy már 1848-i belügyminiszterségének idején reménységét teljesen helytelenül a nemzetiségi értelmiség lekenyerezésébe vetette, azt hitte, a nemzetiségi vezetőket főként önérték vezeti és pénzzel sokmindent el lehet velük intézni.²⁶ Ebben a reményében csalódott.

A kormány nem nyúlt a kérdés lényegéhez, felszínes tüneti kezeléshez folyamodott, a külső befolyásolástól várt eredményeket. Mindenekelőtt a görög felekezeti papság anyagi helyzetének megjavításán és nemzetiségi nyelvű kormányssajtó létrehozásán fáradozott, hogy ezeknek hatását a népre kihasználhassa. Ezt a felfogást az egész kormány, beleértve Kossuthot is, osztotta és 1848 vége óta sorozatos tárgyalások folytak a munkácsi és nagyváradi görög-katolikus püspökökkel, valamint az aradi román ortodox püspökkel. A püspökök összeírták papjaik jövedelmét, melyet a kormány általában évi 300 forintba hajlandó volt kiegészíteni.²⁷ Ezt a lépést a kormány már azért is szükségesnek tartotta, mert az áprilisi törvény kihatása következtében a papság sokhelyt elvesztette jövedelmének nagy részét, anyagi támogatással való megnyerése tehát fontos kormányérdek volt, nehogy a reakció táborához csatlakozzék. Egyébként az 1848: XIII. tc. ezt a támogatást kilátásba is helyezte, végrehajtása azonban pénzügyi nehézségekbe ütközött.

Horváth Mihály kultuszminiszter folytatta az Országos Honvédelmi Bizottmány politikáját az ortodoxok ügyeiben. Minisztériumában helyett kapott Pap Zsigmond is, akit a román békéltetés ügyében Dragoşsal szemben ért mellőztetése érzékenyen érintett, most viszont egyrészt a görög felekezeti ügyekben gyakorolt befolyása, másrészt románnyelvű kormánylap²⁸ engedélyezése által megtalálta a neki megfelelő működési területet. A kormány nagyszabású tervekkel foglalkozott a görög felekezetek átszervezése tekintetében, erre nézve előmunkálatok is készültek, de befejezést nem nyerhettek. Fontos probléma volt a szerb és román ortodoxok egyházi szétválasztása is. Az aradi, temesvári

²⁶ I. Tóth Z.: *A magyar-román szövetség kérdése 1848-ban*. Századok 1948. 268.

²⁷ A vonatkozó akták az OHB és a VKM 1848. és 1849. évi levéltáraiban találhatók.

²⁸ A *Democratia*, melynek 2 megjelent példánya közül csak az 1. ismeretes. Egy példánya található OHB 8605:1849.

és a verseci szerb püspököket lemondatták, vagy lemondottnak nyilvánították és helyükbe kormánybarát román püspöki helynököket állítottak, akiknek fizetéséről az állam gondoskodott. A kormány súlyt helyezett arra, hogy a szerb felkelés miatt 1848-ban meg nem tarthatott ortodox zsinatot összehívassa, hogy ezen a szerb-román egyházi szétválasztást, a papok fizetésének ügyét és egyéb problémákat oldják meg. A Királyhágómelléken április folyamán Dragoş kormánybiztossága mellett Kisjenőn lefolyt egy ilyen részleges zsinat, a Bánság számára Temesváron összehívandó hasonló zsinat tervét azonban a temesvári püspöki helynök, Stoichescu javaslatára, tekintettel a zavaros viszonyokra, el kellett halasztani. Horváth Mihály a minisztériumban létező görög nem egyesült osztályt rendezni óhajtotta, ezért Pap Zsigmond által június 15-én felhívta a püspöki helynököket, hogy tanácsosi, titkári, fogalmazói és segédfogalmazói állásra javasoljanak alkalmas román és szerb ajkú egyéneket, »ügyelettel lévén a képességre és a nemzet iránt mutatott tántoríthatatlan hűsége és hazaszeretetre«. Ennek végrehajtására azonban már nem került sor. Tervbe vették a lelkészek és a hívők számának arányosítását és anyagi segélyezésüket részben a szabadságharchoz tanúsított viszonyuktól téve függővé. Gondolt a kormány arra is, hogy az Erdélyből távollevő áruló Şaguna helyére egy alkalmas, hazafiúi érzésű román ortodox püspököt nevezzen ki.²⁹

Az idő rövidsége, a kormány folytonos helyváltoztatásai, a pénzszűke és végül a cári intervenció bekövetkezése meglehetősen hatástalanította azokat a reményeket, amelyeket a kormány egyházpolitikájától nemzetiségi téren várt. De még a kifejezetten magyarbarát román papi elemek is bizonyos tartózkodást mutattak attól kezdve, hogy a magyar szabadságharc harci csillaga hanyatlani kezdett. A kormánynak is éreznie kellett, hogy nem jár helyes úton, ha csupán az ismertetett eszközökkel nyúl a nemzetiségi kérdés oldozgatásához. Helyesebb irányban haladt a Márczius Tizenötödike cikkírója, aki leszámolt azzal, hogy a »régii históriai határaink között lakó népekből egy erős, szabad és tisztán magyar nemzetiségre fektetett hazát alapíthatni... többé nem tartozik azon lehetőségek közé, melyeknek hosszú és biztos jövődjét remélhetnők«. Az osztrák egyenjogúság hazug ígéretére nekünk »a nagyobb szabadság s tisztább alapokra fektetett nemzetiség biztosításával kelle felelnünk... Úgy kell intézkednünk, hogy most jó korán vessük meg az alapokat, melyekre egykor a pesti kormányban egyesült foederatív respublicák felépülhessenek«. (Márc. 10. sz.) A radikálisok lapja helyesen mutatott rá arra is, hogy az országgyűlés döntő feladatának az úrbéri viszonyok felszámolását és a nemzetiségi kérdés megoldását kell tekinteni. Az országgyűlés valóban még május folyamán Debrecenben hozzáfogott mindkét kérdés előkészítéséhez. A nemzetiségi törvény előmunkálataiba az ott tartózkodó román képviselőket is bevonták, akik egy 12 pontból álló javaslatot készítettek, de a kormány Pestre költözése és az

²⁹ Ld. a 26. jegyzetet.

országgyűlés hosszas szünetelése miatt letárgyalására csak nagysokára, Szegeden került sor.³⁰

Az országgyűlés még március 31-én elhatározta, hogy a meghódított Szászföldön kiíratja az országgyűlési választásokat, nem akarván egy ekkora területet hosszabb időn keresztül képviseletlenül hagyni. Az 1848-ban megválasztott szász képviselők mandátumait az országgyűlés már régebben megszüntette. A választásokat a Szászföld tekintélyes részében valóban meg is tartották. Ezzel kapcsolatban több érdekes probléma merült fel, melyek az országgyűlés és a kormány magatartásába éppenúgy betekintést engednek, mint a szászokéba. Ezzel egyidőben románlakta területeken is tartottak pótválasztásokat, így Aradmegye buttyini kerületében, ahol a lemondott magyar Urbán Gyula helyébe a román Popovics Zsigmondot választották meg³¹ és ugyancsak Aradmegye radnai kerületében, ahol egyhangúlag Vörös Antal első alispánt választották meg képviselőül. Krassóban, a facseti kerület június 26-án Niklaevics Vazult választotta meg.³²

A románlakta területeken semmiféle rendzavarásra sem került sor. A szászföldi választások már bizonyos aggodalommal töltötték el a kormány tényezőit. Itt a legkorábban felszabadított Besztercén már április 15-én lefolyt a választás. A bizalom Weiss János besztercei közügyészre esett, aki azonban valamilyen ürüggyel kibújt a megbízatás alól, mire a besztercei szászok két írnokot, Wittstock Károlyt és Lang Danit választották meg egyhangúlag. A debreceni országgyűlés igazoló választmánya május 8-án foglalkozott a besztercei mandátumok igazolásával. Minthogy a választási jegyzőkönyv német nyelven volt szerkesztve, a ház nyelvkérdést csinált belőle. Az igazoló választmány a választást kivételesen a német jegyzőkönyvi szerkezet mellett is hajlandó volt igazoltnak tekinteni azzal, hogy a jövőben minden hasonló jegyzőkönyv az egyedüli diplomatikus magyar nyelven szerkesztessék. A ház több tagja ellene szólt, mire vita után abban egyeztek meg, hogy a választást elfogadták, a jegyzőkönyvet nem és arra utasították a besztercei bizottmányt, hogy azt a törvény rendelete szerint magyar nyelven is küldje be. Ez azután június 2-án meg is történt.³³

Ilyen előzmények után került sor a választásokra a Szászföld többi részén. Szentiványi Károly erdélyi kormánybiztos június 12-én kérdést intézett Szemeréhez, hogy lehet-e a Szászföldön a statárium ellenére is választásokat rendezni? Ő maga javasolta. Szemere 6 nap múlva válaszában kifejtette, hogy a szászföldi választások megtartását általában helyesli. »A ministerium — írta — viszonyaink consolidálása iránt egyik előjelnek tekintené azt is, ha Erdély germán népisége résztvevén a törvényhozásban, tettel s egészen csatlakoznék függetlenségi

³⁰ *A közelmúlt titkaiból*, I. fz. Bp. 1878. 50—52.; Horváth M.: *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben*. III. Genf. 1865. 296.

³¹ AR Lad. XX. 22. Fasc. 3. B. No. 34.

³² BM 1849. *Szegedi iratok* 4040, 4027.

³³ AR Lad. XX. 22. Fasc. 2. B. No. 85 és Fasc. 3. B. No. 31.; Pap Dénes: *A parlament Debrecenben 1849*. Lipcse 1870. 187—8.

küzdelmeinkhez.« A statáriumot Szemere nem tekintette kizáró tényezőnek. Ezért véleménye oda irányult, hogy a kormánybiztos »általában megengedheti a szász föld egyes hatóságaiban a követválasztást, ha

1. Nincs alapos aggodalma aziránt, miként a népnek egy helyre csődítése nyugtalanságot és rendzavarást nem idézendnek magok után; ha

2. Az oláh és szász nemzetiségek közt oly éles súrlódást nem fejtenek ki, mely az ottani kedvetlenségek kiegyenlítését fölötte hátráltatná.

A választásnak még most az erdélyi utolsó országgyűlésen hozott ideiglenes választási törvények szerint kellene végrehajtani.«

Szemere felszólítja Szentiványit arra, hogy »minden erkölcsi befolyását fordítsa oly egyének megválasztásának keresztülvitelére, kik jelenlétük által a képviselőház mostani szellemének megváltoztatására kártékonyan nem fognának be. Inkább halasztani kell a választásokat, mintsem az új képviselőkben a reactio támaszpontot és hű eszközöket találjon«.

Igen jellemző, amit Szemere a választási jegyzőkönyvi értesítések nyelvéről ír. A szászok egyelőre még municipális nyelvjogokat élveznek, ennek megfelelően a választási jegyzőkönyveket is joggal német nyelven szerkeszthetik, sőt az értesítéseket is küldhetik német nyelven. »Azonban, miután a képviselőház Debrecenben egy eként szerkesztett értesítést visszavetett és a követverificáltatását felfüggesztette, nagy kár lenne hasonló kedvetlenségekre anyagot nyújtani. Igyekezék tehát ön — írja Szentiványi kormánybiztosnak rábeszélés által arra hatni, hogy a szász földről küldendő követek mindnyája magyar nyelven írt megválasztási értesítésekkel és megbízó levéllel jöjjenek Budapestre.«³⁴

Besztercén kívül választások folytak le még Szászsebesen (június 19.), talán Segesvárott is, ³⁵ végül Szébenben. A szász föld fővárosában a választások 21-én folytak le és igazolták Szemere aggodalmát az esetleges szász-román összeütközés tekintetében. A szászok ugyanis egyrészt a választási névjegyzéket szabálytalanul oly módon állították ki, hogy a román igényjogosultak hátrányba kerüljenek, másrészt későn adták tudtul az érdekelteknek a választás időpontját s így elérték, hogy a román többséggel szemben nagy többséggel két szász képviselőt választottak meg. A szebeniek a magyar nyelvű jegyzőkönyvi értesítés küldését megukévvá tették. A román választók azonban a papság vezetésével román nyelven szerkesztett óvást nyújtottak be, melyet a szászok elfogadtak ugyan, de arra utasították a felszólamlókat, hogy azt magyar nyelven is nyujtsák be. Az értesítés azután a szászok metegetőzésével felkerült a kormányhoz, de már csak későn, a szegedi időszakban, július második felében, s így az országgyűlés igazoló bizottmánya már nem foglalkozhatott az ügygel³⁶. Arról nincs

³⁴ BM eln. 221 : 1849. Az országgyűlés békepárti többsége tehát fékezőleg hat Szemere nemzetiségi politikájára.

³⁵ BM 1849. Szegedi iratok 4031.

³⁶ I. h. 4020, 4035.

tudomásunk, hogy az újonnan megválasztott képviselők közül valaki is elfoglalta volna helyét a pesti és a szegedi országgyűlés padjain.

A tavaszi választások története azt mutatja, hogy az országgyűlés a régi intranzigenciával kezelte ebben az időben is a nemzetiségi kérdéseket; a kormány aránylag több hajlandóságot mutatott ugyan az engedményekre, mégis inkább az országgyűlés békepárti többsége előtt hajolt meg, semmint a radikálisok javaslatai és a nemzetiségek jogos igényei előtt. A szebeni választások azt a tanulságot is nyújtják, hogy a román választók a mozgalmas két év során jelentős fejlődést tettek a politikai öntudatosodás terén és bátran felléptek érdekeik védelmében a szervezettebb szászok ellen.

Az 1849 tavaszán lebonyolított választások szerves részét képezik annak a politikának, mely az állam egységét, lakóinak egységes jogát volt hivatva kifejezni. Ebbe a vonalba tartoznak bele azok a törekvések is, amelyek Kossuth irányítása mellett az 1848 tavaszán kimondott és Bem felszabadító hadjárataival többé-kevésbé valósággá vált erdélyi unió végső következményei voltak hivatva levonni. Kossuth még március 22-én ezeket írta Bem tábornokhoz: »Az unió pusztá szó, az uniónak az Ön győzelme és az alap-szervezet által kell még csak valósággá válnia. Semmi sincs Magyarországon, a mi az összes magyar viszonyoknak oly terjedelmes részletes ismeretét kívánná, mint Erdély organísatioja.« Ismeretes, hogy Bem tábornok, párhuzamosan a polgári kormánybiztosokkal, számos intézkedést tett az új rendszer megalapozására, amire ezek éppenúgy, mint Kossuth, aggodalommal tekintettek, mert Erdély új berendezését nehéz és kényes kérdésnek tekintették, melyhez Bem kompetenciáját nem ismerték el. »Ezzel elég teendőm leend: — írta Kossuth Bemnek — és nem kívánom, hogy egy résznek tisztán abstract felfogása által, az egésznek concret műve megnehezítessék.«³⁷

Az új rendszer alapgondolata Kossuth elképzelésében a teljes egyesítés megvalósítása volt. A kiindulópont az 1848-i unió jogi és nem hódítási alapon álló realizálása volt. Kossuth Csányinak április 5-én így írt: »Hogy pedig a nemredoccupatio elvének iránya országos biztos úr előtt tisztán álljon, csupán annyit jegyzek meg, hogy feladatunk az uniót valósítani, az unió pedig csak az institutiók egysége és harmoniája által valósítható. Ebből önkényt következik, hogy közállományi és political jogok mint szintűgy a territoriális törvényhatóságok is sem külön nemzetiségekre, sem külön vallásokra nem alapíthatók, hanem a jognak, a szabadságnak és törvénynek egysége és egyenlősége az, mely amint többet ad, mint ó kornak kiváltságai, úgy az egységnek és szabadságnak egyedüli biztos alapja.«³⁸

Amikor Csányi gyakorlati szükségből a volt erdélyi kincstartóság helyébe egy 10 tagból álló központi szervezetet akart felállítani, Kossuth határozottan

³⁷ Makray Aladár (kiad.): *Kossuth Lajos levelei Bem altábornagyhoz 1849. évi márcz.* — jún.-ig. Pest 1870. 13.

³⁸ VA 1113. sz.

tiltakozott: »Én semmi oly institutiot nem akarok meghagyni, mely Erdélyt a közigazgatás bármely ágaira nézve külön tartomány színében tartaná fel, s azért különböző kezelési ágazatoknak másutt mint a Ministeriumi összpontosítását nem engedhetem ép úgy mint a miként számúzve kell lenni minden collegialis formának, minthogy az a ministerialis felelősség eszméjével ellentétben áll.«³⁹

Nem másról van szó, mint az erdélyi feudális széttagoltság felszámolásáról és modern polgári nemzetállam megszervezéséről a magyar szupremácia jegyében. Ugyanakkor, amikor a nemzetiségekkel való megbékélés kérdése a legégetőbb kérdések közé tartozott, Kossuth és a kormányzat lázas siettséggel próbálta kiépíteni Erdélyben azokat az alapokat, amelyekre támaszkodva a demokratikus átalakulás okozta hátrányokat a magyar nemzetiség — elsősorban a nemesség — számára a legcsekélyebbre lehet redukálni.

Meg kell mondanunk, hogy ebben a kérdésben Kossuth túlzott optimizmusról tett tanúságot. Amikor az április 13-i titkos ülésen a Honvédelmi Bizottmány megszüntetését és a felelős minisztériumot javasolta, indítványának támogatására és annak az igazolására, hogy a kormányzó elnöknek bizonyos kérdésekben mintegy diktátori hatalommal kell rendelkeznie, többek közt ezeket mondta: »Erdély jelenleg *tabula rasa*. Ott mindent újra lehet alkotni. Ott a reorganisatio sikere annál biztosabb, mentől gyorsabb az eljárás. A Királyhágón túli részekben nem parányszerű operatiokra, de Kaiserschnittekre van szükség. Én Erdélynek reorganisatióját szintén mind magyarországi lábra állítását kidolgoztatnám, s midőn a munkálat kész, előterjesztetném a törvényhozásnak — miért? Nem azért, hogy részletes vitatkozásokba elegyedjünk, mert ez a céltól messze elvezetne, hanem egyenesen azért, hogy mondja ki a képviselőház: tetszenek-e egészbe véve a szabályok? s helyesli vagy rosszalja, hogy bátor voltam saját felelősségemre Erdélyt reorganisálni és Magyarországba olvasztani.«

A Csányi helyébe Erdélybe kiküldött országos kormánybiztosnak, Szentiványi Károlynak egyik főfeladata volt Erdély átszervezését végrehajtani. E feladat elvégzésben Kossuth Horváth István felsőfehéri képviselőt adta neki segítségül. Mint láttuk, Kossuth arra építette terveit, hogy mint kormányzó elnök bizonyos mértékben diktátori hatalommal építse fel a feudalizmus romjain az új magyar polgári nemzetállamot és az egész állam megszervezésének próbájául kísérletképpen Erdély reorganizálásán keresztül óhajtotta kitanulni a végrehajtáshoz szükséges módszereket.

A kérdés nagyjelentőségű és nagy figyelmet érdemelne, a részletekre azonban egy rövid előadás kereteiben nem lehet kitérni. Tudunk róla, hogy Szentiványi Kovács Istvánnal és Herczeg Lajossal egy tervezetet dolgoztatott ki

³⁹ OHB 4350:1849.

⁴⁰ Borsod-Miskolci Múzeum 1098. sz. (Fényképmásolata az OL-ban.) A B.-M. M. anyagára Ember Győző hívta fel figyelmemet.

Erdély átszervezéséről, új közigazgatási határok megállapításáról és a vármegye-rendszer teljes kiépítéséről. Ezt a tervezetet Kossuth június 20-án megküldte Szemerének is.⁴¹ Egy terjedelmes emlékirat,⁴² melynek erdélyi szerzőjét eddig még nem sikerült megállapítani, felhívta Szemere figyelmét azokra a rendkívüli nehézségekre, amelyekkel az újjászervezés jár. A hozzászóló rámutatott annak helytelen voltára, hogy Kossuth az erdélyi helyzetet *tabula rasa*-nak tekinti, holott a partikularizmusnak erős, élő nyomai vannak ott még, melyeket máról-holnapra nem lehet eltüntetni. Egyetért az alapgondolattal: Erdély álljon egy lábra Magyarországgal, de nem helyesli a végrehajtást átmenetek nélkül. Errenézve számos tanácsot ad, melyeknek az a célja, hogy az erdélyi magyar elemet számarányán felüli befolyásban tartsa meg. Nem helyesli tehát a vármegyei restaurációt, mert nem-magyar többségű tisztviselőkarokat eredményezne sok helyen, helyesli viszont a külön erdélyi képviselőválasztási rendszert. Az egész javaslat a liberalizmus emlőin nevelkedett, polgári átalakulást kívánó, de ugyanakkor a magyar uralkodóosztály érdekeit szolgáló, feudális maradványok fenntartását is óhajtó felfogás szülötte. Csírájában megtalálhatók benne a dualizmuskorabeli nemzetiségi politikának úgyszólván összes elemei. Csak példaként említem meg, hogy szerepel benne a később oly hírhedettségre szert tett telepítéseknek a felvetése is. Ez a kérdés már a negyvenes évektől kezdve széles érdeklődést keltett és 1848-ban köztudomás szerint délvideki vonatkozásban Kossuth elgondolásaiban is nagy szerepet játszott. A telepítések célja Kossuthnál akkor még csak a szerbek elleni védelmet szolgálta és nem kívánt országos méretű politikai elv lenni. Az ismeretlen hozzászóló már felveti a nem-magyar tömbök szétszakításának és a székely és magyar tömb összekötésének gondolatát is. Tudjuk, hogy Bemet is mennyire foglalkoztatták a telepítés kérdései és Szemere maga is szeretett volna székelyeket telepíteni a Bánságba.⁴³

Mindezeket a mozzanatokat azért tartottam fontosnak megemlíteni, hogy szélesebb aláfestést adjak annak a mentalitásnak, amelyben a szabadságharc vezető tényezői éltek abban az időben, amikor a konkrét történelmi szükség-szerűség a legerőteljesebben írta elő a szabadságukért harcoló népek összefogását az abszolutizmus ellen, amikor hosszas halogatás után ismét szőnyegre került a nem magyar népek dolgait rendezni hivatott nemzetiségi törvény. Arról az időről van szó, amikor a Délvidéken ismét tárgyalások folynak a szerb baloldal vezetőjével, Stratimirovićsal és Vucićsal, a szerbiai ellenzék vezérével, amikor Dragny tragikus halála után a havaselvei forradalom emigránsa, Bălcescu Debrecenből Szegedig kíséri a magyar kormányt, hogy a népek közti béke létrehozását elősegítse.

⁴¹ OHB 8804 : 1849.

⁴² *Ld. a 39. jegyzetet.*

⁴³ *BM eln. 287 : 1848.* A szerbek is akartak telepíteni 1849-ben. *Vukovics Sebő emlékiratai.* 175.

A magyar elem szupremáciájának fenntartása és a vele együtt járó centralizáció és a nemzetiségeknek adandó jogok, melyek végső fokon területi igényekkel, autonómiákkal jártak volna együtt, a magyar középnemesei vezetés mély ellentmondásait tükrözik. Meg lehet állapítani, hogy ezekből az ellentmondásokból megpróbált kiemelkedni. Míg az ország átszervezésére vonatkozó terv fokozatosan háttérbe szorult, a nemzetiségekkel való béke kérdése főkérdéssé lett. A május 20-án tartott rendkívüli minisztertanács a cári invázió elleni felkészülés kérdéseivel foglalkozva megállapította, hogy a császári kézen levő »Gyulafehérvár s Déva bevétele, s az oláh lázadás valahárai legyőzése az erdélyi hadsereg legközelebbi feladatához számítandó.«⁴⁴ A nemzetiségekkel való békülésről a jegyzőkönyv egy szót sem említ. Ennek ellenére a békülés kérdése foglalkoztatta a kormányt. Egy belügyminiszteri iratból ismerjük felfogását. »A kormány, mely Nemzeti szabadságunk és függetlenségünk megszilárdítását tűzte ki feladatául — mindent el kíván követni hogy honunkat lakó különmemű Nép fajai kibontakozván végre az ármány és hazugság által terjesztett homályból, — közérdekeknek világos ösmeretére virradjanak ! És sajnos tapasztalatból megtanulva végre beláttuk, miként nincs üdv nincs jövő ez országra nézve, csak saját fiainak semmi fajkülönbséget nem ösmerő csatlakozása által. — Nem látja más módját a Nép felvilágosításának, mint ha minden vidéken azokat választja működő Organumául, kiknek hazafiui Magyar érzelmeiről, szabadság szeretetéről, tisztaságáról, s a nép előtti tekintélyéről megvan győződve.«⁴⁵ Május 27-én érkezett meg Debrecenbe Bălcescu és másnap két órás elmélyült beszélgetést folytatott Kossuthal a nemzetiségi kérdésről és a románokkal való kibékülésről.⁴⁶ A Pesten június 6-án összeült minisztertanács minden a területi integritással és a magyar diplomatikái nyelvvel összeegyeztethető engedményre hajlamosnak nyilvánította magát és megbízta Szemere belügyminisztert a szerbekkel és a románokkal folytatandó tárgyalások vezetésére.⁴⁷ Szemere június 15-én a Stratimirovicsal folytatandó tárgyalásokkal megbízott Raksányi őrnagy számára adott utasításaiban írja : a magyar kormány »céljának közzé tételére épen azon percet választja, midőn Ferenc József osztrák császár magát Miklós cár pártfogása alá vetvén, muszka seregek lépték át Magyarország határszéleit, épen azon percet választja, midőn Európa két nagy táborra oszlott, s rövid időn minden népeknek és álladalmaknak két lobogó közül egyik alatt kell küzdeni és vérzeni. ... Akik a muszákkkal egy célért vagy egy seregben harcolnak, azok a zsarnokság barátai, akik velünk együtt fognak küzdeni az osztrák és muszka ellen, azok a népszabadság védei.« »A magyar kormány minden érdeket a világszabadság és a magyar közhaza függetlensége közös ellenségeinek legyőzésére, a betörő osztrák és muszka

⁴⁴ OL *Minisztertanács. jegyzőkönyvek.*

⁴⁵ BM *eln.* 129:1849. (Valószínűleg május végéről.)

⁴⁶ I. Ghica : *i. m.* 271—3.

⁴⁷ *Borsod-Miskolci Múzeum* 1093. sz. (Fényképmásolata az OL-ban.); Thim J. : *i. m.* III. 781—2.

erők visszaverésére óhajtván egyesíteni, fátvolt vet a multra, feledi a zavarokat, feledi a patakokban kiontott polgárvért, feledi az iszonyú gyilkolásokat, melyekre egy fanatisált, elámított, felbőszített nép a kegyetlenség oly lelékenységgel vetemült.⁴⁸ Batthyány Kázmér június 10-i köriratában a fenti megkötések mellett egy Ausztria és Oroszország elleni konföderáció lehetőségét is megcsillantja.⁴⁹ Erről már Bălcescu is tárgyalt Kossuthal május 28-án.⁵⁰ Batthyány, kinek nemzetiségi politikájával Teleki László nem tudott egyetérteni,⁵¹ maga is emelkedik a kor igényeivel és egyik főtámogatója lesz a szegedi nemzetiségi törvénynek. A Délvidéken Raksányi, Vécsey és Vetter tábornokok, Kohlmann ezredes és a Kossuth által nagyrabecsült Fülepp Lipót bántási kormánybiztos, a lengyel emigráció belgrádi képviselőjének támogatásával folytatják a tárgyalásokat Stratimirovićsal és Teodorović szerb tábornokkal. Utóbbi felveti egy a magyar hadak mellett működő szerb légio tervét, de mindezek a tervek füstbe mennek az idő rövidsége és a szerbek óvatossága miatt, akik a cári intervenció előrehaladása miatt a magyar ígéretekben már nemigen látnak reális lehetőséget. De július 14-én létrejön az egyezség Bălcescuval és Boliackal, az ú. n. *Projet de pacification*. A román légio élére a lengyel Ilinski volt kiszemelve, megszervezésében Kossuth Bem tábornoknak szánta a főszerepet.⁵² Ugyanakkor a hadsereg folytonos visszavonulásban van, a hadihelyzet szüntelenül súlyosodik.

Ebben a légkörben ül össze végre a Pestről Szegedre átköltözött országgyűlés. E gyülekezet nemesi többsége, beleértve a jelenlevő radikálisokat is, abban a mentalitásban él, mint Pesten és Debrecenben, kevésbé hajlamos a nemzetiségek jogos kívánságainak teljesítésére. Szemere, aki eddig álradikális, kompromisszumos politikájával csak a forradalmi erők gyengítéséhez járult hozzá, most egy rövid időre feladatának magaslatára emelkedik, szinte túlhaladja önmaga és osztálya lehetőségeit és ihletetten, nemes párosszal harcol a rövidlátók ellen. »Az valami szörnyű — írta július 25-én Kossuthhoz — a háznak rövidlátása, politikai vaksága. A radical párt bajnokai nyilatkoztak mint 1832-ben midőn a magyar volt minden, a rác, oláh csak *nép*. Jól szólt Batthyány és én majd egy órai válaszütemben élesen voltam kénytelen fellépni, melyben kimondván, hogy azon általánosságok, azon még mindig aristocraticus magyar felfogása a democratiában más népiségek követeléseinek, elveszti a Nemzetet, és én kezemet mosom a politicától. ...E ház gyámság alá való.»⁵³

A nemzetiségi törvény indokolásában ezeket mondta Szemere: »Engedtettség minden népeknek a nemzeti szabad fejlődés. *A nemzetiség nem cél, hanem*

⁴⁸ Borsod-Miskolci Múzeum 1107. sz. (Szemere sajátkezű fogalmazványa, eredetileg BM eln. 214:1839.) Közölte jún. 16-i keltezéssel Thim J.: i. m. III. 796—801.

⁴⁹ Thim : i. m. III. 783—6.

⁵⁰ Ghica : i. m. 272.

⁵¹ Levele Pulszkyhoz. Páris 1849 jún. 29. *Háborús Felelősség* II. 1930. 99.

⁵² Bălcescu Miklós válogatott írásai. Bp. 1950. 200—8.; OHB 9312 : 1849. (júl. 14.)

⁵³ Thim : i. m. 856.

eszköze a szabadságnak, mint a szabadság nem cél, hanem eszköze az emberi és polgári tökéletesedésnek! És e kifejlődés semmi más tekintet által ne korlátoztassék, mint a statussegység fenntartásának és a célszerű gyors, pontos közgazgatás lehetőségének tekintete által...

Én tehát azt tartom, a nemzetgyűlésnek nyilatkoznia kell. Hadd lássák a népfajok, hogy mi nem akarjuk azon osztrák politikát követni, mely minden népeket egymás ellen ingerelvén, elnyomott. Hadd lássa Európa, hogy azon magyar nép, mely földét megosztá a többiekkel, mely a szabadságharcot maga vívja főképpen, mely évek óta maga küzd valamennyi néptársai jóllétéért, hadd lássa Európa, hogy mi magunk vívtunk, hadd lássa a világ, hogy mi a legújabb forradalmak életjeleit jól ismerjük, hogy míg a régi forradalmak csak a szabadságot kívánták és nyerték meg, mi értjük az új történet új forradalmait és hogy mi nemcsak a szabadságot adjuk meg a polgároknak, de megadjuk a népeknek saját nemzetiségüket is... mi minden népet testvérünknek tekintünk; e szó él szívémben, nemcsak ajkamon van.⁵⁴

Ezekben a napokban Szemere lázas tevékenységet fejt ki, hogy az új törvénycikk erejével megfordíthassa a történelem kerekét. »Én e határozatban új politikát véltem megállapíthatni nemcsak Magyarországon, hanem Európában. A népiségek kérdése most van és lesz igaz alapjaira fektetve«—írta 29-én Fülepp Lipót kormánybiztosnak.⁵⁵ »A nemzetgyűlés a különféle népiségekre nézve oly politicának vetette meg alapját, mely a kiengesztelődésnek teljes biztosítékát foglalja magába, oly politicának, melyet Európa követni fog, de példát reá még egy kormány sem adott... *A magyar politica az egyenlőség politicája mind a szabadságra, mind a nemzetiségekre nézve*, a mennyiben a statussegység érdeke megengedi. Ünnepet ülhettek a népek.«⁵⁶ Sürgős lépéseket tett, hogy a törvénycikkeket nemzetiségi nyelvekre fordítsák és ezeket a kormánybiztosok a nemmagyar népek közt terjesszék. A román képviselők közül Vlad Alajost Lugosra küldte és főispáni kinevezését helyezte kilátásba. Murgu Euthim pedig elvállalta, hogy elviszi a határozatot a hegyek közé Iancuhoz. »Ezzel ha fellép, — írja ugyancsak 29-én Szemere Török Gábor kormánybiztosnak — roppant hatást gyakorolhat a népre. Mint próféta és szabadító jelenhet meg. Tehát ő lefordítja román nyelvre. Ön nézze ált, hiv-e, nem tévedt-e és eszközölje kinyomatását rögtön, néhány óra alatt, ily cím alatt: Az országgyűlés határozata a Magyarországon lakó nemzetiségekre s a görög szertartású vallásra nézve, melyet a ház közegyezőssel hozott a miniszerelnök indítványára. Szeged Julius 28. 1849. Nyomassék 5000 példányban... Eszközölje, hogy Murgu *biztosan* elmehessen Jankhoz. Adjon hozzá becsületes, democraticus hiv oláh hazafit, ki bírja a szó hatalmát. Lássa el pénzzel... Szóval a drága alkalmat használja fel, hogy a

⁵⁴ Szilágyi Sándor: *A magyar forradalom napjai 1849. július elsője után*. 3. kiad. Pest 1850. 83—4. A kiemelés tőlem (I. T. Z.)

⁵⁵ BM eln. 617: 1849.

⁵⁶ Körlevele a kormánybiztosokhoz. Júl. 29. I. h. A kiemelés tőlem. (I. T. Z.)

román nép megnyeretvén, fegyverét tüstént a közös ellenség ellen alkalmazhassuk.«⁵⁷

Vlad útjának részleteiről nincs tudomásunk. Murgu elindult, de a Maros völgyében visszafordult, útja már el volt zárva.⁵⁸ A harmadik román férfiú, akiben a legtöbb akarat és lelkesedés volt, Bălcescu felhatalozta Iancu magas hegyei közé azzal a hírrel, mi ha Kossuth korábban hozzá intézett leveleinek is tartalma lett volna, a magyar szabadságharc mellé szólította volna a hegyek fegyveres népét.

Még július 12-én érkezett meg Aradra egy Povolniné nevű asszony, aki néhány hetet fogolyként Iancu táborában töltött. Őt a románok azért bocsátották szabadon, hogy békekészségüknek tanúbizonyságát adják. Tomcsányi József aradi főispán Szegedre küldte Kossuthhoz Povolniné közlését, ami oda 21-én, az országgyűlés megnyitása napján érkezett meg.⁵⁹ Maga Kossuth Povolniné felfedései nyomán 23-án »sürgetősen« azt írja Szemerének, hogy »a kormány . . . semmit sem kételkedik kijelenteni, hogy szívéből sajnálván a tömérdek haszon-talan vérpazarlást s az oláhoknak saját szabadságuk elleni küzdelemre elcsábít-tatásukat, örömet kész fátyolt vetni a multakra s magának Jankunak is meg-kegyelmezni, ha a fegyvert letéve a hűség és engedelmességre visszatérnek. Hogy a kormány e szándoka valóság, hogy kész a megtérőket amnestiálni, s a román ajkú lakosokat az ország egységével összeegyeztethető minden kedvez-ményekben is részesíteni: azt legújabbán kijelentette Bălcescu és Boliac oláhországi küldötteknek, kik közbenjárásukat ajánlották és tanusította 160 és néhány román ajkú Arad megyei politikai foglyoknak megkegyelmezése által.« Végül Kossuth Török Gáboron keresztül üzeni Iancunak, hogy ha folyamodik a kormányhoz, mind amnesztiára, mind pedig salvus conductussal semleges helyen való találkozásra bizton számíthat.⁶⁰

Ezalatt Bălcescu megjárta a havasokat és magával hozta Iancu Topán-falváról augusztus 3-ról keltezett levelét, melyben ezeket írta: »...sajnálatusunkat kell kifejeznünk afelett, hogy a jelen körülmények között nem alkudozhatunk a béke visszaállítása tárgyában a magyar testvérekkel, a körülmények, amelyekben vagyunk, igen válságosak lévén. A magyar haderő távozik, és az orosz haderő közeledik . . . mindamellett, hogy megmutassuk testvéri érzelmeinket, melyekkel viseltetünk a magyar nemzet iránt, elhatároztuk magunkat, mindezen harcok alatt a magyar sereget illetőleg, semlegesnek maradni, őket meg nem támadván és csak azon nem várt esetben, ha mi általuk támadtatnánk, magunkat megvédeni.«⁶¹

Bălcescu e levelet már csak Aradon adhatta át a kormánynak. Ez a barátságos visszautasítás az utolsó reménységét is kioltotta minden magyar lel-

⁵⁷ I. h. 617, 618.

⁵⁸ G. Bogdan-Duică: *Eftimie Murgu*. București 1937. 199—200.

⁵⁹ OHB 9401:1849; VA 1336. sz.; BM eln. 586, 622:1849.

⁶⁰ OHB 9401:1849.

⁶¹ VA 1762. sz.

kéből, hogy a nemzetiségi törvény erejével a nemzetiségeket szövetségesként nyerhetnék meg.

Késő volt.

Ez tűnik fel ellenállhatatlan erővel a kérdés vizsgálói előtt. Ezt emeli ki más és más oldalról Horváth Mihály, Pálffy János és Palacky.⁶² Ha egy ilyen törvény 1848 tavaszán születik meg, Európa története talán egészen más fordulatot vett volna. Láttuk, a lázas júliusi napokban milyen magaslatokra emelkedett a megalkuvó és bürokratikus Szemere, láttuk azt is Iancu utolsó leveléből, hogy milyen belső lehetőségek rejtőztek a magyar-román összefogás kérdésében, ha a magyar kormányzat legalább egy pár héttel hamarabb szánja rá magát az engedményekre.

Lehet arról vitatkozni, hogy a szegedi törvény milyen hiányosságokkal rendelkezik, egyet azonban nem lehet tagadni, hogy az akkori Európában párja nem volt egy ilyen demokratikus nemzetiségi törvénynek.⁶³ A történelem viharosan vajudó erőinek nyomása alatt a középnyemes Szemere és társai mintegy túlléptek saját osztálykorlátaikon és olyan törvényt hozattak a »gyámság alá való« nemesi többségű országgyűléssel, melyhez az alig volt érett. »E határozatban — írta Szemere később Emlékirataiban — nem a szabályok a fontosak, hanem a szellem, mely a harc közepette is a béke zászlója felé mutat. Arra, hogy rögtönös sikere legyen, már késő volt e nyilvánítás, de az elvet kimondani mindig idején van és azt hiszem, bár a zsarnok szövetség győzött, a nyilatkozat most engesztelőleg ott zeng a kiábrándult népek lelkében.«⁶⁴

Ezek az utolsó szavak tán igazak voltak 1867-ig, de a kiegyezés kora elfeledkezett róla, el akart róla feledkezni. Megfeledkezett róla maga Szemere és nemzedéke is. Egyedül Kossuth emelte magasra a zászlót az emigrációban, melyre felírhatta volna Szemere ihletett meglátását 1849. július 29-ről: »A magyar politica az egyenlőség politicája mind a szabadságra, mind a nemzeti-ségekre nézve, a mennyiben a státusegység érdeke megengedi.«

Lehetett a Szemere-kormány nemzetiségi politikája gyarló, késlekedő, ingatag — a szegedi nemzetiségi törvény elvi alapjaiban mégis messze előre mutatott, olyan messzire, hogy azt a kiegyezés nemzedéke szemmel sem tudta követni. Ezért a Szemere-kormány nemzetiségi politikáját — nem gyakorlatában, de fejlődésében és elvi magaslatában, melyre a szabadságharc végső szakaszában a hadihelyzet nyomása következtében felemelkedett, — végeredményben pozitívan lehet megítélnünk.⁶⁵

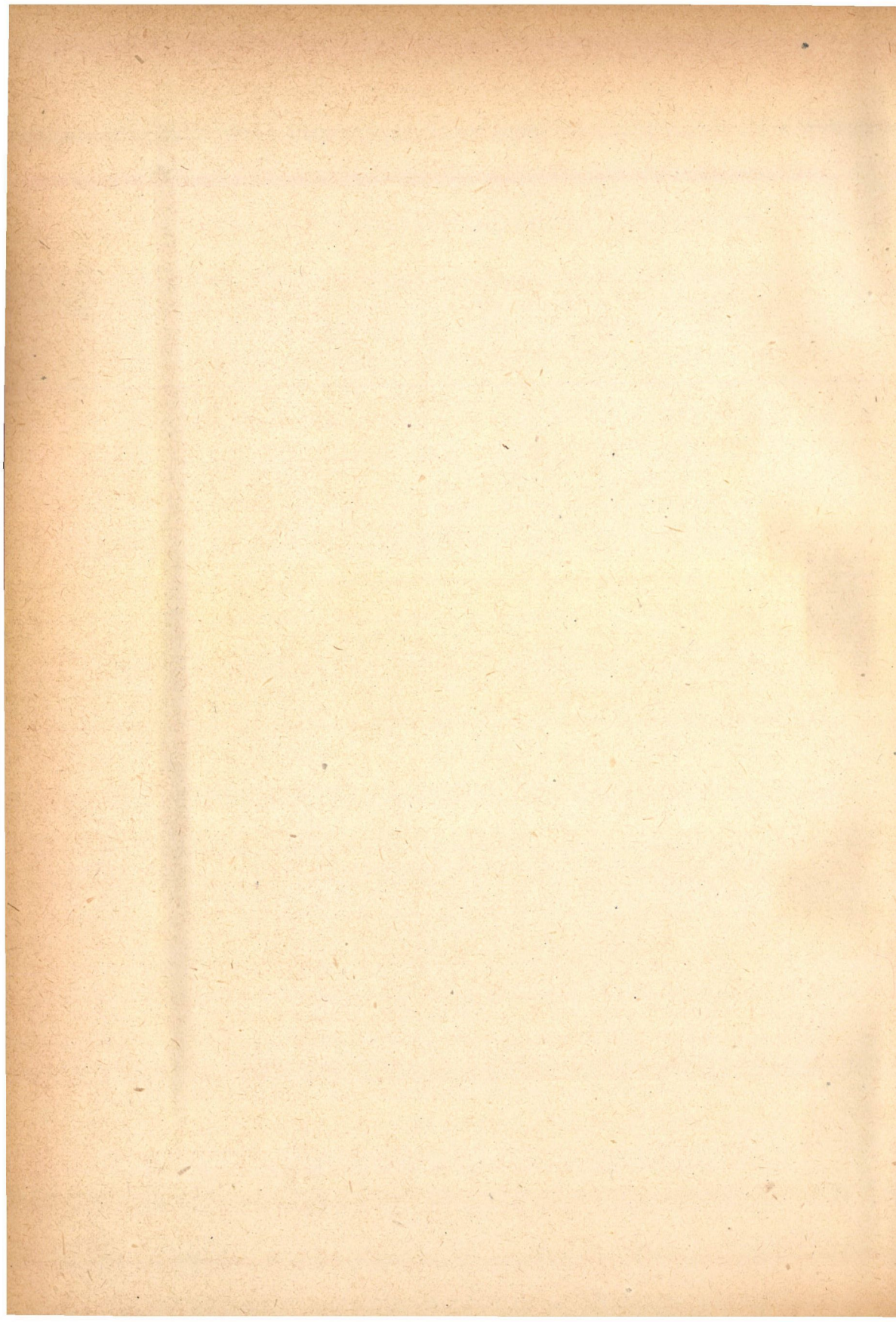
⁶² Horváth M.: *Magyarország függetlenségi harcának története 1849 és 1849-ben.* III. Genf 1865. 359.; Szabó T. A.: *Magyarországi és erdélyi urak.* 2. kiad. Bp. 1940. 280.; Fr. Palacky: *Oesterreichs Staatsidee.* Prag 1866. 18.

⁶³ »Mai szemmel nézve természetesen sok hiányt lehet felfedezni ebben a törvényben. De az akkor Európa legdemokratikusabb »kisebbségi« törvénye volt.« Révai J.: *Magyar szabadság — világszabadság.* (Marxizmus, népiesség, magyarság. 3. kiad. Bp. 1949.) 206.

⁶⁴ Szemere Bertalan miniszterelnök emlékiratai... Bp. 1941. 48.

⁶⁵ A szegedi nemzetiségi törvény »minden hiányossága ellenére is alkalmas volt arra, hogy az egymásra találó nemzetek közös harcát készítse elő a társadalom hanyatló erőivel szemben.« Gerőné Fazekas E.: *Az 1849-es és 1868-as nemzetiségi törvény összehasonlítása a történelem haladó erőinek szempontjából.* Századok 1948. 295.

Az Akadémiai Állandó Bizottságok munkájáról

A JOGI ÁLLANDÓ BIZOTTSÁG MUNKÁJÁRÓL

KOVÁCS ISTVÁN

A Magyar Tudományos Akadémiáról szóló 1949. évi XXVII. törvény 1. §-ában megállapítja, hogy »A Magyar Tudományos Akadémia a Magyar Népköztársaság legfelsőbb tudományos intézménye; tervszerűen irányítja legfelsőbb fokon az elméleti és az alkalmazott tudományok művelését; a haladó tudomány szellemének megfelelően elmélyíti az elmélet és a gyakorlat kapcsolatait«.

Ahhoz, hogy a Magyar Tudományos Akadémia ennek a feladatnak megfelelhessen, olyan szervezetet kellett teremtenie, amely szoros kapcsolatot tart a tudományok legkülönbözőbb területeivel, amely biztosítani tudja a legkülönbözőbb tudományágak területén a kutatómunka tervszerű irányítását, de gondoskodni tud arról is, hogy a kutatómunka eredményei minél gyorsabban felhasználásra kerüljenek az államépítés, a termelés legkülönbözőbb területein. E célnak minél jobb megvalósítása érdekében az Akadémia egyes osztályai mellett állandó bizottságok működnek, — amelyek a különböző tudományágak akadémikusain kívül a legkülönbözőbb munkaterületekről az illető tudományág gyakorlati művelőit is magukban foglalják. Így az Akadémia ötéves tudományos tervét az Akadémia egyes osztályainak útmutatása alapján már mintegy 50 állandó bizottságban — több mint 600 tudományos kutató dolgozta fel.

E bizottságok közül a Jogi Állandó Bizottság munkájáról kívánunk számot adni. Ennek érdekében I. röviden ismertetjük azt a területet, ahol az Állandó Bizottság munkáját kifejti, II. beszámolunk arról, hogy az Állandó Bizottság eddigi munkája során mit végzett, III. ennek elemzése módot ad arra, hogy megvizsgáljuk eddigi munkájának hiányosságait is.

I.

Ma nálunk rendszeres és szervezett jogtudományi kutatómunkát az Akadémia Állandó Bizottsága mellett az Állam- és Jogtudományi Intézetben továbbá a tudományegyetemek jogi karain végeznek. Folyik továbbá bizonyos

kutató és rendszerező jogtudományi munka a gyakorlati feladatok ellátása közben az államapparátus különböző területein is (egyes főhatóságok, bírói-ügyészi szervezet stb.). Különösen fontos jogtudományi életünk szempontjából az a feladat, amely az Állam- és Jogtudományi Intézetre a tudományos kutatómunkát, az anyaggyűjtést, a rendszeres dokumentációt és a közzétételt illetően hárul, de ki kell emelni az egyetemi jogi karok jelentőségét is, különösen azért, mert a tudományos káderek döntő többsége közvetlenül ezen a területen dolgozik, másrészt itt nevelődnek a jövő tudományos káderei. E téren fel kell számolni minden olyan törekvést, amely el akarja egymástól különíteni az egyetemeken folyó oktató munkát és a tudományos kutatómunkát. Ebben a vonatkozásban is meg kell szívlelnünk és következetesen érvényesítenünk kell a Szovjetunió tapasztalatait. A SzK(b)P. K. B.-a és a Szovjetunió Népbiztosai Tanácsának 1936. évi június 23-án kiadott határozata megállapítja: »A Szovjetunió Népbiztosainak Tanácsa és a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának Központi Bizottsága elítéli azt az elterjedt véleményt, hogy a főiskolák tan-székeinek nem szükséges tudományos kutatómunkával foglalkozni és pusztán oktató, pedagógiai tevékenységre szorítkozhatnak. A Szovjetunió Népbiztosainak Tanácsa és a SzK(b)P Központi Bizottsága rámutat arra, hogy a tudományos kutatómunka nélkül nem valósítható meg a főiskoláknál a szakemberek képzése a tudomány mai követelményeinek színvonalán, elképzelhetetlen tudományos oktató káderek képzése és szaktudásuk emelése«.

Jogtudományunk fejlődését illetően igen fontos, hogy legyen olyan szerv, amely az Akadémia egységes tervének irányába tudja állítani a különböző területeken dolgozó tudományos kutatókat, össze tudja egyeztetni az egyes területeken folyó munkát, ki tudja jelölni a felelősöket és ugyanakkor számon is kéri a kitűzött terv teljesítését.

Meg kell mondanunk, hogy a jogtudomány területén a fordulat eszten-deje után még jó ideig nem beszélhattünk a tudományos munka tervszerű irányításáról.

A fordulatot valójában itt is csak az Akadémia 125 éves fennállása alkal-mával tartott 1950. decemberi nagygyűlés jelentette, amelyen Sztálin elvtárs nyelvtudományi munkáinak megtárgyalása és a különböző jogtudományi ágak területére való alkalmazása világosan felvetette a jogtudomány tervszerűvé tételében és irányításában halaszthatatlanul megoldandó feladatokat. Sztálin elvtárs nyelvtudományi cikkeinek megvitatása során megállapítható volt, hogy jogtudósaink a magukénak tekintik a szocialista építés feladatait, a szocialista építés ügyét. Világossá vált, hogy jó részük nemcsak elvileg fogadja el a marxizmus-leninizmus tanításait, hanem tudományos munkája során valóban alkotó módon alkalmazni is törekszik azokat. Ugyanakkor a nagy-gyűlés felszínre hozta a meglévő, komoly elvi hibákat. Megmutatta, hogy széles körben hiányos még a marxista-leninista felkészültség; jogtudósaink nem ismerik eléggé a szovjet jogtudomány eredményeit.

Mindez egyenesen megkövetelte, hogy az addig alig működő akadémiai állandó bizottságot átszervezzük és benne olyan szervet teremtsünk, amely alkalmas arra, hogy segítse tudományos kádereink fejlődését, összefogja, tervszerűvé tegye munkájukat, tudományos képzésüket és módot adjon arra, hogy a sztálini tanításoknak megfelelően, mindenekelőtt az alapvető elvi problémák vonatkozásában, nyílt viták során tisztázzák a vitás kérdéseket.

1951 elején az átszervezés meg is történt és az újjáalakított Állandó Bizottság ezeknek a célkitűzéseknek a szolgálatában kezdte meg munkáját.

II.

1. Az Állandó Bizottság eddig végzett munkájának vizsgálatánál első helyen kell emlitenünk a vezetésével és rendezésében lefolytatott különböző ankétokat. Az elmúlt több mint egy esztendő tapasztalatai azt mutatják, hogy ezek a tudományos munka elvi irányításának igen hathatós eszközei. Ismételten és a mi vonatkozásunkban is igazolták Sztálin elvtárs tanításait a tudományos viták hatalmas jelentőségéről. Komoly pozitívumuk, hogy úgyszólván minden alkalommal teljes számban mozgósították a referátumokat követő vita során önálló kutatóinkat. Így nemcsak abban van a jelentőségük, hogy nagymértékben hozzájárultak a jogtudományunkban még ma is ható, téves vagy éppen ellenséges nézetek felszámolásához és a helyes álláspontok kialakításához, hanem — ami legalább ennyire fontos — az aktívan résztvevők nagy számánál fogva közvetlenül is tudatosították a vita eredményeit. Éppen ezért az ankétok témái, azok lefolyása minden alkalommal mintegy seregszemléje volt jogtudományunknak. A rájuk való visszapillantás hű tükörképét adja jogtudományunk fejlődésének, megmutatja, hogy az Á. B. hogyan fogta át mind mélyebben egész munkaterületét és hogyan vált mind fokozottabb mértékben a jogtudományi terv végrehajtásának közvetlen irányítójává.

Az 1951 első felében tartott ankét témája annak a kérdésnek a megvitatása volt, hogy »Vannak-e úgynevezett konstans (állandó) elemek a jogtudományban«. Az ankét tulajdonképpen az 1950. évi nagyhéten elhangzott jogi előadás s az azt követő hozzászólások egyenes folytatásaként azt tűzte ki feladatául, hogy tisztázza az előadáshoz kapcsolódó hozzászólásokban jelentkező azokat a téves nézeteket, amelyek most már éppen a nyelv-tudományi cikkek nyomán, a nyelv mintájára a jogban is felfedezni véltek olyan elemeket, amelyek nem tartoznak a felépítményhez, hanem mintegy az osztályok felett állva, kiszolgálhatják a legkülönbözőbb társadalmi formákat. (Az idevonatkozó utalásokat lásd részletesen Fogarasi Béla: »Az alap és felépítmény kérdése Sztálin újabb munkáinak megvilágításában« c. tanulmányában; a Magyar Tudományos Akadémia I. és II. osztályának közleményei, 1951. I. köt., 1. szám.).

Ennek az ankétnek egész jogtudományunk szocialista fejlődése szempontjából alapvető fogalmakat kellett tisztáznia (alap és felépítmény, a jog és jogtudomány egymáshoz való viszonya a sztálini tanítások megvilágításában), meg kellett cáfolnia azokat a nézeteket, amelyek a kizsákmányoló osztályok jogtudósai által évszázadokon át kicsiszolt különböző fogalommeghatározásokat egyenesen megdönthetetlen igazságokként állították be és ezzel bénították szocialista jogtudományunk fejlődését. Az ankétnek határozottan rá kellett mutatnia a jogi felépítmény osztályjelentőségére, népi demokratikus jogunk új típusú voltára; tudatosítania kellett kutatóinkban, hogy mint minden társadalomtudomány, úgy a jogtudomány is csak a marxizmus-leninizmus alkalmazásával válhat igazi tudománnyá. Tudatosítani kellett, hogy a szocialista tudomány igényeivel fellépő jogtudomány szükségszerűen pártos tudomány. Az ankéten 36 jogász vett részt; anyaga megjelent a Jogtudományi Közlöny 1951. évi 7. számában.

Az Á. B. 1951 nyarán rendezte második ankétját »A gazdasági jog kérdéséről« címmel. Ez az ankét részben az 1950. decemberi akadémiai előadás eredményeinek hasznosításaként — a jogtudományunkban ható téves nézetek vagy a téves nézetekből könnyen adódható káros következtetések kiküszöbölését tűzte ki céljául, egyben azonban előre is mutatott a népi demokratikus jog új rendszerének kialakítása és a rendszerezéssel összefüggő elméleti kérdések megoldása irányában. Nem lehet feladatunk itt az egész vita ismertetése, annál kevésbbé, mivel az ankétot megelőzően és követően számos tanulmány és monográfia is (Világhy Miklós: A gazdasági jog problémája) foglalkozott a kérdéssel. Magát az ankét anyagát részletesen közölte a Jogtudományi Közlöny 1951. évi 9–10. száma. A gazdasági jognak csak arra a jellegére utalunk, hogy azt művelői külön jogágként kezelték, összezsúfolva benne úgyszólván mindazt a joganyagot, amit népi demokráciánk állama egyre fejlődő és erősödő gazdasági-szervező funkciójának szolgálatában létrehozott. Ezzel mintegy keresztbe metszették egy sereg más jogágazatnak az anyagát, kiszakítva belőlük azokat a jogszabályokat, amelyeknek a gazdasági élettel valamely kapcsolatuk van. (Pl. az államigazgatási jogból a gazdasági igazgatást, a büntetőjogból a »gazdasági bűncselekményekre vonatkozó joganyagot«, a polgári jog jelentős részét, az egész munkajogot, az egész pénzügyi jogot stb.). A gazdasági jog hazai művelőinek többször elismert szubjektív jószándéka ellenére is a jogágnak ez a felfogása sok rokonvonást mutatott a német imperializmus gazdasági jogával, további művelése pedig esetleg olyan következtetésekre is vezethetett volna, mint amilyenekre a szovjet jogtudományban még a 30-as évek során leleplezett ú. n. gazdasági jogi iskola jutott. Az ankét lényegében megállapította, hogy ennek a jogágnak a léte gátat jelent szocialista jogtudományunk kifejlődését illetően.

Az ankét jelentőségét annál inkább ki kell emelnünk, mert ráirányította a figyelmet népi demokráciánk jogrendszerének kérdéseire. A szovjet jog-

tudomány eredményeit hasznosítva rámutatott arra, hogy a jogrendszer tagolásának alapja csak a társadalmi viszonyok tényleges összefüggéseiben gyökerezhet. Fő vonásokban felvázolta az egyes jogágazatok területét és ezzel biztosította a tervszerű munkának azt az alapvető feltételét, hogy egy-egy jogág tudományos művelői áttekinthessék a maguk jogterületét, valóban gazdái legyenek annak és érezzék a felelősséget tudományos műveléséért.

Jogtudományunk minden ágát illetően nagyjelentőségű volt az Á. B. »Haladó jogi hagyományaink kérdéséről« 1951 novemberében rendezett ankétja, amely egész jogtudományunk felé előtérbe állította haladó jogi hagyományaink feldolgozásának kérdését.

A referátum és az azt követő vita megmutatta, hogy a haladó hagyományok feldolgozása nem jogtörténészeink egyik reszortfeladata. Mozgosította haladó hagyományaink feltárására az összes jogágazatok képviselőit, egyben mindjárt tisztázta is a feldolgozás alapvető elvi szempontjait.

A jogtörténészek vonatkozásában felhívta a figyelmet arra, hogy a haladó hagyományok feltárása és feldolgozása szorosan összefügg ugyan, de mégsem azonos feladat egész jogtörténetünk marxista-leninista feldolgozásával. Elvi vonatkozásban megadta a szempontokat mind a magyar jogtudomány haladó hagyományainak feltárásához, mind pedig ahhoz, hogy a mult jogának az előzőhöz viszonyítottan haladást jelentő elemeinek sokaságából milyen ismertetőjegyek alapján választhatjuk ki azokat, amelyeket haladó hagyományokként tisztelhetünk. Elhatárolta a kérdést abban a vonatkozásban is, hogy a haladó hagyományok feltárása és feldolgozása nem zavarhatja meg és nem homályosíthatja el a mult kizsákmányoló jogáról alkotott általános képünket.

Az Á. B. által rendezett ankétok egyben tapasztalatokat szolgáltatottak és kezdeményezően hatottak egyéb tudományos viták megrendezésére; így például az Állam- és Jogtudományi Intézet ankétszerű vitát rendezett Eörsi Gyula: »A tulajdonjog fejlődése« című művének, illetőleg a »Magyar alkotmányjog« egyetemi tankönyvének megtárgyalására.

2. Nyilvánvaló, hogy az Á. B.-nak a jogtudományi tervvel kapcsolatos munkája 1951 folyamán sem merülhetett ki csupán az említett ankétok megrendezésében, hanem közvetlenül is közre kellett működnie az ötéves jogtudományi terv elkészítésében. Ennek feltétele volt, hogy felmérje a rendelkezésre álló erőket és a terv teljesítésének szolgálatában kijelölje a tudományos káderek utánpótlásának feladatait. Már az év közepén tájékozódott az egyetemeken folyó tudományos munkáról. Ennek ismeretében tárgyalta meg az ötéves tervet, majd az előzetes terv ismeretében tájékoztatta az egyetemeket és az Állam- és Jogtudományi Intézetet a terv célkitűzéseiről.

1952 februárjában az Á. B. részletesen is vizsgálat alá vette az egyetemek és az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos tervét. Ez a vizsgálat megmutatta, hogy jogtudományunk fejlődése szempontjából egyenesen nélkülöz-

hetetlen a tudományos kutatómunka szoros, tervszerű irányítása. Az egyetemek terveiben igen sok a helyesen kiválasztott téma, általában megfelelő a terveknek az iránya — mégis magukon viselik az egységes irányítás hiányának jeleit. Nagyon sok téma megjelölése arra mutat, hogy kitűzésekor nem gondolták át alaposan. Igen sok témánál még azt sem lehetett megállapítani, hogy szerzőjük a feldolgozásnak milyen módjára vagy terjedelmére gondol. Gyakoriak az olyan témaválasztások, amelyek vizsgálódásaik körét lezárják a XVII., XVIII. századdal vagy legfeljebb csak a XIX. század első feléig jutnak el. Nem jutott kifejezésre a tervekben az elmélet és a gyakorlat szoros kapcsolata.

Az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos tervénél nyilvánvalóan más volt a helyzet, azonban a túlsúfoltság itt is jellemezte a tervet, ami eleve módot ad a lazaságra. E terv egyes pontjai is arra utaltak, hogy a tudományos tervezésnél nem vesszük megfelelően figyelembe a gyakorlat követelményeit s így tudományos munkánk nem szolgálhatja eléggé a szocializmus építését.

3. Az ankétokon túlmenőleg gondot fordított az Állandó Bizottság arra is, hogy az Akadémia rendezésében jogtudományunk időszerű kérdéseiről megfelelő színvonalú előadások tájékoztassák jogtudományunk művelőit és a jogi oktatás dolgozóit. Így már utaltunk az 1950 novemberében Szabó Imre levelezőtag által a »Sztálini nyelvtudományi cikkek és a magyar tudomány« előadássorozat keretében tartott előadásra, »I. V. Sztálin cikkeinek tanítása a nyelvtudományokról és a jogi felépítmény kérdése« címmel (Közlemények, már hivatkozott kötet), 1950 decemberében Szladits Károly akadémikus »A kollektív szerződésekről« (Közlemények, II. kötet), 1951 novemberében Beér János »A tanácsok a szocializmus építésének eszközei« címmel tartott előadásokra; 1951 decemberében az akadémiai nagyhétén három előadás foglalkozott Sztálin elvtárs tanításaival a jogtudomány vonatkozásában. Ezek: Beér János »Sztálin tanításai alapján az államelmélet néhány kérdéséről«, Szabó Imre »I. V. Sztálin tanításai és a jogelmélet kérdései«, Eckhart Ferenc »Sztálin tanításai és a magyar állam- és jogtörténet«. (L. Jogtudományi Közlöny, 1951. évi 12. szám.) 1952 márciusában pedig a Magyar Szovjet Barátság Hónapja keretében Világhy Miklós tartott előadást »A szocialista gazdaság fejlődésének új feltételei a szovjet és a magyar jog tükrében« címmel.

III.

1. Az Állandó Bizottságnak az elkövetkező időben legfontosabb feladata, hogy biztosítsa jogtudományunk ötéves tervének végrehajtását. Ebben a vonatkozásban minden irányban meg kell erősítenie a tudományos kutatómunka irányítását és tervszerűvé tételét. Biztosítani kell, hogy az Állam- és Jogtudományi Intézet, továbbá az egyetemek tudományos tervei szorosan

kapcsolódjanak az akadémiai tervhez és egymással összehangoltan annak végrehajtását támasszák alá. El kell érni azt, hogy a helyesen kitűzött témák feldolgozásában és módszerében is kifejezésre jusszon a szocialista tudományos elméletnek az a hivatása, hogy világosan választ ad a gyakorlatban felmerülő kérdések tömegére, általánosítja az alkotó tapasztalatokat és megvilágítja a gyakorlat útját. Itt természetesen világosan kell látnunk, hogy nem elegendő, ha csak maga a téma utal népi demokráciánk valamilyen időszakára. Ez még egyáltalán nem jelenti az elméletnek és gyakorlatnak azt a kapcsolatát, amire a jogtudományban is törekednünk kell. A legszebben kiválasztott téma is öncélúvá válhat, ha feldolgozója nem keresi a gyakorlat területén felmerülő kérdéseket és nem törekszik azok megválaszolására.

Az eddigi tapasztalatok alapján úgy látjuk, hogy az Á. B.-nak továbbra is nagymértékben kell az ankétokra támaszkodnia. Ugyanakkor azonban az ankétokat tovább kell fejlesztenünk; most már úgy kell megválasztanunk témáikat, hogy átfogó elgondolás alapján, az egyes alapvető elvi kérdések tisztázásával a terv végrehajtását és az egyes jogtudományi ágazatok témáinak kialakítását támasszák alá. A közeli hetekben »Jogtudományunk eredményeiről és hiányosságairól« címmel, a tudományos kutatók széles köreinek bevonásával rendezünk vitát.

Ez azonban csak a munka egyik része. A másik oldalról az eddigénél sokkal fokozottabban kell ügyelni arra, hogy a kitűzött témákat valóban fel is dolgozzák, mégpedig a vállalt határidőre. Az egyes fontosabb munkák tematikáit az Á. B. már előzetesen megvizsgálja. Sokkal fokozottabban figyelemmel kell kísérnie a munkák menetközbeni előrehaladását. Az Á. B. közvetlenül foglalkozni fog a tanszékvezetők által feldolgozott monográfiákkal. Egy-egy fontosabb téma feldolgozóját meghívja az Á. B. ülésére, hogy számoljon be a munka előrehaladásáról és meg is vitatja a már kidolgozott, a munkához kapcsolódó téziseket.

Ugyancsak az Á. B.-nak kell gondoskodnia arról, hogy jogtudományi életünkben az eddigénél sokkal tervszerűbben jelentkezzen a szovjet munkák publikálása. Ezeknek szorosan a tudományos tervhez és népi demokráciánk előtt álló feladatokhoz kapcsolódva kell segíteniük a kutatómunkát és az államapparátus munkáját.

2. Szoros kapcsolatban van a tudományos terv teljesítésével az Á. B.-nak az a feladata, hogy az eddigénél sokkal következetesebben harcoljon jogtudományunk lebecsülése ellen.

Ma már általában azt mondhatjuk, hogy nagyjában-egészében mindenki előtt világos a szocialista állam és jog hatalmas szerepe, jelentősége a szocializmus és a kommunizmus építésében. Erről mindenkit konkrét formában meggyőznek a Szovjetunió és a népi demokráciák fejlődésének hatalmas eredményei.

Egyáltalán nem mondhatjuk ezt el ilyen egyöntetűen az állam- és jogtudományokkal kapcsolatban. Ma még igen gyakori az a jelenség, hogy egyesek,

bár elismerik az állam és a jog szerepét, ugyanakkor azonban lebecsülik az állam- és jogtudományét. Pedig világos, hogy az állam és jog szerepének fokozott jelentősége fokozott feladatokat hárít az állam- és jogtudomány különböző ágazataira. Állam- és jogtudományunk az államunkra és jogunkra vonatkozó leglényegesebb elméleti kérdések feldolgozásával, a szovjet szocialista állam- és jogtudomány eredményeinek megismertetésével, államszervezésünk és joggyakorlatunk tapasztalatainak általánosításával jelentős mértékben segíti a gyakorlatot, előbbre viszi azt. Ezáltal éles fegyver éppen azoknak a feladatoknak a megvalósításáért folytatott harcban, amit pártunk II. kongresszusa kijelölt, az államhatalom további erősítését, az államszervezet megszilárdítását, az állami fegyelem megerősítését illetően.

Hiba lenne azt hinni, hogy a jogtudomány lebecsülése ellen folytatott harcot sikerre viheti akár egész sor, e tárgyú népszerűsítő kiadvány vagy néhány propaganda-előadás. Az állam és jog fokozott jelentősége csak akkor jelentheti egyben az állam- és jogtudomány fokozódó megbecsülését is, ha valóban közvetlen segítséget ad a gyakorlat számára, ha azt a szerepet tölti be, amit a szocialista államban minden tudománynak be kell töltenie. Ebben a vonatkozásban pedig igen sok még a tennivalónk.

Röviden tehát a jogtudomány megbecsülésének kérdése elválaszthatatlanul összekapcsolódik azzal, hogy az Á. B.-nak a jogtudományi kutatómunka irányításánál az eddiginél még szorosabban kell kapcsolódnia a gyakorlathoz, kézzelfoghatóvá kell tennie a jogtudomány vonatkozásában is, hogy az a népet szolgálja. Biztosítania kell, hogy államunk és pártunk funkcionáriusai, egész dolgozó népünk a jogtudományi kutatómunka eredményeként közreadott kiadványokban valóban komoly segítséget kapjanak a szocializmus építéséért folytatott harchoz.

3. Az Állandó Bizottság feladatai közül külön ki kell emelnünk a fiatal tudományos káderek képzésével és nevelésével kapcsolatos munkát.

Ebben a vonatkozásban a mi területünkön is hatalmas segítséget jelent az aspirantúra és az ösztöndíjak új rendszere. Az Á. B.-nak arra kell törekednie, hogy elsősorban ezekre az eszközökre támaszkodva, tervszerűen biztosítsa a tudományos káderek utánpótlását. A szocialista tudomány magasabb igénye és a kutatómunka tervszerűsége fejlődésünk jelenlegi szakaszában már egyenesen kizárja azt, hogy a tudományos káderek spontán utánpótlásával számolhassunk.

Fokozott gondot kell tehát fordítanunk az ösztöndíjasok és az aspiránsok munkájára. Meg kell vizsgálni előrehaladásukat. Egy-egy ülésre meghívunk egy-egy aspiránst, vagy ösztöndíjast, hogy számoljon be munkájáról.

4. Végül szólunk kell azokról a feladatokról, amelyeket az Á. B.-nak azokról a szervezeteknek és intézményeknek az erősítésében kell ellátnia, amelyek segíthetik, előrevihetik, de rossz munkájukkal hátráltathatják a kutatómunka irányítását, a tudományos terv teljesítését.

Azt hiszem, az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy az Á. B. nem tekinti és nem is tekintheti magát olyan szervnek, amely közvetlenül intézkedő jogkört gyakorol a tudományos munka irányításában. Az Á. B. azonban feladatát csak úgy töltheti be, ha a maga részéről igyekszik elősegíteni azoknak a szervezeteknek az erősödését, amelyekre munkájában támaszkodhat.

Igen jelentős szerepe van a tudományos terv teljesítésében az Állam- és Jogtudományi Intézetnek. Az Intézet jelenleg a Közoktatásügyi Minisztérium felügyelete alatt működik, tudományos tervét az Akadémia hagyja jóvá. Az Á. B.-nak az Intézetet az eddiginél fokozottabb mértékben kell igénybevennie arra, hogy rajta keresztül mintegy operatív szervezet teremtsen a tudományos kutatómunka irányításával és ellenőrzésével kapcsolatos előkészítő munkálatok ellátására. Egyébként sokkal jobban kell foglalkoztatnia az Intézetet olyan feldolgozások, munkák előkészítésével vagy kidolgozásával, amelyek az egész tudományos terv teljesítését előreviszik.

Az Á. B.-nak meg kell találnia továbbá a módot arra, hogy fokozottabb mértékben segítse az egyetemek jogi karain szervezett tudományos tanácsok munkáját, hogy azok minél gyorsabban a kar tudományos tervének felelősei legyenek. Az Á. B.-nak megszabott időközönként egy-egy kari tudományos tanács munkáját, a karon folyó tudományos munka állásával együtt, részleteiben is meg kell vizsgálnia, hogy bírálatával, észrevételével ilyen módon is segíthesse megerősödésüket.

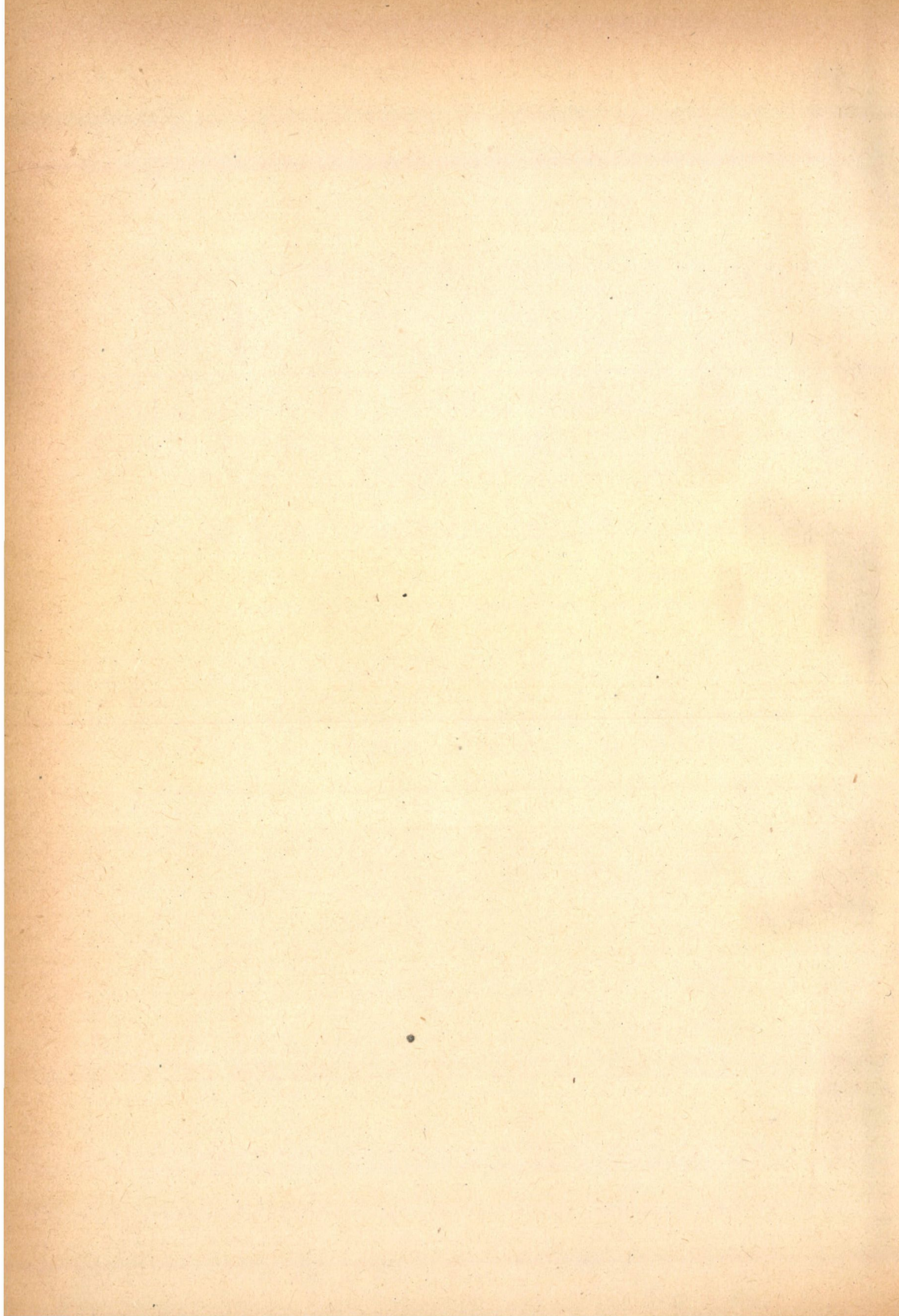
Itt kell szólnunk a két jogi folyóiratról. Mindkét lap igen hathatós eszköz lehet mind a terv végrehajtásában, mind a tudományos káderek eszmepolitikai színvonalának emelésében. A Jogtudományi Közlöny, továbbá az Állam és Igazgatás programjának kialakításához az Á. B. igen komoly segítséget adhat, ha időnként megvizsgálja munkájukat. Ezideig erre még nem került sor, így ez szintén olyan kérdés, amit az Á. B.-nak rövidesen meg kell oldania.

*

Az Állandó Bizottság munkájában egész működése folyamán döntő segítséget jelentettek azok az útmutatások, amelyeket a Szovjetunió élenjáró tudományának képviselőitől kaptunk. Az 1949 őszén nálunk járt Manykovszkij professzor egy sor kérdésben útmutatást adott számunkra, de ugyancsak jelentős mértékben tudtuk felhasználni — hogy csak néhányat emeljünk ki — Bárgyin akadémikusnak az Akadémiai Értesítőben közölt cikkét, valamint Á. V. Topesijev akadémikusnak a Szovjetunió Tudományos Akadémiája 1950. évi tudományos működésének és az elkészült munkák bevezetésének főbb eredményeiről tartott beszámolóját.

Eddig végzett munkánkat áttekintve, úgy látjuk, hogy ma már adva vannak azok a feltételek, amelyekre támaszkodva megállapíthatjuk, hogy népi demokráciánk jogtudománya teljesíteni fogja az ötéves tudományos terv ráeső részét.

MAGYAR TÖRTÉNETI BIBLIOGRÁFIA 1825—1867

(Bpest, 1950—1952. I.—III. 118, 260, 407 l.)

V. WALDAPFEL ESZTER

Az a nagytávlatú, átfogó és intenzív szervezőmunka, mely a szocialista társadalomban a polgári korszak tervszerűtlenségét, zűrzavarát vagy meddő kezdeményezéseit felváltja, mely a marxizmus-leninizmus szilárd alapján a fejlődés egyre gyorsuló ütemét lehetővé teszi, valamint az a mély megbecsülés, amit a szocialista társadalom az igazi tudomány iránt tanúsít, a történeti kutatás számára is soha nem látott lehetőségeket tár fel, munkájához eddig nem tapasztalt segítséget nyújt. E segítségnek egyik igen jelentős útja a történeti bibliográfia felkarolása.

Míg a polgári társadalom tudományossága a bibliográfiát általában másod- vagy harmadrendű, nem teljes értékű tudománynak tekinti s ennek megfelelően annak művelésére kellő gondot nem fordít, addig a világ első szocialista államában, a nagy Szovjetunióban, mindjárt annak megalakulása után e téren is döntő fordulat állt be. Lenin már 1918-ban, az intervenciók háborúk legnehezebb korszakában, a mindenfelől támadó ellenséggel folytatott élet-halálharcok között, elrendeli a bibliográfiai munkálatok megindítását, s 1920 óta párt- és pártkongresszusi határozatok egész sora foglalkozik e munkálatok jelentőségével s magának a munkának megszervezésével. Maga Lenin »A marxizmus bibliográfiája« c. művében a gyakorlatban is alkalmazza azt az elvi állásfoglalást, hogy a bibliográfia az ideológia harci fegyvere.

Ezt a felfogást tükrözi, e célkitűzéseket teszi magáévá az Akadémia Történettudományi Intézetének egyik munkaközössége által életrehívott kiadvány, az előttünk fekvő Magyar Történeti Bibliográfia. S ha e célkitűzéseket a Bevezetésben részletesen tárgyalt nehézségeken túl, bizonyos elvi tisztázatlanságok miatt, a kiadvány nem is tudja mindenütt maradéktalanul megvalósítani, kétségtelen, hogy a munkaközösség tagjai fellendülő marxista történetkutatásunk számára felbecsülhetetlen szolgálatokat tettek.

Rá kell mutatnunk mindenekelőtt a munka úttörő jellegére. Ismerjük azokat a komoly nehézségeket, melyek a polgári korszakban a tudományos kutatást akadályozták. Ezek közül nem utolsó sorban említendő a bibliográfiai segédletek csaknem teljes hiánya. Ha voltak is egyes rész-feldolgozások, ha történetek is kísérletek egy átfogó, nagy magyar történeti bibliográfia meg-

valósítására, ezek a használható szempontokat, egységes rendszert nélkülöző, a történelem nagy területéből ötletszerűen kiragadott kis részvállalkozásokon vagy befejezetlenül maradt kezdeti kísérleteken nem jutottak túl.

A tervszerűen előrehaladó Magyar Történeti Bibliográfia, melynek első kötetei már a történetkutatás rendelkezésére állanak, minden eddigi hasonló magyar munkánál mennyiségben és minőségben egyaránt összehasonlíthatatlanul többet jelent. Az 1825—1867. terjedő évek bibliográfiájának tervezett négy kötetéből (I. Általános rész ; II. Gazdaság ; III. Politika, Jog, Oktatás-iskolák, Tudomány, Művészet, Sajtó, Vallás-egyházak ; IV. Nemzetiségek.) eddig az első három kötet jelent meg, a négy kötethez mint ötödik kiegészítő kötet, részletes név- és tárgymutató fog járulni. Az eddig megjelent három kötet több mint 46 000 címszót foglal magába, csaknem félszázezer felhasználható nyomtatott forrást bocsát a kutató rendelkezésére. De nemcsak a gyűjtés terjedelmével és részletességével tűnik ki, hanem, mint arra már hivatkoztunk, e gazdag anyag rendezésében is úttörő munkát végez. Szakít az eddigi bibliográfiai munkákban nálunk leggyakoribb formális alfabetikus rendszerrel, de szakít a polgári tudományok idealista szemléletéből fakadó szakrendszerezésével is. Az anyagot a történelmi materializmus követelményeihez alkalmazkodó rendszerbe igyekszik foglalni s ennek megfelelően az általános munkák után a II. kötetben előtérbe helyezi a dolgozó nép életfeltételeit tárgyaló gazdasági munkákat, döntő hangsúlyt adva a korak gazdasági-társadalmi viszonyainak. A III. kötetben a korszak felépítményét megvilágító gazdag anyagot tárja fel.

E helyes szempontok mellett azonban vannak a csoportosításban bizonyos ingadozások, bizonytalanságok is, így az I. kötetben a »VII. Magyarok külföldön«, valamint »IX. Egészségügy« címszók nehezen illeszthetők az »Általános rész« teljesen más jellegű munkái közé ; a II. kötet »Függeléké«-ben felsorolt címeket viszont helyesebb lett volna a felépítménnyel foglalkozó III. kötetben hozni. E hibák és hiányosságok azonban csak kis részben róhatók fel a kiadvány mostani szerkesztőinek. Utalnunk kell itt azokra a nehézségekre, melyekről a Bevezetésben maguk a szerkesztők megemlékeznek : a már évekkal korábban egészen más szempontok szerint megindult anyaggyűjtésre, a más szempontok szerint készült felvételekre, melyeknek hibáit úgy látszik nem mindenütt sikerült teljes következetességgel felszámolni. Emellett kétségtelenül számbajövő hibaforrás volt az a gyors munka, amit fejlődő történetírásunk egyre növekvő üteme szabott követelően a szerkesztők elé.

A szerkezeti felépítésben mutatkozó fenti hibák és hiányok, ingadozások és következetlenségek legdöntőbb forrása azonban véleményünk szerint az az elvi tisztázatlanság, mely a marxista tudományos rendszerezésben nálunk még megmutatkozik. A Szovjetunióban éppen most folyó és befejeződéséhez közelgő hatalmas munkálatok azonban, melyek eredményeit a közeljövőben mi is meg fogjuk ismerni, e téren is igen nagy segítséget nyújtanak majd, döntően fognak

hozzájárulni ahhoz, hogy a szerkesztők további kiadványaikban az említett határozatlanságukat teljesen felszámolják. Addig is a már megjelent köteteknél a bizonyára nagyon gazdagnak, részletesnek tervezett, többszöri utalásokkal nem fukarkodó Név- és tárgymutató nagy segítséget nyújt majd az e bizonytalanságokból fakadó következtetések áthidalásához.

A fenti hibákkal szemben az anyagsortosítás egyik fő érdemének tartjuk azt a pártos állásfoglalást, amellyel az anyag élére a marxizmus-leninizmus klasszikusainak e korszakra vonatkozó munkáit állította, amellyel külön hangsúlyt adott a tárgyalt kor nagy fordulópontjának, az 1848/49. évi forradalomnak és szabadságharcnak, valamint az egész korszak súlyponti kérdésének, a jobbágyság helyzetének és a parasztmozgalmaknak jó példát adva ezzel arra, hogy egy anyagában teljességre törekvő leíró bibliográfia is lehet, s hogyan lehet pártos jellegű, hogyan lehet valóban az ideológia harcok fegyverévé.

Szükségesnek tartjuk megemlíteni, hogy ezt a célkitűzést még jobban szolgálta volna, ha az egyszerű bibliográfiai adatközlésen kívül, legalább a kutatás szempontjaiból jelentős adatoknál, egészen rövid, tömören megfogalmazott tartalmi és kritikai annotációt is adna.

S itt újból hangsúlyozva a mű nagy jelentőségét és komoly értékeit, rá kell térnünk azokra a részben kevésbé jelentős, részben formai hiányosságokra is, melyek helyesbítése az anyag használhatóságát véleményünk szerint előmozdította volna. Ezek között első helyen említjük, hogy a kiadvány nem élt azokkal a tipográfiai lehetőségekkel, melyek az anyagot áttekinthetőbbé, a keresett adatokat gyorsabban, könnyebben megtalálhatóvá, az egész bibliográfiát még könnyebben kezelhetővé tették volna. Amennyire csak helyeseltethetjük ugyanis, hogy a kiadvány az egykorú irodalom mellett a korra vonatkozó későbbi munkákat is, tehát a lehetőségekhez képest teljes bibliográfiát adja, amennyire helyes és különösen annotációk hiányában teljességgel nélkülözhetetlen az idézett munkára vonatkozó fontosabb ismertetések feltüntetése, annyira nem tartjuk szerencsésnek, hogy ezeket az eltérő természetű s a kutatás szempontjaiból különböző funkciót betöltő adatokat a kiadvány végig egyforma betűtípussal hozza.

Bár teljes mértékben helyesnek találjuk a szerkesztőknek azt az álláspontját, melyben — hangsúlyozva a bibliográfiák nem öncélú voltát — a gyorsaságot az apróbb következtetlenségből fakadó hibák elébe helyezik, mégis helyes lett volna és aligha késeltette volna jelentős mértékben a bibliográfia megjelenését az, ha a bibliográfiai jeleknél a közhasználatban lévő jelöléseket megőrizték volna.

Mint nem elvi jelentőségű, de félreértésre alkalmat adó következtetlenséget említjük meg a mindjárt az elején található 6. pontot, melynek hibája részben szintén a bibliográfiai jelek következtelen alkalmazásából, részben, véleményünk szerint indokolatlan, túlzott takarékoságból származik. (Marx [Engels]:

Forradalom és ellenforradalom vagy Németország 1848-ban. U. o. és Bp. 1947, 213 p. Ford. és bev. Keszi Imre. Ez utóbbi 1947-ben megjelent fordítás u. i. »Engels : Forradalom és ellenforradalom 1848-ban« címen jelent meg s éppen ezért helyesebb lett volna önálló címszó alatt hozni.)

Hibásnak és a későbbi kiadványok munkáját, az azokban alkalmazandó utalásokat erősen megnehezítő, vagy igen sok ismétlést jelentő módszernek látszik az, hogy az egyes fejezetekben az illető csoportba tartozó, de az ebben a kiadványban foglalt korszaknál lényegesen nagyobb korszakot felölelő, át-fogóbb jellegű kiadványokat következtelenül sok helyen nem emelték ki, hanem a csoporton belül a megfelelő betűrendnél hozzák, míg másutt, nagyon helyesen, az illető csoport élére tették a szerkesztők. Viszont véleményünk szerint a szabadságharc hadműveleteitől kár volt a honvédsereg szervezésére vonatkozó bibliográfiát elszakítani.

Összegezve a Magyar Történeti Bibliográfia 1825—1867. eddig megjelent három kötetének hiányosságait és eredményeit, lemérve annak jelentőségét, hogy ez a kiadvány a magyar történettudomány történetében elsőnek tárja fel ennek a jelentős korszaknak gazdag, szinte teljesnek mondható anyagát, felismerve azt, hogy milyen nagy segítséget jelent ez a bibliográfia az e korrall foglalkozó kutatók számára, csak örömmel és elismeréssel üdvözölhetjük a magyar bibliográfia ezen úttörő munkásait abban a reményben, hogy a közeljövőben megjelenő 4. és az egészet kiegészítő Név- és tárgymutató kötetei után csakhamar követni fogja ezt a kiadványt a Bevezetésben beígért, a következő 1867—1945. terjedő korszak bibliográfiája.

MAGYAR IPARFEJLŐDÉS 1790—1848

MÉREI GYULA

Hol jelsz. me

Méri Gyula művében a magyar iparfejlődés 1790—1848 közötti szakaszáról teljes és kimerítő képet igyekezett adni. Láthatóan arra törekedett, hogy minden egyes problémakört, amely a korszak iparfejlődésével kapcsolatos, behatóan ismertessen.

Ez a törekvése megnyilvánul művének felépítésében. Külön fejezetekben fejti ki és kíséri 1790-től az időrendben négy részre felosztott (1790—1825, 1825—1840, 1840—1848, 1848—1849) korszakon végig — az iparfejlődéssel fennálló kapcsolatok szemelőtt tartásával — az osztrák abszolutizmus Magyarország elleni gyarmati gazdaságpolitikáját, a középnemesség és a burzsoázia blokkjának a gyarmati elnyomás elleni küzdelmét, a feudálizmus részleges felszámolásáért folyó harcot. Szervesen kapcsolja össze az iparfejlődés kérdéseit 1848—1849 függetlenségi harcával és polgári forradalmával.

A négy rész mindegyikében külön fejezetben foglalkozik a munkásság helyzetével, a munkaviszonyokkal, munkafeltételekkel, a gyermekmunkával, a dologházak szerepével. Ismerteti a jobbágymunka felhasználását a tőkés ipari termelés területén.

A tőkés ipar fejlődésének lehetőségeit a belső piac és a kereskedelmi tőkefelhalmozás ismertetésével igyekszik megvilágítani.

Az 1790—1848-ig terjedő három rész mindegyikében öt-öt (összesen tizenöt) fejezetben foglalkozik a hazai kereskedő-tőkések, a hazai céhes kézművesek, az osztrák tőkések, a külföldi iparúzők és a céhenkívüli iparosok magyarországi tőkés ipari vállalkozásaival, valamint a nagybirtokon létesült ipari vállalatokkal.

A tőkés ipari fejlődést közvetlenül tárgyaló fejezetek az ipari vállalkozások egyes adatainak igen részletes ismertetésén épülnek fel, amelyek sok esetben a vállalkozások történetére is kiterjednek. Az átmeneti és a gyáripart megelőző tőkésipari formák, az egyszerű tőkés kooperáció, s a manufaktura keletkezésével kapcsolatban Marx és Lenin megállapításai alapján az egyes adatokon mutatja be, hogy a gyáripart megelőző tőkésipari formák létrejöttében hazánkban is a kereskedőtőkésnek és a céhes keretek közül kiemelkedő kézművesnek volt szerepe. A Marx és Lenin által az átmeneti és a gyáripart megelőző tőkés

ipari formákra megállapított törvényeket az egyes adatokkal kapcsolatban sokféle vonatkozásukban alkalmazza a hazai viszonyokra.

A korabeli magyar tőkés iparra vonatkozó tudományos ismereteink a feltárt és közölt adatok révén nagymértékben bővültek. Mérei Gyula művének kiemelkedő jelentőségét látjuk a magyar iparfejlődés e fontos szakaszára vonatkozó nagyszámú, eddig javarészen ismeretlen adat rendkívül bőséges és ki-
merítő részletességű feltárásában.

Külön emeljük ki, mint példátmutató kezdeményezést, hogy még feltáratlan történelmi adatokra hívja fel a történészek figyelmét, az adatok tárgykörének megjelölésével.

Az iparfejlődés 1790—1848 közötti korszakát a szerző négy szakaszban tárgyalja. *Az első szakaszban*, amely 1790-től 1825-ig terjed, a francia háborúk, a kontinentális zárlat és a mind nagyobb méreteket öltő infláció adott lökést a tőkés ipari fejlődésnek. Az osztrák kormány a magyar kamarai birtokok néhány vasgyárában fegyvergyártásra rendezkedett be. A textiliparban számos kisebb-nagyobb manufaktúra keletkezett, illetőleg fejlődött tovább az 1790-es évet megelőző kezdeteiből. A felhozott adatok közül kiemeljük a hadikonjunktúra alapján létesült Mauthner—Kadisch—Kantz-féle majki (Komárom m.) és az ugyanezen társaság által Pesten és Rákospalotán berendezett két manufaktúrára vonatkozó adatokat, amelyek a manufaktúrán belüli termelési folyamatról, a manufaktúrák szervezetéről, a bedolgozó céhes mesterekkel való kapcsolatokról, a jobbágmunka felhasználásáról és a munkásság helyzetéről adnak kitűnő képet. Az adatok bemutatják még az edénygyártás, a papíripar a szeszgyártás, az üveggyártás, a timáripar, a kamarai és nagybirtokos vasgyártás és még több iparág helyzetét. Az 1811, 1816. évi devalvációval a konjunktúra megszűnt, a tőkésipari vállalatok keletkezésének mozgalma elcsendesedett, sok vállalkozás a fellépő pangás alatt tönkrement. A pangás a külföldi túltermelési válság hatása alatt 1825-ben éri el mélypontját.

1825—1840 között a tőkés ipari vállalkozások fejlődését a lassú megerősödés jellemzi, amivel együtt halad a kereskedelmi és ipari tőkések lassú megerősödése. Ekkor az iparfejlődés fő mozgatója a nagybirtok kapitalizálódási törekvése, melynek nyomán főleg a nagybirtokon cukorgyárak keletkeznek és Pesten, de vidéken is több gépműhely létesül. Az 1838. évi árvíz után Pesten jelentősebb téglagyárak alakulnak, közöttük a Miesbach-féle, a későbbi Drascheggyár alapja. A gácsi posztógyárat gépesítik, az Első Dunagőzhajózási Társaság Óbudán hajógyárat létesít és megkezdik a Pesti Hengermalom építését.

1840 után részben a külföldi tőkés fellendülés, részben a védegyeleti mozgalom hatása alatt egész sor textilvállalat keletkezik. A már meglévő vállalatok megerősödnek, kibővülnek, így pl. a Valero-gyár munkáslétszáma 350-re, több mint kétszeresére növekszik. Néhány más iparág, főleg a szeszipar és vegyészeti ipar szintén jelentősen kibővül. Ekkor keletkeznek Vidacs István, Röck

István, Schlick Ignác, Ganz Ábrahám, Illing Ferenc, a Pesti Hengermalom, stb. öntödei és gépműhelyei. A gépek alkalmazása szélesedik. A kereskedelmi és ipari tőkések megerősödése mindjobban fokozódik.

A magyar iparfejlődés 1790—1848 közötti szakaszának jelentőségét a korszakot lezáró függetlenségi harc és polgári forradalom húzza alá. A tőkés ipari fejlődés foka és szélessége befolyással volt a forradalom jellegének kialakulására, arra, »hogy az 1848—1849-es forradalom ne nemesi felkelés, hanem polgári forradalom legyen«. (Révai József: Marxizmus, népiesség, magyarság.) A szerző által felsorakoztatott adatok meggyőzően bizonyítják, hogy az 1840-es években a tőkés ipari fejlődés fellendült, az 1840 előtt létrejött tőkés ipari vállalkozások megerősödtek és új vállalatok egész sora jött létre. Ugyanakkor a gépi nagyipar sora is sűrűsödött, azaz a magyar iparfejlődés az osztrák gyarmati elnyomás és a feudális rend korlátai között megteremtette az ipari tőkének azt a minimumát, amely lehetővé tette, hogy 1848—1849 polgári forradalom legyen. Révai József e megállapításának az adatok egész sorával való megvilágítása Mérei Gyula munkájának egyik nagy érdeme.

1848—1849 függetlenségi harcának megvívása szempontjából az ipari fejlődés megelőző eredményeinek ugyancsak nagy jelentőségük volt. »Az 1840-es években rohamosan fejlődő ipari tőke, a gyors ütemben növekedő régi és nagyszámban létesülő új ipari vállalkozások szolgáltatták jelentős részben 1848—1849. évi függetlenségi harcunk hadi és hadfelszerelési iparának alapját és tették lehetővé ... honvédhadseregünk fegyverrel, lőszerrel, felszereléssel való ellátását, szabadságharcunk csaknem egy évig való folytatását.« (385. l.) A szerző megállapítását 1848—1849 hadi és hadfelszerelési iparának részletes ismertetésével támasztja alá. Ebből többek között kitűnik, hogy a fegyvergyártás megszervezését a pesti öntödek és gépműhelyek — a Pesti Hengermalom, a Középponti Vasúttársaság, a Lánchíd, Ganz Ábrahám műhelyei — vidéken a kamarai vasgyárak, felvidéki polgári vállalkozók, a Rimamurányi Vasműegylet ózdi gyára és néhány nagybirtokon létesült vasgyár berendezéseinek felhasználása és az üzemek munkásainak áldozatkészsége tették lehetővé. A fegyvergyártás nem ment símán, Kossuth állandó harcban állt a szabotáló ellenséggel. A szabotázs ellen részben az üzemek államosításával védekezett. A honvédhadsereg felszerelésében néhány posztógyár is részt vett. 1849-ben a fegyvergyártás Erdélyben összpontosult. A pesti fegyvergyárat Nagyváradra telepítették át, s Máramaroszigeten, Kolozsvárott, Debrecenben és még több helyen létesültek fegyvergyártó üzemek. A Székelyföldön Gábor Áron öntötte az ágyúkat. A löpörgyártás központja Csikmadarason volt. A honvédhadsereg ruházattal való ellátását a kézműves műhelyek útján szervezték meg.

A könyvnek 1848—1849 hadi és hadfelszerelési iparáról szóló fejezetei Mérei Gyula munkájának kiemelkedő részei. Eddig ismeretlen adatokkal világítja meg függetlenségi harcunk hadiiparát, rámutat az iparfejlődés előző szakasza és a függetlenségi harc megvívása közötti kapcsolatra, lendületes elő-

adásban hozza közelebb az olvasóhoz Kossuth Lajos, Lahner György, Lukács Sándor, Gábor Áron alakját és a mult eseményein keresztül érzékelteti dolgozó népünk mai harcának feladatait.

Mérei Gyula azzal, hogy az 1790—1848 közötti magyar iparfejlődés adatait és a kapcsolatos történeti anyagot könyvében egybegyűjtötte, nagyon értékes, hézgapótló munkát végzett.

Rátérve a könyv hiányosságaira és hibáira, észrevételeinket főleg a könyvnek azokra a fejezeteire összpontosítjuk, amelyek szorosan az iparfejlődést tárgyalják.

Közös hiányosságuk e fejezeteknek, hogy a szerző Marxnak és Leninnek az átmeneti és a gyáripart megelőző tőkés iparfejlődésre vonatkozó megállapításait nem ismerteti összefüggő egészként, e fejezetek tartalmát nem fogja össze elvi keretbe. Ennek következményeként merül fel az a hiba, hogy a marx-lenini megállapításokat nem belső, a fejlődésnek megfelelő összefüggésük, hanem szétszórt adatok véletlen sorrendjében alkalmazza.

A marx-lenini megállapítások alkalmazásának fentemlített hiányosságából következett az iparfejlődés történetének sok fejezetre, egyes, össze nem függő adatokra való szétaprózása. — Marx szerint: »Az átmenet a hűbéri termelési módból kétféleképpen történik. A termelő kereskedővé és tőkéssé lesz... Vagy a kereskedő közvetlenül keríti hatalmába a termelést.« (Marx: Tőke III. 377. l.) A szerző nem elégedett meg az átmenetnek Marx által kijelölt kétféle útjával és az ennek megfelelő két fejezettel, hanem külön fejezeteket szentel az osztrák kereskedők, a külföldi iparosok magyarországi vállalkozásainak, a céhenkívvüli, valamint a nagybirtokon folyó ipari vállalkozásoknak. Ezáltal a marx-i kétféle utat — nem egységes szempontok alapján — ötféle útra aprózta fel. Természetesen tudjuk, hogy ezzel a beosztással a magyar iparfejlődés gyarmati vonásait — a céh-korlátoktól többé-kevésbé mentes vállalkozások szabadabb fejlődési lehetőségét — és a nagybirtok szerepét kívánta kiemelni. A kapitalizmus kibontakozása előtt azonban a magyar iparfejlődés gyarmati jellege szempontjából a Magyarországra irányuló tőke kivételnek sem elvben, sem ténylegesen nem volt kiemelkedő jelentősége; az egyes iparágak céhenkívvüli-ségének véletlen volta, valamint az, hogy a nagybirtok vállalkozásai jórészen kereskedő tőkések bérletében voltak, nem indokolta a politikai gazdaságtan klaszszikus vonalától való eltérést. A szerző a felállított fejezeteket nem is tudta megfelelően felhasználni. Az adatok gyakran szerepelnek más fejezetben, mint ahol a helyük lenne: a céhenkívvüli vállalkozók között találunk külföldi, a külföldiek között magyar, a céhenkívvüliek között nagybirtokos vállalkozásokat stb.¹ A felépítés sok fejezetre való tagolása fokozta az adatok szétaprózottságát.

A marxizmus-leninizmusnak a politikai gazdaságtan körébe eső megállapításai alkalmazásuk vagy ismertetésük folyamán pontos, világos, igen gondos szövegezést igényelnek. A könyvben általában eléggé gyakori a nem szabatos, pon-

gyola fogalmazás, ami különösen a politikai gazdaságtan körébe vágó szövegeknél, de másutt is a tartalom zavarosságára, érthetlenné válására vezet. Példaként a könyv első része első fejezetének első és második bekezdését idézzük.

»A kereskedelmi tőke felhalmozásának klasszikus formáját Marx írta le a Tőkében. Megállapította, hogy az eredeti tőkefelhalmozás egyik mozzanata a kereskedelmi tőke felhalmozása. Magyarországon a klasszikus fejlődéstől eltérő módon folyt le a kereskedelmi tőke felhalmozása. Nem annyira a csak kis mértékű belső áruforgalom fejlődésének következményeként, mint elsősorban és túlnyomórészt a külkereskedelem révén. A következőkben a kereskedelmi tőke felhalmozásának ezt az oldalát mutatom be.

A kereskedelmi tőke ezt a szerepét Magyarországon a XVIII. század első felében kezdte játszani.«

Az idézet tartalma zavaros és érthetetlen.

A hiányos szövegezésből eredő tartalmi hibára a következő példát említjük fel: »... a céhmester kilép a céh keretei közül, széttöri az üzeme fejlődését gátló céhes bilincseket és előbb még csak egyszerű tőkés kooperáción alapuló üzemet létesít, később szerves vagy heterogén manufaktúrát.« (92. o.) Ezzel szemben »az egyszerű kooperáció még manapság is uralkodik azokban a termelési ágakban, ahol a tőke nagyban termel, anélkül, hogy a munkamegosztás vagy a gépek jelentős szerepet játszanának.« (Marx: Tőke I. 362. o.) A fejlődésnek a szerző által ismertetett útja tehát csak egyes esetekre vonatkozik és meg kellett volna említenie, hogy más esetekben az egyszerű tőkés kooperáció végleges formája a kézművesiparból kialakuló tőkés iparnak.

A marxizmus-leninizmus alkalmazásának hiányosságaiból és hibáiból következett az adatok szétszórása és ebből, hogy az átmeneti és a gyáripart megelőző tőkés ipari vállalkozások szerkezeti felépítéséről — az ennek megfelelő szempontok szerint rendezett adatok hiányában — a hazai viszonyokat jellemző általános képet nem kapunk. Az egyes, szétszórt adatok alapján viszont a szerző az adatok elégtelensége következtében nem kellőképp alátámasztott megállapításokhoz jut. Pl. egy bútorasztalos üzemének fejlődéséről szóló adatok alapján (88—90. o.) az üzem szerkezetét 1803-ra vonatkozóan egyszerű tőkés kooperációnak, 1805-re vonatkozóan heterogén manufaktúrának jelöli meg, holott az adatok, amelyekre a szerző hivatkozik, nem elégségesek a következtetés levonására.

Hiányoljuk a munkában, hogy a korszak egyes periódusaiban lejátszódott iparfejlődésről — sem a formák, sem az iparágak, sem a fejlődés mérete szempontjából — nem nyújt a fejlődést tényszerűen kimutató összehasonlító képet. Az adatok felsorakoztatása csak statikusan jellemzi a korszak tőkés iparát, a fejlődés mozgásában láthatatlan marad. Nem is használja fel a fejlődés bemutatására rendelkezésre álló lehetőségeket. Így pl. a Magyarországon 1841-ben alkalmazásban volt gőzgépekről szóló Czoernig-féle összeállítást

(264. o.) nem állítja szembe az 1852-re vonatkozó közismert gőzgépstatistikával, pedig összehasonlításuk alapján igen jól be lehet mutatni a gépi nagyipar 1840—1849 közötti fejlődését.

De a tőkés ipari fejlődésnek nemcsak a mozgása hiányzik a munkából, hanem a statikus kép is hiányos, mert azt, hogy az egyes átmeneti formák és az egyes iparágak egymás közötti arányában melyiknek milyen a súlya, a szerző nem állapítja meg, az adatok alapján pedig alig lehet lemérni. Az adatok sokasága ellenére ugyanis feltehető, hogy nem meritik ki a korabeli tőkés ipar egészét, sőt lényeges területeit sem. Erre a feltevésre vezet pl. az, hogy nincsen adat a malomiparról, amelyben pedig az egyszerű tőkés kooperáció korai kialakulása éppen annyira kézenfekvőnek látszik, mint pl. a sokkal kevésbé elterjedt, lényegesen kisebb jelentőségű timáriparban, amely viszont sok adattal szerepel a könyvben.

Hibája a könyvnek, hogy az egyes adatok tárgyalásának terjedelme nem áll arányban fontosságukkal. Pl. a sasvári manufaktúrának, amely 20 000 emberrel dolgozott 2½ oldalt, Dillinger kalaposnak, aki 11 emberrel dolgozott, 2 oldalt szentel a szerző.

Komoly hibája a könyvnek az egyes adatok feleslegesen részletes ismertetése, ami nehézzé, fárasztóvá, az egyszerű olvasó számára élvezhetetlenné és érthetetlenné teszi. Nemcsak a saját véleményemet, hanem számos olvasó véleményét foglalhatom össze a közmondásban: a sok fától nem látni az erdőt. A feleslegesen részletezett adatoktól nem látni a szerző mondanivalóját.

Súlyosbítja a könyvnek ezt a hibáját, hogy sem az egyes részeket, sem a munka végét nem zárja le összefoglalás, ami hozzásegítené az olvasót ahhoz, hogy a munka lényeges eredményeit megismerhesse. Amikor az olvasó a könyv végéhez ér, ez a kérdés merül fel benne: Melyek tulajdonképpen a magyar iparfejlődés 1790—1848 közötti szakaszának lényeges vonásai? Választ erre a szerző nem ad.

Az ismertetés befejezéseként a könyv bőséges adatanyagára támaszkodva, megkísérlem az 1790—1848 közötti magyar iparfejlődés lényeges vonásait felvázolni.

1790—1848 között Magyarország iparában a kézművesség, illetőleg a kisárutermelés uralodik. Mellette azonban megjelennek a tőkés ipar átmeneti, valamint a gyáripart megelőző formái is. Az utóbbiak: az egyszerű tőkés kooperáció és a manufaktúra az összekötő láncszemek a kisárutermelés és a gépi nagyipar között. Ezek a tőkés ipari formák adják meg az 1848—1849-et megelőző fél évszázad magyar ipari fejlődésének jellegét és vezetnek el a korszak végén megjelenő gépi nagyipar kezdeteihez.

Az 1790—1825 közötti első fellendülési szakasz ipari fejlődésének előterében a textilipar és a vasgyártás állt. Az 1810-es évek közepéig tartó konjunk-

túra alatt a textiliparban számos kisebb-nagyobb manufaktúra keletkezett, illetőleg fejlődött tovább az 1790-es évet megelőző kezdeteiből. A sasvári manufaktúra 20 000, a magyaróvári manufaktúra 3000, a Valero-selyemgyár 150, a Mauthner—Kadisch—Kanitz-féle manufaktúrák 300 főnyi munkáslétszámát tekintetbe véve megállapíthatjuk, hogy a tőkés ipar fejlődésében Magyarországon is, mint általában a nyugati tőkés országokban, a textilipar haladt az élen. A magyarországi nagyobb textilmanufaktúrák az 1810-es évek közepéig tartó konjunktúra lezajlása után azonban az osztrák gyarmati elnyomás következtében fejlődésükben megálltak, összezsugorodtak, részben megszűntek. — A vasgyártás is főleg a hadikonjunktúra alapján a kamara és a nagybirtok kohóinak fejlődésében jelentkezett. Ez a fejlődés azonban sokkal szilárdabb volt, mint a textilipar fejlődése, a pangás évei alatt nem hanyatlott le. A textilipar és a vasgyártás tőkés fejlődése mögött az edénygyártás, a papíripar, a likőr- és szeszgyártás, az üveggyártás és a timáripár — főleg egyszerű tőkés kooperációs formákban — messze elmaradt.

A másfél évtizedig tartó pangás alatt 1825—1840 között a tőkés ipari fejlődést a textilipar teljes háttérbe szorulása és a cukoripar kiemelkedése jellemzi. 1830—1840 között kb. húsz, a korszak viszonyai között jelentősebb cukorgyár keletkezett főleg a nagybirtokon. De akadt közöttük polgári vállalkozás is. Az előző fellendülési szakasz jelentős textiliparának elpusztulásával a gyáripart megelőző tőkés ipari formák sokat veszítettek jelentőségükből. A manufaktúrák szerepe csökkent és az egyszerű tőkés kooperáció a döntő forma, amely — esetleg csekély gépi felszereléssel kibővülve — változatlanul maradt fenn a gépi nagyipar uralma idején is. — A harmadik, és legfontosabb jellemzője a gépi nagyipar kezdete. Az 1841. évi Czoernig-féle összeállítás szerint 9 gőzgép 100 lóerővel, Mérei Gyula kiegészítése szerint 11 gőzgép 125—130 lóerővel volt ekkor Magyarországon alkalmazásban. Közülük hat, kb. 75 lóerővel iparvállalatokban.

A második fellendülési periódusban (1840—1848) ismét a textilvervállalatok alakulása került előtérbe elsősorban a védegyleti mozgalom hatása alatt. A már meglévő vállalatok is kibővültek. A magyar tőkés ipari fejlődésnek ezt a szakaszát azonban nem a textilipar, hanem a vasöntő, gépjavító és gépgyártó üzemek, valamint a gépi nagyipar keletkezése jellemzi. Az 1848—1849-es évekről gőzgépstatisztika nem maradt fenn, viszont 1841-től 1848-ig feltehetően előrehaladt a gépi nagyipar fejlődése. Mivel pedig a fejlődés zöme nyilván nem a szabadságharc bukását követő két esztendőre, hanem a megelőző 8 évre esett, eléggé megközelítő tájékoztatást nyerhetünk egy 1852. évi gőzgépstatistikából. Ennek adatai szerint 1852-ben 74 gőzgép 1115 lóerővel működött a magyar gyárakban az 1841. évi 6 gőzgép, illetőleg 74 lóerővel szemben. (Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik. Wien, 1864.) Ugyanakkor az iparágak egész sorában kibővült a gépek alkalmazása.

Ezek voltak a fő vonásai a magyar tőkésipar fejlődésének 1790—1848 között.

Végezetül felhívom a szerző figyelmét arra, hogy hiányt pótolna, ha a »Magyar iparfejlődés 1790—1848«-ról az elhangzott bírálatok figyelembevételével rövid, népszerű változatot írna.

Sándor Vilmos

¹ Pl. a 110. oldalon a céhen kívüli iparvállalkozások között szerepelnek a Koburg, Koháry, Schönborn-Buchheim-féle nagybirtokon keletkezett vasművek. A szerző fejezet beosztása szerint azonban a nagybirtokon keletkezett ipari vállalkozások között kellene szerepelniök.

TARTALOMJEGYZÉK

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK

<i>Világhy Miklós</i> : A szocialista gazdaság fejlődésének feltételei a szovjet és a magyar jog tükrében	3
<i>Zádor Imre</i> : A materialista lélektan jelentősége és helye	27
<i>Pach Zsigmond Pál</i> : A majorsági gazdálkodás Magyarországon	39
<i>I. Tóth Zoltán</i> : A Szemere-kormány nemzetiségi politikája (1849)	69

AZ AKADÉMIAI ÁLLANDÓ-BIZOTTSÁGOK MUNKÁJÁRÓL

<i>Kovács István</i> : A Jogi Állandó Bizottság munkájáról	93
--	----

KÖNYVISMERTETÉSEK

<i>Waldapfel Eszter</i> : Magyar Történeti Bibliográfia 1825—1867 I., II., III. kötétéről	103
<i>Sándor Vilmos</i> : Mérei Gyula, Magyar iparfejlődés 1790—1848 című munkájáról	107

302205

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI
SZABÓ IMRE

II. KÖTET 2. SZÁM

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1952

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

II. TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztőbizottság tagjai

FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

Szerkeszti

SZABÓ IMRE

Technikai szerkesztő

SZABOLCS OTTÓ

SZERKESZTŐSÉG : BUDAPEST, V., NÁDOR-U. 12.

KIADÓHIVATAL : BUDAPEST, V., ALKOTMÁNY-U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg és az Akadémia II. osztályának előadóüléseinek bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven nyomtatásban még meg nem jelent értekezéseket közölnek a társadalmi-történeti tudományok (történelem, filozófia, klasszika-filológia, régészet, művészettörténet, néprajz, pedagógia, jog, közgazdaságtan, földrajz) köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

Kéziratok a következő címre küldendők :

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
Budapest, V., Nádor-u. 12.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Minden szerzőt megjelent munkájáért 100 különlenyomat és nyomtatott 40 000 »n«-enként 400.— Ft tiszteletdíj illet meg. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára belföldi címre 20.— Ft, külföldi címre 30.— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány-u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámú száma 04-878-111-48), külföldi megrendelések a »Kultúra« Könyv- és Hírlap Kereskedelmi Vállalat (Budapest, VI.; Sztálin-út 2., Magyar Nemzeti Bank egyszámú száma 45-790-057-50-032) útján eszközölhetők.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegennyelvű folyóiratokat adja ki :

1. *Acta Historica*
2. *Studia Historica*
3. *Acta Archaeologica*
4. *Acta Ethnographica*

Acta Historica szerkesztősége : Budapest, VIII., Puskin-u. 26.

Studia Historica szerkesztősége : Budapest, VIII., Puskin-u. 26.

Acta Archaeologica szerkesztősége : Budapest, V., Alkotmány-u. 21.

Acta Ethnographica Szerkesztősége : Budapest, Egyetem, Néprajzi Intézet, VIII., Trefort-u. 8.

A FIZIKAI IDEALIZMUS BÍRÁLATA*

FOGARASI BÉLA

akadémikus

(Vázlat)

Az ú. n. »fizikai« idealizmus klasszikus bírálatát *Lenin* adta meg több mint 40 évvel ezelőtt »Materializmus és empiriokriticizmus« című halhatatlan művében. *Lenin* kimutatta, hogy a burzsoa fizikusok : Mach, Avenarius, Poincaré és mások a fizikai kutatásokból helytelen idealista következtetéseket vonnak le. Idealizmusuk alapja lényegében azonos azzal a szubjektív idealista filozófiával, amely Berkeley XVIII. századbeli ír püspök nevéhez fűződik. Ennek a világnézetnek a hívei szerint nem tudhatunk semmit a bennünket körülvevő külső anyagi világról, hanem csak a mi érzékleteinkről és képzeleteinkről beszélhetünk. Hogy ezek az érzékletek és képzetek mit tükröznek vissza, azt szerintük nem tudhatjuk, sőt egyes szubjektív idealista filozófusok szerint az ilyen kérdéseknek még feltevése is értelmetlen. A XIX. század végén és a XX. század elején egyes filozófusok, különösképpen pedig filozófiával is foglalkozó fizikusok felújították ezeket a nézeteket és azt állították, hogy a fizika legújabb vívmányainak is ezek a filozófiai következtetések felelnek meg. Szerintük a fizikus nem ismer meg tőle függetlenül objektíve létező jelenségeket, hanem csak saját méréseit, észleleteit, amelyekről nem lehet azt mondani, hogy azok a megfigyelőtől független tárgyi valóság visszatükröződései.

Lenin zseniális művében szétzúzta a fizikára hivatkozó idealista filozófiai irányzatokat. *Lenin* fényesen megvédte a dialektikus materializmus tanait és a természettudomány *Engels* halála óta elért eredményeinek általánosítása alapján alkotó szellemben továbbfejlesztette azokat.

Mi a helyzet ma az idealizmus és a materializmus között folyó harc frontján? A dialektikus materializmus nagy győzelmeket aratott, a Szovjetunióban milliók és milliók tudatos világnézetévé vált. A szovjet fizikusok és természettudósok nagy többsége ma már a dialektikus materializmus tanait nemcsak ismeri, hanem értékesíti a tudományos kutatásban is. Ugyanez a folyamat megy végbe a népi demokratikus országokban. Erősödött a dialektikus materializmus befolyása a haladó szellemű tudósok között a kapitalista országokban is. Ugyanakkor azonban meg kell állapítani, hogy a nyugati fizikusok nagy többsége a »fizikai«

* A Magyar Tudományos Akadémia 1952. évi nagygyűlése keretében a II. osztály f. év. május 29-i ülésén tartott előadás. Az előadás teljes szövege a *Filozófiai Évkönyv* I. kötetében jelenik meg. (Sajtó alatt.)

idealizmus hatása alatt áll. Ez a fizikai idealizmus nem azonos azzal, amelyet klasszikus művében Lenin megbírált. Pontosabban szólva: azonos és még sem azonos. *Azonos*, amennyiben a jelenkori fizikai idealizmus *lényege* a machizmus és a lenini bírálat érvényes minden döntő filozófiai kérdésben, azokra a ma divatozó elméletekre is, amelyeket a fizikai idealizmus hívei terjesztenek. *Nem azonos* azonban, amennyiben a jelenkori fizikai idealizmus fontos új mozzanatokot mutat fel.

Röviden összefoglalva ezek az új mozzanatok a következők:

1. Az idealizmus közvetlenebbül kapcsolódik magához a fizikai elmülethez, mint Máchnál.

2. Sokkal nagyobb szerepet játszik benne a *formalizmus*, nevezetesen a matematikai formalizmus, mint Mach és Avenarius tanaiban.

3. A kérdések súlypontja átment az okság és determinizmus kérdésére. Ugyanakkor, amikor a jelenkori fizikai idealizmus új formába öltöztetve adja elő a szubjektív idealizmust, döntő erőfeszítéseit arra irányítja, hogy megdöntse a materializmus felfogását az okság és a determinizmus kérdésében.

4. Az új fizikai idealizmus az összes kérdésekben a nagy testek fizikája és az atom és részei tulajdonságaival foglalkozó mikrofizika közötti ellentmondásokat helyezi előtérbe és idealista tételeit a mikrofizika értelmezésére alapozza.

5. Sokkal nyíltabb és kiélezettebb formában jelenik meg az idealizmus fideista (tehát a hitet a tudomány fölé helyező) jellege.

Ezeknek a mozzanatoknak társadalmi és ismeretelméleti gyökerei vannak. Társadalmi vonatkozásban az idealizmus ma nemcsak általában a burzsoázia, hanem a szocializmus táborával szembenálló rabló imperializmus szükségleteinek felel meg, amelyek agresszív, háborús jellege sokkal nyilvánvalóbb, mint ez az első világháború előtt volt. Ismeretelméleti vonatkozásban az idealizmus a jelenkori fizikának azon nehézségeiből táplálkozik, amelyeket a relativitás-elmélet, mindenekelőtt azonban az atomfizika és a kvantumelmélet hozott felszínre.

Ez a helyzet köteleességünké teszi, hogy *rendszeres vizsgálat és bírálat* tárgyává tegyük a jelenkori fizikai idealizmust.

A szubjektív idealisták nézeteiket látszólag csak a mikrofizika világára korlátozzák, de ez nem más, mint taktikai manőver, amelyet azért hajtottak végre, mert a machizmus eredeti formájában nyilvánvalólag csődöt mondott és a fizikusok között nem talál hitelre. A valóságban a *jelenkori fizikai idealizmus nem nyújt új felfedezéseket, hanem a régi 40–50 év előtti fizikai idealizmus régen megcáfolt érveinek új formában való felújítása*. A dialektikus materializmusnak a megfigyelő alany és a megfigyelt tárgy viszonyára vonatkozó álláspontját bámulatós mélységgel fogalmazta meg Lenin, aki rámutatott, hogy az anyag és a tudat ellentétének csak annyiban van abszolút jelentősége, amennyiben meghatározza, hogy melyik elsődleges (az anyag) és melyik másodlagos

(a tudat). Lenin ezen tétele elvileg magában foglalja a fizikai idealizmus álláspontjának bírálatát és az általa nem ismert legújabb Bohr—Heisenberg-féle változat bírálatának is megadja alapjait.

A kvantummechanika nagyjelentőségű új tudományos eredményekhez vezetett, de a fényes első siker után fellépő nehézségek alapján kiderült, hogy tökéletlen, provizorikus elmélet. Egy elmélet tökéletlensége, provizorikus jellege nem veszélyes, ha ennek tudatában vagyunk. A kvantumelmélet befolyásos képviselői azonban dogmává emelték az elméletnek azt a formáját, ahogyan azt 1925—27-ben kidolgozták. Az elmélet tökéletlensége és dogmatizálása idealisztikus, felfogásokhoz vezetett és az idealisztikus nézeteket az elmélet provizorikus, tökéletlen voltának elködösítéséhez használják fel. Ez az idealizmus különleges tudománygátló funkciója. Ez természetesen karöltve jár az idealizmusnak másik, a társadalmi reakciót szolgáló világnézeti funkciójával.

Az agnoszticizmus Engels szerint az az irányzat, amelynek hívei — az agnosztikusok — a világ megismerhetőségének vagy legalább is teljes megismerhetőségének lehetőségét tagadják. Az agnoszticizmus ma a szubjektív idealizmus burkolt, álarcot öltött formája, amely alkalmas arra, hogy megtévessze a filozófiában és a filozófia történetében járatlan természettudósokat. A világra vonatkozó tudásuk *adott* határaiból azt a következtetést vonják le, hogy a tudásnak, a megismerésnek *elvi* határai vannak. Lenin részletesen leleplezte Mach és társai agnoszticizmusát. Napjainkban Bohr, Heisenberg és mások új család bizonyításokkal igyekeznek az agnoszticizmust — melyet ők pozitívizmusnak neveznek — a fizikába becsempészni és korunk egyetlen »tudományos álláspontjának« feltüntetni. A legújabb agnoszticizmus fő ütőkártyája az *ú. n. »bizonytalansági reláció«*, amely szerint abból, hogy egy elektron helyét és idejét nem lehet egyidejűleg pontosan megmérni, a fizikai idealizmus azt a következtetést vonja le, hogy itt az emberi megismerés elvi határaihoz jutottunk.

Az agnosztikusok arrairányuló törekvése, hogy a megismerést minden áron elvileg korlátozotttnak nyilvánítsák, oda vezet, hogy azt, amit bizonyítani nem tudnak, posztulátumként, követelményként állítsák fel. Ezzel aztán végkép búcsút mondanak a tudománynak. Az agnoszticizmusnak nemcsak ismeretelméleti, hanem társadalmi gyökerei is vannak. Ők dogmatizálni és kanonizálni akarják a tudás mai korlátait és ezzel megállapítani, vagy éppen visszafordítani a történeti fejlődést, a haladást. A gyakorlat azonban fényesen bizonyítja a szubjektív idealisták érvelésének csődjét, vagyis azt, hogy az atomok világáról igenis van reális tudásunk.

A determinizmus és az okság — az események okszerű összefüggésének — tagadása a reakciós idealizmus egyik legártalmasabb, legveszélyesebb megnyilvánulása. Veszélyes tudományosan, mert zűrzavart teremt a fizikusok fejében és akadályozza a kutatók merész lendületét, önbizalmát, alkotó kezdeményezését, olyan irányban befolyásolja őket, hogy lemondjanak a valóság tör-

vényeinek és oksági összefüggéseinek feltárásáról és statisztikai valószínűségének megállapítására, illetve a valóságtól eltávolodó matematikai formalizmusra szorítkozzanak. Ezt a kvantummechanika nagy sikerei után bekövetkezett egyhelybentopogás világosan mutatja. Veszélyes társadalmilag, mert a természet és társadalom törvényszerűségeinek tagadása útján ideológiailag lefegyverzi, demobilizálja a dolgozó tömegeket és gátolja azokat abban, hogy a társadalom törvényeinek felismerése útján megdöntsék a kizsákmányoláson és elnyomáson alapuló tőkés társadalmi rendet, hogy felépítsék a népek baráti közösségét és az emberi jólét és boldogság érdekében átalakítsák a természetet.

A fideizmus tágabb értelmében olyan felfogás, mely a hitet, az ú. n. irracionális szellemi képességeket, az intuíciót, a megfoghatatlan élményt helyezi a tudás, a tudományos gondolkodás fölé. Lenin egyik legnevezetesebb megállapítása, hogy az idealizmus elkerülhetetlenül fideizmushoz vezet. Ez következik abból, hogy az idealizmus a tudomány módszerével és eredményeivel szembenálló tudománytalan, tudományellenes filozófiai irányzat. Lenin a machizmust többször *felhígított*, legyengített fideizmusnak nevezi. A jelenkori fizikai idealizmus már nem felhígított, hanem koncentrált, tömény fideizmus. S ez nem véletlen, hanem az utolsó évtizedekben kialakult helyzet következménye. A nemzetközi reakciónak, mely két világháborút is idézett elő s egy harmadik világháború kirobbantásán fáradozik, a nyílt, a koncentrált fideizmusra van szüksége. Ezért ad a nyugati imperialista sajtó és rádió olyan tág teret a fizikai idealizmus legreakciósabb képviselőinek.

A lenini útmutatásokat követve feltártuk, hogy milyen szerepet játszik a jelenkori fizikai idealizmus a pártok harcaiban, az osztályharcban, a háború és a béke táborának harcában. Bohr, Heisenberg, Born, de Broglie, Dirac, Pauli, Weizsäcker, Jordan, March mind azt állítják, hogy az új fizika eredményeiből a materializmus helytelenségét és az idealizmus helyességét bizonyító új ismeretelméleti következtetések vonhatók le. Mi kimutattuk, hogy mindezek a fizikusok, már előzőleg felállított idealisztikus, filozófiai dogmáikat beviszik a fizikába és mindenféle bűvészmutatványok segítségével azt a látszatot igyekeznek kelteni, hogy e dogmákat a fizika eredményeiből vonják le, mint következtetéseket. Kimutattuk, hogy következtetéseik álkövetkeztetések, bizonyításaik álbizonyítások s logikai hibákon, illetve logikai cselfogásokon, szofizmákon alapulnak.

Reméljük, hogy ezzel hazai vonatkozásban hozzájárultunk a reakciós idealizmus befolyásának felszámolásához, a dialektikus materializmus győzelmének megszilárdításához.

HOZZÁSZÓLÁSOK

Fogarasi akadémikus előadásához

ALEXITS GYÖRGY akadémikus

Fogarasi akadémikus előadásában több ízben hangsúlyozta, milyen jelentős szerepe van a matematikával való visszaélésnek az újabb idealista fizikai világkép kialakításában. Valóban az a helyzet, hogy az idealisták néha szinte bámulatos ügyességgel csavarják ki a matematikai képletek értelmét, aminek eredményeképp sikerül azután az anyagból nem-anyagot faragniok. Hozzászólásomban a matematikával elkövetett visszaélések módszerének néhány kérdésével szeretnék foglalkozni.

Ismeretes, hogy a fizikus a matematikai módszer alkalmazhatósága kedvéért a vizsgált jelenséget olyan matematikai tárgyalásra alkalmas modellel helyettesíti, amely az illető jelenségnek matematikailag nehezen vizsgálható tulajdonságai helyett más, matematikailag jobban hozzáférhető, de a jelenség lényegét el nem torzító tulajdonságokat vezet be. Így például az áramló folyadékok bonyolult viszonyait ez idő szerint csak úgy tudjuk a matematikai tárgyalás számára hozzáférhetővé tenni, hogy a tényleges viszonyokat a probléma természetének megfelelő modellel helyettesítjük: véges csövek helyett végtelen hosszú csövekre írjuk fel differenciálegyenleteink határfeltételeit, további határfeltételként feltesszük, hogy a cső falánál a folyadék áramlási sebessége 0, stb. A fizikai jelenségnek matematikai modellel való helyettesítése az *egyetlen lehetőség* arra, hogy az anyagi világról exakt, kvantitatíve is helyes képet alkothassunk.

A reális világ jelenségeinek matematikai modellel való helyettesítése egyáltalában nem jelenti a valóság meghamisítását, ez csupán az absztrakció különleges módja. Annyira jogosult tehát, mint általában az absztrakció. A matematikai modellnek tehát hasonló feltételeket kell teljesítenie, mint az anyag egyéb absztrakt tükrözési formáinak. Tekintve azonban, hogy a matematikai modell azt a feltevés is tartalmazza, hogy segítségével összes lényeges tulajdonságokat tartalmazóan tükröztük vissza a vizsgált anyagi folyamatot: a matematikai modell ennyiben hipotétikus jellegű is és így eleget kell tennie a hipotézisekre vonatkozó logikai követelményeknek, amelyek közül csupán a következőt idézem: »A hipotézis felállításánál és kifejtésénél *tudatosítanunk* kell annak hipotézis jellegét. A helyes tudatosítás nem azt jelenti, hogy a hipotézis tudományos jelentőségét kétségbevonjuk, hanem annak tudatát, hogy a hipotézis *még nem* tudományosan beigazolt elmélet.« (Fogarasi: Logika, 261. 1.) Ezt a követelményt fokozottan figyelembe kell venni a matematikai modell esetében, mert konstrukciójánál még azt a speciális követelményt is teljesíteni kell, hogy a modell *matematikailag kezelhető* legyen. Ez a körülmény azért int fokozott óvatosságra, mert bonyolult fizikai viszonyok esetén a fizikus a *modell matematikai kezelhetősége* kedvéért gyakran *nagyobbfokú egyszerűsítésre kényszerül, mint ami-*

lyent fizikusként végezt volna, ha kezében lennének a kevésbbé leegyszerűsített eset tárgyalása számára is a matematikai eszközök.

Példaként megemlítem, hogy Jánossy akadémikus a Központi Előadói Iroda szakcsoportjának egyik ülésén kimutatta, hogy a korpuszkula—hullám kettősség lényegesen jobban megvilágítható volna, ha a Schrödinger-féle differenciálegyenletbe bizonyos feltételeket teljesítő, úgynevezett zavaró tagot lehetne bevezetni. Ennek legfőbb akadályja, hogy akkor a Schrödinger-egyenlet elvesztené lineáris jellegét és ezzel együtt néhány matematikai szempontból fontos tulajdonságát, amelyek a lineáris differenciálegyenletek elméletéből következnek. Lehet-e ebből a matematikai nehézségből arra következtetni, hogy a Schrödinger-féle differenciálegyenlet a részecskék természetének *véglegesen* helyes matematikai kifejezése? Nyilván nem. Az egyetlen helyes következtetés csupán az, hogy a fennálló nehézségek *egyelőre* nem adnak módot a fizikai elméletnek ezen az úton való továbbfejlesztésére. Ezzel azonban egyszersmind azt is leszögeztük, — és ez filozófiai szempontból fontos, — hogy a Schrödinger-egyenlet fizikai tartalmának elfogadására nem csupán az anyagról alkotott fizikai képünk, hanem még egy szubjektív elem is kényszerít, t. i. matematikai ismereteink szegénysége a nem-lineáris differenciálegyenleteket illetően.

Az atomelméletben azonban hemzsegnek a példák ennek a helyes okoskodásnak a megfordítására, amennyiben a matematikai modell modell-voltát félredobva, a nehezen megismerhető anyagi valóság helyett, a matematikai modell segítségével elért eredményt általánosítják, érvényességi határát kiterjesztik és az általánosított modellt teszik meg valóságnak. Ez az eljárás önmagában még nem volna hibás, ha közben számot vetnének az állítások hipotétikus kiegészítő jellegével s azt mondanák, hogy a kép nem feltétlenül igaz, de a kutató számára heurisztikus érték lehet. A fizika történetében számtalan olyan esetet ismerünk, amikor ilyesmi történt. Elég talán a súlytalan éterre emlékeztetnünk, vagy a távolbaható erőkre. Az idealista atomfizikusok akkor követik el a döntő hibát, amikor hipotéziseik hiányaiból erényt csinálnak és azt mondják, hogy épp hibáikban rejlik az értékük, mert ezek fizikai világképünk megjavítását szolgálják. Ez persze matematikai eszközökkel elkövetett otromba torzítás, amelyet lehetetlen volna megérteni, ha nem ismernénk a mögöttük működő társadalmi erőket.

Ugyancsak a matematikai módszerrel való visszaélés rejlik a determinizmus és valószínűségszámítás mesterkélt szembeállításában is. Emögött nemcsak fizikai, hanem matematikai köntösbe öltöztetett idealista torzítás is rejlik. Arra a felfogásra gondolok, amely szerint a valószínűségszámítás nem objektív igazságokat, hanem csupán statisztikailag konstataálható gyakoriságok bekövetkezését fejezi ki. Ez a felfogás egyáltalában nem igaz. Nagyszámú eseményre a valószínűségszámítás *ugyanolyan* exakt törvényeket állapít meg, mint ahogy egyetlen esemény exakt lefolyását teljesen jellemezheti egy differenciálegyenlet. Igen

tanulságos erre nézve az a Steinhaus által megkezdett, majd Egerváry és Turán által továbbfejlesztett vizsgálat, amely nagyszámú pontsokaságnak rugalmas ütközés törvényei szerinti mozgását vizsgálja. Itt egy *tökéletesen determinált* eset vizsgálatáról van szó, s az eredmény filozófiai érdekessége abban áll, hogy *a valószínűségszámítási és a klasszikus determinisztikus tárgyalás hasonló eredményre vezet*. Nem az tehát a helyzet, hogy a valószínűségszámítás *azért* vezet helyes eredményre, *mert* indeterminált, véletlen jelenséget ír le, hanem azért, mert az objektív valóság *egyik* helyes tükrözése. Nem az tehát az igazság, amit — egyébként minden indoklás nélkül — a szubjektív filozófia matematikus hívei állítottak, hogy t. i. a valószínűségszámítás alkalmazhatóságának valamilyen misztikus véletlen az oka, hanem épp fordítva: a misztikus véletlen birodalma mindinkább összehúzódik — hála a valószínűségszámítás exakt törvényeinek. Amikor a fizikai idealisták a determinizmussal a valószínűség fogalmát állítják szembe, alaptalan dolgot állítanak. Helyesen azt kellene mondaniok: ismereteink korlátai miatt jelenleg nem tudjuk ugyan megmondani bizonyos jelenségek *létrejöttének* az összes okait, de addig is segítségünkre van a jelenségek tanulmányozásában a valószínűségszámítás. Ők azonban fejetetejére állítják a dolgokat és így okoskodnak: bizonyos atomi jelenségek leírása olyan matematikai modellel lehetséges, amely csupán a valószínűségszámítás módszereire reagál; ebből a modell megfelelő interpretációja után azt következtetik, hogy az illető jelenségnek *a valóságban* nincs is oka. Nyilvánvaló, hogy az ilyen hibás okoskodás még akkor sem állhatja meg a helyét, ha segítségével valamilyen fizikai jelenség látszólagos magyarázatát sikerülne is megadni.

Egyáltalában nem véletlen, hogy a fizikai idealizmus éppen a matematikai módszerrel való visszaélést választja egyik hatásos fegyverének. A misztikus vagy nyíltan fideista világkép ugyanis napról-napra jobban hitelét veszti a tömegek előtt. Ezzel szemben a matematika hitele napról-napra növekszik anélkül, hogy a matematika technikájában széles rétegek járatosak volnának. A valóság *matematikai frazeológiával* való meghamisítása tehát egyrészt nehezen kontrollálható, másrészt a *matematika tekintélyével* alátámasztott új miszticizmusként tálalható a tömegek felé. Ez az oka annak, hogy a pápa éppen a matematikai frazeológiával elködösített idealista fizikai világképet választotta a katolikus teológia új természetfilozófiai alapjának. A modern matematikai technika segítségével való ködösítés terén persze további hamisítási lehetőségeik is vannak a fideistáknak. A matematikai logika ugyanis azt tanítja, hogy egyetlen hamis tételből levezethető bármely igaz vagy hamis állítás. Ha a fideisták megtalálnák a módot a matematikai logika technikájának saját céljaikra való felhasználására, elég lenne egyetlen nehezen felismerhető hamis állítást igaznak elfogadniok és akkor kellő ügyességgel matematikai formalizmust szerkeszthetnének akár a pápai csalhatatlanság dogmájának a bizonyítására is.

RÉNYI ALFRÉD akadémiai levelező tag

Fogarasi Béla akadémikus előadásában igen világosan megmutatta, hogy milyen új formákat öltött a fizikai idealizmus azóta, hogy Lenin a korabeli fizikai idealizmust »Materializmus és empiriokriticizmus« című munkájában leleplezte; ugyanakkor alapos és átfogó bírálat tárgyává tette a legújabb fizikai idealizmust, rámutatott arra, hogy ez a felfogás ködös, kétértelmű fogalmakkal operál és számtalan ponton ellentmondásba keveredik önmagával, különösen pedig magának a fizikának az eredményeivel. Fogarasi akadémikus előadása világosan megmutatta, hogy a fizika legújabb eredményei semmi olyan alapot nem tartalmaznak, amely a legcsekélyebb mértékben is indokolná és alátámasztaná a fizikai idealizmus helytelen, reakciós ismeretelméleti álláspontját.

Fogarasi akadémikus helyesen rámutatott arra, hogy, míg abban az időben, amikor Lenin »Materializmus és empiriokriticizmus« c. munkáját megírta, még lehetséges volt éles választóvonalat húzni a fizikai tények és egyes fizikusok által azokhoz fűzött helytelen idealista ismeretelméleti megállapítások között, ma ez sokkal bonyolultabb feladat, mivel az idealizmus sokkal nagyobb mértékben összefonódott az új fizika bizonyos irányjaival és elsősorban a kvantummechanikával és abba oly mértékben beleivódott, hogy a határvonal meghúzása rendkívül nehézé vált. Ennek következtében a fizikai idealizmus megcáfolása nem lehet kizárólag a filozófusok feladata, hanem csak a dialektikus materializmus alapján álló fizikusok és filozófusok közös munkája eredményeképpen vezethet sikerre. A feladat megoldásához azonban a filozófusokon és fizikusokon kívül matematikusokra is szükség van. Ugyanis a fizikai idealizmus egyik alapvető jellemző vonása, hogy a kvantummechanikában használt matematikai apparátus téves interpretációjából indul ki és arra támaszkodik. A matematikával való visszaélés a fizikai idealizmus egyik legfőbb fegyvere s erre azért is nyomatékosan fel kell hívni a figyelmet, mert a fizikai idealizmus hirdetőinek taktikája éppen abban áll, hogy visszaélnek azzal a ténnyel, hogy a matematika elvont fogalmaiban kevesen járatosak, ugyanakkor azonban a matematikai módszer alkalmazása laikusok előtt a csallhatatlanság és teljes exaktság látszatát kelti még akkor is, ha a matematikai fogalmakba és képletekbe olyasmint magyaráznak bele, amire semmi tárgyi alap nincs. A matematikusokra vár az a feladat, hogy ezeket a visszaéléseket leleplezzék, megcáfolják és ezzel hozzájáruljanak a fizikai idealizmus megcáfolásához. Felszólalásom célját úgy lehetne — orvosi szakkifejezéssel élve — jellemezni, hogy a fizikai idealizmusnak mint kóros jelenségnek nemcsak a kórtüneteire, hanem bizonyos kórokozóira is szeretném a figyelmet felhívni.

Amikor a fizikai idealizmusnak a matematikával való visszaéléséről beszélünk, akkor elsősorban és döntő mértékben a valószínűségszámítással való visszaélésekről, a valószínűségszámítás fogalmainak helytelen felfogásáról van szó. A tudományos materialista felfogás és a helytelen idealista nézetek közötti

harc a valószínűségszámításban nemcsak a fizikával kapcsolatban folyik, hanem sokkal szélesebb »fronton«. A materialista és idealista felfogás harca a valószínűségszámításban nem új jelenség, a véletlen, a valószínűség fogalmainak tudománytalan, idealista felfogása jóval régebbi, mint a fizikai idealizmus. Ugyanakkor azonban ezek az ideológiai problémák a valószínűségszámítással kapcsolatban az elmúlt évtizedekben lényegében tisztázódtak és az erre vonatkozó viták a materialista álláspont teljes győzelmével végződtek, amely materialista álláspontot szovjet matematikusok, így *A. N. Kolmogorov*, *Sz. N. Bernstein*, *B. V. Gnyegyenko* és követők képviselték a legkövetkezetesebben. A valószínűségszámítással kapcsolatos idealista felfogás az összes döntő pontokon olyan nyilvánvaló vereséget szenvedett, hogy a nyugati országok matematikusai is többségükben elfogadták a valószínűségszámítás *Kolmogorov*-féle elméletét, amely a valószínűségszámítás legkövetkezetesebb materialista elmélete. Természetesen ezek a nyugati matematikusok a valószínűségszámítás alapjai körüli vitákban nem látják általában a materializmus és idealizmus harcát, s nem ismerik fel tudatosan, hogy amikor *Kolmogorov* elméletét fogadják el, ezzel elismerik a materialista álláspont helyességét és elutasítják az idealista felfogásokat. Ez annak következménye, hogy nyugaton a matematikusok többsége filozófiai kérdések iránt nem igen érdeklődik s e téren általában meglehetősen tájékozatlan. Őket az győzte meg, hogy *Kolmogorov* elmélete a valószínűségszámítás legújabb fejezeteinek, mint például a sztochasztikus folyamatok elméletének, szilárd alapjául szolgál. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a valószínűségszámítás terén a materialista felfogás világviszonylatban győzelmet aratott. Ezen a tényen az sem változtat, hogy vannak egyes nyugati matematikusok, akik továbbra is kitartanak idealista felfogásuk mellett, mint pl. *L. v. Mises*, aki tudatosan *Mach* követője a valószínűségszámításban pozitivistá álláspontot képvisel, vagy pl. *B. de Finetti*, aki nyíltan hivatkozik *Hume*-ra és a valószínűségszámítás terén agnosztikus, szubjektivistá felfogást hirdet. A nyugati matematikusok közül azonban csak kevesen követik őket és a valószínűségszámítás vezető nyugati kutatói, mint pl. *W. Feller*, *H. Cramér*, *P. Lévy*, *M. Fréchet* és mások kisebb-nagyobb ingadozásokkal *Kolmogorov* elméletét fogadják el. Ilyen módon tehát a valószínűségszámítás terén a materialista álláspont győzelméről beszélhetünk. A fizikai idealisták azonban erről nem vettek tudomást és következtetéseikben ma is a valószínűségszámítás helytelen, elavult, idealista felfogása alapján állanak és nemcsak az elvi kérdésekben, hanem a valószínűségszámítás konkrét eredményei tekintetében is csak a XIX. századnál tartanak. A valószínűségszámítás újabb eredményeit általában nem is ismerik. Sajnos, ez igen elterjedt jelenség a fizikában: alkalmazzák a valószínűségszámítást anélkül, hogy azt alaposan ismernék. Ebben a tekintetben is a szovjet fizikusok példáját kell követniök a magyar fizikusoknak; a szovjet fizikusok általában igen alaposan ismerik a valószínűségszámítást és annak materialista felfogása alapján állanak.

Tapasztalataim szerint, a valószínűség és véletlen fogalmainak helytelen idealista felfogása a fizikusok között nyugaton meglehetősen mélyen gyökerezik és sokkal több, mint felszínes divat; itt alapvető elvi kérdésekről van szó: a materializmus és idealizmus harcáról és ezt nem lehet és nem szabad lebecsülni. Ennek a ténynek döntő jelentősége van a fizikai idealizmus megítélésénél. Fogarasi akadémikus rámutatott arra, hogy a kvantummechanika igen sok értékes és nagyjelentőségű tudományos felfedezést tartalmaz, ezeket azonban a fizikai idealisták idealista lepelbe burkolják. Felszólalásom célja megmutatni, hogy ha a valószínűségszámítás fogalmainak és tételeinek helyes tudományos materialista felfogását vesszük alapul, már ezzel is lehullik ez az idealista lepel és a fizikai idealizmus egész helytelen világképe kártyavárként omlik össze. A valószínűség és véletlen fogalmainak tudományos materialista álláspontjára helyezkedve kihúzzuk a talajt a fizikai idealizmus lába alól. Természetesen távol áll tőlem, hogy azt állítsam, hogy a fizikai idealizmus összes helytelen következtetései a valószínűségszámítás fogalmainak és eredményeinek téves interpretációjával függnének össze. Erről nincsen szó. Állítom azonban, hogy ezzel függ össze a fizikai idealizmus néhány olyan alapvető tévedése, felfogásának néhány olyan döntő sarkpontja, amelyeken a fizikai idealizmus ismeretelméleti álláspontja áll, vagy bukik. Álláspontom lényege tehát, hogy a véletlen és valószínűség helytelen idealista felfogásának megcáfolása már önmagában is elégséges ahhoz, hogy a fizikai idealizmus tudománytalan voltát leleplezzük, de természetesen nem ez az egyedüli út, amint azt az elhangzott előadás is mutatja, amely az alapvető ismeretelméleti kérdésekkel foglalkozott és ezen a síkon cáfolta meg a fizikai idealizmus téves álláspontját. Egy ilyen rövid felszólalásban természetesen nincs mód arra, hogy álláspontomat minden részletében kifejtsem és indokoljam, azonban igyekezni fogok igen röviden a kérdés lényegét vázolni.

Az elhangzott előadás a fizikai idealizmus pozícióját négy vonalon tette bírálat tárgyává, mégpedig a következő vonalakon: 1. szubjektivizmus, 2. agnoszticizmus ill. pozitívizmus, 3. indeterminizmus, 4. fideizmus. A következőkben rá szeretnék mutatni, hogy a fizikai idealizmus álláspontja ezen a négy vonalon hogyan támaszkodik a véletlen és valószínűség fogalmainak téves és a valószínűségszámításban már túlhaladott idealista felfogására és mennyire tarthatatlanná válik a fizikai idealizmus álláspontja, ha kihúzzuk a lába alól ezt a talajt.

1. Szubjektivizmus. Fogarasi akadémikus ezzel kapcsolatban arról beszélt, hogy a fizikusok, akik rendkívül exakt módon használják a matematikai képleteket, hanyagul és következtetlenül használják az ismeretelméleti fogalmakat. Nem akarok itt kitérni arra a kérdésre, hogy a fizikusok — tisztelet a kivételnek — a matematikai képleteket sem mindig használják exakt módon; ez a kérdés túlságosan messze vezetne. Azonban a matematika nemcsak képletekből, sőt, nem is elsősorban képletekből áll. Azt a felfogást, hogy a matematika csak képletekből áll,

matematikai formalizmusnak nevezik és ez a helytelen idealista irányzat egyes fizikusok között eléggé sajnálatos módon el van terjedve, de a matematikusok egy része sem mentes tőle. A matematika azonban — az idealisták felfogásával ellentétben — ahogy Engels jellemezte, az anyagi világ »térbeli formáival és mennyiségi viszonylataival« foglalkozik, sajátos elvont módon s eközben módszerként használ egy sajátos, igen bonyolult, formális apparátust, amelyet azonban nem szabad egyszerűen azonosítani az egész matematikával. Mármint a fizikai idealizmus éppen a matematika, különösen pedig a valószínűségszámítás fogalmait használja pontatlan, pongyola, sőt, igen gyakran teljesen téves módon. A valószínűségszámítás alapjai körüli viták lényege éppen az a kérdés, hogy egy véletlen esemény valószínűsége objektív tényt fejez-e ki, vagy szubjektív ítéletet. A valószínűségszámítás alapjai körüli viták egészen nyilvánvaló módon tisztázták, hogy egy esemény valószínűsége objektív tényt fejez ki, amely független a megfigyelőtől és egy esemény valószínűségének számértékét kizárólag az illető esemény objektív fizikai körülményei határozzák meg. Hogy egy közismert klasszikus példát említsek, annak a valószínűsége, hogy egy kockát feldobva, 6-ot dobjunk, kizárólag a kocka fizikai tulajdonságaitól függ és egy szabályos kockánál a kocka szimmetriájának és anyaga homogén voltának következménye, hogy mind a hat oldal valószínűsége egyenlő. Azt, hogy egy szabályos vagy szabálytalan kockát sokszor feldobva a 6-os oldal előfordulásának gyakorisága milyen számérték körül ingadozik, azaz mennyi a 6-os oldal valószínűsége, a kocka fizikai sajátosságai szabják meg, nem pedig a kockára vonatkozó ismereteink. Ha mi egy kockáról azt hisszük, hogy az szabályos, pedig a valójában nem az, ettől még a kocka egyes oldalaira való esésének valószínűsége nem lesz egyenlő. Ez minden józanul gondolkodó ember előtt világos és tapasztalatilag ellenőrizhető. Ha valaki olyan kijelentést tenne, hogy a mi tudatunk határozza meg a kocka egyes lapjainak valószínűségét, mindenki kinevetné. Amit a fizikai idealizmusban a ψ -függvénnyel kapcsolatban a fizikai idealizmus képviselői a szubjektum és objektum viszonyára vonatkozólag állítanak, lényegében ugyanilyen képtelenség, csak nehezebben látható át. Az atomfizika kérdései önmagukban is nehéz, bonyolult kérdések. A valószínűségszámítás elvi kérdései is nehéz, bonyolult kérdések. A kettő összekapcsolódása a kvantummechanika egyik alapvető jellemző vonása. Ha valaki a valószínűség fogalmát nem egyszerű, a mindennapi életből, vagy legalább is a makrofizikából vett példákon ismeri meg, úgy ezen fogalmak megértése sokkal nehezebbé válik és a meg nem emésztett fogalmak használatából származó zűrzavar az, amit a fizikai idealizmus képviselői kihasználnak. Ezzel kapcsolatban igen nagy jelentőségét látom annak, hogy aki a valószínűségszámítás kvantummechanikai alkalmazásaival foglalkozik, előzőleg alaposan megismerje a valószínűségszámítás elméletét és annak alkalmazásait olyan egyszerű makrofizikai példákra, amelyek kapcsán például a valószínűségszámítás objektivitását világosan megértheti. Ebből következik az egyetemi oktatásra nézve, hogy a fizikus hallgatók

a valószínűségszámítás fejlődése során teljes mértékben tisztáztak, csak erről a fizikai idealizmus mesterei nem vettek tudomást. A Heisenberg-relációt általában úgy szokták népszerűen interpretálni, hogy bizonyos fizikai mennyiségek (pl. helykoordináta- és impulzus-komponens) hibáinak szorzata nem lehet tetszőlegesen kicsi, egy bizonyos fizikai állandónál nem lehet kisebb. Ha megnézzük közelebbről a Heisenberg-relációt, mégpedig azt, hogy valójában mit bizonyítanak be a kvantummechanikában, azt látjuk, hogy ez a tétel nem egy konkrét mérés hibájára vonatkozik, hanem ezen hibák *szórására*, azaz ezen hibák négyzetes átlagának négyzetgyökére. A tényleges hibát összetéveszteni a hiba szórásával, ugyanolyan, jellegű elvi tévedés, mintha valaki egy esemény valószínűségét és gyakoriságát összetéveszti. Minden véletlentől függő mennyiségnek (matematikai szakkifejezéssel minden valószínűségi változónak) van bizonyos szórása, ez a statisztikus tárgyalásmód következménye és ebből az anyagi világ megismerhetőségének korlátaira semmiféle következtetést levonni nem lehet. Amint azt *Fényes Imre* és előtte már mások (pl. *Fürth*) megmutatták, a statisztikus jelenségek területén a makrofizikában is van bizonytalansági reláció, amely a Heisenberg-relációval messzemenően analóg. Ilyen reláció fennáll pl. kolloidrészek mozgására az ú. n. Brown-féle mozgásra vonatkozólag, azonban még a fizikai idealistáknak sem jutott eszébe, hogy ebből a világ megismerhetetlenségére következtessenek. Hasonlóan minden tárgyi alapot nélkülöznek a Heisenberg-féle relációból levont ilyenirányú téves következtetések. Más kérdés az, hogy a statisztikus tárgyalásmódnak bizonyos korlátai vannak. Az, hogy a kvantummechanikában eddig csak ilyen tárgyalásmódot ismerünk, a fizika mai állásából következik. Természetesen kíváncsok ebben az irányban további kutatásokat folytatni. Abból azonban, hogy ezek a kutatások eddig kevés eredményre vezettek, agnoszticizmust alátámasztó következtetéseket ugyanúgy nem lehet levonni, mint abból, hogy pl. a klasszikus fizika körébe tartozó problémákkal kapcsolatban (mint pl. a folyadékok mechanikájában a turbulens áramlás kérdése) szintén csak statisztikus tárgyalásmóddal lehet bizonyos kérdéseket tisztázni. Ma már tudunk példákat mondani olyan problémákra is, melyek egy ideig csak statisztikus tárgyalásmóddal voltak megközelíthetők s mint utóbb kiderült, bizonyos egyszerűsítő feltevések mellett szigorúan klasszikus eszközökkel is tárgyalhatók. Ennek elvi lehetőségére egy konkrét esetben *H. Steinhaus*, *Turán Pál* és *Egerváry Jenő* mutattak rá a kinetikus gázelméletre vonatkozó munkáikban.

3. *Indeterminizmus.* A fizikai idealizmus indeterminizmusá többek között szintén valószínűségszámítási fogalmak téves interpretációján alapszik. A Heisenberg-relációval kapcsolatban mondtak erre a kérdésre is vonatkoznak. Ezen túlmenően megint csak elmondhatjuk, hogy a fizikai idealisták idevágó nézetei a valószínűségszámítás elvi kérdései körüli vitákban más területeken már régóta felmerültek és ezek a nézetek a valószínűségszámítás terén a materialista felfogással szemben vereséget szenvedtek. Az idealista felfogás képviselői a véletlent szembe-

állították az oksággal. Valójában a helyzet az, hogy természetesen a véletlen jelenségeknek is megvannak a maguk határozott okai. A kauzalitás törvénye a véletlen jelenségek területén is érvényesül. A véletlen ellentéte nem az okság, hanem a szükségszerűség. Ezt a kérdést már *Engels* félreérthetetlenül tisztázta és úgy hiszem, nem szükséges erről itt sokat beszélni. A kérdés valószínűség-számítási vonatkozásairól a valószínűség-számítás egyéb, elvi kérdéseivel együtt az év folyamán az Előadói Iroda filozófiai-természettudományi munkaközösségében alkalmam volt hosszabb előadást tartani, amely a Filozófiai Évkönyvben fog megjelenni, ezért erről itt csak röviden beszélek. Rá kell azonban mutatnom az indeterminizmussal kapcsolatban azoknak a nézeteknek téves voltára, amelyeket a fizikai idealizmus hirdetői a mikrofizika és makrofizika közötti állítólagos szakadékról ismételtetnek. Kétségtelen, hogy a mikrofizikában számtalan olyan jelenséget figyelhetünk meg, amely az anyagi világra vonatkozó ismereteinket újszerű vonásokkal gazdagítja. Ez azonban semmiképpen sem jelent szakadékot. Ha pedig valaki mindenáron szakadékról akar beszélni, akkor is el kell ismernie, hogy ezen a szakadékon keresztül hidak vezetnek és hogy a szakadék áthidalása éppen a valószínűség-számítás törvényei, a nagy számok törvényei és a határeloszlás-tételek segítségével történhet meg. A valószínűség-számítás említett tételei ugyanis éppen azt mutatják meg, hogyan érvényesülnek a véletlenek milliárdjain keresztül szükségszerű törvények. Gondolok itt például a Boyle—Mariotte—Gay-Lussac-törvényre, amely azt mutatja meg, hogy bár egy edénybe zárt gáz egyes molekuláinak mozgása tipikus véletlen tömegjelenség, amely csak statisztikusan tárgyalható, ennek ellenére a molekulák óriási száma folytán a molekuláknak az edény falába való ütközése következtében kialakuló, az edény falára ható nyomás olyan törvényszerűségnek tesz eleget, amelyben véletlenről vagy valószínűségről szó sincsen és amely a klasszikus fizika törvényei közé tartozik. Hasonló meggyőző erővel bír a rádióaktív bomlás példája is, amelynél az egyes atomok véletlen bomlásainak tömegéből egy egyszerű »klasszikus« törvényszerűség, az exponenciális bomlástörvény alakul ki, melyet a valószínűség-számítás segítségével teljes mértékben meg tudunk magyarázni. Ezek a példák is mutatják, mennyire alaptalan a fizikai idealizmus indeterminizmusa.

Úgy hiszem, felesleges a *fideizmus* kérdésével behatóbban foglalkoznom. Csak a teljesség kedvéért mutatok rá arra, hogy a valószínűség-számítás alapfogalmainak félremagyarázásával és tudatos elferdítésével a valószínűség-számítás más területein is voltak próbálkozások a fideizmus irányába. Gondolok itt azokra a 200 év előtti próbálkozásokra, hogy egyesek a fiúk és lányok születési arányszámának viszonylagos állandóságával kapcsolatban az »isteni bölcseséget« emlegették. Ezen ma már csak mosolygunk és csak azért említem ezt meg, mert pontosan ugyanolyan komolytalan és tudománytalan minden fideista kísérlet a modern fizika egyes tételeivel kapcsolatban.

SZAMOSI GÉZA egyetemi docens

Fogarasi akadémikus előadásából, ill. ahhoz kapcsolódva három kérdést szeretnék kiemelni. Az első kérdés, melyhez hozzászólni szeretnék, az, hogy vajjon mennyiben és milyen módon igaz, hogy a kvantumelmélet modern formájában, magában a fizikai elméletben — tehát nemcsak az interpretációban — sokkal mélyebben tartalmazza a filozófiai idealizmust, mint bármilyen más eddigi fizikai elmélet. Ez valóban így is van. Kiderül ez például abból is, hogy a kvantumelmélet kialakulása óta szakadatlanul — napjainkban is — állandó kísérletek történnek arra, hogy a kvantumelmélet kielégítő megalapozást kapjon, ill. hogy a kvantumelmélet matematikai apparátusát és fizikai kijelentéseit megszabadítsák azoktól a tényezőktől, amelyek ennek az elméletnek az alapjait még a nem konzekvensen materialista fizikusok előtt is elfogadhatatlanná teszik. Meg lehet állapítani, hogy ezek a kísérletek ezideig nem vezettek végleges és megnyugtató eredményre. A kvantumelmélet ugyanis matematikai formáját tekintve önmagában logikailag zárt, s belső ellentmondást nem tartalmaz. Ugyanakkor a kvantumelmélet gyakorlati eredményei igen számottevőek. Éppen ezért nem egyszerű feladat a kvantumelméletet úgy átalakítani, hogy egyrészt megszabaduljon a fizikailag és filozófiaiag elfogadhatatlan konzekvenciáktól, másrészt — és ez nagyon fontos — megtartsa mindazokat az eredményeket, melyeket ezideig elért. Azonban éppen ezen kísérletek eddigi sikertelensége ad különös jelentőséget a Fogarasi akadémikus előadásában kifejtett gondolatoknak. Ugyanis Fogarasi akadémikus a logika, elsősorban a formális logika eszközeivel mutatja ki az idealista filozófusok felfogásának helytelenségét. Ámbár közismert tény, hogy a formális logika a helyes gondolkodás tudománya, tudomásom szerint Fogarasi akadémikus kísérlete az első, amely ezt a tudományt a modern fizika egyes kérdéseire alkalmazta és ez az alkalmazás máris értékes eredményekre vezetett. Itt különösen Fogarasi akadémikusnak arra a megállapítására gondolok, mely szerint a fizikai idealizmus egyik fő fegyvere a mérőeszköz és a tudat hamis azonosítása. Pontosabban szólva a mérőeszköz és a mért objektum *viszonyának* hamis azonosítása a szubjektum és objektum *ismeretelméleti viszonyával*. Nem vitás — és ezt mindenki tudja, aki kvantumelmélettel foglalkozott — hogy ez a hamis azonosítás kétségkívül létezik és a burzsoá fizikusok ezzel rendszeresen élnek is.

A logikai elemzés a továbbiakban egy másik hamis azonosítást is kimutat, t. i. hogy az idealista fizikusok a megismerést *általában* azonosítják a méréssel. Teljesen egyet kell érteni Fogarasi akadémikussal abban, hogy ez a megismerés fogalmának teljesen indokolatlan és helytelen leszűkítését jelenti. Ugyancsak jelentős eredmény Fogarasi akadémikus logikai elemzése a kvantumelmélet orthodox ideológiájának *nem-létezését* kimondó tételeiről is. Most azonban mindenekelőtt az első problémához szeretnék egy megjegyzést tenni, t. i. a mérő

eszköz és a tudat azonosításának kérdéséhez. Szeretném kiemelni, hogy ezzel az azonosítással szorosan összefügg egy másik indokolatlan azonosítás, mely a kvantumelmélet matematikai apparátusában kap jelentős szerepet. Ez pedig egy fizikai mennyiség mérésének — pontosabban mérési eredményének — és magának a fizikai mennyiségnek az azonosítása. Világos, hogy a mérésnek és a tudatnak az azonosságából egyrészt, a mérés és a mért tárgy azonosságából másrészt *következik* a tudatnak és a mért tárgynak az azonossága. Ez pedig tiszta szubjektív idealizmus, machizmus. Messzire vezetne ennek a további kérdésnek részletes elemzése, ezért ebben a vonatkozásban csak arra kívánok rámutatni, hogy amíg a múlt század fizikai idealizmusa a szubjektumot és az objektumot közvetlenül azonosította leginkább a machizmus formájában, addig a modern fizikai idealizmus ezt az azonosítást sokkal körmönfontabb alakban, két, vagy néha több lépésen keresztül teszi meg, és ezáltal az ismeretelméleti összkép oly zavarossá válik, hogy benne az idealista filozófusok könnyen »halászhatnak«. További lényeges momentum, hogy az említett két lépés, de különösen a mérési eredménynek a megmért mennyiséggel való közvetlen azonosítása szorosan az elmélet matematikai apparátusához tartozik.

Ugyanebben a vonatkozásban még egy kérdést. Teljesen igaz Fogarasi akadémikus kijelentése, hogy a mérő és a mért tárgyak viszonya *tárgyak* viszonya, és semmi köze az objektum és szubjektum viszonyához. Az a kijelentés, hogy mérőeszközeink túl durvák a mikrofizikai folyamatok követésére, kétségen kívül szintén igaz. Azonban ez a kérdés messzebbre vezet. Itt nem egyszerű durvaságról van csupán szó, hanem az elemi részek oszthatatlanságának kérdéséről. Ugyanis minden mérőeszközünk szükségképpen elemi részekből épül fel, tehát eléggé finom mérőeszköz az elemi részek megfigyelésére elvileg sem képzelhető el mindaddig, míg az elemi részek *elvi* oszthatatlanságának álláspontjára helyezkedünk. A kvantummechanika pedig szigorúan erre az álláspontra helyezkedik. Ez az álláspont egyébként nem csak filozófiailag, hanem a fizikán belül is súlyos nehézségekhez vezet. Tehát ez a kérdés fizikailag is és filozófiailag is további beható vizsgálatra szorul. Innen látszik, hogy a kvantumelmélet alapvető ideológiai kérdései *elsősorban fizikai kérdések* és nem — mint azt a matematikus elvtársak állítják — a matematikai interpretáció kérdései. A matematikai formalizmussal való visszaélés bármennyire is fontos, végeredményben másodrendű kérdés a fizikai problémák mellett.

A másik kérdés, amellyel foglalkozni szeretnék, az a sajátos szakadék, amely a jelenkori burzsoá fizikában a kísérleti és az elméleti fizika között fennáll. Ez a kérdés nemcsak egy szaktudományon belül felmerülő módszertani kérdés, hanem egy sokkal mélyebb tipikus kérdésnek a megnyilvánulási formája. A modern burzsoá fizikában ugyanis számos kérdésben a kísérlet és az elmélet teljesen »független« egymástól, azaz következtetéseikben, eredményeikben, módszereikben teljesen el vannak szakadva egymástól. Ez a tény tipikus a burzsoá tudományban és végső fokon azt mutatja, hogy nincs meg

az elmélet és a gyakorlat egysége. Erre egészen éles példákat lehet felhozni. Ugyanaz a Bohr például, aki az atomfizikára vonatkozóan az idealista és minden értelmes fizikai következmény nélkül való komplementaritási elvet kimondotta, mikor az urán-atommag hasadásának a konkrét elméleti problémájával szembe találkozott, egyszerre tökéletesen elfeledkezett az összes idealista nézetekről az elemi részek igazi természetének elvi megismerhetetlenségéről és egy teljesen klasszikus képre támaszkodva Frenkel nyomán 1939-ben kidolgozta az urán-mag hasadásának elméletét. Az egész elméletben a kvantummechanika minimális szerepet játszik, a modell, melynek alapján dolgozik, tökéletesen klasszikus. Ilyen példát nagyon sokat lehetne felhozni. Ugyanazok a fizikusok, akik filozófiai nézeteikben az elemi részek szabad akaratáról és hasonló képtelenségekről beszélnek, gyakorlati munkájukban erről tökéletesen megfeledkeznek, például olyan mérőeszközöket, berendezéseket konstruálnak, melyek konstrukciójukból következően csak akkor működhetnek, ha az elemi részek viselkedése szigorú és ismert törvényszerűségeknek van alávetve és bizonyosan nem működnének akkor, ha az elemi részeknek szabad akaratuk volna és viselkedésüket nem szabályoznák határozott törvények. Ezek a műszerek pedig általában működnek. Ilyen módon egyet kell érteni avval a megállapítással, hogy a modern burzsoá fizikában egyre súlyosabb nehézségekre vezet az elmélet és a gyakorlat kettéválása.

A harmadik kérdés, amellyel foglalkozni kívánok, a kvantummechanika érvényességi határának kérdése, vagy ha úgy tetszik, a kvantumelméletből levonható ismeretelméleti következtetések jogosultságának és érvényességi körének a kérdése. A burzsoá idealista filozófusokra jellemző — ezt már többen kihangsúlyozták — hogy a kvantummechanikát az ember fizikai tudása végső határának fogják fel. Azt állítják, hogy a kvantumelmélet az anyagot alkotó elemi részek viselkedését kiválóan — a tapasztalattal megegyezően — írja le és ezért a kvantumelméletet — esetleg kisebb-nagyobb kiegészítésekkel, vagy változtatásokkal — az anyagról való tudásunk olyan végső határának, vagy legalább is olyan lényeges állomásának kell tekinteni, melynek alapján nemcsak lehetséges ismeretelméleti következtetéseket levonni, hanem kell is. A burzsoá fizikanépszerűsítő és filozófusok könyveiben és filozófiai dolgozataiban soha nem találkozunk a kvantumelmélet érvényességi határának kérdésével. Ugyanekkor azonban minden fizikus pontosan tudja, hogy a kvantumelmélet állításainak viszonylag szűk érvényességi köre van. A kísérleti fizika, különösen az atommagfizika és a kozmikus sugárzás területén, úgyszólván évről-évre fedez fel olyan elvi fontosságú kísérleti eredményeket, melyek értelmezését meg sem lehet kísérelni a kvantummechanika alapján. Minden fizikus előtt nyilvánvaló, hogy az atommagfizika és az elemi részek elmélete még várat magára. És az is nyilvánvaló már most is, hogy ez az elmélet lényeges vonásokban fog különbözni a kvantumelmélettől. Nyugodtan állíthatjuk, hogy a kvantumelmélet egyrészt csak egyetlen elemi részre — az elektronra — tud a tapasztalattal megegyező

kijelentéseket tenni, másrészt az elektronra is csak akkor, ha ezek száma állandó — tehát elektronok nem keletkeznek és nem semmisülnek meg — és viszonylag igen kicsi energiával mozognak szabadon vagy elektromos térben. Mindössze ez a speciális eset képezi a kvantumelmélet érvényességi körét. Jóllehet ez a speciális eset a gyakorlat, az anyag szerkezete szempontjából alapvető fontosságú, ez azonban a kvantumelmélet segítségével megoldható problémák erősen *speciális* jellegén nem változtat. Ezért arra az álláspontra kell helyezkednünk, hogy azok a dogmatikus formában kimondott és még saját kereteik között is helytelen ismeretelméleti következtetések, melyeket napjaink idealista fizikusai a kvantumelmélet egyes kijelentéseiből levonnak, megalapozatlanok és ezért teljesen önkényesek. Gyökerüket sokkal inkább kell keresni e fizikusok osztályhelyzetében és filozófiai nézeteiben, mintsem a tudomány eredményeiben és a fizikai valóságban.

A KOMMUNISTA NEVELÉS FOGALMA ÉS SZEREPE A SZOCIALIZMUS ÉPÍTÉSÉBEN *

ÁGOSTON GYÖRGY

I

A kommunista nevelés meghatározása

A kommunista nevelés fogalmának meghatározása nem egyszerű feladat. Az általam történő meghatározás csupán kísérlet, amely vita tárgya lehet.

Véleményem szerint a kommunista nevelés a Nagy Októberi Szocialista Forradalom következményeképpen először létrejött, új, szocialista termelési viszonyokra épülő nevelés, amelynek a felnövekvő nemzedékből olyan sokoldalúan képzett emberek kialakítása a feladata, akik képesek felépíteni és megvédelmezni a szocialista és azután a kommunista társadalmat.

A fent meghatározott kommunista nevelés a kommunista pedagógia tárgya.

Ez a meghatározás utal először is a nevelésnek arra a jegyére, amely független a konkrét történelem viszonyoktól, amely jellemzi a nevelést, mint az emberi társadalom általános és örök kategóriáját; arra t. i., hogy a nevelés a felnövekvő nemzedékre irányuló hatás. A nevelésnek ezt az általános jellemző vonását a következőképpen fogalmazta meg a Szovjetunióban »A nevelés, mint társadalmi jelenség sajátosságai«-ról lefolyt vita zárócikke.¹

»Az általában vett, a konkrét történelmi viszonyoktól független nevelés a felnövekvő nemzedékek fizikai és szellemi fejlődésének, s a régi és új nemzedék között a történelmi fejlődés folyamán fennálló folyamatos kapcsolat biztosításának az eszköze.«

Ezek szerint a kommunista pedagógia által tudományos vizsgálat tárgyává tett kommunista nevelés csupán a gyermekek és az ifjúság nevelését tartja szem előtt és nem foglalkozik a felnőttek nevelésével és átnevelésének kérdésével.²

Ugyanakkor a kommunista nevelés fenti meghatározása határozottan figyelembe veszi, hogy a nevelés, mint társadalmi jelenség, a társadalom általános fejlődéstörvényeinek van alávetve, hogy a nevelést mindig konkrét történelmi viszonyok között kell vizsgálni. A kommunista pedagógia a szocialista termelési viszonyokon felépülő, új társadalmi rend fejlődésének feltételei között, a kapitalizmusból a szocializmusba és a szocializmusból a kommunizmusba történő átmenet konkrét történelmi időszakában folyó nevelés tudományos vizsgálata.

* A Magyar Tudományos Akadémián 1952. jún. hó 30-án tartott előadás.

¹ Pedagógiai Szemle. II. évf. 3. szám.

² Nem mintha ez nem volna fontos kérdés, különösen egy új társadalmat létrehozó forradalom után, amikor a felnőttek régi nézetei gátolják az új társadalom kibontakozását és fejlődését.

A Szovjetunióban lefolyt vitának említett fontos zárócikke szerint a nevelés legfőbb jegye, amely meghatározza a nevelésnek, mint társadalmi jelenségnek lényegét, az, hogy milyen célból gyakorolnak hatást a növendék lelkére, milyen irányban halad az ifjúság fizikai és szellemi fejlődése. Meghatározásunk — úgy gondolom — tartalmazza a kommunista nevelés e legfőbb jegyét, amennyiben rámutat, hogy a kommunista nevelés rendszerében a növedékeket érő hatás az emberi egyéniség sokoldalú fejlődésének, vagyis a szellemi és testi munka szétválasztása által előidézett egyoldalúság felszámolásának irányában hat, és a kommunista társadalom aktív, öntudatos építőit és védelmezőit alakítja ki.

Ebből következik, hogy a kommunista nevelés elvileg, gyökeresen különbözik a burzsoa neveléstől és a társadalmi nevelés minden eddigi előző formájától, ezektől nem csupán mennyiségi különbség választja el, hanem minőségi különbség is. A kommunista nevelés az emberi társadalom eddigi legmagasabb fokának minőségileg új, minden eddiginél magasabbrendű nevelése.

Ezek szerint meghatározásunk arra a felfogásra épít, hogy a nevelés a felépítményhez tartozó társadalmi jelenség, annak szerves része. Határozottan megvilágítja, hogy a kommunista nevelés annak a Nagy Októberi Szocialista Forradalomnak szülötte, amely új korszakot nyitott meg az emberiség történetében, megsemmisítette a burzsoa viszonyokat és új, szocialista termelési viszonyokat hozott létre. Ezeknek az új termelési viszonyoknak nem felelt meg többé a társadalmi nevelés burzsoa rendszere, amely a tőkés termelési viszonyok alapján jött létre, és így ezt a régi alapot szolgálta és erősítette. A kommunista nevelés a szocialista termelési viszonyokból, az új alaphól ered és azt van hivatva szolgálni és erősíteni.

II

A nevelés felépítményjellege

Sztálin elvtárs zseniális nyelvtudományi munkáinak megjelenése után a Szovjetunióban »A nevelés mint társadalmi jelenség sajátosságai«-ról — amint erre már hivatkozás történt. — rendkívül jelentős vita alakult ki. Ez a vita — felhasználva a kritika és önkritika fegyverét — többek között azzal a jelentős eredménnyel zárult, hogy tisztázta a nevelés felépítményjellegét.

A vita során több helytelen nézet vetődött föl. A vita egyes résztvevői a nevelést nem sorolták a felépítménybe.

1. Volt olyan állítás, amely szerint a nevelés a nyelvhez hasonlóan közömbösséget tanúsít az osztályokkal szemben. Ez az állítás arra épített, hogy a nevelés csupán valami »általános« folyamat, amelyben ú. n. »időt álló elemek« játszzák a főszerepet. Ezeket a pedagógiai tapasztalat állítólag évszázadokon

keresztül halmozta fel, és az alap és felépítmény megváltozásával minőségileg nem alakulnak át, legfeljebb az új felépítmény »valamilyen fokban« hatást gyakorol rájuk.

A vita zárócikke leszögezte, hogy a nevelésnek — a nyelvtől eltérően — az osztálytársadalmakban élesen megnyilvánuló osztályjellege van. »Az az állítás, hogy a nevelés a nyelvhez hasonlóan közömbösséget tanúsít az osztályokkal szemben, durva hiba. Tartalom nélkül nincs nevelés; az olyan nevelés pedig, amelynek valamiféle tartalma van és nem valami 'általános' folyamat, nem tanúsíthat közömbösséget az osztályok iránt. Még az olvasás, az írás, számolás, a munkaműveletek stb. oktatása, a tudomány alapvető ismereteinek átadása is meghatározott világnézet szemszögéből történik.«³

Sztálin elvtárs tanítása szerint a nyelvet nem ez vagy az az alap, nem a régi vagy az új alap hozza létre egy adott társadalmon belül, hanem századok folyamán a társadalom történetének és az alapok történetének egész menete. A nyelvet nem valamelyik osztály hozza létre a maga szükségleteinek kielégítésére, hanem valamennyi osztály, az egész társadalom valamennyi osztálya, az egész társadalom szükségleteinek kielégítésére. Nyilvánvaló, hogy ezt a nevelésről nem lehet elmondani »Olyan nevelés, amelyet a társadalom alkotott, amelynek az osztályoktól független állandó alapja, eljáráskészlete és elvei vannak, az osztálytársadalomban nincs...«⁴ A nevelés az osztálytársadalmakban mindig ennek vagy annak az osztálynak a szükségleteit elégíti ki. Minden osztály a maga osztályérdekeinek megfelelően meghatározza a nevelés célját, feladatait, és kidolgozza azokat az elveket, módszereket, amelyek az általa kitűzött nevelési célok, feladatok megvalósításához szükségesek, továbbá létrehozza a nevelésnek azt a szervezetét, kiválogatja és kiképzí azokat a kádereket, amelyben és akikkel saját nevelését megvalósítja.

2. Egyesek azon az alapon tagadták a nevelés felépítményjellegét, hogy a nevelés közvetlenül a termeléssel függ össze és hogy a nevelésben a termelő munka, a termelőerők fejlődése közvetlenül és egyszerre tükröződik, nem pedig az alapon végbement változások után.

Ez az állítás abból indul ki, hogy a nevelés a munkaerő újratermelésének egyik eszköze, hogy az ember a termelőerők legfontosabb eleme. Ezzel kapcsolatban először is azt kell látnunk, hogy az embert csupán mint a termelőerők egyik elemét feltüntetni az emberről alkotott marxista felfogás elferdítése. Másodszor pedig a neveléstörténet gondos tanulmányozása meggyőző bennünket arról, hogy »sem a családi nevelés, sem a szervezett óvodai nevelés, sem az általános oktatás egész rendszere — az intézmények, tanmenetek, tantervek, módszerek stb. — nem tükrözik közvetlenül a termelőerők fejlődési színvonalát.«⁵

³ Pedagógiai Szemle. Idézett cikk. 216. l.

⁴ U. o.

⁵ Id. c. 219. l.

3. A vita során Poznanszkij professzor szembeállította a nevelést a nevelésre vonatkozó nézetekkel és a nevelői intézményekkel és azt mondta, hogy a nevelésre vonatkozó nézetek és a nevelői intézmények a felépítmény-jellegű jelenségek körébe tartoznak, míg a nevelés nem.

Megállapítást nyert, hogy tarthatatlan minden olyan próbálkozás, amely a nevelést, a nevelési intézményeket és a pedagógiai nézeteket különálló részekre tagolja, ezek egyikét a felépítménybe sorozza, másikat pedig a nem felépítményi jellegű jelenségek közé.

»A pedagógiai nézetek, amelyek a legszorosabb kapcsolatban állnak a politikai, filozófiai és egyéb nézetekkel és a nevelés, amely a családban és a társadalmi fejlődés bizonyos fokán külön erre a célra létesített nevelési intézményekben és szervezetekben valósul meg (óvodákban, különböző típusú iskolákban, iskolán kívüli intézményekben, gyermek- és ifjúsági szervezetekben stb.) — vagy az adott felépítménybe tartoznak, vagy a régebbi felépítmény elemei, maradványai, csökevényei, vagy a jövődő felépítmény csírai, előfeltételei. Az olyan pedagógiai nézetek és az ezeknek megfelelő nevelési intézmények, amelyek nem a fennálló gazdasági alapot szolgálják, nem tartoznak az adott alap által létrehozott és annak erősítésére szolgáló adott felépítményhez. Országunkban a régi felépítmény csökevényeihez tartoznak pl. a vallásos nézetek és az ezeknek megfelelő vallásos intézmények (az egyház, egyházi tanintézetek, stb.). A kapitalista országokban a kommunista párt politikai, filozófiai, pedagógiai és egyéb nézetei és az ezeknek megfelelő intézmények (proletár szervezetek, sajtó, nevelési intézmények stb.) a jövődő szocialista felépítmény előfeltételei.«⁶

Teljesen érthető, hogy az antagonisztikus társadalmakban a nevelésre vonatkozólag különböző, egymást kizáró nézetek, különböző pedagógiai eszmék és elméletek állanak fenn. Ennek magyarázata, hogy az antagonisztikus társadalom gazdasági alapja belső ellentmondásokat tartalmaz. A tőkés társadalomban pl. létezik burzsoa és proletár nevelés, amelyek kíméletlen harcot folytatnak egymással, tükrözvén a burzsoázia és a proletáriatus osztályharcát. Valamennyi osztálytársadalomban ezenkívül megvannak a régi társadalmi rend nevelésének maradványai. A burzsoa társadalomban pl. még sokáig élnek a feudális nevelés csökevényei. A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet idején, a proletárdiktatúra időszakában is, a régi burzsoa nevelés számos maradványa segíti a letűnt uralkodó osztályokat és a még föl nem számolt kizsákmányolókat az egyre inkább győzedelmeskedő szocialista rendszer elleni harcukban.

A Szovjetunióban ellenben, a megvalósult szocializmus országában, amely a szocializmusból a kommunizmusba halad, megszűnvn az antagonisztikus osztályellentétek, megszűnt a társadalmi tudat antagonisztikus volta is. Itt először figyelhetünk meg teljes egészében olyan nevelést, amely többé nem

⁶ Id. cikk. 221. l.

egy osztály kapzsi érdekeit szolgálja, amely nem a kizsákmányolók érdekeinek megfelelő nézeteket olt az ifjú nemzedék lelkébe, hanem az egész társadalom szükségleteit elégíti ki és egységes politikai, jogi, erkölcsi, művészi és filozófiai nézetek alapján egységes szellemben neveli az ifjúságot.

4. A vita során felmerült a nevelés biologizálásának veszélye. Voltak olyanok, akik a nevelés folyamatát úgy tüntették fel, mint valami változatlan biológiai folyamatot és azt állították, hogy a nevelés, mint ilyen, minden körülmények között egyforma marad és nem függ sem a termeléstől, sem az alaptól, sem a felépítménytől. Eszerint döntők a nevelés* szemponyjából a növendékek érzékszerveinek, idegrendszerének, agyának sajátosságai, minősége, állapota, és az oktató-nevelő folyamat megszervezését végeredményben a nevelés tartalmi elemein kívül ezek a biológiai tényezők határozzák meg.

Ma sokat hangsúlyozzuk Pavlov tanításainak nagy jelentőségét a pedagógia és a lélektan szempontjából. Az említett zárócikk is hangsúlyozza, hogy a kommunista nevelés lényegére és különleges sajátosságaira vonatkozó kérdés kidolgozásával szoros kapcsolatban alaposan tisztázni kell a pedagógia és a pavlovi fiziológia közötti kapcsolat és kölcsönös viszony problémáját. Mégis a legdurvább tévedésnek minősíti a fenti állítást, mondván, hogy a nevelés ilyen biologizálását még a burzsoa pedagógia sem engedi meg magának. A nevelés folyamata nem fiziológiai folyamat, és maga Pavlov sem állította azt, hogy a nevelés fiziológiai mechanizmusa meghatározza a nevelésnek, mint társadalmi jelenségnek lényegét és sajátosságait.⁷

A fentiek természetesen nem mondanak ellent annak, hogy a nevelésnek vannak olyan különleges törvényszerűségei is, amelyek a gyermekek életkori sajátosságaiból, biológiai és szellemi fejlődésük sajátos menetéből erednek. A gyermekek és az ifjúság életkori sajátosságai meghatározott követelményeket támasztanak a nevelői eszközök, az oktatás anyaga, a nevelés és oktatás módszerei és eljárásai kiválogatásával szemben. Éppen ezért a neveléstudománynak fontos feladata, hogy felderítse a nevelés és a fejlődés közti viszony problémáját különböző szempontokból és a nevelés különböző szakaszain. Ezen a téren a neveléstudomány rendkívül elmaradt.⁸

Mindezek után nem lehet aggódalmunk, hogy a nevelést a felépítménybe soroljuk, és Sztálin elvtársnak a felépítményről szóló valamennyi megállapítását a nevelésre is alkalmazzuk. Ezek szerint :

a) Minden alapnak megvan a saját nevelése.

b) Ha megváltozik az alap, megváltozik a nevelés. Ha megszűnik az alap, megszűnik a neki megfelelő nevelés is. Ha létrejön az új alap, létrejön

⁷ Nálunk sokszor elég meddő vita folyik arról, hogy a pszichológia természettudomány-e, vagy társadalomtudomány. Véleményem szerint a lelki jelenségek sem azonosíthatók e jelenségek fiziológiai mechanizmusával. Tehát amit az idézett zárócikk a nevelés és a pavlovi fiziológia közötti kapcsolatra vonatkozólag megállapít, megszívlelendő a pszichológia és a pavlovi fiziológia közötti viszony kutatásánál is.

⁸ Lásd id. cikk.

a neki megfelelő új nevelés. Az új nevelés a régi megsemmisítése útján jön létre. A nevelés ilyen vagy olyan formája egy korszak terméke, egy gazdasági alap terméke.

c) A nevelés azt az osztályt védi, amelynek szolgálatára létrejött, tehát tevékeny jellegű, hatalmas aktív erő az alap védelmében.

d) A nevelés nem áll közvetlen kapcsolatban a termeléssel, azt csak az alapon, a termelési viszonyokon keresztül tükrözi.

A nevelésnek a felépítményhez való tartozása nem jelenti a haladó pedagógiai hagyományok elvetését. A kommunista nevelés kritikailag feldolgozza és magában foglalja mindazt az értéket, amit az évezredes pedagógiai tapasztalat létrehozott. A minőségileg új, kommunista pedagógiára is vonatkozik Lenin megállapítása: »A proletárkultúra nem pattan elő készen valahonnan, ismeretlen helyről... A proletárkultúrának ama felhalmozott tudás törvényszerű fejlődése útján kell létrejönnie, amelyet az emberiség a kapitalista társadalom, a földesúri társadalom, a bürokratikus társadalom nyomása alatt dolgozott ki.«⁹

* * *

A nevelésről, mint felépítményről szóló tanítás nagy horderejű a magyar pedagógusok számára. Fegyvert ad a kezükbe, hogy a nevelésnek minden fajta marxista köntösbe bújtatott, de lényegében ellenséges irányzatú meghatározásával szembeszálljanak.

Még 1949-ben és 1950 elején is egyetemünkön és főiskoláinkon a tanárjelöltek, különböző átképző tanfolyamokon a pedagógusok széles rétegei a nevelésnek következő meghatározását tanulták meg:

»Miért nevelt, amióta csak ember él a földön, s miért fog mindig is nevelni a társadalom? Nyilván azért, hogy az ifjú nemzedéket hozzá hasonlítsa az idősebbhez, hogy a gyermekek belenővekedhessenek a felnőttek életformáiba, hagyományaiba és intézményeibe. *Ebből következik, hogy a nevelés a társadalomnak, a társadalmi berendezkedésnek fenntartására, az idősebbek helyébe lépő ifjabb nemzedékekre való változatlan átszármaztatására, a meglévők megőrzésére törekvő, tehát lényegéből folyóan konzervatív funkció.* (Kiemelés tőlem: Á.Gy.) Ez természetes is: ha a nevelés a társadalom funkciója, akkor ez azt jelenti, hogy a társadalom határozza meg, alakítja a nevelést valamennyi mozzanatában, nem pedig fordítva a nevelés a társadalmat. A nevelés csak akkor változik meg, alakul át, szolgál új célokat és törekvéseket, ha a társadalom megváltozik, ha a társadalom igényei átalakulnak, eszményei megújodnak.«¹⁰

A nevelésnek ez a felfogása hasonlít a jobboldali szociáldemokrácia olyan opportunist, revizionista nézetéhez, mint amilyen Kautsky elmélete a termelőerőről. Sztálin elvtárs leplezte le és gúnyolta ki Kautskynak ezt az elméletét.

⁹ Lenin—Sztálin: Az ifjúságról. Szikra kiadás, Budapest, 1950. 117. l.

¹⁰ Faragó—Kiss: Az új nevelés kérdései. Egyetemi nyomda. Bp., 1949. 15—16. l.

Kautsky mindent a termelőerők színvonalával akart megmagyarázni, szerinte senki nem visel felelősséget a történelmi események alakulásáért, sem egyén, sem párt, mert hiszen a történelem alakulását teljesen meghatározzák a termelőerők. Az ember csak tehetetlen báb. Hogy a II. Internacionále opportunistái elárulták a munkásmozgalmat, ugyan ki tehet erről, nyilván a termelőerők színvonala.

Nos, a nevelés fenti meghatározásának kitalálói is úgy képzelték, hogy azzal a megállapítással, hogy a társadalom meghatározza a nevelést, ha megváltozik a társadalom, megváltozik a nevelés is, — eleget tettek a marxizmusnak. A nevelés különben passzív, konzervatív folyamat. Nyilvánvaló ennek a jobboldali szociáldemokraták »kiherélte« marxizmusának analógiájára készült meghatározásnak romboló, ellenséges tendenciája. Ez az ellenséges meghatározás egyébként megfelel a pedológusoknak a nevelésről alkotott felfogásának. A pedológusok is passzív folyamatnak tartják a nevelést, amelynek nincsen tudatos célja, amelyet eleve meghatároz — többek között — a gyermeknek változhatatlannak vélt társadalmi környezete.

Mindezzel szemben mi világosan látjuk Sztálin elvtárs tanításai alapján, hogy a kommunista nevelés hazánkban a szocialista társadalomért folyó harc hatalmas, erős fegyvere. A nevelés nem követi passzív módon a társadalom fejlődését, nem kullog az alap és felépítmény megváltozásának nyomában, hanem visszahat az alapra és tevékenyen támogatja annak további fejlődését. A mi pedagógusainknak a nevelést tudatosan a szocialista társadalom felépítésének szolgálatába kell állítaniok, kiváló szakképzettségű, kommunista világnézetű, kommunista erkölcsű új nemzedéket kell fenevelniök. Elvetjük a jobboldali szociáldemokratáknak és a pedológusoknak cél nélküli pedagógiáját és azt állítjuk, hogy a kommunista nevelést elsősorban a szocializmusért, majd a kommunizmusért vívott harc politikai célkitűzései határozzák meg és a nevelés, oktatás módszereit is eszerint kell megszabni, kidolgozni.

Igaz, hogy a társadalom megváltozásával megváltozik a nevelés is, a szocialista termelési viszonyok létrejöttével valóban új nevelés jött létre. Azonban amikor ez az új nevelés létrejön, maga is hatalmas erővé válik és részt vesz az új társadalom alapjának és felépítményének megszilárdításában, a régi alap és a régi felépítmény lerombolásában azáltal, hogy új embereket nevel fel. A nevelés tehát nem passzív, hanem rendkívül aktív, tudatos folyamat.

III

A kommunista nevelés szerepe a szocializmus és a kommunizmus építésében

A marxizmus klasszikusai kijelölték a kommunista nevelés helyét a szocializmus és a kommunizmus építésében.

A kommunista nevelés szerepének fontossága először is a néptömegeknek a szocialista társadalomban lehetővé váló hatalmas arányú gazdasági és kulturális

felemelkedéséből, a szocialista és kommunista építésnek gigantikus feladataiból érthető meg.

De a kommunista nevelés és főképp e nevelés eszmei irányultságának döntő szerepe abból a marxista tanításból következik, hogy a tudat elmarad a társadalom anyagi életfeltételeinek fejlődése mögött. Ez a tétel érvényes a kapitalizmusból a szocializmusba és a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet idejére is. A tudatnak ez az elmaradása abban nyilvánul meg, hogy a régi, letűnő eszmék, nézetek, szokások és hagyományok tovább élnek akkor is, amikor a körülmények, amelyek őket létrehozták, már gyökeresen megváltoztak.

Az emberek tudatában meglévő kapitalista csökevények különösen nagy veszedelemet jelentenek a szocializmusért folytatott harc szakaszában, amikor még a kapitalizmust felváltó új társadalmi rend nem szilárdult meg tartósan.

Sztálin elvtárs a Bolsevik Párt XIII. Kongresszusának eredményeiről 1924-ben tartott beszámolójában így mutatott rá a kommunista nevelés fontosságára :

»A régi szokások és módszerek, hagyományok és előítéletek, amelyeket a régi társadalomtól örököltünk, nagyon veszélyes ellenségei a szocializmusnak. Ezek a hagyományok és szokások hatalmukban tartják a dolgozók milliós tömegeit, néha magukkal sodorják a proletariátus egész rétegeit, néha még a proletárdiktatúra létét is igen nagy mértékben veszélyeztetik. Ezért a harc e hagyományok és szokások ellen, feltétlen leküzdésük munkánk minden területén, *végül az új nemzedékek nevelése a proletár szocializmus szellemében* (kiemelés tőlem : Á. Gy.) — pártunknak olyan soronlévő feladatai, amelyeknek teljesítése nélkül a szocializmus győzelme lehetetlen«. ¹¹

Mindannyian emlékszünk még Rákosi elvtársnak a DISZ első kongresszusán, 1950 június 17-én elmondott beszédére. Rákosi elvtárs Sztálin elvtárs fenti tanítását a mi viszonyainkra is vonatkoztatja. »Ismétlem : — jelentette ki — a mi fejlődésünk mostani szakaszában a legnagyobb kerékkötőnk, továbbhaladásunk egyik legsúlyosabb gátja a régi tőkés időkől örökölt szokások és előítéletek tömkelege. Ezt kell minél gyorsabban leküzdeni és ebben a küzdelemben óriási szerepet szánunk a mi lelkes, lendületes, önfeláldozó, jövőbe tekintő ifjúságunknak. ¹²

Rákosi elvtárs külön kiemeli a fejlődést akadályozó régi örökségek közül az egyházi reakció romboló munkáját. Ebből az következik, hogy a szocializmus építése terén a klerikális reakció, és az idealista, vallásos ideológia elleni harcnak is a kommunista nevelés nélkülözhetetlen eszköze.

¹¹ Sztálin Művei 6. Szikra. Bp., 1951. 275. l.

¹² Rákosi Mátvás : A békéért és a szocializmus építéséért. Szikra. Bp., 1951. 342—343. l.

Annak ellenére, hogy a szocializmus győzelmével, az osztályok felszámolása után a társadalom teljes politikai és erkölcsi egységének a létrehozásával az embereket egyre jobban áthatja a kommunizmus eszméje, a nevelés jelentősége nem csökken, hanem fokozódik. A Szovjetunióban éppen azért, mert ellenséges osztályok nincsenek, a fejlődésnek szinte egyetlen gátja a tudat viszonylagos elmaradottsága. Az ellenséges kapitalista országok propagandájukkal már csak a tudatban meglévő kapitalista esőkevényekre támaszkodhatnak és igyekeznek ezeket élesíteni.

Sztálin elvtárs éppen ezért a Bolsevik Párt XVIII. Kongresszusán a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet időszakára egyik legfontosabb feladatul a káderek marxista-leninista képzését jelölte meg. »El kell ismernünk, mint sarkigazságot — mondotta —, hogy mennél magasabb a párt- és az állami munka bármely ágában működő funkcionáriusok politikai színvonala és marxista-leninista tudatossága, annál magasabb színvonalú és termékenyebb maga a munka, annál hatékonyabbak a munka eredményei és — megfordítva — mennél alacsonyabb a funkcionáriusok politikai színvonala és marxista-leninista tudatossága, annál valószínűbbek a bajok és kudarok a munkában, annál valószínűbb maguknak a funkcionáriusoknak elsőkélyesedése és elkorcsosodása, kicsinyes, korlátolt látókörü praktikusokká, annál valószínűbb elfajulásuk. Meggyőződéssel mondhatjuk, hogy ha képesek volnánk kádereinket a munka minden ágában ideológiailag kiképezni és politikailag annyira megedzeni, hogy szabadon tudjanak tájékozódni a belső és nemzetközi helyzetben, ha őket teljesen érett marxistákká-leninistákká tudnók tenni, akik komoly hiba nélkül meg tudják oldani az ország vezetésének kérdéseit, akkor minden alapunk meg volna arra, hogy összes kérdéseink kilentizedrészét már megoldottnak tekintsük.«¹³

A Bolsevik Pártnak egész sor külön határozata hívja fel a figyelmet a szovjet emberek, az ifjú nemzedék ideológiai és politikai nevelésének döntő fontosságára. Zsdánov elvtárs a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 29. évfordulóján tartott beszámolójában kidomborította, hogy a szocialista öntudat meggyorsítja a szovjet társadalom előrehaladását, megsokszorozza erejének és hatalmának forrásait és ezzel kapcsolatban hangsúlyozta az ifjúság politikai nevelésének jelentőségét. Ugyancsak Zsdánov elvtárs a Bolsevik Pártnak a »Csillag« és »Leningrád« folyóiratokkal kapcsolatban hozott határozatáról tartott előadásában az ifjúság ideológiai-politikai nevelése számára a következő programot adta: »Az ifjú szovjet nemzedék feladata — mondotta — megszilárdítani a szocialista szovjet rendszer erejét és hatalmát, teljes egészében felhasználni a szovjet társadalom mozgatóerőit jólétünk és kultúránk új, példátlan felvirágozásáért. Az ifjú szovjet nemzedéket, hogy e hatalmas feladatokat végrehajtsa, állhatatosnak, merészeknek, élénknek és olyannak kell

¹³ Sztálin rövid életrajza, Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, Moszkva, 1947. 147—148. l.

nevelni, hogy ne ijedjen meg az akadályoktól, hogy bátran szembeforduljon velük és le tudja győzni azokat. A szovjet embereknek művelt embereknek kell lenniök, magasfokú kulturális és erkölcsi igényekkel és ízléssel.«¹⁴

Bulganyin elvtárs a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 33. évfordulóján a Szovjetunió hatalmas eredményeinek ismertetése után, rátérve a feladatokra, elsőként az ideológiai képzés, a nevelés kérdéseit említette meg: »A szovjet társadalom fejlődésében egyre nagyobb jelentőséget nyer kádereink eszmei-elméleti megszilárdulása. A szocializmusból a kommunizmusba való átmenet körülményei köteleznek bennünket, hogy magasabb színvonalra emeljük az egész ideológiai munkát, elérjük a dolgozók kommunista nevelés-ügyének további javulását. A kommunizmus nem épülhet fel anélkül, hogy embereink tudatában teljesen le ne küzdenénk a kapitalizmus csökevényeit... Állhatatosan tökéletesítenünk kell munkánkat a különféle szakmai káderek marxista-leninista nevelése terén, segítenünk kell a kádereket, hogy elsajátítsák a társadalom fejlődési törvényeinek tudományát.«¹⁵

A nagy marxista teoretikusok, a Bolsevik Párt és Pártunk vezetőinek fenti nyilatkozatai is arra mutatnak, hogy a kommunista nevelésben a leglényegesebb a nevelés eszmei-politikai irányultsága, vagyis az ifjú nemzedék kommunista világnézetre való nevelése. Csak a kommunista öntudat magas fejlettségi fokán álló ifjú nemzedék képes teljes egészében felhasználni a szocialista társadalom mozgatóerőit a további fejlődés érdekében. Csak fejlett kommunista öntudattal bíró ember képes levonni magatartására és tetteire vonatkozólag valamennyi következményét annak a kapitalista termelési viszonyoktól gyökeresen különböző helyzetnek, hogy a termelőerők többé nem a kizsákmányolók, hanem a dolgozók birtokában vannak. Csak fejlett kommunista öntudat nyújthat biztosítékot a termelés mennyiségi és minőségi fejlesztésére, a szocialista munkaverseny további kibontakoztatására. Fejlett kommunista öntudat nélkül nem lehet a szocialista termelési viszonyokon létrejött felépítményben: pl. a kommunista párt, a szocialista állam politikájában, a szocialista-realista művészetben rejlő hatalmas szervező- és mozgatóerőket a szocializmus építésének szolgálatába állítani. A kommunista öntudatból fakadnak a szocialista társadalom olyan mozgatóerői, mint a dolgozó nép egyre jobban kibontakozó erkölcsi és politikai egysége, mint a szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus.

¹⁴ Zsdanov: A művészet és filozófia kérdéseiről. Szikra. Bp., 1949. 131—132. l.

¹⁵ Szabad Nép. 1950. nov. 9. szám.

IV

Feladatok

A kommunista tudatosságra, a kommunista világnézetre való nevelés elsősorban az iskolában — a tanítási órákon folyik.

Fel kell vetnünk őszintén, hogy bár Pártunk II. Kongresszusa óta sokat fejlődött az iskolai oktatás eszmei-politikai színvonala, a világnézetre nevelés még mindig gyöngye pontunk. Ennek főoka, hogy pedagógusaink még nehezen tudják a szakmai anyagot úgy tanítani, hogy az világnézetet formáló erővé váljon. Az 1950—51. tanévben még általában az volt a hiba, hogy az iskolákban túl kevés tárgyi ismeretre tanítottak és az egyes szaktárgyak óráin túl sok volt az általános politikai frázis. Ez ma is hiba, bár az idei tanévben kétségtelenül sokat emelkedett a tanulmányi színvonal. Megfigyelhető volt azonban, hogy egyes pedagógusok most az ellenkező hibába is beleestek, a szaktárgyi ismeretek átadását nem kötötték össze a kommunista öntudatra való neveléssel.

Pedagógusaink még nem értették meg mélyen az iskolai oktatás főfeladatát, amely abban áll, hogy a felnövekvő nemzedéket a tudomány alapjaival és ezen keresztül tudományos kommunista világnézettel, mint a környező világ lényegének és fejlődési törvényeinek hű kifejezőjével, valamint annak átalakításában megbízható vezetővel — fegyverezzük föl.

Öröndetes azonban, hogy a Köznevelési Minisztérium ma már világosan látja a világnézetű nevelés fogyatékoságait. Éppen ezért a következő iskolai évben kezdődő pedagógus továbbképzés egyik célkitűzését abban jelölte meg, hogy az ideológiai továbbképzésbe fokozatosan be kell vonni szinte valamennyi pedagógusunkat és az ideológiai továbbképzésnek az eddiginél jobban kell segítenie a pedagógusok marxista-leninista világnézetének a kialakítását.

A kommunista nevelés sikerének valóban egyik kulcskérdése a pedagógusok szilárd kommunista világnézetének kialakítása. Az a tanár, vagy tanító, aki szilárdan áll a kommunista világnézet alapján, jól ismeri a dialektikus-történelmi materializmus tételeit és ugyanakkor birtokában van annak a gazdag tudományos anyagnak, amelyen a dialektikus-történelmi materializmus tételei alapulnak, az elkerüli az üres politizálás veszélyét, a politikai frázispuffogatást a történelemórán, a fizikaórán és a többi tárgyak óráin egyaránt. Az ilyen pedagógus munkája nyomán a tanulóknak valóban szilárd kommunista öntudat alakul majd ki, amely a valóság : a természet és a társadalom tényeinek, fejlődésének ismeretén, mint biztos alapon nyugszik. Ifjúságunk csakis az így kialakult öntudattal felvértezve tud majd ellentállni mindenféle ellenséges ideológiai behatásnak, így tudja többek között végleg legyőzni a káros nacionalizmust, a kozmopolitizmust, a vallásos világnézetet, amely jelenleg sok pedagógus és ifjú fejében »békésen« megfér a betanult marxista politikai frázisokkal. Csak ebben az esetben sikerül pedagógusainknak, a tanítási órán szocialista hazafiságra, fegyelmezettségre, kommunista erkölcsre nevelni.

Nevelőinknek a nagyszerű szovjet pedagógiát kell ezen a téren is példának tekinteni, amely határozottan figyelmeztet bennünket, hogy »a tanításban a világnézet nem függvénye az oktatásnak, nem mechanikus csomagolása a politikának, hanem a tananyag lényegének szerves, elkerülhetetlen következménye.« (Szkatkin.)

Jól meg kell szívlelnünk azonban Leninnek a kommunista világnézet nevelésére adott alapvető útmutatásait. Eszerint a kommunizmus nem készen kapott, betanult formulákból, tanácsokból, receptekből, előírásokból, programokból áll, hanem az alkotó gyakorlati munka vezérfonala. A kommunista világnézetre való nevelés tehát olyan nevelési és oktatási módszerek alkalmazását követeli meg, amelyek következtében az ifjú nemzedék önálló alkotó munkára lesz képes, és tudását össze tudja kapcsolni a szocializmus építéséért folyó harccal. »Munka nélkül, harc nélkül, fabatkát sem ér a kommunizmusnak a kommunista brosúrákból és művekből bemagolt ismerete, mert ez az elmélet és gyakorlat közötti régi szakadás folytatása volna, azé a régi szakadásé, amely a régi polgári társadalom legviSSzatasztóbb vonása volt.«¹⁶

Lenin útmutatásaiból egyenesen következik, hogy a kommunista nevelés nem folyhat csupán a tanítási órákon, az iskolában. A pedagógusnak az ifjú nemzedék egész életét kell megszerveznie úgy, hogy az azt érő valamennyi hatás a kommunista öntudat erősítését, a kommunista világnézet kialakítását szolgálja. A kommunista öntudat csak egységesen megszervezett nevelői és oktatói munka eredménye lehet.

A tantárgyakon keresztül ható nevelői tevékenység mellett véleményem szerint most a nevelés döntő láncszeme az iskolai közösség megszervezése. A tanulók és a pedagógusok közössége nélkül, vagyis az iskolai közösség nélkül nem alakulhat ki öntudatos fegyelem, szocialista viszony a munkához és nyilván enélkül nincs tevékeny hazafiságra nevelés sem. A kommunista öntudat csak a tapasztalatra épülhet föl. Nagyon találó erre vonatkozólag idézni Szkatkinnak az Ucsityelszkaja Gazeta 1951 március 24-i számában megjelent cikkéből a következő részletet: »A. Sz. Makarenko nagyon határozottan megbírálta a szavakkal történő nevelést, a végnélküli fecsegést különféle jó dolgokról: hiába verik bele az emberbe a legmakacsabb kitartással a dicséretre méltó gondolatokat és ismereteket, pusztán időtöltés marad ez, s legjobb esetben azt érzük el vele, hogy az ember képmutatóvá, vagy gramafonná válik. Azt a tudatot, amely nem a tapasztalaton épült föl, A. Sz. Makarenko erőtlennek és magánosnak tartotta. A. Sz. Makarenko az ilyen tudatot képtelennek tartotta arra, hogy gyakorlatilag bármit is keresztül vigyen és ezért társadalmunk szempontjából veszélyesnek is tekintette. Ahhoz, hogy a tudatot a tapasztalatra építsük föl, szükség van a cselekvés útján történő gyakorlásra, az ilyen gyakorlás gyakorlóterének pedig A. Sz. Makarenko a közösséget tartotta.«¹⁷

¹⁶ Lenin—Sztálin: Az ifjúságról. Szikra. Bp., 1950. 115. l.

¹⁷ A neveléstudomány és az iskola. Köznevelés. 1951 július 1-i száma.

V.

Szovjet nevelés, magyar nevelés

Befejezésül elevenítsük föl a következő tételt: »A kommunista nevelés a szocialista termelési viszonyokon felépülő, új társadalmi rend fejlődésének feltételei között, a kapitalizmusból a szocializmusba és a szocializmusból a kommunizmusba történő átmenet konkrét történelmi időszakában folyó nevelés.« Ezek szerint kommunista nevelésről beszélhetünk minden olyan országban, amelyben proletárdiktatúra van. Így tehát kommunista nevelés folyik a Szovjetunióban és azokban a népi demokratikus államokban, amelyek a proletárdiktatúra funkcióit gyakorolják.

Nem lehet természetesen azonossági jelet tenni a Szovjetunióban folyó kommunista nevelés és a népi demokratikus országokban folyó kommunista nevelés közé. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a Szovjetunió és a népi demokratikus országok a fejlődés különböző szakaszaiban vannak: míg a népi demokratikus országokban csak most térnek át a kapitalizmusról a szocializmusra, a Szovjetunióban már felépült a szocializmus és diadalmasan folyik a kommunizmus építése.

A Szovjetunióban folyó kommunista nevelés éppen azért hasonlíthatatlannabb fejlettebb, mint a miénk. Ezért tekintjük a szovjet nevelést példaképnek, tanítómesternek. A szovjet és magyar nevelés viszonyára is érvényes az, amit Révai elvtárs általában a két kultúra viszonyáról mondott: »A Szovjetunió Kommunista Pártjának gazdag tapasztalatait nemcsak az államszervezés és a gazdasági építés, nemcsak a technika, nemcsak az osztályharc területéről vehetjük át és hasznosíthatjuk, hanem hasznosíthatjuk és átvehetjük a tapasztalatokat az új, szocialista kultúra megteremtésénél is. Ez nem is lehet máskép. Mi a szocializmust építjük, az új magyar kultúra szocialista kultúra lesz, meríteni tehát elsősorban és döntően annak az országnak a kultúrájából meríthetünk, amelyben a szocializmus már győzelmesen felépült és amely a kommunizmusba való átmenetnél tart.«¹⁸

Azok a szép sikerek, amelyeket sok nevelőnk a szovjet pedagógia eredményeinek felhasználásával eddig is elért, arra vallanak, hogy pedagógusaink a szovjet pedagógiában egyre inkább a legmagasabbrendű erkölcsi és jellembeli tulajdonságokkal rendelkező, új, közösségi ember nevelésének tudományát látják.

Nem kétséges, hogy nevelésügyünk további fejlődésének kulcsa, hogy mennyire teszik pedagógusaink még inkább sajátjukká azokat a tapasztalatokat, amelyeket a szovjet pedagógia 35 év alatt felhalmozott.

Abból azonban, hogy a Szovjetunió pedagógiája egy magasabb fejlődési fokon lévő szocialista állam pedagógiája, nemcsak az következik, hogy a mi

¹⁸ Révai József felszólalása a M. D. P. II. Kongresszusán.

számunkra mintakép, hanem az is, hogy a mi nevelésünk előtt részben más feladatok is állanak még.

A népi demokratikus országokban és így hazánkban is a nevelésnek a belső osztályharcához is maximális segítséget kell nyújtania. Nálunk még nincsenek teljesen felszámolva a kizsákmányoló osztályok, kíméletlenül folyik a harc a falusi burzsoázia, a kulákság ellen, a levert ellenség sem adta még fel a harcot, a reakció a legkülönbözőbb formában dühödten támad ellenünk. A Szovjetunióban pl. semmiféle szükség sincs már arra, hogy bármilyen korlátokat szabjanak a művelődés elé. Mi még alig, hogy csak áttörtük a levert uralkodó osztályok műveltségi monopóliumát, és így még igen fontos harci kérdés a közép- és felsőfokú iskolákban a proletárdiktatúra követelményeinek megfelelő szociális összetétel biztosítása.

Ideológiai fronton is a legélesebb osztályharcot vívjuk — többek között — a különböző nacionalista megnyilvánulások és a klerikális reakció ideológiája ellen, amelyeket nálunk nemcsak a külső kapitalista környezet, hanem még az országon belül meglévő kispolgári és ellenséges környezet is táplál.

Tudjuk, hogy a Szovjetunióban is a legélesebb harc folyik a külső kapitalista környezet talajából táplálkozó burzsoa ideológiai behatásokkal szemben, pl. a kozmopolitizmussal szemben. De ez az ideológiai harc is részben más tartalmú, mint a miénk. A Szovjetunióban pl. már nem jelentkezik központi feladatként a klerikális-vallásos ideológia elleni küzdelem, a szovjet emberek nagyrészt immunisak már ezzel a méreggel szemben. A kommunista világnézet kialakításáért folyó erőfeszítés is másképpen vetődik fel a Szovjetunióban, mint nálunk, ahol a kommunista világnézeti nevelés még kezdetleges fokon áll. A szovjet neveléstudomány a párt segítségével évtizedes harcok után legyőzte a cári rendszer klerikális nevelési maradványait és a burzsoa pedológiát és így a szovjet pedagógiai tankönyvek ezekről a kérdésekről már csak egészen röviden és szinte mint történelmi anyagról emlékeznek meg. Nálunk a Horthy-fasizmus nacionalizmusa, sovinizmusa, fajgyűlölete, továbbá a különböző klerikális, burzsoa-pedológikus pedagógiai nézetek teljes felszámolása még hátralévő feladat. Neveléstudományunknak ezeknek a mi helyzetünkben adódó sajátos feladatoknak a megoldásához a leghathatósabb segítséget kell nyújtania.

Előfordul — szerencsére egyre kevésbé —, hogy a mi neveléstudományunk előtt álló sajátos feladatokról megfeledkezünk. Pedig egyenesen az ellenségnek kedvez, ha a szovjet pedagógia tanulmányozásából azt a következtetést vonjuk le, hogy a mi sajátos harci feladatainkat nem kell élesen felvetni. Ez ahhoz vezet, hogy akadályozzuk köznevelésünk eljutását arra a magas fejlettségi fokra, amelyen éppen a szovjet köznevelés áll. Tanulmányoznunk kell, sokkal inkább, mint eddig a szovjet pedagógiát, de nem azért, hogy mechanikusan alkalmazzuk, hanem hogy megtaláljuk azokat a mi viszonyainkból adódó döntő feladatokat, amelyeknek megoldása egyre közelebb visz bennünket a mintaképhez: a szovjet neveléshez.

A HUN BIRODALOM FELBOMLÁSA

HARMATTA JÁNOS

I.

A HUN TÁRSADALOM ATILA KORÁBAN

1.

A HUNKOR RÉGÉSZETI KUTATÁSÁNAK PROBLÉMÁI

A népvándorlás korával foglalkozó régészeti kutatásunk történetében az utóbbi néhány évtized alatt jelentős fejlődést figyelhetünk meg. A honfoglaló magyarság régészeti hagyatékának és az avarok egyik jelentős leletcsoportjának (a geometrikus ornamentikájú préselt szíjgarnitúrák által jellemzett csoportnak) a meghatározása után sikerült a Keszthely-kultúra griffes-indás csoportját is meghatározott etnikumhoz kapcsolni. Bebizonyosodott, hogy ez a leletcsoport is az avarokból származik, s éppenúgy az avarokkal áll kapcsolatban, akárcsak a préselt lemezből készült geometrikus díszítésű szíjveretek csoportja. Az avar leletanyag meghatározása lehetővé tette azután a hunok régészeti hagyatékának kiválasztását. Nemrégiben fejeződött be a Nagy-Alföldet a hunok előtt lakó szarmaták leletanyagának az összegyűjtése és rendszerezése. Így időszámításunk kezdetétől i. u. 1000-ig ma már nagyjából képet alkothatunk magunknak a hazánk területén egymást követő népek: a szarmaták, hunok, avarok és magyarok régészeti hagyatékáról. Régészeti kutatásunknak ezek az eredményei igen jelentős segítséget nyújtottak e népek történetének tanulmányozásához.

Habár így történeti szempontból is kétségtelenül jelentősek azok az eredmények, amelyeket a népvándorlás korával foglalkozó régészeti kutatásunk az utóbbi évtizedekben elért, mégsem tekinthetjük mindezt többnek sokatígérő kezdetnél. Nem szabad ugyanis megfeledeknünk arról, hogy a jelenleg rendelkezésünkre álló régészeti anyag korántsem teljesértékű, s hogy még ennek az anyagnak az összegyűjtése, rendszerezése és közzététele sem történt meg teljesen. Ezenkívül azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy egyelőre még messze vagyunk a már rendszerezett és közzétett anyag teljes történeti kiértékelésétől is. Azok a leletek, amelyeket az eddigi kutatás a népvándorlás korának egy-egy szakaszába sorolt, nagyrészt szórványleletek vagy a mai tudományos követelményeknek meg nem felelő ásatásokból származnak. Ezenkívül többnyire csak kincs- vagy sírleletek állnak rendelkezésünkre, alig ismerjük azonban a népvándorlás korának településeit. Ilyen egyoldalú leletanyag alapján természetesen igen nehéz képet alkotnunk az egyes népek gazdasági és társadalmi fejlődéséről.

Egyes korszakokban, mint pl. a hunkorban az eddig ismert leletanyag szinte csak az uralkodó réteg szervezetéről, fényűzéséről s hatalmi képzetéről tájékoztat bennünket bizonyos mértékben. Ezenkívül a népvándorlás korának etnikai viszonyai valójában sokkal bonyolultabbak voltak, mint azt az egyes korszakok elnevezései sejtetni engedik. A szarmata korban a beköltöző jazigok mellett kelta és dák népelemekkel is kell számolnunk. Még bonyolultabbá válik a Nagy-Alföld etnikai képe akkor, amikor megindul a germán törzsek vándorlása. Ekkor különböző germán törzsek telepednek meg itten, s ezeken kívül még újabb iráni elemek, roxolánok s talán más szarmata törzsek is ide húzódnak a gótok nyomása elől. A hunok megjelenésével azután olyan korszak kezdődik, amikor szinte évtizedről-évtizedre változik a Kárpátok által övezett területnek az etnikai képe. Ez a helyzet csak az avarok betelepedésével változik bizonyos mértékben meg. Az avar uralom évszázadai alatt alakul ki ennek a területnek az az etnikai képe, amelyet azután a honfoglaló magyarság itt talál.

Ezeket a bonyolult etnikai viszonyokat a régészeti anyagban egyelőre nem tudjuk megfogni. Pedig a szarmatakor leletek gondos rendszerezése s időrendjük megállapítása megmutatta, hogy ez nem megoldhatatlan feladat. Párducz M. nagy összefoglaló munkájából kiderült, hogy a szarmatakor kb. 270-től kezdődő harmadik szakaszában négy nagy egymástól világosan elkülönülő leletcsoport figyelhető meg. Ezek közül valószínűleg több is újonnan bevándorolt etnikumnak a hagyatéka. Egy esetben ezt kézzelfoghatóan be is lehet bizonyítani. A szovjet régészeti kutatásnak éppen az utóbbi években sikerült meghatároznia a dnyepervidéki roxolánok leletcsoportját. A magyarországi szarmatakor harmadik szakaszának egyik leletcsoportja, amely halomsírokból álló temetőket foglal magában, olyan közel áll ehhez, hogy a közvetlen folytatásának tekinthető. Mivel a dnyepervidéki roxolán leletcsoport a III. század közepén lezárul, a magyarországi halmos temetők pedig a század második felében kezdődnek, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a roxolánok a III. század második felében a Duna-Tisza vidékére költöznek. Ez megmagyarázza egyúttal azt is, hogy miért tűnnek el a roxolánok a III. század második felében a görög-római forrásokból.¹ Így ebben az esetben a régészeti anyag kiértékelése egy olyan történeti eseményre vet világot, amelyre vonatkozóan az írásos forrásokban adatokat nem találunk.

A szarmatakor végének régészeti anyaga tehát már feldolgozásának jelenlegi állapotában is bizonyos mértékben képet nyújt az ebben a korban lejátszódó történeti eseményekről, és jelentős mértékben kiegészíti az írásos források adatait. Még fontosabb volna a történeti kutatás számára a hunkor leletanyagának vallomása, azonban ezen a téren a helyzet sokkal kevésbé kedvező. Az a leletanyag, amelyet kutatásunk hunnak határozott meg, aránylag kisszámú, több-

¹ J. Harmatta: *Studies on the History of the Sarmatians*. Budapest 1950. 54 skk.; M. Párducz: *Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns*. III. Budapest 1950. 252 skk. — A dnyepervidéki roxolán leletcsoportra vonatkozólag ld. К. Ф. Смирнов: О погребениях роксолан. „Вестник Древней Истории“ 1948. I. 213 skk.

nyire nem hiteles feltárásból származó, nagyjából nemesfémből készült tárgyakat tartalmazó leletekből áll. Ezek legjobb esetben a hun uralkodó osztály hagyatékát alkothatják, s így nem nyújthatnak képet az egész hun nép anyagi kultúrájáról. Még kevésbé ismerjük a hunok uralma alatt álló többi nép, mint pl. alánok, skirek régészeti hagyatékát. Pedig enélkül a hunok történetének, a hun társadalom képének a megrajzolása nem végezhető el kielégítő módon.

Az is rendkívül feltűnő, hogy milyen kevés a hun leletek száma a megelőző szarmatakor III. szakaszához viszonyítva. Ez nem felelhet meg a hunkori népességi viszonyoknak, mert a történeti források adatai alapján következtetve aligha lehet szó arról, hogy a Nagy-Alföld lakosságának lélekszáma a hunkorban lényegesen csökkent volna. Sokkal valószínűbb, hogy ebben az esetben pusztán a hunkorral foglalkozó régészeti kutatásunk egyik hiányosságával állunk szemben. A hunok régészeti hagyatékának meghatározása elsősorban a gazdag fejedelmi leleteket állította a kutatás előterébe, s így a hun leletanyag jellemző vonásait is ezek alapján állapították meg. Nyilvánvaló azonban, hogy ezeket az előkelő temetkezésekre jellemző vonásokat (égetéses temetkezés, pikkelymintás aranylemezek, íjak, lószerszám, áldozati üstök) nem találhatjuk meg a hun nép nagy tömegénél, amely etnikailag valószínűleg már Kelet-Európában való feltűnése idején sem volt egységes. Az i. u. I–II. századból származó Bernstam által feltárt kenkoli hun temető antropológiai vizsgálata megmutatta, hogy a hunok a Talas folyó vidékén már ebben a korban erősen keveredtek az ottlakó iráni törzsekkel.² Így könnyen lehet, hogy később a Nagy-Alföldre betelepedett hunok között is voltak nagyobb számban iráni eredetű etnikai elemek. Éppen ezért egyáltalán nem volna meglepetés, ha olyan hun temetőket találnánk, amelyek nagyon közel állnak az eddig ismert késői szarmata temetőkhez. Az mindenesetre kétségtelen, hogy a szarmatakor III. szakaszának egyes temetői átnyúlnak a hunkorba is. Éppen ezért Párducz a bajmok-mórahalmi, a tápé-malajdoki és a halmos temetőkből álló későszarmata leletcsoportok korának felső határát 450-ig kitolja.³ Ha ez a kormeghatározás helyesnek bizonyul, akkor a hunkor régészeti hagyatékának képe már is jelentékenyen módosul. Abból a tényből, hogy a késői szarmata temetők egy részébe egészen a hunkor végéig temetkeznek, arra kell következtetnünk, hogy az alföldi szarmaták tekintélyes része a hun uralom alatt is régi településterületén maradt s bizonyára jelentős szerepet játszott a hun birodalom belső történetében. Másrészt könnyen lehetséges, hogy a késői szarmata temetők egy részéről ki fog derülni, hogy tulajdonképpen hun temetőket kell bennük látnunk.

Így tehát annak ellenére, hogy az eddigi kutatás a hunok régészeti hagyatékának egyik csoportját helyesen határozta meg, egyelőre még távol vagyunk

² Ld. A. H. Бернштам: Труды семиреchenской археологической экспедиции „Чуйская долина“, Москва-Leningrád 1951. 5) skk.; В. В. Гинзбург и Е. В. Жиров: Антропологические материалы из Кенкольского катакомбного могильника в долине р. Талас Киргизской ССР. Сб. МАЭ 10 (1949) 213 skk.

³ Ld. Párducz: id. m. 236 skk.

attól, hogy a hunkor bonyolult etnikai viszonyait és történeti eseményeit a régészeti anyagban pontosan nyomon tudjuk követni. Még sokkal zavarosabb a helyzet a hun birodalom felbomlását követő évszázad régészeti leletanyaga terén. Az Attila halálát követő viharos események során a Nagy-Alföld és a Dunántúl etnikai képében mélyreható változások következnek be. Különböző népek, néptörzsek sodródnak ide és távoznak el. Ez a folyamat szinte megszakítás nélkül tart az avarok betelepüléséig. A hun birodalom felbomlása és az avarok megjelenése közötti évszázad valóban a legmozgalmasabb szakasza Magyarország területén a népvándorlás történetének.

Természetesen számos leletet ismerünk ebből a korból is, azonban ezeknek a leleteknek az etnikai meghatározása meglehetősen bizonytalan, s még az egyes leletcsoportok világos elhatárolása sem történt meg, nemhogy történeti vagy társadalomtörténeti kiértékelésükről beszélhetnénk. Van ugyan néhány olyan kísérlet, amely megpróbálta egyes nagyobb germán törzsek régészeti hagyatékát az eddig ismert leletanyagból kiválasztani. Figyelemreméltó pl. a gepida, gót, vandál és langobárd leletcsoportoknak az a körülhatárolása, amelyet Török Gy. adott a kiszombori gepida temető közzétételével kapcsolatban.⁴ Ugyancsak meg kell említeni a gepida leleteknek azt az összeállítását, amelyet Csallány D. kísérelt meg.⁵ Ezeknek a munkáknak az eredményei azonban nem épülnek eléggé biztos alapra: a leletcsoportok anyagának minden részletére kiterjedő gondos elemzésre és a történeti források idevonatkozó adatainak pontos kiértékelésére, hanem inkább csak egy-egy tárgy típus tipológiájára és a történeti adatok elnagyolt felhasználására támaszkodnak. Ezért van azután az, hogy egyes kutatók nézetei gyakran szöges ellentétben állnak egymással, sőt olykor a történeti adatokkal is. Így pl. Csallány D. a szentes-nagyhegyi temetőt egyik munkájában keleti gótnak nyilvánítja,⁶ később egy másik munkájában ugyanezt már gepidának tartja, anélkül, hogy megindokolná, miért adta fel korábbi nézetét.⁷ Kovács I. és Fettich N. a mezőbándi temetőt gepida temetőnek tekinti,⁸ Csallány D. viszont ugyanakkor azt vitatja, hogy a nyugati gótok hagyatékát kell benne látnunk.⁹ Fettich N. a gyulai leletet Beninger eredményei alapján nyugati gótnak minősíti,¹⁰ holott a lelet korában, az V. század második negyedében ezen a területen nyugati gótokról aligha lehet szó.

⁴ Dolgozatok 12 (1936) 171 skk.

⁵ AÉ 2 (1941) 143 skk.

⁶ Dolgozatok 9—10 (1933/34) 208 skk.

⁷ AÉ 2 (1941) 143 skk.

⁸ Kovács I.: Dolgozatok 4 (1913) 388; Fettich N.: Trouvailles avars de Dunapentele. AH XVIII. Budapest 1936. 69.

⁹ AÉ 2 (1941) 161.

¹⁰ MM 1 (1945) 64 skk.

Mindez csupán azt mutatja, hogy a hunkor és az avarok közötti évszázad régészeti anyagából még a nagy germán törzsek hagyatékát sem sikerült eddig teljesen meggyőző módon kiválasztani. Még kevésbé ismerjük a többi kisebb népek vagy néptörzsek leletanyagát, pedig történeti szempontból ez is rendkívül fontos lenne. Így pl. a magyarországi szarmaták leletanyagát eddig csak a hunkorig sikerült nyomon követni, a történeti forrásokból viszont tudjuk, hogy egészen az avarokig jelentős szerepet játszottak itten. Az írásos forrásanyag alapján ezeknek a késői magyarországi szarmatáknak a történetét még csak nagy vonásokban sem tudjuk megrajzolni, éppen ezért igen nagy segítséget jelentene a történeti kutatás számára régészeti hagyatékuk meghatározása és kiértékelése.

A mondottak még fokozottabban érvényesek a hunokra vonatkozólag. A régebbi történeti és régészeti kutatásban szinte uralkodónak lehet mondani azt az elképzelést, hogy amikor a népvándorlás korának nomád birodalmi összeomlanak, az ezeket létrehozó népek is megsemmisülnek és nyomtalanul eltűnnek a történelem színpadáról. Éppen ezért, ha nevük a forrásokban később is előfordul, az ilyen eseteket az antik ill. bizánci írók archaizáló névhasználatának szokták tulajdonítani. Az archaizáló névhasználatra valóban számos példát is ismerünk,¹¹ azonban ez nem jelentheti azt, hogy minden esetben archaizálással van dolgunk, amikor egy népnevet a források a nevet viselő nép lehanyatlása után is használnak. Nézzük csak meg a szkita népnév esetét. Ez egyike a leggyakrabban használt archaizáló neveknak, sőt a görög írók igen korán, már az i. e. VI. században használják az északi népek általános megjelölésére.¹² És mégis, annak ellenére, hogy a szkíták hatalma Dél-Oroszországban az i. e. IV–III. században összeomlik, és helyüket a szarmaták foglalják el, egyes szkita csoportok még évszázadokig tartják magukat, sőt a Krím félszigeten jelentős történeti szerepet játszó államot hoznak létre.¹³ Más szkita csoportoknak a történetét nyugaton Dobrudzsában és a Duna mellett egészen időszámításunk kezdetéig nyomon tudjuk követni a történeti forrásokban.¹⁴ A szkita népnév esetében tehát — bár általános, pontosan körülhatárolható etnikai tartalom nélküli használata már az i. e. VI. században megfigyelhető — még a déloroszországi szkita hatalom összeomlása után is több évszázadon keresztül számolnunk kell azzal, hogy bizonyos esetekben a források valóban egyes szkita csoportok megnevezésére használják. Ez óvatosságra int a hunok és a hun népnév esetében is. Kétségtelen ugyan, hogy a hun népnevet a bizánci írók igen széleskörűen használják archaizáló értelemben más népek megnevezésére,¹⁵ azonban egész

¹¹ Ld. Gy. Moravcsik : Byzantinoturcica. II. Sprachreste der Türkvolker in den byzantinischen Quellen. Budapest 1943. 26 skk.

¹² Ld. J. Harmatta : Quellenstudien zu den Skythika des Herodot. Budapest 1941. 47 skk.

¹³ Ld. legutóbb В. Ф. Гайдукевич : Боспорское царство. Москва—Ленинград 1949. 298 skk.

¹⁴ Harmatta : Studies on the History of the Sarmatians. 23.

¹⁵ Ld. Moravcsik : Byzantinoturcica. II. 201 skk.

sor esetben könnyen lehetséges, hogy a hun birodalom felbomlását követő századokban valóban egyes hun csoportok rejtőznek mögötte. Természetesen csak a források leggondosabb vizsgálata döntheti el külön-külön minden egyes esetben, hogy valóban hun maradványokkal van-e dolgunk.

Ez kétségtelenül nehéz, de igen fontos és sürgető feladat, mert a hun népelemek Attila birodalmának felbomlása után is jelentős szerepet játszottak a keleteurópai nomád népek újabb törzsszövetségeiben. Így igen elterjedt az a felfogás, hogy a bolgár-török nép a hunok maradványainak és újabb keletről jött török népelemeknek, az ogur törzseknek a keveredéséből jött létre.¹⁶ A hunokat követő nomád népek régészeti hagyatékát vizsgáló régészeti kutatás is számos olyan elemre mutatott rá, amelyeket ezek a népek a hunok anyagi kultúrájából vettek át.¹⁷ Mindez arra mutat, hogy a hunok Attila birodalmának felbomlása után nem tűntek el egyszerre hirtelenül és nyomtalanul, hanem törzseik és töredékeik még hosszú időn át tovább éltek Kelet-Európa füves pusztaságain, sőt valószínűleg a Duna-Tisza vidékén is.

Ez a tény igen fontos a hunok régészeti hagyatékának vizsgálata szempontjából is. A régészeti kutatást eddig az a történeti felfogás vezette, hogy a hunok amilyen váratlanul bukkantak fel az antik világ látóhatárán, olyan hirtelenül is tűntek el. Ennek megfelelően hun régiségeknek csak olyan leleteket tekintettek, amelyek az európai hun »birodalom« 80 éves fennállásának időhatárai közé estek. Ha azonban a fentebbi fejtegetéseket figyelembe vesszük, akkor nyilvánvaló, hogy hun leletekkel a hun »birodalom« fennállása előtti és utáni időben is számolnunk kell. Valóban a hun leletek kezdő időhatárát már is jelentős mértékben (évszázadokkal) előbbre tolják azok a nagyjelentőségű ásatások, amelyeket a szovjet régészek végeztek a Kenkol folyó mellett és a Tiensánban.¹⁸ De ugyanígy kétségtelennek tarthatjuk, hogy a hun leletanyagot nem lehet Attila halála évével, 453-mal lezárni. Bármilyen nagy vérvesztéssel is szenvedtek a hunok az Attila halálát követő harcokban, még mindig elég jelentősek lehettek azok a hun töredékek, amelyek a Pontusz-vidékre visszahúzódtak vagy római területre telepedtek be vagy pedig éppen a Duna-Tisza vidékén maradtak. Így ezek bizonyára elég tekintélyes számú temetkezést hagytak hátra ahhoz, hogy a régészeti kutatás leletcsoportjukat felismerhesse. Természetesen Attila halála aligha jelent határvonalat a régészeti anyagban: valószínű, hogy az V. század 60-as, 70-es éveiben történt hun temetkezések leletanyaga semmiben vagy csak nagyon kevésbé különbözik az Attila uralkodása idejéből származó sírok tartalmától. Ennek következtében feltétlenül számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy a jelenleg hunnak tartott sírleletek közül egyik-másik a hun »birodalom« felbomlása utáni évtizedekből származik. De ezeken a lele-

¹⁶ Ld. pl. *Moravcsik*: Byzantinoturcica. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Budapest 1942. 50.

¹⁷ *N. Fettich*: Die altungarische Kunst. Berlin 1942. 28; u. a.: *SMYA* 45 (1945) 187.

¹⁸ Ld. *Бернштам*: i. h., továbbá *Древний Тянь-Шань*. КСИИМК 38 (1951) 141 skk.

teken kívül, amelyek még lényegében véve Attila idejének hun anyagi kultúráját mutatják, kell lenniök olyan későbbi hun leletsoportoknak is, amelyek már képet adnak az egyes hun törzsek, törödékek anyagi kultúrájában később bekövetkezett változásokról. Ilyen leletsoportoknak, ill. az ezeket hátrahagyó késői hun törzseknek a feltevése nélkül aligha lehetne kielégítően megmagyarázni a későbbi nomád népek régészeti hagyatékában kimutatható hun elemeket.

Mindez természetesen pusztá feltevés marad mindaddig, amíg a történeti kutatásnak nem sikerül világosan tisztázni a hun »birodalom« felbomlásának és a hunok további sorsának kérdését. A fentebb ismertetett általános jellegű megfontolások ugyan kétségtelenül amellet szólnak, hogy a hun állam és a hunok nem tűntek el nyomtalanul a Nagy-Alföld területéről, azonban ez önmagában véve még nem nyújt megfelelő történeti alapot a késői hun régészeti anyag meghatározásához. Ez csak akkor sikerülhet, ha a történeti forrásanyag alapos vizsgálatára támaszkodva legalább is fővonásaiban végig tudjuk követni a hun hatalom összeomlásának folyamatát és történetileg is ki tudjuk mutatni a hunokat az V. század második felében is ezen a területen. A hun »birodalom« felbomlását és a hunok további sorsát azonban nem lehet megnyugtatóan megmagyarázni a hun társadalom fejlődésének ismerete nélkül. Ha tehát a hun korral foglalkozó régészeti kutatásnak komoly segítséget akarunk nyújtani abból a célból, hogy jelenlegi holtpontjáról tovább juthasson, továbbá tisztázni akarjuk hazánk földje történetének egyik leghomályosabb szakaszát, akkor meg kell kísérelnünk nyomon követni a hun társadalom fejlődésének, majd a hun »birodalom« felbomlásának folyamatát, hogy ezeknek a megvilágítása által megoldhassuk a hunok későbbi történetének problémáit is.

2.

A »NOMÁD BIRODALOM«

A tudományos irodalomban — mint már említettük — általánosan elterjedt az a felfogás, hogy a hun történet az Attila halálát követő véres harcokkal lezárul, s hogy a hunok éppen olyan hirtelen tűntek el, mint amilyen váratlan volt megjelenésük.¹⁹ Ez a felfogás jórészt valószínűleg abból a benyomásból táplálkozik, amelyet a hunok történetére vonatkozó antik források, különösen pedig Jordanes tanulmányozása kelt a kutatókban. Jordanes előadása szerint ugyanis a hunok a gótok ellen vívott harcokban teljesen felmorzsolódnak, megmaradt kis töredékük pedig rettegésben él a gót fegyverektől. Igen hatásosan élezi ki emellett Jordanes a világot meghódítani akaró Attila birodalma és a hun

¹⁹ Ld. pl. C. A. Macartney : Byz.-neugr. Jb. 10 (1932—34) 106 skk. ; Váczy P. : A hunok Európában. Attila és hunjai. Szerk. Németh Gy. Budapest 1940. 137 sk., 141 ; E. A. Thompson : A history of Attila and the Huns. Oxford 1948. 160 ; stb. — Kivételt jelent ebben a tekintetben legújabb Fr. Althelm könyve : Attila und die Hunnen. Baden-Baden 1951. 156. sk.

hatalom gyors összeomlása közötti ellentétet. A Jordanes előadása által keltett benyomást csak még jobban megerősítik Priskos töredékei, amelyek Attila alakjával és a korabeli hun hatalommal igen részletesen foglalkoznak, viszont a hunok későbbi történetéről csak meglehetősen szűkszavú tudósításokat nyújtanak.

A hunok történetére vonatkozólag rendelkezésünkre álló történeti forrásanyag mennyiségi megoszlása, különösképpen pedig Jordanes előadása tehát valóban támogatja azt a felfogást, hogy a hunok Attila halála után a különböző germán törzsek ellen vívott harcokban gyorsan felmorzsolódtak és eltűntek a történelem színpadáról. Nem szabad azonban megfedkezelnünk arról, hogy a hunokkal foglalkozó antik forrásoknak csak elenyészően kis része maradt ránk, s hogy a magának Priskosnak a munkájából fennmaradt kivonatok sem az események történeti jelentőségének figyelembevételével készültek. Így abból a tényből, hogy a fennmaradt forrásanyagban a hunok Attila halála utáni történetére vonatkozólag az előző korszakhoz viszonyítva aránylag igen kevés adatot találunk, nem szabad messzemenő következtetéseket levonnunk. Emellett azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a hunok Attila halála után már nem jelentettek olyan nagy veszélyt a kelet-római birodalom számára, s így a külpolitikai érdeklődés csökkent irántuk. Kevésbé foglalkoztatták a kelet-római hivatalos köröket, s ennek következtében a történetírók is kevesebbet írtak róluk. Ebből azonban még nem lehet arra következtetni, hogy a hunok teljesen megsemmisültek volna.

Ami Jordanes előadásának hitelességét illeti, ezzel később részletesen kell foglalkoznunk. Most egyelőre csak annyit jegyzünk meg, hogy Jordanes előadását világosan körvonalazható történet szemlélet irányítja. Az események beállítása nála teljes mértékben ezt a szemléletet szolgálja, s így adatait, különösen pedig a hun hatalom összeomlásáról adott képét csak alapos kritikával lehet felhasználni. Így ha világosan akarjuk látni a hun hatalom összeomlását és a hunok további sorsát, nem szabad Jordanes előadásától már eleve befolyásoltatni magunkat.

Az az elképzelés, hogy a hunok Attila birodalmának felbomlása után hirtelen eltűnnek, természetesen annak a kérdésnek a felvetését vonta maga után, hogy milyen tényezők váltották ki a hun hatalom gyors összeomlását. Ebben a kérdésben a legtöbb kutató ismét Jordanes előadásának a hatása alatt áll. Jordanes ugyanis elmondja, hogy Attila halála után fiai közt viszály keletkezett az uralom utódlásának kérdésében, s végül is felosztották maguk között a birodalmat. Amikor ezt Ardaricus gepida király meghallotta, felháborodott, hogy annyi népet hitvány rabszolgák módjára kezelnek, s felkelt Attila fiai ellen. Hamarosan más leigázott népek is csatlakoztak hozzá. A hunok a Nedao folyó mellett (Pannoniában) ütköztek meg a felkelőkkel, de vereséget szenvedtek, s a csatában Attila legidősebb fia, Ellac is elesett. E vereség után a hunok még ismételten igyekeztek egyik-másik népet, elsősorban az ostrogótokat hatalmuk

alá visszakényszeríteni, de az újabb ütközeteket is elveszítették, s maradékaik végül is többé nem merték a gótokat megtámadni.²⁰ Ezt az előadást a legtöbb kutató elfogadja, sőt vannak, akik még Jordanes számaadatainak is hitelt adnak.²¹

Aligha lehet azonban kétséges, hogy Jordanes előadása csupán a felszínen mozog, s a hun hatalom felbomlásának csak a külső jelenségeit írja le, de igazi okait nem tárja fel. Ezt világosan csak E. A. Thompson látta a hun történet újabb kutatói közül, s egyedül ő tett valóban komoly kísérletet arra, hogy a hun birodalom összeomlásának igazi okait megvilágítsa. Thompson Attila hatalmának hirtelen széthullását a hun társadalom fejlődésével magyarázza. Szerinte a hunok a IV. század utolsó negyedében, amikor Európában feltűntek, még a pásztorkodás alacsonyabb fokán állottak, anyagi kultúrájuk tehát pusztán az állattartásra szorítkozott. A termelőerők fejlettségének ez az alacsony foka még nem engedte meg nagyobb számú embernek egy helyen való együttélését, s ezért Thompson úgy gondolja, hogy a hunok ebben a korban még kis, kb. 50 főből álló csoportokban egymástól függetlenül vándorolgattak legelőterületeiken. Ilyen körülmények között a hun társadalomban nem alakulhatott ki erős központi királyi hatalom, hanem csak háború idején voltak katonai vezetőik, de ezek is inkább csak személyes teljesítményeiktől függő tekintélyükre támaszkodhattak, s ha béke idején a nemzetségek ismét legelőikre szóródtak szét, hatalmuk aligha lehetett sokkal nagyobb, mint bármelyik más hun férfié. A gótok legyőzése után azonban a hun társadalom fejlődésében döntő változás következett be. A leigázott földművelő gót lakosság által szolgáltatott élelem lehetővé tette a hunok számára, hogy mind nagyobb és nagyobb katonai erőket tudjanak összpontosítani, s hogy egyre nagyobb méretű hadjáratokat szervezzenek. A sikerek alkalmat nyújtottak arra, hogy a katonai vezetők a zsákmányból nagy vagyont halmozzanak fel. Erre támaszkodva társadalmi helyzetük állandósult, funkciójuk pedig családban öröklődő intézménnyé alakult át. Ilyen módon a hun társadalom rétegezetté vált. A hatalom egyre kevesebb vezér kezében összpontosult, míg végül Attila mint despotikus egyeduralkodó jelenik meg előttünk. Természetesen a hun társadalom átalakulása csak következménye volt annak, hogy a hunok anyagi kultúrája is alapjaiban megváltozott. Megélhetésüket többé már nem a nomád állattartás biztosította, hanem mint kizsákmányoló réteg telepedtek rá hatalmas területek földművelő lakosságára. A kizsákmányolás tehát Thompson szerint a hun társadalomnak már életfeltételévé vált, s egyúttal vagyonos rétege számára társadalmi kényszerűség lett, hogy a szegényebb rétegektől fényűzésével magát társadalmilag megkülönböztesse. Ez a társadalmi szükséglet azonban természeténél fogva sohasem elégíthető ki, s így a hunokat

²⁰ Ld. *Jordanes*: Get. 50 skk.

²¹ Ld. pl. *Váczy*: A hunok Európában. 135 skk.; *Macartney*: Byz.-neugr. Jb. 10 (1932—34) 106 sk.; *Altheim*: Attila und die Hunnen. 152 skk.; *G. Vernadsky*: Saeculum 2 (1951) 378 skk. stb.

mindig újabb hódításokra, azaz a kizsákmányolási lehetőségek növelésére ösztönozte. Így végül ellátásuk szempontjából teljesen a leigázott népekre s a kelet-római birodalomra voltak utalva, s minél inkább ki akarták elégíteni belső társadalmi szükségleteiket, katonailag annál gyengébbek lettek. A hun társadalomnak ez a belső ellentmondása idézte elő azután szükségképpen azt a katasztrófát, amely Attila halála után bekövetkezett. A hunok ereje olyan nagy területen szóródott szét, hogy a leigázott népek le tudták magukról rázni igájukat. Így megszűnt számukra az a lehetőség, hogy ellátásukat a leigázott népek kizsákmányolásával és a rómaiaktól kikényszerített adókkal biztosítsák. Megfelelő élelemfőlősleg hiányában nem tudtak többé nagyarányú hadjáratokat szervezni, s társadalmi szervezetük visszazuhant arra a fokra, amelyen a IV. század utolsó negyedében állottak. Nemzetségeik és auljaik ismét szétszóródva, egymástól függetlenül folytatták nomád pásztorkodásukat.²²

Thompson elgondolásában kétségtelenül helyes az, hogy a hun hatalom összeomlását a hun társadalom fejlődésének összefüggésébe állítja be, s gazdasági és társadalmi tényezőkre vezeti vissza. Másrészt viszont a hun társadalom fejlődésének általa megrajzolt képe több ponton is elfogadhatatlan eredményeket tartalmaz, s ennek következtében a maga egészében sem meggyőző. Az egyik hiba mindjárt Thompson kiindulópontjánál adódik. A hunok története ugyanis számára Ammianus Marcellinus tudósításával kezdődik, s ennek a forrásnak az alapján rajzolja meg a IV. századvégi hunok anyagi kultúráját. Ammianus tudósítása azonban nem alkalmas erre a célra.²³ Emellett az is kérdéses, mennyiben volt helyes figyelmen kívül hagyni a hiung-nu—hun kapcsolatok kérdését. Már többen rámutattak arra, hogy azok a hiung-nuk, akik 311-ben Lo-yangot elfoglalták, egy régi szogd levélben *xwn* néven szerepelnek, s ez kétségtelenné teszi a hiung-nuk és hunok azonosságát.²⁴ Ha ez a felfogás nem is teljesen jogosult,²⁵ annyi mindenesetre kétségtelen, hogy az újabb szovjet régészeti kutatások eredményei egyre valószínűbbé teszik a hiung-nuk és hunok történeti

²² Ld. Thompson : A history of Attila and the Huns. 41 skk., 161 skk.

²³ Ld. Harmatta : *AE* 76 (1949) 118.

²⁴ W. B. Henning : *BSOS* 12 (1947—48) 615 ; Altheim : *Gnomon* 21 (1949) 256, La Nouvelle Clio 1 (1949) 72, Attila und die Hunnen. 46.

²⁵ Régebben (*AE* 76 (1949) 118) magam is azon a nézeten voltam, hogy a Henning által felfedezett szogd *xwn* adat kétségtelenné teszi a hiung-nuk és hunok azonosságát. Ma azonban úgy látom, hogy ennek az adatnak a hiung-nu—hun azonosság kérdésében koránt sincs olyan jelentősége, mint felfedezője (és több más kutató) a megtalálás hevében hitte. A szogd *xwn* adat legfeljebb azt bizonyítja, hogy a hiung-nuk és hunok neve azonos. A Lo-yangot elfoglaló hiung-nuk azonban sohasem jutottak el Európába, és az európai hunokkal nem állnak közvetlen történeti összefüggésben. Így a hiung-nu—hun azonosság kérdése egyelőre még továbbra is tisztázatlan marad. A hiung-nuk és hunok közvetlen történeti összefüggése csak akkor tekinthető majd bizonyítottnak, ha az északi hiung-nuk nyugati irányú vándorlásának az útját történetileg lépésről-lépésre nyomon tudjuk követni. Az újabb szovjet régészeti kutatások eredményei ezt úgy látszik hamarosan lehetővé fogják tenni.

összefüggését.²⁶ Ha pedig a hunok a hiung-nukkal valamiképpen összefüggnek, akkor anyagi kultúrájuknak sokkal magasabb fokon kellett állnia, mint ahogy Thompson gondolja. De ha figyelmen kívül is hagyjuk a hunok régebbi, ázsiai történetére vonatkozó adatokat, a volgavidéki hun temetkezések önmagukban is kétségtelenné teszik, hogy a hunok a IV. század vége felé már túljutottak a pásztorkodás alacsonyabb fokán, és társadalmukban jelentős fokot ért el a vagyoni különbségek kialakulása.

Egy másik hibaforrás Thompson elgondolásában a hunok társadalmi szervezetének túlságosan szkematikus elképzeléséből származik. Bury, Peisker, Fox s mások nyomán úgy képzei el ugyanis, hogy a hun társadalom alapegysége a család volt, több család alkotta az ault, néhány aul a nemzetséget, bizonyos számú nemzetség a törzset, s végül több törzsből alakult az *il* vagy nép. Ennek alapján azt igyekszik bemutatni, hogyan épült fel lassanként az aulokból a hun birodalom, majd pedig hogyan esett szét Attila halála után ezekre az alkotórészeire ismét. Nagyjából hasonlóan képzei el a hun társadalom szervezetét Váczy is.²⁷ Ez az elképzelés, amely tehát a tudományos irodalomban általánosan elterjedtnek mondható, voltaképpen Radloffnak a török nomádbirodalmak szervezetére vonatkozó fejtegetéseire megy vissza.²⁸ Radloff ezekben a klasszikusnak tekintett fejtegetéseiben a déli Altaj két kirgiz törzsénél tett megfigyeléseiből indul ki, és azt a nézetét fejti ki, hogy a nomád állam apró kis részecskékből, a családokból épül fel, amelyek maguk is önálló államot alkotnak. Egy-egy nagy egyéniség ezekből a részecskékből rövid idő alatt hatalmas kiterjedésű nomád birodalmat tud létrehozni, de a leghatalmasabb ilyen birodalom is ugyanolyan gyorsan szétomlik, ha nincs többé olyan egyéniség, amely összetartsa. A nomád birodalom ekkor szétesik, és egymás ellen küzdő kis társadalmi csoportok zúrzavarává válik.²⁹ Ez a felfogás azonban eltekintve attól, hogy túlságosan szűkkörű anyagra támaszkodik, helytelenül értelmezi az állam fogalmát, s félreismeri a nomád pásztorok nemzetségi szervezetének jellegét. Így beleesik abba a hibába, hogy alapjában véve változatlannak képzei el a nomád társadalmat, hiszen elképzelése szerint csak az alkotó részecskék összetapadása és széthullása követi egymást folytonos hullámmásban. Ma már azonban éppen Radloff többi megfigyelései és a szovjet kutatók által gyűjtött újabb hatalmas anyag alapján világosan látjuk, hogy a nomád pásztorok társadalmi alapegysége nem a család, hanem a nemzetség, s hogy az állam náluk nem pillanatnyi egyéni

²⁶ Ld. A. H. Бернштам: Кенкольский могильник. Археологические экспедиции Эрмитажа. Вып. 2. Ленинград 1940. E fontos munkát K. Jettmar tette hozzáférhetővé számomra. Szívességgéért e helyen is hálás köszönetemet fejezem ki. Ld. továbbá ugyancsak A. H. Бернштам: Труды семиреченской археологической экспедиции „Чуйская долина“. 5). skk. és Древний Тянь-Шань. КСИИМК 38 (1951) 141; К. Ф. Смирнов: Сарматские племена Северного Прикаспия. КСИИМК 34 (1950) 103.

²⁷ A hunok Európában. 101 skk.

²⁸ Das Kudaiku Bilik. I. k. LI skk.

²⁹ Radloff elméletének néhány hibájára már A. Zeki Validi Togan rámutatott, ld.: Ibn Fadlan's Reisebericht. AfdKM XXIV, 3. Leipzig 1939. 291 skk.

szervezőtehetség, hanem a nemzetségi szervezet hosszú ideig tartó felbomlási folyamatának, a nemzetségi társadalom osztálytársadalommá való átalakulásának eredményeképpen jön létre. Így természetesen szó sem lehet arról, hogy a hun társadalom Attila birodalmának felbomlása után a nemzetségi társadalom legkezdetlegesebb fejlődési fokára süllyedt volna ismét vissza.

Thompson bizonyos mértékben maga is érezhette elgondolásának történeti-etlen és szkematikus voltát, mert némileg igyekezett alátámasztani a hunok anyagi kultúrája fejlődésének megrajzolásával, és egy alkalommal utal arra is, hogy a hunoknál később kifejlődött a vagyon öröklésén alapuló nemesség. Emellett azonban hiányzik nála a hun társadalom fejlődésének pontosabb vizsgálata. Az osztályok kialakulásának kérdését komolyan fel sem veti, s így végeredményben tisztázatlan marad nála az Attila-korabeli hun társadalom jellege is. Ugyanilyen hiányos a hun társadalom termelőerői fejlődésének meg-rajzolása is munkájában. Ezt főleg az okozza, hogy egyoldalúan az élelemtermelés, s itt is főleg a hun hadsereg élelmezésének kérdését dolgozza ki. Eredményei azonban ezen a ponton sem meggyőzők. Úgy gondolja ugyanis, hogy a hunok katonai erejének nagyobb mértékű összpontosítása csak azáltal vált lehetővé, hogy a leigázott földművelő népek ellátták őket élelemmel, s így aztán a hunok felhagytak a nomád pásztorkodással és élősködő rablókként éltek alattvalóik nyakán. Ez az elképzelés azonban aligha lehet helyes. Elég itt arra utalnunk, hogy jóval később a társadalmi fejlődésnek magasabb fokán álló mongoloknál is a hadsereg élelmezése csaknem kizárólag nomád állattartásuk termékeivel történt,³⁰ s nomád állattartásukat akkor sem adták fel, amikor a hunokénál jóval nagyobb kiterjedésű és lényegesen hosszabb életű birodalmukat létrehozták. Még fejedelmeik is a legelőket követve vándorolgattak állataikkal a folyók mentén fel s alá.³¹ A nomád állattartást a hunok már csak azért sem adhatták fel, mert ez alapján rendítette volna meg katonai erejüket.

További hiányossága Thompson elgondolásának az, hogy nem részesítette kellő figyelemben a hunok által leigázott népek társadalmi fejlődését. Így előadásából egyáltalán nem tűnik ki, hogy a hun uralom mennyiben befolyásolta a nagy germán törzsek, gepidák, gótok stb. társadalmi fejlődését, s hogy ennek a fejlődésnek azután milyen szerepe volt a hun birodalom összeomlásában. Pedig enélkül aligha érthetjük meg az Attila halálát követő évtizedek történeti eseményeit.

Mindebből világosan látszik, hogy Thompsonnak a hun birodalom szét-hullásának okairól kifejtett elgondolása — bár helyes irányban halad — a maga egészében mégsem fogadható el. Ha e kérdésben világosan akarunk látni, akkor

³⁰ Ld. Fr. Risch : Johann de Plano Carpini. Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245—1247. Leipzig 1930. 210 sk.

³¹ Ld. H. Herbst : Der Bericht des Franziskaners Wilhelm von Rubruk über seine Reise in das Innere Asiens in den Jahren 1253/1255. Leipzig 1925. 15, 25, 47 stb.

mindenekelőtt Attila birodalmának társadalmi viszonyait kell tisztáznunk. E helyen azonban nem mehetünk bele ennek a kérdésnek részletes tárgyalásába, s ezért csupán a legfontosabb tények kiemelésére szorítkozunk.³²

A nomád birodalmak társadalmi szervezetének tisztázásán már sokat fáradozott a tudományos kutatás. E kérdés megoldását azonban e nomád társadalmi alakulatok sajátos jellege és a rájuk vonatkozó forrásanyag hiányos volta rendkívül megnehezíti. Ez a magyarázata annak, hogy általánosan elfogadott eredményeket a nomád birodalmak társadalmi jellegére vonatkozólag a kutatás még nem mutathat fel. Hogy egy nomád »birodalom« társadalmi jellege óriási mértékben különbözik az újkori európai birodalmak társadalmi szervezetétől, azt már Thomsen is észrevette.³³ E különbség lényegét abban látta, hogy a nomád birodalom valójában csak kisebb-nagyobb számú nomád törzsnek a laza és változékony összekapcsolódása. E felfogásnak szembeötlő hibája az, hogy összekeveri a nomád törzsszövetséget a nomád birodalommal. Hogy azonban e két alakulat igen lényeges vonásokban különbözik egymástól, arra igen meggyőzően mutatott rá Molnár E. Szerinte a törzsszövetség csupán háborús alakulat, amely lazasága miatt nem alkalmas arra, hogy az uralom állandó gyakorlását biztosítsa. A nomád birodalom viszont ezzel szemben hódítás útján keletkező kezdetleges osztályállam. A nomád birodalmakra igen jellemző, hogy gyorsan alakulnak és gyorsan tűnnek el. Ennek okát Molnár abban látja, hogy a nomád birodalom nem a termelőerőkkel való élésen, hanem a velük való visszaélésen alapszik. A nomád birodalomban ugyanis a hódító törzs vagy törzsszövetség vezető elemei uralkodó osztályként helyezkednek el a meghódítottak fölött, s azokat fegyveres erejükre támaszkodva adófizetésre és robotmunkára kényszerítik. A kizsákmányolás rendszerét azonban olyan társadalomban tartják fenn, amelyben a leigázottaktól kisajátítható munka mennyisége a termelőerők fejletlensége következtében csekély. Ezért a többé nem patriárchális formában gyakorolt, hanem államilag megszervezett kizsákmányolás a kizsákmányoltak létét veszélyezteti. A nomád birodalomnak tehát olyan uralmi szervezetre van szüksége, amely könyörtelenül el tudja fojtani az elnyomottak állandó felkeléseit. Ez a szükség hozza létre a nomád birodalom despotikus szervezetét, amelynek élén a nomád uralkodó korlátlan hatalmat gyakorol a társadalom minden tagja felett, de lényegében az uralkodó osztály hatalmát érvényesíti az elnyomottakkal szemben. Ha a nomád uralkodó nem tudja a hatalmi szervezet működését biztosítani, uralma nyomban összeomlik, s a központi hatalom összeomlását nyomon követi a nomád birodalom felbomlása, mert a leigázottak felhasználják az alkalmat arra, hogy megszabaduljanak a tűrhetetlen elnyomástól.³⁴

³² Mindezt rövidesen megjelenő hun könyvemben részletesen tárgyalom.

³³ ZDMG 78 (1924) 129.

³⁴ Ld. Molnár E.: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig.² Budapest 1949. 82 skk.

Molnár E. elgondolása szerint tehát a nomád törzsszövetség és a nomád birodalom a társadalmi fejlődésnek két különböző fokozatát képviseli. A törzsszövetség még a nemzeti társadalomnak a terméke, ezzel szemben a nomád birodalom már kezdetleges osztályállam, tehát osztálytársadalmat tételez fel. Sajnos, Molnár a nomád birodalmat csak mint egy társadalmi alakulattípust tárgyalja, de nem állítja be a történeti fejlődés összefüggésébe. Így fejtegetéseiből nem derül ki, hogy a nomád birodalomról adott jellemzését általános érvényűnek tekinti-e minden nomád birodalomra vonatkozólag, vagy pedig csak egy speciális esetnek tartja. Pedig ez a különbségtevés igen fontos, mert nomád birodalmakat az i. e. VII. századtól az i. u. XIII. századig, sőt az újkorig ismerünk, s joggal vethető fel az a kérdés, hogy mindezek a társadalmi fejlődésnek ugyanazon a fokán és ugyanazoknak a társadalmi erőknek a működése következtében jöttek-e létre. Egy másik fontos probléma, ami a nomád birodalommal kapcsolatban felmerül, az, hogy mennyiben tekinthető saját gazdasági alappal rendelkező egységes államnak. A nomád birodalmak — mint köztudomású — a gazdasági és társadalmi fejlődés különböző fokán álló és különböző nyelveket beszélő népeket foglaltak össze magukban. Ezeknek a törzseknek vagy népeknek megvolt a saját külön gazdasági alapjuk, de az ezeket rövid időre egyesítő »birodalomnak« nem lehetett saját gazdasági alapja, mint ahogy nem volt egységes nyelve sem. Ebben az esetben azonban a nomád birodalomba tartozó meghódított törzseket és népeket nem lehet egyszerűen a kizsákmányoltak osztályába sorolni, hanem figyelembe kell venni saját társadalmi szervezetüket is. Ugyanígy felmerülhet az a kérdés, hogy a nomád birodalmat megszervező hódító törzset a maga egészében uralkodó osztálynak tekinthetjük-e. Kétségtelenül vannak történeti példák arra, hogy egy hódító néptörzs uralkodó osztályként helyezkedik el a leigázott lakosság fölött. Ez a helyzet pl. a spártai államban, amelynek uralkodó osztályát a hódító spártaiak alkották.³⁵ Ez azonban csak azért volt lehetséges, mert a spártaiaknál hódításuk idején a nemzeti társadalomszervezet még virágjában volt, még nem fejlődtek ki jelentékenyebb vagyoni különbségek náluk, s így nem indult még meg az osztályok kifejlődése sem társadalmukban. A nomád birodalmak létrejöttében azonban igen nagy szerepe van a hódító néptörzs társadalmában folyó osztályharcnak és osztályellentéteknek, amelyeket az arisztokrácia azután hódításokkal igyekszik tompítani.³⁶ Így kétségtelen, hogy a nomád birodalomban a hódító törzset sem szabad egyszerűen uralkodó osztálynak tekintenünk. A hódító törzsnek is megvan a saját külön gazdasági alapja, vannak saját külön társadalmi osztályai, s ezeknek az egymáshoz való viszonya, ellentétei és harcai éppen olyan döntő

³⁵ G. Thomson: Aeschylus and Athens. A study in the social origins of drama.² London 1950. 69 sk.

³⁶ Ld. pl. a törkökre vonatkozólag A. Бернштам: Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок VI—VIII веков. Москва—Ленинград 1946. 140.

jelentőségűek a nomád birodalom sorsának alakulásában, mint a hódító és a leigázott törzsek közötti ellentétek.

Mindebből látható, hogy a nomád birodalom társadalmi szervezetéről világos képet alkotni igen nehéz feladat. De még bonyolultabbá válik ez a probléma, ha a nomád birodalmat megkíséreljük a társadalmi fejlődés történeti összefüggésében elhelyezni. Nomád birodalmakkal a történelemben az i. e. VII. századtól úgyszólván az újkorig találkozunk. Ez alatt az idő alatt a velük szomszédos délebbre lakó megtelepült népek rabszolgatartó társadalmakat hoztak létre, majd a rabszolgatartó gazdálkodás lehanyatlása után feudális társadalmak alakultak ki náluk, sőt eljutottak részben a feudálizmus felbomlásáig is. Szinte magától vetődik fel tehát a kérdés, hogy a nomád birodalmak mint társadalmi alakulatok e kb. 2000 évet magában foglaló idő alatt a társadalmi fejlődésnek ugyanazt a fokát képviselhetik-e, amikor a velük szomszédos népek a társadalmi fejlődésnek igen jelentős szakaszain mentek keresztül.

A nomád népek társadalmi fejlődése természetesen sokkal lassabb lehetett, mint az ókor nagy kultúrnépeié, mert termelőerőik fejlődése is sokkal lassúbb volt, s gazdasági alapjuk mindvégig a nomád állattartás maradt. Nem valószínű azonban, hogy társadalmuk teljesen sztatikus lett volna s így kézenfekvő arra gondolni, hogy az időben egymást követő nomád birodalmak is a társadalmi fejlődésnek különböző fokán jöttek létre. A kérdés csak az, hogy az egyes nomád birodalmaknál a társadalmi fejlődésnek e különböző fokait világosan meg tudjuk-e fogni. Ezt ugyanis rendkívül megnehezíti a társadalmi fejlődés lassú volta. Éppen ezért általánosan elfogadott eredményekhez ebben a kérdésben eddig még nem sikerült jutni. A szovjet kutatók körében, akik legbehatóbban foglalkoztak eddig ezzel a problémával, két egymással szembenálló felfogást figyelhetünk meg. Az egyik felfogás főképvisezője Bernstam, aki szerint az ázsiai hiung-nuk nomád birodalma még nem tekinthető államnak, hanem csupán törzsszövetség volt, s így a társadalmi fejlődésben a katonai demokráciát képviselte. Később ugyan a hiung-nu nemzetségi arisztokrácia gazdagságára támaszkodva igyekszik leigázni a szabad nomádok tömegét, de ez nagyarányú belső válsághoz vezet, amelynek következményeképpen a hun törzsszövetség felbomlik. A hun törzsszövetség felbomlásával az i. u. III. században vége szakad a nomádok körében a katonai demokrácia uralmának, s megkezdődik a rabszolgatartó viszonyok kialakulása. A IV. század végén megalakuló zsuán-zsuán birodalom alapját már a rabszolgák alkották, és pedig Kelet-Turkesztán ujjur és az Altaj türk törzsei, amelyek a rabszolgák helyzetében voltak a zsuán-zsuánokkal szemben. Így a zsuán-zsuán társadalom a rabszolgatartó viszonyok kezdetleges formáját képviseli az ázsiai nomádoknál. A zsuán-zsuánokat a VI. század közepén felváltó türk birodalom már bizonyos mértékben átmenetet jelent a rabszolgatartó és a feudális viszonyok között. Még megvan a rabszolgaság intézménye: de kezdetleges formában már megindul az új, feudális viszonyok

fejlődése. Ez a folyamat folytatódik azután tovább az ujgurok birodalmában, hogy végül a XII—XIV. században a feudális viszonyok végleges kialakulásához vezessen.³⁷

Bernstam rövid vázlatában világosan megfigyelhető az a törekvés, hogy az ázsiai nomádok társadalmi fejlődését a társadalmi fejlődés általános típusával párhuzamosítsa. Ennek megfelelően elgondolásában kiindulópontként a nemzeti társadalom szerepel. Ennek végső felbomlási szakaszát, a katonai demokráciát képviseli a hiung-nu törzsszövetség. A rabszolgatartó társadalomnak felel meg a zsuan-zsuan birodalom, s végül a feudalizmus kifejlődésével párhuzamosan jön létre a türk és az uigur birodalom. Bernstamnál tehát az ázsiai nomádok egymást követő birodalmi valóban az általános társadalmi fejlődés egyes szakaszainak felelnek meg. Sajnos, nem fejt ki elég világosan, hogy az állam keletkezését e fejlődési vonal melyik szakaszára helyezi. A hiung-nu birodalmat ugyan még csak törzsszövetségnek, katonai demokráciának tartja, a türköknél pedig részletesen megrajzolja az állam kialakulását, de nem határozza meg pontosan a zsuan-zsuan birodalom társadalmi jellegét. Ha a zsuan-zsuan társadalom valóban a rabszolgatartáson épült fel, akkor nehezen képzelhető el, hogy ne alakított volna ki államszervezetet. Ha viszont a zsuan-zsuanoknál a rabszolgatartás csak kismértékű és patriarchális jellegű maradt, akkor a rabszolgaság ismeretének tényéből még nem kell feltétlenül az állam kialakulására következtetnünk. Az sem egészen világos, hogyan képzei el Bernstam a zsuan-zsuanok rabszolgatartását. Úgy látszik, hogy az ujgurokat és a türköt tartja a zsuan-zsuan birodalom rabszolgaosztályának, a zsuan-zsuanokat pedig az uralkodó osztálynak. Ez az elgondolása valószínűleg a zsuan-zsuan állam egységes voltának a feltevésén alapszik. Az újabb szovjet kutatások azonban kétségtelenné tették, hogy az ilyen »birodalmak« csak különböző népekből és törzsekből álló kevésbé szilárd katonai-adminisztratív egyesülések voltak, s nem is volt saját gazdasági alapjuk. A birodalom keretébe tartozó népeknek azonban volt saját gazdasági alapjuk, és a saját bonyolult társadalmi életüket éltek.³⁸ Ha megvizsgáljuk a zsuan-zsuanokra vonatkozó kínai forrásadatokat, azok ezt teljes mértékben igazolják. Mind az ujguroknak, mind pedig a türköknél saját uralkodók voltak, akik jelentékeny katonai erővel is rendelkeztek.³⁹ Nyilvánvaló tehát, hogy ezek a népek a zsuan-zsuan birodalom keretében is megtartották saját társadalmi szervezetüket, és megvolt a saját gazdasági alapjuk is. Így aligha tekinthetjük ezeket egyszerűen a zsuan-zsuan birodalom rabszolgaosztályának.

³⁷ Ld. Бернштам: id. m. 8 skk., 192.

³⁸ Ld. С. В. Киселев: Вопросы археологии первобытного общества в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию. КСИИМК 36 (1951) 5.

³⁹ Ld. Н. Я. Бичурин (Иакинф): Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. I. Москва—Ленинград 1950. 216 sk., 228.

Ebből viszont az következik, hogy az egymást követő nomád birodalmak által képviselt társadalmi fejlődést igen nehezen lehet párhuzamosítani a társadalmi fejlődés általános típusának egyes szakaszaival. Ha a zsuan-zsuan birodalom nem volt rabszolgatartó állam, akkor a párhuzamosítás egyik legfontosabb láncszeme máris kiesett, s emellett nagyon kérdéses, hogy a hiung-nu birodalom létrejötte és fennállása elképzelhető-e egyszerű törzsszövetség kialakulásának eredményeképpen. Így kétségtelen, hogy Bernstam elgondolása nem nyújt minden tekintetben megnyugtató választ a nomád birodalmak keletkezésére és történeti fejlődésére vonatkozólag.

Ezeket a nehézségeket igyekszik megoldani Kiszeljov Dél-Szibéria történetével foglalkozó munkájában. Kiszeljov elsősorban arra mutat rá, hogy Belső-Ázsia egyes népeinek fejlődése területenkint életfeltételeiknek megfelelően különböző volt, s ennél fogva a társadalmi fejlődésnek ugyanazt a fokát különböző időpontban érték el. A legkedvezőbb feltételek között a Kína kultúrájával szoros kapcsolatban álló hiung-nuk folytatták nomád pásztorkodásukat, s így ők jutottak el elsőnek a nemzetségi társadalom határához, és hozták létre a san-jük barbár államát. Kiszeljov tehát már a hiung-nuk birodalmát államnak tekinti. A hiung-nu államot a törzsi arisztokrácia hozta létre, amely a rabszolgamunka alkalmazása és a törzs többi tagjainak kezdetleges kizsákmányolása által szerzett gazdagságára és erejére támaszkodott. A hiung-nu birodalom megalakulása által először jött létre egy olyan politikai rendszer, amely azután hosszú ideig jellemző vonása maradt Belső-Ázsia történetének. A hiung-nu törzsi arisztokrácia gazdagsága és hatalma tekintetében közelállott a pontuszvidéki szkíta arisztokráciához, és ahhoz hasonlóan államszervezet létrehozására törekedett, hogy ezzel az új hatalmas eszközzel védje meg kivételes vagyoni helyzetét. A törzs többi tagjainak kizsákmányolására azonban a hiung-nu törzsi arisztokrácia még nem volt elég erős, még nagyon is kellett számolnia azzal, hogy a társadalom többi része milyen magatartást fog tanúsítani a ki-fejlődő vagyoni és társadalmi különbségekkel szemben. Ezért saját érdekében fenn kellett még tartania a nemzetségi társadalom hagyományos egységét. Erre a célra, »társadalmi kapocsként« a barbár állam a rablóháborút használta fel, amely mindenkinek kilátást nyújtott a szerencse, siker és meggazdagodás lehetőségére. Ez volt az oka annak, hogy a hiung-nu állam politikáját a háború szolgálatába állította. A háborús politikát azonban — ha már egyszer elkezdték — nem lehetett abbahagyni, mert ez azoknak a belső ellentmondásoknak az újabb és még nagyobb arányú megerősödését vonta volna maga után, amelynek a letompítására használni akarták. A rablóhadjáratok azonban végeredményben nem tudták megoldani a hiung-nu állam belső ellentmondásait. Az állandó katonai tevékenység fantasztikus mértékben kiszélesítette a san-jük birodalmának határait, ezáltal azonban különböző társadalmi és kulturális sajátságokkal rendelkező területek és egész sor leigázott nép került be a hiung-nu állam keretébe. Ezek állandóan arra törekedtek, hogy felszabaduljanak a hiung-nu elnyomás

alól. Ugyanakkor a rablóhadjáratokon szerzett gazdagság a zsákmány egyenlőtlen elosztása miatt — a túlnyomó részt az arisztokrácia kapta — nemhogy meglassította volna, de meggyorsította a társadalmi különbségek kifejlődését. Ezek a folyamatok előbb vagy utóbb nagyarányú válsághoz kellett hogy vezessenek, s ez aztán a hiung-nu birodalmat felbomlasztotta. Belső-Ázsia többi törzseinél a fejlődés üteme lassúbb volt. A szien-pi törzsek barbár állama csak az i. u. II. században jött létre, s még lassúbb volt az Altáj vidékén lakó törzsek fejlődése.⁴⁰

Kiszeljov tehát elgondolásában lemond arról, hogy a belsőázsiai nomád államokat a társadalmi fejlődés általános típusának egyes szakaszaival párhuzamosítsa. Ezzel szemben rámutat arra a fontos tényre, hogy az egyes nomád törzsek társadalmi fejlődésének üteme igen különböző, s ezért a fejlődésnek ugyanazt a fokát különböző időben érik el. Így az állam létrehozásához is különböző időben jutnak el, s ez sok tekintetben megmagyarázza a különböző korokban kialakuló nomád államok társadalmi szervezetének szembeötlő hasonlóságát. Ezeket a barbár államokat különböző időben különböző népek hozták létre, de ez mindegyiknél a társadalmi fejlődésnek nagyjából ugyanazon a fokán, a nemzetségi társadalom felbomlásával következik be. A nomádok államai tehát a létrehozó nép társadalmi fejlődésében a társadalmi fejlődés általános típusának megfelelő fokon alakulnak ki, de mivel ezt a fokot az egyes népek különböző időpontban érik el, időben nem párhuzamosíthatók a fejlettebb földművelő népek társadalmi fejlődésének menetével. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a nomád birodalmakra ne gyakoroltak volna hatást a szomszédságukban élő fejlettebb rabszolgatartó, majd pedig feudális államok. A kínai hatás jelentőségét, a hiung-nuk, zsuan-zsuanok, türkök szempontjából mind Bernstam, mind pedig Kiszeljov egyformán hangsúlyozza. Ebből azonban nem következik az, hogy e nomád népek államaiban a rabszolgatartó vagy a feudális viszonyok bizonyos kezdetleges fokon túlhaladtak volna. Arra is helyesen mutat rá Kiszeljov, hogy a nomád birodalmak összeomlásában a leigázott népek felszabadulási törekvései mellett igen nagy szerepe van az uralkodó törzs vagy nép belső osztályellentétének.

Végeredményben tehát az egyes nomád birodalmak társadalmi szervezetét és annak jellegét minden esetben külön kell megvizsgálnunk, ha sajátos vonásait világosan akarjuk látni. Ez nem könnyű feladat, mert a nomád birodalmak igen bonyolult társadalmi alakulatok, s a velük kapcsolatos problémák egy része még tisztázatlan. Mégis e problémák fentebbi áttekintése jelentékenyen megkönnyíti helyzetünket, ha Attila birodalmának társadalmi viszonyait vesszük vizsgálat alá.

⁴⁰ Ld. Киселев: Древняя история Южной Сибири. 177, 216, 266 skk., 273 sk.

3

A HUN TÁRSADALOM

A hun birodalom társadalmi szervezetének vizsgálatánál abból az alapvető fontosságú tényből kell kiindulnunk, hogy ez a birodalom nem volt az újkori nemzeti államokhoz hasonlítható egységes állam. A hunokra vonatkozó forrásokból tudjuk, hogy Attila birodalma igen sok különböző népet foglalt magában. E népek termelőerőinek fejlettsége szintén különböző színvonalon állott. Az alánok Ammianus Marcellinus leírása szerint (XXXI 2, 21 skk.) a hunokhoz hasonló nomád pásztorok, a gótok viszont megtelepült földművelők. A hun birodalomnak tehát nem lehetett saját gazdasági alapja. Ezzel szemben a keretébe tartozó népeknek volt saját gazdasági alapjuk és saját társadalmi szervezetük is. Ha tehát helyes képet akarunk a hun birodalom társadalmi szervezetéről kapni, külön kell megvizsgálunk a hunoknak és külön az uralmuk alatt álló népeknek a társadalmi és gazdasági viszonyait.

Az Attila uralkodása alatti hun társadalom szervezetével nemrégén foglalkoztunk, és rámutattunk arra, hogy ennek képe lényegesen eltér a hunokra vonatkozó régebbi források vallomásától. Míg ugyanis ezek szerint a hunok a IV. század végén és az V. század elején még nemzetségi szervezetben éltek, és élükön csak az egyik kiemelkedő törzsfő, *ὁ τῶν ῥηγῶν πρῶτος* állott, addig az V. század közepe táján már nem találjuk meg náluk azokat az intézményeket, amelyek a nemzetségi társadalmat jellemzik. Attila korlátlan hatalommal uralkodik a hunok felett, parancsait, ítéleteit ellenvetés nélkül hajtják végre. Az uralkodónak ez a helyzete elképzelhetetlen még egy felbomló nemzetségi társadalomban is. Attila hatalma nem is a régi nemzetségi társadalom intézményeire támaszkodott, hanem egy olyan rétegre, amely felül állott a nemzetségi és törzsi kötelékeken. Ez a réteg Priskosnál *λογάδης* vagy *ἐπιτήδειοι* megjelölés alatt jelenik meg. A hun birodalom egész igazgatását ez végezte, s így ebben a hatalmi szervezetben nyilvánvalóan egy kialakulóban levő állam-szervezet áll előttünk. A *λογάς*-ok kisebb-nagyobb területeknek voltak az urai, s ez arra mutat, hogy a régi hun nemzetségi és törzsi szervezetet, amely a vérokonszágon alapult, területi felosztáson alapuló társadalomszervezet váltotta fel.⁴¹

Nagyon valószínű tehát, hogy a hun törzsszövetség Attila uralkodása alatt az ázsiai nomád birodalmokhoz hasonló állammá alakult át. A kérdés csupán az, hogy társadalmi fejlődés és államszervezet szempontjából melyikhez áll ezek közül legközelebb. Az ázsiai nomád államoknak jellemző sajátága, hogy a nemzetségi társadalom maradványai a kezdetleges osztályállamban is szívósan továbbélnek.⁴² Ennek oka részben az, hogy az államszervezet kialakítására

⁴¹ Ld. Acta Arch. Hung. I (1951) 136 skk.

⁴² Ld. pl. a hiung-nukra vonatkozóan Киселев: Древняя история Южной Сибири. 273; a türkökre pedig ld. Бернштам: Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок VI—VIII веков. 145.

törekvő törzsi arisztokrácia még nem elég erős a régi nemzetségi kötelékek felszámolására, részben pedig, hogy éppen ezért igyekszik a nemzetségi társadalom bizonyos intézményeit fenntartani és a maga céljaira kisajátítani. Bizonyos fejlődés azonban ebben a tekintetben is megállapítható. Így a hiung-nuk barbár államában a nemzetségi szervezet még sokkal nagyobb szerepet játszik, mint a VIII. században a türk birodalomban. Hogy a hunoknál ilyen szempontból mi a helyzet, csak akkor láthatjuk tisztán, ha megvizsgáljuk náluk a nemzetségi szervezet felbomlását.

Nemzetségi szervezet

A régi hun nemzetségi társadalomra vonatkozólag nem sok adattal rendelkezünk, s ezek is igen szűkszavúak. Ammianus Marcellinusnak a hunokról adott leírása tartalmazza az egyik fontos adatot: *aguntur autem nulla severitate regali, sed tumultuario primatum ductu contenti, perrumpunt quidquid inciderit*. Thompson, aki e hely magyarázatával behatóan foglalkozott, azt következteti belőle, hogy a hunoknak nem volt királyuk, hanem egyes csoportjaik megelégedtek *primates*-eik alkalmi vezetésével, de ez a vezetés is csak háború idején volt meg. Úgy gondolja ugyanis, hogy a *primates* csupán személyes tekintélyükre támaszkodhattak, de nem rendelkeztek olyan vagyonnal, hogy azt társadalmi helyzetük állandóvá tételére felhasználhatták volna. Ellenkező esetben ugyanis érthetetlen lenne a *tumultuarius primatum ductus* kifejezés.⁴³ Ammianus magyarázatánál azonban igen óvatosan kell eljárunk. Thompson Ammianus leírását Rosztovcev nyomán »mesteri, egészen realiztikus« ábrázolásnak tartja⁴⁴, s ez bizonyos mértékben félrevezeti magyarázatában. Ammianusnak a hunokról adott leírása ugyan valóban »mesteri«, de nem realiztikus, hanem csupán bizonyos reális elemeket felhasználó művészi, impresszionista ábrázolás. Azt a benyomást akarja visszaadni, amelyet ezek az ijesztő külsejű és kegyetlen barbárok megjelenésükkel és különösen harcban való viselkedésükkel keltenek. Ennek érdekében kiemel és eltúloz bizonyos vonásokat, viszont így aztán egyoldalúvá is válik. Történeti kiértékelését ez megnehezíti, s az sem teszi egyszerűbbé e feladatot, hogy Ammianus erősen felhasználja az antik néprajzi irodalom stereotip képeit és fordulatait.⁴⁵

Ha e szempontok figyelembevételével közeledünk Ammianus leírásához, akkor azonnal észre kell vennünk, hogy az idézett mondat is a hunok által a harcban keltett benyomás érzékeltetéséhez tartozik. A hunok kis csapatokban (ezt jelenti a *cuneatim*) harcolnak, és rettenetes csatakiáltással kezdik meg az

⁴³ A history of Attila and the Huns. 44 sk.

⁴⁴ Id. m. 7 sk.

⁴⁵ Ld. Alföldi: Ethnographia 55 (1944) 122 skk.

ütközetet. Könnyen és gyorsan hajtanak végre váratlan mozdulatokat: hirtelen készakarva szétszóródnak, de azután rendezetlen csatasorban megint rácsapva az ellenségre hatalmas vérontást okoznak (Ammianus XXXI 2, 8). Ez a harcmódor, amelyben a nomád népek jellegzetes harcászataát ismerhetjük fel, meglepetés volt a rómaiak számára. A szétszórta, kis csapatokban harcoló, majd támadó, majd váratlanul megfutamodó, majd ismét hirtelenül visszacsapó hunok mozdulataiban először nem ismerték fel a tervszerűséget és az egységes vezetést. Csak hosszas tapasztalatok után alakul ki a nomádok harcmódoráról az a világos kép, amelyet a Maurikios-Taktikában látunk. A hunok megjelenésekor azonban még érthetetlen volt a rómaiak számára az önállóan működő kis csapatok taktikája, és csak a rendezetlenséget és az egységes vezetés hiányát látták benne. Így aztán természetesen azt hihették, hogy az egyes kis hun csapatoknak csupán hirtelen állított vezetői vannak a hun *primates* körül, de nem állnak egységes »királyi«, azaz törzsfői vezetés alatt. A *rex* szó ugyanis a hunokkal kapcsolatban kétségtelenül csak barbár törzsfőt jelenthet e kor szóhasználatában.

Ammianusnak idézett adatából tehát egyáltalán nem következik, hogy a hunoknak ne lettek volna már ebben a korban törzsfőik. Ezenkívül még ha Thompsonnal fel is tesszük, hogy a *primates* vezetőszerelve csupán a háború idejére korlátozódott, ez nem jelenti azt, hogy békében ne lettek volna állandó vezetőik (nemzetségfőik, törzsfőik), akiknek tekintélye nem pusztán személyi teljesítményükön, hanem vagyonukon és származásukon is alapult. Igen tanulságos ebben a tekintetben Tacitusnak a germánokra vonatkozó adata: *reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt* (Germania VII). A kis csapatok vezetőinek alkalmi megválasztása tehát egyáltalán nem zárja ki, hogy a hunoknál állandó törzsfői hatalom ne lett volna. E mellett szól Jordanesnek a tánúbizonysága is, amely szerint a hunoknak már a gótok megtámadásakor volt egy Balamber nevű törzsfőjük (Get. XXIV: *Balamber, rex Hunnorum*).

A nemzetségi arisztokrácia

Igen fontos annak a kérdésnek a tisztázása is, hogy mit kell értenünk Ammianus *primates* megjelölése alatt: Thompson szerint ezeknek vezető szerepe a háborúban nem vagyoni helyzetükből folyó társadalmi tekintélyükön alapult, hanem pusztán harci sikereiken, s békében semmiben sem különböztek a többi felnőtt hun férfiaktól. Ha ez így volna, akkor a *primates* kifejezés nem jelölhet egy bizonyos osztályt, de még csak egy bizonyos réteget sem a hun társadalomban. Ebben az esetben viszont érthetetlen, hogy Ammianus miért használ mégis egy külön kifejezést a hun csapatok vezetőinek megjelölésére. E nehézséget csak úgy lehet kikerülni, ha a *primates* szót egy hun társadalmi réteg megjelölésének tartjuk. Milyen réteget jelölhet Ammianusnál ez a szó? Az idegen társadalmakra

vonatkozó jellemzések kiértékelését mindig megnehezíti az a körülmény, hogy az adatot szolgáltató író rendszerint a saját társadalmát tartja szem előtt, s az abban használatos társadalmi megjelöléseket alkalmazza leírásában. A használt megjelölések tartalmát így nehéz meghatározni, de bizonyos támpontot mégis nyújt az író saját társadalmának szóhasználata. Ha tehát a hun *primates* mibenlétét tisztán akarjuk látni, akkor először is meg kell vizsgálnunk, hogy mit jelent ez a megjelölés az Ammianus korabeli római társadalomban. A *primates* megjelölés éppen ebben a korban többször is előfordul a forrásokban, magánál Ammianusnál és más hivatalos jellegű munkákban, így a Codex Theodosianusban is. Ezek közül az előfordulások közül különösen jellemző Ammianusnak egyik helye (XIV 7), ahol a *primates urbium* szembe van állítva a szegény köznéppel. Nyilvánvaló, hogy Ammianus *primates* alatt a római birodalom városainak gazdag előkelőit értette, s ezt az osztályt jelölte általában ebben a korban ez a kifejezés. Így tehát a *primates* megjelölés a római társadalomnak egy olyan osztályát jelenti, amelynek társadalmi helyzete vagyonán alapult.

A hunoknak azonban nem voltak városaik, s így gazdag városi előkelőik sem. Felmerül tehát a kérdés, hogy náluk mit jelenthetett a *primates* megjelölés, s milyen alapon történt e kifejezés alkalmazása rájuk. Nyilvánvaló, hogy a hun és a római *primates* között kellett lenni valamilyen közös vonásnak, ami ennek a római társadalmi megjelölésnek az alkalmazását a hunok egy rétegére lehetővé tette. Ez a közös vonás pedig valószínűleg az volt, hogy a hun *primates* vagyonuk és társadalmi helyzetük tekintetében ugyanúgy elkülönültek a többi hunok tömegétől, akár csak a római *primates urbium* az egyszerű *plebstől*. Természetesen Ammianus korában a rómaiaknak még aligha lehetett pontosabb fogalmuk a hunok vagyoni viszonyairól, de a vagyoni és társadalmi különbségek világosan tükröződhettek ruházatukban és fegyverzetükben is. Hogy ez valóban így volt, azt bizonyítják a Volga- és a Dnyeper-vidéki gazdag hun temetkezések, amelyeknek leletanyaga: az arannyal és drágakövekkel díszített fegyverek, öltözet és lószerszám világosan mutatja, hogy a hun társadalomban már ebben a korban számolnunk kell egy feltűnően vagyonos réteggel.⁴⁶

A törzsfők

Ammianus leírása és a régészeti adatok tehát egyaránt amellet tanúskodnak, hogy a IV. század végén a hun társadalomban már kialakult egy vagyonos réteg. A vagyoni különbségek kialakulása azonban még nem bomlasztotta fel a hun nemzetségi társadalmat. Erről tanúskodik Ammianusnak az az adata, hogy a hunok a komolyabb ügyeket lovon ülve közösen tárgyalják meg (XXXI

⁴⁶ Ld. a volgavidéki és a dnyepervidéki hun sírok leletanyagának leírását, Т. Минаева: Погребения с сожжением близ гор. Покровска. Szaratov 1927. 92 skk., 95 skk.

2, 7). Ebben nyilvánvalóan a nemzetségi vagy a törzsi tanács intézményét kell látnunk. Így ez a vagyonos réteg csak nemzetségi arisztokrácia lehetett, amelynek társadalmi helyzete azonban már nem csupán harci tetteitől, hanem vagyonától függött. A hun nemzetségi ill. törzsi szervezetre vonatkozó másik forrásunk, Olympiodoros hun követjárásának leírása igen szerencsésen egészíti ki ezt az eredményt. Olympiodoros ugyanis a hunoknál részben ῥῆγες-ről, részben pedig πρῶτος τῶν ῥήγων-ról beszél. Thompson szerint az első kifejezés alatt az egyes törzsek fejeit, az utóbbi alatt pedig az egész törzsszövetség vezetőjét kell értenünk, s az előbbi megfelelne Ammianus *primates*-einek és a Sozomenosnál szereplő hun οἰκεῖτοι καὶ λοχαγοί-nak, a második pedig a több forrásból ismert φύλαρχος megjelölésnek.⁴⁷ Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy a ῥῆγες megjelölés alatt törzsfőket kell értenünk. A latin *rex* szónak »barbár törzsfő« értelemben való használata igen régi időre nyúlik vissza, s a császárkorban is végig nyomon követhető. Hogy a bizánci történetírók is ebben az értelemben használták, azt kétségtelenné teszi Prokopios egyik helye, ahol a herulok törzsfőjét ῥήξ-nek nevezi,⁴⁸ továbbá más későbbi írók, mint pl. Theophanes szóhasználata. A ῥήξ szónak ezt a használatát — bár mint láttuk, már a latinban is megtalálható — jelentékenyen befolyásolhatta az, hogy a népvándorlás korának germán népei törzsfőiket a keltáktól átvett és a latin *rex* szónak etimológiailag megfelelő *riks* szóval (ld. gót *reiks* 'ἐντιμος reich' és 'ἄρχων Oberster, Herrscher') jelölték. Így ezt a megjelölést találjuk meg annak a két gót törzsfőnek, Hermanaricusnak és Athanaricusnak a nevében, akiket a hunok először támadtak meg, de előfordul számos más germán törzsfő nevében is. Később, amikor egyes germán törzsek római területre telepednek be, teljesen egybeolvad a latin és a germán megjelölés, mivel a germán törzsfők, ill. most már uralkodók maguk is ezt a latin címet veszik fel. Igen világosan mutatja ezt a folyamatot Prokopiosnak egyik, Nagy Theodorikra vonatkozó megjegyzése: ῥήξ διεβίον καλούμενος (οὕτω γὰρ σφῶν τοὺς ἡγεμόνας καλεῖν οἱ βάρβαροι νενομίκασι).⁴⁹ Nagy Theodorik latin címe így pontosan megfelelt nevében viselt germán címének: *rex* *Piuda-reiks.

Olympiodoros ῥῆγες kifejezése alatt tehát kétségtelenül hun törzsfőket kell értenünk. Lehet, hogy e megjelölésnek a hun törzsfőkre való alkalmazásában szerepet játszott a germán törzsfőkkel kapcsolatos használata, sőt arra is gondolhatunk, hogy a hunok átvették a germán *reiks* címet, s az ebben a korban már használatban volt náluk is. A germánokkal való keveredés ugyanis náluk igen korán megkezdődött. Jordanes szerint már Balamber germán feleséget vett magának (Get. 48). Később a hun-germán keveredés még erősebbé vált. Attila korában a hun uralkodóosztály már kétnyelvű volt, s a ráánkmaradt hun neveknek tekintélyes része germán eredetű. Ezeknek a germán nevet viselő hunoknak egy

⁴⁷ A history of Attila and the Huns. 58.

⁴⁸ VI 14, 38.

⁴⁹ V 1, 26.

része már Olympiodoros követjárása idején (412 körül) élhetett. Így kétségtelenül élnie kellett már Rugának, de lehet, hogy Attila kortársai közül is az idősebbeknek germán névadása ebbe a korba nyúlik vissza. Így igen érdekes megjegyeznünk, hogy Attilának egyik rokona, aki elesett a katalaunumi csatában, a *Laudaricus* = gót *lauda-reiks* nevet viselte.⁵⁰ A germán *reiks* cím tehát Olympiodoros követjárása idején már a hunoknál is használatban lehetett. Ha ez a feltevés helyes, akkor egy további következtetést vonhatunk le belőle. A gót *reiks* szónak már ebben a korban van »gazdag« jelentése is, s ez arra mutat, hogy a gót és nyilván a hun törzsfők társadalmi helyzetének nem csupán harci sikerük, hanem jelentős mértékben vagyonuk és gazdagságuk lehetett az alapja. Így elfogadhatatlannak látszik Thompsonnak az a felfogása, hogy ezek a törzsfők csak háború idején lettek volna törzsfők, s hogy általában a törzsfői intézmény csak akkor vált volna állandóvá, amikor a háború lett a rendes állapot.⁵¹ Valószínűtlen ez már csak azért is, mert a fejlődés kezdeti fokán a nemzetségfő vagy törzsfő és a hadvezér nem feltétlenül ugyanaz a személy, később pedig a társadalmi szervezet és a katonai szervezet különül el bizonyos fokig egymástól. Olympiodoros mindenesetre szállásterületeiken kereste fel a hunokat békés állapotok közepette, az általa említett hun törzsfők tehát béke idején is változatlanul megtartották társadalmi helyzetüket.

Felmerülhet most az a kérdés, hogy milyen viszonyban állnak az Olympiodoros által említett ὀἷγες Ammianus *primates*-eivel és a Sozomenosnál szereplő οἰκεῖτοι καὶ λοχαγοί-al. Thompson ugyanis — mint említettük — mind a három megjelölést azonos tartalmúnak tekinti. Ez a felfogás azonban aligha lehet helyes. Ammianus *primates* kifejezése valószínűleg a hun nemzetségi arisztokráciát jelöli, amelynek »rendszeretlen vezetésével« harcolnak a kis hun csapatok, azaz ez a kifejezés a hun társadalom egy egész rétegének a megnevezése, amellyel éppen szembe van állítva a »törzsfői fegyelem«. Ami viszont Sozomenos kifejezéseit illeti, azok közül az első a görögben katonai parancsnoki fokozatnak a megjelölése, a második pedig társadalmi viszonyt kifejező szó. A λοχαγός a görögben rendszerint 100 főből álló egységnek a parancsnokát jelöli s valószínű, hogy Sozomenos is ebben az értelemben használja. Ha ez valóban így van, akkor igen értékes adatot jelent a hun hadsereg szervezésére vonatkozólag. Közismert ugyanis, hogy a belsőázsiai nomád birodalmak hadereje a hiung-nuktól kezdve 10 000 főből álló egységekre tagozódott, amelyek viszont maguk kisebb 10, 100 és 1000 főből álló egységekből tevődtek össze.⁵² Amennyiben tehát a Sozomenos

⁵⁰ Chron. Min. I 663. Ld. M. Schönfeld: Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen. Heidelberg 1911. 277 sk. — Akik azt hiszik, hogy *Laudaricus* Attilának valamelyik germán felesége révén lehetett rokona, helytelenül értelmezik a rokonság fogalmát a hunokkal kapcsolatban.

⁵¹ A history of Attila and the Huns. 61.

⁵² Ld. pl. a hiung-nukra vonatkozólag J. J. M. De Groot: Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. I. Berlin—Leipzig 1921. 55, a nyugati törkökre ld. J. Marquart: Ostasiatische Zeitschrift 8 (1920) 290 sk., a mongolokra vonatkozólag pedig v. ö. Risch: Johann de Plano Carpin. 136 sk., 160 sk.

által említett hun *λοχαγός*-ok is 100 főből álló egységeknek voltak a parancsnokai, akkor ez arra mutat, hogy a hunok haderejének szervezete is ugyanolyan volt, mint a belsőázsiai nomád birodalmaké. Míg a *λοχαγός* szó valószínűleg a hun katonai szervezetbe enged bepillantást, addig az *οἰκεῖοι* kifejezést legkézenfekvőbb »hozzátartozóknak, családtagoknak, rokonoknak« értelmeznünk. Így ez a szó az előbbivel szemben egy Uldisszal személyi, valószínűleg vérségi kapcsolatban álló csoportot jelöl. A Sozomenos által a hunokkal kapcsolatban használt *οἰκεῖοι καὶ λοχαγοί* kifejezés tehát bizonyára Uldis »hozzátartozóit és tisztjeit« jelentheti, és semmi összefüggésben sincs a hun törzsfővel.

Törzsi szervezet

Ezek szerint a hunok Olympiodoros korában törzsi szervezetben éltek. A nemzetségeknek törzsekben való egyesülése a nemzeti társadalomnak már kétségtelenül fejlettebb formáját jelenti, azonban maga a törzsi szervezet is igen különböző lehet. Van olyan törzsi szervezet, amelyben a törzsek úgyszólván teljesen függetlenül élnek egymás mellett, sőt még háború esetén sem fognak össze, hanem megtörténik, hogy egyik részük támogatja a többinek az ellenségét. Az egyes törzsek fejei nem függenek egymástól, csupán törzsük erejétől, gazdagságuktól és harci sikerüktől függő tekintélyük alapján alakul ki bizonyos rangsor közöttük. Ezzel szemben a törzsi szervezetnek fejlettebb fokát láthatjuk a törzsszövetségben, amelyben a törzseknek egymáshoz való viszonyát, a kölcsönös segítségnyújtást stb. bizonyos megegyezés szabályozza, s a legtekintélyesebb törzsfőt megválasztják az összes törzsek: a törzsszövetség fejének. Kérdés már most, hogy a hunoknál a törzsi szervezetnek melyik formáját találjuk. Ebben az összefüggésben figyelmet érdemel Ammianusnak az az adata, amely szerint (XXXI 3, 3) Vithimiris gót törzsfő a hunok elleni harcban meg tudta magának szerezni a hunok egy részének segítségét. Ez csak úgy képzelhető el, ha a hunok ekkor még a törzsi szervezetnek fejletlenebb fokán éltek, s törzseiket még nem kötötte szorosabb kapocs egymáshoz. Olympiodoros szintén a hunok törzsfőit említi, de szó van emellett nála »az első törzsfőről« is. A fentiek után világos, hogy a kifejezés értelmezésének nem kis fontossága van a hun társadalom fejlődésének megítélése szempontjából. Thompson a *πρῶτος τῶν ῥήγων* kifejezést »törzsszövetség katonai vezetőjének« értelmezi, s tartalmi szempontból azonosnak tartja a *φύλαρχος* megjelöléssel. Szemmelláthatólag úgy gondolja tehát, hogy Olympiodoros követjárása idején a hunok már a törzsi szervezetnek fejlettebb formájában: törzsszövetségben éltek. Mivel azonban ennél a felfogásnak az alapja a *πρῶτος τῶν ῥήγων* és a *φύλαρχος* kifejezések tartalmi azonosítása, e két megjelölés jelentését alaposabban meg kell vizsgálnunk.

Ha megvizsgáljuk a *φύλαρχος* szónak az előfordulásait Olympiodorosnál és a későbbi bizánci irodalomban, akkor azt találjuk, hogy jelentése valóban a. m. »barbár nép (törzsszövetség) vezetője«. Úgy látszik azonban, hogy e szónok ilyen jelentésben való használata nem véletlen, hanem a korabeli hivatalos nemzetközi jogi terminológiából származik. A források ugyanis nem minden barbár nép vagy törzsszövetség vezérét nevezik *φύλαρχος*-nak, hanem csak azokat, akiknek ezt a méltóságát a rómaiak hivatalosan elismerték. Így ez a megjelölés rendszerint csak szövetséges népekkel vagy törzsszövetségekkel kapcsolatban fordul elő. Világosan mutatják ezt mindenek előtt magának Olympiodorosnak az adatai. Nála a következő phylarchosokat találjuk: *Ἀλάριχος ὁ τῶν Γότθων φύλαρχος* (HGM I 451₁₇), *Γυντιάριος φύλαρχος τῶν Βουργοντιόνων* (HGM I 456₂₂₋₂₃), *Οὐαλίης, δς τῶν Γότθων ... φύλαρχος* (HGM I 463₂, 465₂₀), *φύλαρχοι ... τῶν κατὰ τὴν Τάλμιν βαρβάρων, ἵτοι τῶν Βλεμμύων* (HGM I 466₁₋₂). Mindezek a népek, amelyeknek phylarchosait Olympiodoros említi, a rómaiakkal szövetségesi viszonyban állottak. Hasonló képet nyújtanak Prokopios adatai is. Nála az egyik helyen világos utalást is találunk a phylarchossal rendelkező népek ill. törzsek szövetséges voltára vonatkozólag: *Σαρακηνῶν τῶν Ῥωμαίους ἐνσπόνδων ἡγοούμενος, οἱ φύλαρχοι ἐπικαλοῦνται* (I 17,46). Prokopios megfogalmazásából itt arra is lehet következtetni, hogy a *φύλαρχος* megjelölés hivatalos cím volt. Még fontosabb Prokopiosnak egy másik helye: *Ἀβοχάραβος ... ὁ τῶν ἐκεῖνη Σαρακηνῶν ἄρχων, καὶ αὐτὸν βασιλεὺς φύλαρχον τῶν ἐν Παλαιστίνῃ Σαρακηνῶν κατεστήσατο* (I 19,10). Ebből kiderül, hogy a phylarchost egyenesen a bizánci császár nevezte ki, ill. mivel Abocharabos már a hatalom tényleges birtokosa, *ἄρχων* volt, tulajdonképpen csak a hivatalos címet adta neki. Prokopios harmadik helyén is arról van szó, hogy a rómaiak valakit phylarchosnak akarnak megtétni egy nép felett (I 20,9). Mindezek az adatok a mellett szólnak, hogy a *φύλαρχος* szó hivatalos cím, amelyet a keletrómai ill. bizánci császárok adtak a szövetséges barbár népek vezetőinek legalább is a IV. század végétől kezdve.⁵³ Azt is érdemes megfigyelnünk, hogy ez a cím nem akármilyen törzsfőnek, hanem csak egy-egy nép vagy törzsszövetség élén álló vezetőnek jár ki. Ez a helyzet mind a nyugati gótokkal és a burgundokkal, mind pedig az említett palesztinai és afrikai népekkel kapcsolatban.

A phylarchos cím adományozásában a barbár népek társadalmi fejlődésének és a bizánci külpolitikának sajátos összetetalálkozásáról van szó. A nyugati gótok, burgundok és az említett többi népek társadalmában ebben a korban már megindult az osztályok kialakulásának folyamata, megnövekedtek a vagyoni és társadalmi különbségek, és kialakult egy erős nemzeti arisztokrácia, amely helyzetének biztosítása céljából mindinkább összefogásra törekedett.⁵⁴ Ennek

⁵³ A phylarchos cím használatát ugyanis megtaláljuk már Ammianusnál (XXIV 2,4).

⁵⁴ Ld. erre vonatkozólag Z. В. Удальцова: Прокопий кесарийский и его „История войны с готами“. (Bevezető tanulmány Прокопий из Кесарии: Война с готами с. munkájához.) Moszkva 1950. 45 sk.

az eredményeképpen az egymástól függetlenül együttélő törzsekből törzsszövetségek alakulnak, amelyeknek élére rendszerint a legtekintélyesebb törzsfőt választják meg vezetőnek. A barbár nemzeti társadalomnak ez a felbomlási folyamata nem került el a keletrómai birodalom vezetőinek figyelmét. A rómaiak már korábban is igyekeztek a limes közelében lakó barbár törzseknél megszilárdítani a törzsfők hatalmát abból a célból, hogy ezeket azután maguknak megnyerjék, és segítségükkel biztosítsák határaikat a korábban törzsfői hatalmat nem ismerő nemzeti szervezetben élő barbárok rabló betörései ellen. Ezeknek a barbár törzsfőknek római segédsapatokat, pénzt, élelmet, római tanácsadókat, római méltóságokat adtak, egyszóval mindent megtettek, hogy tekintélyüket és hatalmukat törzsük többi tagjával szemben megszilárdítsák. A barbárok fejlődése egyébként is a nemzeti társadalom felbomlása felé haladt, s kialakuló vagyonos rétegük összefogása lassanként törzsszövetségeket hozott létre. Amennyire veszélyes volt a római birodalom számára a barbárok ilyen módon megnövekedett ereje, annyira előnyös volt szempontjukból egy olyan barbár uralkodóosztálynak a kifejlődése, amely társadalmi helyzete következtében mindig könnyebben volt kész megegyezni a rómaiakkal, mint a barbár szabad szegények tömege. Igen világosan megmutatkozott ez a keleti gótok ellen Itália visszafoglalásáért vívott háborúban.⁵⁵ Másrészt a barbár törzsszövetségek vezetőinek is fontos volt a rómaiak elismerése és támogatása társadalmi helyzetük megszilárdításában. Jellemző példa erre a két keleti gót Theoderichos esete, akik a *magister militum praesentalis* rangjáért és az ezzel járó anyagi szolgáltatásokért készek voltak hadseregeiket egymásnak vezetni. Természetesen a rómaiak hivatalos elismerése korántsem járt mindig együtt valamilyen magas római tisztség megadásával. Erre csak egészen kivételes esetben került sor, ha a birodalom kényszerhelyzetben volt. A leggyakoribb eset az volt, hogy a barbár törzsszövetség élén álló főnököt hivatalosan elismerték. Annak helyzetét a rómaiak hivatalos elismerése már önmagában véve is jelentékenyen megerősítette.

A barbár törzsszövetségek élén álló főnökök elismerésére a rómaiaknál valamilyen hivatalos címnek kellett kialakulnia. A *rex* szó használati körénél fogva erre kevésbé volt alkalmas, s természetesen nem kerülhetett ki ez a cím a római méltóságnevek közül sem. Így végül is — mint láttuk — a *φύλαρχος* lett a barbár törzsszövetségek főnökeinek hivatalos címe a keletrómai és a bizánci politika gyakorlatában. Ezt a címet ismerjük már az ógörög társadalom történetéből. Athénben az egyes phylék fejeit, majd később az egyes phylékből választott lovasparancsnokokat nevezték phylarchosoknak. Később a hellenisztikus korban is megtaláljuk ezt az intézményt. A Ptolemaiosok Egyiptomában a phylarchosok a phylék politikai és kultikus, valamint katonai vezetői voltak. De van néhány adatunk arra vonatkozólag is, hogy

⁵⁵ Ld. Удальцова : id. m. 25 sk.

a phylarchosok intézménye a városokban megváltozott formában a római, sőt a bizánci kori Egyiptomban is fennállott (Ld. RE XXXIX. Hbd. 990). E mellett a *φύλαρχος* szót használták már a hellenisztikus korban a Seleukidák birodalmában az arab nabataiosok törzsfőinek a megjelölésére.^{55a} Ebben az esetben szintén a Seleukida uralkodók által elismert barbár törzsfőről van szó, csak az kérdéses, hogy a *φύλαρχος* szó már ekkor hivatalosan adományozott cím vagy pedig csupán a barbár törzsfők görög megjelölése volt-e. Mindenesetre a *φύλαρχος* szót a későhellenisztikus korban a rómaiak is átvették, s mint Cicero egyik helyéből (ad fam. 15,1) kiderül, az arab törzsfőket ők is *phylarchus*oknak nevezték. Nagyon valószínű, hogy a nomád arab törzsfők hellenisztikus, római és bizánci kori *φύλαρχος* megjelölése vagy címe között közvetlen összefüggés áll fenn. A kérdés már most az, hogyan került sor e címnek a germán törzsszövetségek vezetőinek való adományozására. Ebben az összefüggésben fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy e cím használatában nem játszott-e bizonyos mértékben szerepet a germán törzsszövetségek vezetőinek barbár címe. Feltűnő ugyanis, hogy a különböző germán törzseknél éppen a törzsszövetségek kialakulásával egyidőben igen gyakran találjuk az Alarichos és a Theuderichos törzsfőneveket. Mindkét név tartalmazza a germán törzsfők szokásos *reiks* címét, ami az egyes törzsek fejének jár ki, a nevek másik eleme azonban szélesebb hatalmi körre utal. Az Alarichos név mögött egy gót *ala-reiks* alak rejtőzik, amelynek jelentése »Führer aller (Stämme)«, a Theuderichos név pedig egy gót *Diuda-reiks* alakot ad vissza, amely annyit jelent, hogy »Führer des Volksstammes«. E nevek gyakoriságának valószínű magyarázata az, hogy a germán törzsszövetségek vezetőinek a címei voltak, s méltóságnévből váltak személynevekké, bár az sem lehetetlen, hogy az esetek egy részében tulajdonképpen címmel van dolgunk. Az érdekes már most az, hogy ezeknek a neveknek vagy címeknek a jelentése pontosan megegyezik a görög *φύλαρχος* cím jelentésével, úgyannyira, hogyha utóbbit nem ismernénk a görögből, akkor nyugodtan a germán címek tükörszavának tarthatnánk. Így is valószínű azonban, hogy a germán címek jelentése befolyásolhatta a görög hivatalos megjelölés megválasztását. A germán *ala-reiks*, *Diuda-reiks* címeket görögre *φύλαρχος*-szal lehetett lefordítani, s mivel ez a szó a görögben mint a keleti nomád törzsek egy intézményének, az elnevezése ismeretes volt, ez vált általánosságban a barbár törzsszövetségek vezetőinek hivatalos címévé a bizánci külpolitika gyakorlatában.

Hogy ezeknek a hivatalos elismeréseknek és címadományozásoknak milyen jelentősége volt külpolitikai szempontból, világosan mutatja Prokopiosnak egyik elbeszélése. A perzsa uralom alatt élő összes araboknak a főnöke Alamundaros volt, aki királyi méltóságot (*βασιλέως ἀξίωμα*) viselt. Mivel ez a perzsa

^{55a} Ld. A. B. Ранович: Эллинизм и его историческая роль. Moszkva—Leningrád 1950: 139.

uralom alatti összes arabok erejét egyesítette, olyan haderővel rendelkezett, hogy sem az egyes római duxok, sem a rómaiakkal szövetséges arab törzsszövetségek phylarchosai nem tudtak vele szemben eredményesen fellépni. Úgy látszik, hogy ebben nem kis szerepet játszott az a körülmény, hogy Alamundaros királyi címmel s ennek megfelelően sokkal nagyobb tekintéllyel rendelkezett az arabok között, mint a rómaiakkal szövetséges arabok phylarchosai. Ezt a szaszanida birodalom szervezete tette lehetővé, amelyben a határtartományok kormányzói és a perzsa uralkodó felsőbbségét elismerő fejedelmek a *šahrdārān* elnevezésű legfelső uralkodó osztályt alkották, és a *šāh* »király« címét viselték. Ezek közé tartozott a perzsa uralom alatt álló arabok törzsfője is, aki a »Hira királya« címét viselte.⁵⁶ Prokopios előadása tehát kétségtelenül igen jó tájékozottságról tesz tanúbizonyságot. Alamundarost egyébként ismerik az arab források is (= Mundir).⁵⁷ Bizánc ezzel szemben királyi címet a barbár fejedelmeknek nem adhatott, mert ezt maga a bizánci uralkodó viselte. Hogy Alamundarost ellensúlyozni tudja, Iustinianos mégis erre a rendkívüli lépésre szánta el magát. Az arab törzsek legnagyobb részének élére Arethast, az arábiai arabok törzsfőjét állította, és megadta neki a királyi címet (*ἀξιωμα βασιλέως*), ami Prokopios állítása szerint azelőtt sohasem történt meg a rómaiaknál.⁵⁸

A fentiekből világos, hogy a barbár törzsek, törzsszövetségek vezetőinek címei nem a véletlentől függtek, hanem részben e népek saját társadalmi fejlődésében, részben pedig a bizánci politikának ezt nagyon is figyelembevevő gyakorlatában gyökereztek. Ha ezt szem előtt tartjuk, akkor nehezen gondolhatunk arra, hogy Olympiodorosnak a hunokra vonatkozó *πρῶτος τῶν ῥήγων* kifejezése tartalmi szempontból azonos a *φύλαρχος* címmel. Ez már csak azért is valószínűtlen, mivel Olympiodoros használja mind a két megjelölést, s nyilvánvalóan a hunokkal kapcsolatban is a *φύλαρχος* címet használta volna, ha ez megfelel a valóságnak. A hunok azonban nem állottak a rómaiakkal szövetségi viszonyban, s így nem is kerülhetett sor arra, hogy valamelyik törzsfőjük a hivatalos római elismerést jelentő *φύλαρχος* címet megkaphassa. De kérdéses ezenkívül az is, hogy volt-e a hunoknak egyáltalán olyan törzsfőjük, aki az egész törzsszövetség élén állott volna. A *πρῶτος τῶν ῥήγων* kifejezésből erre nem lehet következtetni, mert ez csak azt jelenti, hogy a hun *ῥήγες* (törzsfők) között bizonyos rangsor alakult ki, s a legtekintélyesebb törzsfő volt a rangsorban az első. Ilyen vagyonon, hatalmon, tekintélyen alapuló rangsorrend a törzsfők között akkor is kialakulhat, ha a törzsek csaknem függetlenül élnek egymás mellett. Így tehát az »első törzsfő« még messze áll attól, hogy az összes törzsek

⁵⁶ Ld. A. Christensen: L'Iran sous les Sassanides.³ Copenhague 1944. 101.

⁵⁷ Ld. Th. Nöldeke: Geschichte der Perser und Araber. Leyden 1879. 169 sk.

⁵⁸ I 17, 45—48. Ebben Prokopios lehet, hogy téved, mert — ha Malchosnak hihetünk — az *αὐτοκράτωρ Ῥόμων* címet már Theuderichos kieroszakolta Leon császártól (HGM I 387₂₀). Mivel Malchos a phylarchos címet is ismeri és használja (HGM I 385₂₁), valószínű, hogy az *αὐτοκράτωρ Ῥόμων* címet tudatosan és helyesen alkalmazza ebben az esetben. Kétségtelen azonban, hogy Bizánc ténylegesen sohasem ismerte el Theuderichosnak ezt a címét.

szövetségének vezetője legyen. Éppen ezért valószínűtlen az a felfogás, amely e kifejezésből arra következtet, hogy a hunoknál valami öröklődő *πρῶτος τῶν ὀῆγων* intézmény volt, s ezt először Donatos, annak meggyilkolása után pedig Charaton töltötte be. Ezzel szemben rá kell mutatnunk arra a tényre, hogy Olympiodoros csupán Charatont nevezi »első törzsfő«-nek. Charaton tehát nem utódja volt Donatosnak, hanem mint a legtekintélyesebb hun törzsfő kérte számon a bizánciaktól Donatos meggyilkolását.

Mindebből arra kell következtetnünk, hogy a hun törzsi szervezet ebben az időpontban még hasonló lehetett ahhoz, amelyet Attila uralkodása alatt néhány évtizeddel később az akatziroknál még mindig megfigyelhetünk. Priskos elbeszélése szerint (Exc. de leg. 130₈₋₂₇) az akatziroknak sok törzsfője és nemzetségfője volt (*πολλῶν κατὰ φύλα καὶ γένη ἀρχόντων*), de ezek között bizonyos rangsorrend alakult ki. A bizánciak, akik meg akarták az akatzirokat maguknak nyerni a hunok ellen, eltévessztették ezt a sorrendet, és a második törzsfőnek adták azt az ajándékot, amit az elsőnek kellett volna. Utóbbi erre haragjában beárulta a többi törzsfőt Attilának, aki aztán büntetőhadjáratot indított ellenük. Ebből kiderül, hogy az akatzirok első törzsfője nem rendelkezett semmi hatalommal a többi fölött, hanem hogy a rajta esett sérelmet megbosszulhassa, kénytelen volt Attilához fordulni, akinek a hatalma alatt valamennyien állottak. Még találóbb párhuzamot nyujtanak Olympiodorosnak a hun törzsfőkre és az első törzsfőre vonatkozó tudósításához Konstantinos Porphyrogenetosnak a magyar törzsfőkről közölt adatai. A magyaroknak hét törzsük volt, de nem volt fejedelmük, hanem az egyes törzsek élén törzsfők (*βοέβοδοι*) állottak. Ezek között a legtekintélyesebb Levedias volt, akit Konstantinos ennek megfelelően »a magyarok első törzsfőjének« (*πρῶτος βοέβοδος τῶν Τούρκων*) nevez. Amikor azonban létrejön a magyar törzsek szövetsége Etelközben, fejedelemmé nem Levediaszt, az »első törzsfőt« választják meg, hanem egy másik törzsfőt.⁵⁹ Ez a tudósítás azért rendkívül értékes, mert világosan megmutatja, hogy az »első törzsfő« nem azonos a törzsszövetség vezetőjével (*ἀρχων τοῦ ἔθνους*), tehát ez a kifejezés nem állandó társadalmi intézményt jelöl, hanem csupán az egymástól még csaknem függetlenül élő törzsek fejeinek magától kialakuló és változókonv rangsorrendjén alapszik.

Kétségtelenné tarthatjuk tehát, hogy a hunok Olympiodoros követjárása idején még csak laza törzsi szervezetben éltek. Természetesen megtörténhetett, hogy törzseik egy része szükség esetén összefogott, azonban állandó jellegű törzsszövetséget még nem hoztak létre. Így törzsfőik között még csak a pillanatnyi erőviszonyok alapján alakult ki bizonyos rangsorrend. Ezzel szemben viszont a törzsfői hatalom már jelentős mértékben a vagyoni helyzeten alapult, és bizonyára a vagyonnal együtt öröklődött is. Ebben az összefüggésben igen sokatmondó Priskosnak az az adata, amely szerint a bizánci

⁵⁹ *Constantinus Porphyrogenitus* : De administrando imperio. Ed. Gy. Moravcsik. Magyar-Görög Tanulmányok 29. Budapest 1949. 38₃₋₅₅ (170 skk.).

követeknek azzal kellett elutasítaniok Attilának magasabb rangú követek küldésére vonatkozó követelését, hogy sem a saját elődeinek, sem másoknak az uralma alatt nem küldtek a hunokhoz Bizáncból ilyen előkelő követeket.⁶⁰ Ebből ugyanis részben az derül ki, hogy Attilának az ősei is törzsfői hatalmat gyakoroltak, részben pedig az, hogy rajtuk kívül más hun törzsfők is voltak. Mivel a görög *πρόγονοι* kifejezés legalább is három-négy nemzedékre utal vissza, nagyon valószínűnek látszik, hogy Attila ősei már a IV. század végén megszerezték a törzsfői hatalmat, de természetesen egyáltalán nem biztos, hogy már ekkor kiemelkedtek a többi hun törzsfő közül. A döntő fordulat Ruga alatt következhetett be, aki testvérével együtt már a hun törzsek legnagyobb része fölött uralkodott.

A törzsszövetség

A régi hun nemzeti szervezet tehát főbb vonásaiban még e szegényes forrásadatokból is aránylag világosan bontakozik ki előttünk. Kétségtelennek tarthatjuk, hogy a IV. század végén a hunoknál már igen előrehaladott fokot ért el a vagyoni és társadalmi különbségek kifejlődése, s ennek megfelelően megindult az osztályok kialakulásának folyamata. Kialakult egy vagyonos nemzeti arisztokrácia, amely összefogásra törekedett, hogy társadalmi helyzetét megvédje és megerősítse. Így indult meg a törzsi szervezet kialakulása. Az V. század elején a hun törzsek még csak laza kötelékben éltek egymás mellett. Élükön törzsfők állottak, akik között vagyonuk, hatalmuk, tekintélyük alapján bizonyos rangsor alakult ki. A törzsfői méltóság öröklődő volt. Az egyik ilyen hun törzsfőnek a leszármazottja volt később Attila. A hun törzsek laza együttélését hamarosan állandóbb jellegű szervezet: törzsszövetség váltotta fel. Ennek az eseménynek az előestéjére esik Olympiodorosnak a követjárása a hunoknál. A hun törzsszövetség megalakulása egyik leghomályosabb pontja a hunok történetének. Azt ugyan kétségtelennek tarthatjuk, hogy a hun arisztokrácia hozta létre, s az is valószínű, hogy kialakításában több különböző tényező működött közre. Szerepet játszhattak benne mindenekelőtt a vagyonos arisztokrácia és a nemzetségek szegény tagjai között kialakuló osztályellentétek. A hun arisztokrácia igyekezett biztosítani kivételes vagyoni helyzetét, azonban a nemzeti kötelékek felszámolására még gyenge volt. Így a nemzeti társadalom keretén belül a törzsszövetség létrehozásával igyekezett erejét összefogni. Ugyanakkor a törzsszövetség megnövekedett katonai ereje nagyobb arányú rablóhadjáratok szervezését tette lehetővé. A rablóhadjáratokkal a hun arisztokrácia részben valószínűleg a kifejlődő osztályellentéteket igyekezett letompítani, amennyiben a háborúk a szegényeknek is lehetőséget nyújtottak a vagyonszerzésre. Másrészt viszont azt a célt is szolgálhatták, hogy az

⁶⁰ Exc. de leg. 123₉₋₁₂.

arisztokráciának a vagyonát még jobban megnöveljék, s társadalmi helyzetét ezáltal még inkább megerősítsék.

A hun törzsszövetség vezetését Attila elődei szerezték meg maguknak. Két nagybátyját, Rugát és Uptart mindenesetre már ebben a méltóságban találjuk.⁶¹ Ők voltak azok, akik a hun törzsek jelentékeny részét egyesítették, s ennek a törzsszövetségnek a megnövekedett erejével egész sor újabb népet hajtottak hun uralom alá. Ezek a nagyarányú rablóhadjáratok és hódítások azonban nem oldották meg a hun társadalom belső ellentmondásait. A hadjáratokon szerzett zsákmány nagy része a hun arisztokráciának a gazdagságát növelte, s így a vagyoni és a társadalmi különbségek csak még nagyobbak lettek. Ennek természetesen maga után kellett vonnia a hun arisztokrácia és a szegény hunok tömegei közötti ellentétek megnövekedését. Ugyanakkor rendkívül megnőtt azoknak a leigázott népeknek a száma, amelyeket a hunoknak állandóan féken kellett tartaniok. Ehhez járult még az, hogy valószínűleg magában a hun arisztokráciában is bizonyos rétegződés volt kialakulóban. A törzsfői méltóság már régebben öröklődővé vált a törzsfő nemzetségében.⁶² Ezáltal a törzsfő nemzetsége lassanként a többi nemzetségek arisztokráciája fölé emelkedett. Ez a rétegződési folyamat még tovább haladt a törzsszövetség megalakulásával, amikor a törzsszövetség élén álló törzsfőnek a nemzetsége föléje emelkedett a többi törzsfők nemzetségeinek is.

Az állam kialakulása

A hun társadalmon belül kialakuló osztályellentétek növekedésével és a leigázott népek fékentartásával a nemzetségi társadalom legfejlettebb szervezeti formája: a törzsszövetség sem tudott sokáig megbírkózni. A hun törzsi és nemzetségi arisztokráciának erősebb hatalmi szervezetet kellett létrehozni, ha a hun társadalomban kivételes vagyoni és társadalmi helyzetét, a leigázott népek fölött pedig uralmát fenn akarta tartani. Így jön létre a hun állam az V. század második negyedében.

Ennek a folyamatnak a részleteit ma még nem tudjuk nyomon követni, mivel forrásaink éppen az V. század huszas és harmincas éveire vonatkozólag csaknem teljesen cserbenhagynak. Mire a negyvenes években Priskos tudósításai bepillantást engednek az Attila alatti hun társadalom szervezetébe, már egy kezdetleges osztályállam áll előttünk. Ennek Priskos tudósításaiból kibontakozó legszembeűnőbb jellegzetességét kétségtelenül a *λογάδες* vagy *ἐπιήδαιοι* név alatt szereplő rétegre felépülő államszervezet jelenti. Az oka ennek részben

⁶¹ Itt nem térünk ki az ú. n. »hun kettőskirályság« kérdésre, csak megjegyezzük, hogy a probléma teljesen új feldolgozást igényel.

⁶² Ld. Harmatta: Acta Arch. Hung. 1 (1951) 140 sk.

Priskos előadása, amely elsősorban a *λογάς*-okat mutatja be előttünk. Ez végeredményben érthető, mert a bizánci követség csaknem kizárólag ezekkel érintkezett, s közelebbről csak ezeket volt módjában megismernie. Így legfeljebb egy-egy véletlen megfigyelésből vagy elejtett megjegyzésből tudunk következtetni a hun társadalom többi osztályaira. De még ezeknek az apró részletadatoknak az összeillesztése is rendkívül tanulságos, különösen ha a belőlük kibontakozó képet a századeleji hun társadalomra vonatkozó adatokkal összevetjük.

Az uralkodó

Priskos követjárásai idején a hun állam élén Attila áll korlátlan hatalommal rendelkező uralkodóként. Helyzete gyökeresen különbözik a régi hun törzsfőktől. Nem áll mellette semmiféle tanács, amely intézkedéseit korlátozná. Az egyetlen esetben, amikor Priskos a *λογάς*-ok tanácskozását említi, csak arról van szó, hogy ezek maguk között Onegesiosszal az élükön megbeszélik Attila döntését (*περι τῶν Ἀττίλα δεδογμένων*) és ennek értelmében megfogalmazzák a választ a bizánci császárnak.⁶³ Attila tehát magasan a régi törzsi arisztokrácia fölé emelkedett, sőt lerázta magáról azokat a korlátokat is, amelyeket saját nemzetségük állított a régi törzsfők elé. Saját maga testvérével együtt még a régi nemzetségi hagyománynak megfelelően került hatalomra nagybátyjai után. A törzsfők nemzetségében még meglevő régi egyenlőségi elv alapján ugyanis nem a közvetlen leszármazott, hanem mindig valamelyik oldalági fiúutód örökölte a méltóságot. Ez arra mutat, hogy Attila hatalomba lépésének az idején a hun nemzetségi szervezet még eleven hatóerő volt. Attila azonban szakított ezekkel a nemzetségi hagyományokkal, és saját nemzettségével is szembe fordult. Törekvése nyilvánvalóan az volt, hogy az uralmat saját családjá számára biztosítsa, s ezért nemzetségének többi ágait ártalmatlanná tette vagy kiirtotta.

Az a hatalmas változás, amely Attilával a hun uralkodó helyzetében bekövetkezett, aligha kerülhette el a bizánciak figyelmét. Úgy látszik, mintha Priskos szóhasználatában tükröződnék is az a benyomás, hogy a hun uralkodó nem egyszerű törzsfő többé, hanem a bizánci császárhoz hasonló abszolút uralkodó. Fentebb rámutattunk arra, hogy a bizánci külpolitika milyen különös gonddal válogatta meg a különböző barbár törzsfőknek adott címeket. Prokopios azelőtt soha meg nem történt esetnek minősíti, hogy Iustinianos királyi méltóságot adott egy arab törzsfőnek. Ez a hivatalos irányzat természetesen híven tükröződik a történetírók szóhasználatában is. Ennek megfelelően a *βασιλεύς* szót csak a bizánci császárral kapcsolatban használják. Ezt figyelhetjük meg Priskosnál is: a keletrómai és nyugatrómai császár címe nála is állandóan

⁶³ Exc. de leg. 145.

βασιλεύς. Ugyanakkor gondosan kerüli, hogy a római császárhoz hasonló társadalmi helyzetű és hatalmú szaszanida uralkodót βασιλεύς-nak nevezze.⁶⁴ Ugyanígy elkerüli általában a βασιλεύς cím használatát más barbár királyokkal, pl. a kidarita hunok uralkodójával kapcsolatban is.⁶⁵ Kétségtelenül megfigyelhető tehát Priskosnál is az a törekvés, hogy a βασιλεύς címet a bizánci hivatalos álláspontnak megfelelően használja. Néhány esetben azonban mégis eltér ettől az elvtől. Így a bizánci külpolitika gyakorlatától eltérően Attilát βασιλεύς-nak nevezi (Ἀττίλας ὁ τῶν Οὐννων βασιλεύς). Ez aligha lehet véletlen. Nem tudjuk ugyan, hogy a bizánci udvar milyen címet használt Attilával kapcsolatban a neki címzett hivatalos iratokban, de nagyon valószínű, hogy ez a cím nem a βασιλεύς volt. A nyugatrómai udvarnál Attila hivatalos címe és méltósága *magister militum* volt, azonban maguk a nyugatrómai vezető körök is érezték, hogy ez a cím nem felel meg a hun uralkodó hatalmának. Jellemző módon jut ez kifejezésre Priskosnál Constantiolusnak, a nyugatrómai követnek a külpolitikai fejtegetéseiben. Constantiolus félt Attila hatalmának további növekedésétől, nehogy barátból zsarnok legyen, s azt a nézetét fejtette ki, hogy Attila a perzsák leigázása után vissza fogja utasítani a *magister militum* címet és méltóságot, s arra fogja kényszeríteni őket, hogy βασιλεύς-nak (= *imperator*) szólítsák.⁶⁶ Priskosnak ez az elbeszélése világosan mutatja, hogy a rómaiak Attila társadalmi helyzetét, hatalmát és korlátlan uralmát a római császárokéhoz érezték hasonlóknak. Valószínűleg ez a benyomás lehetett az oka annak, hogy Priskos Attilával kapcsolatban a βασιλεύς címet használta.⁶⁷ Így ez a szóhasználat híven tükrözi vissza Attila valóságos helyzetét a hun társadalomban.

Az uralkodó osztály

A hun társadalom szerkezetében Attila után közvetlenül családtagjai következnek. Ez világosan látható abból, hogy a rangsor szerinti ültetésnél Attila mellett egy alkalommal legidősebb fia, egy másik esetben pedig nagybátyja foglal helyet, megelőzve még a legtekintélyesebb λογάς-t, Onegesioszt is.⁶⁸ Igen fontos Priskosnak az az adata, hogy Attila legidősebb fiát megtette az

⁶⁴ Ld. Exc. de leg. 152_{13,18}, 153_{24,27,31}, 154_{6,11}, 586₂₀, 587₆.

⁶⁵ Exc. de leg. 154_{6,16,25}.

⁶⁶ Exc. de leg. 142.

⁶⁷ Természetesen ha a βασιλεύς címet egyszer elkezdtek Attilával, azaz egy barbár uralkodóval kapcsolatban is használni, lassanként elmosódott a szóhasználatban korábban megfigyelhető éles különbségtétel a bizánci uralkodó és a barbár királyok között. Valószínűleg ez az oka annak, hogy Priskos egy alkalommal a frankok királyát, egyszer pedig az akatzirok törzsfőit is βασιλεύς-nak nevezi (Exc. de leg. 130, 582).

⁶⁸ Exc. de leg. 143₂₈₋₉, 146₁₇₋₈.

akatzirok és a pontuszvidéki Skythiát lakó többi népek királyának.⁶⁹ A pontuszvidéki Skythia (ἡ πρὸς τῇ Πόντῳ Σκυθική) fogalma Priskosnál magában foglalja legalább is Kelet-Európa déli részét, azaz területi kiterjedésben körülbelül Attila birodalmának fele lehetett. Attila tehát birodalmának keleti felét bízta rá legidősebb fiára, s ez a tette két szempontból is sokat mond számunkra. Először is világosan megmutatja, hogy Attila hatalmát nem nemzetsége valamelyik oldalágára, hanem saját fiára akarta hagyni. Másrészt azt is megállapíthatjuk belőle, hogy Attila fia is magasan a régi törzsfők fölé emelkedett a hun társadalomban. Helyzete hasonló lehetett Bilgä qayan fiáéhoz, aki a *türgis* nép qayanja volt apja uralkodása alatt.⁷⁰

Attila és családja után a *λογάδες* emelkednek ki világosan mint uralkodó osztály a többi hunok közül Priskos tudósításaiban. Thompson, aki először mutatott rá a *λογάδες* jelentőségére, ezt a kifejezést azonos értékűnek tarja a szintén Priskos által említett *ἐπιτήδαιοι*-al, és úgy gondolja, hogy a Sozomenos által említett hun *οἰκεῖοι καὶ λοχαγοί*-nak felelnek meg.⁷¹ Ebből az következnék, hogy Priskos számára ennek a hun uralkodó osztálynak a legjellemzőbb vonása Attilától való személyes függése volt. Ha ugyanis Priskos *ἐπιτήδαιοι* kifejezése tartalmilag azonos a *λογάδες*-szel, akkor e két kifejezést nyilvánvalóan (Attila) »kiválasztottjainak és híveinek« kell értelmeznünk. Thompsonnak a felfogását általában elfogadták,⁷² alaposabban megvizsgálva azonban a kérdést, mégis más eredményre jutunk. Rá kell mutatnunk elsősorban arra, hogy Attila *λογάς*-ainak vagy *ἐπιτήδειος*-ainak Uldis *οἰκεῖος*-aival és *λοχαγός*-aival való azonosítása teljesen valószínűtlen. Ebben a kérdésben Thompson önmagával is ellentmondásba keveredik. Egyrészt ugyanis Uldis *οἰκεῖος*-ait és *λοχαγός*-ait azonosnak tartja Ammianus *primates*-eivel, másrészt Attila *λογάς*-aival, ugyanakkor azonban úgy gondolja, hogy az Attila korabeli hun társadalomban nincs többé hely Ammianus *primates*-ei számára.⁷³ De ezenkívül fentebb láttuk, hogy Sozomenos *οἰκεῖοι καὶ λοχαγοί* kifejezését a legvalószínűbben (Uldis) »hozzátartozóinak és tisztjeinek« kell értelmeznünk, s így nem azonosíthatók a Priskos által említett *λογάς*-okkal. Ha már most a *λογάς* és az *ἐπιτήδειος* szó előfordulásait megvizsgáljuk Priskosnál, kiderül, hogy ez a két kifejezés sem azonosítható egymással. Az *ἐπιτήδειος* szót Priskos minden esetben személyi viszony megjelölésére használja »barát, bizalmas, híve valakinek« értelemben, függetlenül attól, hogy a szóbanforgó személynek mi a társadalmi helyzete. Így persze nem csak a hunokra alkalmazza ezt a kifejezést, hanem a bizánciakra is. Maximinos éppúgy »barátja, bizalmasa« Theodosiosnak (Exc. de leg. 123₅), akár-

⁶⁹ Exc. de leg. 130₂₅, 139₂₃₋₂₄.

⁷⁰ Kül tegin-felirat 53 = 13, ld. С. Е. Малов: Памятники древнетюркской письменности. Moszkva—Leningrád 1951. 33, 43.

⁷¹ A history of Attila and the Huns. 164.

⁷² Elfogadta pl. Altheim: Attila und die Hunnen. 104 skk., s csatlakoztam hozzá jómagam is: Acta Arch. Hung. 1 (1951) 138 skk.

⁷³ Ld. A history of Attila and the Huns. 58, 163.

csak Edekon Attilának (580₁₅). Onegesios nemcsak Attilának lehet »barátja, bizalmasa, híve« (134₂₀), hanem a bizánci császárnak is (139₃).⁷⁴ Berichos »barátként« utazik együtt Maximinosékkal (147₂₂), s ahogy Attilának megvannak a »bizalmas hívei«, akiket követségbe küldözget, hogy gazdag ajándékokat szerezzen ezáltal nekik (579₈), ugyanúgy »bizalmas hívek« veszik körül a nagyhatalmú Zenont (151₂). Világos tehát, hogy Priskosnál az *ἐπιτήδειος* szó önmagában véve nem társadalmi megjelölés, hanem egy bizonyos személyi viszony kifejezésére szolgál, s ha elő is fordul olyanokkal kapcsolatban, akiket Priskos *λογάς*-oknak nevez, ezeknek is csupán sokszor igen különböző egyénekhez fűződő személyi kapcsolatait jelöli.

Ezzel szemben a *λογάς* szót Priskos sohasem használja ilyen személyi viszony jelölésére. Ha valamelyik *λογάς*-nak Attilához való bizalmas személyi viszonyát akarja hangsúlyozni, akkor erre külön az *ἐπιτήδειος* szót alkalmazza. Priskos *λογάδες* kifejezését nem értelmezhetjük tehát Attila »kiválasztottjainak«, hanem egyszerűen »válogatottak, kiválóak, kiemelkedők, előkelők« jelentésűnek kell tartanunk. Így nyilvánvaló, hogy Priskos számára a hun *λογάς*-ok fő ismertető jegye nem Attilához való viszonyuk, hanem a hun társadalomban elfoglalt különleges helyzetük volt. Ez kétségtelenné válik akkor, ha megvizsgáljuk Priskosnak a *λογάς*-okkal foglalkozó helyeit. Attila és családja után a hun társadalomban közvetlenül a *λογάς*-ok következnek rangban: a lakomákon a rang szerinti ültetésnél közvetlenül Attila mellett jobbról és balról a két legtekintélyesebb *λογάς*, Onegesios és Berichos foglal helyet. Onegesios rangját világosan mutatja az is, hogy Attila két fiatalabb, méltóságot még nem viselő fia vele szemben foglal helyet, azaz rang szempontjából vele egyforma helyen ül.⁷⁵ Mindjárt Attila után következnek a *λογάς*-ok a zsákmány kiválogatásában. (Exc. de leg. 136₁), sok falunak az urai (147₁₁), s nagy állatállománnyal rendelkeznek, mert Attila utasítására Maximinost lovakkal ajándékozzák meg (147₂₆). Onegesios vezetésével megtanácskozzák, hogy Attila döntésének megfelelően milyen választ irassanak a római császárnak (145₃₀). Kiválasztott *λογάς*-ok teljesítenek őrseget Attila körül meghatározott időbeosztás szerint (580₁₆). Egyik helyen Priskos szembe is állítja a *λογάς*-okat a többi hunokkal: Priskosék megérkeznek Attila táborába, s egy halmon akarják felütni sátrukat, de az éppen odaérkező hunok (*βαρβαροι*) ebben megakadályozzák őket. Amikor aztán a kijelölt helyen kezdenek letelepedni, odajönnek hozzájuk Edekon, Orestes, Skottas és többen mások a hun *λογάς*-ok közül (*τῶν ἐν αὐτοῖς λογάδων*, Exc. de leg. 125) Attila utasítását hírül adni. Ezen a helyen tehát Priskos világosan megkülönbözteti az egyszerű hunoktól a közülük kiemelkedő *λογάς*-okat. Ebben nyilvánvalóan azok a fentebb ismertetett megfigyelései vezették, amelyek arra mutattak, hogy a *λογάς*-ok társadalmi rang és vagyon tekintetében közvet-

⁷⁴ Ugyanígy »barátja« Attilának Bigilas (Exc. de leg. 126₄).

⁷⁵ Ld. *Altheim*: *Gnomon* 21 (1949) 255, Attila und die Hunnen. 119.

lenül Attila és családja után következnek és messze fölötte állanak az egyszerű hunok tömegeinek. De emellett úgy látszik, hogy a *λογάς*-ok külső megjelenésükben is élesen különváltak a többi hunoktól. Attila lakomájának leírásában Priskos megjegyzi, hogy a hun uralkodó mértéktartásával és szerény öltözködésével elütött a többi hunoktól: sem a kardja, sem alacsonyszárú csizmájának (*ὑποδήματα*) szíjai, sem pedig lovának a kantárkészlete nem volt arannyal vagy drágakövekkel díszítve, mint a többieknek (Exc. de leg. 144). Bár a *λογάδης* kifejezést Priskos itt nem használja, nem lehet kétséges, hogy róluk van szó.

Priskosnak tehát mind a *λογάς*-ok társadalmi helyzetére és gazdagságára vonatkozó megfigyelései, mind pedig külső megjelenésük alapján meg lehetett az oka arra, hogy őket a hun társadalom különálló osztályának tekintse, és külön kifejezéssel különböztesse meg a többi hunoktól. A kérdés csak az, hogy mit is értett Priskos voltaképpen a *λογάς* kifejezés alatt, s milyen alapon használta ezt a hun uralkodóosztállyal kapcsolatban. Sajnos, fennmaradt töredékeiből nem derül ki, hogy a korabeli keletrómai társadalomban használatos volt-e ez a kifejezés valamelyik társadalmi osztály megjelölésére, annyit azonban mindenesetre megállapíthatunk, hogy Priskos nemcsak a hunokkal, hanem más népekkel kapcsolatban is alkalmazta. Egyik Attila halála utáni időre vonatkozó töredékében említi a gótok *λογάς*-ait (Exc. de leg. 589₂₁). Ez az adat nem vezet lényegesen előbbre, mert ezekről a gót előkelőkről nem tudunk semmi közelebbit. Annál fontosabb azonban Priskos másik adata, amely a perzsákra vonatkozik. Pērōz szaszanida uralkodó a kidarita hunok királyának saját leánya helyett egy másik perzsa nőt küldött feleségül. A hun király rájön a csalásra, és bosszút akar állni a perzsákon. Pērōztól egy megindítandó hadjáratára segítségképpen perzsa vezéreket kér, és amikor Pērōz kérését teljesítve elküld hozzá 300 perzsát a *λογάς*-ok közül, azoknak egy részét megöleti, más részét pedig meggyalázva küldi vissza (Exc. de leg. 154). Mivel itt a perzsa hadseregnek magasrangú tisztjeiről van szó, Priskos *λογάδης* kifejezése alatt nyilvánvalóan perzsa előkelőket kell értenünk, a perzsa uralkodó osztálynak azt a rétegét, amely a forrásokban *vazurgān ud āzādān* »nagyok és nemesek« néven jelenik meg.⁷⁶ Priskos számára a *vazurgān ud āzādān* szemmel láthatólag világosan különváló osztálya volt a perzsa társadalomnak. Ez könnyen érthető, hiszen a perzsák ebben az időpontban sokkal fejlettebb osztálytársadalomban éltek, mint a hunok, s így náluk természetesen az egyes osztályok is sokkal élesebben különültek el egymástól, mint a hunoknál. Ilyen módon a perzsa *vazurgān*

⁷⁶ Ld. pl. I. Šāhpuhr Hājiābād-i feliratának perzsa szövegében, 6. sor, Žāmāsp nāmak 15. §. stb. A perzsa *vazurgān ud āzādān* osztályra vonatkozólag ld. Christensen: L'Iran sous les Sassanides. 110 skk. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a *vazurgān* és az *āzādān* megjelöléseknek Christensen által javasolt éles szétválasztása egyáltalán nem valószínű. E feltevésének nehézségét világosan mutatja az, hogy az *āzādān* kifejezés tartalmát nem is tudja világosan meghatározni. A két kifejezés kapcsolata a forrásokban annyira állandó, hogy tartalmuknak is szoros összefüggésben kell állniuk egymással. Ha helyes Baileynek az *āzād* szó társadalmi jelentésére vonatkozó felfogása (BSOS 6 [1932] 953), akkor csak arról lehet szó, hogy a *vazurgān* kifejezés alatt az *āzādān* egy magasabb rétegét kell értenünk.

ud āzādān osztálya igen nagy mértékben hozzájárulhatott Priskos *λογάδες* fogalmának kialakulásához és tartalmi körülhatárolásához. Valószínű, hogy a hun előkelők Priskost némileg a perzsa *vazurgān ud āzādān*-ra emlékeztették, s így ugyanezt a társadalmi megjelölést, a *λογάδες* szót alkalmazta velük kapcsolatban is. Ebben bizonyára szerepet játszhatott a hun előkelők és a többi hunok külső megjelenésében megfigyelhető hatalmas különbség is. Fentebb láttuk, hogy Priskos milyen élesen megfigyelte, hogy a hun *λογάς*-ok arannyal díszített öltözetben jártak, s fegyverzetüket, lószerszámukat, csizmájuk szíjait a rekeszes aranyművesség színeiben pompázó készítményei díszítették. Ugyanígy kifejezésre jutott azonban a társadalmi megkülönböztetés a perzsa *λογάς*-ok, a *vazurgān ud āzādān* viseletében is. Tansar levelében olvashatjuk, hogy a perzsa előkelők az alacsonyabb társadalmi osztályoktól élesen elütnek »par la splendeur de leurs montures, de leurs vêtements et de leurs armements, et leurs femmes par les robes de soie, les castels élevés, les bottines, les caleçons, le chapeau, la chasse et les autres exercices des grands«. Firdausi is gyakran említi eposzában a perzsa előkelők arannyal díszített csizmáit.⁷⁷ A hun előkelők társadalmi helyzetének külső jelei tehát szinte teljes mértékben megegyeztek a perzsa *vazurgān ud āzādān* osztályával. Mivel a hunok sokáig éltek Irán szomszédságában még az sem lehetetlen, hogy ennek a társadalmi rangot jelző viseletnek egyik-másik elemét a perzsáktól vették át. Ennek a feltevésnek a jogosultságát bizonyítja az, hogy a hun leletekben perzsa eredetű fényűzési tárgyakat, ill. rangjelölő jelvényeket találunk. Elég itten a wolfsheimi lelet Ardašīr nevét viselő arany nyakperekére utalnunk. Igen valószínűnek látszik tehát, hogy Priskos a hun előkelőket a perzsa *vazurgān ud āzādān* osztályához hasonló társadalmi osztálynak tartotta, s ezért mindkettőre ugyanazt a *λογάδες* megjelölést alkalmazta.

A hun *λογάδες* társadalmi helyzetének és jellegének megvilágítására további párhuzamként kínálkozik a *bāg*-ek osztálya a VI–VIII. századi belső-ázsiai türk társadalomban.⁷⁸ A hun *λογάδες* és a türk *bāglār* között belső rétegződésük tekintetében is nagy hasonlóság mutatkozik. Ahogy a *bāglār* közül külön rétegeként emelkednek ki a *bujuruq*-ok, *targan*-ok, *irkin*-ek, *čur*-ok stb., ugyanúgy különülnek el a fontos tisztségeket betöltő Onegesios, Skottas, Berichos, Edekon, Eslas és az Attila testőrségéül kiválogatott *λογάς*-ok a hun *λογάς*-ok többi tömegétől.⁷⁹

⁷⁷ Ld. Christensen : L'Iran sous les Sassanides. 316.

⁷⁸ Ld. ezekre Бернштам : Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок VI–VIII веков. 111 skk.

⁷⁹ Ld. erről részletesen hun könyvemben.

Harcosok, pásztorok és földművelők

Attila és családja, továbbá a *λογάς*-ok mögött a többi hunok úgyszólván eltűnnek Priskos tudósításaiban. Ennek oka — mint fentebb rámutattunk — az, hogy a bizánci követséget elsősorban a hun uralkodó osztály és Attila érdekelte. Így a többi hunok Priskosnál névtelen tömegként a háttérben maradnak. Nehézségbe ütközik még a többi barbároktól való szétválasztásuk is, mert Priskos csak *βάρβαροι* és *Σκώθαι* néven emlékezik meg róluk. Kétségtelen azonban, hogy e megjelölések mögött több esetben hunokkal van dolgunk. Így ha el is képzelhető, hogy azok a »barbárok«, akik a bizánci követséget a Dunán fatörzsből vájt csónakokon átszállították, nem hunok voltak (Exc. de leg. 124₃₂), az viszont igen valószínű, hogy a Priskost kísérő »barbárokban« hunokat kell látnunk. Ezeket nyilvánvalóan Attila rendelte minden esetben a bizánci követségek mellé, hogy azok védelméről, ellátásáról és vezetéséről gondoskodjanak. Természetesen ezzel a feladattal nem *λογάς*-okat, hanem egyszerű hunokat bízott meg. Amikor Sizabulos türk uralkodó a bizánci követségből Zemarchost külön magával vitte, szintén 20 szolgát és kísérőt adott mellé.⁸⁰ Hun volt bizonyára az a két lovas »szkita« férfi is (*ἄνδρες β' Σκώθαι*), akik a parancsot hozták a bizánci követségnek a továbbindulásra (125₁₄). Ugyancsak hunoknak kellett lenniök azoknak a »barbároknak«, akik megakadályozták, hogy Priskosék egy dombon üssék fel sátrukat (125₂₀). Ugyanebből a helyből az is kiderül, hogy ezek egyszerű hunok voltak, mert Edekon, Orestes, Skottas és a többi hun *λογάς* csak később, sátorverés közben érkeznek meg (125₂₂). Egyszerű hunok lehettek azok is, akik Attila parancsára egy ökröt és folyami halakat hoztak a bizánci követségnek (126₂₉).

Ezekből a példákból láthatjuk, hogy Priskosnál az egyszerű hun harcosok vagy szolgák csak annyiban kerülnek szóba, amennyiben a bizánci követségnek mint kísérőkkel dolga volt velük. Így aránylag sokkal kevesebbet tudunk meg róluk, mint a *λογάς*-okról, s nem kapunk világos képet vagyoni és társadalmi helyzetükről sem. Valószínű, hogy a Priskosékat kísérő hunok egyszerű harcosok és szolgák voltak, s legfeljebb alacsonyabb rangú tiszt lehetett köztük. Úgy látszik, hogy ezek az emberek részben Attilának, részben pedig a *λογάς*-oknak a szolgálatában állottak, s így személyileg tőlük függtek. Erre mutat az, hogy Priskos néhány hunt *τινες τοῦ Ἀττίλα* kifejezéssel jelöl meg (129₃₀), továbbá a sirmiumi görög kereskedő esete, aki a rabszolgaságból felszabadulva továbbra is Onegesios mellett marad, asztaláról étkezik, tehát nyilván megfelelő szolgálatokat is tesz neki (136). Priskos szegényes adataiból következtetve ezek a hunok részben mint harcosok szolgáltak Attila és a *λογάς*-ok körül, részben pedig a legkülönbözőbb munkákat végezték el számukra. A sirmiumi görög kereskedő elbeszéléséből azonban úgy látszik, hogy a közvetlen termelő munkában nem vettek részt.

⁸⁰ Menandros Exc. de leg. 194.

Felmerül azonban az a kérdés, hogy ezek a közvetlenül Attila és a hun előkelők környezetébe tartozó harcosok milyen széles réteget alkották a hun társadalomnak. Van olyan felfogás, hogy a hunok ebben a korban már feladták nomád állattartásukat, s csak mint kizsákmányolók éltek a leigázott népek nyakán. Ez a nézet azonban több szempontból is valószínűtlen. Nem szabad elsősorban megfedkezni arról, hogy a hunok hadereje lovasságból állott, s ez a lovasság teljes mértékben a nomád állattartásra támaszkodott. Ennek feladása tehát a hun haderő anyagi alapjának a megsemmisítését jelentette volna, mert istállózó lótarással földművelésük fejletlen volta miatt a szükséges lóanyagnak kis hányadát sem tudták volna előteremteni. De nem képzelhető el az sem, hogy az összes hunok a leigázott népektől kapott adókból éltek volna. Ezek az adók: főleg élelem (gabona és állatok) és prémek Attilának és a hun előkelőknek a vagyonát növelték, s ha jutott belőlük a szolgálatukban álló hunoknak is, ez még nem jelenti azt, hogy az összes hunok ellátása ebből történt. Az élelmezésnek ilyen központi elosztáson alapuló megszervezése olyan fejlett államszervezet feltevését követelné meg a hunoknál, amelyet még sokkal fejlettebb társadalmakban sem találunk meg.

Hogy a hunoknál a nomád állattartás Attila korában is megvolt, azt bizonyítja az, hogy a hun előkelők gazdagsága jórészen lovakból állott s a ló volt egyik legfontosabb árucikkük is. Ez kiderül abból, hogy Attila és a hun előkelők a bizánci követeknek ajándékol lovakat adnak,⁸¹ továbbá abból, hogy Priskos, amikor Attila megtiltja a bizánci követségnek a vásárlást a hun területen, az árucikkek közül a rabszolgák mellett a lovakat emeli ki.⁸² Kétségtelennek tarthatjuk tehát, hogy a hunoknál a nomád állattartás ebben az időben is megvolt, s valószínű, hogy az állatállomány legnagyobb része az előkelők tulajdonát alkotta.

Vannak azonban olyan nyomok, amelyek arra mutatnak, hogy a hunok gazdasági életének Priskos követjárása idején már nem a nomád állattartás volt az egyedüli alapja. Feltűnik mindjárt az, hogy Priskos nem említi a lótaró nomádok jellegzetes táplálékát, a lótejből készült *qumız*-t, hanem e helyett úgy látszik szokásos élelemül a köles és két ital, a *medos* és az árpából készült *kamos* szolgált.⁸³ Ez nomád állattartó népnél elképzelhetetlen. Természetesen a Nagy-Alföldön a hunok uralma alatt éltek valószínűleg más népek is, s ezek elsősorban földművelést folytathattak. Így fel lehetne tenni, hogy Priskosék ezeknek a falvain haladtak keresztül, s tőlük kapták a kölest, a *medost* és a *kamost*. Ebben az esetben viszont az volna a meglepő, hogy legfontosabb terményük a köles volt, a búza pedig teljességgel hiányzott a termelt gabona-

⁸¹ Priskos Exc. de leg. 147₂₅, 150₁₄.

⁸² Exc. de leg. 129₃₁.

⁸³ Exc. de leg. 131. Vannak, akik a *kamos* szóban a török *qumız*-t akarják felismerni, ez azonban lehetetlen, mert a *qumız* lótejből, a *kamos* viszont árpából készült.

fajták közül. Kétségtelen ugyanis, hogy a számításba jövő germánok, kelták, dákok már régtől fogva ismerték és termelték a búzát is.⁸⁴ A köles termelése ezzel szemben éppen azokra a népekre jellemző, amelyek nomád állattartásukat részben feladva, félnomádokká alakulnak át, majd később le is telepednek. Így — hogy csak két példát említsünk — a lótejjel vagy lóvérrel kevert kölesliszt a főtápláléka a szarmatáknak,⁸⁵ s a még félnomád volgai bulgárok főtáplálékaként is Ibn Fadlān a lóhús mellett a kölest nevezi meg, bár hangsúlyozza, hogy termelnek búzát és árpat is.⁸⁶ Fel kell tehát vetnünk a kérdést, hogy a köles főtáplálék volta a hunoknál nem részleges megtelepedéssel és kezdetleges földműveléssel áll-e kapcsolatban.

Ha Priskos tudósításait ilyen szempontból megvizsgáljuk, azt találjuk, hogy ez a feltevés egyáltalán nem lehetetlen. Kétségtelen ugyan, hogy Attila és a hun előkelők hozzátartozóikkal, harcosaikkal és szolgálóikkal együtt nomád módra vonulgattak sáttortáboraikkal egyik helyről a másikra. Ez Priskos útleírásából világosan kiderül, hiszen a bizánci követség is egy darabon együtt vonult Attila táborával. Legfeljebb arról lehet szó, hogy Attilának a többi nomád népek uralkodóihoz hasonlóan volt egy állandó szálláshelye is. Priskos azonban említi, hogy útjukban falvakon haladtak keresztül, és ezekben szerezték be a kölest, a *medost* és a *kamost*. Természetesen maga a görög *κώμη* »falú« szó nem mond sokat ezeknek a településeknek a jellegéről, mert Priskos Attila állandó szálláshelyét is *κώμη*-nek nevezi, már pedig valószínű, hogy jórészt ez is nomád sátrakból állott. Azonban egy alkalommal Priskos az egyik falunak a *καλόβη*-ről beszél (Exc. de leg. 131₂₄), s ezek alatt valószínűleg már állandóbb jellegű építményeket kell értenünk.⁸⁷ Ugyanennek a falunak az élén Bledának, Attila testvérének egyik felesége állott, s lakosaival a bizánci követséget kísérő hunok minden nehézség nélkül megértették magukat, valószínű tehát, hogy azok is hunul beszéltek. Így ebben az esetben minden jel arra mutat, hogy Priskos egy hunok által lakott állandó jellegű települést látta, s könnyen lehetséges, hogy a többi faluk is részben hun települések voltak. Ha ez a következtetésünk helyes, akkor igen fontos támpontot nyertünk a hun társadalom fejlődésére vonatkozólag. Valószínűvé válik ugyanis, hogy az V. század közepe táján a hunoknak már csak egy része folytatta a nomadizálást, másik része azonban megtelepült és földművelővé lett. Priskos leírásából az is teljesen világos, hogy a hunoknak ezek a nomadizáló és letelepedett csoportjai társadalmi szempontból hogyan viszonylottak egymáshoz. Attila és a hun előkelők nomád módra vonulgattak hozzátartozóikkal és harcosaikkal, a faluk szegényes kunyhói-

⁸⁴ Ld. Schrader—Nehring: Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde. II. Berlin—Leipzig 1929. 647 skk.

⁸⁵ Plinius: n. h. XVIII 100.

⁸⁶ Ld. Zeki Validi Togan: Ibn Fadlān's Reisebericht. 60.

⁸⁷ Attilának és saját maguknak a sátrát ugyanis Priskos *σκηνή*-nek nevezi, Exc. de leg. 125₂₁, 131₁₉.

ban pedig egyszerű hunok laktak, akik kölest és árpát termeltek, s *qumüz* helyett kénytelenek voltak *kamosszal* megelégedni.

A hun társadalom fejlődése tehát ebben a korban már elérte azt a fokot, amelyen a nomád pásztorok félnomádokká, sőt részben letelepült földművelőkké váló átalakulása megkezdődik. Ez akkor következik be, amikor a régi nemzetségi szervezet már erősen bomlásnak indul a vagyoni különbségek mind erősebb kifejlődése következtében. Az állatvagyon ekkor legnagyobbbrészt a vagyonos arisztokrácia kezében összpontosul, az elszegényedett pásztorok pedig állatállományukat elveszítve, kénytelenek letelepedni és földműveléshez fogni. A letelepedett szegényeknek ezt az osztályát megtaláljuk pl. az oguzoknál, akikre vonatkozólag Kāšgārī a következő adatot nyújtja: »Yataq — eine Klasse der Oguzen in ihren Ländern, die weder nomadisieren noch Krieg führen, solche nennen die Oguzen Yataq, d. h. die zurückgelassenen Faulen«. ⁸⁸ Hasonló folyamat figyelhető meg a keleti türkőknél is. Az osztályviszonyok kifejlődése ott is odavezet, hogy a nemzetségek elszegényedett rétege kénytelen letelepedni és földműveléssel foglalkozni, s csupán a harcos uralkodó réteg folytatja a nomadizálást. ⁸⁹

A rabszolgák

Kétségtelennek tarthatjuk tehát, hogy Attila korában az osztályviszonyok kifejlődése a hun társadalomban már eléggé előrehaladott állapotban volt, s az elszegényedett pásztorok egy része már valószínűleg áttért a földművelésre. A szabad szegény hunok mellett azonban a hun társadalomnak még egy osztályáról kell megemlékeznünk: a rabszolgákról. Priskos tudósításai kétségtelenre teszik, hogy a hun társadalom ismerte a rabszolgaság intézményét. Rablóhadjárataik alkalmával a hunok rengeteg foglyot hurcoltak el, s ezeket — ha nem váltották ki őket — rabszolgákká tették. Így Priskosnál számos elszórt adatot találunk a hun rabszolgákra vonatkozólag, azonban ezekből elég nehéz a hun rabszolgatartásról világos képet kapni, mert Priskos különböző kifejezéseket használ, s ezeknek az alkalmazásában nyilvánvalóan saját társadalmának a rabszolgasággal kapcsolatos képzei vezették. Így külön csoportot alkottak számára a hun rabszolgák között a római hadifoglyok, akiket hozzátartozóik sokszor éppen a követségek segítségével igyekeztek kiváltani. Ezeket Priskos nem is nevezi rabszolgáknak, hanem mindig »hadifoglyok« néven emlegeti. Ugyanakkor azonban a hunok más barbár hadifoglyait, akiket a bizánciak szintén gyakran megvásároltak, és a termelő munkában alkalmaztak, az *ἀνδράποδο*-

⁸⁸ Ld. Zeki *Validi Togan*: Ibn Faqlān's Reisebericht. 146.

⁸⁹ Ld. Бернштам: Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок VI—VIII веков. 181 sk.

δου szóval nevezi meg, amely a rabszolgát a rabszolgatartó szempontjából mint termelőeszközt jelöli.⁹⁰ Nyilvánvaló azonban, hogy a hunok nem tettek különbséget római és barbár rabszolgáik közt, s így Priskosnak ez a megkülönböztetése szempontjukból nem jöhet számításba. Mint a sirmiumi kereskedő esete mutatja, a római foglyok ugyanúgy rabszolgasorba kerültek, mint a barbárok, ha nem váltották ki őket.

Igen érdekes azonban megfigyelni, hogy Priskos maguknak a hunoknak a rabszolgáira nem az ἀνδράποδον, hanem a δουλεύω, δουλεία kifejezéseket alkalmazza. Ezek a kifejezések a rabszolgát és a rabszolgatartó viszonyt általánosságban jelölik meg, és elsősorban a patriarchális rabszolgatartással kapcsolatban használatosak.⁹¹ Valóban Priskosnak az adatai jórészen arra mutatnak, hogy a hun rabszolgatartás patriarchális jellegű volt. Attilának és Onegesiosnak az udvartartásában számos rabszolgát látott, s ezek között bizonyára voltak többen olyanok, akik urukat a sirmiumi görög kereskedőhöz hasonlóan a háborúba is elkísérték, s ha zsákmányt szereztek, fel is szabadultak. Úgy látszik azonban a sirmiumi kereskedő esetéből, hogy a felszabadult rabszolgák továbbra is függő viszonyban álltak egykori urukkal, és mellettük is maradtak.

Ugyanakkor a rabszolga és a rabszolgatartó viszonyát jelölő δουλεία szót használja Priskos a hunokkal kapcsolatban olyan társadalmi viszony jelölésére is, amelyet nem tarthatunk rabszolgatartó viszonynak. Amikor Onegesios a rómaiak igyekeznek megnyerni maguknak, az azt válaszolja nekik, hogy többre becsüli az Attila melletti δουλεία-t a rómaiak gazdagságánál (Exc. de leg. 139). Onegesios viszonya Attilához személyes függőségi viszony, de természetesen egyáltalán nem azonos a rabszolgának a rabszolgatartóhoz való viszonyával. Vannak, akik a δουλεία szónak ebben az összefüggésben való használatát a hun társadalmi szemléletből magyarázzák: Onegesios rabszolgaságnak tekinti társadalmi helyzetét Attila mellett.⁹² A helyzet azonban korántsem ilyen egyszerű. Ha megvizsgáljuk a δουλεία szónak a használatát az ebből a korból származó görög forrásokban, elsősorban a hivatalos jellegű feliratokban, akkor kiderül, hogy ebben a korban a δοῦλος, δουλεία kifejezéseket Bizáncban is használták olyan személyi függőségi viszonynak a megjelölésére, amely semmiképpen sem tekinthető rabszolgatartó viszonynak.⁹³ Különösen érdekes az a két Iustinianos tiszteletére állított felirat (SIG³ no. 910 A—B), amelyek a bizánci uralkodó mellett a τὸν πιστὸν αὐτοῦ δοῦλον Βικτορίνον ill. τὸν γνησίως δουλεύοντα αὐτῷ Βικτορίνον-t említik. Viktorinosnak, a magasrangú bizánci tisztviselőnek Iustinianoszhoz való viszonyát ezek a feliratok ugyanúgy a δοῦλος, δουλεύω szavakkal jelölik meg, akárcsak Priskos Onegesios-

⁹⁰ Ld. Я. А. Ленцман: Термины, обозначающие рабов, в древнегреческом языке. ВДИ 1951. 2. 62.

⁹¹ Ld. Ленцман: id.h.

⁹² Ld. pl. Thompson: A history of Attila and the Huns. 164.

⁹³ Ld. Ленцман: id. m. 58 sk.

nak Attilához való viszonyát. Semmi alapja sincs tehát annak a feltevésnek, hogy a *δοῦλεια* szónak Onegesiosszal kapcsolatban való használata éppen a rabszolgatartó viszonyok társadalmi szemléletéből származik. Éppen ellenkezőleg, egyrészt Onegesiosnak a társadalmi helyzete, másrészt pedig a *δοῦλος*, *δοῦλεια* szavaknak a korabeli hivatalos görög nyelvben való használata azt bizonyítja, hogy Priskos e szót személyes függőségi viszony jelölésére alkalmazza.

A kérdés már most csak az, hogy mi lehet ennek a feltűnő jelenségnek a magyarázata. A *δοῦλος* szónak ezt a használatát csak akkor érthetjük meg helyesen, ha az általa jelölt intézménynek, a rabszolgaság intézményének fejlődésével szoros kapcsolatban vizsgáljuk. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a *δοῦλος* 'házi rabszolga, általában rabszolga' szót csak abban az esetben használhatták személyileg függő viszonyban levő, de egyébként szabad egyének megjelölésére, ha magának a rabszolgaság fogalmának határvonalai bizonyos mértékig elmosódtak. A rabszolgaság fogalmának körvonalai pedig csak akkor válhattak ilyen határozatlanná, ha a rabszolga és a szabad ember közötti különbségek a társadalomban is elhalványultak. Valóban, ha egy pillantást vetünk a római császárkori rabszolgaság történetére, akkor azt látjuk, hogy a rabszolgatartó gazdálkodás lehanyaglásával mindegyre inkább eltűnt a különbség a rabszolgák és a szegény szabadok osztálya között. Ugyanakkor, amikor a szegény kisbirtokosok kénytelenek voltak magukat a hatalmas nagybirtokosok oltalma alá helyezni, s ilyen módon személyileg függő viszonyba kerültek, a rabszolgákat viszont tömegesen telepítették le a földekre, kisebb földdarabot adtak nekik, amelyet azután azok ugyanolyan feltételek mellett műveltek meg, mint a colonusok (*quasi colonus*). Ilyen módon a termelőeszközök birtokába jutott rabszolga és a személyileg függő viszonyban álló szabad földművelő gazdaságilag azonos helyzetbe került. Természetesen a rabszolgaság még évszázadokig fennmaradt mint külön jogi és társadalmi kategória, s így bizonyos mértékben ellentmondás jött létre a rabszolgák gazdasági és jogi helyzete között. Az alapvető azonban a gazdasági helyzet volt, s ezen a téren mindegyre inkább eltűntek a különbségek rabszolga és szabad ember között. Ez a tény tükröződik a *δοῦλος* szó használatában is.

Ha tehát Priskos Onegesios szájába Attilához való viszonyának megjelölésére a *δοῦλεια* szót adja, akkor ebben a szóhasználatban egyrészt kétségtelenül a keletrómai birodalom felbomlásban levő rabszolgatartó viszonyai tükröződnek, de másrészt lehetséges, hogy ebben az esetben a görög szóhasználat pontosan fedti a hun rabszolgák társadalmi és gazdasági helyzetét is. Könnyen elképzelhető ugyanis, hogy a rabszolgaság fejlődése a hunoknál is hasonló irányban haladt, mint a későrómai birodalomban, s így nem lehetetlen, hogy a szabad szegények és a rabszolgák közötti különbségek bizonyos mértékben náluk is elmosódtak. Rendkívül érdekes ebben az összefüggésben Priskosnak az a tudósítása, amely szerint Eslas hun követ egy alkalommal párhuzamot vont Attila és Theodosios között, és kifejtette, hogy Theodosios rabszolgájává lett Attilának azáltal, hogy adót fizet neki (Exc. de leg. 581₂₅₋₆). A rabszolgaság

megjelölésére Priskos itt ismét a *δουλεύω* igét használja, s ez a szóhasználat szintén a rabszolga-fogalom körvonalainak elmosódása mellett tanúskodik. Világos ugyanis, hogy adót csak olyan rabszolga fizethet, aki birtokában van a termelőerőknek, s viszont az ilyen rabszolga gazdasági szempontból már nem tekinthető rabszolgának. Mivel pedig ebben az esetben Priskos tanúbizonysága szerint kétségtelenül hun társadalmi képzetekkel van dolgunk, teljes joggal tehetjük fel, hogy a görög szóhasználat ebben az esetben pontosan tükrözi a hun rabszolgatartó viszonyok társadalmi szemléletét.

Mindebből az a végeredmény adódik számunkra, hogy a hun társadalomban kétségtelenül fennállott a rabszolgaság intézménye. Ez a rabszolgaság azonban szemelláthatólag sohasem lépte túl a patriarchális rabszolgatartás kereteit, mint ahogy a hunok gazdasága sem jutott túl a szükségleti gazdálkodás fokán. A hun nemzetségi társadalomnak osztálytársadalommá való átalakulásával s az elszegényedett hun pásztorok függő helyzetbe való kerülésével és a földművelésre történt áttérésével pedig megindult ennek a rabszolgaságnak a felbomlása is. A rabszolgaság még külön társadalmi kategória maradt, de a földművelésre letelepített rabszolgák és a szintén letelepült szegény hunok gazdasági helyzete közötti különbség valószínűleg jelentős mértékben elmosódott.

A hun társadalom általános jellege Attila korában

Fentebbi fejtegetéseink alapján kétségtelennek tarthatjuk, hogy a hun társadalom az V. század második negyedében jelentős átalakuláson ment keresztül. A felbomló hun nemzetségi társadalom ekkor osztálytársadalommá alakul át, a nemzetségi szervezet és a törzsszövetség helyét egy kezdetleges osztályállam foglalja el. Nagyon valószínű, hogy a régi hun nemzetségi szervezet nem tűnt el egyik napról a másikra. Számos történeti példa azt mutatja, hogy a régi nemzetségi szervezet az új államszervezetben is szívósan tovább él.⁹⁴ Éppen ezért élesen szembetűnő, hogy a nemzetségi társadalom intézményei Attila államában mennyire háttérbe szorulnak. Pedig tudjuk, hogy a belső-ázsiai nomád népek államaiban ezek fontos szerepet játszanak az uralkodó osztály kezében a hatalom gyakorlásában. Így arra kell gondolnunk, hogy az európai hun állam a nemzetségi szervezet felbomlásának sokkal előrehaladottabb szakaszában jött létre, mint az ázsiai hiung-nuk állama, s éppen ezért valószínűleg sokkal fejlettebb is volt annál.

A hun állam gazdasági élete részben a nomád állattartáson, részben pedig kezdetleges földművelésen alapult. Ehhez járult az uralkodó osztály és a vele szoros kapcsolatban álló harcosok számára még a rablóhadjáratokon szerzett zsákmány és a leigázott népektől beszedett, főleg természetbeni adó. A közvetlen

⁹⁴ Ld. Acta Arch. Hung. 1 (1951) 142.

termelő a hun államban azoknak az elszegényedett hunoknak az osztálya volt, akik részben az előkelők hatalmas állatállományait őrizték, részben pedig földjeiken letelepedtek és földművelést folytattak. Ugyancsak ide kell számítanunk a rabszolgákat, akiknek egy részét a hun előkelők háztartásukban foglalkoztatták vagy harcosokként vitték magukkal hadjárataikra, más részét azonban valószínűleg földekre telepítették és földművelést végeztek velük. A szabad szegény hunok és a rabszolgák gazdasági helyzete közötti különbség eltűnőben volt, s éppen ezért a hun társadalom általános jellegét igen nehéz közelebbről meghatározni.

Kétségtelen, hogy az Attila korabeli hun társadalom osztálytársadalom volt, de az is világos, hogy a hunok termelőviszonyait nem egy kialakult társadalmi rendszer, közelebbről a rabszolgatartás vagy a feudalizmus határozta meg. A hun társadalomra éppen az jellemző, hogy átmeneti jellegű: osztálytársadalom, de a nemzetségi szervezet maradványai még erősen tartják magukat benne — a kezdetleges patriarchális rabszolgatartás már felhomlóban van, viszont a feudális viszonyok kialakulása még alig, hogy megkezdődött. Így a hun társadalom fejlődése bizonyos mértékben párhuzamosnak mutatkozik a római rabszolgatartó társadalom fejlődésével, mivel azonban sem a rabszolgatartó, sem pedig a feudális viszonyok bizonyos kezdetleges fokon nem haladtak túl benne, nem rendelkezik határozott jelleggel.

Az Akadémiai Állandó Bizottságok és Akadémiai Intézetek munkájáról

**A SZOVJET TÖRTÉNETTUDOMÁNY SEGÍTSÉGE
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
MUNKÁJÁBAN***

PACH ZSIGMOND PÁL

1945 április 4-én a diadalmas Szovjet Hadsereg kiverte az utolsó fasiszta hordákat hazánk területéről, letörte a bilincseket az elnyomott és kizsákmányolt magyar nép kezéről. 1945 április 4-e felszabadulást hozott egész népünknek, — felszabadulást hozott a magyar történettudománynak is: felszabadulást abból a zsákutcából és sötétségből, ahová az ellenforradalmi rendszer zárta.

Történettudományunk is a nagy kérdés elé került: tud-e élni a szabadsággal? Erre a kérdésre — ami a felszabadulást közvetlenül követő éveket illeti — nem lehet egyértelműen pozitív választ adni. A politikai és gazdasági téren elért hatalmas eredményekhez képest — mint ismeretes — a kultúra, így a történettudomány is évekig jelentékeny mértékben elmaradt. A haladó magyar történészek sorai ugyan fokról-fokra szélesedtek, s megkezdjük a marxizmus-leninizmus — habár korántsem eléggé rendszeres és megfelelő ütemű — tanulmányozását; de évekig igen keveset tettünk, hogy megismerjük a marxizmus-leninizmus szilárd alapján álló szovjet történettudományt, hogy áthidaljuk a nyelvi problémákat és egyéb nehézségeket. A hivatalos történettudományban, a történettudomány intézményeiben pedig egyideig tovább éltek a félféudális-burzsoá eszmék és nézetek, s ezek az intézmények és folyóirataik érdeklődésükkel nem a népek szabadságáért és békéjéért küzdő szovjet tudomány, hanem az imperializmus szolgálatában álló angol-amerikai történetírás felé fordultak.

Pedig a szovjet történettudomány segítsége, segítőkészsége ezekben az években is közvetlenül megmutatkozott. Csak két példát említek. 1948-ban maga a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának alelnöke, az Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója, B. D. Grekov akadémikus jött el hazánkba s tartott három nagyértékű előadást az orosz állam kialakulásának, a kievi kultúrának és az európai parasztság története törvényszerűségeinek kérdéséről. De a magyar történettudomány távolról sem használta fel azt a nagy lehetőséget, amit Grekov akadémikus látogatása nyújtott. Nem került sor — legalább is szervezett módon nem — a Grekov elvtársal való személyes megbeszélésre, a szovjet történetírás útmutató tapasztalatainak megismerésére. Ugyancsak elmaradt az előadá-

* A MTA Történettudományi Intézetében a szovjet-magyar barátság hónapja és a felszabadulás hetedik évfordulója alkalmából, 1952 márc. 31-én, »Orosz-magyar történelmi kapcsolatok« címmel tartott ünnepi ülés zárószava.

sok szervezett, széles történész körökben való megvitatása, tanulságainak a magyar történetre való alkalmazása. — Egy másik példa. Amikor a régi Történettudományi Intézet — nagyarányú nyugati összeköttetésekkel kapcsolatos bokros elfoglaltsága mellett — végre időt talált arra, hogy a Szovjetunióval való könyvcserére is gondoljon, rögtön az első kísérletre nagy bőségben indult meg a szovjet történelmi művek és folyóiratok Magyarországra érkezése, egy azóta egyre jobban kiterjedő csereviszony formájában; s tegyük hozzá: egy nagyon egyenlőtlen csereviszony formájában, ahol — a minőségről nem is beszélve — már csak mennyiségben is messze elmaradunk a szovjet elvtársak küldeményeitől.

Ahhoz, hogy a szovjet történettudomány segítőkészsége, segítsége szélessen kibontakozhasson, érvényesülhessen történetírásunkban, — a fordulat évének kellett eljőnnie, annak, hogy a Szovjetunió szüntelen segítségére támaszkodva, Pártunk vezetésével megszilárduljon országunkban a dolgozó nép hatalma, létrejöjjön a proletárdiktatúra, és ennek eredményeként, a szovjet mintákat követve, létrejőjenek azok a történettudományi intézmények, amelyekben — Pártunk történettudományi fórumai mellett — termékeny talajra találjanak az új eszmék, a szovjet történettudomány elvei és módszerei.

Létrejöttek tehát az új intézmények, közöttük a mi Történettudományi Intézetünk is, de még nagyon kevésbé láttuk, hogyan töltsük ki ezeket a kereteket, erősen küszködtünk a tudományos munka megszervezésének kérdéseivel. Mindannyiunk előtt emlékezetes, mit jelentett ebben a helyzetben számunkra a Vesznyik Akagyemii Nauk-ban megjelent ismertetés a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének munkájáról és Grekov akadémikusnak hozzánk intézett levele az idevágó kérdésekről. Ezek a megnyilatkozások felhívták figyelmünket intézeti osztályaink tudományos profiljának élesebb kidomborítására, a bibliográfia és dokumentációs munka alaposabb megszervezésére, a munkaverseny megvalósításának és a munkateljesítmény ellenőrzésének a tudomány területén is fennálló lehetőségeire és módozataira, s nem utolsósorban munkamódszereink felülvizsgálatára, az egyéni és kollektív munka gyümölcsöző összekapcsolására, annak az alapelvnek a figyelembevételével, hogy a tudományos alkotás végső soron csakis egyéni elmélyülés, egyéni munka terméke lehet.

A tudományszervezés kérdéseivel egyidőben találtuk szembe magunkat a tudományos tervezés, a tematika problémájával. Intézetünk lényegében az 1949-ben kidolgozott terv alapján kezdte el munkáját, ami, mint a tervszerűség elvének első alkalmazási kísérlete a hazai történettudományban, fontos lépést jelentett előre, de egyben komoly hibái voltak. Az egyik ilyen hibára, a régebbi témák túl magas arányára, az elsők közt hívta fel figyelmünket az Egyetemi Orosz Intézet történelmi tanszékének vezetője, Anpilogov professzor, egy — számos magyar történésszel folytatott — megbeszélés során. Ez a kritika egyik indítéka volt annak a folyamatnak, amelynek során kádereink kiszélesítésével, ill. bizonyos átcsoportosításával fokról-fokra nagyobb — bárha még mindig nem a megkívánt mértékű — teret biztosítottunk a politikai harcaink szempontjából különös fon-

tosságú új és legújabbkori témáknak. S hogy ezeken a számunkra új területeken viszonylag gyorsan kezdtünk otthonosabban mozogni, hogy rengeteg tapogatódzást és botorkálást takarítottunk meg, rengeteg szempontot és anyagot kaptunk — különösen az amerikai imperializmus háborús gyűjtogatásának, népellenes politikájának leleplezésére, — azt a szovjet történettudománynak köszönhetjük, olyan műveknek, mint Patyomkin diplomácia-története, Jeruszalimszkij, Kunyina, Turok és mások könyvei és cikkei.

Tematikánk másik hiányossága volt, hogy tervünkbe eleinte főleg parasztságtörténeti, gazdaságtörténeti témákat vettünk fel. Ezt a témaválasztást persze indokolták harci feladataink, s az a tény, hogy a régebbi történetírás ezeket a területeket különösen elhanyagolta, ugyanakkor azonban egyoldalúságával többrendbeli veszélyt rejtett magában. Az egyik: az ökonomizmus veszélye, az a veszély, hogy a gazdasági fejlődést az egész nemzeti történetből kiszakítva tárgyaljuk. Hogy ezt a veszélyt nagyjában és egészében leküzdöttük, abban döntően a szovjet történettudomány segített bennünket, azok az elvi-módszertani szempontok, amelyeket egy sor — részben intézeti Értesítőinkben is közzétett — szovjet cikkből kaptunk. S kezdtünk megismerkedni azokkal a hatalmas tényanyagokon alapuló szovjet feldolgozásokkal is, amelyek ezeknek a szempontoknak megfelelően tárgyalják pl. a parasztság történetét, hogy csak Grekov, Szmirnov vagy Szmirin nagy műveit említsem. — A szovjet történettudomány ugyanakkor megvilágította számunkra, hogy e veszély leküzdésének nem az a módja, hogy az ökonomiai elhajlással együtt elvetjük a gazdaságtörténetet is, hanem — Sztálin útmutatása alapján — hangsúlyozta az emberek termelőtevékenysége vizsgálatának döntő jelentőségét, a termelésnek az alappal, az alapnak a felépítménnyel való szoros kölcsönhatásában. Erre nézve csupán egyes szovjet tankönyvbírálatokra hivatkozom s főleg a Porsnyev-vitára, Koszminszkij akadémikus vitázáró cikkére.

A Porsnyev-cikkeknek az Izvesztyija Akagyemii Nauk hasábjain lefolyt vitája komoly segítséget nyújt számunkra egy másik veszély, egy másik »gyermekbetegség«: a sematizmus leküzdésében is. Nem szorul bizonyításra, hogy ez a veszély fellépett a marxizmus alkalmazására törekvő fiatalabb történészek körében: a merev logikai konstrukciók alkotásának a veszélye, a történeti folyamat elszegényítésének, a marxizmus leegyszerűsítésének, vulgarizálásának veszélye. A Porsnyev-vita, de számos más történettudományi cikk és könyv megmutatja a kiutat ebből a veszélyből is: a történeti folyamat teljes gazdagságában, sokoldalúságában való vizsgálatának az útját, azt az utat, amelyen a marxizmus-leninizmus klasszikusainak tanításait nem kiragadottan és dogmatikusan, hanem összefüggéseiben és a tárgyalt probléma konkrét sajátosságait figyelembe véve alkalmazzuk. — De a szovjet történettudományi viták ugyanakkor rámutattak arra is, hogy az elvi hibák elkerülésének semmiképpen sem az a módja, — ami körünkben szintén fellelhető — hogy elkerüljük maguknak az elvi kérdéseknek a felvetését és pozitívista tényközlésbe süllyedünk, hanem éppen ellen-

kezőleg : csakis az, hogy a kérdéseket felvetjük, elvi szenvedélyességgel megvitátjuk, a kritika és önkritika módszerét elmélyítjük. Nem kétséges, hogy ebben az irányban új ösztönzéseket fognak adni mindnyájunknak az újabban megismert szovjet történeti viták, hogy csak a »legkisebb rossz« formulájának megvitatására utaljak.

Tudományos tematikánk említett egyoldalúsága azonban legnagyobb veszélyként azt rejtette magában, hogy tudományos munkánk nem tart eléggé lépést a szocialista építésünk és békeharcunk során felmerült nagy feladatokkal, nem szolgálja eléggé dolgozó népünk ellenségei leleplezésének ügyét, népünk nevelésének, igaz hazafisága elmélyítésének ügyét, — egyszerűen nem eléggé harcos, nem eléggé pártos. Népünk vezetői már régebben, s különös nyomaték-kal Pártunk II. Kongresszusán hangsúlyozták az e téren reánk váró feladatokat, tették becsületbeli ügyünk-ké ezek vállalását, rámutatva egyben a történeti kutatás eredményei népszerűsítésének nagy jelentőségére. A Magyar Történelmi Társulat — amellyel Intézetünk szorosan együttműködik — vállalta e feladatokat, s Rákosi, Farkas, Révai elvtárs útmutatásai alapján hozzálátott teljesítésükhöz. S vajjon hová fordulhattunk volna további segítségért ezen a téren, ha nem a szovjet történettudomány termékeihez, az Intézetünkbe, Társulatunkhoz beérkező szovjet könyvekhez, a Századok hasábjain és Értesítőnkben egyre nagyobb számban lefordításra kerülő cikkekhez? Olyan művek, mint Tarlé könyvei Nagy Péterről, a svéd területrablók elleni harcról, az 1812-i honvédő háborúról, mint Pankratova tankönyve és monográfiái, Vipper Rettegett Ivánja, mint Molok, Kan, Averbuch és mások könyvei mutatták meg, milyen megbecsüléssel fordul a szovjet történettudomány a mult haladó hagyományai, honvédő harcai felé ; hogyan mutatja be konkrét anyagon a nagy egyéniségek történelmi szerepét, mindenkor kapcsolatban a dolgozó nép, az anyagi javak termelői történetével és mozgalmaival ; hogyan emeli ki a történelmi folyamatból a legdöntőbb csomópontokat : a forradalmakat és nemzeti harcokat ; milyen nagy gondot fordít a haladó kulturális hagyományok, társadalmi eszmék kutatására, a szomszédnépekkel való kapcsolatok, nemzetközi viszonyok tanulmányozására ; milyen elvi következetességgel leplezi le a tudománytalan, kozmopolita felfogásokat ; milyen tudományos alapossággal s egyben nemes pátozzsal ábrázolja a nemzeti mult nagyságát, amelynek tudata az igazi hazafiság lényeges alkotóeleme. Hogy történettudományunk elindult ezen az úton s már bizonyos eredményeket is elért, igen nagy mértékben ezeknek a példák-nak köszönhetjük. — Ugyanakkor a szovjet történettudomány megmutatja : haladó hagyományaink feltárása a legkevésbbé sem jelent idealizálást, — ennek a veszélynek némi jelei ugyancsak feltűntek a mi történetírásunkban — a haladót, az előremutatót a multban mindenkor az osztályviszonyok, az alap gondos elemzésével tárja fel, rámutatva a nagy egyéniségek osztálykorlátjaira is, éles mesgyét vonva a frázisszerű és a valóban tudományos aktualizálás, a burzsoá nacionalizmus és a szocialista hazafiság között.

Tervmunkánk további hiányossága volt, hogy — noha láttuk ennek tudományos és pedagógiai szükségességét — nem fordultunk kezdettől fogva eléggé következetesen az egész magyar történelmet összefoglaló egyetemi tankönyvsorozat előkészítése felé. Jelentős mértékben hozzásegített e feladat teljes felismeréséhez, amikor a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének munkájáról megjelent beszámolóból értesültünk, hogy abban központi helyet foglalnak el az általánosító jellegű összefoglaló művek, ezek között nagyszabású tankönyvsorozatok. Így került 1951 eleje óta munkánk előterébe az egyetemi tankönyvsorozat előkészítése. Itt is alapvető és nélkülözhetetlen segítségünk a szovjet történettudomány. Amikor most kidolgozzuk az egész tankönyvsorozatra vonatkozó egységes szerkesztési, felépítési elveket, a kronológiai tárgyalás és az elvi kérdések összekapcsolásának módját, a tankönyvsorozat fővonalát, akkor a zseniális sztálini párttörténet mellett a szovjet tankönyvek, Grekov, Pankratova, Nyecskina stb. példáját próbáljuk követni és azokat az elvi-módszertani szempontokat, amelyeket a Bolsevikban, a Voproszi Isztóriiban megjelent tankönyv-, ill. tankönyvtervezet-bírálatok tartalmaznak. Amikor folyamatosan megvitatjuk az egyes tankönyvek periodizációját és tematikáját, akkor a Szovjetunió népei története periodizációjáról és az ugyancsak szovjet tudósok vezetésével Lengyelország története periodizációjáról lefolytatott vitára támaszkodunk. Túlzás nélkül állítható, hogy a szovjet periodizációs vita — amelynek egy részét intézeti Értesítőnkben is közreadtuk — eredményeivel, szempontjaival, problémafelvetéseivel tankönyvmunkálataink egészét átfogja és jelentékeny mértékben előrelendíti. Ez lemérhető már azon, ha egybevetjük mostani periodizációs vitáink elvi színvonalát azokkal a lelkes, de fölöttébb tapogatózó kísérletekkel, amelyeket történészeink egy része 1949-ben folytatott le, amikor túlnyomórészt még egyáltalán nem ismertük a szovjet tudomány idevágó eredményeit. Akkor meglehetősen zűrzavar uralkodott körünkben a periodizáció alapelveit illetően s olyan korszakfelosztással is próbálkoztunk, amely kizárólag az alap fejlődésének jelenségeiből, így a naturálgazdálkodás és áru-termelés kategóriáiból indult ki. Ma Sztálin elvtárs megállapításai és a szovjet vita nyomán világosan látjuk, hogy a történelemnek szigorúan egyoldalú, egy-szempon-tú szakaszokra való felosztása nem vezethet pozitív eredményre, hanem az alap, a felépítmény és az osztályharc fejlődését együttesen kell szem előtt tartani. Hasonlíthatatlanul világosabban látjuk, mint annakidején, a prefeudális korszak, az állami centralizáció fokai és jelentősége kérdését, ami nemzeti történetünknek különösen fontos problémája. A periodizációs vita s egyéb szovjet viták ráirányították figyelmünket Sztálin elvtárs útmutatásainak a magyar burzsoá nemzet kialakulására való alkalmazására, ami mindeddig töretlen terület volt történettudományunkban, a soknemzetiségű állam kialakulására, a kapitalizmus keletkezésének kérdésére, a kultúrtörténet tanulmányozására és egy sor más problémára.

A magyar történelem egészét összefoglaló egyetemi tankönyvsorozat mun-

katársai előtt egyre világosabbá válik, milyen fontos részét teszik ki történelmünknek — a régmúlt korszakokban is — a nagy orosz néppel fennállott kapcsolataink, mennyire nem lehet ezek feltárása nélkül igazán megérteni saját történelmi fejlődésünket. Ezen a vonalon, természetesen, különösen döntő a szovjet történettudomány segítése; itt szinte egy lépést sem tudnánk tenni a szovjet történészek eredményei és szempontjai nélkül.

Tudományos kutatómunkánk mellett Intézetünk tagjainak fontos feladata az egyetemi oktatás. Kell-e bővebben szólnom arról, hogy mit jelent ezen a téren a szovjet tudomány segítése? Hogy az ókori történetet Avgyijev, Szergéjev, Maskin tankönyve alapján, hogy a középkori egyetemes történetet Koszminszkij, Szemjónov könyveire és más szovjet munkákra támaszkodva tanítjuk és tudjuk csak tanítani; hogy az újkori és legújabbkori egyetemi történet oktatásában a szovjet tankönyveken kívül a szovjet Pártfőiskola kiadványai — amelyeknek magyar fordítását javarészt az Intézet munkatársai szerkesztették — szolgálnak vezérfonalunkul. Nem nyilvánvaló-e, hogy egyetemi történetoktatásunknak ez utóbbi években megmutatkozó fellendülése is lényeges mértékben a szovjet segítségnek köszönhető?

Pártunk, kormányunk a kutatás, népszerűsítés, oktatás nagy feladatait állította elénk. Ezeket az egyre növekvő feladatokat mind magasabb színvonalon csak akkor tudjuk ellátni, ha szüntelenül bővítjük kádereink körét, biztosítjuk a történészfront utánpótlását. Ezen a téren ismét biztos támaszunk a Szovjetunió. Fiataljaink az Egyetemi Orosz Intézetben szovjet professzortól tanulják a történettudományt; ösztöndíjasaink kinn, az épülő kommunizmus országában képezhetik magukat magas elvi-szakmai felkészültségű történészekké. Kormányunk — a szovjet példát követve — hazánkban is megteremtette az aspirantúra intézményét, hogy a legkiválóbb végzett hallgatók a legkedvezőbb feltételek mellett készülhessenek fel tudományos pályájukra. Azt, hogy az aspirantúra intézményét hogyan töltjük meg tartalommal, megint csak a szovjet elvtársak mutatták meg. Mindannyiunkban elevenen él még Balasova elvtársnőnek vagy egy évvel ezelőtt Intézetünkben tett látogatása, amikor számos egyéb kérdés mellett — az igazi pedagógus melegségével és az igazi bolsevik szerénységével — éppen az aspirantúráról, a tudományos káderekkel való foglalkozásról adott részletes és értékes útbaigazítást. S az Egyetemi Orosz Intézet történészprofesszora, Anpilogov elvtárs, nemcsak közvetlen vezetője fiatal magyar történész-aspiránsoknak, hanem szíven viseli a történész-aspirantúra egész kérdését, állandó segítségével, gazdag tapasztalataival.

Sorolhatnám még történelmi frontunk részterületeit, ahol mindenütt a Szovjetunió, a szovjet tudomány segítségére támaszkodhatunk. Csak rajtunk múlik, hogy nem éltünk vele eléggé, hogy csak az utóbbi időben tértünk rá — s még mindig nem a kívánt mértékben — felhasználására. Rólunk is szólt Rákosi elvtárs a Párt II. kongresszusán, amikor megállapította, hogy »csak most fedezi fel a ... magyar intelligencia... a Szovjetuniót. Most fogják csak fel a maga

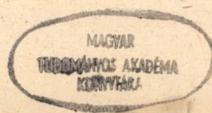

jelentőségében, hogy mennyire élenjáró és mennyire termékenyítő hatású számukra a Szovjetunió kimeríthetetlen tudományos és tapasztalati fegyvertára.« S amikor aláhúzta, hogy sikereink döntő összetevője a Szovjetunió segítsége, hozzátette: »Előrelátható, hogy ez a támogatás a következő években még növekedni fog.«

Rákosi elvtárs előrelátása a mi területünkön is beigazolódott: a kongresszus óta eltelt év nagy lendületet hozott történettudományunkban, a szovjet történettudomány segítségének felhasználásában. Most már természetes, hogy ha egyikünk a tatárjárás nemzetközi összefüggéseiről ír tanulmányt, Grekov, Jakubovszkij és Pasuto műveire épít; ha másikunk az 1848-49-i magyar-cseh-szlovák kapcsolatokkal foglalkozik, eleinte rövid lélegzetű cikkekre gondol, hogy azután kezébe kapva Udalcov könyvét, látóköre kitáguljon és egy nagyobb-szabású munka körvonalai rajzolódjanak ki előtte. Természetes, hogy az 1905-7-es magyarországi forradalmi helyzet kutatója Pankratova könyvére, a klerikális reakció vizsgálója Sejnman műveire épít. S a hasonló eseteket hosszan sorolhatnám.

Csupán néhány példát hoztam fel arra, hogyan segítette a szovjet történettudomány Intézetünk munkáját. De ez a néhány példa is megmagyarázza, miért ünnepeljük mi történészek külön is a szovjet-magyar barátság hónapját s április 4-ét. Köszöntjük a nagy Sztálin vezette Szovjetuniót, amely a függetlenséget és szabadságot adta népünknek, amely szüntelenül segíti szocialista építésünket és békeharcunkat, — s köszöntjük e mellett a sztálini eszmék vezette szovjet történettudományt, amelynek segítsége egyik döntő tényezője a magyar történettudomány megújulásának, hibáink leküzdésének, biztos záloga további eredményeinknek.

BESZÁMOLÓ A MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÁLLANDÓ BIZOTTSÁG MUNKÁJÁRÓL

A Magyar Tudományos Akadémia átszervezését előkészítő Tudományos Tanács 1948-ban létesítette a Bizottságot. A meghívott 8 tag igyekezett áttekinteni a szaktudomány területén működő kutatók munkásságát és elkészítette e tudomány első, több évre szóló tervét. A kezdeti nehézségek, elsősorban a kultúrforradalom sürgető feladatainak teljesítése közben csakhamar megmutatkozott, hogy az első terv erősen túlméretezett volt, nemcsak a lehetőségeket nem mérte fel pontosan, hanem bizonytalan volt a végzendő feladatok sorrendje és irányítása is. Mégis igen hasznos volt ez a korai megindulás, mert megmutatta a feladatokat, és megtanított arra, hogy a problémákat közös tárgyalásokon tisztázzuk. Jó előkészítés volt ahhoz, hogy 1950-ben, az Ötéves Terv megindulásával kapcsolatban, ez a tudományterület is elkészíthesse a fejlődésnek megfelelő tervét, meghatározza feladatait, tervszerűsítse munkáját, és főleg arra törekedett, hogy a művészettörténet szemléletét átalakítva, a szocializmust építő ország érdekében mozgósítsa a tudományos dolgozókat. A Bizottság tevékenységének és feladatkörének szélesedése a Bizottság átszervezését is szükségessé tette: jelenleg az elnökön kívül—aki a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának tagja—10 állandó és néhány behívott tagja van, így összeköttetést létesített a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Bizottsága és Történelemtudományi Intézete felé, valamint a Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetsége felé. 1951 során elérkezett oda, hogy teljes egészében áttekintette a szakterületet, fitűzte a soronkövetkező feladatokat, megindította és ellenőrizte tudományos teljesítésüket. Teljes káderekataszter készítésével és a kutatók egyéni kívánságainak lehető figyelembevételével elérkezett oda, hogy a szaktudomány mintegy 200 dolgozója az Ötéves Terv valamely részletének kimunkálásán dolgozik olyképen, hogy kivétel nélkül mindenki tagja a később érintendő munkaközösségek valamelyikének. Sikerrel dolgozott azon, hogy a tudósok korábbi elszigeteltségét, támogatás hiányában bekövetkezett elkedvetlenedését megszüntesse, elérte, hogy elméleti tudósok közeli kapcsolatba kerüljenek az élő művészeti élettel, gondoskodott a tapasztalatátadás lehető legszélesebb formáinak megszervezéséről azzal is, hogy mind az egyetemi oktatás, mind a munkaközösségek munkájába, a fejlett káderek irányítása mellett, bevonta a tudósjelölteket, fiatal kutatókat is.

I. A művészettörténet akadémiai Ötéves Terve szerint a Bizottság a következő témakörök kutatását irányítja és ellenőrzi:

- a) a szovjet kutatás eredményeinek megismerése és felhasználása,
- b) a régi magyar művészet történetének feldolgozása 1800-ig,
- c) az újabb magyar művészet történetének feldolgozása 1800-tól napjainkig,
- d) a magyarországi műemlékek topografiájának elkészítése,
- e) építészetünk haladó hagyományainak kutatása,
- f) a magyar iparművészet történetének kutatása,
- g) a magyarországi gyűjtemények külföldi művészeti anyagának feldolgozása,
- h) a műemlékvédelem elvi kérdései és a mai városrendezés városképi problémái,
- i) a magyar művészettörténelem és művészeti kritika története,
- j) a magyar művészettörténelem bibliografiája,
- k) a magyar művészettörténeti terminológia tisztázása.

A Bizottság a következő szervezési kérdésekkel való foglalkozásra hivatott:

- 1. a munkaközösségek irányítása,
- 2. a múzeumok művészettörténeti tudományos munkájának irányítása és ellenőrzése,
- 3. a fiatal káderek képzése,
- 4. az egyetemi és főiskolai művészettörténeti képzés javítása és ellenőrzése,
- 5. külföldi tanulmányutak és ösztöndíjak,
- 6. magyar művészeti múzeum (Nemzeti Galéria) felállításának előkészítése,
- 7. a tanulmányi másolat-múzeum felállításának előkészítése,
- 8. a művészettörténeti kutatóintézet felállításának előkészítése,
- 9. a Magyar Régészeti, Művészettörténeti, Iparművészeti és Éremtani Társulat művészettörténeti munkájának irányítása,
- 10. a Magyar Képző- és Iparművészek Szövetségével való együttműködés művészettörténeti kérdésekben,
- 11. művészettörténeti kiadványok előkészítése,
- 12. művészettörténeti és műkritikai ankétok, konferenciák és kongresszus előkészítése.

II. A fejlődés gyorsasága következtében a Bizottság terven felüli feladatokkal is foglalkozik, ilyképen a következő munkák elvégzéséről és megkezdéséről számol be:

1. Munkaközösségek

A művészettörténeti kutatások tervszerűsége érdekében a Bizottság a következő munkaközösségeket szervezte meg:

- a) Régi magyar művészet,

b) Műemléki topografia,

c) Iparművészettörténeti munkaközösségek.

Irányítja, illetve ellenőrzi a Népművelési Minisztérium által már 1949 folyamán életre hívott Új Magyar Művészet Munkaközösségét. A felsorolt munkaközösségek több nagyobb csoportra tagolódnak, mégpedig a Régi Magyar Művészetet és az Új Magyar Művészetet kutató munkaközösségek korszakok szerint, a Műemléki Topografia munkaközössége megyék szerint, az Iparművészettörténeti Munkaközösség művészeti ágak szerint. Mindegyik csoport élén egy-egy felelős áll, aki szervezi, irányítja és ellenőrzi a munkát, és az illető munkacsoport szerkesztőbizottsága felé felelős. A munkaközösségek részben irodalmi, illetve könyvtári, részben irattári, levél- és tervtári, adatgyűjtő munkát végeznek, illetve helyszíni kiszállásokat és felvételezéseket, részben feldolgozzák ezt az anyagot a Magyar Tudományos Akadémia (az Új Magyar Művészettörténeti Munkaközösség esetében a Népművelési Minisztérium) anyagi támogatásával. A Bizottság kezdeményezésére a munkaközösségek munkájuk vezérfonalát is kidolgozták, ismételten megvitatták, ami a legfontosabb problémák tisztázása mellett a kutatás munkáját tervszerűvé és egységessé teszi. A munkaközösségek mintegy 200 tagot foglalkoztatnak, konzultációkon kívül munkabeszámolókon, együttes megbeszéléseken ismertetik a kutatás eredményeit a szaktudomány szélesebb köreivel. A Bizottság a Régi Magyar, az Iparművészeti és a Topografiai munkaközösségek szervezési és tervezési munkáját közvetlenül irányítja, az Új Magyar Művészet munkaközösségének beszámolóit megvitatja. A munkaközösségek felelősei tagjai a Bizottságnak.

A munkaközösségek tématervből a következő készülő feldolgozásokat emeljük ki :

Régi magyar művészet munkaközössége

Budai gótikus építészet (előzetes ásatási jelentés ez évben elkészül ; Gerevich László vezetésével),

Középkori magyar festészet (falfestészet feldolgozása elkészült, táblaképfestészet 1953-ra kész : Radocsay Dénes),

Mátyáskori művészet (anyaggyűjtés kész, feldolgozás 1953-ban elkészül : Balogh Jolán),

Középkori budai kerámia (a majolika műhely és a budai kerámia külföldi kapcsolatainak feldolgozása elkészült),

Magyarországi barokk festészet (ez évben elkészült ; Garas Klára),

Magyarországi barokk szobrászat (anyaggyűjtés és részletfeldolgozás folyamatban : Aggházy Mária)

Új magyar művészet munkaközössége

A magyar építészet haladó hagyományai (vezeti Zádor Anna),

A magyar történeti festészet (1953-ra elkészül, vezeti Vayer Lajos),

Munkácsy Mihály (oeuvre-katalógus és bibliografia ez évben, szövegkötet 1953-ban készül el: Végvári Lajos, Oltványi Imre, Farkas Zoltán),
Szocialista művészcsoporth (kész; Németh Lajos).

Műemléki Topografia munkaközössége

Győr-Sopron megye topografiája (a soproni rész elkészült, a győri rész 1953-ra kész: Csatka Endre, Csányi Károly),

Komárom-Esztergom megye topografiája (1953-ra elkészül; Gerevich Tibor, Dercsényi Dezső),

Nógrád megye topografiája (1953-ra elkészül; Genthon István),

Budapest topografiája (I. és II. kerület 1953-ra kész: Genthon István, Zakariás Sándor).

Iparművészettörténeti munkaközösség

Magyar kerámia jegyek (folyamatban: Csányi Károly),

A pécsi Zsolnay-kerámiagyár (1953-ra elkészül),

A pesti Steindl-bútorműhely (1953-ra elkészül: Szabolcsi Miklósné),

A debreceni könyvkötészet (1953-ra elkészül: Koroknay Éva).

2. Múzeumok

A Bizottság ellenőrzésével és irányításával folynak a művészeti múzeumok művészettörténeti kutatásai: a Szépművészeti és Iparművészeti Múzeumban, a Történeti és a Budapesti Történeti Múzeum művészeti osztályán, a Fővárosi Képtárban és részben a vidéki múzeumokban is. A Bizottság a múzeumok vonatkozó terveit és jelentéseit megtárgyalja és megbírálja. A múzeumokban dolgozó kutatóknak a gyűjtemények anyagához közvetlenül kapcsolódó tevékenységét és a munkaközösségekben folyó munkáját a Bizottság ellenőrzi és összehangolja, a múzeumok kiállításainak bírálatára a Bizottság tagjait küldi. Az említett múzeumok és más intézmények (Szövetség, Kulturkapcsolatok Intézete) kiállításainak egyeztetését, terveinek bírálatát a Bizottság szorgalmazza és részben sikerrel megoldotta. A Bizottság megkezdte a múzeumok gyűjtemény-anyagának és a népművelés szempontjából célszerűbb csoportosításának előkészítését (profilozás kérdései).

A múzeumokban végzett kutatómunka eredményei közül kiemeljük a következőket:

A Szépművészeti Múzeum Régi Képtárának tudományos katalógusa (Pigler Andor),

A Szépművészeti Múzeum Régi Szobortárának tudományos katalógusa (Balogh Jolán),

A Szépművészeti Múzeum régi rajz- és metszetgyűjteményének katalógusai, amelyek részben elkészültek, részben az Ötéves Terv folyamán elkészülnek (Vayer Lajos),

A Fővárosi Múzeum várbeli ásatásaiból kikerült anyag rendszerezése és tudományos feldolgozása, amelynek nagyrésze ugyancsak az Ötéves Terv folyamán Gerevich László vezetésével elkészül.

3. Kádermunka

A Bizottság igen nagy figyelemmel kíséri a terület kádereinek munkáját és fejlődését, irányítja a tervmunkába való bekapcsolásukat, foglalkozik nemcsak a fiatal, hanem az érett káderek továbbképzésével is. Nagy figyelmet szentel a tudományos kutatómunkához szorosan kapcsolódó restaurátorképzés kérdésének. A fiatal kutatók képzését elsősorban az akadémiai ösztöndíjasok munkájának ellenőrzésével irányítja a Bizottság, terveiket és jelentéseiket nemcsak a témavezetéssel megbízott bizottsági tag, hanem a Bizottság összesége ellenőrzi és konzultálja. Ugyancsak behatóan foglalkozik az egyetemi Művészettörténeti Intézet kutatótervének és jelentésének felülbírálásával. A Bizottság tagjainak nagyrésze résztvesz az egyetemi és főiskolai oktatásban és így közvetlen irányító munkát is kifejt.

4. Ismeretterjesztő és népszerűsítő munka

A Bizottság referátumok alapján foglalkozik a Magyar Régészeti, Művészettörténeti, Iparművészeti és Éremtani Társulat művészettörténeti szakosztálya, továbbá a Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetsége művészeti írók szakosztálya népszerűsítő munkájának terveivel. A Bizottság tagjainak nagyrésze a Társulat és a Szövetség vezetőségének tagja. A Bizottság tagjai résztvesznek a Társulat, a Szövetség, a múzeumok és más intézmények ismeretterjesztő munkájában, elsősorban a Fővárosi Képtár előadássorozatában, valamint a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja és a Magyar-Szovjet Társaság közös előadássorozatában, a Mérnöki Továbbképző Tanfolyam és a Népművelési Minisztérium kulturalképzőiskolájának előadássorozatában, a vidéki vádorgyűléseken stb. Ismeretterjesztő munkásságot fejtenek ki a folyóiratok és napilapok, elsősorban a Szabad Művészet számára írott cikkeikben, tanulmányaikban, brosráikban és az élő művészetről írt kritikáikban.

5. Kiadványok

A Bizottság a kutatások eredményeinek közzétételét a kiadványok területén is szorgalmazza, bekéri és megvitatja a könyvkiadók vonatkozó kiadványterveit, részükre szerkesztőket és lektorokat jelöl ki.

Megjelent kiadványok :

Genthon István : Magyarország műemlékei

Dercsényi Dezső : Visegrád műemlékei

Gerő László : A budai vár

Gerő László—Radnóti Aladár : A Balaton műemlékei

Pataky Dénes : A magyar rézmetszés története

Hoffman Edith : Barabás Miklós

Lyka Károly : Magyar művészetlet Münchenben

Véghvári Lajos : Munkácsy Mihály emlékezései

Genthon István : A magyar művészettörténet bibliográfiája

Aggházy Mária : Művészettörténeti könyvek a budapesti szakkönyvtárakban.

Megjelent a Magyar Művészettörténet Évkönyve, az Akadémiai Osztályközlemények múzeológiai sorozatának művészettörténeti száma és a Budapest Régiségei c. sorozat XV. kötete.

A szovjet kutatás eredményeinek megismerését a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja kiadásában megjelenő sokszorosított sorozat: a Szovjet Művészettörténet kötetei (I, II, III) tették lehetővé, amelyhez a Szovjet Iparművészet (I) kötete csatlakozott. Ezt a célt szolgálja a Magyar-Szovjet Társasággal együtt kiadott Szovjet Képző- és Iparművészeti Tudósító, amelynek számai havonta jelennek meg.

A már említetteken kívül elkészültek az alábbi kiadványok kéziratai:

Szentiványi Gyula : Magyar Képzőművészek Lexikona I. kötet

Kaposy János : A magyar kamara építkezéseinek regesztái 1526-1848-ig

A magyar művészettörténeti forráskiadványok sorozatából:

Szentpétery József önéletrajza (kiadja Mihalik Sándor)

Kovács Mihály önéletrajza (kiadja Bíró Béla)

Csalkai Endre : Győr-Sopron megye topografiájának soproni része

Radocsay Dénes : A középkori magyar festészet falfestészeti része

Csemegi József : A Mátyástemplom

Balogh Jolán : A Mátyáskori művészet adattári része

A budai kerámia műhely (I. Régi Magyar Művészet Munkaközösségénél)

Garas Klára : A magyarországi barokk festészet

Ybl Ervin : Ybl Miklós

Véghvári Lajos : A szolnoki iskola

Körner Éva : 1919 plakátművészete

Németh Lajos : Szocialista művészcsoport

Munkácsy Mihály levelei (kiadja Farkas Zoltán)

Pogány Ö. Gábor : Európai festészet történetének újkori része

Pigler Andor : A Szépművészeti Múzeum Régi Képtárának tudományos katalógusa

Balogh Jolán : A Szépművészeti Múzeum Régi Szoborgyűjteményének tudományos katalógusa

A magyar művészettörténet iránt megnyilvánuló széleskörű érdeklődés arra készteti a Bizottságot, hogy előkészítse és megszervezze egy népszerű magyar művészettörténet kiadását. A kétkötetes mű a kutatás jelenlegi állása szerint fogja adni a magyar művészet történeti fejlődésének első marxista összefoglalását.

A Bizottság foglalkozik a magyar művészettörténet tudományának történetével. A munkát megindító vázlatos tanulmány elkészült (Zádor Anna) és megjelent a Magyar Művészettörténet Évkönyvének említett kötetében.

A Bizottság megkezdte a külföld felé közzeendő kutatási eredményeket közlő *Acta Artium et Litterarum* művészettörténeti száma kéziratának gyűjtését, és előreláthatólag még ez évben meg is jelentetik.

Az Új Magyar Művészet munkaközösségének keretében megindult a magyar művészettörténeti irodalom teljes bibliografiájának összegyűjtése Bíró Béla vezetésével.

III. A Bizottság munkájának eredményeit a következőkben foglaljuk össze :

A Bizottság első ízben tekintette át a szaktudomány egész területét, kitűzte a kutatás feladatait, összefogta a szervezetlenül folyó és szerteágazó öntevékeny kezdeményezéseket. Az Ötéves Terv feladatainak teljesítése érdekében a közös cél szolgálataiba állította a szakterület minden dolgozóját, és munkájukat egyeztetve, munkaközösségeket és munkacsoportokat szervezett. Kitartó igyekezettel sikerült elérnie, hogy hovatovább a terület csaknem minden kérdése a Bizottság elé kerül. A Bizottság munkájának tervszerűségét pontos ütemezésű munkaterv segíti elő, melyben a terület visszatérő kérdései mellett elvi problémák is szerepelnek : a Bizottság e munkaterv szerint működik.

A Bizottság tagjai résztvesznek a szakterület minden egyéb szervének munkájában, elsősorban a Magyar Régészeti, Művészettörténeti, Iparművészeti és Éremtani Társulat Művészettörténeti Szakosztályának és a Magyar Képző- és Iparművészek Szövetsége Művészeti Írók Szakosztályának munkájában. Ennek következménye, hogy több feladatot nem a Bizottság égisze alatt végeznek el. Így az építészeti, valamint az iparművészeti vita a Társulatban, a kritikai ankét és a Művészettörténeti és Műkritikai Konferencia a Szövetség keretében folyt le, a Bizottság tagjainak a közreműködésével. A Bizottság működése első időszakának súlyos szervezési feladatain túljutva, felismerte az elvi kérdések sürgősségét, valamint a marxista szemléletű szintézisek elkészítésének időszzerűségét. Ilyen felismerések alapján kezdte meg a népszerű magyar művészettörténet, a magyar építészet haladó hagyományainak és a magyar történeti festészet fejlődésének feldolgozását.

A Bizottság működésének hiányosságai, a Bizottság tagjainak sokirányú elfoglaltsága megnehezítette a Bizottságnak, mint elvi irányító szervnek a kialakulását.

Ezzel együttjár, hogy a Bizottság a fontossági sorrend kérdésében sokszor ingadozik. Tagjainak sokirányú munkássága folytán a Bizottság némely területen testületként inkább ellenőrző, mint aktív tevékenységet fejt ki. Az elvi kritika lassan és nehezen fejlődik. Bár a Bizottság egészének valamint tagjainak a munkásságában határozott ideológiai fejlődés mutatkozik, még nem vetette fel a szakterület legfontosabb elvi kérdéseinek tisztázását, és nem vonta le a sztálini nyelvtudományi tanulmányoknak a művészettörténetre vonatkozó tanulságait. Hiányosság az is, hogy a Bizottság még nem lelte meg a helyes mértéket egyrészt a magyar és a külföldi művészettörténetnek a kutatása, másrészt a mult feltárása és az élő művészettel való foglalkozás arányosításában.

HEGEL: ESZTÉTIKA

Irodalomtörténészeink, íróink között egyre sürgetőbben merül fel az a szükséglet, hogy munkájuk elmélyítése céljából behatóbban foglalkozzanak az esztétika kérdéseivel. Ehhez elsősorban a dialektikus materializmus filozófiájának és a marxizmus klasszikusai által kifejtett esztétikai nézeteknek tanulmányozására, alkalmazására van szükség. Ugyanakkor azonban ezen a területen sem vetjük el azokat az eredményeket, melyeket az emberiség marxizmus előtti nagy gondolkodói, különösen materialista és dialektikus gondolkodói elértek. Ellenkezőleg. Kritikailag feldolgozva felhasználjuk mindazokat az értékes megoldásokat, melyeket ezek az esztétika egyes kérdéseinek (különösen egyes speciális részletkérdéseinek) elemzése közben kidolgoztak. A magyar irodalomtörténészek és írók mindaddig nagyrészt azért idegenkedtek a mult esztétikai hagyományainak ilyen felhasználásától, mert magyar nyelven — a Horthy-korszak kultúrpolitikájának megfelelően — mindaddig nem jelentek meg olyan esztétikai művek, melyeket valóban gyümölcsözően lehetett volna erre a célra felhasználni: a felszabadulás előtt megjelent esztétikai munkák vagy újkantiánusok vagy irracionalista jellegűek voltak. A »Filozófiai Írók Tára« most segítséget kíván nyújtani az érdeklődők számára ahhoz, hogy a mult valóban értékes és tartalmas esztétikai munkáit tanulmányozhassák, feldolgozhasssák. Ezért adta ki a dialektikus-idealista Hegel esztétikáját s ezért adta ki Csernisevskij esztétikai munkáinak válogatását is, melyben a nagy orosz forradalmi demokrata — Hegel esztétikájának idealizmusát bírálva — a Marx előtti materializmus legfejlettebb, legmagasabbfokú esztétikai elveit fejt ki.

Ahhoz, hogy a marxista esztétika részleteinek kidolgozásához problémákat, nyersanyagot nyújtson, az összes *rendszeres polgári* esztétikák közül éppen Hegel a legalkalmasabb. (A többi rendszeres polgári esztétika általában késői jobboldali hegeliánus, kantiánus vagy irracionalista jellegű.)

Melyek Hegel esztétikájának azok a vonásai, melyek erre alkalmassá teszik?

Mindenek előtt: Hegel volt az első, s polgári keretek között egyben az utolsó is, aki a dialektikus módszer egyik legfontosabb sajátosságát: a *történetiséget* igyekezett alkalmazni az esztétika minden területére. A Hegel előtt esztétikával foglalkozó nagy polgári gondolkodók egyes részletkérdésekben, konkrét pro-

blémák megoldása közben ugyan ösztönösen a történetiség álláspontjára helyezkedtek (pl. Lessing, Schiller), azonban Vico és Herder pusztán *kísérleteitől* eltekintve, egyik sem állította a történetiséget az esztétika *középpontjába*, mint az esztétika egész felépítésének döntő, alapvető, általános módszertani kérdését. Hegel az esztétika legfőbb kategóriáit, elsősorban a műfaji kategóriákat s az egyes műfajok sajátosságait nem úgy vizsgálta, mint »kész«, pusztán *egymás mellett* létező formákat, hanem igyekezett ezeket keletkezésükben, virágzásukban és hanyatlásukban, mint történelmi kategóriákat megragadni, keletkezésüket, virágzásukat és hanyatlásukat bizonyos *konkrét* korhoz, az »abszolút szellem« fejlődésének meghatározott fokához kötni. S miután Hegel szerint bármely tudati forma kategóriái történelmi kialakulásának vázolója már egyben e tudati formával foglalkozó tudomány rendszere, az esztétikai kategóriák történelmi elemzése számára egyben az esztétika legtudományosabb, egyetlen lehetséges *rendszerét* képezi. Hatalmas jelentőségű problémafelvetés volt ez, de olyan problémafelvetés, melyre az objektív idealista Hegel nem tudott megfelelő választ adni. Miután a történelem igazi rúgóit nem ismeri s a művészetet pusztán az »abszolút szellem« egyik (legalacsonyabbrendű) megnyilvánulási fokának tartja, nemcsak a multra nézve kénytelen számos nehézkes, a valóságos fejlődésnek meg nem felelő konstrukcióval élni, hanem kénytelen a művészet fejlődését a jelenben *lezárni*. »Eddig volt történelem, ezután nincs«: Hegel történetiségének legnagyobb körlátja sehol sem nyilvánul meg olyan erősen, mint éppen esztétikájában. A művészet *történeti* elemzését csak a dialektikus materializmus visszatükrözési elmélete és a történelmi materializmus teszi ténylegesen lehetővé. Hegel érdeme itt is pusztán a kérdésfeltevés, de a történetiség még csak kérdésfeltevés formájában is igen sok érdekes, értékes *egy* megoldásra vezetett.

Már maga az a kiindulópont, hogy Hegel a műalkotások keletkezését valami — szerinte — *objektív* valóságnak (t. i. az »abszolút szellemnek«) fejlődéséből vezeti le, lehetővé teszi számára, hogy a tartalom és forma összefüggésének kérdését sokkal mélyebben és helyesebben ragadja meg a szubjektív idealista Kantnál. Míg Kant a műalkotáshoz pusztán a forma oldaláról közeledett, Hegel lépéseket tesz a tartalom elsődlegességének felismerése felé. Ugyanekkor — erre a jelenségre is alkalmazva a dialektikus módszert — kidolgozza a tartalom és forma kölcsönhatását, dialektikáját. A tartalom és forma kölcsönhatásának elemzésében egy lépést tesz előre a mechanikus materialista esztétákhoz képest is, akik egyáltalában nem ismerték fel a forma visszahatását a tartalomra. Ugyanakkor azonban hozzájuk képest két lépést tesz hátra is, mert míg a materialisták számára a tartalom mindig konkrét természeti vagy történelmi tartalom, semmi több, addig Hegel számára legfeljebb *megnyilvánulási formájában* történelmi tartalom csupán, mert ennek a történelmi tartalomnak belső lényege mindig *elvont szellemi* tartalom. Ezért azután a tartalom elsődlegességének hangsúlyozásában sem tud következetes maradni. Ugyanakkor azonban *egy* elemzéseiben e helyes szempontok egyidejű alkalmazásával bizonyos

mozzanataiban kitűnő, konkrét megoldásokra jut. (Pl. egyes Shakespeare-drámák elemzésénél).

Az, hogy a történelmi tartalom lényegében elsődleges a formához képest, megoldhatóvá, úgyszólván egyszerűvé teszi a művész és műalkotás sokat vitatott viszonyát. Hegel ezért képes arra, hogy a művészi alkotás keletkezését, keletkezési folyamatát, a művészi magatartást a *dekadens* polgári esztétikákkal (és kora romantikus esztétikájával) szemben *racionalisnak*, értelmileg megragadhatónak, tudományosan vizsgálhatónak fogja fel. A zseni számára nem »irracionalis titok«, hanem olyan ember, aki az objektív valóság (a »világ-állapot«) által felvetett problémákat, élettényeket a legtökéletesebben tudja ábrázolni a »szemlélet« síkján, s a valóság anyagának aktív feldolgozásával az ember emberré válását segíti elő. Természetes azonban, hogy Hegel, éppen objektív idealizmusa miatt, a művészi magatartás kérdését sem tudja *megoldani*, hiszen számára a valóság fejlődésének minden foka csak a világszellem fejlődésének egy fokozata s így a művész alkotása nem az objektív (anyagi) világ lényegének bizonyos módon való visszatükrözése, hanem egy szellemi valóság szellemi visszatükrözése. Mégis: a művész művészségének, bár misztikus burookban felvetődő, de lényegében racionalis magyarázata teszi lehetővé Hegel számára, hogy *tudományos igény* nyúljon számtalan olyan problémához, melyeket a későbbi *dekadens* polgári esztétika képtelen volt (és nem is akart) tudományos igényrel még csak felvetni is. (Pl. a zene kérdése.)

Különösen érdekessé teszi Hegel esztétikájának tanulmányozását, hogy Hegel — aki »Saint Simon mellett — korának legeggyetemesebb koponyája volt« (Engels) — vizsgálódásai kiterjednek a művészet *összes*, az ő korában felvetődő problémájára s ezeket igen széles *anyagtudás* alapján dolgozza fel. S így számtalan kisebb, különösebb részletproblémára is (pl. stílus, metafora stb.) igyekszik alkalmazni a dialektika kategóriáit. Ez, bár néha mesterkéltnak tűnő konstrukciókkal jár is, általában e problémák mélyebb és gazdagabb megértését és kifejtését teszi lehetővé számára, mint ez lehetséges volt mindazoknál a polgári esztétikusoknál, akik ezeket a különös kérdéseket az általános kérdésektől elszakítva, függetlenül vizsgálták. A hegeli esztétikának e miatt a tartalmi és módszertani gazdagsága miatt hívja fel rá Engels Konrad Schmidt figyelmét hozzá írott levelében: »Üdülésül az Esztétikát ajánlhatom. Ha egy kissé beledolgozta magát, bámulni fog«.

A most megjelent mű Hegel Esztétikai Előadásainak első kötete. (A második kötet az 1953-as évben fog megjelenni.) E kötet első részében Hegel a művészet legáltalánosabb kérdéseit tárgyalja, az esztétika tárgyának, fogalmának, módszerének problémáival foglalkozik. Itt tisztázza a művészet helyét rendszerén belül, a művészet kapcsolatát az emberi megismerés és cselekvés egyéb területeivel, különösen a tudományos megismeréssel. Itt fejtegeti a műalkotás viszonyát az eszméhez, a természethez és ettől elválaszthatatlanul a művészi szép viszonyát a természeti széphez. Ezután Hegel a műalkotás belső,

immanens sajátosságait vizsgálja. Azt elemzi, hogy egyes konkrét művészi tartalmak hogyan fejeződnek ki a műalkotások belső törvényszerűségeiben, jellegzetességeiben (pl. a tragédia egyes típusainál). A kötet befejező részében azt vizsgálja, hogy a művészet általános sajátosságai hogyan nyilvánultak meg a művészet történelmi fejlődésének első szakaszában, mint *különös* jelenségek: nevezetesen a keleti művészetben s ezen belül különösen az építészetben: Az ú. n. »klasszikus« (antik) és »romantikus« (keresztény és modern) művészetek, műfajok problémáit Hegel a második és harmadik kötetben tárgyalja.

Ahhoz azonban, hogy az olvasó ténylegesen azt tudja kibányászni a hegeli rendszer »misztikus burkából«, ami értékes és felhasználható, szükséges *megelőzőleg* Marx, Engels, Lenin és Sztálin zseniális esztétikai gondolatainak beható, mély tanulmányozása. Csak, hogyha tisztában vagyunk azzal az *ellentét*tel, ami az idealista és materialista dialektika esztétikai alkalmazása között van, csak akkor tudjuk eredményesen összekötni a hegeli esztétika dialektikus eredményeinek felhasználását idealista kiindulópontja és ennek *minden* megnyilvánulási formája ellen folytatott következetes harccal. Enélkül Hegel szövege érthetetlen, feldolgozása pedig terméketlen marad.

A munka elé Lukács György akadémikus írt kiváló előszót. Előszavában elemzi a hegeli esztétika főproblémáit, kifejti ezek belső ellentmondásait s mindig utal e problémák dialektikus materialista megoldására. Hegel esztétikájáról úgy ad teljes kritikai képet, hogy nemcsak immanensen, hanem elődeivel, kortársaival és utódaival való szerves kapcsolatában vizsgálja, mint az idealizmus és materializmus történelmi harcának egy szakaszát, megnyilvánulási formáját. Így az olvasó nemcsak Hegel esztétikájáról nyer képet, hanem megismerkedik azokkal a főkérdésekkel, melyek körül a harc folyt az egész újkori esztétikában a felvilágosodástól kezdve. Különösen érdekes az, ahogy kimutatja: hogyan kaptak megoldást Sztálin zseniális nyelvtudományi munkáiban olyan problémák, melyeket az egész újkori filozófiai és esztétikai fejlődés képtelen volt még csak helyesen felvetni is. (Pl. a természeti szép kérdése.) Így számtalan konkrét kérdésben láthatjuk Sztálin művének hatalmas jelentőségét a marxista esztétika számára.

A fordítás nehéz munkáját Zoltai Dénes igen jól végezte el. A részletes, de nem terjengős, nagy anyagtudás alapján készült jegyzetek is az ő munkái.

Heller Ágnes

PÁRDU CZ MIHÁLY: A SZARMATAKOR EMLÉKEI MAGYARORSZÁGON

I—III

ARCHAEOLOGICA HUNGARICA XXV., XXVIII., XXX

Budapest, I. k. 1941. II. k. 1944./ 1947 III. k. 1950; I. k. = 75 l. + I—XXXII. t. II. k. = 83 l. + I—LVII t., III. k. = 261 l. + I—CXLI t. Az I. és II. k. az Országos Magyar Történeti Múzeum, a III. k. a Magyar Tudományos Akadémia kiadása. Nagy 4°, magyarul és németül

A szarmaták az i. u. I. század folyamán jelentek meg Magyarországon, és egészen a húnok által előidézett nagy gót vándorlásig, sőt még később a húnkorban is fontos szerepet játszottak a Nagy-Alföldön. Annak ellenére azonban, hogy többévszázados történetükre vonatkozólag aránylag számottevő történeti forrásanyaggal rendelkezünk, régészeti hagyatékuk kérdése egészen a legutóbbi időig tisztázatlan maradt. Ez természetesen sokszor megnehezítette, vagy éppen lehetetlenné tette a történeti források helyes értelmezését és kiértékelését is. Így történhetett még — elég ezt az egy példát említenünk a sok közül —, hogy a »Budapest az ókorban« c. munka egyik szerzője tévesnek tartja Ammianusnak a magyarországi szarmaták nehéz fegyverzetű lovasságáról szóló leírását egyebek közt azért, mivel szerinte a szarmata leletanyagból teljességgel hiányzik a hosszú, nehéz kard. Ma már azonban tudjuk, hogy éppen az Ammianus korabeli szarmata leletekben nagy számban fordulnak elő a hosszú, nehéz kardok. Ha ma a magyarországi szarmaták leletanyagának kérdésében világosabban látunk, azt elsősorban Párducz két évtizedes munkásságának köszönhetjük, amelynek eredményeképpen ez a fontos forrásanyag felhasználhatóvá vált számunkra.

Előttünk fekvő munkájában Párducz a magyarországi szarmata *síreletek* anyagát és a *szórványleleteket* gyűjti össze és teszi közzé. Az egyes kötetek tartalma bizonyos időrendi tagolást juttat kifejezésre. Párducz ugyanis elsőnek mutatta ki, hogy a magyarországi szarmaták régészeti hagyatékát három, egymástól világosan elkülönülő korszakba lehet sorolni. Ennek megfelelően munkájának I. kötete tartalmazza az első, a II. kötet a második, a III. kötet pedig a harmadik korszak szarmata leletanyagát. Ha közelebbről megvizsgáljuk az egyes kötetek tartalmát, a leletanyag közlésének és kiértékelésének módszerét, akkor első pillantásra szembeötlik, hogy az első két kötet a leletanyag kiértékelésében alkalmazott módszer tekintetében bizonyos egységet alkot a harmadik kötettel szemben. Éppen ezért célszerű ismertetésünkben az első két kötetet együtt tárgyalnunk.

Az első kötetben Párducz a kutatás mai állásának ismertetése után 47 leletet ír le, majd a gondos leletismertetés után az anyag kiértékelését nyújtja. Hasonló a második kötet beosztása is, ebben azonban 37 lelet kerül ismertetésre.

A kötetek anyaga bizonyos mértékben egymásba folyik, amennyiben az első kötet olyan leleteket is tartalmaz, amelyek elérik az i. u. III. századot, s viszont a második kötetben találunk olyan temetőt, amelynek kezdete az i. u. I. század végére nyúlik vissza. Egészben véve azonban a két kötet két egymás után következő korszak leletanyagát mutatja be.

A kiértékelésnél Párducz mindkét kötetben azonos módszert követ. A lelettárgyakat tipológiailag veszi vizsgálat alá, s ilyen módon igyekszik tipológiai kapcsolatuk alapján korukat és etnikai hovatartozásukat megállapítani. A leletanyagban tipológiai szempontból négy összetevőt tud kimutatni: 1. *provinciális eredetű római készítmények*, 2. *dák fémművességi és kerámikai termékek*, 3. *kelta hatású leletanyag*, 4. *a szarmaták sajátos hagyatéka*. Az első kötetben tárgyalta leletanyagot Párducz az egyes lelettárgyak tipológiai kapcsolata, továbbá az éremletek alapján i. e. 50 és i. u. 200 közé helyezi. A második kötetben ez az időrendi beosztása annyiban módosul, hogy a két kötetben közölt leletanyagot most már három csoportra osztja. Az első csoportot ezuttal i. e. 50 és i. u. 50 közé teszi, a második csoport legkorábbi tagjai, mint pl. a felsőpusztaszeri temető i. u. 50–150, legkésőbbi tagjai pedig, mint a szentes-kistőkei temető i. u. 100–240 közé esnek, végül a harmadik csoportba sorolt legkorábbi leletek kora az i. u. II. század első fele, a csoportot lezáró csongrád-határúti temető viszont véleménye szerint i. u. 200–280 közé helyezhető. A leletanyag tipológiai vizsgálata és időrendi helyzetének megállapítása Párducz számára bizonyos történeti és etnikai következtetések levonását teszi lehetővé. Az első kötetben a leletanyag tipológiai vizsgálatából azt az eredményt szűri le, hogy »a szarmatakor I. szakaszának kultúrája többretegű. Az alaprétet minden bizonnyal az ősi kelta és a vele egyidős dák hatás adja, amelyeket a terület ethnikuma szempontjából akként értékelhetünk, hogy ezen a területen a két fajta nép egymással keveredve élt a mondott időben. Anélkül, hogy a lakosság összetétele megváltoznék, a kelta összetevőt a fejlődés természetes folyamányaként a provinciális római váltja fel. Erre az alaprétgre települ azután a keletről betört új uralkodó népelem, a szarmata-jazig.« A jazigok bevándorlását Párducz a jakabszállási és a felsőpusztaszeri leletek alapján i. u. 50 tájára helyezi. A második kötetben Párducz azt az érdekes megfigyelést teszi, hogy a tárgyalta két legfontosabb temető, a szentes-kistőkei és a csongrád-határúti időben ugyan részben párhuzamosak egymással, de anyaguk jellegzetes része elűtő. Ebben a jelenségben, hogy két, részben egykorú temető anyaga ilyen élesen elűt egymástól, hajlandó etnikai különbséget látni, s abból, hogy a szentes-kistőkei temető anyagában erős dák jellegű réteg állapítható meg, arra következtet, hogy az a dák őslakosság, amelyre a szarmaták rátelepedtek, még az i. u. III. század közepén sem veszítette el etnikai jellegét.

Párducz első két kötetének eredményei igen jelentősek. A leletanyag fáradságos összegyűjtésén, gondos leírásán és korának meghatározásán kívül főleg két eredményt kell kiemelnünk. A leletanyag tipológiai vizsgálata meg-

mutatta, hogy az i. u. I—II. századi nagyalföldi leletekben van egy olyan tárgycsoport: üveg-, paszta-, karnéol- és kalcedongyöngyök, felvarrható ruhadíszek, nyakláncrészek, függők és különböző csattípusok —, amelynek megfelelőit keleten, a Pontuszvidéken találhatjuk meg. Ebből a tényből Párducz joggal következtet arra, hogy *e tárgytipusok megjelenése itten a jazigok bevándorlásával van kapcsolatban*. A másik fontos eredmény az, hogy a leletanyagból sikerült kiválasztani egy erős dák jellegű réteget. Ennek alapján azzal a lehetőséggel kell számolnunk, hogy *a jazigok betelepédése előtt a Nagy-Alföldön dák lakosság élt, s hogy ez a dák etnikum egészen a III. századig jelentős etnikai tényező volt a jazigok által lakott területen*.

Ha így teljes mértékben el is ismerjük a »Szarmatakor emlékei Magyarországon« I—II. kötetének tudományos jelentőségét a Nagy-Alföld rómaikori története szempontjából, rá kell mutatnunk azonban arra is, hogy a Párducz által alkalmazott kiértékelési módszernek megvannak a maga nagyon is szembe-tűnő korlátai. Kétségtelen, hogy a leletanyag egyes típusainak vizsgálata nagyon fontos, elengedhetetlen feladat a régészeti leletek kiértékelésénél, s az is vitathatatlan, hogy értékes eredményeket lehet elérni alkalmazásával. Azonban tisztában kell lennünk azzal, hogy e módszer lehetőségei erősen korlátozottak. Vizsgáljuk csak meg közelebbről ezt a kérdést Párducz munkájának első két kötetével kapcsolatban. Az egyes tárgytipusok párhuzamainak felkutatásával jó támpontokat lehet nyerni az egyes lelettárgyak, s ezek alapján egész lelet-együttesek, temetők korára vonatkozólag. Ezenkívül az egyes tárgytipusok és a párhuzamaik közötti kapcsolatok alapján lehetőség nyílik etnikai vonatkozású következtetésekre is. Ugyanakkor azonban az ilyen vizsgálat, amely csupán az egyes tárgytipusok korának és etnikai vonatkozásainak meghatározására szorítkozik, nem ad választ egész sor nagyfontosságú kérdésre. Így a szarmatakor leletanyagával kapcsolatban tisztázatlan marad elsősorban az egyes leletcsoportok, leletek etnikai hovatartozása. Azt megtudjuk, hogy a leletanyagban van dák, kelta stb. jellegű réteg, de nem kapunk választ arra a kérdésre, hogy melyik lelet vagy leletcsoport a dákok vagy a kelták vagy a jazigok hagyatéka. Pedig e kérdés megoldásának történeti szempontból döntő fontossága van. Elég csak arra a tényre utalnunk, hogy az V. században, a hunkorban a Nagy-Alföldön keresztül utazó bizánci követség egyik tagja, Priskos két olyan szót jegyez fel, amelyek sem szarmata, sem hun eredetű nyelvi elemek nem lehetnek, hanem nyilvánvalóan az itteni dák vagy kelta őslakosság nyelvéből származnak. Lehet tehát esetleg arra gondolni, hogy egyes dák csoportok nemcsak a III. századot, de még a hunkort is megérték itten. Azonban, ha csak egyes tárgytipusok tipológiai vizsgálatára szorítkozunk, akkor megbízható módon nem tudjuk az egyes leleteket, leletcsoportokat etnikailag meghatározni. Ez csak akkor lehetséges, ha összefüggő leletcsoportokat tudunk világosan körülhatárolni, s részben összes jellegzetességeik, részben pedig más alapos indokok, így történeti adatok alapján tudjuk ezeket egy bizonyos etnikumhoz kapcsolni. Párducz első

két kötetében azonban hiányzik a szarmata leletcsoportoknak ilyen kidolgozása és a történeti adatokkal való pontos összevetése. Egy-egy vagy még akár több, leletcsoportjából kiszakított tárgytípust azonban sohasem tekinthetünk teljesen megbízható etnikai meghatározó jegyek.

A leletanyag e tipológiai szemléletének tulajdonítható az is, hogy az első két kötetben sem világos korszakbeosztást, sem pedig részletes történeti értékelést nem kapunk. Párducz igen gondosan és meggyőzően határozza meg az egyes tárgytípusok használatának, s ennek alapján egyes leletegyütteseknek, sőt temetőknak a korát. Azonban ezekből a részleteredményekből nem adódik világos összkép, nem bontakoznak ki történetileg is indokolt korszakhatárok. Így természetes, hogy a leletanyagban megfigyelhető változásokra sem kapunk kielégítő történeti magyarázatot. Pedig mindennek döntő jelentősége volna a leletanyag történeti felhasználása szempontjából, mert egyébként a részleteredmények sem hatnak meggyőzően. Joggal tekinthetjük pl. bizonyítatlannak a dák őslakosság továbbélését mindaddig, amíg nem sikerül a szarmatakori leletanyagból egy dák leletcsoportot meghatározni. Ugyancsak joggal vonhatnánk kétségbe annak a feltevésnek a helyességét, hogy az aránylag kisszámú pontuszi eredetű tárgytípus megjelenése az i. u. I. században a Nagy-Alföldön a jazigok bevándorlásával áll kapcsolatban, ha nem rendelkeznének erre vonatkozóan az írásos források kétségbekonlatlan tanúbizonyságával.

Természetesen tévedés volna azt hinni, hogy Párducz első két kötetének ezek a hiányosságai egyéni hibaforrásból származnak. Ugyanezeket a hiányosságokat megtaláljuk a háborúelőtti magyar régészeti irodalom csaknem minden termékében. Itt tehát részben általános jellegű hibaforrással állunk szemben. Régészeink nagy többsége még nem is olyan régen büszke volt arra, hogy »ásató« régész, s azt hitte, hogy a leletek leírásával és tipológiai vizsgálatával eleget tett a régészet feladatának. A történeti adatok felhasználását tiszteletreméltó kivételektől eltekintve általában kívülesőnek tekintették a régészet feladatkörén. Elfeledkeztek arról, hogy amikor hun, avar, szkita stb. leletekről beszélnek, már is a történeti forrásadatokra támaszkodnak, csak ahelyett, hogy a régészeti leletek szempontjából teljes mértékben kiértékelnék azokat, megelégszenek elnagyolt, pontatlan felhasználásukkal. Ma már azonban világos, hogy a történeti adatok felhasználása létkérdés a régészet számára, s az is kétségtelen, hogy a tipológia módszerét — bár továbbra is teljes mértékben alkalmazzuk — más, bonyolultabb és fejlettebb értékelési módszerekkel kell kiegészítenünk.

Rá kell mutatnunk azonban arra, hogy a »A szarmatakor emlékei Magyarországon« első két kötetének hiányosságai nemcsak ebből az általános jellegű hibaforrásból származnak. Igen nagy szerepet játszik ebben részben a hazai, részben pedig a párhuzamul felhasznált régészeti anyag elégtelensége is. Ami a hazai leletanyagot illeti, Párducz csak régebbi, a mai tudományos követelményeknek távolról sem megfelelő ásatások anyagát és a szórványleleteket használhatta fel munkájában. Ez az anyag azonban több szempontból is csak igen korlátozott

lehetőségeket nyújt a részletekbe menő történeti kiértékelés számára. Olyan temetőkből, amelyekről temetőtérkép nem áll rendelkezésre, amelyeknél az eltemetettek kor és nem szerinti meghatározását nem végezték el, sőt sokszor a leletanyag temetkezések szerinti szétválasztása sem megbízható és még elemi ásatási megfigyelések is hiányzanak — ilyen temetőkből valóban nem is lehet kielégítően megrajzolni a szarmata társadalom képét és történetét. Ugyanez vonatkozik jórészt arra a régészeti anyagra is, amelyet Párducz párhuzamul használ fel. Ebben a tekintetben további nehézséget jelentett az, hogy a szarmaták sajátos leletanyagának meghatározásához szükséges anyag felkutatására nem használhatta az eredeti orosz és szovjet régészeti kiadványokat.

Ha így Párducz első két kötetének hiányosságai a magyar régészet akkori fejlődési fokán szinte természetesen is tűnnek, mégis hangsúlyoznunk kell, hogy a leletanyagból adódó történeti problémák egész sorát már akkor is vázolni lehetett volna. Kétségtelen ugyan, hogy a jazigok bevándorlásának kérdését régészeti szempontból majd csak akkor tekinthetjük megoldottnak, ha nemcsak egyes tárgytipusoknak tudjuk a Pontuszvidéken a párhuzamait kimutatni, hanem az egész korai szarmata leletcsoportnak megtaláljuk a megfelelőjét a jazigok által korábban lakott területen. A szarmatakor legkorábbi leletcsoportjainak általános jellege, a szarmatakor első és második, valamint második és harmadik szakasza közötti időhatár kérdése s a leletanyagban megfigyelhető jelentékeny változások azonban részesülhetnek volna közelebbi megvilágításban. Különösen fontos ezek közül a szarmatakor második szakasza elhatárolásának kérdése, mivel lényegében véve ettől függ a szarmatakor egész korszakbeosztása. Nemkevésbé lényeges kérdés az, hogy miként magyarázzuk a szarmatakor közepe táján az i. u. II. században feltűnő új pontuszvidéki eredetű leletanyagot.

Ha e kérdéseket közelebről megvizsgáljuk és összegezzük Párducznak az egyes tárgytipusok tipológiai vizsgálatára és időrendi helyzetére vonatkozó eredményeit, akkor azonnal szembeötlik, hogy a szarmatakor leletanyagának abban az összetevőjében, amelyet Párducz pontuszvidéki eredetűnek tart, i. u. 200 körül feltűnő változás következik be. Az ekkor felbukkanó új leletanyag a megelőző másfél évszázad tulajdonképpeni szarmatának tartott leletanyagával csak egész vékony szálon függ össze. Összekötő kapocsként úgyszólván csak a különböző alakú kalcedongyöngyök, az apró üveg- és pasztagyöngyök és az apró nemesfémkészítmények jöhetnek számításba, ezek azonban erősen háttérbe szorulnak a leletanyag új alkotó elemei mögött, amelyeknek itt Magyarországon semmi előzményét nem találjuk. Ennek a jelenségnek két szempontból is nagy jelentősége van. Egyrészt kétségtelen, hogy a jellegzetes új leletanyag feltűnése igen alkalmasnak látszik a szarmatakor első és második szakaszának elhatárolására, másrészt pedig e korszakhatárt jelentő változás mögött fontos történeti eseménynek kell állnia. Joggal felvethető lenne például az a kérdés, hogy az i. u. I. század közepén feltűnő pontuszvidéki eredetű leletanyaghoz

hasonlóan nem egy új néptörzs bevándorlását jelenti-e ezeknek az új tárgy-típusoknak a megjelenése.

Hogy e kérdésben világosabban lássunk, vizsgáljuk meg ezeknek az új tárgy-típusoknak az eredetét. Itt most elsősorban a következő tárgy-típusokkal kell foglalkoznunk: a kuboaktaederalakú gyöngyökkel, amelyek a régibb tojásalakú, gömbölyű vagy csonkakúpformájú kalcedongyöngyöket, az apró gömbölyű vagy lapos kerek különféle színű üveg- és pasztagyöngyöket, a koráll-gyöngyöket és a többi ritkább gyöngytípust háttérbe szorítva uralkodó gyöngy-típussá válnak, — a kisméretű, kerek vagy szögletes fejű csatokkal, — a gyűrűs vagy korongos markolatvégű kardokkal és végül az aláhajlítottlábú fibulával. Ezek közül a kardokról és aláhajlítottlábú fibuláról, továbbá egy csattípusról Párducznak sikerült a pontuszi eredetet világosan bebizonyítani. A többi esettel behatóbban kell foglalkoznunk. Párducz ezekkel kapcsolatban is pontuszi eredetre gondol, mert Magyarországon e tárgy-típusoknak semmi előzménye nem található, párhuzamukat azonban nem tudja kimutatni.

Vegyük sorra ezeket az eseteket. Ami a *kuboaktaeder alakú gyöngyök* eredetét illeti, a féldrágakőből készült gyöngyöket általánosságban Észak-Indiából szokták származtatni. Ennek a feltevésnek a nyersanyagelőforduláson kívül komoly alapot ad az a körülmény, hogy a hellenisztikus korban Kelet-Európa, Elő-Ázsia és Észak-India között kisebb-nagyobb megszakításokkal élénk kereskedelmi kapcsolatok állottak fenn. Ez a kereskedelem főleg két útvonalon került lebonyolításra. Az egyik Észak-Indiából Iránon keresztül vezetett Transzkaukáziába, majd onnan a Kaukázuson keresztül Déloroszországba. Ennek az útvonalnak a meglétét fényesen bizonyítja a Transzkaukáziában fekvő híres Bori-i temető, amelynek anyagában római, párthus és indoszkita pénzeket találtak. A másik útvonal Észak-Indiából a Syr-darjához vezetett, s ezen a folyón haladt az Aral-tóig, majd onnan szárazföldi úton tovább a Volga vidékére. A gyöngykereskedelem egy része nyilvánvalóan már az i. e. I. század óta a Syr-darján kerülhetett lebonyolításra, mert ekkor tűnik fel e folyó Iaxartes neve. Ez a név a kínai és türk fordítások szerint »Gyöngy-folyó«-t jelent (iráni *Yašārt*), s kézenfekvő arra gondolni, hogy az elnevezés alapja az volt, hogy a szomszédos iráni törzsek a gyöngyöket e folyó vidékéről kapták. Hasonló jellegű elnevezés ma Kelet-Turkesztánban a Qara-qaš-darya (»Fekete-jadeit-folyó«), amelynek az alapja szintén az, hogy a fekete jadeit e folyó vidékéről került forgalomba. Hogy a kuboaktaeder alakú gyöngyök ezen az északkeleti úton jutottak el Kelet-Európába, azt valószínűvé teszi az a körülmény, hogy legkorábban a Volga-vidéki szarmata-alán leletekben fordulnak elő. A magyarországi kuboaktaeder alakú gyöngyök keleti eredetét bizonyítja már most közvetlenül az is, hogy ez a gyöngytípus igen jól ismert a černjachovi, valamint az olbiai leletekben. Kétségtelen tehát, hogy Magyarországra a Pontuszvidék közvetítésével jutott el ez a gyöngytípus.

Igen jól megfogható a különböző *csattípusok* keleti, ill. közelebbről pontusz-

vidéki származása is. Már Párducz is utalt arra, hogy egy jellegzetes csattípusnak — amelynél a túske keresztalakúra van kiképezve — pontos megfelelőjét találjuk egy kercsi leletben. Ilyen keresztalakú tuskéjú csat távolabb keletebbre Permiában Trandy mellett is került elő. Egy másik eléggé gyakori csattípust képviselnek a kerek, néha kissé ovális alakú, szíjjszorító lemez nélküli nagy csatok. Ezeknek párhuzamait Kelet-Európában szintén megtaláljuk, pl. az Atamanovy Kosti-i leletekben. Ismerünk a III. századi magyarországi leletekből ugyancsak szíjjszorító lemez nélküli, de téglalapalakú csatokat is. Hasonló csatokat találunk olbiai leletekben. Az utóbbi két típus előfordul rövid szíjjszorító lemezzel ellátott alakban is, de szintén nagy kivitelben. A félköríves típusra többek közt Olbiából, a szögletesre pedig a Volga melletti Miškina Pristan-i kurgánokból idézhetünk példát. Az új csattípusok közül legjellemzőbbnek a kis, félköríves vagy szögletes, hosszú szíjjszorító lemezzel ellátott csatokat tekinthetjük. Ezeknek megfelelő darabok Kelet-Európában szintén kerültek elő az Atamanovy-Kosti-i temetőből. Még egy egészen különleges csattípusról kell említést tennünk. Ennél a csattestnek belül a túske két oldalán két félköríves nyúlványa van. Ilyen csatot ismerünk az ernőházai, csongrádi és orgoványi szarmata leletekből, de nyilván ehhez a típushoz tartozik a monori lelet kissé eltérő kivitelű kalcedon csatja is. Ennek a típusnak a pontos megfelelőjét is megtaláljuk az ogyesszai múzeum egy Olbiából vagy Kercsből származó csatjában, továbbá a »Styepan Razin« kolhoz (voronyezsi korm.) mellett nemrégiben előkerült szarmata leletek között.

Nem lehet tehát kétséges, hogy a kuboocktaeder alakú gyöngyök, továbbá az összes csattípusok a gyűrűs és korongos markolatvégű kardokkal és az aláhajlítottlábú fibulával együtt új, pontuszi eredetű elemeket jelentenek a magyarországi szarmatakori leletanyagban. Mivel egész sor új, pontuszvidéki tárgytípussal állunk szemben, önként felvetődik az a kérdés, hogy nem áll-e ezeknek a megjelenése egy új iráni néptörzs bevándorlásával kapcsolatban. E feltevés azonban — ha közelebbről megvizsgáljuk — több szempontból is valószínűtlennek bizonyul. Elsősorban rá kell mutatnunk arra, hogy ezeknek az új tárgytípusoknak a keleteurópai párhuzamai nem egy zárt leletesoportból, hanem a legkülönbözőbb vidékekről, sőt jórészen a pontuszvidéki görög városokból származnak. A legtöbb tárgytípusnak megtaláljuk a megfelelőjét pl. Olbiában. Ez a körülmény arra mutat, hogy itt elsősorban a pontuszvidéki görög városokban készült vagy legalább is azokon keresztülmenő és a kereskedelem útján messze vidékekre eljutó cikkekről van szó. Másrészt azokat a magyarországi leleteket, amelyekben ezek az új tárgytípusok feltűnnek, a korábbi leletekkel egyebek közt a kalcedongyöngyök és a kerámikai anyag szorosan összekapcsolja. Így csak arra gondolhatunk, hogy a nagyszámú új pontuszi eredetű tárgytípus megjelenésében a Pontusz-vidékkel hirtelen megélnéknült, rendkívül élénk kereskedelmi kapcsolatok tükröződnek.

A kérdés már most csak az, hogy milyen időhatárok közé helyezhetők a

magyarországi szarmatakori leletanyagnak ezek az új pontuszvidéki kapcsolatai. Ez igen fontos probléma, mert ez az új pontuszi eredetű leletanyag a legalkalmasabb a szarmatakor második szakaszának elhatárolására, amennyiben ez határozza meg leginkább a leletek egész jellegét. Ha figyelembe vesszük az egyes tárgytipusok korára vonatkozó támpontokat és e részletadatokat egységes képpen összesítjük, akkor az ezeket az új tárgytipusokat tartalmazó leleteket nagyjából i. u. 200 és i. u. 280/300 közé helyezhetjük. Ha számításba vesszük, hogy az egyes darabok egy-két évtizedig használatban lehettek, mielőtt a temetkezésekben földbe kerültek, akkor a Pontuszvidékkel fennálló élénk kereskedelmi kapcsolatokat hozzávetőleg i. u. 180 és 260 közé helyezhetjük.

Ilyenmódon aránylag éles korszakhatárokat nyerhetünk a szarmatakor II. szakaszára vonatkozólag, s csak arra a kérdésre kell még feleletet adnunk, hogy milyen történeti események alakították ki ezeket. Ezzel kapcsolatban röviden a következőket mondhatjuk. A Nagy-Alföldre betelepült szarmata-jazigokat a dákok hatalmas megerősödése, majd Dáciának római provinciává való átalakulása hamarosan elvágta rokon törzseiktől, a roxolánoktól és ezzel együtt a steppei törzsek számára ebben a korban életfontosságú pontuszi kereskedelemről. Az i. u. II. század folyamán tehát a jazigok állandóan nyugtalankodtak és igyekeztek helyreállítani kapcsolatukat a roxolánokkal és azokon keresztül a pontuszvidéki görög városokkal. Ez hosszú küzdelem és sok sikertelen kísérlet után sikerült is nekik Marcus Aurelius alatt, aki megengedte, hogy Dácián keresztül a roxolánokkal közlekedhessenek. Ez az időpont pontosan egybeesik a magyarországi régészeti leletekben feltűnő új pontuszi eredetű leletanyag megjelenésével.

Ami a szarmatakor II. szakaszának befejező időhatárát illeti, ez szintén nagyfontosságú történeti eseményekkel áll összefüggésben. A pontuszvidéki kereskedelemben ebben a korban a Dnyeper-vidéken a főszerepet Olbia és Tyras játszotta. Főntebb már rámutattunk arra, hogy az ebbe a korba tartozó magyarországi szarmata leletanyag számos pontuszi eredetű darabjához éppen olbiai leletekben találjuk meg a legközelebbi analógiákat. Ez amellet szól, hogy a jazigok pontuszi kereskedelmi kapcsolatainak egyik legfontosabb támpontja Olbia volt. A pontuszi kereskedelemre azonban a gót mozgalom súlyos csapást jelentett, s mikor i. u. 260 körül Olbia és Tyras a gótok kezébe került, a jazigok pontuszi kereskedelmi kapcsolatainak is minden bizonnyal végeszakadt. Így tehát a szarmatakor II. szakaszának lezáródását történetileg is kielégítően meg tudjuk magyarázni.

Ez a néhány megjegyzés a szarmatakor II. szakaszának időbeli elhatárolásával és történeti értékelésével kapcsolatban bizonyos mértékben például szolgálhat arra, hogy milyen lehetőségeket nyújt a Párducz I–II. kötetében közölt leletanyag minden hiányossága ellenére is az egyes tárgytipusok vizsgálatánál fejlettebb módszerek alkalmazása és a történeti adatok felhasználása esetén a kutatás számára. Szándékosan hallgattunk eddig arról a kérdésről,

hogy mennyiben sikerült Párducznak az összegyűjtött leletanyag és a történeti források alapján a szarmata társadalom gazdasági alapját meghatározni és magának a szarmata társadalomnak a képét megrajzolni. Ez az alapvető probléma Párducz első két kötetében fel sem merül, de hozzátehetjük, hogy fel sem is merülhetett, mert régészeti kutatásunk abban az időben, amikor ez a munka is íródott, még egyáltalán nem ismerte fel, hogy éppen ezeknek a kérdéseknek a megoldását kell legfontosabb feladatának tekintenie. Annál nagyobb érdeklődéssel vehetjük kezünkbe »A szarmatakor emlékei Magyarországon« III. kötetét, amelynek ha nem is anyaggyűjtése, de mindenesetre kiértékelhető fejezete már a háború után készült.

Párducz III. kötetének áttanulmányozásánál azonnal szembeötlik, hogy az ebben ismertetett leletek száma messze túlhaladja az első két kötetben közölt leletekét. Míg az első két kötet összesen 84 lelet leírását tartalmazza, addig a harmadik kötetben a szórványleleteket is beleszámítva 545 tételt találunk. Természetesen ez az arány a szórványleletek nagy száma miatt valószínűleg túlzott, de ha pusztán a temetőkre és sírleletekre korlátozzuk is számításunkat, akkor is feltűnő a leletek számának hirtelen megnövekedése a szarmatakorban ebben a szakaszában. Ennek a jelenségnek kétféle magyarázata lehetséges. Az egyik magyarázat, amelyet felvethetünk, az, hogy a III. kötetben összegyűjtött leletanyag kora sokkal nagyobb időközt foglal magában, mint az I—II. kötetben közölt leletek. Ez kétségtelenül így is van, azonban a későszarmatakor leletek mennyisége még akkor is feltűnően nagy az első két korszak leletanyagához viszonyítva, ha koruk két évszázadot ölel át. Így csak arra gondolhatunk, hogy a késői szarmatakorban a Nagy-Alföld lakossága új etnikai elemek megjelenése következtében jelentékeny mértékben megsaporodott.

Párducz a III. kötetben is úgy jár el, hogy először ismerteti az összegyűjtött leleteket, s csak ezután nyújtja a leletanyag kiértékelését. Ezzel a szerkezeti felépítésben mutatkozó külsőleges egyezéssel szemben azonban jelentékeny különbségek választják el a III. kötetet az I—II. kötettől a leletanyag kiértékelésében alkalmazott módszer tekintetében. Míg az I—II. kötetben csak a lelettárgyak típusok szerinti feldolgozását kaptuk, addig a III. kötetben Párducz egymástól világosan elkülönülő leletcsoportokat dolgozott ki, s ez lehetővé tette számára az I—II. kötetre jellemző hiányosságok egész sorának kiküszöbölését. A Párducz által meghatározott későszarmatakor leletcsoportok a következők.

1. *Bajmok-mórahalmi csoport.* Erre a csoportra jellemző a lapos, halom nélküli sírokba történő temetkezés. A sírok irányítása Ny-K vagy K-Ny. Aránylag gyakran fordulnak elő ülőhelyzetben való temetkezések. A csoport leletanyagára jellemző a szabadkézzel készített durva, kissé öblös, kihajló peremű edények gyakori előfordulása. Ezek mellett vannak azonban szürke, jól iszapolt agyagból készült edénytípusok is. Igen érdekes, hogy e csoport leletanyagában mind korai, mind pedig későszarmatakor gyöngytípusok egyaránt előfordulnak. Feltűnő, hogy a temetkezések fegyverzeti tárgyakban igen szegényesek. Ami a

bajmok-mórahalmi csoport korát illeti, Párducz úgy gondolja, hogy az ide tartozó temetőkhöz két réteg különböztethető meg: egy korábbi, amelybe az üllőhelyzetben történt temetkezések és egy későbbi, amelybe a Ny-K irányítású nyújtott temetkezések tartoznak. A csoport utóbbi rétege volna tulajdonképpen későszarmatakorinak tekinthető, amennyiben a Ny-K irányítású temetkezések hozzávetőleg i. u. 350 és 450 közé helyezhetők. A bajmok-mórahalmi leletcsoport etnikai meghatározása tekintetében Párducz nem jut egészen határozott eredményre. Az üllőhelyzetű temetkezéseket legszívesebben a szarmatákat megelőző őslakoságnak tulajdonítaná, amely egészen a IV. század közepéig fennmaradt volna a Szeged—Baja vonaltól délre eső területen. A Ny-K irányítású temetkezéseknél Párducz két lehetőség között ingadozik. Rámutat egyrészt arra, hogy e temetkezések és a későbbi, gepidának tartott temetők között bizonyos kapcsolatok mutathatók ki. Így elsősorban a gepida temetkezésekben is a Ny-K irányítás az uralkodó, de emellett leletanyagukban is találhatók a bajmok-mórahalmi csoporttal rokon vonások. Másrészt hangsúlyozza azt is, hogy a Ny-K irányítású temetkezés megtalálható a Volga vidékének korai szarmata leletcsoportjaiban is, és így azzal a lehetőséggel is számolnunk kell, hogy a bajmok-mórahalmi leletcsoport egy szarmata törzs hagyatéka.

2. *Kiszombor-ernőházai csoport.* Ebbe a csoportba szintén lapos, halom nélküli sírok tartoznak, a temetkezések irányítása azonban általában D-É. Eltérés mutatkozik az előző csoporttól részben abban is, hogy az ide tartozó temetők egy részében a temetkezések S vagy U alakú vaskapcsokkal összefogott koporsókban történtek. Az ebbe a csoportba tartozó temetkezések is igen gazdagok gyöngyökben, amelyek legnagyobb részét későszarmatakorai gyöngy-típusokhoz tartoznak. Ami a kerámikát illeti, túlsúlyban vannak a szürke, jól iszapolt agyagból készült edények. Fegyvermellékletek ebben a csoportban is ritkán fordulnak elő a temetkezésekben. A kiszombor-ernőházai csoportot Párducz hozzávetőleg i. u. 270 és 350 közé helyezi, és ami etnikai hovatarozását illeti, valószínűnek tartja, hogy a korábban betelepedett szarmata-jazigok hagyatéka. Ez a leletcsoport volna tehát szerinte a közvetlen folytatása a szarmatakor I. és II. szakaszába tartozó szarmata régészeti anyagnak. A koporsós temetkezés szokását azonban Párducz ebben a leletcsoportban idegen hatásnak tulajdonítja. Úgy gondolja, hogy ezt a szokást a magyarországi szarmaták a később ismertetésre kerülő halmos temetők népétől vették át.

3. *Tápé-malajdoki csoport.* A kiszombor-ernőházai csoporthoz hasonlóan ez is lapos, halom nélküli sírokból álló temetőket foglal magában, amelyek egy részében szintén megtalálható az S vagy U alakú vaskapcsokkal összefogott koporsókban való temetkezés szokása. A temetkezések uralkodó irányítása ebben a csoportban is D-É. A leletanyag részben hasonló a kiszombor-ernőházai csoportéhoz, de új gyöngytipusok, új fibulaformák és új kerámikai típusok figyelhetők meg benne. A leletanyag és a temetkezési mód szempontjából

fontos új elemnek tekinthető azonban az, hogy a tápé-malajdoki csoportba tartozó temetőkből a halottak mellé fegyvereket is tettek a sírokba. A tápé-malajdoki leletcsoportot Párducz i. u. 350 és 430 (a mellékelt térképen 450) közé teszi. Megkísérli etnikai hovatartozásának tisztázását is, teljesen világos és határozott eredményre azonban nem sikerült jutnia. Az új tárgytipusok és az új temetkezési szokás (fegyvermelléletek) jelentkezéséből arra következtet, hogy a tápé-malajdoki csoportban egy új néphullámmal állunk szemben. Hogy azonban ezt az új néphullámot melyik történeti forrásokból is ismert néppel azonosíthatjuk, arra vonatkozólag nem ad határozott választ. Úgy látszik, hogy leginkább még az alánokat tartja számításba vehetőeknek, de ugyanakkor erősen hangsúlyozza azokat a kapcsolatokat is, amelyek a tápé-malajdoki emlékcsoport és a gepida leletek között megfigyelhetők. Ebben a vonatkozásban nem egészen világos, hogy a tápé-malajdoki leletcsoportot a gepidákkal közvetlenül kapcsolatba hozhatónak tartja-e vagy pedig inkább csak élénk érintkezésre gondol e csoport etnikuma és a gepidák között. Abból a körülményből, hogy a gepidának tartott temetők kezdetét a hun birodalom bukásának időpontja helyett a hunkor elejére szeretné levinni, arra következtethetünk, hogy inkább az utóbbi lehetőséget tartja valószínűnek.

A tápé-malajdoki leletcsoport történeti kiértékelése tehát még igen súlyos problémákat rejt magában. A zavart csak fokozza Párducznak az a feltevése, hogy e csoport új néphullámmal áll kapcsolatban. Ebben az esetben ugyanis önmagától vetődik fel az a kérdés, hogy hová lettek hirtelenül a szarmata-jazigok, akikkel Párducz a kiszombor-ernőházai leletcsoportot hozta kapcsolatba. Hogy itt bizonyos nehézség áll fenn, azt maga Párducz is érezhette, s azzal a feltevéssel akart ezen segíteni, hogy a tápé-malajdoki leletcsoport korába helyezhető szórványleletek nem e csoport etnikumától, hanem a korábban is itt élt régi szarmata-jazig lakosságtól származnak. Ez a feltevés azonban, hogy egy évszázadot átfogó korszakból egy új etnikumnak egész sor temetője, a régi lakosságnak viszont történetesen éppen csak szórványlelete kerüljön napvilágra, kétségtelenül túlértékeli a véletlen szerepét a régészetben.

4. *A halmos temetők csoportja.* Ez a csoport többnyire alacsony halom-sírokból álló temetőket foglal magában, amelyek általában gazdag leletanyagot szolgáltatottak. Változatos és gazdag gyöngyanyag, jól iszapolt agyagból készült és jól égetett, piros vagy szürke színű szép edények, aránylag nagyszámú, főleg ezüstből készült fibula és elég gazdag fegyvermelléletek jellemzik ezeket a temetőket. A fegyveranyagból kiemelkednek a hosszú, pallósszerű kardok. A halmos temetőket Párducz két, időben és területileg elkülönülő csoportra osztja. Az egyik az északi halmos temetők csoportja, amelynek magvát a hortobágy-porosháti temetők alkotják. Ezeknek kezdetét Párducz i. u. 270—280-ra teszi, s valószínűnek tartja, hogy felnyúlnak a IV. század második felébe, sőt lehetséges szerinte, hogy elérik e század végét is. A halmos temetők másik csoportjának zöme a Duna-Tisza közének déli részében fekszik, de ebbe a csoportba

tartozik az aránylag messze északra fekvő jászalsószentgyörgyi halmos temető is. A déli csoport kezdete Párducz szerint az i. u. IV. század közepe tájára tehető. A végére vonatkozólag nem nyilatkozik, de a lelettképen az egész halmos temetőcsoport felső határát i. u. 450-ben jelöli meg. Ebben a leletcsoportban szórványosan egy igen érdekes temetkezési szokás figyelhető meg. Ez abban áll, hogy a halottat nem a sír hosszával párhuzamosan, hanem a sír egyik átlójára fektetik. Ennek a temetkezési szokásnak igen nagy jelentősége van a halmos temetők etnikai meghatározása szempontjából. Párducz ugyanis a halmos temetőket a történeti adatok és kutatások figyelembevételével a roxolánok hagyatékának tartja. Ezt az etnikai meghatározást teljes mértékben alátámasztják és megerősítik a szovjet régészeti kutatások eredményei, amelyekre Párducz is hivatkozik. K. F. Szmirnovnak sikerült meghatároznia a roxolánok leletcsoportját a Dnyeper-vidéken, s a roxolánok temetkezési módjáról és leletanyagáról általa adott kép lényegében megegyezik a magyarországi halmos temetős csoport legjellemzőbb vonásaival. Különösen fontos ebben az összefüggésben az, hogy a fentebb említett ú. n. »átlós« temetkezést, amely az egyik legszembetűnőbb jellegzetessége a déloroszországi roxolán leletcsoportnak, megtaláljuk a magyarországi halmos temetők csoportjában is. A magyar kutatás a magyarországi halmos temetők etnikumát már 1946-ban a roxolánokkal azonosította, amikor Szmirnov eredményeit még nem tette közzé. Másrészt Szmirnov 1948-ban kiadott tanulmányában még szintén nem ismerte a magyar kutatásnak a roxolánok régészeti hagyatékára vonatkozó eredményeit. Így mind a szovjet, mind pedig a magyar régészeti kutatás egymástól függetlenül határozta meg a maga területén a roxolánok leletcsoportját. A függetlenül elért eredmények pontos egyezése a roxolánok régészeti hagyatékának meghatározását kétségtelen biztonságra emeli.

Párducz III. kötete eredményeinek e rövid ismertetéséből is azonnal szembetűnik az a hatalmas különbség, amely e kötetet az előző kettőtől elválasztja. Míg azokban a lelettárgyak típusainak vizsgálata útján kimutatott bizonytalan etnikai rétegek mögött szinte teljesen elmosódott a szarmaták tulajdonképpen régészeti hagyatékának körvonala, továbbá a leletanyag korszakbeosztása és a történeti eseményekkel való kapcsolata, addig a III. kötetben világosan elhatárolt leletcsoportokat kapunk, amelyeknek etnikai hovatartozása és történeti háttere is megvilágításban részesül, mégha nem is tekinthetjük a felmerült kérdésekre adott válaszokat minden esetben kielégítőknak. Így Párducz munkájának III. kötete a leletek kiértékelésében alkalmazott módszer tekintetében komoly haladást jelent az első két kötettel szemben. Ez a változás bizonyos mértékben a magyar régészet fejlődését tükrözi az elmúlt években. A megújuló magyar régészet elindult azon az úton, hogy a lelettárgyak pusztai leírásából a történeti megismerés fontos tényezőjévé váljon. Párducz III. kötete már egy lépést jelent ebben az irányban. Igen fontos rámutatnunk arra, hogy ebben a kötetben Párducz már a magas ideológiai felkészültségű szovjet régészek

eredeti kiadványait használta fel, s ezeknek tanulságait igen jól hasznosíthatta a magyarországi szarmatakori leletanyag kiértékelésében is.

Ami már most a későszarmatakor leletanyagának Párducz által megrajzolt képét illeti, kétségtelen, hogy ez az ábrázolás a maga egészében jól megalapozottnak látszik. Néhány fontos kérdést azonban a leletanyag kiértékelésével kapcsolatban mégis érdemes felvetnünk. Ha a Párducz által körülhatárolt leletcsoportok időbeli elhelyezkedését megvizsgáljuk, azonnal felvetődik az a kérdés, hogy tulajdonképpen milyen időpontra tehetjük a szarmatakor végét. A későszarmatakori leletcsoportokat Párducz i. u. 270 és 450 közé helyezi, azonban ezek közül a korhatárok közül csak az első tekinthető pontosnak, a második egészen hozzávetőleges és bizonytalan. A helyzet ugyanis az, hogy egyelőre csak azt látjuk világosan, hogy a szarmatakori leletcsoportok egyik része időben felnyúlik a hunkorba is, az azonban nem világos, hogy pontosan milyen időpontban záródik le. A javasolt 450-es évszám történetileg egyáltalán nem indokolt, s régészetileg sem támasztható közelebbről alá. Emellett felmerül az a kérdés is, hogy hogyan viszonylik a szarmatakor és a hunkor egymáshoz. Régészeti irodalmunkban ugyanis a IV. század végétől 453-ig terjedő időközt már hunkornak szokás tekinteni. A későszarmata leletanyagnak Párducz által adott kor meghatározása azonban teljesen elmosza a szarmatakor és a hunkor közötti határvonalakat.

Párducz III. kötetének egyik legjelentősebb eredménye kétségtelenül az, hogy a későszarmata leletek egyik jelentős csoportjának hunkori voltát bebizonyította. Ez a megállapítás történeti szempontból igen fontos, mert így arra kell gondolnunk, hogy a szarmata etnikum a hun birodalomban igen jelentős szerepet játszott. Ugyanakkor annak a szükségességét is világosan megmutatja, hogy a régészetben eddig használt különböző »korok« fogalmát pontosabban körülhatároljuk. Amikor a népvándorláskori népek régészeti hagyatékának kutatása még igen kezdetleges fokon állott, egy-egy lelet kor meghatározása és etnikai meghatározása sokszor nem vált el világosan egymástól. Szinte általánosan elterjedt volt az az elképzelés, hogy a népvándorlás kora az egymást követő nomád népeknek megfelelően kisebb korszakokra: szkita, szarmata, hun, avar stb. »kor«-ra bomlik, s ha egy leletről bebizonyosodik, hogy valamelyik ilyen korba tartozik, akkor ezzel etnikai hovatartozása is tisztázást nyer. Ma már nem szükséges ennek az elgondolásnak a hibáira részletesebben rámutatnunk. Elég, ha arra gondolunk, hogy az újabb kutatások eredményei alapján a szarmatakorban dák, szarmata-jazig, roxolán, gepida, vandál, a hunkorban pedig szarmata-jazig, hun, roxolán, alán, gepida, herul leletcsoportokkal számolhatunk. Nyilvánvaló, hogy elsősorban is a népvándorlás korának bonyolult etnikai viszonyai között a kor meghatározás egymagában véve még nem nyújt eléggé szilárd alapot egy lelet etnikai meghatározásához, másrészt pedig a történeti korszakok nem is ennek pontosan egybe a régészeti leletcsoportok korhatáraival. Szarmatakorról és hunkorról Magyarország területén bizonyos

joggal azokon az időhatárokon belül beszélhetünk, amikor az ezeknek a korszakoknak nevet adó népek törzsszövetségei vagy államai ezt a területet hatalmukban tartották. Ugyanakkor azonban lesznek olyan szarmata leletcsoportok, amelyeket a szarmatakor után és olyan hun leletcsoport, amelyet a hunkor után eső időhatárok közé kell helyeznünk.

Ha most ezek után megpróbáljuk tisztázni a szarmatakornak és a hunkornak egymáshoz és mindkettőnek a későszarmatakori leletcsoportokhoz való viszonyát, akkor röviden a következőket mondhatjuk. A szarmaták hatalmi túlsúlya a Nagy-Alföldön kétségtelenül fennáll egészen addig, amíg a hunok el nem foglalják ezt a területet. Ez az esemény valószínűleg Valeria megszállásával egyidőben vagy nem sokkal előbb következhetett be. Így a szarmatakor és a hunkor közötti időhatárt hozzávetőleg i. u. 407-re tehetjük. A szarmatakor tehát Magyarországon nagyjából i. u. 20 és i. u. 407 közé esik, a hunkort pedig Valeria megszállásától a hun hatalom összeomlásáig, azaz 454-ig számíthatjuk. Milyen viszonyban állnak már most ezekhez a korszakokhoz a későszarmatakori leletcsoportok. Ha az egyes leletcsoportoknak Párducz által adott kormeghatározását közelebbről megvizsgáljuk, azonnal szembeötlik, hogy egyik részük lezáródásának időpontja egybeesik másik részük kezdetének időpontjával. Valójában ugyanis Párducz négy csoportjával szemben voltaképpen öt csoportot különböztethetünk meg. Ezeknek egymáshoz való időrendi helyzete pedig a következőképpen alakul:

1. Kiszombor-ernőházai csoport: i. u. 270—i. u. 350.
2. Halmos temetők északi csoportja: i. u. 270—i. u. 350.
3. Tápé-malajdoki csoport: i. u. 350—i. u. 450.
4. Bajmok-mórahalmi csoport: i. u. 350—i. u. 450.
5. Halmos temetők déli csoportja: i. u. 350—i. u. 450.

Bár kétségtelen, hogy az 1—2. csoport lezáródásának és a 3—5. csoport kezdetének i. u. 350-es időpontja csak egészen hozzávetőleges, mégis világos, hogy a későszarmatakori leletcsoportok két időben egymást követő réteget képviselnek. Ez a tény lehetővé teszi, hogy a szarmatakor harmadik szakaszát két részre, az egész szarmatakort pedig három helyett négy szakaszra bontsuk. A kérdés már most csak az, hogy az i. u. 350 korhatárt mennyiben tekinthetjük történetileg és régészetileg indokoltnak. Történeti szempontból a szarmatakor III. szakaszának felső határaként (mint más helyen részletesen bizonyítani fogjuk) leginkább az i. u. 335-ös időpont jöhet számításba. Ennek a régészeti adatok sem mondanak ellent, legfeljebb az lehet kérdéses, hogy a halmos temetők déli csoportjának kezdetét tehetjük-e erre az időpontra. Párducz ugyanis szemelláthatólag későbbi, i. u. 360 után eső időpontra gondol, mert Buday nyomán azt hiszi, hogy a Duna—Tisza között az ú. n. római kis sánc i. u. 358-ban még a limes külső határa volt. Azonban amennyire helyes Párducznak az az elgondolása, hogy a kis római sáncot a rómaiak i. u. 260—270 táján még

tartották, s a halmos temetők népe ezért nem telepedhetett be akkor erre a területre, annyira kétségtelen az is, hogy Buday említett feltevése helytelen. A történeti források egészen világos tanúbizonysága szerint ugyanis Constantius korában már a Duna volt a határ ezen a részen a szarmaták és a rómaiak között, s így nem kételkedhetünk abban, hogy a Sirmiumtól északra eső Duna-szakaszon folyó római hadműveletek ebben a korban már éppen a déli halmos temetők népe ellen irányultak. Egyelőre tehát a szarmatakor III. szakaszának végét, ill. IV. szakaszának kezdetét nyugodtan helyezhetjük az i. u. 335-ös időpontra.

Ami a szarmatakor IV. szakaszába tartozó leletcsoportok lezáródását illeti, ennek időpontja nyilvánvalóan már a hunkorba esik. A régészeti anyagból adódó támpontok alapján leginkább 420/430-ra gondolhatnánk, azonban a történeti adatok alapján kétségtelen, hogy sokkal későbbi, legalábbis i. u. 570-ig felmenő szarmata leletcsoportokkal is számolhatunk. Ezeknek meghatározása természetesen még a jövő feladata.

A későszarmatakor leletcsoportok etnikai meghatározása ismét egy olyan elem Párducz III. kötetében, amely komoly fejlődést jelent az első két kötettel szemben. Az etnikai meghatározások közül meggyőzőnek látszik a kiszombornőházai csoportnak a korábban bevándorolt jazigokkal, a halmos temetők északi és déli csoportjának pedig a roxolánokkal való azonosítása. Ezzel szemben megoldatlan kérdésnek kell tekintenünk a bajmok-mórahalmi és a tápé-malajdoki leletcsoportok etnikai meghatározását. Ami az űlve történő temetkezés szokását illeti, ennél nem kell feltétlenül az itteni őslakosságra gondolnunk. Ebben a kérdésben igen fontos lett volna a szovjet régészeti irodalom idevágó adatainak összeállítása, amennyiben ezeknek tanúsága szerint az űlőhelyzetben történő temetkezés szokását ismerik azok a keletiráni törzsek is, amelyekkel a magyarországi szarmaták egykor olyan szoros kapcsolatban állottak. Így nyugodtan lehet ezt a temetkezési szokást a jazigok egyik rétegével is kapcsolatba hoznunk. Nem látunk viszont egyelőre sem régészeti, sem történeti szempontból komoly alapot arra, hogy a tápé-malajdoki leletcsoportot az alánokkal azonosítsuk.

Mindenesetre, ha Párducznak minden etnikai és történeti következtetésével nem is érthetünk egyet, III. kötetének főeredményeit lényegében helyesnek fogadhatjuk el. Munkájának ebben a kötetében Párducz jelentékeny mértékben kiküszöböli azokat a módszerbeli hiányosságokat, amelyekre az első két kötet kapcsolatban rámutattunk. Ennek következményeképpen az általa összegyűjtött és közzétett régészeti anyag értékes forrássá vált hazánk földje régi történetének megrajzolásához. Ha így teljes joggal hangsúlyozhatjuk, hogy Párducz III. kötete komoly fejlődést jelent az első kettőhöz képest, ugyanakkor az sem kerülheti el figyelmünket, hogy több alapvető fontosságú kérdésre ebben sem kapunk választ. Homályban marad, hogy mi volt ebben a korszakban a magyarországi szarmata törzsek életének gazdasági alapja, s az a kérdés sem részesül megvilágításban, hogy milyen társadalmi szervezetben éltek a későszarmata népek. Pedig éppen erre a korra vonatkozólag a tekintélyes régé-

szeti anyagon kívül elég szép történeti forrásanyag is áll a kutatás rendelkezésére. Azonban — bár feleletet nem kapunk ezekre a kérdésekre — az előző kötetekkel szemben mégis haladást jelent az, hogy Párducz a III. kötet befejező részében legalábbis felveti a szarmata társadalom szervezetének problémáját. Ebben a kérdésben is felhasználja a legújabb szovjet kutatások eredményeit, s azokhoz kapcsolódva több érdekes megfigyelést közöl a szarmata matriarchátus csökevényeire vonatkozólag. A maga egészében azonban nem tesz kísérletet a szarmaták gazdasági alapjának és társadalomszervezetének tisztázására. Így ezen a ponton még észrevehető hiányosság mutatkozik Párducz III. kötetében is. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez a hiányosság sem pusztán Párducz egyéni hibája, hanem szélesebb körben megfigyelhető az utóbbi években megjelent más régészeti munkákban is. Régészeti kutatásunknak a jövőben éppen ezért fokozott mértékben kell arra törekednie, hogy a régészeti anyag alapján feltárja »az ember aktív magatartását a természethez, életének közvetlen termelési folyamatát s ezzel társadalmi életviszonyainak s az ezekből fakadó szellemi képzeteknek a termelési folyamatát is« (Marx).

Mindent egybevéve, »A szarmatakor emlékei Magyarországon« komoly nyeresége régészeti irodalmunknak. Párducz két évtizedes önfeláldozó és lelkiismeretes munkával összegyűjtötte és közzétette a magyarországi szarmatakori leletanyagnak közel 90%-át, s ezáltal rendkívül értékes új forrásanyagot tett hozzáférhetővé hazánk régi történetének tanulmányozása számára. Ennek jelentőségét akkor tudjuk teljes mértékben értékelni, ha arra gondolunk, hogy a népvándorlaskor egyetlen más szakaszának leletanyaga sem áll még hasonló módon összegyűjtve és feldolgozva a történeti kutatás rendelkezésére. Így csak azt kívánhatjuk, hogy történetkutatóink hazánk régi történetének többi korszakára vonatkozólag is mielőbb a »A szarmatakor emlékei Magyarországon« köteteihez hasonló munkákat kapjanak kezükbe. Párducz munkájának nagy érdemei mellett megvannak a maga hibái is. Az a tény, hogy ezekre már most világosan rá tudunk mutatni, azt bizonyítja, hogy régészeti kutatásunk gyors fejlődésben van. Ennek a fejlődésnek egyik jelzőköve Párducz munkája maga is. Összegezi és megrostálja az előző korszak kutatásainak eredményeit, s ugyanakkor hiányosságaival világosan kijelöli azokat a feladatokat, amelyeket régészeti kutatásunknak a jövőben meg kell valósítania.

Harmatta János

TARTALOMJEGYZÉK

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK

<i>Fogarasi Béla</i> : A fizikai idealizmus bírálata	115
Hozzászólások :	
<i>Alexits György</i>	119
<i>Rényi Alfréd</i>	122
<i>Szamosi Géza</i>	129
<i>Ágoston György</i> : A kommunista nevelés fogalma és szerepe a szocializmus építésében ...	133
<i>Harmatta János</i> : A hun birodalom felbomlása. I.	147

BESZÁMOLÓK

<i>Pach Zs. Pál</i> : A szovjet történettudomány segítése a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkájában.	193
<i>Zádor Anna</i> : A Művészettörténeti Állandó Bizottság munkájáról	201

KÖNYVISMERTETÉSEK

<i>Heller Ágnes</i> : Hegel, Esztétika	209
<i>Harmatta János</i> : Párducz. A szarmatakor emlékei Magyarországon	213

A TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI OSZTÁLY
GONDOZÁSÁBAN
AZ AKADÉMIAI KIADÓ KIADÁSÁBAN
A KÖZELMULTBAN MEGJELENT MŰVEK

	Ára:
Hegel: Esztétika I.	60.—
Visinszkij: A perbeli bizonyítás elmélete a szovjet jogban	50.—
K. K. Markov: A geomorfológia alapvető kérdései	48.—
Csernisevskij: Válogatott filozófiai művek I.	42.—
Vargyas Lajos: A magyar vers ritmusa	35.—
Fettich Nándor: Régészeti tanulmányok a késői hun fémművesség történetéhez	90.—
I. Tóth Zoltán: Magyar történeti bibliográfia I., II., III.	20, 40, 60.—
A magyar jakobinus mozgalom iratai II., III.	140, 70.—
Kossuth Lajos 1848-49-ben III.	120.—
Elekes Lajos: Hunyadi	45.—

ELŐKÉSZÜLETBEN

Fogarasi Béla: Filozófiai előadások és tanulmányok
Kossuth Emlékkönyv
Ranovics: A hellenizmus és történeti szerepe
Filozófiai Évkönyv
Dégh Linda: A magyar szabadságharc dalai
Andics Erzsébet: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe
1848—49-ben II.
Fettich Nándor: A nagyszéksósi fejedelmi kincslelet
Spinoza: Etika

302205

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI
SZABÓ IMRE

II. KÖTET

3—4. SZÁM

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1952

II. OSZT. KOZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

II. TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztőbizottság tagjai

FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

Szerkeszti

SZABÓ IMRE

Technikai szerkesztő

SZABOLCS OTTÓ

SZERKESZTŐSÉG : BUDAPEST, V., NÁDOR-U. 12.

KIADÓHIVATAL : BUDAPEST, V., ALKOTMÁNY-U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg és az Akadémia II. osztályának előadóülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven nyomtatásban még meg nem jelent értekezéseket közölnek a társadalmi-történeti tudományok (történelem, filozófia, klasszika-filológia, régészet, művészettörténet, néprajz, pedagógia, jog, közgazdaságtan, földrajz) köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

Kéziratok a következő címre küldendők :

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
Budapest, V., Nádor-u. 12.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Minden szerzőt megjelent munkájáért 100 különlenyomat és nyomtatott 40 000 »n«-enként 400.— Ft tiszteletdíj illet meg. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára belföldi címre 40.— Ft, külföldi címre 60.— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány-u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 04-878-111-48), külföldi megrendelések a »Kultúra« Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, VI., Sztálin-út 21., Magyar Nemzeti Bank egyszámla száma 45-790-057-50-032) útján eszközölhetők.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegennyelvű folyóiratokat adja ki :

1. *Acta Historica*
2. *Studia Historica*
3. *Acta Archaeologica*
4. *Acta Ethnographica*

Acta Historica szerkesztősége : Budapest, VIII., Puskin-u. 26.

Studia Historica szerkesztősége : Budapest, VIII., Puskin-u. 26.

Acta Archaeologica szerkesztősége : Budapest, V., Alkotmány-u. 21.

Acta Ethnographica Szerkesztősége : Budapest, Egyetem, Néprajzi Intézet. VIII., Trefort-u. 8.

SZTÁLIN ELVTÁRS ÉS A MAGYAR TUDOMÁNY

A Magyar Tudományos Akadémia 1953. március 7-én gyászünnepeken emlékezett meg arról a felmérhetetlen veszteségről, amely a világ dolgozóit, a haladó emberiséget, a tudományt I. V. Sztálin halálával érte.

Rusznják István, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke gyászbeszédében a következőket mondotta:

A sztálini tudomány felvirágzása a Szovjetunióban a szocializmus győzelmének és a kommunizmus diadalmas építésének hű mércéje, a sztálini gondoskodás és tanítás fényes példaképe.

De ahogy Sztálin nemcsak egy népé, hanem az egész világ dolgozóié, ugyanúgy Sztálin nemcsak a szovjet tudomány, hanem az egész haladó tudomány, a mi tudományunk ihletője, tanítómestere is. A mi népünk az életet, a szabadságot, a békés alkotó munka lehetőségét, örömét és nagyszerű eredményeit, ragyogó szocialista jövőjét, legnagyobb jótevőjének, a nagy Sztálinnak köszönheti. Az Ő fiai hozták el számunkra a szabadságot, az Ő atyai gondoskodása mentette meg hazánkat és fővárosunkat a pusztulástól, Ő támogatott talpraállásunkban, és mint sarjadzó életünk minden hajtását, kibontakozó új tudományunkat is az Ő szerető keze gondozta, fejlesztette.

Felbecsülhetetlen az a megtermékenyítő ösztönzés, az a segítség, amit a sztálini tanok egész tudományunknak adtak. A leninizmus sztálini interpretálása és továbbfejlesztése és a »Párttörténet« nemcsak a fiatal tudósnemzedék nevelésének alapja, hanem az idősebb tudósok fejlődésében is döntő segítséget jelentenek. A Tőle tanult kommunista pártosság, a mélyen történeti módszer, a kristálytiszta okfejtések, a legtudományosabb és egyben legegyszerűbb stílus, tudományunk fejlődésének máris szerves része és további fejlődésének forrása.

Szinte kézzelfoghatóan lemérhetjük azt a hatalmas hatást, amelyet Sztálin elvtárs két utolsó műve gyakorolt a magyar tudományos életre. A nyelvtudomány kérdéseivel foglalkozó zseniális

műve felszabadítólag hatott a vulgármarxista nézetek által fogvartartott, vagy egyenesen elriasztott tudósainkra. Nem csak egyszerűen a fejlődés kapuit nyitotta meg, hanem minőségi ugrást is eredményezett a magyar nyelvtudomány egész további fejlődésében. Távolról sem korlátozhatjuk azonban a zseniális sztálini mű hatását csupán a nyelvtudományra. Valamennyi tudományág számára alapvető jelentőségű volt az alapról és a felépítményről szóló marx-lenini tanítás továbbfejlesztése, az alap és a felépítmény szabatos meghatározása és kölcsönös viszonyuk minden oldalú megvilágítása. A sztálini mű nyomán született vita a tudományok és a felépítmény viszonyáról, szinte valamennyi tudományágat az ismert tények új értékelésére, vagy új kutatásokra ösztönözte és ezzel rendkívül értékes tudományos eredmények elérésére vezetett.

De Sztálin elvtárs e nagyszerű műve más értelemben is fejlesztette, serkentette egész tudományunkat. »Az alap éppen azért hozza létre a felépítményt — fedte fel a tudományos törvényt Sztálin —, hogy ez szolgálatára legyen, hogy tevékeny segítséget nyújtson neki kialakulásában és megerősödésében, hogy tevékenyen küzdjön a régi, önmagát túlélő alapnak és régi felépítménynek felszámolásáért. Mihelyt a felépítmény lemond erről a kisegítő szerepéről, mihelyt a felépítmény a maga alapja aktív védelmének álláspontjától a közömbösség álláspontjára helyezkedik ... és egyforma magatartást tanúsít az osztályok irányában ... megszűnik felépítmény lenni.« E törvényszerűség tudatosítása újabb harcra lelkesítette az új szocialista felépítmény kialakításáért küzdő tudósainkat, hogy munkájukkal még tevékenyebben segítsék a szocialista alap megerősödését, hogy félretegyék a közömbös magatartást az osztály sorsa, a szocialista alap sorsa iránt. Ez a sztálini törvény egyben örökség, kötelezettség szocialista tudományunk számára, amint feledhetetlen, örök számunkra az a sztálini figyelmeztetés is, amely szerint: »... semmiféle tudomány sem fejlődhet és érhet el sikereket a vélemények harca, a kritika szabadsága nélkül«.

Eppen most, ezekben a hónapokban kezd kibontakozni az a hatalmas lendület, amelyet Sztálin utolsó, korszakalkotó nagy műve, »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« adott az egyetemes és a magyar tudomány számára. A tőlünk eltávozott, forrón szeretett Sztálin elvtárs tudományos végrendelete, a tudományos törvények objektív jellegét hangsúlyozva, a tudomány tiszt-

teletére, a törvényszerűségek tiszteletbentartására int, a törvényszerűségek legalaposabb kutatásának kötelezettségét rója ránk. Egyetlen tudomány sem fejlődhet a törvények objektív voltának elismerése nélkül — tanítja. Akik a törvények objektív jellegét tagadják, »lényegében a tudományt tagadják, márpedig ha a tudományt tagadják, akkor mindennemű előrelátás lehetőségét is tagadják«, vagyis a marxizmus lényegét vetik el.

De a sztálini végrendelet nemcsak a törvények tiszteletére szólítja fel a tudomány embereit, hanem ugyanakkor élesen szembe száll a törvények fetiszizálásával, a törvények előtti rabszolgai meghódolással. Ez a sztálini mű is az alkotó, a természetén és a gazdaságon uralkodni képes embert szabadítja fel: »a társadalom, ha felismerte a gazdasági törvényeket és rájuk támaszkodik, korlátozhatja hatókörüket, a társadalom érdekében felhasználhatja ... őket, mint ahogy a természeti erőkkkel és a természeti erők törvényeivel is történik ...«

Ezek a feledhetetlen sztálini tételek hosszú évtizedekre megszabják tudományunk nagyszerű feladatait, kötelességeit a szocializmus, majd a kommunizmus építésében, amelynek nagy és világos programját vezérünk, barátunk, tanítónk örökbe hagyta ránk.

És ha lesújtva is a nagy Sztálin elhúnytá felett érzett mélységes bánattól és gyásztól, de szilárdan és megingathatatlanul bízva Sztálin ügyének halhatatlanságában, fogadjuk meg mi, magyar tudósok, hogy méltók leszünk a sztálini tudomány örökségéhez, hogy ez az örökség tudományos alkotó munkásságunknak és egész életünknek vezérfonala marad. És miközben erőnket megfeszítve legjobb tudásunkkal harcolunk a Sztálin kijelölte feladatok megvalósításáért, miközben a magunk területén és a magunk fegyvereivel tántoríthatatlanul harcolunk a sztálini célért, Lenin és Sztálin ügyének győzelméért, a nemzetközi munkásosztály felszabadulásáért, a szocializmus győzelméért az egész világon, minden lépésünknel érezzük, hogy Sztálin nem halt meg, Sztálin él és Sztálin élni fog! Sztálin éppúgy, mint a proletariátus világtörténelmi harcának lángeszű óriásai: Marx, Engels és Lenin, örökké élni fognak életük művének győzelmében, a világ felszabadult dolgozóinak alkotásaiban, élni fognak a pártban, amelyet ők alapítottak, ők vezettek első győzelemre és amely az egész világon diadalmaskodni fog!

Az emberek százmillióinak gyásznappjaiban a békéért és szocializmusért küzdők legyőzhetetlen soraiban sziklaszilárd elhatározással fogadjuk, hogy hívek leszünk a nagy Sztálin tanításához, eszméihez, egész élete művéhez, a szocializmus és kommunizmus ügyéhez. Fogadjuk, hogy hívek leszünk nagy Pártunkhoz, alkotó munkásságunkat még fokozottabban a szocializmus építésének és a békéért folyó harcnak szolgálatába állítjuk, még éberebben és egységesebben vesszük fel a harcot az imperialista tömeggyilkosok, a háborús pusztítás erői ellen, minden politikai és ideológiai befolyásuk ellen. Fogadjuk, hogy még hívebb fiai leszünk a nagy Sztálin által felszabadított hazánknak, még szorosabban és egységesebben sorakozunk fel pártunk mögé, forrón szeretett vezérünk, Rákosi Mátyás mögé, aki Sztálin szellemében vezeti népünket boldog jövője felé.

Rusznayák István, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke beszédének elhangzása után Fogarasi Béla akadémikus, a II. osztály elnöke szólalt fel:

Ha két szóval megpróbálnánk kiemelni Sztálin elvtárs óriási tudományos művének legkiemelkedőbb vonásait, úgy azt mondhatnánk: alkotó szelleme és egyetemessége. Bármely kérdéshez nyúlt, munkásságának mélyen alkotó, az újra irányuló jellege megtermékenyítette, előbbre vitte azt a kérdést, azt a tudományterületet. Emellett Sztálin tudományos művét, alkotó és bíráló, ösztönző és iránytmutató tanácsait, érdeklődését csodálatos egyetemesség jellemzi. Sztálin elvtárs fejlődésük egészen új, legmagasabb fokára emelte a dialektikus és a történelmi materializmust, a marxista társadalmi-történelmi tudományokat, a jog- és államtudományokat, a politikai gazdaságtant, a nyelvtudományt. Ugyanakkor évtizedeken át zseniális irányító módszertani eszmékkel megtermékenyítette, célkitűzéseivel, tanácsaival támogatta a természettudományokat és a műszaki tudományok számos területét. Sztálin elvtárs a modern haditudomány megalapítója. Szerető gondoskodásával felkarolta a tudomány fejlődését a Szovjetunióban. Elsősorban neki köszönhető a tudománynak az a páratlan felvirágzása a Szovjetunióban, amelynek tanúi vagyunk.

Szeretnék csak néhány mozzanatra rámutatni, amelyek Sztálin elvtársat jellemzik, mint a társadalomtudományok lángelméjét. A dialektikus materializmusról és a történelmi materializmusról

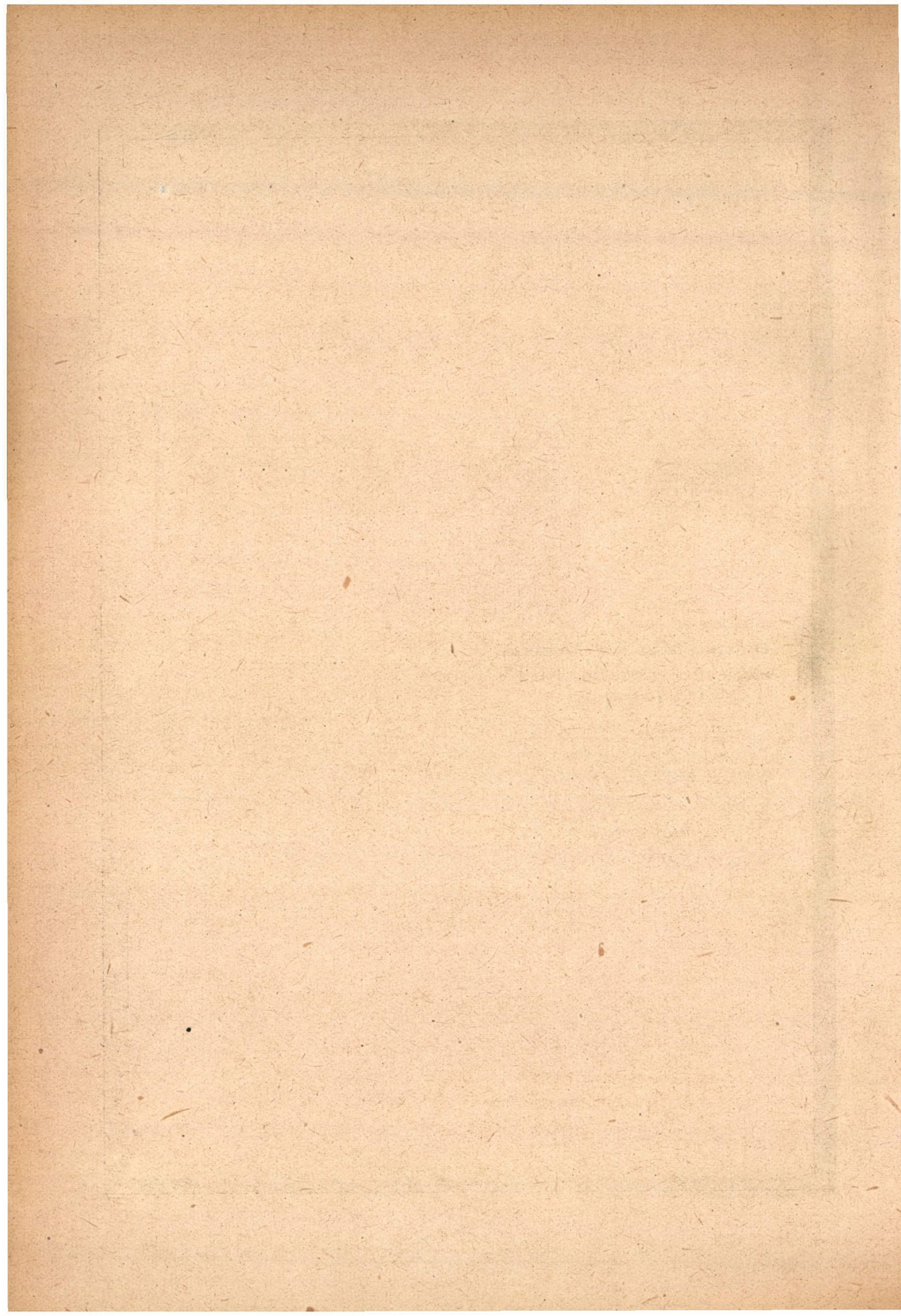

írott művében, ugyanúgy utolsó nagy művében, a sztálini géniusz e ragyogó megnyilatkozásában, minden egyes alapvető kérdés tárgyalásában tekintetbe veszi, felhasználja az emberi tudomány összes eddig elért eredményeit és gazdagítja azokat a világtörténelem legnagyobb eseményének, a szocializmus győzelmének, győzelmes felépítésének tapasztalataival, e tapasztalatok általánosításával s az ebből levont merész, újszerű, a tudományt továbbfejlesztő következtetésekkel.

Sztálin a tudomány lángelméje, de nem magányos lángelméje, mint a régi idők tudományos lángelméi, hanem egyszersmind a kollektív tudomány nagy barátja, szervezője, éltető, lelkesítő lángelméje. A Nagy Honvédő Háború legsúlyosabb hónapjaiban Sztálin táviratot intézett a Szovjetunió Tudományos Akadémiájához és a tudósok segítségét kérte a háború tudományos-technikai kérdéseinek megoldásához. A sztálini felhívás ez időben a Szovjetunió tudósait ugyanolyan odaadó és eredményes munkára lelkesítette, mint ahogy Sztálin elvtárs megbízásai, iránytadó útmutatásai, tanácsai, eszméi a háború után a nagy tudományos vitákban, az élettani, biológiai, filozófiai, művészeti vitákban lelkesítették az ideológiai, a tudományos front munkásait és biztos irányt adtak a további fejlődésnek.

Mi, a marxista társadalomtudomány magyar művelői, Sztálin halhatatlan eszméitől vezérelve igyekszünk munkánkat végezni. Legközelebbi feladatunk abban áll, hogy korszakalkotó művét, »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban«-t mélyrehatóan tanulmányozva, sztálini szellemben igyekezzünk a tudományt a béke, a haladás, a szocializmus fegyverévé kovácsolni.

FEJLESSZÜK KI A TUDOMÁNYBAN A BÍRÁLATOT ÉS A VÉLEMÉNYEK HARCÁT*

Pártunk XIX. kongresszusa, amely kidolgozta a kommunista építés hatalmas programját, különös figyelmet szentelt a szovjet tudomány fejlesztése kérdéseinek. A kongresszuson kiemelték, hogy a további műszaki haladásért folytatott harcban nagy szerepet játszik a tudomány, amely felfedezéseivel segíti a szovjet népet abban, hogy teljesebben feltárja és jobban kihasználja a természet erőit és kincseit.

Pártunk figyelembe veszi a tudomány egyre növekvő jelentőségét társadalmunk életében és szakadatlanul gondoskodik fejlesztéséről. A szovjet tudósok, miközben végrehajtják a Sztálin elvtárs által kitűzött feladatot, hogy nemcsak elérjék, de a közeli jövőben túl is szárnyalják a külföldi tudomány eredményeit, hatalmas népgazdasági jelentőségű problémákat oldanak meg.

»Marxizmus és a nyelvtudomány kérdései« című klasszikus munkájában Sztálin elvtárs rámutat: *»Mindenki tudja azt, hogy semmiféle tudomány sem fejlődhet és érhet el sikereket a vélemények harca, a kritika szabadsága nélkül«.* (A szovjet nyelvtudomány kérdései, Szikra, 1950. 245 old.)

Az élet, az élenjáró szovjet tudomány fejlődésének gazdag tapasztalatai napról napra igazolják ennek az alapvető útmutatásnak helyességét. Pártunk Központi Bizottsága közbelépésének eredményeként számos tudományágban a szovjet emberektől idegen erkölcsöket és hagyományokat tártak fel, napfényre hozták a kasztszerű elzárkózottság és a kritikához való megengedhetetlen viszony tényeit, leleplezték és szétzúzták a burzsoá ideológia és a legkülönbözőbb vulgarizáló torzítások megnyilvánulásait. Az ismert filozófiai, biológiai, élettani, nyelvtudományi, közgazdaságtani viták komoly ideológiai hiányosságokat tártak fel különböző tudományágakban, lendületet adtak a bírálat és a vélemények harca kibontakozásának, fontos szerepet töltöttek be a tudomány fejlesztésében. A viták eredményeképpen megszűnt a tudomány számos frontszakaszán addig uralkodó arakcejevi rendszer.

G. M. Malenkov elvtárs a Párt XIX. kongresszusán a Központi Bizottság munkájáról szóló beszámolójában beszélt a párt feladatairól az ideológiai munka

* Vezércikk a Pravda 1952. november 17. számában.

területén és hangsúlyozta, hogy »magasabb színvonalra kell emelnünk a szovjet tudományt, a tudományos munkában ki kell fejlesztenünk a bírálatot és a vélemények harcát, szem előtt tartva, hogy csakis ezen az úton haladva tudja a szovjet tudomány betölteni küldetését — csak így tudja elfoglalni az első helyet a világ tudományában«. (Szabad Nép, 1952. okt. 8., 4. lap.)

Az elmúlt években a tudomány és a technika fejlődésében nagyjelentőségű sikereket könyveltünk el. Tudományos kádereink sorait nagyszámú fiatal tudós egészítette ki. Egész sor tudományágban azonban még mindig nem szűnt meg teljesen az egyes tudós-csoportok monopóliuma, akik elnyomják a növekvő, fiatal erőket, elhárítják maguk felől a kritikát és tudományos kérdéseket adminisztratív úton próbálnak megoldani.

Nem tekinthetjük például normálisnak a fizika területén kialakult helyzetet, ahol vannak olyan tudós-csoportok, amelyek kitérnek a vita elől s nem hajlandók tudomásul venni semmiféle kísérletet, amely a mai fizikában található idealisztikus irányzatok bírálatára irányul. Egyes tudományos intézmények vezetői nem hallgatják meg az alulról jövő kritikát, pl. az Ukrán Sz. Sz. K. Tudományos Akadémiája Fizikai Intézetében. A vélemények harcának hiányát, a kritika bátortalanságát bizonyítja a fizikában »A modern fizika filozófiai kérdései« című nemrég megjelent gyűjtemény is, amelyben a kritikai megjegyzések nagyobbrészt régi munkákra vonatkoznak, az elmúlt időszak munkáit azonban, amelyekben idealista hibák találhatók, nem veti alá mélyreható tudományos, kritikai elemzésnek.

A kritika elégtelen fejlődése mutatkozik meg a természettudománynak olyan fontos ágában, mint a talajtan, amelynek hivatása, hogy megoldja a szocialista földművelés által felvetett rendkívül komoly problémákat. A talajtan területén az élenjáró, materialista irány évek óta különböző formákban ellenállásba ütközik a reakciós, tudományellenes irányzat részéről, amely »a talaj csökkenő termékenységének« hírhedt »elméletében« gyökerezik. E tudományág sajtóorgánuma, a »Talajtan« (Pocsvovegyenyije) című folyóirat nem segíti elő az elvi kritika kibontakozását, nem száll aktívan síkra az élenjáró felfogás védelmében.

Nagy és felelősségteljes feladatok várnak a társadalmi tudományok művelőire. A filozófiai, nyelvtudományi és közgazdaságtani viták során lelepleződtek a marxizmussal szemben ellenséges ideológia megnyilvánulásai, meghatározták a tudomány további fejlődésének útjait a marxizmusnak e tudományokban való meghonosítása alapján.

A tények azt bizonyítják, hogy a társadalmi tudományok egyes területei súlyosan elmaradtak az élet követelményeitől. A Párt XIX. kongresszusán például megállapították a jogtudomány terén észlelhető komoly fogyatékoságokat, amely hosszú idő óta nem old meg a szocialista építés gyakorlata által felvetett számos fontos kérdést. A pártsajtó nem egyszer rámutatott a »Voproszi isztorii« c. folyóirat, valamint egyes történelmi munkák fogyatékoságaira

és hibáira. A merész kritika segíteni fogja a történettudomány művelőit a hibák és fogyatékok kiküszöbölésében és a reájuk váró feladatok sikeres megoldásában.

A Párt XIX. kongresszusának az ötéves tervre vonatkozó irányelvei tartalmazzák a közoktatás nagyszabású programját. Az általános középfokú oktatás megvalósítása, a politechnikai oktatás bevezetése a középiskolákba, magas követelményeket támaszt a pedagógiai tudomány és lélektan művelőivel szemben. Ugyanakkor ezen a területen komoly elmaradás mutatkozik. A Pedagógiai Tudományos Akadémia intézetei és a »Szovjetszkája pedagogika« című folyóirat a politikai oktatás kérdéseinek, valamint a pedagógiai tudomány más problémáinak feldolgozását e problémák feldolgozásának szükségességéről szóló deklarációkkal helyettesítik. Meg kell említeni, hogy az »Ucsityeljszkaja gazeta« (Tanítók lapja) rendkívül gyengén bírálja a pedagógiai tudomány fejlődésének fogyatékoságait.

A tudományos munkában a kritikának egész élével a burzsoá ideológia mindennemű megnyilvánulása, az ideológiai torzítások különféle válfajai ellen kell fordulnia.

A bírálat és a vélemények harca kifejlesztésében a tudomány terén fontos hivatást tölt be sajtónk. V. I. Lenin »A harcok materializmus jelentőségéről« című ismert cikkében ezt írja: »Annak a folyóiratnak, amely a harcok materializmus sajtószerve akar lenni, harcias orgánumnak kell lennie, először is abban az értelemben, hogy fáradhatatlannak kell lennie a »papság« valamennyi modern »okleveles lakájának« leálcázásában és üldözésében, függetlenül attól, hogy a hivatalos tudomány képviselőinek minőségében lépnek-e azok fel, vagy pedig mint szabad portyázók, akik magukat »baloldali demokrata«, vagy »eszméi szocialista« »publicistáknak« nevezik.« (V. I. Lenin: Marx, Engels, Marxizmus, Szikra, 1949., 453. o.)

Sajtónk közvetlen feladata, hogy könyörtelenül leleplezze a rothadt burzsoá ideológiát, rámutasson az imperializmus mai lakájai, a háborús uszítók segítőtársai írásainak reakciók lényegére. Ugyanakkor megállapítható, hogy a burzsoá ideológiát leleplező, embergyűlölő jellegét feltáró éles, kritikai cikkek még mindig ritkán jelennek meg tudományos folyóiratainkban. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája, valamint sok, széles tudományos folyóirathálózattal rendelkező minisztérium időszaki sajtója kevés figyelmet fordít az ideológiai munka e fontos területére.

Pártszervezeteinknek, miközben a gyakorlatban valósítják meg a Párt XIX. kongresszusának határozatait, napról-napra mélyrehatóan érdeklődniök kell a tudományos intézmények és főiskolák munkája iránt, meg kell szilárdítani a tudomány és a termelés alkotó együttműködését, minden erővel meg kell javítani a tudományos káderek marxista-leninista oktatását. Hivatásuk, hogy biztosítsák a tudományos munka további felemelkedését szolgáló elvi kritika széleskörű kibontakoztatását. Nem szabad megfélemlkezni arról, hogy

egyetlen tudományág sem képes fejlődni a kölcsönös dícsérgetés és a hibák kölcsönös elhallgatása áporodott légkörében.

A tudomány területén a kritika és a vélemények harca tudományos kérdéseink növekvő aktivitásáról tanúskodik, akiknek a legnagyobb mértékben érdekük az élenjáró szovjet tudomány fejlődése és felvirágzása. A pártszervezetek mindennapi fontos feladata, hogy minden erejükkel támogassák a tudósok aktivitását a kritika és a vélemények harcának kifejlesztésében, küzdjenek az egyes, kritikát visszautasító tudós-csoportok monopóliumra való törekvései ellen.

Sztálin elvtárs zseniális elméleti munkái és a Kommunista Párt XIX. kongresszusának történelmi határozatai, amelyek kijelölték hazánk kommunista építésének világtörténelmi jelentőségű feladatait, grandiózus távlatokat nyitnak meg a szovjet tudomány előtt. Tudósaink az egész szovjet néppel együtt minden erejükkel a kommunizmus építésének ügyét szolgálják és becsülettel végrehajtják az elébük tűzött feladatot: hogy elfoglalják a világ tudományában az első helyet.

ADATOK A KOPERNIKUSZI VILÁGKÉP TÉRHOÓDÍTÁSÁRÓL*

MÁTRAI LÁSZLÓ

levelező tag

Kopernikus alakjának jelentősége

1. Kopernikus felfedezésének általános és tudománytörténeti jelentőségére nézve aligha van szükség bármiféle további adatra. A naprendszerrel szülő tanításnak valóban »kozmosz« súlyát és filozófiai jelentőségét minden idők haladó, alkotó tudósai megérezték — ha teljesen felmérni nem is tudták —, a marxizmus-leninizmus nagy képviselői pedig klasszikus módon meg is fogalmazták. »A forradalmi tett — írja¹ Engels —, amellyel a természettudomány kinyilatkoztatta függetlenségét és mintegy megismételte Luther tettét, aki elégette a pápa bulláját, Kopernikus halhatatlan művének a megjelenése volt. Ebben Kopernikus odadohta a keztyűt — igaz, hogy félénken és úgyszólván csak halálos ágyán — az egyház tekintélyének a természetes dolgok terén. Ettől számítjuk a természetkutatás felszabadulását a teológia hatalma alól . . .«¹ Sztálin elvtárs, mikor az igazi tudományról s az igazi tudósokról beszél, ugyancsak Kopernikus példáját állítja elének. »A tudományt éppen azért nevezik tudománynak, mert nem ismer el fétist, nem fél kezét emelni arra, ami lejárt magát, ami elmúlt és éberén figyel a tapasztalat, a gyakorlat szavára. Ha a dolog másképp állna, egyáltalán nem volna tudomány, nem volna például csillagászat, hanem még mindig Ptolemaiosz elévült rendszerén rágódnánk, nem volna biológia s még az ember teremtéséről szóló legendával vigasztalnánk magunkat, nem volna vegyészet s mi még mindig az alchimisták jóslataival vesződnénk.«²

A kérdés aktualitása

2. Napjaink haladó tudománya tehát pontosan látja a kopernikuszi tan történeti szerepét abban a harcban, mely materializmus és idealizmus között a múltban folyt, de — éppen ezért — ennek a harcnak mai, aktuális fázisában betöltött fontos szerepét is felismeri. Engels Kopernikus főművének megjele-

* A Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának 1952 szeptember 22-én tartott felolvasó ülésén elhangzott előadás.

¹ Engels: A természet dialektikája. Szikra, 1948. II. 1.

² Sztálin: A leninizmus kérdései. Szikra, 1951. 630. l.

nésétől (1543) számítja a természetkutatás felszabadulását a teológia hatalma alól, »jóllehet — teszi hozzá — egyes kölcsönös igények fölött a mai napig húzódik a vita és sok fejben még korántsem dőlt el.«¹ Nos, hát éppen ennek a vitának — materializmus és idealizmus vitájának — valóban napjainkig való elhúzódása teszi szükségessé azt, hogy a tudománytörténet foglalkozzék a heliocentrikus rendszer konkrét történeti térhódításának kérdésével, mert nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy míg a haladó tudomány képviselői becsületes, szigorú módszerességgel kerülnek el a hamis aktualizálás hibáját, addig a reakció képviselői szemrebbenés nélkül űzik a tényleges, aktuális hamisítás becsutelt tevékenységét. A természettudomány és ezzel együtt a materializmus történetének meghamisításáról van itt szó, még pedig most már nem a vitatkozás formájában, hanem azzal a »fejlettebb« módszerrel, mely teológia és tudomány évszázadokon át tartó véres vitáját — látván a vitának immár vitathatatlan kimenetelét — egyszerűen meg nem történtnek próbálja feltüntetni, úgy, mintha egyháznak, vallásnak és idealizmusnak minden időkben az lett volna a legfőbb törekvése, hogy minden erejével elősegítse a természet-tudományok zavartalan, minél gyorsabb fejlődését. Mintha a kamasz — ha szabad Engels ragyogó hasonlatát a kapitalizmus mai fázisára alkalmazni — most újból felszedné az eltüntetett szivart és úgy pőfékel tovább a fedélzeten, mintha nem is ő lett volna az, aki a szivart ijedten elhajította.² Hogy ez mennyire így van, arra elég talán — a sok egyéb tünet közül — azt az egy példát felhoznunk, amely pár hete járta be a világsajtót: a pápa Albertus Magnust — egyéb célra rendelt más szentekkel együtt — a természetkutatás védőszentjévé nyilvánította. Ezt megelőzte két pápai megnyilatkozás, mely szerint a természet-tudomány és az egyház között nincs semmiféle ellentét és miért is volna? Eszerint a tudomány és vallás vitája úgy végződött volna, hogy ilyen vita nincs, sőt — és bennünket most közelebbről ez érdekel — nem is volt.

Hamisító módszerek

3. A történethamisításnak ez a régi, de a tudománytörténetre csak legújabbban kiterjesztett formája teszi aktuálissá azt az egyébként is elvégzendő feladatot, hogy a kopernikuszi világkép térhódításának útját közelebbről megfigyeljük, elterjedésének konkrét fázisait történeti összefüggésükben elemezzük. Tény, hogy Kopernikus főműve 1835-ben került le végleg a pápai indexről. Ez az adat már önmagában is humorossá tesz minden vállalkozást, mely az egyház tudománypártoló szerepének bizonyítására irányul. Ennek ellenére azt olvassuk a hivatalos álláspontot képviselő »Lexikon für Theologie und Kirche«

¹ Engels: A természet dialektikája. Szikra, 1948. 11. l.

² »Mi más maradt a francia és német burzsoá számára segélyforrásként, mint hogy szép csendben sutbadobja szabadszelleműsködését, mint ahogy a hetyké suhanc, amikor a tengeri betegség mindjobban erőt vesz rajta, eltüntetni az égő szivart, amellyel a fedélzeten parádézott« (Anti-Dühring, 384. l.)

vonatkozó lapjain,¹ hogy elsősorban az eretnek protestánsok, Luther és Melancthon voltak azok, akik rögtön nekirentették a kopernikuszi tanoknak, s ez tény; maga a katolikus egyház csak nagysokára — ez is tény —, csak »Galilei kihívó magatartása miatt« lépett fel ellene (ami viszont már nyilván minden, csak nem tény); Giordano Bruno »esetét« a lexikon diszkréten kihagyja az összefüggésből. Mindez — röviden szólva — jelenti egyrészt azt, hogy az imént jellemzett hamisítási technika elérte már a Kopernikus-kérdést is, másrészt azonban azt is, hogy a tények és valótlanságok ügyes keverése ellen fel kell vonultatnunk a tényeknek egy olyan összefüggő láncolatát, ahol semmiféle hely nem marad sem hamisítások interpolációja számára, sem pedig lényeges történeti tények eltüntetésére.

Kopernikus tanának térhódítása a csillagászatban

4. Az első — és a legkevésbé problematikus kérdés — a kopernikuszi világkép szakmai elterjedésének, a csillagászok körében való térhódításának a kérdése. Egyetlen megoldandó kérdés ezen a területen a heliocentrikus tan *előtörténete*: mi az oka annak, hogy az antik tudományban és filozófiában az Anaximandrost követő geocentrista vonal (Anaxagoras, Demokritos, Eudoxus, Calippus, Aristoteles, Hipparchos és maga Ptolemaios) fölébe kerekedik a Pythagorast követő heliocentrista iránynak (ahová Nicetas, Philolaos, Ekphantos, Heraklides, a szamoszi Aristarchos és bizonyos értelemben Plato is sorolható) és — továbbá — az antikvitásnak ez a nyílt kérdése hogyan válik a középkorban — nyilván egyházi befolyásra — eldöntött, még pedig helytelen irányban eldöntött kérdéssé oly mértékben, hogy Kopernikusnak teljesen új, teljesen eredeti és az egész korabeli közfelfogással egyedül, magánosan szembenálló felfedezésként kell megalkotnia a heliocentrikus világképet. Maga Kopernikus — renaissance tudóshoz illő módon — jól ismeri antik elődeit és félreérthetetlen rosszalással állapítja meg az azóta eltelt évszázadokról, hogy nem csupán tanításaikat hagyták feledésbe merülni, hanem azok helyébe téves nézeteket tettek egyeduralkodókká.²

Ami a kopernikuszi tan szakmai utótörténetét illeti, annak vonala egyenes és szinte teljesen töretlen; a csillagászat komoly művelői úgyszólván első perctől kezdve — már a »Revolutiones« megjelenése előtt — elfogadták a

¹ Lexikon für Theologie und Kirche. 2. Aufl. VI. Bd. 1934. 189. hasáb.

² »Ezért vállalkoztam arra, hogy az összes filozófusokat, kiknek könyveihez csak hozzájuthattam, elolvastam, azt kutatva, hogy akad-e köztük csak egy is, aki úgy vélte, hogy az égi körök mozgása más, mint ahogy azok állítják, akik az iskolákban a matematikát tanítják. Elsőnek Cicerónál találtam azt, hogy Nicetus szerint a Föld mozog. Azután Plutarchusnál találtam néhány olyanra, akiknek ugyanez volt a nézetük; ezért az ő szavait, hogy mindenki hozzáférhessen, jónak látom itt közölni: mások azt mondták a Földről, hogy a pythagoreus Philolaos szerint a tűz körül kering egy ferde körön, hasonlóan a Naphoz és Holdhoz. A pontusi Herakleides és a pythagoreus Ekphantos is mozgatják a Földet, de nem egyenesen haladva, hanem körben forogva nyugat és kelet között saját központja körül.« (*Copernicus: De Revolutionibus Orb. Coel. Norimbergae, 1543. III. v—IV. r.). V. ö. Diels: Fragmente der Vorsokratiker. 5. Ausg. 1934. I. Bd. 404., 442. II.*

heliocentrikus rendszert, annyira nyilvánvaló volt annak tárgyi helyessége és Ptolemaiosszal szemben való fölénye. Ez a szakmai térhódítás annyira problémátlan, annyira a tan objektív igazságtartalmától függő, annyira szervesen kibontakozó, hogy egyik klasszikus iskolapéldája lehet a dialektikus materializmus tudományelméletének általában is, de különösen a külvilág megismerésének a »konkrét-általános« felé való fejlődését illetően. Mert Kopernikus megadta az alapkoncepciót, az égitestek mozgásának új, helyes szemléleten alapuló — de szemléletes! — leírását. Kepler e mozgásrendszer *törvényszerűségei* felé tör előre és — fokozva az általánosítást, de egyúttal a konkretizálást is — megtalálja az egyik döntő törvény matematikai formáját, teret, időt és mozgást szerves összefüggésbe hozva. Mindez lehetőséget ad Galileinek arra, hogy — nyilván felhasználva Keplernek a Nap középponti vonzóerejére vonatkozó megjegyzéseit is — tovább általánosítsa és konkretizáljon, tartalmat adjon a kepleri formulának és a mozgások *oka* után kutatva feltételezze a gravitációs erőt. Innen ugyancsak egyenes út vezet Newton következő lépéséig, a még átfogóbb, de még konkrétebb általánosításig, vagyis annak megállapításáig, hogy a Naprendszer mozgató erő lényegét és méreteit tekintve egyaránt azonos az *általános gravitációval*.¹

Ezt a nyílegyenes vonalat csak látszólag töri meg Tycho Brahe magatartása, aki kétségtelenül a XVI. sz. legnagyobb csillagászai közé tartozik, de mégsem fogadta el Kopernikus teóriáját. A törés azért csupán látszólagos, mert — a tudománytörténetben már eléggé tisztázott módon — Tycho Brahe nem lényegében és kiváltképp nem teljes egészében veti el a kopernikuszi tant, hanem annyit fogad el belőle, amennyit a rendelkezésére álló kezdetleges észlelési eszközök pontos használatával — vagyis teleszkóp nélkül — beigazolválhat. Vagyis elismeri a heliocentrikus feltevést a Nap és a távolabbi bolygók viszonylatában, de kitart Ptolemaios mellett a Föld és a Nap viszonyát illetően. Az így létrejövő szemi-kopernikuszi rendszer kétségkívül egy lépés visszafelé, mert nem csupán tárgyilag helytelen, de az általánosításnak is eggyel alacsonyabb fokán áll, hiszen *két* hipotézist használ egy mozgásrendszer megfejtésére. Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy Tycho Brahe szakmán belüli kompromisszuma tartósan hátráltatni tudta volna a tan térhódítását. Nem hátráltatta egyrészt azért, mert Tycho Brahenak — minden tekintélye ellenére is — aránylag kevés követője akadt, másrészt pedig Kepler — nagyon is komolyan véve mesterének ellenérveit — éppen az ő ellenvetéseinek felülvizsgálata közben, a nemrég felfedezett teleszkóp segítségével, igen hamar megtalálta azt a korrekciót, melynek eredményeképpen a kopernikuszi tant pontosabb, fejlettebb formában tudta megfogalmazni, felismerve az összes bolygók pályáinak elliptikus jellegét.

Vagyis a Tycho Brahe-intermezzo valóban nem töri meg a tan szakmai

¹ Engels : A természet dialektikája. Szikra, 1948. 11—12. l.

térhódításának egyenes vonalát s az a Kopernikustól Newtonig terjedő időszakban — amelyet az imént jellemeztünk — pontosan a külvilág emberi megismerésének alapvető dialektikus fejlődéstörvényei szerint zajlik le.

Kopernikus tanának térhódítása az oktatásban

5. Korántsem ennyire egyszerű és problémátlan már a folyamat, ha a kopernikuszi tanoknak szélesebb körben, az oktatás terén való térhódítását vesszük szemügyre, jelöljük annak, hogy természettudomány és felépítmény viszonya más, mint a természettudomány oktatásának a felépítményhez való viszonya. Nem kétséges, hogy itt kezd a probléma fokozott módon ideológiai kérdéssé válni, itt hatol be a természettudományos eszme (amely ha helytálló — éppen mivel a valóság hív tükrözője — mindig csak haladó lehet) a tömegek tudatába és válik ott történelmi mozgatóerővé. Amíg csak egy pár csillagász tud arról, hogy a valóság szöges ellentmondásban áll azzal a Bibliával, amelyre az egész hivatalos világnézet támaszkodik, addig még nem fenyegeti közvetlen veszély a feudális-papi uralkodó osztály érdekeit. Cenzurával, fenyegetéssel, kiéheztetéssel ez a pár ember amúgyis bármikor elnémítható és nem szólhat többé bele tudomány és vallás vitájába. Egészen más azonban az oktatás, az eszmék szélesebb körben való terjesztésének kérdése; ezt az uralkodó osztály teljes egészében magának tartja fenn, saját maga akarja előírni a tömegek gondolkodásának tartalmát s ezért kíméletlenül lesújt azokra, akik haladó eszméket hirdetnek, akik a vallás ópiuma helyett a tudomány táplálékát adnák a népnek. Későbbi összefüggésben fogunk foglalkozni a kopernikuszi tanoknak a vallás széles frontjával való összeütközésével, de látható, hogy már itt, az oktatás kérdésében is erről van szó. Nemcsak a Galilei-perben, de az inkvizíció egyéb gaztetteinél is mindig különös hangsúly esik arra, hogy a vádlott nem csupán hisz, hanem tanít és terjeszt is eretnek tanokat és nyilván ez a súlyosabb vád. Galilei, mint magánember és mint nagy tudós kitűnő személyes viszonyban áll nemcsak a pápával, de a fölötte később ítélkező bíborosok közül is nem eggyel; az ellentét csak Galilei könyvének megjelenése után derül ki, de akkor szükségszerűen, hiszen többé nem magánemberek állnak egymással szemben, hanem két osztálynak és két kibékíthetetlen ideológiának a képviselői. Ezért — és nem csupán »egyszerű« szadizmusból — kell Vanininek a nyelvét is kitépni, mielőtt megégetnék, ezért igen fontos az eretnekekkel együtt könyveiket is megégetni és ezért lehetséges, hogy Helvetiust magát már meg sem égetik, hanem megelégszenek könyvének a hóhér keze által a nagy nyilvánosság előtt való megégetésével. Itt az egyik magyarázata annak is, hogy a katolikus egyház aránylag későn horkant fel a kopernikuszi tan ellen, míg a reformátorok, akiknél az oktatás igen fontos kérdés volt, élükön a »praeceptor Germaniae«-vel, Melanchtonnal, már 1543 előtt felvették a kíméletlen harcot Kopernikus ellen.

Ezeknek az aránylag bonyolult összefüggéseknek a közelebbi vizsgálatával

később a vallás és a kopernikuszi tanok viszonyának alakulásával kapcsolatban, még foglalkozni fogunk. A jelen összefüggésben, vagyis a tan oktatásának kérdésében, azt kell megvizsgálnunk, hogy azok a csillagászok, akik az asztronómiát az egyetemeken és főiskolákon tanították ez időben, hogyan »oldották« meg azt az ellentmondást, mely az akkori oktatás reakciós célkitűzései és a tanítandó kopernikuszi tan haladó jellege között fennállott. Nyilvánvaló, hogy a feladat nem volt könnyű, hiszen komoly harci feladat volt és bizonyos vonatkozásban nehezebb is volt, mint a kopernikuszi tan pusztán tudományos, szakmai képviselőinek feladata. Kopernikus, Kepler, Galilei, Newton előtt is döntő jelentőségű választás állott, de ez a választás nem volt nehéz: vagy a természetre, vagy az egyházra hallgatnak s az alkotó természetkutató számára ezzel már meg is van oldva a kérdés, hiszen különben nem lehetne éppen természettudós. A »második vonal« előtt álló választás sokkal nehezebb volt: vagy oktatják azt, amit szabad s ekkor a saját tudományos meggyőződésükkel jutnak ellenkezésbe, vagy pedig oktatni próbálják a kopernikuszi tant, s ekkor megvonják tőlük az oktatás lehetőségét (hogy enyhén fejezzük ki magunkat). Röviden kifejezve: a szakmán belül nincs szükség kompromisszumra, a szakma és az oktatás között pedig nincs lehetőség.

Hogy a valóságban miképpen ment végbe a kopernikuszi tanoknak az oktatás terén való térhódítása, azt néhány jellemző adattal próbáljuk megvilágítani. Ezen a területen túlnyomórészt azoknak a csillagászoknak a neveivel találkozunk, akiket a csillagászat idealista története — igen helytelenül — »mérsékelt kopernikanistáknak« nevez. Az elnevezés azt jelentené, hogy itt valamiféle szakmán belüli kompromisszumról van szó, a tannak részben való elfogadásáról, de részbeni megtagadásáról is. Már Tycho Brahe példáján megmutattuk, hogy ez nem lehetséges. A heliocentrikus rendszer nem olyan kérdés, ahol lehetséges volna valamiféle harmadik út és mérsékelt középső állásfoglalás: bolygórendszerünknek vagy a Nap áll középpontjában, vagy a Föld, de részben az egyik, részben a másik nem állhat.

A mérsékeltnek nevezett kopernikanistáknak egyik csoportjába olyan csillagászok tartoznak, akik annyira ostobák, hogy ezt a világos alternatívát nem ismerik fel. Legjellegzetesebb példaként e csoportra Giovanni Antonio Magini (1555—1617), a bolognai egyetem csillagászat és matematika professzorát hozom fel. A kornak egyik leghíresebb csillagásza volt, aki látszólag nagyban hozzájárult a kopernikuszi felfogás elterjedéséhez. Főművének (mely tipikus korabeli tankönyv) úgyszólván minden lapján a legnagyobb tisztelettel hivatkozik Kopernikusra, sőt annak címében is — persze jellegzetes formában — kifejezésre juttatja ezt a látszólag igen szoros kapcsolatot: *Novae coelestium orbium theoricæ, congruentes cum observationibus N. Copernici (Moguntiae, 1608)*. De mit tanít a tan lényegét illetően? »...Copernico — írja — ita adeo adhaerebimus, ut non solum angulorum diversitatem, orbium proportiones et dispositiones eorundemque a terra distantias, sed etiam ut uno verbo dicam

omnia omnino phaenomena ad illius mentem videba(!)mur efformasse: hoc uno tamen excepto, quod Copernico contra omnem veritatem et Philosophiam terra mobilis et Sol cum octavo orbe quiescentes videntur, nobis vero contrarium supponitur»¹ Vagyis mindent elfogad a tanból, csak éppen annak lényegét nem, szöges ellentétben Kopernikus igazi követőivel, akik egyebet sem tesznek, mint a mester részlettévedéseit egymásután küszöbölik ki, de az alapkoncepciót érintetlenül hagyják. A nagy kopernikanisták kivétel nélkül nem csupán átveszik, de egyszersmind legott tovább is fejlesztik a tant, csökkentik annak hipotetikus jellegét és fokozzák tükröztetési bizonyosságát és ez a külvilág megismerésének, a természettudomány fejlődésének, a szakmai térhódításnak *egyetlen lehetséges útja*.² Ezzel szemben a magát kopernikanistának vélő Magini azt hiszi, hogy Kopernikus és Tycho Brahe óta minden valamirevaló csillagásznak saját világképpel kell rendelkeznie, konstruál egy olyan teljesen értelmetlen hipotézist, amely sokkal bonyolultabb még a Tycho Brahe-jénél is, semmit egyszerűbbé vagy érthetőbbé nem tesz. Nem csökkenti, hanem fokozza a világkép hipotetikus jellegét, nem fejleszti, hanem visszafejleszti a tant, vagy — még pontosabban — ahhoz voltaképpen semmiféle szerves köze nincs. Az ilyen kopernikanisták — ha lehet őket egyáltalán így nevezni — nem előmozdítói, hanem igen súlyos akadályozói voltak a kopernikuszi világkép térhódításának. Ez világosan kitűnik Magini emberi magatartásából is. Galileinek ádáz, elkeseredett ellenfele volt, Keplernek pedig egyrészt leveleire nem válaszolt, másrészt mikor az felkínálta, hogy együtt szerkesszenek efemeridákat, ezt gőgösen megtagadta. (Úgy látszik, hogy bár nagyhírű asztrológus volt, aki állítólag saját halálát is napra bejósolta, túl messzire mégsem látott a jövőbe...)

Mindezt azért elemeztük kissé részletesebben, hogy megmutassuk; a »mérsékelt kopernikanistáknak« ez a csoportja nem mozdította elő az új világkép térhódítását. Ezeknek nem a kopernikanizmusuk, hanem a tehetségük mérsékelt: szakmailag nem képesek a tant megérteni s ezért nem is alkalmasak annak terjesztésére, hiszen valójában nem is kopernikanisták.

Más a helyzet a »mérsékelt kopernikanisták« második csoportjánál. Ezek magas szakmai színvonalon álló, valóban kiváló csillagászok, akik éppen ezért fenntartás nélkül meg vannak győződve a heliocentrikus világkép helyességéről és — éppúgy, mint a legnagyobbak — egy percre sem haboznak, hogy melyiknek van igaza, ha a természet mást mond, mint a Biblia. Miképpen vesznek ezek részt a forradalmi tanítás terjesztésében? Jellemző példaként Michael Maestlin (1550—1631), Kepler tanítómesterét hozom fel, aki heidelbergi,

¹ Magini, i. m. B 4 lev. «ily módon Kopernikus oly szorosan követni fogjuk, hogy nem csupán a szögműkönségeket, az égi körök méreteit és fekvését, ezeknek a Földtől való távolságát, de hogy egy szóval megmondjam mindenütt minden jelenséget az ő felfogása szerint látszunk majd kifejezni: kivéve mégis azt az egyet, hogy K. minden igazsággal és filozófiával ellenkező módon a Földet mozogni és a Napot és a nyolcadik égkört állni véli és mi ezt az igazsággal ellenkezőnek tartjuk.»

² v. ö. Fogarasi: Logika. Bp., 1951. 254., 261. ll.

majd tübingeni professzor. Keplerrel állandó tudományos együttműködésben és levelezésben állott s e levelezésből kétséget kizáró módon megállapítható, hogy teljesen magáévá tette a kopernikuszi felfogást. Annál meglepőbb tehát, hogy 1582-ben írt, de még 1610-ben is megjelentetett csillagászati tankönyvében¹ halvány nyomát sem találjuk ennek a meggyőződésének, nem más az, mint teljesen régimódi, biblikus idézetekkel teletűzdelt, ptolemaioszi alapon álló kézikönyv. Ennek a kiábrándító ténynek a magyarázata nyilvánvaló: Maestlin nyilván nem merte katedráról tanítani azt, ami tudományos meggyőződése volt, mert félt az egyházzal szembehelyezkedni, mert tudomány és vallás vitájában kitért a hősi küzdelem elől. 1610-ben, Giordano Bruno megégetése után 10 évvel, jobbnak látta, ha kitér az erősebb ellenfél elől, ha visszatér a »duplex veritas«-nak egy újabb formájára, a kettős magatartás jellemtelen álláspontjára.

De ezen a ponton ismét vitába kell szállnunk a »mérésékelt kopernikanisták« hamis, megtévesztő elnevezésével. Mert itt is, a Maestlinhez hasonló professzorok e csoportjánál, ismét — bár egészen más okból — nem arról van szó, mintha ezek az emberek csak részben lettek volna meggyőződve a kopernikuszi tan szakmai helyességéről és ezért nem tanították azt. Nem a kopernikanizmusuk volt mérsékelt, hanem a bátorságuk, hogy a tant hirdetni merjék. Az ilyen megtévesztő elnevezéseknek nyilván nem más a céljuk, mint hogy eltereljék a figyelmet arról a gyászos szerepről, melyet az egyházak játszottak — és játszanak ma is — a természettudományos igazságok térhódításának útjában: azt a látszatot próbálják kelteni, mintha nem az egyházi terror akadályozta volna meg az új tan egyetemi és egyéb oktatását, hanem maguk a professzorok nem voltak eléggé meggyőződve annak helyességéről. Mindezzel szemben a valóság az — s ebben foglaljuk össze e pontnak a lényegét — hogy a heliocentrikus elméletnek az oktatás terén való térhódítása messze elmaradt annak szakmai haladása mögött; kb. 1650-ig szó sem lehetett annak az egyetemeken való oktatásáról s ez a helyzet csak akkor kezdett nagy lassan megváltozni, mikor az európai polgárság erősödése egyre inkább kiszorította a feudális nemességet hadállásaiból s így a teológia is kényszerült tért veszteni a tudomány ellen folytatott ádáz harc területén. Ezzel kérdésünk ismét bele-torkollik a vallás és tudomány harcának kérdésébe.

Kopernikus tanának térhódítása a filozófiában

6. Sok tekintetben más erőviszonyokat találunk, ha ezután azt vesszük szemügyre, hogy a filozófia területén miképpen érvényesülnek Kopernikus tanításai. Tudjuk, hogy minden filozófia két forrásból merít: a maga korának társadalmi törekvéseiből és a kor természettudományos ismereteiből. Az új természettudomány és az újkori filozófia között tehát eleve nem lehetett lényeges

¹ Maestlin, Michael: Epitome astronomiae. Tübingae, 1610.

ellentét, hiszen mindkettő — a maga módján — a feltörekvő polgárság osztály-érdekeit képviselte, illetve érdekeit mozdította elő. A tőkés gazdálkodás egyre erőteljesebb kifejlődése hozza létre az új filozófiát ugyanúgy, mint ahogy lehetővé teszi az új természettudomány kifejlődését is. Az újkori polgári filozófia már pusztán önállósuló létében, abban, hogy leszakadt a teológiáról: kezdetektől fogva többé-kevésbé érlyes hadüzenet a feudális középkor teljes ideológiájának ugyanúgy, mint a természettudomány is nyílt szembe fordulás mindenféle teológiai spekulációval. Hogy ez a skolasztika-ellenes, új módszert kereső, materialista jellegű filozófia később mennyiben lesz méltatlan saját kezdeteihez, válik idealistává, illetőleg szakad el újból a természettudományoktól: az a kapitalizmus fejlődésének mindenkori stádiumaitól függ, a polgárság németországi kudarcának, angliai kompromisszumának, franciaországi győzelmének stb. ideológiai téren való tükröződése.

A minket érdeklő korszakban a polgárságnak még semmi érdeke nem fűződik ahhoz, hogy gátat szabjon a természettudományos eredmények teljes filozófiai recepciója elé: ilyesmire csak akkor és ott kerül majd sor, amikor és ahol a burzsoázia eredményes kompromisszumot köt a nemességgel s ettől kezdve egy olyan idealista filozófiára lesz szüksége, amely újból eltaszítja magától a természettudománynak szükségképpen materializmusra vezető eredményeit; vagyis Angliában, a polgári forradalom után, mikor már nem is a kopernikuszi világkép, hanem az atomisztika, az anyag szerkezetének problémája lenne a filozófiában harci kérdéssé s ebből egy még átfogóbb, még radikálisabb materializmus következne (t. i. a francia materialistáknak az ateizmusig eljutó filozófiája) s ez már igen kényelmetlen volna az uralkodásban immár osztozó angol burzsoázia számára. »Kopernikus a korszak kezdetén felmond a teológiának — írja Engels¹ —, Newton az első isteni lökés követelésével zárja le a korszakot«. Hogy ez a korszak mennyire lezárult, hogy a polgárság helyzetének megváltozásával természettudomány és filozófia jóviszonya is mennyire megváltozott, arra jellemző példaként Robert Boyle-t (1627—1691) hozom fel, aki az atomisztika felújításával a modern kémiának egyik megalapítója, ezzel szemben hatalmas évdíjat tűz ki olyan filozófiai művek számára, melyek bebizonyítják, hogy a természettudományok haladása nem ellentétes a teológiával és istenhittel; vagyis nem hajlandó vállalni a saját természettudományos felfedezéseinek materialista konzekvenciáit, hanem egy azoktól független, azokkal ellentétben álló idealista filozófia útját egyengeti: ezen az úton aztán — tudjuk — rövidesen meg is jelennek a Hume-ok, Berkeley-k és egyéb idealista filozófusok.

A kopernikuszi tanok filozófiai recepciója azonban még a megelőző korszakban zajlik le s ekkor még teljes az összhang természettudomány és filozófia között, természetkutatók és filozófusok együtt harcolnak a teológia és a sko-

¹ Engels: A természet dialektikája. 13. l.

lasztika ellen. Az egy *Bacont* kivéve, (aki nem ismerte), nincs e kornak egyetlen említésre méltó filozófusa, aki ne lelkesen fogadná el a heliocentrikus rendszert. Giordano *Bruno*, aki a kopernikuszi tan magasfokú filozófiai általánosításával az elé a kikerülhetetlen választás elé állítja az egyházat, hogy vagy harcol, vagy elbukik, természettudomány és filozófia olyan szerves egységét valósítja meg, amelyre a dialektikus materializmus előtt nem sok példa akad a filozófia történetében. Az ő hősi kiállása persze — még Galileit is beleértve — egyedülálló a korszak filozófusai közt, de a maguk módján a többiek sem elégedtek meg a tan egyszerű elfogadásával, hanem próbáltak harcolni is érte. Igen fontos adat ebben az összefüggésben, hogy éppen a materialista *Pierre Gassendi* (1592—1655) volt az, aki Kopernikus első filozófiai igényű életrajzát megírta s ebben élesen szembeszállt a tan teológiai meghamisításával, elsősorban Osianderrel. Gassendi — tudjuk — ennél többet is akart: 1624-ben megjelent »*Exercitationes paradoxicae adversus Aristoteleos*« c., nagyszabású leszámolásnak tervezett műve IV. kötetében Kopernikus és Bruno tanait szándékozott éles vita formájában képviselni és kifejleszteni. E nagy műnek azonban csupán első két könyvét írta meg, mert időközben, a kopernikuszi tanok 1616-ban bekövetkezett betiltása után, az atomisztika tanítását is betiltották. Gassendi ezek után óvatosabban foglalmazta meg nézeteit, mondván, hogy a három világrendszer közül Kopernikusé fedi legjobban és legegyszerűbben a valóságot, Ptolemaiosé egy sereg problémát megoldatlanul hagy, viszont Tycho Brahe felfogása eleget tesz annak a bibliai követelménynek, hogy a Nap mozog s emellett az észleléssel sem ellenkezik. Hasonló módon fogalmazza meg, helyesebben: fogalmazza át álláspontját Marin *Mersenne* (1588—1647), Descartes barátja is. Helytelen lenne mind ebben csak a személyes bátorság hiányát látnunk, mert feltétlenül figyelembe kell venni azt is, hogy éppen ezekben az években, a Galilei-per idején hágott csúcspontjára az egyházi terror, az egyház ekkor ébredt teljes tudatára a természettudományos filozófia felől fenyegető veszélynek, Franciaországban az egyház egyik ellenfelét, a protestantizmust már kiirtotta s így minden erejét a tudomány ellen fordíthatta és fordította is. De mindezt figyelembe véve is feltűnő *Descartes* gyávasága, aki — bár jórészt külföldön élt, — írásaiban még kevésbé meri hangoztatni kopernikanista meggyőződését, mint Gassendi és Mersenne (akik otthon éltek), hanem az örvényelmélet erőtlén fikciójában véli kikerülhetni az egyház és a tudomány közötti választás dilemmáját. (Ha hozzávesszük ehhez azt az életrajzi adatot, hogy Descartes hosszú ideig élt Prágában is, Firenzében is, de sem Keplert, sem Galileit nem kereste fel, akkor elmondhatjuk, hogy ő volt a korszak egyik leggyávább filozófusa.) Viszont, mindezek ellenére, történeti igazság az, hogy a kortársak — akik nálunknál pontosabban tudták lemérni, hogy mi a szerző igazi álláspontja a fogalmazás mögött — Descartes-t is a kopernikanisták közé sorolták és a tan tényleges térhódítása szempontjából ez a döntő kérdés. Hiteles adatként erre *Petrus Megerlinus* állítását hozom fel, aki szerint »a katolikusok között sem hiányoznak

a szabadabb gondolkodás képviselői, mint pl. Petrus Gassendus, Marinus Mersennus, Godofredus Wendelinus, Ismaël Bullialdus, Renatus Cartesius etc., annak ellenére, hogy a kopernikuszi tant Rómában a pápa és bíborosai eretnekiségnek ítélték.¹

Számunkra tehát — a jelen összefüggésben — annak a megállapítása lényeges, hogy az újkori filozófia terén a kopernikuszi tan elterjedése elvi akadályokba nem ütközött s ha ennek ellenére ingadozásokra bukkanunk egyes filozófusok részéről, ez nem a kopernikuszi tannak szól, hanem — éppen ellenkezően — a közös ellenségnek, az egyházi reakciónak köszönhető, amely filozófusra és csillagászra egyaránt rá akarja kényszeríteni a maga szájkosarát. Hogy ez mennyire így van, hogy mennyire csupán a Bruno és Galilei sorsától való rettegés készíti óvatos fogalmazásra a kor filozófusait, annak kitűnő ellenpéldája *Hobbes*, az angol materializmus egyik őse, aki — távol az inkvizíció veszélyes gócaitól — fölényes magátólértetődőséggel hirdeti filozófiájában Kopernikus tanítását.

Az egyházak kitérése a kopernikuszi tan útjából

7. Áttekintve ily módon a szakma, az oktatás és a filozófia területét, elmondhatjuk, hogy ha volt akadály a kopernikuszi tan térhódításának útjában, akkor ez — valamilyen formában — mindig és újból a kor uralkodó ideológiai hatalmának, az egyháznak volt köszönhető. Mindhárom területen ugyanaz az egyház igyekezett tüzzel vassal megtartani pozícióját s ennek érdekében sem a legbarbárabb terrortól, sem a nevetséges és nyilvánvaló ostobaságtól nem riadt vissza. Nyilvánvaló tehát, hogy ha most a kopernikuszi tanoknak a vallás területén való térhódítását kíséreljük meg jellemezni, akkor nem arról van szó — mint az eddigiekben — hogy miképpen hatolt be egy természettudományos eszme a vallási fogalmak közé, hanem kizárólag arról, hogy hogyan volt kénytelen a vallás egyre inkább visszavonulni a tudomány elől. Vagyis nem arról van szó, mintha vallás és tudomány kibékíthetetlen ellentéte az idők folyamán feloldódott volna, hanem arról, hogy az egyház elvesztette azokat a hatalmi pozíciókat, amelyekből egykor módjában állott máglyára küldeni akár a tudomány legragyogóbb lángelméit is. Az egyház hatalma pedig nem aszerint gyengült, ahogy a papok belátták a tudomány igazságait, hanem aszerint, ahogy fokról-fokra lehanyatlott az a feudális társadalom, melyben az egyház ideológiai nagyhatalom lehetett. A szakmát, az oktatást, a filozófiát lehetett magasabb tudományos színvonalra emelni, a vallást soha.

Utolsó kérdésünk tehát nem a tudománynak a vallás területére való behatolására, hanem a vallásnak a tudomány területéről való kiszorulására.

¹ Megerlinus, Petrus: Systema mundi Copernicanum, argumentis invictis demonstratum ..., Amstelædami, 1682. 70. l.

vonatkozik; mik voltak ennek a harcnak jellegzetes állomásai? Éppen mivel ennek a visszavonulásnak sajátos — bevezetőben már érintett — technikája tudomány és vallás kibékíthetetlen ellentétét mindenképpen elködösíteni igyekszik, idevonatkozó adatainkat elsősorban annak a kiemelésére hozzuk fel, hogy megvan a nyomon követhető, szigorú történeti kapcsolat Giordano Bruno megégetése és Albertus Magnusnak a természetkutatók szentjévé való kinevezése között: mindkét aktust ugyanaz a Vatikán rendelte el, csupán a módszer változott meg. Éppen, hogy a két aktus közötti tényleges kapcsolatot elkendőzni ne lehessen, szükséges a közben eltelt időszak jellegzetes adataira rámutatni.

Elsősorban is hangsúlyozni kell azt az azonosságot és azt a különbséget, amely a protestánsok és katolikusok által űzött tudományellenesség között fennállott. A liberális történetírók egyáltalán nem tudják megérteni, hogy miért is kellett Luthernek és Melanchtonnak egyáltalán harcolnia a kopernikuszi tanok ellen, mikor mindkét félnek a közös ellenség, a pápaság ellen kellett volna harcolnia. A válasz a marxista történetírók számára világos: a fejletlen német polgárságnak fejletlen ideológiai fegyverzetben, vallásos mezben kellett megvívnia a feudalizmus elleni harcát, a feudális vallással egy demokratikusabb vallást, de ugyancsak vallást kellett szembe szegeznie, egy jobb, egy igazibb, egy istenesebb vallást, mely sokkal hívebben tartja magát a Szentíráshoz, mint az istentelen pápisták. Így jött létre a skolasztika ellenében egy protestáns skolasztika, az inkvizíció helyébe egy kálvinista terror, s így állt elő az a helyzet, hogy a római bíborosok még szórakozva kacérkodtak az új világkép érdekességeivel, mikor Melanchton már a világi hatóságok szigorú eljárását kérte a kopernikuszi tanok hirdetői ellen. A protestánsok sietsége nagyon is érthető, ha meggondoljuk, hogy vallásuk valóban demokratikusabb volt, mint a pápistáké, a Bibliát német nyelven mindenkinek a kezébe adták, ezért mindenkit meg akartak tanítani olvasni s ezért nagyon is félniük kellett a tudomány felől jövő »tévtanok« terjedésétől. Más volt a helyzet az uralkodó osztály uralkodó vallásánál, mely »örökérvényű« uralmának biztos tudatában, a tömegeket még a Bibliától is távoltartva, egyáltalán nem érezte még a tudomány oldaláról fenyegető veszélyt: az uralkodó egyház vezetői ugyanúgy megengedhettek maguknak egy kis szabadosságot, mint ahogy később a nagyburzsoáziának a feudalizmussal paktáló képviselői is szabadgondolkodók lehettek s csupán arra ügyeltek igen gondosan, hogy a nép vallásos maradjon. Ily módon áll elő egy időre az a látszólag paradox helyzet, hogy a haladó protestánsok már javában üldözik Kopernikus tanait, mikor a reakciós pápaság még rá sem hederít.

Mire az egyház ráeszmél, hogy nem csupán a protestanizmus, hanem az új tudomány is igen veszélyes ellenfél, arra már el is vesztette az első csatát mind a két fronton. Giordano Bruno elítélése, Kopernikus műveinek eltiltása (1616), a Galilei per: ezek azok az adatok, melyek a harc új szakaszának beálltát jelzik, a hatalmában megingott egyház kíméletlen hadjáratát a tan terjedése ellen minden területen. Ekkor kapja a jezsuita-rend is azt a reménytelen fel-

adatot, hogy szakmai területen is harcoljon a Kopernikus-féle tan (vagyis a Föld forgása) ellen. Az első ilyen csillagász-jezsuita az olasz *Riccioli* (1598—1671), aki jobb ügyhöz méltó tehetséggel és buzgalommal látja el feladatát. Innen ered az a tény, hogy a jezsuiták lesznek a klérus legjobb csillagásza (pl. Magyarországon is Nagyszombatban és Kalocsán) s ezt a tényt próbálja azután a klerikális hazugság úgy elferdíteni, hogy ez a vallás és a tudomány egységének, az egyház tudománypártoló szerepének frappáns »történeti« bizonyítéka.

Igen fontos adat lenne itt annak pontos megállapítása, hogy a jezsuiták mikortól kezdve adják fel a szakmai küzdelmet s kapják azt az utasítást, hogy most már igyekezzenek úgy viselkedni, mintha kezdettől fogva kopernikanisták lettek volna. Mivel errenézve nem sikerült megbízható adatot találni, ellenőrző adatként a szalvátor-rendi Eusebius *Amert* könyvét hozom fel. Ő ötkötetes enciklopédiájának IV. kötetét 1734-ben még arra szenteli, hogy a peripatetikus filozófiára, valamint a kopernikuszi tan téves voltára vonatkozó bizonyítékait (vindicias philosophiae peripateticae et falsitatem Copernicani Systematis) előadja többszáz oldalon. A »bizonyítékok« igen siralmasak és egyetlen érdekességük csak az, hogy a Descartes-féle örvényelmélet, valamint a Newton-féle gravitációs tan is szerepel köztük Kopernikus »cáfolataként«. Annál figyelemreméltóbb az a galád »módszer«, mellyel Kopernikus egyes észleléseinek pontatlanságából —, melyek nyilván a műszerek akkori kezdetleges voltából eredtek —, az egész tan téves voltára mer következtetést levonni.

Ami a protestáns egyházat illeti, ez már jóval korábban elkezdte a csendes visszavonulás taktikáját követni. Kb. 1650, vagyis az angol polgári forradalom az időpont, amikortól kezdve a protestáns országokban megnyílnak az oktatás és filozófia kapui a kopernikuszi tanok előtt. A protestáns Erdélyben pl. *Alstedius* 1620-ban még orthodox ptolemaioszi rendszert tanít, de 1652-ben *Apácai Cseri* már — néhány fogalmazásbeli ingadozást nem számítva — a kopernikuszi rendszert hirdeti. A más összefüggésben már idézett *Peter Megerlin*, bázeli matematika-professzor 1682-ben a következő címen ír igen érdekes könyvet: »Systema mundi Copernicanum argumentis invictis demonstratum et conciliatum theologiae«. Ez a »teológiával való kibékítés« abban áll, hogy a szerző felszólítja a teológusokat: miután a kopernikuszi tan helyessége sokszorosan be van bizonyítva, ismerjék el a teológusok is — nyilván a katolikusok —, hogy nincs ellentmondás a Biblia és a természet között; amit ők eddig annak véltek, az pusztán a primitív bibliai fogalmazás túl komolyan vevéséből ered. Ezzel egyben előttünk áll annak az újabbfajta történethamisításnak is egyik korai példája, amely a kopernikuszi tanok üldözésének egész terhét a *másik* egyház nyakába szeretné varrni, feledtetni akarván egyben azt is, hogy a protestáns vallás is vallás, s mint ilyen, soha igazán összeegyeztethető nem lesz a tudománnyal. Hogy ezen a kopernikuszi tanoknak a valamivel korábban való recepciója mit sem tudott változtatni, annak bizonyítéka az a friss hév, mellyel a protestáns

egyházak a darwinizmus vagy a történelmi materializmus üldözése terén újból versenyre keltek a katolicizmussal.

Befejezésül két dátumra hívom fel a figyelmet: Róma először 1757-ben (a beavatottak számára), másodszor 1835-ben (végleg) vette le a tiltott könyvek jegyzékéről a »De revolutionibus orbium coelestium«-ot. Mindkét dátum forradalmi időt képvisel, a francia polgári forradalom és az 1848-as forradalmak előkészítésének ideje, mikor az egyház rákényszerül, hogy beleegyezzék abba, amit beleegyezése nélkül is véghezvisz a forradalom. Hasonló a helyzet ma, mikor már van hivatalos védőszentje a természettudósoknak is. Valamikor 1600-ban, mikor Giordano Bruno az eleven tűzhalál borzalmas kínjait szenvedte el, rászorult volna, hogy valaki megvédje. De sem a francia forradalom, sem 1848 előkészítői nem tartottak igényt Róma »támogatására« és nem tartanak igényt arra napjaink tudományának igazi képviselői sem. Ezzel szemben világosan meglátják az ilyen kényszeredett, a történelem által kikényszerített »gesztusok« mögött azoknak igazi célját, a látszólagos »tudománypártolás« mögött a kérelhetetlen, örök tudományellenességet. Persze má már nem máglya, inkvizíció vagy index a kopernikuszi tan üldözésének módszerei, hanem ennél modernebbek; a harc fejlettebb eszközökkel, de tovább folyik. Az egyház most felhasználja tudományellenes céljaira azt a mélységes és szükségszerű kapcsolatot, mely fennáll mindenfajta idealizmus és a vallás között s melyet Lenin oly klasszikus világossággal leplezett le a machisták természettudományos álarca mögött. Az egyház, mely a mindenkori legreakciósabb erőkkel szövetkezik s mely egykor a hanyatló feudalizmusért küzdött a feltörekvő polgárság ellen, ma a hanyatló burzsoáziával szövetkezik a győzelmes proletáriátus ellen. Ennek a frigynek ideológiai jelentkezése az a fizikai idealizmus is, mely ellen a világ haladó tudósai, élükön a szovjet fizikusokkal és filozófusokkal, a tudomány minden frontján felveszik a küzdelmet. Ebben a harcban bukkan fel újból — bármily hihetetlenül hangozzék is — a kopernikuszi tan igaz vagy helytelen voltának kérdése is. Az idealisták érvelése ezúttal nem a Bibliára, hanem Einsteinnek egy-két ingadozó és félreérthető megjegyzésére támaszkodik, arra nevezetesen, hogy a Nap-Föld relációban a mozgás relativisztikus magyarázata sok szempontból egyszerűbb, ha a Napot tekintjük mozgónak. Hogy ez szakmai szempontból mennyire nem jelenti és nem jelentheti a heliocentrikus felfogás cáfolatát, arra itt nem térünk ki; ezt Vlagyimir Fok, a világhírű szovjet fizikus félreérthetetlenül kimutatta.¹ De rámutatunk a kérdésnek arra a filozófiai részére, hogy a fizikai idealizmus, a fideizmusnak ez a természettudományos álrühában járó képviselője, itt újból ahhoz a cselhez folyamodik, hogy a haladó természettudomány eredményeit — perverz módon — a materializmus ellen

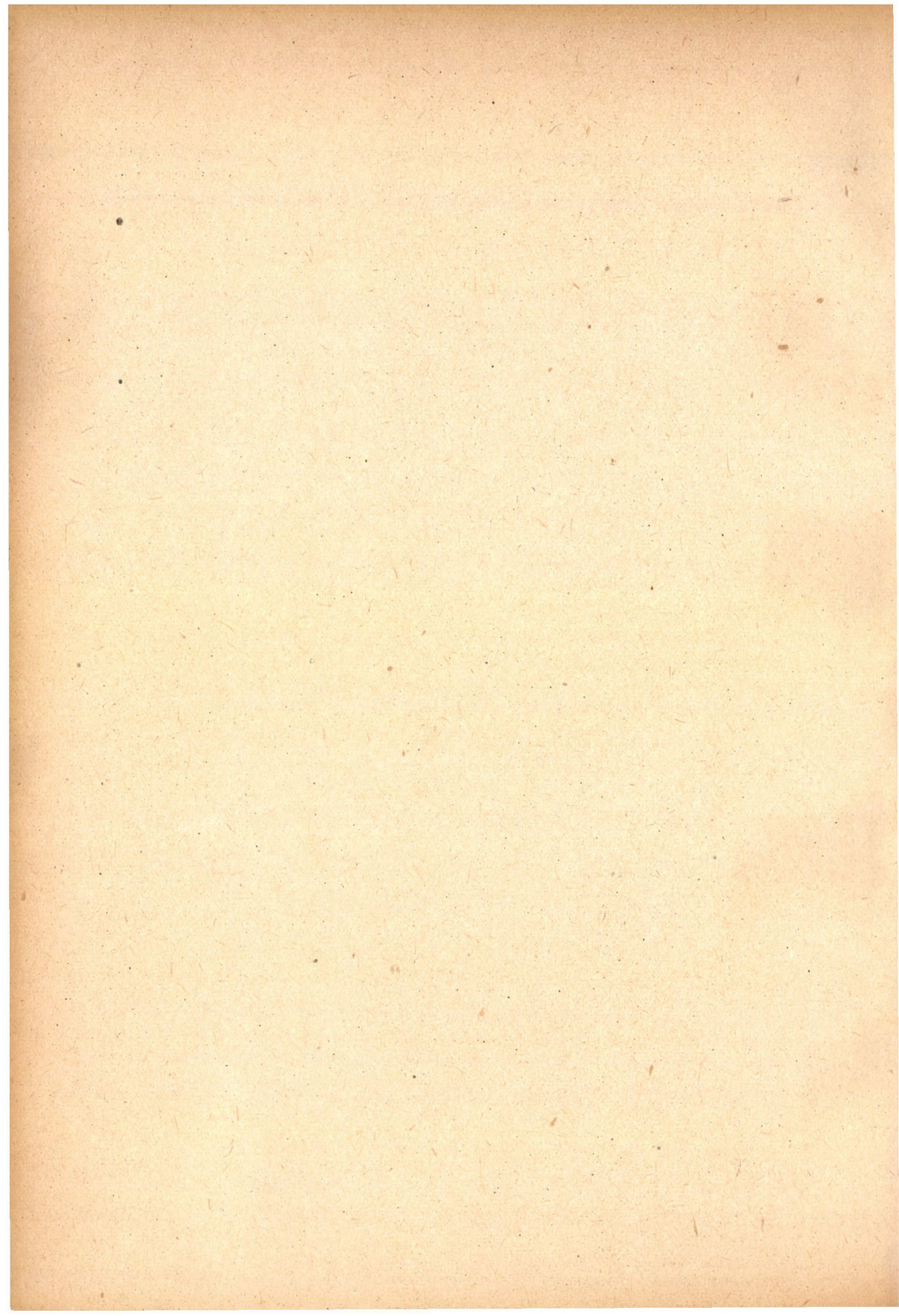
1. Ld.: Fock, V. A.: Les systèmes de Ptolémée et de Copernic à la lumière de la théorie générale de la relativité. (A „Questions scientifiques“ I. kötetében, Paris, 1952. 147—154. ll.) Továbbá: Уемов, А. И.: Гелиоцентрическая система Коперника и теория относительности. (A „Философские вопросы современной физики“ c. kötetben, Moszkva, 1952. 313—4. 319—3. 0. 11.)

próbálja felhasználni. A relativitás-elméletnek minden pozitív eredménye térnek, időnek és mozgásnak materialista és dialektikus felfogását igazolja. De éppen azon a ponton, ahol ez alapfogalmak dialektikus értelmezése eltér térnek, időnek és mozgásnak metafizikus materialista felfogásától: itt igyekszik közbeékelődni a fizikai idealizmus és próbálja a *metafizikus* materializmus ellen szóló fizikai érveket a *dialektikus* materializmus ellen is kijátszani; pontosan ugyanazzal a taktikával, ahogy az »Uj Ember« című orgánus is azon az alapon »cáfolja« a francia materialistákat, hogy már Lenin is kimutatta nézeteik helytelen voltát.

Mindezeknek a törekvéseknek a célja nyilvánvaló; megbontani azt a szerves, felbonthatatlan kapcsolatot, melyben természettudomány és materialista filozófia szükségszerűen állnak és állottak mindig is, aláásni a tudomány biztonságába vetett bizalmat s ezzel a vallás elvesztett harcát úgy visszajára fordítani, hogy csak a vallás az, ami igazi biztonságot, örök igazságokat, abszolút ismereteket tud adni a filozófia nagy kérdésein gondolkodó embernek, hiszen a gőgös természettudomány minél előbbre jut, annál ingatagabb területre téved. Ime, ez az újabb forma, melybe az egykori inkvizitorok egyenes jogutódjai ma öltöznek s így akarják továbbra is üldözni azt a tudományt, melyet ma már máglyával és római indexszel támadni nem lehet, mert ezeket a »bizonyító eszközöket« már elsöpörte a történelem szele. Ebben a távlatban kell néznünk azt a tényt, hogy még mindig akadnak a sötétségnek, az obskurantizmusnak olyan bérencei, akik nem átalják a burzsoázia recsegő-ropogó osztályuralmának érdekében kétségbevonni a természettudomány legalapvetőbb igazságait, köztük a kopernikuszi tannak 400 esztendő haladó természetkutatása által beigazolt tételeit.

A MAGYAR POZITIVISTA JOGBÖLCSELET BÍRÁLATA*

SZABÓ IMRE levelező tag

I.

A magyar jogtudomány keresi haladó hagyományait: igyekszik a múlt magyar jogtudományában feltárni a haladó tudományos irányokat és felfedezni azokat a tudósokat, akiknek működéséből példát meríthet, biztatást kaphat az igazi tudományosságért való következetes küzdelemhez, a haza törhetetlen szeretetéhez, a haladás ügyének eltökélt és hajthatatlan szolgálatához. E kutatás során egyes tudományos irányokban, vagy egyes jogtudósok munkásságában gyakran haladó hagyományok helyett csak haladó elemeket, haladó vonásokat találunk, amelyekre azonban szintén fel kell figyelniünk. Miközben feldolgozzuk a magyar jogtudomány történetének egy-egy fejezetét, találkozunk a jogtudományi múlt egy-egy szakaszának vagy részletének olyan, már-már beidegződött, általánosan elfogadott megítélésével is, amely szinte megdönthetetlen előítéletként bevonult jogtudományunk történetébe s amelyet most, e tudomány történetének újraértékelésénél fel kell számolnunk.

Mindezek állanak a magyar jogtudománynak s ezen belül a magyar jogbölcseletnek arra a szakaszára, amelyet pozitivista jogbölcseletként jelölünk meg. A múlt század két utolsó és e század első évtizedének magyar jogbölcseletét is újra kell értékelniünk, s ennek során emancipálnunk kell magunkat sok helytelen ítélet hatása alól. Jogbölcseletünknek ez a szakasza nagyjából úgy élt tudatunkban, mint a magyar jogbölcseletnek haladó hagyományokat rejtő fejezete, — holott a közelebbi vizsgálat legfeljebb egyes haladó vonásokat és elemeket tár fel a pozitivista jogbölcseletben és egyes képviselőiben. Jogbölcseletünknek ezt az irányát eddig általában úgy fogtuk fel, mint a szocialista

* A Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának 1952. október 27.-én tartott felolvasó ülésén elhangzott előadás.

A magyar pozitivista jogbölcselet legjellegzetesebb alakjának, Pikler Gyulának elméletét és működését »Pikler Gyula állam- és jogbölcseletek« című tanulmányomban (Filozófiai Évkönyv, 1952.) igyekeztem ismertetni és értékelni. A most közölt előadás természetesen Piklernek és korának jellemzésénél ugyanarra az anyagra támaszkodik, mint az említett tanulmány és megismétli az abban foglalt megállapításokat. Az előadás mindössze kiegészíti az említett tanulmány anyagát a magyar burzsoá jogbölcselet többi képviselőire és a magyar burzsoá jogbölcselet egészére vonatkozó megállapításokkal.

jogtudomány óvatos előfutárját, mint a szocialista jogtudomány alap gondolatainak megpendítőjét; azt hittük, hogy ez az irány valamiképen több, »tudományosabb«, mint a klasszikus kapitalizmus tudománya általában; a kapitalizmus egyes másodrangú intézményeinek óvatos bírálatában hajlamosak voltunk haladást, előremutatást látni. Nem vettük észre, hogy az egyes társadalmi, állami és jogi kérdések megoldására a pozitivista jogbölcselők által tett javaslatok általában az imperializmust szolgáló javaslatok. Nem tűnt fel nekünk, hogy e pozitivista felfogásnak bizonyos jellegzetes elemei megtalálhatók a különböző reakciós, újkantiánus jogbölcséleti irányokban, többek között a Horthy-korszak jogbölcséletében is. Nem fogadtuk meg Lenin intelmét: elfeledtük, hogy amiként nem hihetünk a filozófia vagy a politikai gazdaságtan burzsoá professzorai általános elméleteinek, ugyanúgy nem szabad hinnünk a burzsoá jogbölcselők elméleteinek sem.

Meg kell mondani, hogy a pozitivista jogtudomány helyes megítélésének szempontjaira, mint a jogtudomány annyi más alapvető kérdésére is, a szovjet jogtudomány hívta fel figyelmünket. A szovjet jogtudomány s elsősorban Visinszkij — egyebek közt éppen legutóbb magyarul is megjelent művében — nemcsak a büntetőjogra, hanem a jogbölcséletre is kiterjedő érvénnyel kimutatta, hogy a pozitívizmus, amelyet a burzsoázia sokunkkal haladó iránynak láttatott, lényegében nem más, mint kezdetben az imperializmus tudományos előfutárja, majd pedig annak egyik jellegzetes ideológiai kifejeződése s a pozitivisták által egyes burzsoá intézmények felett gyakorolt kritika végeredményben csak azt a célt szolgálja, hogy a burzsoázia megtagadhassa a gyakorlatba amúgy sem átvitt elveinek egyikét-másikát. S ha tekintettel a magyar társadalmi fejlődés sajátosságára, a bizonyos fokú elmaradottságra, a jelentős feudális maradványokra, a burzsoázia egy részének küzdelmére e feudális maradványok ellen, — ha mindezekre tekintettel a pozitívizmus egy meghatározott szakaszában és irányában, a magyar pozitivista jogbölcséletben ezeken felül egyéb elemeket is találunk, e jogbölcsélet alapiránya, tudományos álláspontja a lényegét tekintve nem más, mint az európai burzsoá-pozitivista irány magyarországi megfelelője, nem más, mint a filozófiai idealizmus egy válfaja, állam- és jogelméleti kifejeződése — nem más, mint a burzsoáziának a munkásosztály és forradalmi elmélete, a történelmi materializmus leküzdését szolgáló eszköze.

Mindezekből adódik, hogy a pozitivista magyar jogbölcsélet bírálata egyenesen kötelességünkkel, eleve adódó feladatunkká vált. Ez a bírálat komoly eredménnyel járhat; tanulságait levonhatjuk a magyar burzsoá jogbölcsélet egészére, de a jogtudomány egyéb ágaira is s a bírálat továbbviteleként helyes képet alkothatunk a magánjog, a közjog, vagy akár a büntetőjog pozitivista irányainak elméleti alapjairól is; másrészt ennek az iránynak egyik-másik képviselőjénél feudalizmus-ellenes, antiklerikális küzdelmükben haladó vonásokat is felfedezhetünk. Végül a pozitivista jogbölcsélet bírálatából kiindulva

feltárhatjuk majd azokat a maradványokat is, amelyek ennek az iránynak hatására jogi gondolkodásunkban még megvannak. Ezek az indokai annak, hogy a magyar pozitivista jogbölcselet kérdését most felvetjük.

II.

A magyar pozitivista jogbölcselet megismeréséhez messzebbre kell visszamenünk a magyarországi jogbölcselet történetében.

Magyarországon a XVIII. század utolsó évtizedében hivatalos jogbölcseletként a Wolff-féle természetjognak az a Habsburg-abszolutizmus által pártfogolt iránya kapott lábra, amely Grotiusnak és Pufendorfnek haladó burzsoá törekvéseket kifejező természetjogát haladó jellegétől megfosztotta, mondhatni: ezt a természetjogot denaturálta s a feudalizmusnak engedelmeskedő, az uralkodót hűségeseen szolgáló, az abszolút monarchiát igazoló irányra szelidítette. A jelentéktelen osztrák tudós, Mária Terézia főudvarmestere gyermekeinek nevelője, II. Lipót főcenzora, Martini volt ennek az iránynak udvari képviselője. Ez az irány, amelyet a Habsburg-udvar a Martinovics és Hajnóczy által képviselt valóban haladó természetjogi felfogással szegezett szembe, teljes 80 évig zárta el az utat a hivatalos jogbölcselet haladása előtt: Martini jogbölcseleti könyve 1848-ig kötelező tankönyv volt a magyar egyetemeken. A múlt század harmincas éveiben egyre inkább elterjedt ugyan nálunk is a kanti jogbölcselet, Kant filozófiájának ez a legreakciósabb, a jog lényegévé az erőszakot emelő része, ez az irány azonban csak megtúrt irány volt, noha művelői, Virozsil, Csatskó, távol állottak a haladástól. Ugyancsak a harmincas-negyvenes években vált érezhetővé nálunk a hegeli jogbölcseletnek is bizonyos hatása, többek között még Szalay Lászlónál is: Wurga Jánosnak, Szeremlei Gábornak ilyen művei azonban inkább vázlatok, semmint tudományos értékű jogbölcseleti művek. Egyébként 1849-ben e hegeliánus jogbölcseleti kísérletezésnek is végeszakadt s végre Martini műve is letűnt: egyedül a kanti úgynevezett észjogi irány volt az, amely átvészelte az abszolutizmust, sőt uralkodó, hivatalos jogbölcseletté vált, megérte a kiegyezést s a hetvenes-nyolcvanas évekig uralta a terepet. Az 1849-et követő abszolutizmus azonban még az esetleg gondolkodásra készítő ezt a kanti jogbölcseletet is bizonyos fokig veszélyesnek tartotta s az egyetemi oktatásban meglehetősen háttérbe is szorította; tanárainak pedig meghagyta, hogy »a szocializmusra, demokratizmusra és a legújabb történelmi eseményekre vonatkozó kérdések tárgyalásától tartózkodjanak« (I. Pauler Tivadar: Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez, Bp. 1878., 303. oldal). E figyelmeztetés azonban teljesen fölösleges volt: tanárai nemhogy a szocializmustól, de még a demokratizmustól is távol állottak. Virozsil Antalt az 1848-as forradalom eltávolította az egyetemről, nemcsak azért, mert nem tudott magyarul, hanem azért is, mert magyarellenes volt s — mint későbbi egyik művében maga is beismeri — a magyar nyelvről meglehetősen becsmérlő kifejezéseket tett. Pauler Tivadartól, az észjogi irány másik

hivatalos képviselőjétől, a későbbi kultusz- és igazságügyminisztertől pedig, kinek jogbölcseleti alaptétele, hogy »léteznek az ész által megismerhető örök-
 érvényű változhatatlan jogelvek, melyek minden társadalomnak sarkköveit alkotják« s amelyek hirdetésével Pauler hozzá kívánt járulni »a társadalmi rend alapelveinek megszilárdulásához«, — Paulertől nem kellett félnie a Habsburg-reakciónak. Ez az »észjog« semmivel sem volt külön, vagy magasabb színvonalú, mint a Martini-féle s erre is áll, amit Szalay László mondott: »valami természetlenebbet, mint azok a természetjog axiomái, magyaráztassanak bár jobbra vagy balra, nem ismerék«.

Bizonyos fokú »újszerűséget« jelentett a magyar jogi gondolkodásban a múlt század közepétől s ezt követően az úgynevezett jogtörténeti iskola, amely különösen a magánjogban, Frank Ignácnál, Wenczel Gusztávnál jelentkezett. Ez az iskola eredetileg visszahatás volt a francia forradalomra; álláspontja szerint az egyes nemzetek államának és jogának történetét a megfoghatatlan, ösztönszerűen megnyilvánuló »népszellem« határozza meg. Ezt az iskolát a fiatal Marx úgy jellemezte, mint amely a ma gyalázatát a tegnapi gyalázatával igazolja, — olyan iskolaként, amelynek a történelem, mint Izrael istene az ő szolgájának Mózesnek, csak az »a posteriorik«-ját mutatja. Ha ez az iskola nem is talált képviselőre a magyar jogbölcselek között, kétségtelenül befolyásolta, sőt terhelte a jogi gondolkodást. Az uralomra jutott és berendezkedő burzsoáziának, mely a haladás jelszavával lépett fel, ez az iskola nem felelt meg, mint ahogy nem felelt meg a természetjogi-észjogi irány sem, amely minden volt, csak nem észszerű s amely már arra sem volt alkalmas, hogy akár csak a tudományosság látszatát is keltse. Ezért egy új, a burzsoá követelményeknek megfelelő jogbölcseleti irány bevezetéséhez mindenekelőtt meg kellett tisztítani a terepet ezektől az iskoláktól.

A múlt század hetvenes éveiben fellépő burzsoá pozitivisták jogbölcseleti irány elsőnek valóban ehhez a feladathoz látott. Pulszky Ágost egyetemi előadásiban, majd könyvében megállapította, hogy az olyan jogbölcselet, amely letér a tapasztalat ösvényéről, amely apriorisztikus alapelvből igyekszik megadni az állam és jog állítólag örökérvényű eszméjét: nem lehet tudományos; az ilyen felfogás vagy a hitben, vagy a metafizikai elmélkedésben gyökerezik s vagy nyíltan teológiai, vagy pedig észjogi. Az ilyen észjog, mondotta Pulszky, merő keret marad, mentes minden történeti viszonylattól és gyakorlati alkalmazhatóságtól; tételei »a társadalmi tüneményeknek sem magyarázatául, sem mintájául, sőt még átlagos mérvéül sem szolgálhatnak« (A jog és állam-bölcselet alaptanai, Bp., 1885., 43—45. o.). Ezzel az iránnyal tehát szakítani kell. Ezt a szakítást azonban Pulszky nem hajtotta következetesen végre. Pikler Gyula, Pulszky követője és utóda, még élesebb szavakkal, még harciasabban lép fel a természetjoggal szemben. »Rövid idővel ezelőtt — írja első jogbölcseleti művének bevezetőjében, 1892-ben — a jogbölcselet még természetjog vagy észjog volt, mely a létezett, létező és a jövőben fejlődni készülő jogok

sokféleségével szemben az egyetlen igaz jogot akarta megállapítani, — egy olyan vizsgálódás (ez), amely igazán a bölcsek kövének és a csillagok járása egyéni értelmének keresése a jog terén és amelynek terméketlenségét és hiábavalóságát minden kor józanabb tudományos szellemei hirdették és ma csaknem mindenki elismeri» (Bevezető a jogbölcseletbe, Bp. 1892., VII. o.). Piklernek ez a heves kifakadása a természetjog ellen azonban a maga tudományos működésében nem eredményezett következetes szembefordulást a természetjoggal. Mindenekelőtt nem egyes konkrét természetjogi iránnyal való szembeszegülést jelentett, hanem valamiféle általános természetjogi magatartást támadott. Későbbi munkáiban a természetjoggal való ezt a szembefordulását két irányban is megtagadta; egyrészt később nagyobb megértéssel fordult a XVII—XVIII. század természetjogi irányainak racionalizmusa felé, másrészt e racionalizmust saját elméletében is érvényesíteni igyekezett. Révai József állapította meg Szabó Ervinről írt tanulmányban, hogy a polgári radikalizmus, amelynek irányához Pikler is tartozott s a Társadalomtudományi Társaság, melynek Pikler alelnöke, majd elnöke volt, sajátos formájában felélesztette »a feudalizmus ellen irányuló minden polgári ellenzék ideológiáját: a természetjogot. A feudalizmus: észszerőtlen, a kapitalizmus észszerű... A T. T.-féle természetjogi álláspont igen egyszerű kulcsot készített magának a magyar történelem és politika chifre-jéhez: az »erőszak« volt a kezdete és a vége, az oka és a magyarázata mindennek» (Marxizmus, népiesség, magyarság, Bp. 1949., 62. o.). Mindez áll Piklerre is: ez a racionalista, bizonyos fokig ismét »észjogi« felfogás kifejezésre jutott Piklernek mind politikai, mind jogbölcseleti nézeteiben is. Érthető, hogy a burzsoá jogtudomány nem tud következetesen leszámolni a természetjoggal s kénytelen hozzá különböző formákban visszatérni; nem tud a természetjognál elfogadhatóbb magyarázatot és igazolást adni saját jogfelfogásának; nem tud az észre való hivatkozásnál egyéb értelmet adni saját igazságosság-fogalmának, amely valójában — mint Engels mondja — »csak ideologizált, eszményített kifejezése a fennálló gazdasági viszonyoknak«. De nem tudott a burzsoázia s vele együtt Pikler Gyula sokkal következetesebben leszámolni a jogtörténeti iskolával sem, bár Pikler annak ösztönszerűségi felfogásával később szembeszegezni igyekezett a maga belátásos elméletét. Ha a jogtörténeti iskola számára — Plechánov megállapítása szerint — a »népszellem« volt a legfelső bíróság, amelyhez fellebbezett, Pikler számára — legalább is első művében — ez a legfelső fórum a megmagyarázhatatlan, eleve adott és a népszellemmel igen rokon egyéni jogérzet volt.

Mint ismeretes, Magyarországon az 1867-es kiegyezést követően a kapitalizmus fejlődésének üteme meggyorsult. A nagyarányú kapitalizálódási folyamat jelentős változásokat okozott a magyar társadalomban. Fejlődésnek indult a magyar gyáripár, mindenekelőtt az élelmiszeripar; kifejlődött a közlekedés, a hitelrendszer. E fejlődés méreteire jellemző, hogy az önálló ipari üzemek száma 1857-től 1880-ig, tehát 23 év alatt majdnem megkétszereződött; az ipari üze-

mekben foglalkoztatottak száma 1857 és 1890 között több, mint kétszeresére, a kereskedelmi üzemekben alkalmazottak száma pedig több, mint hatszorosára emelkedett. A malmok száma 1863 és 1895 között nyolcszorosára nőtt; a vasúthálózat hossza 1899-ben az 1867-es hosszának majdnem nyolcszorosa; a bankok száma 1867-ben 11, 1894-ben 241 volt. A fejlődés természetesen nem volt törésektől és válságoktól mentes; a maga egészében azonban mégis csak azt eredményezte, hogy a századfordulóra kialakult nálunk is a fináncburzsoázia és kialakult a nagyipari munkásság. E fejlődés egyik sajátossága volt, hogy elmélyült a nagybirtok és a fináncburzsoázia összenövése s ugyanakkor megmaradt s továbbélt a feudalizmusnak számos maradványa a gazdasági életben, a politikában, a tudományban, a közéletben egyaránt; továbbéltek olyan feudális állam- és jogintézmények, amelyeket az imperializmus a századfordulót követően is felhasználhatott és a maga rendszerébe beolvasztott. A feudális maradványokhoz való viszonyból, a burzsoázia bizonyos rétegei és a nagybirtokosok közti ellentétből fakadt az a polgári radikális politikai és tudományos irány is, amelyhez több-kevesebb következetességgel a pozitivista jogbölcselek is tartoztak. »A magyar burzsoázia bizonyos gyáripari és kereskedő rétegei, — írta Révai József, — a kiegyezés óta eltelt évtizedek gazdasági fellendülésétől megmámorosodva, megpróbálnak ideológiailag emancipálódni a magyar feudális tradícióktól« (Révai József, i. m. 61. o.). Ennek az antifeudalizmusnak jegyében, mondja Révai József, »volt divatja akkor Magyarországon a pozitívizmustól az elpolgárosított »marxizmus« egy vérszegény kiadásáig mindenféle ideológiának, mely a hivatalos Magyarország feudálisba oltott liberalizmusa ellen fellépett«. A századforduló után s különösen az 1905-ös oroszországi forradalom után, az osztályharc kieleződésével, a magyar munkásosztály mind szervezettebbé válásával együttjárt általában a burzsoáziának megbékélése a feudális maradványokkal és összefogása a közös veszéllyel: a forradalommal szemben. Ebben a szakaszban a polgári radikális értelmiség, köztük a pozitivista jogbölcselet képviselői is, már nem a burzsoázia bizonyos csoportja antifeudalizmusának, hanem csak — Révai József szavaival — »bizonyos kispolgári rétegek rebelliójának« adtak hangot; ez a rebellió visszafelé megtartotta ugyan antifeudális élet, a jelent illetően tiltakozott a tőkés rendszer bizonyos visszaállásai ellen, de előre tekintve elsáncolta magát a munkásmozgalomtól és annak ideológiájától s a feudalizmustól és a kapitalizmus anarchiájától való szabadulás útját az imperializmus hazug szociális jelszavainak megfelelően, az állami beavatkozásban, a tőke állítólagos megfékezésében, »helyesebb«, »igazságosabb«, de változatlanul burzsoa jog megteremtésében látta. Az imperializmus ideológiai, állam- és jogelméleti jelszavaihoz való ez a közeledés egyben a bizonyos fokig radikális színezetű pozitivista jogbölcseleti irány alkonyát is jelentette.

Milyen tudományos köntösben jelentkezett ez a polgári radikálissá fejlődött irány Magyarországon? A »Huszedik Század« a következőket írja erről:

»Szociológia ! Ez volt az a szó, mely szintétizálta törekvéseinket, a természet-tudományok diadalmas erejében való hitünket, a rájuk alapított társadalom-tudományi kutatást és az ezen felépülő új népboldogító politikát a benthami igazságosság szellemében«. Ez a szociológia természetesen burzsoá szociológia volt, amely keretek közé szorította és vakvágányra terelte a hatalmas társadalmi változások, a növekvő társadalmi ellentétek folytán a társadalmi kérdések felé forduló és egyre erősödő érdeklődést. Ez a burzsoá szociológia tette első lépéseit a pozitivista jogbölcselek segítségével Magyarországon a múlt század nyolevanas éveiben s ez a burzsoá szociológia, Comte, majd Spencer szociológiája vonult be az egyetemre és így félig-meddig a hivatalos tudományba is a pozitivista jogbölcselek, Pulszky Ágost és Pikler Gyula személyében. E szociológiának állam- és jogbölcseleti vonatkozásai voltak azok, amelyek elsőízben hangot kaptak nálunk. Ezeket az állam- és jogbölcseleti elveket sokáig szinte azonosították az egész burzsoá szociológiával. Ilyen módon az állam- és jogbölcselet az érdeklődés előterébe került, képviselte az »új tudományt«, maga is osztotta az ütéseket és viselte a csapásokat, amelyeket a reakciós ellenfelek a figyelmet mégis csak a társadalmi kérdések felé fordító szociológiára irányoztak s az állam- és jogbölcseletre mértek. Az állam- és jogbölcselet a társadalmi kérdésekben való állásfoglalásnak szinte kizárólagos kifejezési formája lett, — valóban úgy, mint Engels mondta, jogi világnézet, a burzsoázia világnézete — s hasonlóan ahhoz, ahogyan a XVIII. és XIX. század fordulóján a természet-jog kötelező megnyilvánulási formája volt a társadalmi gondolkodásnak. Az állam- és jogbölcseletnek ez a fénykora azonban nem tartott sokáig. Amikor az 1908—1910. években a pozitivista jogbölcselet a burzsoázia követelményeinek jobban megfelelő, a társadalmi kérdéseket anyagából száműző, nyíltan idealista, a burzsoá filozófia mellett alárendelt szerepet játszó jogbölcseleti iránynak engedte át a helyét, ez egyben az állam- és jogbölcselet általános jelentőségének nagymértékű aláhanyatlását is maga után vonta.

III.

A magyar pozitivista jogbölcselet első képviselője Pulszky Ágost, Pulszky Ferenc fia, aki 1874-ben a jogbölcselet magántanárává és néhány hónap mulva annak rendes tanárává lett. Egyetemi előadásait összefoglaló munkájában, »A jog és állambölcselet alapjai« című, 1885-ben megjelent művében fejti ki jogbölcseleti és társadalombölcseleti felfogását. Elméletét nem ok nélkül jelölték meg a Huszadik Században »szürke és óvatos eklekticizmus«-ként ; benne valóban — s ez egyébként jellemző az egész pozitivista jogbölcseleti irányra, különböző burzsoá elméletek legkülönbözőbb vonásait meg lehet találni. Maga Spencer és Comte követőjének vallja magát. Pozitivizmusa inkább a tudományosság követelésében, a spekulatív elemek bizonyos háttérbeszorításában és a pozitív tényekre való támaszkodni akarásában, a társadalmi

kérdéseket illető liberális felfogásában mutatkozott meg. Minthogy könyvében nagy történeti anyagot igyekezett feldolgozni, Amerikában még ma is a történeti iskolához tartozónak tekiatik, Angliában pedig, ahol műve 1888-ban angolul is megjelent, a metafizikai irány képviselőjeként könyvelték el. Mindez így együtt igaz is, nem is; mindebből volt valami Pulszky bölcseletében; az adott magyar viszonyok közé ágyazva, a természetjogi felfogással való szakítás, a természettudományos kutatási módszer meghirdetése, a társadalmi fejlődés gondolatának hangoztatása, a filozófiai alapkérdésektől való elfordulása, agnoszticizmusa mégis arra jogosít fel, hogy a pozitivisták irányhoz számítsuk.

Pulszky állam- és jogbölcseletét egy általános társadalombölcselet alapján fejti ki. Ennek a társadalombölcseletnek lényege, hogy a társadalmi fejlődés oka a társadalmi *életérdekek* változása, fejlődése; a különböző korok különböző életérdekei hozzák életre az egyes társadalmakat, társadalmi formákat. Ezek az életérdekek nem egyebek, mint az emberek által megvalósítani akart célok, amelyek valóraváltása érdekében létesülnek a különböző társadalmak. A társadalmi életérdek, a társadalmi cél meghatározói viszont az emberek *eszményei*, ideáljai. Végső fokon tehát a társadalom fejlődésnek okai a fejlődő eszmények, azaz a társadalom fejlődése az eszmények fejlődésének következménye. Az »eszmények« fejlődésének vonalán haladva azután Pulszky önkényes és eredetieskedő periodizálását adja a társadalom fejlődésének. E szerint a vérségi érdekkör, a helyi szomszédsági érdekkör, a fogyasztási vagyon gyűjtésének, azaz a kizsákmányolásnak az érdekköre, a vallási érdekkör, a nemzetiségi, végül a nagykörű gazdasági érdekkör és a jövőt illetően az emberiségi érdekkör, valamiféle világállam: ezek az emberi társadalom fejlődésének főszakaszai. Az állítólagos eszményeknek állítólag megfelelő ezek az önkényesen felvett érdekkörök azonban Pulszky szerint igen viszonylagosak; nem mindig és nem is egészükben megvalósíthatók. Az emberiség fejlődését ezért Pulszky úgy jellemzi, hogy »soha el nem ért, de folyvást új célok felé igyekszünk« (i. m. 27. o.). E viszonylagosságuk mellett az eszmények egyben szubjektívek is. »A jog- és állameszmény, — mondja Pulszky, — lényegileg viszonylagos és alanyi jellegű«. E társadalombölcseletet mindezekre fogva alig lehet határozottnak és következetesnek nevezni. Alapvető jellegzetessége idealizmusa, az eszmék döntő jellegének állítása; de ugyanakkor ez az elmélet agnosztikus is, mert még e döntő tényező meghatározó voltát is igen nagy mértékben relativizálja, viszonylagossá teszi és szubjektív mozgatóerőként jellemzi. »Tárgyilag szemlélve, az eszmény is mindig viszonylagos« — mondja Pulszky (i. m. 26. o.); viszonylagosságából következik valósíthatatlansága és ezért az eszmény maga sem annyira meghatározó, hanem inkább csak ösztönző tényező. Lényegében tehát arra a következtetésre jut, hogy a társadalmi fejlődésről objektív törvényszerűséget nem lehet megállapítani; a fejlődést szerinte mozgató erők, azaz a szubjektív eszmények keletkezésének okait pedig nem is vizsgálja, azokat eleve megismerhetetleneknek tartja.

Ennek a társadalombölcseletnek, ennek az idealista és egyben relativizáló felfogásnak megfelelően fejt ki azután Pulszky állam- és jogbölcseletét is. Az állam szerepe szerinte abban áll, hogy kiegyenlíti a versengéseket, biztosítja a belső békét és állandó nyugalmat. Ezt vonatkoztatta természetesen Pulszky az adott, a fennálló államra, a burzsoá államra is, amely tehát szerinte jó, összehétköltő, kiegyenlítő; legfeljebb az általános fejlődés szemszögéből mutatkozik benne — idézem — »némi méltatlanság, további változás és küzdelem eleme«. A burzsoá állam lényegét illetően tehát helyes; Pulszky szerint fejlődésében »a meggyőződés szabad alakulása és nyilvánulhatása folytán megszilárdult tudomány alapján«... »az érdekek összhangjának meggyőződését előidézve, szélesebb keretű társadalomban látszik igérni az összes gazdasági kívánalmak kielégítését« (i. m. 100. o.); az adott rendszerben tehát adva vannak a lehetőségek a »némi méltatlanságok« kiküszöbölésére. Az adott társadalom »összetes alapelvek«, azaz életérdeke, azaz eszménye, egyben meghatározója az államnak és a jognak is. Ennélfogva a jog főelvének is ilyen »eszményik« a lényege s ez nyilván áthatja a társadalom tagjait, a legtöbb ember tudatát; ezért csupán ott kell kényszert alkalmazni a jog betartására, »ahol az egyéni és alárendelt társadalmi önkéntes közreműködés a tudat vagy fegyelem hiánya folytán nem eszközölhető« (i. m. 297. o.). Lényegét tekintve tehát Pulszky-nál a jog a társadalmi összhangot kifejező összeműködési szabály, amely legfeljebb akkor nem működik zökkenőmentesen és önként, ha az emberek nem ismétlik fel maradéktalanul az »eszményt«, az »életérdeket«, amely benne kifejeződik s azért nem követik a jogot. Ez megint nem más, mint a fennálló jognak, mint tökéletes vagy többé kevésbé tökéletes, az adott eszménynek megfelelő jognak az igazolása.

Ez az elmélet jelenthette a tudományosság meghirdetését a természetjoggal szemben, lényegét illetően azonban keveset különbözött attól. Pulszky, aki tételeit hatalmas történeti anyagon igyekezett beh bizonyítani s történeti példákkal alátámasztani, nem tett egyebet, mint kétségtelenül fejlettebb formában, tudományosabbnak látszó öltözetben, a burzsoázia számára kedvező, annak érdekeit kifejező olyan elméletet teremtet, amely általában igazolta a fennállót s legfeljebb bizonyos békés fejlődést helyezett kilátásba az adott rendszer lényegét nem érintő kérdésekben. A tudományosságnak ez a látszata, ez az új formája, az egykorú burzsoá tudomány alapos ismerete, a történetileg bizonyítottnak tűnő szemlélet okozta, hogy Pulszkyt nálunk általában kiemelkedő, szinte rendkívüli tudósnak tartották, holott felfogása kevésbé volt eredeti s a részletkutatások terén sem adott értékesebb eredményeket; szerepe csak az volt — s ez adja meg jelentőségét, — hogy a magyar jogbölcselet történetében közvetlenül az ő elmélete váltotta fel a megjelenésében is kétségtelenül primitív természetjogi felfogást egy bonyolultabb, Magyarországon új, burzsoá pozitivistá társadalom-, állam- és jogbölcselettel.

Ez az újfajta burzsoá tudományosság még élesebben és világosabban jelent

meg a pozitivista jogbölcsélet nagy képviselőjénél, Pikler Gyulánál. Pikler a korábbi spekulatív jogbölcsélettel szemben az »igazi« jogtudományt akarja megteremteni, amely »olyan tudománya a jognak, mint a természettudomány a természetnek, vagy az élettan az életnek, (amely) valósággal a jog természet-tudomány» (Bevezető, 5. o.). E burzsoá tudományosság alapvető magatartása a burzsoá objektivizmus. A jogbölcselőnek »egyforma szemmel« kell tekintenie minden jogfelfogásra, jogi meggyőződésre, jogi nézetre, jogérzetre, akár személyileg rokonszenves az számára, akár nem. »Tagadom, hogy azon nagy harcokban, amelyeket különböző jogfelfogások egymással vívnak, tudományosan dönteni lehetne« — mondja (i. m. XIV. o.). A jogbölcselő csak regisztrálhat, tudományosan elemezhet bizonyos tényeket, de az egyes jogfelfogások, jogérzetek megbírálásához nem foghat. »Tudásunk mai tökéletlen állapotában — írja — a radikalizmus is jogosult, a konzervativizmus is«. Első könyvének előszavában elmondja: azon igyekezett, hogy könyve »ne legyen sem liberális, sem szocialisztikus, sem patriótikus, sem kozmopolitikus, sem arisztokratikus, sem demokratikus« s könyvéből ne tűnjék ki, hogy ő egyénileg milyen törekvésekkel bír. Erről az objektivizmusról jegyezte meg egyik konzervatív bírálója, hogy a »tudományos elvtelenség, a tudományos nihilizmus ridegebben proklamálva alig is hangzott még el«. E megjegyzésből látható, hogy a konzervatív irány kezdetben nem értette meg ennek a látszólagos tudományos közömösségnek jelentőségét az uralkodó osztályok ideológiai harca szempontjából.

Pikler tanait elméletének egyik eleme alapján »belátásos« elméletként könyveltük el a magyar jogbölcsélet történetében. Ennek az elméletnek jellegzetessége mindenekelőtt az, hogy alapvetően idealista volta mellett vulgáris materialista elemeket találunk benne. A jogbölcséletnek — mondotta Pikler — az energiának az emberi társadalomban való átalakulásával kell foglalkoznia (Bevezető a jogbölcséletbe, XXI. o.); a társadalom nem más, mint anyagrészek csoportosulása és a társadalom folyamatai anyagrészek együttes hatásából és egymásrahatásából állnak. Egy adott társadalom jogát a társadalom tagjainak természete határozza meg; semmiféle nagyobb változás nem állhat be az állami életben, mielőtt az egyének természete megváltozott« — mondja (i. m. 129. o.). Az emberek természete jogilag értékelve: nem más, mint az emberek úgynevezett »jogérzete«. Első munkájában, az 1892-ben megjelent »Bevezető a jogbölcséletbe« című művében Pikler ezt a jogérzetet valamiféle »Ding an sich«-nek tekintette, amely végső, felbonthatatlan és megfejthetetlen eleme a jognak; »a jogérzet mélyen benn van az emberi lélek belsejében és nem szorul logikai bizonyítékra« — írta (i. m. 47. o.). Ezt a jellegzetesen agnosztikus zárást második művében, »A jog keletkezéséről és fejlődéséről« című, 1897-ben kiadott munkájában feloldja és megállapítja, hogy az emberek jogérzetét, jogi meggyőződését az egyes emberek célszerűségi belátása határozza meg. Az emberek olyan társadalmat, államot és jogot létesítenek, amilyen ismereteiknek megfelel s aminőt helyesnek, észszerűnek, célszerűnek tartanak. Az értelem

tehát a meghatározó tényező, minden egyes ember racionális megfontolása, a »józan« belátás; ez vezet a társadalom, az állam, a jog létrehozásához és mindenekfelett változásához. Ez a felfogás alig különbözik a burzsoá szociológia ismert lélektani iskoláitól. Pikler a társadalmi fejlődés legfőbb okát az emberekben lejátszódó lélektani, mégpedig racionális lélektani folyamatban, a belátásban jelöli meg. Itt azonban nem áll meg, hanem későbbi műveiben ezt a belátásos elemet pszichofizikai magyarázattal akarja megvilágítani. E gondolatmenetében nem követhetjük tovább, mert ez az út a jogbölcselethől a pszichofizikához, a fiziológiához vezet. Csak megjegyzésre érdemes, hogy későbbi működésében, melynek során kizárólag mint pszichológus lépett fel, a belátást úgynevezett elemi tényekre igyekezett visszavezetni. A belátás szerinte nem egyéb, mint tudatosítása annak, hogy egy új cselekvési mód idegfolyamata erősíti egy már meglévő cselekvési mód idegfolyamatát; a belátás idegfolyamata tehát mechanikus folyamat, egy meglévő idegfolyamat erősítése; ami egy bizonyos, az ember számára előnyös cselekvési módot nem erősít, nem fejleszt tovább, azt az ember elveti; ami erősíti, azt »belátja«. Világos, hogy Piklerre is állnak Engels elítélő szavai a XVIII. század mechanikus materializmusáról és a XIX. század ötvenes éveinek lapos és parlagias materializmusáról; ő is kizárólag a mechanika mértékét alkalmazta vegyi és szerves természetű jelenségekre; de áll reá az is, hogy amikor — bár mechanikus módra — materialista igyekszik lenni »lent«, — amint ez fejtegetéseiből kitűnik, — megtartja, Leninnel szólva, az idealizmust »fent«, a társadalomtudomány területén (lásd: Lenin: Materializmus és empiriokriticismus, 242. o.).

Pikler Gyula társadalomfelfogása idealista felfogás, mert a társadalomban meghatározó tényezőnek az emberekben lejátszódó lelki-gondolati folyamatokat tartja. Idealizmusa különösen kifejezésre jutott »Az objektív létben való hit lélektana« című, 1891-ben megjelent pszichológiai könyvében. Ebben filozófiai elődjeként Hume-ot jelöli meg azzal, hogy Hume elmélete pedig nem más, mint »kifejtése Berkeley filozófiája pszichológiai tételeinek« (i. m. 54. o.). Végso fokon tehát — s erre könyve más helyén is utal — elméletét Berkeley-ig, a szubjektív idealizmusig vezet vissza s az objektív létben való »hitet« nem az objektív lét létezéséből vezeti le, hanem azt állítja, hogy »az objektív lét fogalma a szubjektív tartalmú fogalmakkal körülírható« (i. m. 5. o.), vagyis az objektív lét végso fokon nem egyéb szubjektív okok által teremtett hitnél. Jogbölcseleti műveiben a pozitivizmusra annyira jellemző módon, egyszerűen meg akarja kerülni a filozófiát, amelynek nincs helye a tudományok körében; »a filozófia ott kezdődik, ahol a tudomány végződik« — írja (Bevezető, 56. o.). Éppen ezért a jogbölcselet, jogfilozófia elnevezést sem tartja helyesnek s reméli, hogy ha az bizonyos fejlettségi fokot ér el, megszabadul a »bölcselet«-elnevezéstől és jellegtől. Az állam és a jog kérdéseiről írt műveiben filozófiai felfogásáról legfeljebb mellékes megjegyzéseiben tesz említést. Így egyhelyütt, egyik lábjegyzetében a következőket írja: »a materializmus nem igaz és pedig

oly szembeötlően nem igaz, hogy filozófiai szempontból szégyelni való dolog, ha valaki vallja» (Bevezető, XXII. o.). Másutt valamiféle párhuzamosságról beszél egyrészről az emberi *cselekvések* között, amelyek nem egyebek az anyag változásainál és az eszméleti állapotok, azaz a *szellemi jelenségek* között, amelyek az anyagi jellegű idegfolyamatokkal *párhuzamosan*, nem pedig az anyagi lét tükröződéseként jönnek létre.

Idealista felfogásának megfelelően alakítja ki Pikler az államra és a jogra vonatkozó megállapításait is. Az állam szerinte az emberek célszerűségi belátása folytán jön létre; »az emberek — mondotta — épúgy szükségleteik kielégítése szempontjából, tudatosan alkotják a családot, a nemzetséget, a törzset, a nemzetet, mint egy részvénytársaságot, egy szórakozási klubbot vagy egy kereskedelmi karavánt» (A jog keletkezése, stb. 48. o.); »a legmagasabbrendű emberi egyesületek (azaz az államok is) ép úgy keletkeznek, mint a legközönségesebb kaszinók» (Az emberi egyesületek és különösen az állam keletkezése és fejlődése, V. kiad., 1905., 6. o.). Így egy szintre helyezi, közös nevezőre hozza a különböző »emberi egyesületeket». »Vannak állapotok, ahol a család, ahol a nemzetség, ahol a törzs, ahol az egyház az állam» (A jog keletkezése, stb. 239. o.) — írja; tagadja ezzel, hogy az állam az uralkodó osztály sajátos, más »egyesületektől» eltérő jellegű erőszakszervezete. Lehetségesnek tartja továbbá Gumplovicz-cal, az imperializmus szociológusával együtt, hogy az állam nem az összközösségi rendszer felbonnlása, hanem hódítás útján jön létre; »ez esetben — mondja — a hódítás oka a hódítók célszerűségi belátása, a legtöbb esetben azonban a hódítás a meghódítottakra is előnyös és ezek ezt a hódítás után be is látják» (i. m. 243. o.). Ha az állam a célszerűségi belátás terméke, akkor alig lehet mást mondani a fennálló államról, mint azt, hogy az helyes, szükséges, megfelel az emberek adott célszerűségi belátásának. Ugyanezt állapítja meg Pikler a jogról is. A jogban sem az adott társadalom osztályviszonyai jutnak kifejezésre; a jogszabályok összeműködési szabályok, amelyek »rendszerint általánosan, mindenki számára hasznosak»; a kizsákmányoló jogszabályok a jognak csak egy fajtát teszik ki, »s mondhatjuk — írja — ritkább, rendellenes fajtát» (A jog keletkezése, stb. 190—191. o.). Ha az elnyomott osztályok nem is látják közvetlenül az egyes jogszabályok hasznos voltát, mégis engedelmeskednek azoknak, mégpedig »azon általános meggyőződésből, ... hogy az urak jobban tudják, mit kell tenni és hogy azon intézmények neki(k) is javára vannak» (i. m. 243. o.). A jog lényege tehát ez az összeműködés, az összeműködés szükségességének és adott formájának belátása. A kényszerítő hatalom nem tartozik a jog fogalmai elemei közé; a kényszer csak arra kell, hogy meggátolja, nehogy »az emberek saját önkéntes megegyezésük alól kibújjanak».

Látható az elmondottakból, hogy Pulszky és Pikler felfogása között nincsen lényegbevágó különbség. Pulszky eszménytana továbbfejlődik Pikler-nél az eszmények keletkezésére vonatkozó belátásos tannal; mindkettő — s ez természetes a pozitivisták iskolánál — a fennállót úgy fogja fel, mint az értel-

mi adottságok által elérhető legmagasabbat, az értelem által történelmileg igazoltat, az eszményeknek, illetőleg a belátásnak megfelelőt. A megvalósítandó enyhe változásokra, reformokra, azaz az ő nyelvükön a felismert új életérdekekre, eszményekre, új belátásokra vonatkozó álláspontjuk meglehetősen mérsékelt. Mindketten nyilvánvalóan idealista jogfilozófusok, ha ez Piklernél rejtettebb formában s vulgáris materialista nézetekkel nagyobb mértékben terhelten jelentkeznek is.

A pozitivista jogbölcselet nálunk Piklerben érte el tetőfokát s Pikler működésében fejeződött ki a legteljesebben; egyben kétségtelen, hogy Pikler volt ennek az iránynak legönállóbb, legegységibb, eredeti elméletalkotásra törekvő s — hozzátehetjük — legnagyobb hatást keltő alakja. Tanítványa, Somló Bódog, előbb nagyváradi jogakadémiai, majd kolozsvári egyetemi tanár, addig, amíg a pozitivista irány hívének vallotta magát, Pikler és Spencer hatása alatt alakította ki nézeteit; e nézetek azonban rendkívül kevés önállóságot mutatnak s jellegzetesen eklektikusak, új elemet úgyszólván nem tesznek hozzá a pikleri tanokhoz. Somló is a burzsoá szociológiában látja »a tudományt« s a jogbölcseletet az általános szociológia egy részeként fogja fel. Követi Piklert az államot illető felfogásában is: egy nevezőre hozza a különböző társadalmi szervezeteket s így elmosza az állam keletkezésének okait s ezzel az állam lényegét; »azokat a társadalmakat, — mondja, — amelyek már igen kifejlett szervezettel bírnak, államoknak nevezzük« (Jogbölcseleti előadásai, I. füzet, Kolozsvár, 1906., 28. o.). Az állam a jog vonatkozásában »a legmagasabb rendű földi hatalom«, amely tehát csak szervezettségében különbözik a nemzetségtől, törzstől, sőt az államban lévő »gyengébb« hatalmaktól is. Ez a legerősebb hatalom hozza létre a jogot, amelyben szerinte nem lehet egyszerűen »a hatalmasok rendelkezésére álló kizsákmányoló gépezetet« látni, mert »még a legigazságtalanabb jogrendszer is jobb még az általa elnyomottakra is, mint semmiféle jogrendszer« (i. m. 42. o.). Elismeri, hogy a jog nem az összes népesség akaratmegegyezésének, hanem a népesség különböző csoportjai közt kialakuló hatalmi viszonyoknak eredménye, de »mindennemű jogrendszernek vannak kiterjedt részei, amelyek az összes népesség érdekeinek szolgálnak«; »a jog egy része... még az általa elnyomottak érdekét is szolgálja« (i. m. 42—43. o.). Ezzel igazolja a fennálló jogot s arra tanítja a tömegeket, hogy ne a burzsoá jogrendszer ellen küzdjenek, hanem legfeljebb annak kirívóan igazságtalan részei ellen. Ez a tanítás tipikusan opportunistá állásfoglalás, amelyben az olyan állítások, mint hogy »a szocializmus jutott legközelebb az objektív igazsághoz«, jól megférnek az állami beavatkozásnak, azaz a fejlődő imperialista, »szociális« állam fokozódó beavatkozásának külön könyvben is kifejtett tételével. »Növekvő állami szabályozás, növekvő politikai szabadsággal karöltve: ez a fejlődés iránya« — mondja e művében (Állami beavatkozás és individualizmus, Bp., 1903., 175. o.). S hozzátehetjük: a politikai szabadság és a növekvő állami beavatkozás a pozitivista jogbölcseletben az a minduntalan egymással

összekapcsolt két tétel, amelyet az imperializmus semmiképen sem hajlandó összeegyeztetni s amelyből nyilván csak a második tételt, a fokozódó állami beavatkozást valósítja meg, ami együtt jár a politikai és egyéb jogok messzemenő korlátozásával. E kettős tétel viszont jól mutatja e pozitivistá jogbölcselet kettős arculatát is: azt a hitet, vagy annak a hitnek kelteni akarását, hogy az imperialista állam fokozódó beavatkozása hozhatja meg a politikai és egyéb szabadságot, orvosolhatja a társadalmi bajokat. A gyakorlatban az imperialista állami beavatkozás fokozódása tényleg bekövetkezett; ez azonban a jogok messzemenő korlátozásával járt együtt. A pozitivistá jogbölcselet képviselői végeredményben az imperializmus ideológiai segítőinek bizonyultak.

IV.

Az elmondottak a magyarországi pozitivistá jogbölcseletnek a statikáját igyekeztek megadni, röviden jellemezve ennek az iránynak lényegét, főbb tételeit. A kép teljességéért meg kell most nézni a magyar pozitivistá jogbölcselet dinamikáját, mégpedig két vonatkozásban is: egyrészt hogyan alakult, fejlődött ez az irány, ez az »iskola«, hogyan helyezkedett el a fejlődés vonalán, a múlt és a jövő viszonylatában, — másrészt milyen hatást és ellenhatást váltott ki?

Pulszky Ágost működésében főleg a burzsoá tudományosság jelszavának bevezetése s egyelőre még liberális elvek hirdetése útján mutatkozott meg — ha nem is túl éles — szembefordulása a feudális maradványokkal, a feudális tudománnyal és közéleti viszonyokkal. Bár Pulszky nem győzte hangoztatni, hogy törekvései kizárólag tudományosak, tudományos irányának különösen Pikler Gyula által élesebben és határozottabban levont következtetései kétségtelenül politikai visszhangot is kaptak. Maga Pulszky elnökévé lett a századforduló idején a Társadalomtudományi Társaságnak, amely akkor ugyan még Concha Győzőtől és Balogh Jenőtől a polgári radikálisokig mindenkit összefogott, de ez a Társaság mégis csak a társadalmi fejlődés, a haladás jelszavát hirdette s keretévé vált egyideig mindazoknak, akik később az egymással szembenálló táborokba kerültek. Pikler Gyula Pulszkynál világosabban és egyértelműbben fejezte ki a pozitivistá jogbölcselet álláspontját a feudális múlttal szemben. Ennek során mindenekelőtt relativizálni igyekezett az olyan fogalmak »szentségét«, mint a nemzet, az állam, a szentkorona, a vallás. Tagadta, hogy a vallásnak bármi köze is lehet a joghoz. A népakarat képviseléről, a népképviseléről úgy beszél, mint valami megtévesztésre alkalmas meséről; a népszuverénitással szemben megállapítja, hogy a képviselők nem a népet képviselik; »a törvényhozók legnagyobb része — írja — csak családi és baráti összeköttetéseinek és vagyoni viszonyainak köszöni törvényhozói tisztét« (Bevezető, 144—145. o.). Nem igaz az, mondja, hogy hivatalnokoknak a legérdemesebbeket nevezik ki; »csak meg kell nézni azok származását, családi összeköttetését és vagyoni állapotát, akik a tisztí cím- és névtárakban

szerepelnek, hogy kiderüljön, hogy ez a legnagyobb részben mese» (i. h.). Az olyan megjegyzéseire, mint hogy a »nemzeti érzés és (a) lehető legjobb táplálkozás iránti vágy összefügg« (A jog keletkezése, stb. 58. o.), természetesen érzékenyen szisszent fel a hivatalos Magyarország, a konzervatívok, a reakciósök, a klérus, hiszen azokat az eszméket és jelszavakat látták így veszélyben, amelyek mögött kizsákmányoló, elnyomó politikájukat úzták; az ilyen megjegyzések, az ilyen tételeknek egyetemi tanszékről való tanítása megingatja a szentkorona-tant, megrontja a fiatalok lelkét! A reakciósök felháborodása csak fokozódott, amikor Pikler mindinkább tudományos fémjelzőjévé vált a polgári radikálisok politikai síkra is lépő csoportjának és a társadalmi ellentétek kieleveződésének következményeként a Társadalomtudományi Társaságon belül mind élesebbé váló ellentétek során a baloldal mellé állt, a konzervatívok kivonulása után pedig elnöke lett a társaságnak. A legnagyobb felzúdulást azonban kétségtelenül Pikler polgári radikális antiklerikalizmusa okozta. A polgári radikálisok által kezdeményezett és 1907-ben rendezett pécsi szabadtanítási kongresszuson, amelynek központi szereplője Pikler volt, mindjárt bevezető előadásában kikelt az olyan tanítások ellen, amelyek szerint az embereknek más célja is lehetne, mint a földi boldogság. Tiltakozik az olyan nézetek ellen, mintha »az ember rendeltetése az lenne, hogy egy természetfölötti lénynek szolgáljon«: nem fogadhat el olyan álláspontot, »amely . . . egy uras, földi javak után vágyó és szinte hiú természetfölötti lényt koncipiál, akivel szemben az embereknek kötelességük alázatosaknak, hódolatteljeseknek, önmegtagadóknak és áldozatkészeknek lenniök«. Az ilyen nézetek, mondja, az emberiség rettegő gyermekkorából származnak; értelemmel, ésszel az ilyen vallásos előítéleteket fel lehet számolni. Szembe kell nézni a létért való küzdelemmel; »semmiképen se várjuk a társadalmi rendnek, az igazságosságnak létrejövetelét a felebaráti szeretettől . . . Azt az ezeréves alkotmányt, amelyről annyit beszélünk, . . . küzdelem hozta létre és nem a felebaráti szeretet« (A pécsi szabadtanítási kongresszus jegyzőkönyve 1907., 54—56. o.). A tudományosság jelszavának meghirdetése a különböző vallásos felfogásokkal szemben, ami egyaránt jellemzője Pulszkynek, Piklernek és Somlónak, a feudális maradványok elleni heves küzdelem, ami már *főként* csak Pikler tevékenységének jellemzője és a — bár polgári korlátok között tartott — heves, támadó, harcós antiklerikalizmus, amely már *egyedül* Piklernek jellemzője, — olyan sajátosságai a magyar pozitívista jogbölcseletnek, amelyeket — eltérően elméletüktől és rendszerüktől — haladó elemekként regisztrálhatunk működésükben.

Hogy ezek a haladó elemek a maguk korában mekkora jelentőségűek voltak, azt lemérhetjük azon a visszhangon, amelyet anakidején keltettek. Itt elsősorban Pikler. Gyuláról van szó; ő állott a támadások középpontjában s Pulszkyt, illetőleg Somlót legfeljebb vele együtt emlegették, ha ugyan egyáltalán emlegették. Mindjárt 1892-ben, Pikler első jogbölcseleti munkájának megjelenésekor kétirányból is hangzott el »tudományos« támadás Pikler ellen. A Tudo-

mányos Akadémia közlönyében (Athenaeum, 1892.) Várnai Sándor a reakció álláspontját fejezte ki a már említetteken felül akkor is, amikor megállapította, hogy Pikler tanítása kétszeresen veszélyes és megbontja a jogszolgáltatás erkölcsi alapjait, mert elismeri az ellentétes jogérzeteket, vagyis a törvényekkel szembehelyezkedők jogérzetét is. A klerikális reakció képviselője, Esterházy Sándor kassai jogakadémiai tanár szintén mindjárt 1892-ben tollat ragadott Pikler ellen s támadását később tankönyvében, mely tulajdonképpen nem más, mint maga egészében vitairat a pozitivistákkal szemben, megismételte. Ő is azt kifogásolja, hogy Pikler felmenti a bűnöst, aki jogérzetét követi; »ez az anarchizmus teljessége« — mondja; »Pikler alapján rontja meg a jogtudományt«. De nemcsak Pikler a bűnös; bűnös az egész pozitivisták irány, amely nem ismeri az állam feletti hatalmat és ezzel a »legveszedelmesebb irányba tereli« a szociális kérdés megoldását, mert arra tanítja a szocialistákat, hogy az államhatalom megszerzésével minden hatalmat megszerezhetnek; »ez — mondja — egyértelmű az erőszakra való csábítással; a legveszedelmesebb útmutatás, amit csak adni lehet« (A bölcséleti jogtudomány kézikönyve, Kassa, 1897., 315—316. o.).

A tudományos és kevésbé tudományos vita Pikler körül tovább zajlott. A klerikális reakció egyetemi tüntetést szervezett ellene 1901-ben. A »keresztes ifjak« e tüntetéssével kapcsolatban írta a Huszadik Század: »Ne csodáljuk, ha a társadalomnak ma uralkodó osztályai pozíciójuk biztosítása szempontjából kellemetlennek találják azt a felfedezést, hogy úgy a múlt, mint a jelen csak a társadalom fejlődésének egy stádiuma, amelyet megelőzött volt egy más társadalmi állapot, amelyből . . . az ő kiváltságos helyzetük fejlődött . . . Semmi egyéb tehát ez a részben a tudományosság területére is átvitt harc, mint a reakciónak egy jelensége . . . . Eszköz csupán, mellyel a mai uralkodó osztályok védekezni akarnak a társadalom fejlődése ellen, de amellyel azt soha megakadályozni nem fogják« (1901. évf. I. félév, 183—184. o.). Az osztályviszonyok kiéleződésével, az 1905. és 1906. évi események után, a Társadalomtudományi Társaság radikalizálódása s főleg Piklernek pécsi szereplése után a reakció végleg le akart a »piklerizmussal« számolni. A támadás minden síkon megindult ellene. Simon József Sándor »Tudomány-e Pikler Gyula tanítása vagy egyszerűen csak demagógia?« című klerikális röpirata megállapítja, hogy Pikler »Magyarország pénzéért, Magyarország mai szervezete és tudományossága megrontására« hív fel, a »haza ellen« izgat, a »tudatlan tömeget minden eddigi isteni és emberi tekintély ellen lázadóvá . . . teszi«; elmélete »csak szemfényvesztő csalás a tudomány birodalmában«; tanítása »ellentétben áll . . . a krisztusi tanítással«, — és így tovább. A pozitivisták jogbölcsélet képviselőjének személyéből »Pikler-ügy« támad, parlamenti interpellációval »Pikler Gyula egyetemi tanár tudományos elfajulásai« ellen. Az interpelláló Markos Gyula pap-képviselő szerint annak, aki ilyen tanokat hirdet, egy kerekével többje vagy kevesebbje van. Pikler megrontja a magyar ifjúság hitét,

erkölceit, »az isten és a haza legszentebb fogalmait cinikus szofizmákkal lesajnálja«. Apponyi Albert kultuszminister a parlamenten kívül adott közvetett választ az interpellációra, általánosságban megállapítva, hogy »a tudomány erkölcsi törvényének túllépte már nem is tudomány többé, hanem a tudás technikájával üzőtt csalfa játék, a tudomány valójának megtagadása.« 1908-ban Jehlicska Ferenc paptanár külön könyvet szentelt Pikler megtámadására s azt természetesen a katolikus egyház kiadója jelenteti meg. Ebben a könyvben a leggaládabb hangon támadja Piklert; miközben elismeri, hogy Piklernek sikerült a fiatalság elég tekintélyes részét megnyernie nézeteinek. A könyvnek semmiféle köze a tudományhoz, még annak látszatát sem képes kelteni; e mű nem egyéb, mint antiszemitizmussal tele mocskolódás. Pikler szerint nemzetellenes; elméletének semita jellege van, mert mindenben csak a hasznot látja és keresi; Pikler nem is értheti meg »a kereszténységre áttérő nemzet lelkületét«. E tanítás, foglalja össze mondanivalóját Jehlicska, destruktív tan; destruálja a családot, mert javasolja a házasság felbontásának megengedését, ami ellentétben áll az egyház tanításaival; destruktív a nemzetre, mert megfosztja azt erkölcsi jellegétől; destruktív az államra és destruktív végül is a vallásra, mert azt »kényelmetlen hatalom«-nak tekinti, amelyet vissza kell szorítani. A belátásos elmélet »állandósított forradalomhoz«, anarchiához vezet; elmélete nem más, mint agitációs eszköz a forradalom érdekében.

Ha figyelembe is vesszük, hogy a klerikális reakció eltúlozta Pikler és a pozitivista jogbölcselet tanításának jelentőségét, mégis kétségtelen, hogy a reakció Piklerben komoly ellenfelet látott; az ellenfél azonban nem annyira a pozitivista jogbölcselet volt, mint inkább az azokat kísérő, azzal összefüggő egyes kritikai megállapítások, egyház-, vallás- és feudalizmusellenes kitételek s hirdetőiknek társadalmi szerepe, társadalmi tevékenysége. Ez a társadalmi szerep és hatás az, amely a magyar fejlődés bizonyos szakaszán haladó elemet jelentett a pozitivista jogbölcseletben és elsősorban Pikler tevékenységében. Ez a jogbölcselet megjelenésének körülményeivel, a tudományosság meghirdetésével, feudalizmus-ellenességével, a klerikalizmussal való szembefordulásával segítette felbontani a reakció egységfrontját s bár hamis társadalmi jelszavakat adott, e jelszavak mégis megmozgatták a tudományos életet, részben a társadalmi életet is és olyan folyamatot indítottak, amelynek során az álláspontok az osztályviszonyoknak megfelelően élesebben kialakultak. Egy ideig pedig az a tudományos színezetű mozgalom, amelynek jelszavát, a társadalomtudományt a pozitivista jogbölcselet fennen hirdette, a reakcióval szemben összefoghatott különböző elemeket, kiknek egy része később visszafordult a reakció felé, más része megrekedett s végül megint más része túljutott e társadalom- és jogbölcseleten, hogy átlátva tételeinek burzsoá kötöttségét, eljusson a munkásmozgalomig, a történelmi materializmusig. A talajnak e fellazításában, megmozgatásában, a társadalmi kérdések felvetésében és napirenden tartásában a pozitivista állam- és jogbölcseletnek is volt bizonyos része s ezt szintén

haladó momentumként könyvelhetjük el, akkor is, ha nyilvánvaló, hogy képviselői jelszavaik meghirdetésének minden következményét nem is tudták előre és nem is akarták.

V.

Ha a pozitivista állam- és jogbölcseletnek elméleti reakcióssága ellenére voltak is a sajátos magyar fejlődésből, az elmaradt tudományos életből folyóan bizonyos haladó elemei visszafelé, a múltat illetően és ha ezek az elemek láttathatták is velünk ezt az irányt egyideig és tévesen a maga egészében haladónak, — az események arra vezették, hogy miként tudományos elméletében, úgy társadalmi szerepében is mindinkább a reakciós elemek kerüljenek előtérbe.

Már Pulszkynál látható, hogy a társadalmi kérdések megoldását »a jövő nagykeretű gazdasági társadalmától«, vagyis a kapitalista világpiac megteremtésétől várja; ennek jeleit fedezi fel az idegenek jogainak elismerésében, a nemzetközi magánjog kifejlődésében, a nemzetközileg is szabályozás alá kerülő büntetőjogban és szerzői jogban, a közlekedésre vonatkozó nemzetközi megállapodásokban, — mindazokban a törekvésekben, amelyek »világpolgáriás jellegű törvényekben« kifejezést nyernek; ugyanezt látja kifejeződni a »socialisztikus« mozgalmakban (A jog- és állambölcselet alaptanai, 142. o.). Piklernél a társadalmi kérdések imperialista megoldási kísérleteinek szociális intézkedéseként való beállítása még élesebb. A kapitalizmus ellentmondásait megoldhatónak tartja, ha a termelők feltárják »termelési módjaikat«, azaz üzleti titkaikat, ha a magángazdaság helyett »szabatosan szervezett közgazdaságot« teremtenek, ha fokozzák az állami kényszer körét; »a jog fejlődése — mondja — abban az irányban halad, hogy az emberi viselet minden részének helyességét, jóságát állami kényszer is biztosítsa« (A jog keletkezése stb. 226. o.). A szükségletek központosított megállapításának, a foglalkozási ágak központi meghatározásának, a kereskedelmi kockázat megszüntetésének jelszavai mellett megtalálható Pikler művében a népesedés korlátozásának malthuziánus alap gondolata is; »az emberiség végső és kielégítő állapota nem lehet, hogy a túlnépességet és a tehetségtelenek és lusták nagy tömegét a világra jönni és azután szenvedni és elpusztulni hagyja« (i. m. 264. o.). Ezért küzdeni kell a túlnépesedés veszélye ellen csakúgy, mint a legmagasabb műveltségi fokot elérők nagy száma ellen, más szóval védeni kell az uralkodó osztály műveltségi monopóliumát. Az imperializmus felfogása csendül ki szavaiból, amikor a szabadságjogokról szóló elméletet, mint történelmileg meghaladott elméletet félretételre ítéli, mint olyat, amelyre már nincs szükség; egyébként is »a szóbanforgó jogokról . . . . azt sem lehet mondani, hogy azok gyakorlása nagyon megfelel az ember hajlamainak és hogy korlátozásuk nagyon fájdalmas volna« (i. m. 131. o.). A szabadságjogokra vonatkozó elméletéről azt írja, hogy az »oly elmélet, amelyhez senki hű nem maradhat, azok sem, akik hirdetik; olyan elmélet, amely a maga alkalmiságának és jelentéktelenségének

bélyegét homlokán hordja» (i. m. 133. o.). Hirdetni kell tehát, tanítja Pikler, hogy a szabadságjogokról szóló elmélet helytelen s az üres beszédnél nem egyéb. A mindent átfogó, mindent korlátok közé szorító, szociálisnak álcázott imperialista állam jelszavai ezek, amelyek Piklernél — különösen későbbi munkáiban — megjelennek. Lényegében s még nagyobb méretekben hasonló gondolatokat találhatunk Somló Bódognál is, kinek az állami beavatkozásról írt művét már említettem.

Az egyre égetőbben jelentkező társadalmi problémák imperialista megoldási módja mellett mindinkább nyilvánvalóvá válik, hogy a pozitivista jogbölcselet a feudalizmus elleni küzdelem helyett a főfeladatnak a történelmi materializmustól való elzárkózást tartja. Ez az állásfoglalás világosan napvilágra hozza a pozitivista jogbölcselet osztály-jellegét, művelőinek osztály-kötöttségét s mit sem változtat ezen az, ha a munkásosztály forradalmi elméletének és mozgalmának bírálata mellett barátságos szavakat is találunk műveikben a munkásosztály irányában. A pozitivista jogbölcseletet legfeljebb a reformista, szociáldemokrata vezetők hirdethették szocialista elméletnek, akik egyébként elfogadták a polgári radikálisoknak álláspontját arról, hogy Magyarországon a feladat — idézem — »nem a szocializmus világrendjének megvalósítása, hanem a magyar jogállam és ipari kapitalizmus alapjainak lerakása« (Huszdik Század, 1910. I. félév, 18. o.). Jellemző, hogy a pécsi szabadtanítási kongresszuson egyik felszólaló a következőket mondotta: »Szociáldemokrata vagyok, nem is kellene tehát itt hangoztatnom, hogy én Pikler tanár úr módszerét fogadom el, mert hisz ez természetes«. A szociáldemokrata vezetőket nem zavarta, hogy Pikler szembenállt a történelmi materializmussal és ennek gyakran hangot is adott. 1910-ben, összefoglalva ellenérveit a történelmi materializmussal szemben, nyíltan színt vall a pragmatizmus mellett. Tagadja, hogy az intézmények változásának okaira a marxizmus választ tudna adni. Erre Pikler szerint nem is lehet egyértelmű választ adni, mert ha az emberek nézetei a termelési mód változásával módosulnak is, a termelési mód változása nem ad választ a nézetek változásának *irányára*: erre állítólag csak a belátásos elmélet képes. Az emberek változott nézetei ugyanis kétirányúak lehetnek; célszerűségi belátásuk lehet helyes is, a termelési mód változásának megfelelő, — de lehet helytelen is, a termelési mód változásával ellentétes is. Az emberek tehát tévedhetnek is. A nézetek, az ideológia keletkezésére ezért nem lehet egyértelmű választ adni; a nézetek létrejöttének folyamata tudományosan megközelíthetetlen, szubjektív lélektani folyamat. Ez az agnosztikus, idealista álláspont Pikler végső válasza a történelmi materializmusra.

Ha Pikler a történelmi materializmussal könyveiben túlsokat nem is foglalkozik, Somló könyvében hosszan tárgyalja s minduntalan vitába próbál szállni Marxszal és Engelsszel. Úgynevezett bírálata miben sem különbözik a szokványos burzsoá okfejtésektől; a marxizmus szerinte is »egyezdalú«, »az egész szellemi életet a gazdálkodás járulékos jelenségének tekinti. Ez hiba« —

jegyzi meg ; az ismeretek a gazdálkodás mellett önállóan is számbajövő tényezők. Somló az újkantiánus Stammeler nyomán jár már 1906-ban és gondolkodás nélkül átveszi tőle is, de másoktól is mindazokat a lapos érveket, amelyeket a marxizmussal szemben felhoznak ; így hosszan fejtegeti, hogy mekkora a jog meghatározó szerepe a gazdaságot illetően. Egy meghamisított, vulgarizált marxizmusnak — látszólag szenvtelenül — a marxizmus ellenségei által adott hamis okfejtések mellé helyezése világosan mutatja, mennyire lehet »objektív« a burzsoá objektivizmus.

VI.

Az 1908—1910-es esztendőkkal a magyar pozitivista jogbölcselet ideje lejárt. Az optimizmusnak, amely a feltörő burzsoázia egyes radikális képviselőit fűtötte, vége ; kiderült, hogy a törvényhozásnak, az »igazságosabb« jog megteremtésének nem a jogbölcselet a tudománya, mint Pikler hitte. Kitűnt, hogy a burzsoázia létét nem a feudális maradványok, nem a vele összefonódott nagybirtok veszélyezteteti, hanem a feltörő munkásság forradalmi megmozdulásai ; kitűnt, hogy még a legenyhébb és imperialista színezetű reform-gondolatok meghirdetése is sok az imperializmusnak ; kitűnt, hogy a küzdelemnek a munkásosztály és forradalmi elmélete ellen kell irányulnia ; kitűnt, hogy olyan jogbölcseletre van a burzsoáziának szüksége, amely érdekeit közvetlenebbül és kevésbé veszélyes módon szolgálja. 1908-ban megjelent Budapesten Stammeler Rudolf és meghirdette nálunk is a Somló Bódog által már előzetesen is erősen felkarolt elméletét a helyes jogról ; ez az újkantiánus jogbölcselet messzire elvitte a jogászokat a társadalmi kérdésektől és biztosította, hogy egy filozófiai színezetű, spekulatív, idealista jogbölcselet váltsa fel a »természettudományos« gondolkodást, a pozitív tudományosság jelszavát. Stammeler egyébként Budapesten kifejtette, hogy újkantiánus filozófiájának gyakorlati alkalmazása a szabadjogi mozgalom is. Ez a szabadjogi mozgalom kezdetben, Magnaud bíró tevékenységében valamiféle »szociális« mozgalomnak mutatkozott, amely a csavargással és a koldulással szemben liberális büntetőjogi gyakorlatot eredményezett s amelyet jellemző módon a Társadalomtudományi Társaság polgári radikálisai is valami haladó mozgalomnak tartottak, — eredményeiben azonban a burzsoá törvényesség félretételét és végül is a fasiszta önkénynek a »helyes jogról« szóló újkantiánus jogbölcselet által is megalapozott ideológiáját jelentette. Az imperializmusnak ilyen elméletekre, ilyen irányokra volt mindinkább szüksége s a pozitivista jogbölcseletnek magyar képviselői átengedték a teret ezeknek az elméleteknek. Maga Somló Bódog volt az, aki saját személyében átvezette a pozitivista jogbölcseletet az újkantiánus felfogás, a »helyes jogról« szóló elmélkedések vizére.

A pozitivista jogbölcselet, mint meghatározott burzsoá tudományos irányzat, 1908—1910. körül lezárult ; haladó elemeinél fogva gyakran volt a későbbiekben kitéve a reakció támadásainak s ugyanezen haladó elemek miatt

gyakran tévesztette meg a haladás képviselőit is ; ideje, hogy a magyar jogtudomány megkezdje szerepének felmérését és megkísérelje helyes értékelését.

Egyébként az, hogy a magyar pozitivista jogbölcseletnek, mint jogbölcseleti iránynak nálunk végeszakadt, távolról sem jelentette egyben azt is, hogy végeszakadt a pozitivista jogbölcseletre jellemző agnoszticizmusnak, idealista felfogásnak és a pozitivista módszereknek a jogtudomány körében ; ezeket az elemeket természetesen megtalálhatjuk a pozitívizmus további elemeivel, így a kozmopolitizmussal gazdagodva a burzsoá jogtudomány későbbi művelőinél is. Sőt e pozitivista jogfelfogás káros örökségét a burzsoá objektivizmusra való hajlamosságban, bizonyos burzsoá jogszociológiai beállítottságban, a marx-lenini történeti és dialektikus módszer elhanyagolásában és ezzel szemben a pozitivista jogtudományi módszer alkalmazásában, a filozófiai alapkérdések háttérbe szorításában, a teljesen még fel nem számolt pszichológizmusban részben még ma is érezzük. A burzsoá pozitivista jogbölcseletről alkotandó helyes értékelésből kiindulva, el kell jutnunk oda, hogy a jogi gondolkodásunkban meglévő e maradványokat teljesen felszámoljuk. A magyar pozitivista jogbölcselet bírálata e feladatnak csak kezdő lépése.

HOZZÁSZÓLÁS

EÖRSI GYULA a jogi tudományok kandidátusa:

A magyar jogpozitivizmussal kapcsolatban azzal a kérdéssel kívánok foglalkozni, hogy hogyan hatott a jogpozitivizmus a felszabadulás előtti magánjogi tudományra és hogyan gátolta szocialista polgári jogi tudományunk kiépítését.

1. Ami áll a jogbölcsleletre, az nagyjából áll a magánjogra is. A félgymnasti helyzet, a kapitalista és volt nemesi osztályok összefonódása, ennek során a feudális maradványok fenntartása, sőt a Horthy-fasizmus idején való kiterjesztése és ezzel egyidejűleg olyan ütemű kapitalizálódás, amely a viszonylag rövid és bátortalan klasszikus kapitalizmust hamar átnövesztette a monopolkapitalizmusba, a feudalizmussal súlyosan terhelt állami berendezkedést pedig igen hamar imperialista tartalommal is megtöltötte, — ez volt az az objektív folyamat, amely a magánjogot alakította, amely a századforduló körüli és azt követő magánjogi tudomány talaja volt. A magánjog rendeltetése az volt, hogy fenntartsa a hűbéries jellegzetességeket ott, ahol az uralkodó osztályok kompromisszuma és az elnyomás, a kizsákmányolás ezt kívánta és gyorsan kiépítse a kapitalista, majd csaknem egyidőben a speciálisan a monopolkapitalizmusra jellemző intézményeket, ahol az imént említett körülmények ezt írták elő.

Ebben a helyzetben a magánjogi tudomány művelői számára főképpen a következő két kérdés volt döntő jelentőségű:

a) a fennmaradt feudális vonásokkal telített intézmények sorsa,

b) a monopolkapitalizmus jelenségeit rohamosan magára öltő kapitalizálódás.

Ez a két kérdés a jogtudomány művelőinél különbözőképpen tükröződött. A hivatalos tudomány — a nagy kézikönyvek szerzői —: Wenczel, Hercegh, Zlinszky, Reiner előkelően begombolkoztak. A történeti iskola méltósággteljes és hazafiaskodó frázisaiba burkolódzva tekintetüket az 1848. előtti jogunkra szegezték és valószínűleg azt szerették volna, ha a kapitalizmus jogintézményei vagy meg sem jelentek volna, vagy ha már ez nem lehetséges, legalább Werhőczy is már felvette volna őket a Hármaskönyvbe.

Szívében velük tartott a kor legjelentősebb magánjogásza, Grosschmid Béni is, de ő sokkal gondolkodóbb volt annál, semhogy esztét is elzárta volna a tények elől. Mélységesen feudális szemlélete nem gátolta meg abban, hogy az imperializmus korának nem egy jellegzetességét észre ne vegye. Gyakran élesen elválk benne a *feudális pompát visszasíró sovíniszta közjogász és a monopolkapitalizmus kozmopolitizmusra hajló magánjogásza*. A Jogszabálytanban így ír: »A rómain és az angolon kívül alig van még egy államiság, amely annyira nemzeties és a nemzeti jellemmel annyira bensőleg egybeforrt s oly jellegze-

tesen kidomborodó köz- és magánjogi intézményvilágot volna képe felmutatni, mint a mi 48. előtti államrendszerünk.«¹ Ugyanebben a munkájában ezzel szemben megállapítja: »... a művelt emberiséget egybeláncoló egyetemes jog a megvalósíthatás lehetőségétől nem áll oly annyira távol, mint az egyetemes... nyelv«.² Vegyül benne egyfelől a *spekulatív történeti iskola művelője* és a *naív természetjogász*, másfelől az *imperialista elnyomó hatalom spekulációtól és naivitástól mentes brutalitásának regisztrálója*. Egyfelől így ír: »... a jog uralmának legfőbb alapja és biztosítója a jog- és igazságérzet. Vagyis, hogy az emberekben bensőleg él a jog. Ami, mondom, nem külső, hanem belső valami.«³ »... a kicsinyek társasága megkapó tanúsága annak, hogy a jogeszmé olyasvalami, ami az ő csírájában vele születik az emberrel. Adunk valami játékszert vagy harapuivalót az egyiknek; legott a másik ugyanolyat és ugyanannyit követel... Ez mintegy a jogi egyenlőség, az aequalis divisio elvének a megjelenése. Már két-három éves gyermekek a tulajdoni viszonyokat kutatják. Például, hogy ez a ruhadarab vagy ez az óraláncz, az a ház kié? ... Már ez a tulajdon intézményének mintegy a velünk születtségére vall.«⁴ »... a joguralom alapeszméje emberi lényünkkel adott felsőbb isteni sugallat, amely ekként önnön magán nyugszik, miként az égi testek rendszerében az álló csillag«⁵ »... a jog u. i. képződvény, miként az élő nyelv«⁶, sőt »... ott van az igazság eszméje, az emberi lélekben élő jogérzet, a mely több mint minden főhatalom.«⁷ Másfelől ettől az illúziókkal teli spekulatív és gyakran naív szemlélettől eltérően ezt írja: »... »inter arma silent musae«, ami azt is jelenti, hogy a hol az államjog az ő nagy vaskos kérdéseivel megmozdul és vitáiban megzördül, e mellett a magánjogi kérdések csak olyanok, mint Toldy Miklós nagy buzogánya mellett a velencei munkás az ő kicsi penceljeivel vagy ecsetkéjével.«⁸

Grosschmid példája azt mutatja, hogy a feudális szemlélet és érzélemvilág sem gátolhatta meg azt, hogy az igényes tudós észre ne vegye a gyors imperialista átalakulás jeleit. Grosschmid azonban ennek az átalakulásnak nem volt tudatos előmozdítója, mint ahogy a spekulatív természetjog és történeti iskola sem volt erre a szerepre alkalmas. Tudatos előmozdítói Szász- Schwartz Gusztáv és társai voltak, legfőbb ideológiai fegyverük pedig a jogpozitivizmus volt. A jogpozitivizmus a magánjog terén az imperialista jogintézmények számára szántotta fel a talajt, ugyanakkor a magyar viszonyokra jellegzetes módon, sokkal nagyobb sikerrel irtotta a *klasszikus kapitalizmusra* jellemző elméleti megnyilvánulásokat, mint a *feudális intézményeket*.

¹ Grosschmid: Jogszabálytan, Athenaeum, 1905. 39. old.

² id. m. 12. old.

³ id. m. 1. old.

⁴ id. m. 2. old.

⁵ id. m. 7. old.

⁶ id. m. 11. old.

⁷ id. m. 5. old. (Kiemelés tőlem.)

⁸ id. m. 21. old.

2. Hogyan forгатják a kilencszázas évek tudatosabb magánjogászai a jogpozitivizmus fegyverét? A feudális maradványok fennmaradása és a monopolkapitalizmus gyors beköszöntése arra vezet, hogy a jogpozitivizmus a magyar magánjog terén az egyes szerzőknél részint eklektikusan, más irányzatokkal keverten; részint összesűrítve, különböző létszakai egyidőben élve jelenik meg. Megtaláljuk *hőskorát*, amikor szigorú tudományosságra tart igényt és igen derűlátó tudományossága kilátásait illetően. Átveszi a mechanikus természettudomány exakt és dialektikaellenes módszereit és a világegyenlet illúziójának a jog terén megfelelő világjog kozmopolita optimizmusát hirdeti. E hőskorában azok ellen az erők ellen harcol, amelyek a monopolkapitalizmus *kifejlődését akadályozzák*. Egyidejűleg, ugyanazoknál a szerzőknél megjelenik a jogpozitivizmus, mint már a monopolkapitalizmus *fennmaradását veszélyeztető* erők elleni harc eszköze, az elaggott, lapos és sunyító jogpozitivizmus a maga agnoszticizmusával, az elnyomó, majd fasizáló erők iránti gyáva »megértő« objektivizmusával, félreállításával.

3. A magyarországi magánjogi pozitivizmus kiemelkedő tudományos alakja Szászy-Schwartz Gusztáv. Szászy-Schwartz a jogeszmé kultuszát misztériumnak; nem tudománynak nevezi.⁹ Célja »tudományunk kijózanítása az absztrakt bölcseleti spekulációból.«¹⁰ Főként három irányzat ellen hadakozik: a »spiritualizmus«, azaz az »absztrakt bölcseletnek a jogi téren való visszaélése«¹¹ ellen, a »naturalizmus«, azaz a természettudományból vett olyan hasonlatokat, mint az pl., hogy az állam élő organizmus, szószerint vevő misztikus spekulációk ellen és a »formalizmus«, vagyis a dogmatikus üres logikai játszadozás ellen. Nem az okot kell szerinte kutatni, hanem a célt: »... a célszerűségi szempontot eddigi magánjogunk majdnem teljesen elhanyagolta. A büntetőjog minden tankönyve a büntetés céljával kezdi fejtegetéseit... Magánjogi dogmatikánk a jogtétel céljáról mit sem tud.«¹² Majd: »Ezen (jheringi) racionalizmus... szemben a mostani módszerrel, mely a jogviszonyok *filozófiai* magját (mely önkényszerű), *organikus* struktúráját (mely nincs) és *logikai* kényszerűségeit keresi (mely erőszakolt), minden jogtételnek *rációját*, *célját* keresi, keresi a gyakorlati igényt, amely azt előköltötte és ezen *gyakorlati cél világításában* ismeri fel a törvény értelmét is.«¹³

Ha megvizsgáljuk azt a frontot, amelyet Szászy-Schwartz önmagával szemben felállít, a következőkre juthatunk:

Amit ő »spiritualizmus«-nak nevez, az részben a *klasszikus kapitalizmus* magánjogi elméleteit jelenti, főként az akarat előtérbehelyezését a magánjogi viszonyokban. Az ugyancsak idetartozó történeti iskola pedig az akkori Magyar-

⁹ Szászy-Schwartz: Új irányok a magánjogban, Athenaeum, 1911. 113. old.

¹⁰ id. m. 100. old.

¹¹ id. m. 59. old.

¹² id. m. 99. old.

¹³ id. m. 99—100. old.

országban a *feudális intézményeknek* »nemzeti« intézményekként való igazolását jelentette. Szászy-Schwartz tehát itt a feudális maradványok és a klasszikus kapitalizmus ellen harcol a monopolkapitalizmusért.

Valamivel bonyolultabb a »naturalizmus« elleni harc. Ez főként a Gierke nevével fémjelzett organikus elmélet ellen irányul, amely imperialista elmélet és előfutárja a német nemzeti szocialista elméletnek. Ezen a téren tehát Szászy-Schwartz az imperializmussal kerül szembe? Részben valóban szembekerül annak egyik egyáltalán nem általánosan jelentkező elméletével. Meg kell azonban jegyezni, hogy a magyar viszonyok között az állam mint »élő organizmus« sokkal inkább jelentette a szent-korona országát, a feudális magyar államot, mint a monopóliumok »szerveztek« államot. Szászy-Schwartz harca ezen a téren elsősorban a szent-korona-tan misztifikátorai ellen irányul, ha ezt itt ilyen világosan nem is mondja ki. Az organikus iskola elleni harc az akkori magyar viszonyok közt ugyanis nem annyira a monopolkapitalizmust gátló, mint inkább a *feudális maradványokat gyengítő* magatartás.

A »formalizmus« elleni harc pedig ismét a *klasszikus kapitalizmus* szerét toló tudomány, elsősorban a német pandekta-irodalom Szászy-Schwartz számára túlzó képviselői ellen irányul.

A három »ellenséges« elmélet elleni harc tehát jellemző módon legalább annyira irányul a túlhaladott klasszikus kapitalista elméletek és intézmények ellen, mint a feudális maradványok ellen. Bármilyen heves tüzet irányított is Szászy-Schwartz a misztifikáló elméletek ellen, amelyek az akkori Magyarországon a Werbőczytől kiinduló »jogfolytonosságot« igazolták 1848. lehető elfeledtetésével, a feudális maradványok maradtak és a monopolkapitalista jogintézmények kiépültek. Ennek főként az a magyarázata, hogy a feudális maradványoknak ekkortájt széles osztályalapja volt, míg a klasszikus kapitalista nézetek meggyökeresedve sem voltak és komoly patrónusaik sem akadtak.

Ha pedig az oktatás kizárását és a célkeresés előtérbehelyezését tekintjük, ennek meghirdetett és Szászy-Schwartznál őszintén hirdetett alapja a pozitivista harc a metafizikum ellen, a tudományosságért. Objektív tartalma és következménye azonban, — akár akarta ezt Szászy-Schwartz, akár nem, — a jog terén a kialakuló, majd fennálló monopolkapitalista rendszer elfogadása és kiszolgálása. Az okok kutatásáról való agnosztikus lemondás a természettudományok terén sem éppen tiszteletreméltó, de a jogtudomány terén még sokkal ártalmasabb; struccszerű magatartás az imperializmus irányában.

Szászy-Schwartz programja: »... Az újabb dogmatika 1. *gyakorlatibb*, 2. *exaktabb* és 3. *egyetemesebb*, mint a régi« írja. A *gyakorlatiság* követelménye a jognak az uralkodó osztály fennálló gazdasági és társadalmi szükségleteihez való igazítást, a jogintézmények korszerűsítését jelenti. Az *exaktság* követelménye a jellegzetesen pozitivista mechanikus természettudományi módszer alkalmazását sürgeti, a szellemtudományoknak természettudományokká való

átváltoztatását.¹⁴ Az egyetemesség követelményében megjelenik az imperializmusra jellemző kozmopolitizmus, nyilván mert a magánjog és kereskedelmi jog egységesítését az imperialista világgazdaság napirendre tűzte. Ezért látjuk, hogy a feudális Grosschmidnél, a pozitivista Szászy-Schwartznál és a szociáldemokata Ágoston Péternél egyaránt szerepet játszik a világjog imperialista célokat szolgáló gondolata.¹⁵

A gyakorlatiság, exaktság és egyetemesség követelményével tehát Szászy-Schwartz, a korabeli európai burzsoá magánjogi tudomány széles látókörű ismerője, e tudomány fegyvereivel a hivatalos magyar magánjogi tudomány misztifikáló werbőczyánus táblabírái ellen fordul és a kialakuló monopolkapitalizmus magánjogának kifejlesztésében segédkezik.

4. Vizsgáljuk meg a magánjogi tudomány egyik fonalán a »gyakorlatiság és exaktság« pozitívista követelményét.

A klasszikus kapitalizmus *akaratelmélete* abból indult ki, hogy az egyén akarata a legfontosabb magánjogot alakító tényező. Ez a szabadverseny klaszszikus kapitalizmusnak egyik legfontosabb magánjogi alapelve. A jogpozitivizmus számára azonban az akarat előtérbehelyezése már »nem gyakorlati és nem exakt«. Ennek a felismerésnek, ha tetszik, »belátásnak«, az oka az, hogy a monopolkapitalizmus felé fejlődő társadalom számára az egyéni akarat előtérbehelyezése valóban egyre kevésbé gyakorlati. Elterjednek a nagyvállalatok, velük a jogi személyek. Ezeknek működését a magánjognak elő kell segítenie. Az akaratelmélet ezt gátolja, mert a jogi személyeknek *akarata nincs*. Az akarat elem háttérbeszorul és előtérbe kerül az érdek objektív eleme. A jogviszonyokat mozgató elem tehát *nem az akarat*, hanem az érdek lesz. A gyáripár fejlődése blankettaszerződésekre vezet: ezek feltételeinek meghatározásában az egyik fél *akarata* *nincs szerepe*. A forgalom terén gyorsaságra, biztonságra van szükség; az akarat rejtett, de az akaratnyilatkozat felismerhető. A jogügyletek terén a döntő elem az *akarat helyett a nyilatkozat* lesz. A rendszeres forgalomban

¹⁴ Az exaktságról Szászy-Schwartz ezt írja: «Tudományunk exaktabb lett az utolsó 25 év alatt. Mit jelent az exakt? Az exakt predikátumot a természettudósok szeretik hangoztatni az ugynevezett szellemi tudományokkal szemben, amelyek a természettudósok szerint »nem exaktak«. E szóval pedig először azt akarják kifejezni, hogy a természettudósok érzékileg ellenőrizhető tényeket adnak elő, ellentétben a szellemi tudományokkal, melyek többé-kevésbé spekulatív természetűek... És másodszor: hogy a természettudomány eredményei számokkal kifejezhető mérések eredményei, míg a szellemi tudományok ily mérést nem engednek... A különbség a két csoport közt csak viszonylagos... a törekvés a szellemi tudományok terén is kétségkívül abban az irányban tart, hogy minél exaktabbakká váljanak. Ezt a törekvést némelyek úgy fejezték ki, hogy a szellemi tudományokat természettudományokká kell átváltoztatni...» (id. m. 150. old.).

¹⁵ Szászy Schwartz elpanaszolja, hogy a jogot elszigetelte, differenciálta a nyelvek kialakulása és az, hogy a latin kiszorult a jogi nyelvből, majd így folytatja: «Napjaink jogtudománya arra törekszik, hogy a *nemzetek* és a *jogágak* szerinti eldarabolás bajait egy *egyetemes jogtudomány* által ellensúlyozza... Ez az összefoglalás pedig két irányban történik: az *összehasonlító jogtudomány* és az *általános jogtan irányában*.» (id. m. 248. old.) Ágoston Péter pedig így ír: «A művelt nemzetek joga ma már rokon s nemzeti sajátosságok a házassági vagyonjogot és örökjogot kivéve, más jogviszonyokban már nincsenek.» (A jövő polgári törvénykönyvének tervezete, 1916. 7. old.).

üzleti szokványok, usance-ok alakulnak ki, amelyeket akkor is kikötöttnek kell tekinteni, ha a felek létezésükről sem tudtak, azokat tehát *nem is akarthatták*. Mivé lesz az akarat, mint legfőbb jogmozgató erő ilyen körülmények közt? Metafizikumká, lomtárba való ócskasággá. A megokolást pedig a jogpozitivizmus adja: Jhering, Duguit, nálunk Szászy-Schwartz.

Ennyiben áll azonban csak az akarati elem háttérbeszorítása? Nem. Az imperializmus ennél jóval többet követel magánjogától. Azt követeli, hogy Ábrahámként áldozza fel saját fiát, a magánautonómia elsődlegességének elvét. Szászy-Schwartz, a tudatos individualista polgár ezeket írja: »Minden norma szükségképeni és egyedüli tartalma nem valamely *jog* megadása, hanem *kötelességszabás*. A jogtudomány nem más, mint a *kötelező*, azaz a *parancsoló és tiltó* tételek tudománya.«¹⁶ »Tényleg az egész »jogtudományt« akár »kötelességtudománynak« is lehetne nevezni, sőt ha a nyelvhasználat már nem döntött volna, én az utóbbi kifejezést ajánlatosabbnak is tartanám.«¹⁷ »... A jog nem az, amit én akarok, hanem, amit az állam akar.«¹⁸ »... Az alanyi jog nem is más, mint a tárgyi jog egy-egy parancsában kifejezett kötelesség a benne érdekelt személy oldaláról felfogva.«¹⁹ Itt az akaratelméletek üldözése már nem a fejlődő kapitalizmus útját egyengeti a forgalmi akadályok elhárítása révén, hanem az egyént a legdurvábban elnyomó imperializmust védelmezi. Az egyén, akiért a klasszikus kapitalizmus éjjeliőr-állama fennállt, teljesen rabja lett a »tárgyi jog«-nak, az államhatalomnak, vagyis az azt mozgató monopolista erőknél. A kapitalizmus fejlődését elősegítő »felvilágosult« jogpozitivizmusból az imperializmus porkolábja lett: ennek egyik tünetét figyelhetjük meg az előbbi idézetében.

5. Szászy-Schwartznak ez a kendőzetlen szókimondása azonban nem felelt meg az uralkodó osztályérdekeknek. Az egyén jogfosztottságát tetszetősebb, illúziókat keltő elméletek ostyájában kellett beadni. Ezt a célt szolgálja a jogpozitivisták magánjog legismertebb tétele az egyén *szociális funkciójáról*, ez a félrevezető tétel, amely tárt kapu a pozitivisták felfogásnak a monopolkapitalizmus síkján jelentkező ellenkezője, a fasiszta misztifikáció, a misztikus organikus elméletnek az egyénre vetítése felé.

A kilencszázas évek magyar magánjogi irodalmában ez a tétel főként Meszlény Arthurnak »A svájci polgári törvénykönyvről« c. 1909-ben megjelent munkájában jelenik meg. Meszlény e munkájában a pozitivizmushoz közelállónak vallja magát; »szociológiai módszert« igyekezett alkalmazni. Könyve első száz oldala valóban a pozitivisták áltudományosságra jellemző szempontalan szociográfiai adathalmaz Svájcra. A »társadalmi« szemléletet igyekszik egyébként is kidomborítani a munkában; a *szabadverseny* beren-

¹⁶ Új irányok: 161. old.

¹⁷ id. m. 183. old.

¹⁸ Parerga: 1912. 20. old.

¹⁹ Új irányok 184. old.

dezkedésében is a *társadalmi szervezés* egy formáját látja. Ezt írja pl.: »A társadalmi gazdaságnak liberális rendezése is csak a társadalmi összműködés szabályozásának egy adott formája.«²⁰ Ez a »társadalmi« szemlélet ugyancsak pozitivistá módon a meglévő igazolását, az óvatos, szerves »továbbfejlesztés« elvének hirdetését, a feudális elemekkel való előnyös kiegyezés politikáját szolgálja; a svájci polgári törvényről azt írja, hogy »ez a törvény szerves produktuma Svájc uralkodó termelési, gazdasági, társadalmi körülményeinek... s ezt a természetességet, ezt a szoros kapcsolatot az anyafölddel vajjon minek köszönheti? Nem elavult intézmények mesterséges életbentartásának, nem idegen berendezések nemzetiszínű bemázolásának...: hanem a hazai társadalmi, gazdasági viszonyok gondos és szeretettel teli tanulmányozásának... józan és megfontolt magánjogi politikájának, mely fejleszt anélkül, hogy fölösleges módon rombolna, mely a meglévőt kíméli és felhasználja anélkül, hogy ahhoz maradi és csökönyös módon ragaszkodnék.«²¹

Az egyén szerepének kijelölése azonban az, ami a legjellegzetesebb. Jellegzetes már azért is, mert az itt mutatkozó zavarosság jelzi, hogy a szociális funkcióról szóló tan pozitivistá alapja ellenére csupa csábítás a misztifikálás felé. Meszlény így ír: »A munkakör, amely az egyest a társadalmi szervezetben elfoglalt állásából kifolyólag megilleti... jogosítvány is, de egyuttal kötelezettség is, csak úgy, mint a közjogi funkciók. Nem illik bele a római jogelmélet által kifejlesztett »alanyi jog« fogalmába... A társadalmi szervezet joga csak annyiban és azért ruházza fel a társadalom egyes tagjait az e fogalom alá eső jogosítványokkal, hogy az őket bizonyos előfeltételek alapján megillető társadalmi funkciót helyesen tölthessék be. E jogosítványaikkal ők nem rendelkeznek kényük-kedvük szerint... azokban jog és köteletség elválaszthatatlan módon egybe van forrva. És e az köteletség főként és elsősorban arra vonatkozik, hogy a jogalkotás megfelelően annak a funkciónak, amelynek betöltése végett a jogosítvány adódott.«²²

6. A fentiek természetesen csak kiragadott példák a magyarországi pozitívizmus magánjogi megnyilvánulásaiból. Az említett szerzők korántsem az egyedüliek. Az is kétségtelen, hogy műveikben sok olyan vonás található, amely nem jellemző a pozitívizmusra. Szász-Schwartz gyakran harcol *általában* kapitalista jogintézményekért, Meszlény Arthur élete későbbi folyása során a pozitívizmustól eltávolodott. Mégis ebből a néhány példából is megállapítható, mi volt a pozitívizmus hatása a magyar magánjogi tudományra a kilencszázas évek elején.

Hathatósan segített a klasszikus kapitalizmusnak monopolkapitalizmussá való átalakításában és harcolt, de kevés sikerrel, a feudális maradványok ellen.

²⁰ A svájci polgári törvénykönyvről, 1909. 103. old.

²¹ id. m. Előszó III—IV. old.

²² id. m. 104—105. old.

Mintegy egy évtizeddel később lépett fel mint a jogbölcselet terén és jóval tovább, a felszabadulásig, sőt azon túl is élt; ebből következik, hogy félreérthetetlenebbul szolgálja az imperializmust, mint jogbölcseleti téren.

Ha későbbi szerepét vizsgáljuk, azt látjuk, hogy főleg két vonása volt ártalmas. Az egyik: elzárkózó visszahúzódása a magánjog szabályainak körébe, az agnosztikus pozitivisták magatartásához hasonló; tudatosan hirdetett közönye az e szabályokat kibocsátó állam iránt, a másik a szociális funkcióról szóló hamis, leplező tanítása.

a) Az agnoszticizmus azt hirdeti, hogy vannak ésszel megismerhetetlen jelenségek. Ez a jog terén passzív belenyugvást jelent abba, hogy a jog olyan, amilyen. A kialakuló fasizmus azonban aktivitást követel: ennek érdekében az ésszel állítólag meg nem ismerhető jelenségeket »intuicióval«, »ösztönnel« stb. igyekeznek »megragadni«. Így fordul át az agnoszticizmus a fasiszta mitoszteremtés világába, így változik át a pozitívizmus önmaga ellentétévé ugyanannak a hatalomnak megváltozott igényei szolgálatában. Ugyanakkor azonban az agnosztikus pozitivisták passzív magatartásának egy sajátos neme is tovább él. Ez a magatartás pl. a *Horthy-korszak* hivatalos magánjogászainál azt a hitvallást jelentette, hogy a magánjogász csak a magánjogi kérdésekkel törődjék, a többi a közjogászok dolga. A fasiszta intézkedéseket egyes magánjogászok átutalták a közjog körébe, megállapították a közjog behatolását a magánjogba és kimondták hatáskörük hiányát a közjogias, köztük a fasiszta intézményeket illetően. A magánjog szabályai mögé elbújtak a fasizmus térhódítását látva. A *felszabadulás után* pedig ugyanez a szemlélet arra vezetett, hogy egy ideig jogászaink túlnyomó többsége arról beszélt, hogy most a közjog méginkább behatol a magánjogba, a »közérdek« még fokozottabban érvényesül a magánérdek rovására. Még kiemelkedő jogászaink számára sem vált tudatossá hosszú ideig, hogy ez a felfogás, ha következetesen végigviszik, nem állít kevesebbet, mint azt, hogy új berendezkedésünk tovább folytatja, sőt fokozza a megelőzőt: a fasizmust.

b) A szociális funkció tanával lényegében ugyanez a helyzet. Ez azt hirdeti, hogy minden embernek megvan a maga helye, szerepe a társadalomban, de »társadalom« alatt a fennálló monopolikapitalista társadalmat érti. A szociális funkció tana is talaja lett a fasiszta misztifikációnak: a »népközösség« tagja a valóságos élőlényként felfogott nemzeti szocialista állam sejtjévé lett. Itt is tapasztalható tehát a pozitivisták tétel átfordulása mitosszá. Ugyanakkor a szociális funkció tana a *Horthy-korszak* hivatalos jogtudománya számára a fennálló rendet mentegető fügefalevél: az államnak nem egy elnyomó intézkedését szociális kötelezettséggé minősítéssel mentesítették az elmarasztalás alól. A *felszabadulás után* pedig kommunista és nem-kommunista jogászok egyaránt megállapították, hogy most már minden jogosultság fokozottan szociális funkció ellátását szolgálja. 1945–47-ben sokan Duguit műveit kerestük és olvastuk, tőle igyekeztünk útmutatást kapni a szocialista polgári jog felépíté-

séhez.²³ Figyelmen kívül hagytuk, hogy e felfogás az egyént a társadalom gépezetének csavarjaként szemléli, a társadalmat pedig osztálymentes gépezetnek tekinti. Figyelmen kívül maradt, hogy végső elemzésben ez a felfogás is arra a logikai következtetésre vezet, hogy népi demokráciánk a fasizmus folytatója, sőt fokozója.

Hogy ezen az úton meddig lehetett elmenni, arra jellemző, amit egyik volt egyetemi tanárunk írt 1947-ben és ismételt meg »óvatosabb« fogalmazással 1949-ben: »Ez a magánjogi és gazdasági rend a századforduló, de különösen az első és mindinkább második válágháború óta Magyarországon nagy átalakuláson megy át. Ez főleg abban jut kifejezésre, hogy *mindjobban szövik át magánjogi intézményeinket közjogi elemek*, ami viszont annak a következménye, hogy társadalmi gazdálkodásunk átalakulóban van: *az állami beavatkozás mindjobban háttérbe szorítja az egyéni kezdeményezés szabadságát*. Az egyéni szabadság lassan átalakul »szociális funkcióvá« (Duguit).«²⁴

Mi az ideológiai forrása ennek a hazug következtetéseket rejtő felfogásnak? A pozitivismus elkődösítő felfogása az államról. A pozitivismus felépésére ugyanis egyebek között az is okot adott, hogy a kialakuló monopolkapitalizmus viszonyai között a tőkésosztálynak szüksége volt valamiféle »társadalmi szemléletre«. A jogpozitivismus ezt adta meg úgy, hogy elleplezte az osztályellentéteket. A jelenségeket egy nemlétező, általa elképzelt homogén társadalomba állította bele, valamiféle hangyák vagy méhek együttműködő szorgos társadalmába, amelyben osztályharc nincs, csak egyes megfélemezendő rakoncátlanok vannak és amelyben az állam egyformán mér mindenkinek.

Ez a velejéig hazug szemlélet különösen erősen gyökeret vert a magánjogászok tudatában. A magánjog ugyanis szerkezetileg mellérendelt jogalanyok jogviszonyait tárgyalja. E jogviszonyokban az állam sem mint közhatalom lép fel. Így a burzsoá magánjogászok számára az állam a maga valójában igen távoli, a kutatás körén kívül eső forrás, amelynek szabályai a jogalanyok vitáit igazítják el, és pedig — így látszott a felületen, — pártatlanul.²⁵ Ez a magánjogászai elzárkózás, ez az államról és társadalomról alkotott pozitivista elképzelés gátolta a felszabadulás után annak felismerését, hogy az államhatalom jellege döntően megváltozott, hogy a közérdek és magánérdek szembenállásának burzsoá misztifikációja teljesen értelmét veszítette, hogy a tőkéseket korlátozó jogszabályok a dolgozók jogait terjesztik ki.

Szocialista polgári jogi tudományunk az utolsó években sokat fejlődött. Különösen mióta a szovjet jogtudomány eredményei kezdtek eljutni hozzánk,

²³ Csak kiemelkedő példa, de nem egyedülálló jelenség Szász Istvánnak az a teljesen helytelen megállapítása, hogy Duguit — Kelsen és Perassi mellett — az, akinek tanításain a Szovjetunió jogászainak felfogása alapszik. (A magyar magánjog általános része, 1947. 9. old.)

²⁴ Szász István: id. m. 17. old. (Kiemelés tőlem.)

²⁵ Találón jellemzi a pozitivista szemléletnek ezt a kései maradványát Nizsalovszky: «... a jogszabályok szövegére korlátozott érdeklődés nyilatkozott meg a berögződött obejktív, politikamentes jogtudományi kutató módszer alkalmazásával.» (A szovjet jogtudomány szerepe jogtudományunk fejlődésében, Jogtudományi Közlöny, 1952. 293. old.)

ilyen nézetek nyíltan már nem lépnek fel. Itt-ott azonban megvannak még a csökevényei annak, hogy polgári jogászok a proletárdiktatúra tényéből fakadó következményeket nem érvényesítik következetesen tudományágukban. A közérdek és magánérdek egységének felfogása, a közjog-magánjog elhatárolásának megszűnése, az egyén és államának viszonya, stb. olyan kérdések, amelyekben itt-ott a pozitívizmus és más burzsoá jogi elméletek csökevényei még jelentkeznek. Feladatunk, hogy a marxizmus-leninizmus még sokkal fokozottabb elsajátítása, a bíráló és önbírálat fejlesztése útján ezeket a csökevényeket felszámoljuk.

HOZZÁSZÓLÁS

MÁTRAI LÁSZLÓ levelező tag

Az elhangzott előadás kitűzött feladatát, a magyar jogbölcselet egy bizonyos irányának kritikai felmérését, megoldotta: elemezte a pozitivistá jogfilozófia tanításait, kimutatta azoknak hamisítatlanul idealista jellegét, sőt — ezen túlmenően — rámutatott ennek a filozófiának az osztályharcban betöltött nem egy funkciójára is, összekötve azt a magyar kapitalizmus fejlődésének főbb vonásaival. Ennek ellenére bizonyos hiányérzetünk maradt az előadás után, amelynek oka az — amit bizonyára az előadó is így lát — hogy az adott elemzés eléggé *kritikai*, de nem eléggé *történeti* ahhoz, hogy jogtudományunk történetének ezt a szakaszát teljes világossággal lássuk, hogy teljesen tisztázottnak érezzük azt a szerepet, amit a pozitivistá jogbölcselet a kor egész fejlődésében betöltött. Másszóval: az elemzés logikailag, tematikailag világos volt, de ennek a világosságnak az volt az ára, hogy a vizsgált három ideológust túlságosan kiemelte a maguk konkrét történeti helyéről. Vagyis az elhangzott előadás inkább kiindulás, amelyhez még bővebben meg kell adni a teljes és konkrét történeti távlatokat, hogy így az elemzés céljaira kiemelt probléma visszahelyezhető legyen a történeti fejlődés egészébe. Feltétlenül meg kell vizsgálni pl., hogy a pozitivistá jogfilozófia általában hogyan viszonylik a haladó filozófiai és politikai hagyományainkhoz. E téren keveset tud mondani az a körülmény, hogy miképpen viszonyult a magyar egyetemeken űzött jogfilozófiához (Martinihez, Virozsilhez, stb.), hiszen az egyetemnek igen kevés köze volt a magyar közélethez, a magyar társadalomhoz. De annál többet mondhat az a kapcsolat, amely Pulszkyék a 48-as ideológiához fűzi, mint ahogy általában az egész magyar kapitalizmus ideológiájának megítélésében is mindig egyik döntő kérdés a forradalomhoz való viszony. Persze sem történetészeink, sem filozófusaink nem tartanak még ott saját szakmájuk hagyományainak feltárásában, hogy végleges választ tudnának adni e korszakra nézve a jogtudomány történetésének. De egy-két pontra máris rá tudnának mutatni, amelynek segélyével nagyobb távlatban is le lehetne mérni a pozitivistá jogbölcselet retrográd jellegét.

Az egyik volna a *filozófiai* hagyomány, közelebbről Eötvös József államfilozófiája. Eötvös is idealista, szerinte is »uralkodó eszmék« szabják meg az állam alakulásának mikéntjét, de ennek ellenére — úgy hisszük — Eötvös felfogásának politikai tartalma mégis szorosabb kapcsolatban áll a 48-as ideológiával, mint Pulszky lapos, áltudományos »érdekköreik«. Bármennyire csökevényes, eltorzult, hanyatló formában és mértékben is, de az Eötvös-féle »szabadság, egyenlőség, nemzetiség« még mindig szervesebb kapcsolatban áll 48-cal és a francia forradalommal, mint a Pulszky-féle »érdekek«, amelyeknek már semmiféle forradalmi tartalmuk és mozgósító erejük nincs: a pozitívizmus dilettáns formái igyekeznek bennük a társadalomtudományt »semlegesíteni«, megszabadítani politikai mondanivalójától.

Ilyen és hasonló összefüggések részletes feltárásával lehetne kimutatni, hogy a pozitivistá jogfilozófia hogy viszonylik a magyar filozófiai gondolkodás két fő haladó hagyományához: az antifeudális-antiklerikális-materialista törekvésekhez és a nemzeti függetlenségért folytatott ideológiai harchoz.

Még konkrétebbé tenné a kérdést annak megvilágítása, hogy miképpen

viszonyul a pozitívista jogfilozófia az akkori magyar tudományban másutt is jelentkező pozitívista törekvésekhez. Gondolunk itt elsősorban a *történet-tudományra*, amelynek történetében már eléggé világosan előtűnik a pozitívista módszernek az osztályharc területén betöltött szerepe. Nem kétséges ugyanis, hogy minden akkori történésznek állást kellett foglalnia 48 vagy 67, haladás vagy reakció kérdésében és a pozitívizmus útját éppen azok a történészek választották, akik azt hitték, hogy ezen a harmadik uton, a »ténykutatás« objektívista útján sem 48-as meggyőződésüket nem kell feladniok, de azért a 67-es konjunktúrából sem fognak kimaradni. Ilyen és ehhez hasonló összefüggések (még a szépirodalom területén is !) fognak rávilágítani arra, hogy a Szabó Imre elvtárs által rajzolt *kritikai* kép szélesebb *történeti* távlatban is helytálló.

A MUNKÁSSÁG NÉPRAJZI KUTATÁSA*

DÉGH LINDA

Bevezetés

A magyar munkásosztály kialakulásának, a munkásmozgalom kibontakozásának történetét csak a felszabadulás után tárhatja fel a maga hiteles valóságában történettudományunk. A polgári tudósok számára a történelem — Sztálin szavaival élve — nem volt egyéb, mint »a királyok és hadvezéreknek, országok 'elfoglalóinak' és 'meghódítóinak' tetteire« korlátozódó adathalmaz, amelynek oktatása azt a célt szolgálta, hogy az uralkodó osztály érdekei szerint a fennálló rendet a lehető legtökéletesebbnek és megdönthetetlennek állítsa be az elnyomott tömegek előtt. Az anyagi javak termelőinek történetével, a dolgozó tömegek történetével, az osztályharcok történetével nem foglalkoztak, így történetírásunk lényegében hamis volt. Amióta a munkásosztály megdöntötte a burzsoázia uralmát, kezébe vette a hatalmat és az ország gazdája lett, középponti helyet kapott a történettudományban is a dolgozó nép multjának feltárása a marxizmus-leninizmus ideológiájának fényében. Megalakult a Magyar Munkásmozgalmi Intézet, a munkásosztály harcaira vonatkozó dokumentumok felkutatására: kiadványokban, kiállításokon mutatja be egy-egy korszak, kiemelkedő esemény, nagy egyéniség jelentőségét.

A néprajztudomány a dolgozó nép osztályainak, rétegeinek életét, munkáját, kultúráját kutatja. Nem töltheti be tehát hivatását, ha feladatát leszűkíti a parasztság körében végzendő vizsgálatokra, megtorpan, amikor a proletariátus kérdéseinek területére ér. A néprajztudomány feladata e területen az, hogy *a maga eszközeivel*, kutatási módszereivel világítsa meg a munkásosztály történeti multját: gyűjtse össze azokat a *szóhagyományban élő emlékeket*, amelyek a munkásság kialakulására, életformájára, harcaira, szokásaira, hagyományaira vonatkoznak: jegyezze fel dalait, mondáit, elbeszéléseit, melyekből az egyes adatközlők szemléletén keresztül a munkásosztály dicsőséges útja és győzelme bontakozik ki.

A történettudomány és a néprajztudomány feladatai nem függetlenek

*Elhangzott a Magyar Néprajzi Társaság győri vándorgyűlésén 1952 november 6-án.

egymástól, sőt, egymást támogatják, segítik. A szovjet szakemberek mutattak rá arra a tényre, hogy mennyire becses a szóhagyomány ott, ahol az írásos források elapadnak, vagy éppen hamisak.¹ E területen igen sokszor találkozunk olyan esetekkel — különösen a Horthy-korszak illegális harcaival kapcsolatban — hogy csupán egy-egy, a valóságot meghamisító rendőri jelentés áll rendelkezésünkre valamely jelentős eseményről, vagy pusztán egy halotti bizonyítvány a munkásmozgalom olyan bátor harcosáról, akit a fasiszta terror pusztított el és csupán azoknak ajkán él legendás emléke, akik ismerték, mellette dolgoztak. Ilyen esetekben egyedüli forrásunk a szóhagyomány, a kortársak, vagy azok utódainak emlékezése; még akkor is, ha az adatszerűen nem is szórólszóra úgy adja elő a való eseményt, ahogyan történt, hanem attól időben távolodva a néphagyomány költői, sűrítő valósága szerint. De még ha az adott esemény minden mozzanata közismert is, és pontosan előttünk áll a fennmaradt adatokban: a különböző munkáselbeszélők egyéni megvilágításán keresztül még elevenebbé, még hitelesebbé válik. A hagyomány költői formálódásán, csiszolásán keresztül nemcsak a munkáosztály történeti fejlődését kísérhetjük nyomon, hanem sajátos kultúráját, közösségi költészetét. Ennek a jelentősége annál is inkább fontos, mert kultúrforradalmunk jelenlegi szakaszában a népi-nemzeti hagyománynak, népünk kulturális örökségének, haladó hagyományainak feltárása, megbecsülése, ápolása, felemelése és magas színvonalon való visszajuttatása a dolgozó nép kezébe, egyike legfontosabb feladatainknak. Új, szocialista kultúránk alapköve ez az anyag, amelyre — a régi, hagyományos formák felhasználásával — öntudatos, művelt népünk új, magasabbrendű, — mert szabad — költészetét építheti.

De nemcsak munkáosztályunk régi hagyományát és költészetét kell felkutatnunk. Figyelemmel kell kísérnünk a születő újat, amely az új élet nyomán fakad, amely a szocializmus építésének, országunk nagyszerű felvirágzásának tükrözője. Ez az új annyiban jelent alapvető változást a régivel szemben, hogy — bár a hagyományos formákat folytatja, hű marad osztályának kulturális tradíciójához — a fennálló rend támogatását szolgálja, míg amaz a régi uralkodó osztály megdöntésére törekedett.² Felszabadult munkáosztályunk, a hatalom birtokában új tömegköltészetet, művészetet alakít ki: dalok, rigmusok, elbeszélések, dramatizált jelenetek mutatják munkáosztályunk magasfokú társadalmi öntudatát. A nép államában az ország építésének minden vívmánya a dolgozók legbensőbb ügye és az ország védelme, az imperialisták céljainak leleplezése létérdek, amelyet költészetében gazdagon bontakoztat ki. Az új korszakban jelentkező munkáshagyományban és folklórban egyre határozottabban rajzolódnak ki előttünk a munkásköltő-egyéniségek, akik el-

¹ Tokárjev: Az etnogenzis problémája, Ethnogr. 1950. 16—17; Tolsztoz: Lenin és a néprajz aktuális problémái. Szovj. Etn. 1949: 3—18; Koszven: Matriarchatus. Bp. (1950.) 11—25.

² A. Asztahova: Sztálin elvtárs nyelvtud. műveinek jelentősége a népköltészetéről szóló tudomány fejlődése szempontjából. Izv. An. Szszzsr. 1951. 6. sz. (Megj. Irodalomtud. Ért. 1952. 1. sz. 17—32.)

beszéléseikben, dalaikban, a tömegek közös gondolatát fejezik ki és terjesztik üzemek faliújságjain, irodalmi körein, kultúrelőadásain keresztül, amint a Szovjetunióban az ma már általános gyakorlat, de nálunk is túljutott a kezdő lépéseken.³

A Szovjetunióban a néphagyomány, a népköltészet gyűjtése a dolgozó nép közös ügye. A mult nyomorúságának képét szembeállítani a biztató jelennel, óriási erőt ad: előrelelendít újabb eredmények felé. Az anyag feltárása nem csupán a szaktudomány ügye, hiszen munkásosztályunk öntudatát emeli, műveltségét hagyományos értékeinek megismerésével gazdagítja, továbbfejleszti. A gyűjtésben maguk a munkások végzik a legnagyobb részt. Munkáslevelezők, üzemi lapok munkatársai, műkedvelő művészcsoporthok munkásszereplői, üzemi irodalmi körök tagjai küldik rendszeresen gyűjtésüket a tudományos intézeteknek. A folklorista szakemberek pedig rendszerezik, értékelik az összegyűjtött anyagot és a felhasználhatót átadják a művészeti intézményeknek.⁴

Ezt a munkát kívánjuk mi is megindítani. A munkásfolklór kutatásával egy esztendeje foglalkozik egy tudományos munkaközösség.⁵ Az üzemek, (gyárak, bányák) dolgozóitól, régi mozgalmi emberektől gyűjtött tetemes anyag azt mutatja, hogy óriási lehetőségekkel kecsegtet e terület, amelyen még eddig egyáltalán nem folyt munka. Száz esztendőre visszamenőleg, a legöregebbek, a ma élő 70—80 évesek családi emlékezete alapján a magyar munkásosztály néphagyományait szinte kialakulásától kezdve fel tudjuk tárni. Amit azonban a csekélyszámú szakkutatók elvégezhetnek, az kevés. Nem juthatnak el minden területre, nem is tudnak minden egyes adatnak végére járni. De még ha egy-egy szakember meg is kezdi egy terület felkutatását és kimegy a helyszínre, heteket, hónapokat tölt ott: hosszú idő szükséges ahhoz, hogy megismerje a helyi viszonyokat, beleélje magát azokba és eredményes munkát tudjon végezni. A helybeli jól ismert, sőt a szakmabeli személy helyzete sokkal könnyebb. Úgyiszlván fáradság nélkül, baráti beszélgetés közben hatolhat az érdekesnél érdekesebb adatok mélyére, amelyeket idegen csak hosszabb ismeretség után érhet el. Ezért tekintünk bizalommal segítség szempontjából az üzemi munkásságra, amelyet osztályöntudata alkalmassá tesz arra, hogy maga vegye kezébe a gyűjtés ügyét, mozgalmat indítson dicső története, hagyományai, szóbeli emlékei felderítésére.

Ezért hívjuk segítségül a munkástársadalom minden tagját, a népi demokrácia bármely területén dolgozzék is jelenleg: vegyen részt társadalmi gyűjtőakciónkban. Jegyezzen fel minden adatot, dalt, történetet, amelyet családja körében, vagy dolgozótársai között hallott. Keresse fel a harcban

³ J. Szokolov: Russzkij Folklor. Moszkva, 1941. 410—411.

⁴ Aszadovszkij: A szovjet folklór 20 éve. Szovjetszkij Folklor. 1938.

⁵ A munkásfolklór-munkaközösség beszámolóját az egy év alatt végzett munkáról ld. Ethnogr. 1952. 1—2. sz. (s. a.)

edzett öregeket is, kérdezze ki őket tüzetesen. De jegyezze fel saját élete történetét is és mindazt, amire ő emlékszik, bármily csekélynek tűnő mozzanat is az. Minden adat döntő értékű lehet: sokszor a legjelentéktelenebbnek látszó egy-egy sokat vitatott kérdés kulcsát adhatja meg. Járuljanak hozzá mennél többen a munkásosztály történetének felderítéséhez!

*

Előadásunkban az eddig gyűjtött anyag alapján szeretnénk beszámolni a néprajzi kutatás ez új területének helyzetéről. Amint már említettük, az adatgyűjtés egy esztendeje folyik. A vezetésem alatt működő munkaközösségben öt tudományos kutató (rajtam kívül: Dobrovitsné Dömötör Tekla, Katona Imre, Ortutay Gyula és Pesovár Ernő), négy egyetemi hallgató (Erdész Sándor, Halmos István, Ladvenicza Ilona és Nagy Dezső) és több társadalmi gyűjtő végzett munkát. A feladatok megbeszélése után először a csepeli Rákosi Művek néhány üzemének (Gépgyár, Szerszámgépgyár, Szalaghengerde, Fémmű, Martin, Csőgyár, Nagykalapács) dolgozói között gyűjtöttünk. E mellett intenzív gyűjtés folyt egy bányászfaluban, a nógrádmegyei Kishartyánban is. E két »alapgyűjtés« elmélyítésére ezután tovább folytattuk a munkát, egyfelől pest-környéki kétlaki munkások, budapesti nagyüzemi munkások egyéni megvallatásával, másfelől a salgótarján-környéki telepi bányászok körében végzett kutatással. E két végletes típus: a legfejlettebb ipari munkásság és a legelmaradottabb, félig paraszt, falusi bányászság igen jó alapot szolgáltatott az egész terület áttekintésére. Harmadikul felkerestük azokat a mozgalomban résztvevő, régi munkásokat, akik értékes visszaemlékezéseik által jó adatokkal szolgáltak. A gyűjtött anyagból kiállítást rendeztünk az alkotmány ünnepére a Budapesti Városi Tanács és a Népművészeti Intézet anyagi támogatásával.

Máig — úgy látjuk, — tisztázódott már annyira a terület, mind a kutatás gyakorlata, mind pedig az elmélet szempontjából, hogy a tanulságok összefoglalása után lezárhatjuk a munkásság néprajzi kutatásának előkészítő részét. A további lépések csakis országos társadalmi gyűjtés megszervezése által tehetők meg. Így legközelebbi feladatunknak ezt tűztük ki. Gyűjtési útmutatót szerkesztettünk, tájékoztatóval, tárgykörök szerint megadott kérdéscsoportokkal és példatárral. Ezt az útmutatót a Népművészeti Intézet adja ki és minden érdeklődőhöz el fogja juttatni. Segítségével országos mozgalmat kívánunk indítani a munkáshagyományok gyűjtésére, amelynek alapján hamarosan nagymennyiségű anyagnak kell összegyűlnie, hogy lehetővé váljék tudományos rendszerezése, munkánk továbbfejlesztése.⁶

⁶Az Utmutató a már eddig is megmutatkozott széleskörű érdeklődést kívánja kielégíteni. 1952-ben az országos társadalmi gyűjtés három megyében történt megszervezése alkalmával hangzott el az első felszólítás a munkásfolkör gyűjtésére. Felhívja rá a figyelmet Ortutay Gyula: *A magyar népköltészet* c. füzeté is (Utmutató városi és falusi előadók számára, Budapest, 1952. 17—18).

A munkásság néphagyományainak gyűjtését a szovjet szakemberek eddig elért eredményei alapján kezdtük meg. Ahhoz, hogy a munkásosztály kutatása iránt egyáltalán fel tudtuk kelteni a néprajz érdeklődését, maga a történelmi materializmus alapján álló folklorisztika szolgált segítségül.

A szovjet folkloristák 1925 óta rendszeresen foglalkoznak a munkás-folklor kutatásával.⁷ Először mcszkvai, leningrádi üzemekben kezdtek dolgozni, majd pedig 1929-ben expedíció látogatott el az urali üzemekbe. A 30-as évek folyamán a helyi kutatók is munkába kezdtek a régi ipari központok vidékén (Szmolenszk környéke, Donyec-medence, Karélia, stb.), majd nemzetiségi területeken is. A gyűjtés a XVIII. századig visszamenőleg feltárta a régi munkásköltészetet, viszont nem fordított kellő figyelmet az elmélet kérdéseire és az új munkásfolklor alakulására. Dimsic tanulmánya indította meg az elvi tisztázást.⁸ Ennek során kijelölték a kutatás feladatait. A leningrádi folkloristák több leningrádi gyárban végzett gyűjtés alapján a feladatokat a következőkben foglalták össze: »A folklor anyagában tanulmányozni kell a kultúrforradalom, a szocializmus építése által létrejövő ideológiai változásokat, az új ember tudatának megnyilvánulásait, de ugyanakkor az elhaló régít, az idegen, káros elemeket is.«⁹ A szovjet folkloristák ennek alapján rendkívül gazdag dal, mese, monda, elbeszélésanyagot gyűjtöttek össze, amely a munkásosztály történeti fejlődését mutatja be a forradalomig. Új fejezetet nyit az Októberi Forradalom, amely után a munkásköltészet tükrözi a munkásosztály életében fontos eseményeket, amelyek mind a mai napig új meg új költői értékeket teremtenek.¹⁰ Szokolov, Pruszakov,¹¹ Asztahova és mások tevékeny munkája példát mutat a folkloranyag gyűjtése terén. Úgy látszik azonban, hogy a folklor alapját adó életforma kérdésére nem fordítottak kellő gondot. Ugyanis nemrégiben a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Néprajzi Intézetében elhangzott értekezleten megállapítást nyert, hogy »a munkásság életének tanulmányozása terén a szovjet néprajz még csak az első lépéseket tette meg« és ezért »1951 végén vagy 1952 elején értekezletet hív össze, mely a munkásság életmódjának eredményes tanulmányozási módszereit összegezi.¹² A szovjet munkásfolklor kutatás szempontjainak és a fenti figyelmeztetésnek alapján a hazai viszonyoknak megfelelően igyekeztünk munkánkat kialakítani.

Mindjárt az első próbagyűjtések alapján szükségesnek mutatkozott a munkásság körében végzett gyűjtés anyagának kettéválasztása. El kellett választanunk egymástól a munkásság életmódjára, történeti hagyományaira

⁷ Szokolov: i. m. 430—453.

⁸ Dimsic: *Literatura i folklor*. Szborn. sztaei. Moszkva 1938. Dimsic: *Recenzija na knyigu Szoboljev i Miravjeva*. Szovjetszkij Folklor 1935.

⁹ *Aszadovszkij*: A szovjet folklor 20 éve. Szovetszkij Folklor 1938.

¹⁰ *Szgyelnyikov*: Kraszonarmejszkij folklor. Moszkva 1938.

¹¹ A moszkvai munkások jelenlegi folklorja. Szovj. Etn. 1949.

¹² Szovj. Etn. 1951. 2. 232.

vonatkozó, nem folklór-szerű, szóhagyományban élő anyagot és a tulajdonképpen folklórt. Az a tény, hogy az ipari munkásság életmódja oly kevésbé ismeretes, javarészt feldolgozatlan a tudományban, szükségessé tette számunkra, hogy elsősorban arra irányítsuk figyelmünket. Ismerete nélkül lehetetlen a folklór-hagyomány megértése, feldolgozása. A kettő nem egy ponton találkozik, — akárcsak a paraszti hagyományoknál — mégis, mind a gyűjtés, mind a feldolgozás követeli a szétválasztást.

Nem szabad anyagunkat a parasztság körében végzett gyűjtések mértékével mérni, nem lehet szemünk előtt az elmaradt falu képe gyűjtés közben. Gondolnunk kell arra a műveltségbeli különbségre, amely a munkásosztály és a parasztság közt van és ha paraszti elemekre találunk mind a munkáshagyomány, mind pedig a folklór területén, akkor a szovjet kutatás alapján azt kell megfigyelnünk, hogy miért konzerválódtak s miként olvadnak fel azok magasabbrendű életkörülmények közé kerülve.

II.

A munkásosztály hagyományai

A munkásosztály szóbeli hagyományait lényegében kétféle, egymástól különböző, de egymással szorosan összefüggő kérdésesoporra oszthatjuk. Az egyik (1) a *munkásosztály kialakulását*, jellegének, sajátos életkörülményeinek, rétegeinek formálódását foglalja magában. A másik (2) a munkásosztály tagjainak bekapcsolódását a *munkásmozgalomba*, annak harci összekovácsolódását a burzsoázia hatalmának megdöntésére.

A magyar munkásosztály aránylag nem tekint vissza hosszú multra. A hazai kapitalizmus fejlődése későn indult meg, a hazai gyáripár a múlt század 30-as, 40-es éveiben gyarmati viszonyok közt tengődött. Valamelyes fellendülést hoznak a szabadságharc és az azutáni esztendőök, de nagyobb fejlődés csak 1867 után indul meg. Ekkor jelentenek már számbelileg akkora tömeget a gyári, üzemi munkások, hogy a magyarországi *munkásosztály kialakulásáról* szólhatunk.

Milyen rétegekből tevődik össze ez? Betelepült külföldi (elsősorban osztrák, német, cseh) szakmunkásokból, régi, céhes iparosokból, kisebb mértékben városi kispolgárokból és a gyárak, üzemek felé özönlő agrárproletárokból, tönkrement földnélküli parasztokból. Tömegszerűen ez utóbbi jelentette a legnagyobb bázist; a szabadságharc után alakul ki a fölszabadított és egyben a földtől is »megszabadított« szegényparasztokból az *agrárproletariátus* (kubikos, summás, mezőgazdasági cseléd, stb.), amelynek forradalmasodása ösztönzőleg hatott a szegényparaszti tömegekre. « A magyarországi kapitalizmus késői fejlődéséből következik, hogy a nagy 'előkészítő' munkálatok, az út-, és vasútépítések, stb. nagyjából egybeestek a szocialista munkásmozgalom kifejlődésével. Így az építkezéseknél tömegesen alkalmazott agrárproletariátus megismerkedett a szocializmus eszméivel. Amikor a múlt század 90-es éveiben ezek az

„előkészítő” munkálatok nagyjából befejeződtek és óriási munkanélkülivé vált földmunkás tömegek tértek vissza a faluba, ott az elnyomott szegényparasztságban termékeny talajra találva, tovább terjesztették a szocializmust...¹³ Így a magyar munkásosztály lényegében a parasztságból töltődött fel. A parasztnak az ipari központokba való beözönlése szüntelen volt a Horthy-korszakban. Az üzemek idénymunkára rendezkedtek be és nagy paraszttömegek, egész faluk tértek át a kétlaki életmódra a bánya-, és iparvidékeken, Pest környékén. Ma is látható e szokásnak az eredménye olyan formán, hogy a kettős életformára berendezkedett családok válaszára jutottak. Már nem létszükség a föld megtartása, mert az ipari munka biztos jövedelmet nyújt. A kétlaki munkás lemond földjéről, mert megmunkálása csak terhet jelent, nem hasznót és a magasabbrendű, gépesített szocialista gazdálkodás kevesebb munkaerőt kíván, mint a régi, elmaradott paraszti gazdaság. Aki csak teheti tehát; szakmát tanul, munkássá lesz. Így ma is állandó az egészséges feltörekvés a munkásosztály felé. Az, hogy ennek ellenére a munkásosztály egészének műveltségében a népi, nemzeti hagyományok bizonyos mértékig háttérbe tolódtak és csak most van alkalmunk azokat felfedni és hasznosítani a szocialista népkultúra számára, annak volt »köszönhető«, hogy a régi uralkodó osztály azokat minden eszközzel elnyomta. A munkásság legálisan elfogadott pártja a Szociáldemokrata Párt pedig a »munkás internacionalizmus« ürügyét hangoztatva terelte el a munkásság figyelmét a nemzeti hagyományokról és ugyanakkor éket vert a munkásság és a parasztság közé, minden eszközzel igyekezett megakadályozni szövetségüket.¹⁴ Nem kívánunk itt szólni a munkásosztály öntudatos, harcra készen álló kisebbségének a marxizmus-leninizmus ideológiájának elsajátításáért vívott nehéz illegális harcáról, ez természetesen a munkásosztály műveltségének az elnyomás legesetésebb idejében is a legértékesebb eleme volt. Itt a műveltség irodalmi, zenei, tánc, stb. elemeiről beszélünk. Ezen a téren a munkásosztály kultúrájában ha volt is sok érték, de akad olyan selejtes anyag is, amelyet az uralkodó osztály »népművelési« politikája révén csempészett be, hogy a munkásság figyelmét elterelje az osztályharcról (ponyvaregények, valláserkölcsei olvasmányok, stb.). Mégsem sikerült a népi elem gyökereit kiirtani. Gyűjtés közben mozzanatról-mozzanatra jól megfigyelhető, hogy miként alakulnak a parasztnak munkássá azáltal, hogy saját műveltségük átadásával egyben átveszik a munkásosztály sajátos nemzeti és nemzetközi műveltségét. Ez a műveltség, amelyet a munkáscsalád élete, gondolkozásmódja, magatartása: az egész munkáséletforma tükröz, az utolsó 80 év történeti fejlődésének eredménye. Ennek a folyamatnak a megismerése nélkül nem ismerhető meg munkásosztályunk sem, nem vizsgálható, nem érthető meg folklórja sem.

A munkásmozgalom kezdeteiről — bár egyes akciók 1848-ig visszanyúlhatnak

¹³ Rákosi Mátyás és a magyar történelemtudomány. Századok. 1952. 13. lap.

¹⁴ Nagy Imre: Munkásmozgalom és »agrárszocializmus« a XIX. század végén Magyarországon. Bp. 1950.

(bérmozgalmak, munkaidőkorlátozás követelése formájában) csak 1867 után, a munkásosztály megerősödése után beszélhetünk. A szervezkedést, demonstrációk végrehajtását az egyre nyomasztóbb gazdasági viszonyok mellett jelentékenyen segítik a külföldről jövő öntudatos szakmunkások, valamint a vándorévüket külföldön töltött magyar mesterlegények, kik politikai öntudatot, a nyugati proletariátus forradalmasodó szellemét hozzák magukkal. Ettől az időtől kezdve a történelem lapjain előttünk állnak azok az események, amelyek a magyarországi munkásmozgalmat formálták, amelyekkel a magyar munkásosztály kivette részét a nemzetközi harcokban és élen járt a nemzeti mozgalom, a szabadságjogokért folyó küzdelemben.¹⁵

A külföldi események ösztönző hatásának nyomán meginduló szervezkedés először igen szűk lehetőségek közt mozoghat. Munkáskörök, önszervező egyesületek alakulnak, amelyeknek szószólói gyűléseken demokratikus jogokat követelnek (választójog, gyülekezés-, szólás-, sajtószabadság). A szakszervezetek — az Általános Munkássegylet megalakulása új, szélesebb alapot ad a harcnak. A különböző szakmák leállásai, sztrájkjai, tüntetései magukkal vonzzák más szakszervezetek szolidaritását és így eredményesen lehet küzdeni a jobb munkafeltételekért. A millenium idejében beálló hatalmas gazdasági válság és az azt követő munkanélküliség, különösen a bányász-, építő-, vas-, és fémiparban, robbantott ki nagyobb megmozdulásokat. 1901—1903 között országos szakszervezeti szövetségek harcoltak bér-emelésért, a munkaidő csökkentéséért és befolyásuk annyira megnövekedett, hogy a szervezett munkásokat védelemben részesíthették. A Tisza-kormány, majd az utána következők azonban látva, hogy a fejlődő munkásmozgalom veszedelmet jelent a burzsoázia korlátlan hatalmára, letörték e harcokat (hogy csak néhányat említsek, sorrendben; 1904-es vasutassztrájk, az orosz polgári forradalom hatására fellobbanó 1905-ös sztrájkok; 1907 október 10., a »vörös csütörtök«; 1908 tömegtüntetései, 8—10 ezer munkás »sétája« Budapest fő útvonalain, különösen szeptember 16, 21, 23, október 8-án; az 1912-es általános sztrájk március 4-én és az emlékeztető »vérvörös csütörtök« május 23-án.¹⁶ — A világháború alatt a munkásság szabotázsokkal, »amerikázással« és a gépek rongálásával, selejtkészítéssel harcolt az igazságtalan háború ellen, 1917-ben, 18-ban héketüntetések szerveztek. — 1919-ben győzött a forradalom: a Kommunista Párt vezetésével, a munkásosztály legkiválóbbjaival az élen, kezébevette a hatalmat. A fegyveres seeregben, az intervenció csapatok ellen, ott harcoltak a diósgyőri, csepeli vasasok, a salgótarjáni bányászok. A munkásszázadok hősi küzdelme csodákat mívelt, dacolva azzal a fékező erővel, amit a politikai tájékoztatatlanság, a tiszták ingadozása, árulása jelentett. Emlékeznek sokan arra a nagyszerű, lázas munkára is, amelyet a proletárdiktatúra idején végeztek névtelen hősök, a munkásosztály harcosai.

¹⁵ Nemes Dezső: Az általános munkássegylet története 1868—1873. Bp. 1952.; Aranyossi Magda: Frankel Leó. Bp. 1952.

¹⁶ Erényi Tibor: Vérvörös csütörtök, Bp. 1952.; Mi már nem leszünk kizsákmányolt proletárok. Bp. 1951.

A bukás után hadifogság, emigráció sodort szét sokakat, az ittmaradottakat pedig a fehér terror borzalmai tizedelték. — Következett a Horthy-korszak hosszú szakasza, amelynek legendás harcait az illegalitásban dolgozó Kommunista Párt irányította, most már a Szovjetunió, a nemzetközi munkásszolidaritás segítségével támaszkodva. Hány névtelen hős dacolt Horthy rendőrségével, börtöneivel, terjesztve a munkásosztály világnézetét, ösztönözve a kapitalizmus megdöntésére. Hány demonstráció, sztrájk, szabotázs mutatta meg a munkásosztály öntudatosulását, erősödését. Mindezt elmondhatják és el is mondják a ma már biztonságban élő dolgozók. Mindazok, akik az elnyomatás sötét korszakát átérték, szívesen beszélnek el személyes élményeiket. Elmondják, hogyan működött egy-egy sztrájkot szervező üzemi bizalmi, hogyan akarták elnyomortani alkohollal, »kegyes« olvasmányokkal, félrevezetéssel intézményesen a munkásság ébredező öntudatát, hogyan dolgoztak illegalitásban a kommunisták. Adatszerűen ismerjük mindezeket, de csak most ismerjük meg a mindennap háttérbe húzódó igaz embereinek élményszerű, példamutató történeteinek keresztül az egész kor plasztikus történetét. Ezeknek felkutatása — amint már az eddig gyűjtött szerény anyag is bizonyítja, — hozzásegít ahhoz, hogy tartalommal töltsük meg az eseménytörténet szürke naptárát.

*

A munkáshagyományok gyűjtése során először is adatokat gyűjtöttünk a *munkáscsalád életére* vonatkozólag. Ezen belül megismertük a proletárgyermek életét, játékait, társaséletét, a gyermeknevelés elveit a proletárcsaládban, a gyermek helyzetét az iskolában és a gyermek munkára nevelését munkára szoktatását, első pénzkeresetét. Hadd idézzek csak egy megrázó részletet Laczi János 58 éves hengerész (Rákosi Művek) gyermekkori emlékeiből:

»Édesapám kőművessegéd volt. Dolgozott, meg volt, hogy nem dolgozott. Többet voltak az utcán az emberek, mint munkában. A mi gyermekéletünk olyan volt, hogy többet jártunk mezitláb mint cipőben. Az iskolában a dolgozó gyermekének nem volt megbecsülése, első padba nem került, ha jól tanult se. Ruháról ítélték meg a gyermekeket, nem a tudásukról... Aki korábban kelt, az járt jól, mert annak jutott cipő és ruha, a többieknek otthon kellett maradni. Az iskolába is így mentünk... Apám olyan helyzetbe került, hogy nem bírt eltartani bennünket. 12 éves korom óta kódorgós volt... akkor kerültem Dunavécsére, ott voltam kanász gazdag parasztnál...«

Az ifjúkorral kapcsolatban az első munkavállalásról, a szakmatanulásról, a tanonc, segéd helyzetéről nyújt gazdag anyagot gyűjteményünk.

A bányászgyerek 12 éves korától kezdve dolgozott a bányában, megtudjuk az adatokból, hogy milyen munkát végzett:

»Egy bányásznak tanulni kell olyan sokféle munkát és mégis kicsibe veszik, rongyos bányásznak nevezik. Legalább egy évig cugos

gyerek, penészpucoló egy év. Másik év és harmadik év letelik neki, mint csillás. Már három év telt le és akkor jelentik ki segédvájárnak. Két év múlva vájár. Akkor öt évig bányázkodott, mikor megkapta a vájárságot. És annak kell tudni kőműves szakmát, ácsmunkát, kell ismerni a talaj fekvését, köveknek repedéseit, hogy életbiztonsága legyen, aztán vasúti munkát, utána kitérők lerakását, aztán villanszerelő. Szivattyúkat javít és aztán tökéletes bányász.» (Minárcsik József 62 é. bányász, Kishartyán, Nógrád m.) —

A lakatos tanulónak azt mondta a mester : »Míg inas leszel, neked még a seprő is parancsolk« (Erdős Imre, Rákosi Művek, Gépgyár) és több nyaklevest kapott, mint ételt. Hallunk a segédavató »einstand« szokásáról, a martin-munkások első áldomásáról és más szakmák hasonló avató szokásairól. Az ifjúság szórakozásait kutatva adatokat gyűjtöttünk a mulatságokról, bálokról, kocsmázásról, táncról. Hogyan töltik a szabadnapot, ünnepet, a fiatalok hogyan ismerkednek : udvarlás, lánykérés, eljegyzés. Lakodalmi szokások. Az új pár élete, munkamegosztás a családban. A nő helyzete (érdemes itt megjegyezni, hogy régen az esztergályosok rangjukhoz nem tartották méltónak, hogy a feleségük dolgozzon, szegény volt, hogy nem tudják eltartani. Ma viszont szegénylik, ha nem dolgozik.) A kereset beosztása, a ház körüli rend, a ház körüli gazdaság.

Külön csoportot képez gyűjteményünkben a *szokásanyag*. A következő kérdések szerepelnek ebben : A társas érintkezési formák családban, munkahelyen, üdvözlés módjai. Megszólítás, tegeződés, magázódás. Munkaszokások (pl. az új munkás megtréfálása az üzemben, tréfás ugratások). A felettesekkel kapcsolatos viszony. Egy-egy szakma munkásainak összetartása (közös szórakozások, egyöntetű viselet, stb.). Innen csak a következőket idézem Babik Gyula 45 éves esztergályos ízes népi stílusú elbeszéléséből ; tipikusan bontakozik ki belőle a mult háború előtti szakmunkásság egy részének kispolgári életformája :

»Fegyvergyárban voltak öreg esztergályosok, azok hétfőn nem dolgoztak. Volt egy öreg, akit még én ismertem, az hétfőn először körüljárta a gépjít. Azt hittem, talán vizsgálja. Én úgy lettem erre figyelmes, mert az egyik öreg azt mondta :

— A Hudák már kering.

Neki ez megszokása volt. Meg volt győződve, ha megkerüli a gépét, akkor ő szerencsés lesz, nem lesz semmi kellemetlensége a munkával kapcsolatban.

A hétfő olyan volt a régieknél, hogy nemigen dolgoztak. Sörözni jártak, vagy fiákeren jöttek be a gyárba. A 910-es években igen nagy urak voltak az esztergályosok. Kimentek a Népligetbe, leültek sörözni. Volt olyan, aki munka nélkül volt, de olyan is volt, aki dolgozott, csak hétfőn nem. Ezt Blaumontágnak hívták a hétfői napot. Akkor megjelent

az inas, a tanonc, tiszteletteljesen megállt az asztalnál három lépésre megemeli a sapkáját és kérdezi:

— Az urak esztergályosok?

— Igen, mit akarsz?

— A májsztrom küldött, ha dolgoznának, akkor jőjjenek el hozzám, Örömvölgy-utca ennyi és ennyi szám alatt.

— Menj a fenébe, ha akar valamit, jőjjön ide. Inassal nem tárgyalok. Itt van egy sóskifli, ha már itt vagy.

Avval elzavarták. Később jött a mester, keménykalap volt a fején, megkoccintotta az asztalt: mert ez illendőség volt és ezt elmulasztani a legnagyobb sértés volt. Hát kérdezi:

— Az urak, hogyha esetleg szabadok, nekem volna munkám, ize megbeszélhetnénk itt mindjárt.

— Hát milyen munka az?

— Hát ilyen meg ilyen munka.

— És mit fizet?

— Hát ami most szokás, egy korona öt krajcár.

— Hát ez kevés. De ha megadja az egy korona huszat, elmegyek.

— Hát jól van, nem bánom. De nekem állandóra kell, nekem olyan kell, aki kidolgozza a tizennégy órát. — Ha már dolgozik, megkövetelték a munkát, a nyolc óra munkaidőt akkor még nem ismerték.

— Hát jól van, elmegyek. Itt van a munkakönyvem.»

(Babik Gyula 45 é. esztergályos, Rákosi Művek Gépgyár)

(E kép tipikus ugyan, de távolról sem általános. Csupán az első világháborút közvetlen megelőző évekre és a vasasokra jellemző, amikor is a vasipar ugrásszerűen lendült fel. Sokkal inkább nehéz küzdelemről, nyomorúságról szólnak a munkás-elbeszélések. pl. Tardos Tibor: Elmondta Huda Mihály. Budapest 1951.)

Igen figyelemreméltó Kiss László elbeszélése a régi munkásviseletekről:

»A vasasok fekete zakót, lehetőleg csíkos nadrágot viseltek, magas keménygallért, manzsettát és fekete keménykalapot hozzá, ez volt a vasárnapi és ünnepi viseletük. Ehhez járultak még a virág a gomblyukban és sétatálca.

Az építők öltözete hasonló volt, csak puha fekete kalapot viseltek, az ő nyakkendőjük masnira volt kötve és mellényt hordtak. A hajukat olyan fru-fru-szerűen fésülték előre.

Az ácsok nagy széles rámajú, bevágott fekete puhakalapot hordtak.

A kövezők széles bársonynadrágot viseltek. A kalapjukon a fekete széles csík felett még egy fehér csík is volt és a fülükben kis fülbevaló volt.

Az ipari munkás felesége a régi világban nem igen dolgozott. Otthon a háztartást vezette. A jobb érzésű lányok nem is mentek másképp iparos-

fiúhoz. Nagy szégyennek számított, ha egy esztergályos vagy más vasas feleségének dolgoznia kellett.»

(Kiss László 58 é. esztergályos, Rákosi Művek Szerszámgépgyár.)

A munkásság ünnepei a családiakon (névnap, születésnap, disznótor) kívül : áldomás az üzemben, szakmai kirándulás, május elseje. Anyagunkban megtaláljuk a különböző szakmák május 1-i ünneplését mind szabadon, mind pedig illegalitásban : 1919-ben, a Horthy-korszak előtt és alatt is. Kiemelkedő a piros szekfűs kommunista temetés, amelyről az adatközlők egybehangzóan szólnak. — A bányászok között eleven a »perkmanli« (törpe) és a lámpás alakja, a szerencsétlenség előjeleibe vetett hit, de a vasmunkásságnál is megtalálhatók bizonyos szerencsét biztosító cselekmények (gép mágikus körüljárása, jóslás az első sebesülésből, stb.). Ezeknek gyűjtése azért is fontos, hogy megismerésük alapján eredményesen tudjunk harcolni a babonák és klerikális maradványok ellen.

A munkásság kultúréletére vonatkozó tájékozódás is fontosnak mutatkozott. Különösen azt jegyeztük fel, hogy milyen kultúregyesületek voltak, milyen könyveket olvastak, milyen mozi és színdarabot, milyen műkedvelő előadásokat láttak, melyeken szerepeltek. Milyen sport-, és munkásturista egyesületek működtek stb. E kérdésekre kapott válaszokból a munkásműveltségre gyakorolt külső hatások mutatkoztak meg.

A munkáscsalád életét érintő kérdéseket követte a *munkásmozgalom hagyományait* magában foglaló három kérdéscsoport :

1. *A legrégebb időktől 1919-ig.* Főleg arra igyekeztünk itt feleletet kapni, hogy az adatközlők apai, nagyapai elbeszélések alapján mit tudnak a munkásmozgalom kezdeti szervezkedéseiről. A céhes ipar emlékei, a falusi kisiparosok, vándoriparosok. Munkásvándorlások. Munkabérviszonyok, munkaidő. Inas, segéd, női munkaerő helyzete. A munkások követeléseai az első világháború előtt. Munkásegysületek, gyűléseik. Az akkori vezetők. A szakszervezetek megalkulása. A marxizmus hatása a munkásmozgalomra. A munkáspártok megalkulása, szervező, tanító befolyásuk a munkásságra. — Az 1905-ös orosz polgári demokratikus forradalom hatása. Akkori kivonulások, tüntetések. A világháború kitörése, a munkások behívása, büntetőszázadok. Kiképzés, frontszolgálat, katonaszökevények. Munka az üzemekben a háború alatt. A munkások bér-, és ellátáskövetelése, leállások, béketüntetések, háborúellenes szabotázsakciók. Ez utóbbival kapcsolatban csak egy példát :

»Minden vasárnap be kellett menni srápnelt javítani. Itt jöttem rá, hogy rengeteg rossz anyagot el lehet küldeni. Ami fenékgyöngye volt, azt kívülről benyomtuk és mivel a belső méret volt mérve, nem vették észre, hogy selejt . . . Ez voltaképpen már egy háborúellenes szabotázs volt« (D. L. lakatos, Rákosi Művek).

2. *Proletárforradalom és proletárdiktatúra.* Igen gazdagon bontakozik

ki 1919 adataink alapján. Sok adatközlőnk volt vöröskatona, vagy éppen fontos politikai megbízásban. Az eddig ismert anyagunk lényegesebb címszavai : A frontokról hazatérő katonák hangulata. A munkásság növekvő elégedetlensége. Hírek az Októberi Forradalomról. A katonák értesülnek arról, hogy Budapesten kitört a forradalom. Például :

«Az egyik katona, akin csendőri ruha volt és a karján még látszottak rangjelzésének foszlányai, odament az alezredeshez és azt mondta neki :

— Alezredes úr, le a ranggal! Le a sapkarózsával! Budapesten kitört a forradalom!

Az egyik katona lekapta fejéről a sapkát és a sapkarózsát és földhözvágta. A másik katona egy éles bicskával a gallérral együtt lefaragta a rangját. Két oldalról szuronyt szegeztek az alezredesnek. A vagonból a többi katonák ezt örömmel nézték és odajöttek a volt csendőrőrmesternek gratulálni.

— Budapesten kitört a forradalom. A Nemzeti Tanács kezébe vette a hatalmat.

Az emberek szeme felragyogott . . .»

(D. L. lakatos, Rákosi Művek).

A Vörös Hadsereg megszervezése. Tisztjeik, politikai biztosaik. Ütközeteik, az ellenség. Egyéni hőstettek. A Vörös Hadsereg előnyomulása, visszavonulása ; mindez személyes élmények alapján. Egyelőre csekély az az anyag, amely a Tanácsköztársaságról, a proletárdiktatúra alatti életről szól. Ebből legtöbbet a május 1-i felvonulásról, népünnepélyekről hallottunk. Néhányan emlékeztek a szociáldemokraták áruló politikájáról és szerepükről a proletárdiktatúra megbuktatásában. A fehér terrorról, a vörös katonák üldözéséről, hadifogságról (román) ismét igen bő az anyag.

3. *Horthy-korszak.* Természetszerűleg a legnagyobb anyag ebből az időszakból való, hiszen ez volt a közelmúlt, amelynek keserősége mindenkinek közvetlen élménye volt, amit nyolc esztendő alatt nem lehetett elfelejteni. Amellett ebben az időszakban élesedett ki annyira a helyzet, hogy a munkásosztály forradalmi ereje, öntudata növekedett : az illegális kommunista pártra támaszkodva nyílt ellenállásban mutatta meg növekvő erejét. E korszak anyaga a következő részekre osztható :

a) A munkás élete a gyárban (bányában, üzemben). A munkás felfogása. Beletanulás a munkába, előrehaladás, előmenetel fokozatai. Az ifjúmunkás, tanonc, segédmunkás, szakmunkás, művezető stb. helyzete, keresete, megélhetése, életnívója. A munkásnő helyzete a gyárban, megbecsülése gyáron kívül.

b) A szervezkedés az üzemben. A szakszervezet és az azon kívülállók helyzete. Az üzemtulajdonosok szervezetei.

c) Tüntetés, sztrájk szervezése (hogyan folytak le, bizalmiak szerepe,

tárgyalás az igazgatósággal, más üzemek szolidaritása, eredmények. Megtorlás, fekete lista). Munkanélküliség, alkalmi munkák, elhelyezkedési kísérletek. Igen színes, részletes elbeszélések vannak az egyes sztrájkokról. Különösen az 1917-es, 24-es, 25-ös bányászsztrájk, 32-es, 34-es és 43-as vasás kivonulásokról. — Például az 1934-es szeptemberi kivonulásról a következőket beszélte egy csepei vasmunkás :

»Nagy munkanélküliség volt, nagy elbocsátások. Kimentünk az utcára azzal, hogy csendes felvonulást rendezünk az Andrásy-úton. Ki is mentünk, de csak némán sétáltunk. Csendőrség, rendőrség a kapuk alatt. Ház-tetőkön gépfegyver. Nagyon feldühödött erre a felvonuló munkásság. Kezdték elállni az utcákat. Szídtuk, pfujoltuk őket. A milleneumi oszlop előtt volt egy hatalmas rendőrlovascsapat, ezek közénk lovagoltak. Köpködtük, kővel dobáltuk őket. Villamosokat felborítottunk és egy személyautót felgyújtottunk. Erre aztán kardot rántottak. Egyik utcából kizavartak, a másikban összejöttünk. Csak az este vetett véget a tüntetésnek.«
(Franceskini János, Rákosi Művek.)

d) Pártélet. A Szociáldemokrata Párt működése e korszakban. Szerepe a munkásság életében. Az illegális Kommunista Párt vezetése alatt dolgozó munkásmozgalom. Szervezkedés, gyűlések, kirándulások. Pártmunka. Rendőrség, csendőrség. Vallatás, börtön. Az illegális Párt hősei. (Részletes elbeszéléseink vannak pl. Martos Flóráról, Bagi Ilonáról. Különösen utóbbi köré valóságos legenda fonódott Csepelen, amelynek alakulását több változaton keresztül sikerült nyomunkövetnünk.

Bagi Ilona, fiatal, bicikligyárban dolgozó munkáslány a Vörös Segélyben működött. Autószerencsétlenség áldozata lett. A rendőrség ledöntötte sarló-kalapácsot tartó leányt ábrázoló síremlékét. Halálát ma így beszéli el édesanyja :

»Egyszer este beállított a Pista. Azt mondta, hogy razzia volt a Valéria-telepen, Ilonkám gyorsan összepakolt egy kis élelmet és szolt nekem, hogy kimegy a Valériára és megnézi az elvtársakat. A telep bejárata előtt egy teherautó állt . . . Ilonka egyedül jött hazafelé az országúton. Az autó kísérte. Egy árok mellett egyenesen felé tartott. Szembe jött Halasi Margit . . . sikított és rákiabált Ilonkára hogy menjen le az árokba. Ilonka le is ment, a teherautó meg utána. Ráment a lábára szegénykémnek . . . Aztán bevitték a Bakács-klinikára. Ott a rendőrség értesítette a főorvost, hogy egy veszélyes kommunistával van dolga és hogy pusztítsák el . . . Tíz nap alatt megölték . . . Ilonkám utolsó szava az volt, hogy 'Édesanyám, olvassa az »Anyá-«t amit Gorkij írt és úgy cselekedjen. Vegye át tőlem a munkát, harcoljon tovább mert kell a harc. Rákosit tizenhat évre ítélték. Harcoljanak a kiszabadulásáért'. — Ez volt az utolsó szava. És én úgy cselekedtem. Az »Anyá-«t elvitték a rendőrök,

pedig könyörögtem, hogy legalább ezt az egyet hagyják itt...» (Bagi Ferencné, 70 éves, Csepel).

Mindezeket az adatokat úgy gyűjtöttük, hogy valahányszor jó elbeszélőre akadtunk, arra kértük, mondja el saját élményeit és lehetőleg részletesen elmondattuk vele élete történetét is. Ilyen módon szép számmal vannak életszerű, kerek elbeszéléseink a munkásosztály történetéből.

III.

Munkásfolklór

A polgári tudomány képviselői szemében a népköltészet egyenlő volt a parasztság költészetével. A gyűjtés, amely nálunk a XIX. század első felétől kezdve folyt, kizárólag a parasztságra korlátozódott. A gyűjtőket elragadta a népi formák tömör egyszerűsége, művészi csiszoltsága és úgy vélték, hogy ezek a magyarság ősi hagyományai, amelyek a civilizáció közeledésével elpusztulnak. Az egyszerű nép »idilli« életének látszatát keltették azzal, hogy kizárólag a dévaj szerelmi dalokat, hetyke pásztor- és betyárnótákat, bordalokat gyűjtötték és közölték. Nem vették figyelembe, hogy e látszólag személyes természetű megnyilatkozások is az elnyomott dolgozó nép társadalmi valóságát tükrözik. A csiszolt, formailag annyira tökéletes daloknak csak esztétikai értékeit méltatták: eszmei tartalmával nem foglalkoztak. A népköltészet tekintélyes részét képező osztályharcos anyagot pedig teljesen figyelmen kívül hagyták.

A népköltési gyűjtés, megindulása, kibontakozása egybeesett a nemzeti mozgalom korával: a reformkorral, a jobbágyság felszabadításával, a magyar kapitalizmus kialakulásával. (A XVIII. század végétől a XIX. század végéig.) Ebben az időben valóban a parasztság, mint a dolgozó nép legnagyobb tömegének képviselője volt hordozója az előző évszázadok népi költészetének. Ma már teljes hűséggel fel sem tárható, hogy a XVIII. század közepéig mely dolgozó osztályok milyen költészeti anyagot hagyományoztak a parasztságnak. Ám a szovjet módszerek alapján nálunk is megindult a kézíratos és nyomtatott irodalom anyagának folklorisztikai vizsgálata. Ma már tudunk annyit, hogy az osztálytársadalmak kialakulása óta a dolgozó osztályok költészete szüntelenül táplálta a műirodalmat, és viszont a műirodalom is gazdagította a népköltészetet, amely pedig magába foglalja a parasztságon kívül a munkásság, kispolgárság, kismemesség, népi értelmiség költészetét is.¹⁷ A multban az egykori kisiparos, kézműves, kispolgári költészet-elemeket a paraszti költészet felszívta, magába olvasztotta. E népköltési anyag hagyományozódott azután a kialakuló munkásságra. Mint már a munkásosztály kései kialakulásáról elmondottuk, egyszerre formálódott ki nálunk az agrárproletariátus és az ipari munkásság s utóbbiak fő

¹⁷ Részletesebben foglalkozik e kérdéssel: Dégh L.: A szabadságharc népköltészete. Bp. 1952. 24—27.

tömege amabból került ki. Az agrárproletariátus műveltsége egységes volt és leválása a paraszti tömbből nagyobb tömegekben történt, nem kellett gyökeresen szakítania a paraszti elnyomás alatt konzerválódott hagyományaival, amint a munkásosztályba lépett.

A továbbiakban a munkásfolklor egyes műfajait külön-külön bemutatva ismertetjük a velük kapcsolatban eddig megállapítható törvényszerűségeket.

Dalok. A munkásosztály körében élő népköltészeti műfajok közül a dalanyag a leggazdagabb. Ennek oka az, hogy a munkáséletforma keretei között a dalolásnak van a legtöbb tere, lehetősége és egyben a legjobb eszköz a lelkesítésre; legkönnyebben a dalon keresztül terjeszthetők el a forradalmi eszmék. Eddigi dalgyűjteményünk több mint 300 darabból áll. Van ezek között olyan is, amelynek hat-nyolc változatát is megörökítettük. A magyar munkásmozgalom régi harcosai között sokan tudnak ilyen dalokat és ez azt mutatja, hogy nagy politikai hatásuk, lelkesítő erejük van. Különösen összejöveteleken, illegális kirándulásokon, de börtönben is, körben ülve, sorra dalolták, ami csak eszükbe jutott és ha valaki egy újabbat tudott, vagy a régit variálta, megtanulta a többi is. A külföldről jövők hoztak egy-egy szovjet dalt, közösen fordították le és így dalolták. Különösen a börtönviseltek, a volt dalárdatagok között gyűjtöttünk gazdag anyagot.

Amennyire eddigi gyűjtésünk enged következtetni, a munkásfolklor nem több 70—80 évesnél (nem szólva itt a falusi iparosság, a céhes ipar többszázados hagyományos anyagáról) és ennek az időnek nagyobb részében a munkásköltészetnek két vonala van. Az egyiket a munkásosztálynak nemvárosi része műveli, mint a kubikosok, bányászok, vidéki gyáraknak a falutól el nem szakadt munkásai stb. Ezeknél folytatódtak a parasztság népköltészetének elemei, költészetük a parasztság bomlása után a szegényparasztság osztályharcos költészetének mintegy egyik ágaként fejlődött tovább.

A tulajdonképpeni nagyipari munkásság költészete azonban nem tekinthető a parasztfolklor egyszerű folytatásának. A szakmunkásság zöme kezdetben különböző eredetű volt; bevándorolt külföldi, városi polgári, céhes ipari, — ez utóbbiak is a soknyelvű ország összes vidékeiről kerültek ki és keveredtek össze. Ezekhez járultak azután ugyancsak az ország összes vidékeiről összeverődő, soknyelvű szegényparaszti tömegek — mindezek magukkal hozva nem-magyar és külföldi szállományokat. Nemcsak új tartalmú, de új formájú költészet alakult ki ebben a közösségben és tudatosan átvették a nemzetközi munkásmozgalom költői anyagának egy részét is.¹⁸ Ez a munkásfolklor hamarosan hatott a falusi, vidéki munkások paraszti eredetű költészetére, amint hogy az sem maradt idegen a főleg Budapesten és a nagyobb városokban koncentrált nagyipar munkásai számára. A két vonal kölcsönösen hatott egymásra, keveredett.

¹⁸Tanulságosan mutatja be a „Munkás-Marseillaise“-nek oroszországi meghonosodását Dimsic (Szovj. Folklor 1936. 4—5. 280—296). Hasonló folyamat nálunk is — kisebb mértékben — kimutatható.

Bármennyire igyekezett a hazai szociáldemokrácia a munkásosztályt leválasztani a parasztságról, nemzeti hagyományait megszakítani, eddigi gyűjteményünk azt mutatja, hogy »már az első világháború előtti harcokban kialakult az együtt, közös célért küzdő magyar munkásság és szegényparasztság szövetsége«,¹⁹ amely a népköltészetben is tükröződik. Mindezt az anyagot a népköltés régi gyűjtői a legnagyobb ellenkezéssel fogadták. A politikai elemet, a nép állásfoglalását a költészetben, de általában mindazt, ami abban a kapitalizmus korának társadalmi valóságát tükrözte, »romlás«-nak minősítették. »Pusztul a néphagyomány« hirdették úton-útfélen, mert »a civilizáció megbontja a népi kultúra zavartalan egységét, a város, a gyár közeledése a faluhoz tönkreteszi a költészetet.« Valóban, a parasztság osztályokra bomlása után gyökeresen megváltozott a népköltészet és új elemekkel bővült, ugyanakkor, amikor a munkásság saját költészete kialakult.

Első pillantásra a forma ötlík szemünkbe, amelyben az új tartalom megnyilvánul. Mint már mondtuk, a munkásfolklór egy tekintélyes részénél a hagyományos parasztfolklór-forma és kifejezés mód folytatódik. Ennek illusztrálására elegendő lesz egyetlen példa. A Kossuth-nótát mindenki ismeri. E dal politikai pályafutása 1848-tól napjainkig rendkívül jelentős és különösen figyelemreméltó, miként jutott a paraszti hagyományból a munkáshagyományba. E nóta 1848 őszén tömegeket vitt Kossuth táborába. A szabadságharc alatt is új meg új változatai keletkeztek. Az osztrák önkényuralom idején az ellenállás jelképe volt maga a dallam is, semmitmondó szövegre alkalmazva (pl. egy naptár címlapjának szövegére). 67 után a függetlenségi pártok kortesküzdelmei teremtetek újabb és újabb változatokat (pl. Táncsics Mihály mellett). Amikor Kossuthot temették, a laktanyafogságban tartott magyar katonák e dallamra énekelték; »Állj be pajtás katonának, jobb dolgod lesz, mint apádnak«. Ugyanekkor Pesten tizenöt ifjúmunkást vett őrizetbe a rendőrség Kossuth-nótás tüntetés miatt.²⁰ Az első magyarországi május 1-i munkásünnepre, 1890-ben a következő nóta buzdított;

Indulj, munkás, tüntetésre,
Május hónap elsejére.
Nemzetközi munkásünnep,
Minden munkás üli azt meg.
Éljen a munkásszabadság,
Éljen a munkás!

Nyolc órai munkanapot,
Általános szavazatot,
Szabad sajtót minden korra,
Ezt kiáltsuk mindnyájan ma.
Éljen a munkás! stb. (8 versszak)²¹

¹⁹ Rákosi Mátyás és a magyar történettudomány. i. h. 13. lap.

²⁰ *Dégh Linda*: A szabadságharc népköltészete i. h. 196.

²¹ Munkás-dalok. Kiadja a Népszava könyvkereskedése. é. n. 4. lap.

1905-ben még Amerikában is kortesnótává tették a kivándorolt munkások, bányászok, amikor Theodore Roosevelt elnökké választása mellett szavaztak ;

Roosevelt Teddy magyarbarát,
Munkásra nem küld katonát,
Bányászokon másképp segít,
Áldjuk érte az ő nevit,
Éljen a Teddy, stb.²²

De felzeng a dal a két világháború közti korszakban, két változatban is találkozunk vele :

Bethlen Pista, Horthy Miki,
Lesz még itten proli diki,
A KMP kemény dió,
Éljen a Szovjetunió.
Éljen a Szovjetunió a
Proletárhaza.

A másik a szlovenszkói magyarok között terjedt :

Major István munkásvezér,
Haragszanak rája ezér,
Gyűlöli a hazugságot,
Pártolja az igazságot.
Éljen a munkásszabadság,
Éljen ez a harc!²³

Erre a folyamatra még számos példát mutathatnók be. Így kapcsolódik össze a munkáosztály legöntudatosabbjainak kezén a nemzeti hagyomány legharcosabb eszméje a munkáosztály élcsapatának, a Pártnak harcával.

A munkásfolklor anyagában a városinak, nagyiparinak nevezhető munkás-ság költészete formai tekintetben eltér az előbbtől, nem a paraszti hagyomány, kifejezőmód folytatása. Bár tartalma magasabbrendű, látóköre szélesebb, formai tekintetben sok benne az egyenlenség. Ennek oka egyrészt abban keresendő, hogy a paraszti folklor évszázados múltjához képest egészen újkeletű és így a forma még túlságosan magán viseli az egyéni szerző jegyeit, darabos, nem volt elég idő a formák kialakulására, a szövegek kicsiszolására. Másrészt a munkáosztály magasabbrendű irodalmi műveltséggel rendelkezett kezdettől fogva mint a parasztság, az írás, olvasás általánosan elterjedt volt és így bonyolultabb műformákat is átvett. Míg a parasztság inkább saját

²² Ország-Világ 1905. január 8. 40. lap.

²³ Stefan Majorról szól, aki ma a Csehszlovák Népköztársaság magyarországi nagykövete. — A két utóbbi dal a Munkásfolklor Munkaközösség gyűjteményéből való.

hagyományaira volt utalva a munkásság nemzetközi kapcsolatai révén meghonosította más népek mozgalmi dalait. Kezdetben főleg az osztrák, német mozgalmi dalok, utóbb szinte az összes népek dalai ismert, vagy ismeretlen fordítók útján meghonosodtak. Mindezeket azután művészi együttesek (énekarok) terjesztették, népszerűsítették legálisan, vagy illegálisan. A gyűjtő számára azonban érték minden oly szöveg is, amely bár idegenszerű, darabos hangzású, de szóhagyomány által, széles körben népszerűsödött a munkástömegekben. Ugyanis a gördülékeny és a darabos, folklorizálódó formák együttesen adják a munkásfolklor jellegzetességét.

Forma és eredet tekintetében tehát a következő dalfajtákat ismerjük:

1. Népdalok stílusával megegyező munkásdalok. Jellemző rájuk, hogy régi parasztdalok formájára készültek, gördülékenyek, egyszerűek. Dallamuk is sokszor megegyezik a közismert parasztdal-átíráttal. Ezek a legnépszerűbbek közé tartoznak, mivel a közismert dallam által igen könnyen terjedtek. (Ide tartoznak a közismert műnépdalok is.) Ezekben a régi forma új tartalommal telítődött. Például 20-as, 30-as évekből:

Látod-e elvtárs, látod-e elvtárs
Amott azt a nagy gyárat?
Míg az a gyár másé, míg a burzsoáké
Felkopik a te állad.
Azt a gyárat a burzsujoktól
A forradalomban elveszük!
Akkor aztán szebb lesz,
Akkor aztán jobb lesz:
Ez a cudar életünk.

2. Nem hivatásos, munkásköltők dalai. Formai szempontból népdal, népies műdal és induló egyaránt megtalálható köztük. E dalok befogadásra találtak és csiszolódtak: van ebben a csoportban azonban olyan is, amelyet csak eszmei tartalma tart fenn, mert rímei faragatlanok, nehézkesek, és így töredékesednek, amint szájról-szájra kelnek. — Egy példa a régebbiek közül, amely már régen a népdalok közt szerepel, szerzője Mónus József pékipari munkás a századforduló táján:

Piros zászlónk, vörös zászlónk lobogtatja a szellő,
Jer alája, jer alája te jogtalan szenvedő.
Testvérünk vagy, mért ne tartanál velünk?
Ha munkás vagy, nem lehetsz te ellenünk. stb.

3. Idegen eredetű mozgalmi dalok. A nemzetközi munkásmozgalom közdalként terjedő legjobb darabjai 1848-tól kezdve táplálták a magyarországi munkásmozgalmat. Például a Metternich-ellenes osztrák dalból munkásindulóvá lett a következő:

Letörjük a szarvát annak a nagyúrnak,
 Hogy ne parancsoljon a szegény munkásnak.
 Éljen a nemzet, éljen a hon,
 Éljen a munkástársadalom!

Különösen azonban a Horthy-korszakban bontakozik ki a nemzetközi munkásszolidaritás, amely az elnyomott népeket a közös bajban annyira összefűzte. És felcsendült a spanyol, osztrák, német, finn, kínai, francia, amerikai, angol s megannyi más nép harcos dala magyar nyelven. (»Avanti popolo,« »No pasaran, no pasaran«, »Ca ira«, »Ej, ej, húzzuk a szekeret« stb.) Felcsendültek ugyanakkor az orosz, illetve szovjet dalok. (»Ej uhnyem«, Bunkócska, »Szép gyermekem jöjj ki a rétre«, Dal a hazáról stb.) Ki hozta őket, ki fordította — nem tudta senki. De énekelték és terjesztették, ahol csak munkások voltak. Ezek a dalok is engedelmeskedtek a folklorizáció törvényének.

4. Ismert szerzőktől származó magyar mozgalmi dalok. Formájuk tekintetében többnyire távol esnek a népdaltól, mégis, sok közülük teljesen népdalszerűen terjed és alaposan megváltozott, több variánsa ismeretes. Ilyen például Gereblyés László: »Ringy-rongy a göncünk, cafatos« kezdetű dala (dallama: Szabó Ferenc), amely a Horthy-korszak alatt népszerűsödött. Egyesek József Attilának tulajdonították, bár név nélkül terjedt. Ebbe a csoportba tartoznak a Szalmás-kórus és a Vándor-kórus dalai is.

Áttérve a munkásfolklor eszmei tartalmára, tudjuk, hogy általában a népköltészet eszmei tartalma magasrendű. Kifejezi az azt létrehozó osztály életét, küzdelmeit, örömét, bánatát. A munkásfolklor eszmeisége emelkedettebb a parasztinál, mert tudatosan fejezi ki a munkásosztály magasabbrendű formáját, munkáját, összekovácsoltságát, következetes forradalmiságát, harcát a burzsoázia megdöntése érdekében. Hiszen a társadalom élenjáró osztálya, amelyet nálunk már egy nemzedék óta élenjáró Párt vezet.²⁴

Lássuk már most, melyek a népköltészet jellemző sajátosságai. Vajjon megfelel-e ezeknek a munkásság népköltészete? A népköltészet ismeretlenségben maradó egyének hagyományt folytató alkotása, amelyet egy közösség magáénak ismer el, átvesz, szóbeli úton ad tovább, állandóan csiszol. Idők folyamán a szükségletnek megfelelően változtatja, egyre nagyobb körre terjedve, számtalan változatban újra- és újrateremtik hagyományozói.

²⁴ E tanulmány elkészülése után került kezembe a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem folklor-munkacsoportjának összeállításában: Rajta! rajta! proletárok! (Munkásdalok az elnyomás éveiből) Bukarest é. n. c. könyv. Ennek bevezetőjében a munkásfolklor eszmei tartalmára vonatkozó megállapításokkal egyetértek, a paraszti folklorral való szembeállítását azonban — bár tetszetős — elnagyoltnak tartom. Ugyanis szembeállítja a parasztfolkloort a munkásfolklorral, azt fejtegetve, hogy míg az egyik általában »a magánélet ügyes-bajos dolgainak tükrözésében« merül ki, a másik »sohasem a magánügyeknek, hanem mindig a közügyeknek ad hangot«. (21. lap.) Feltétlen igaz, hogy a munkásosztály egységesebb lévén, a proletáriátus közös problémáit tükrözte és ezáltal magánügyei azonosultak a legelnyomottabb osztály közügyeivel. Ez azonban így csakis a két világháború közt mutatkozik meg, amikor a magyarországi proletariátusnak volt illegális kommunista pártja, amire támaszkodhatott és legfőképpen: a Szovjetunió léte tette lehetővé, hogy dalaiban is kifejezze 1) elnyomott helyzetét,

Azt mondhatjuk, hogy az itt előadottak teljes mértékben vonatkoznak a munkásság szóbeli költészetére is, legföljebb az eredet áttekinthetőbb, közelebbi, mint a sokkal nagyobb multra visszatekintő parasztköltészet. Több szerzőt ismerünk név szerint, még ha dala nem is névvel terjed a tömegek közt; a hagyományozás meglehetősen újkeletű. Ezek azonban csak árnyalati eltérések. Akár ismert, akár ismeretlen egy-egy dal szerzője — hogy csak a legkönnyebben terjedő műfajról szóljunk — ha megfelel eszmei tartalma, formája, azt a közösség átveszi és szóban továbbterjeszti, alakítja akár a parasztság, ugyanúgy a munkásság körében is. Így vált a multban paraszti közdallá a Hortobágyon például Petőfi »Alku« című híres költeménye (»Juhászlegény, szegény juhászlegény«), Arany »Nemzetőr dal«-a (»Süvegemen nemzetiszín rózsak«) országszerte. Így vált közdallá a nemzetközi munkástömegek körében a madridi induló, a Rote Wedding (Vörös Csepel), stb. melyek az illegalitás kora óta terjednek anélkül, hogy eredetükről tudnának, akik dalolják.

A szocializmusban azonban a népköltészet szerzőségének kérdése fokozatosan megváltozik. Lassan elmosódnak a régebben áthághatatlanak vélt különbségek a népi költészet és irodalom közt. A Szovjetunióban »a közműveltség magas foka és állandó emelkedése, az írástudatlanság teljes eltűnése még közelebb hozza a szóbeli költészetet az irodalomhoz. A munkások és kolhoz-parasztok irodalmi klubjai, faliújságai, helyi lapjai állandó ösztönzői a tehetségeknek, azoknak, akik irányítják a népköltészet alkotásait. E népi költőknek minden lehetőségük megvan, hogy írókká legyenek. Természetes, hogy a hagyományos formákkal dolgozó írók dalai, elbeszélései helyet kapnak a népköltészetben és ott tovább élnek, fejlődnek. A legkiválóbb írók csasztuskái, indulói, partizándalai tömegdalokká váltak. Ilyen körülmények közt nem a szerző ismert, vagy ismeretlen volta, hanem a közösségivé válás a népköltészet kritériuma.«²⁵

A munkaközösségünk által eddig gyűjtött illetve a kézíratos és kiadott gyűjteményekből kiválogatott dalok történeti sorrend szerint a következő csoportokat alkotják:

A *A munkásdalok legkorábbi rétege*. (XVII. századtól a XIX. század közepéig). Vándorlódalok. Munkadalok (magvető, arató, cséplő, fejtő, emelő, daráló, kovácsoló rigmusok). Mesterségről szólók (kovács, suszter, asztalos, pék, ács,

2) bilincsei lerázásának forradalmi módját 3) biztos tudatát a szocializmus megvalósulását illetőleg. Kétségtelen, hogy a parasztdalokban az osztályharc tükröződése nem ilyen egyértelmű hiszen a harc maga nem volt tudatos, de a paraszti elnyomottság viszonyai közt mégis, még a legszemélyesebb szerelmi vonatkozású dalokban is felcsendül a közös panasz a közös sors ellen. Az osztályharcos parasztdalok a XIX. század második felében egyre szaporodnak (ha ez nem közismert tény, annak a régebbi gyűjtési elv az oka!) és — ha nem is mutatnak előre a megoldás felé, mint a későbbi munkásdalok, amelyek a Párt ideológiáját tükrözik — minden bizonnyal kemény ellenállást mutatnak. (A paraszti költészet ilyen természetéről részletesebben ld. fejtegetéseimet: Kálmány Lajos népköltési hagyatéka I. Történeti énekek és katonadalok. Budapest, 1952. 129—131: Ortutay, A magyar népköltészet i. h. 9—16.)

²⁵ Szokolov i. h. 407.

takács, varga, stb.). Mesterségcsúfolók. Bányászdalok. Céhes iparosköltészet (dalok, köszöntők, rigmusok).

Izelítőül néhány strófa egy vándordalból :

Nincs szebb élet a miénknél,
A vándorló legényeknél,
Mink porciót nem fizetünk,
Mikor tetszik elmehetünk.

De a legény akkor hízik,
Mikor egy kis jó bort iszik ;
De a mester hej! haragszik,
Ha a legény nem dolgozik.

Hétfőn reggel bepakolunk,
Kedden reggel masérodzunk,
Masérozunk, énekelünk,
A világgal nem törődünk.

Mihelyt az erdőbe értem,
A pendlimet földre tettem,
Bús fejemet reá vettem,
Fáradt testem pihentettem.

Én istenem rendelj szállást,
Adjál egy kis megnyugvást.²⁶

B) *A korai munkásmozgalom dalai.* (1860-tól a 900-as évek elejéig). Munkásindulók, úrellenes dalok. Ebbe a csoportba tartozik pl. a már idézett munkásinduló a Kossuth-nóta dallamára, valamint a »Letörjük a szarvát annak a nagyúrnak« kezdetű.

C) *Osztályharcos agrárproletár-dalok.* (1860-tól az első világháborúig.) »Agrárszocialista« mozgalmi- és népdalok. Úrellenes dalok. A gyárban, gép mellett dolgozó paraszt dalai. Amerikás munkások dalai.

Két »Agrárszocialista« dalt ismertünk, mindkettő hódmezővásárhelyi és a Viharsarok hős munkásvezérének emlékét idézi :

Fatetején csörög a szarka,
Korgó gyomrát hogy elaltassa.
Vásárhelyi városháza urai,
Szegény ember fogát rájuk fenheti.

²⁶ MNGY VII. 304—305. lap.

Csendőrgolyó és huszárkard van elég,
Szántó Kovács, béremelés kell-e még?
Ha kell, monddjad, adunk neked eleget,
Csendőrgolyó oltja ki az életed!

A másik a sztrájk letörésére idegenből hozott kubikosokról szól:

Szántó Kovács mért haltál mög,
Most szögény embör kivetött dög.
A gazdagnak a kutyája is különb,
Friss csontot kap ébédül, amennyi köll.

De tenéköd örülnél ha fű jutna,
Údvarodon érött epröt nem lát az epörfa,
Gyerököd az árokba hentörög,
Kopasz árok papsajtocskát nem teröm.

Kubikra is elmönnél, de nem köllesz,
Cenzár sír, hogy rengeteg pénzt követelsz,
Csongorádi olesőbb pénzér kubikol,
Ha éhös vagy szakadásig robotolj!

Isten verje mög a sztrájknak törőit,
Habár ott is a vackon a gyerök rí,
De az úr mög olyan mint a jó kutya,
Nagyobb konchon jobb neki a szimatja.²⁷

Országszerte népszerű volt e dal abban az időben, amikor a munkaidő-korlátozás volt egyik legfőbb követelése a látástól-vakulásig dolgoztatott építőmunkásoknak:

Amott mennek az építő munkások,
Gyere pajtás, álljunk mi is hozzájuk,
Mindnyájunkért lobog az ő zászlójuk,
Gazember vagy ha nem állasz hozzájuk!

Már ezután nem dolgozok paszulyért,
Sem krumpliért, sem pedig szalonnáért,
Pénz kell nekem, nem pedig csak ígéret,
Ezt akarom! akaratom megérett.

²⁷ Hódmezővásárhely, 1951. Katona Imre gyűjtései.

Már ezután nem kelek a kakassal,
Nem megyek munkára hajnalhasadtal :
Hat órákor kezdek s hatkor otthagynom ;
Nem dolgozok hajnalba, esthajnalon!

Halljátok-e ács, kőműves mesterek!
Ezt egy pontig emléktekbe véssétek ;
Mert mi ebből nem engedünk, tudjátok,
Jobb jártok, ha mielőbb megadjátok!²⁸

A szegényparaszság elsősorban a vidéki gyárakban (dohány-, kender-, cukor-, téglá-, posztógyárak) keresett alkalmazást és itt találkozott első ízben a kapitalista kizsákmányolással. A gyárban különösen a munkáslányok kihasználása volt embertelen, így érthető, hogy sok efféle dal született :

A pataki ternó gyárnak bádóg a teteje,
De sok szőke kislánynak fáj ottan a keze.
Az enyim is jaj de fáj, jaj de nagyon fáj ;
Dúljön össze a pataki ternó gyár!²⁹

Az Amerikába vándorolt szegényparasztok öntudatos proletárrá váltak az ott testet-lelket elsoványító kegyetlen kizsákmányolás hatására. A hagyományos népi formák forradalmi hangulattal telítődnek, ilyesformán :

Hétfőn reggel virradóra,
Jön a pitbósz az ajtóra :
Föl bányászok, hat az óra,
Eldudált már a bojlerba!

Miszter pitbósz, nem dolgozunk,
Mind egy szálíg bestrajkolunk,
Bestrajkolunk, megmutatjuk,
Hogy a szemet nem ladoljuk!³⁰

D) *Politikai dalok.* (1900—1918) Sztrájkdalok. Felvonulásokon elhangzó rigmusok, Kortesdalok. Ismeretlen szerzők mozgalmi dalai. Néhány példa a legnépszerűbbekből :

Ez a kormány meg akarja tiltani,
Nem szabad a Népszavára gyűjteni,
Titkon gyűjtünk a Népszava javára,
Kötelet a, kötelet a Tisza Pista nyakára!³¹

²⁸ Munkásdalok gyűjteménye. Kiadja a Népszava könyvkereskedése é. n.

²⁹ Orsz. Néprajzi Múzeum Ethnol. Adattár. EA 00030. 84. lap.

³⁰ Dongó, Hungarian Magazine. Cleveland. 1913. júl. 15. sz. 12. lap.

³¹ Pesovár Ernő gyűjtése Csepelről, 1951. Az 1900-as évekből származik.

Abcug Tisza, Abcug Csáky,
 Abcug báró Fejérváry,
 Abcug Török főkapitány,
 Éljen doktor Takács Zoltán!³²

Körmendi László 50 éves szerszámgépgyári esztergályos beszélte: »1918-ban felvonultunk, mikor a választójogért harcoltunk. Felvonulás közben ilyeneket énekeltünk:

Általános titkos választójogot adjatok!
 Hazafiak vagyunk, nem pedig hazátlan bitangok!
 Éljen a forradalom!«³³

E) 1919. Vörös katonadalok és mozgalmi dalok a proletárdiktatúra idejéből. Néhány példa:

Ezer esztendeje annak,
 Hogy a magyarok itt laknak.
 Most akarják a fehérek kiűrtani,
 De a Lenin nem engedi.³⁴

Recece, nincs már többet kapitány,
 Recece, nem jár senki paripán.
 Pesti vörös baka vagyok én,
 Recece, Bécsig meg se állok én! stb. (még két strofa)³⁵

Ha a Tisza meg a Duna
 Vörös rózsát teremne,
 Minden kislány, vagy menyecske
 Vörös rohamistát szeretne.³⁶

Ez utóbbi két népdalváltozat után, lássunk egy más típust, a magyar Vörös Hadsereg indulóját:

³² Dégh Linda gyűjtése, 1952. 1904—5-ös eredetre mutat, amikor Tisza miniszterelnök, Csáky és Fejérváry — az 1905—6-i darabont-kormány feje — a kabinet tagjai. Török: budapesti rendőrfőkapitány. Dr. Takács Zoltánról börtönből való kiszabadulása alkalmából a következőket írja a Makói Ujság 1907 jan. 29-i száma: „A tüntetések egykori hírhedt vezetőjét, Takács Zoltán dr-t, akinek nevét dalba foglalta az utca költészete...“ szabadlábba helyezték.

³³ Nagy Dezső gyűjtése. Csepel, 1951.

³⁴ Eredetileg 1848-ban kelt dal aktualizálása. Katona Imre gyűjtése Csepelen, 1951.

³⁵ Forradalmi dalok, versek, jelenetek. Budapest, 1919. 36. lap.

³⁶ Dömötör Tekla gyűjtése. Salgótarján, 1952.

A proletár áldozata vér,
 Rúgják mikor enni kér.
 Mint a barom, szenved ez a nép,
 Nyúzzák mindenféleképp.
 Fel harcra bátran e zászlók alá,
 Dönts porba mindent, ami burzsoá!
 Gyáva, aki tűr ezután még,
 Félti a rongyos életét. stb. (3 versszak).³⁷

Következő példánk már a bukás után keletkezett:

Csak még egyszer igazán, csakugyan,
 Vörös baka lehetnék!
 Az urak közt igazán, csakugyan
 Jobban széjjel üthetnék.
 Kiírtanám magját is az
 Élősdí fájzatnak,
 Mert csak úgy lehet igaza
 A dolgozó parasztnak.³⁸

F) *A Horthy-korszak dalai.* (1920—1945) Magyar- és idegeneredetű mozgalmi dalok. Illegális kommunista dalok. Szociáldemokrata csúfolók. Horthyt és más reakciós politikusokat csúfoló dalok. Túra-dalok. Börtöndalok.

Amint már említettük, a munkásfolklor legharcosabb, legmagasabb eszmei tartalmú darabjait ez a korszak teremti meg. A munkásosztály forradalmi összekovácsolódását a fasizmus idején a magyar munkásosztályra, a dolgozó népre támaszkodó illegális Kommunista Párt és a Szovjetunió testvéri segítsége támogatja. E dalok tükrözik a munkásosztály ideológiáját, azt a harcot, amelyet az uralkodó rendszer és kiszolgálói, a szociáldemokrata munkásárulók ellen folytat. Ebben a harcban a munkásosztály minden tagjának személyes ügyévé lesz a Párt ügye és így a népdalok sem állnak meg pusztán az elnyomottak helyzetének ábrázolásánál, hanem harcba szólítanak a proletárdiktatúra kivívására. Bátor helytállásra szólítanak, áldozatvállalásra és a Szovjetunió felé mutatnak, a szocializmus országának nagyszerű példájára. E dalok szájról-szájra terjedtek az illegalitás legsötétebb éveiben, dacoltak Horthy rendőrségének terrorjával, erőt adtak a harchoz. Összejöveteleken, kirándulásokon lelkesítettek, sőt, még a börtönök falain is diadalmas erővel harsogtak keresztül.

Néhány példát közlünk a legáltalánosabban ismertekből:

³⁷ 1952. dallammal.

³⁸ Néphadsereg napja. Kiadja a Disz Úttörő Mozgalom. 35. lap.

A kis prolinak lukas a cipője,
 Kilátszik a lába ujja mind a tíz belőle.
 Nem dolgozik az apja, az anyja,
 Kifordulhat a gyomra, úgysincs szükség rája.

A kis prolinak akkor lesz jó dolga,
 Hogyha győz a proletárok vörös forradalma.
 Dolgozik majd az apja, az anyja,
 Nem fordul ki a gyomra, szüksége lesz rája.³⁹

A munkásság növekvő forradalmi erejétől rettegett a burzsoázia, ahogy e dal mondja :

Váci-úton prolik masiroznak,
 A burzsujok félelmükben az ágy alá bújnak.

Semmi burzsuj semmi, így kell annak lenni :
 A hatalmat a ti kezetekből ki fogjuk mi venni!⁴⁰

A proletárdiktatúra kiharcolása a feladat és a munkásosztály legjobbjainak tekintete a leningrádi pártkongresszus felé fordult :

Hallod-e te jó proletár, jó proletár, jó proletár,
 Vasárnapnak vége van már, vége van már, vége van már.
 Kezdődik újra a robot,
 Míg a proletárdiktatúrát ki nem harcolod.

Hallod-e te jó proletár, jó proletár, jó proletár,
 Eszperantóul tudsz-e már, jól tudsz-e már, jól tudsz-e már?
 Nem tudok, de megtanulok,
 Leningrádi kongresszuson beszélni fogok!⁴¹

A börtönökben sínylődő kommunisták dalai tele vannak bizakodással : tudják, hogy nem hiába szenvednek, harcaikat végül siker koronázza és »Jaj lesz majd a burzsujoknak«. A legismertebb, legmeggrázóbb börtön-ballada még 1920-ban, közvetlenül a proletárdiktatúra után keletkezett. Gyűjteményünkben 9 változatban szerepel :

³⁹ Dallama : »Lánc-lánc, eszterlánc«. Még két versszakból áll. Több változata ismeretes. Egy szakaszt közöl a Rajta, rajta proletárok i. h. 92.

⁴⁰ Dallama : »Semmi babám, semmi...«

⁴¹ Dallama : »Hallod-e te kőrösi lány».

Margit-körúti fogházban,
 Hidegen süvít a szél,
 Megrázza az ablakomat,
 Rémes dolgokról beszél.

A folyosón zäj hallatszik,
 Kiáltanak egy nevet ;
 Akit hívnak, elhalványul,
 Teste-lelke megremeg.

Társaimnak sápadt arca,
 Oly vértelen, halavány,
 Tompán hangzik fel a jajszó :
 Vallatnak egy proletárt.

Most újra nyílik az ajtó,
 Bedobnak egy tetemet,
 Durván szól egy porkoláb-hang :
 Egy bitanggal kevesebb.

Jaj de véres a takaróm,
 Jaj de véres az ingem,
 Proletár vér, proletár vér
 Szentelte fel fekhelyem.

Hej proletár, hej proletár,
 Töröld le a könnyedet,
 Nyisd ki szoritott öklödet,
 Vedd fel újra fegyvered!

Nézd csak, nézd csak, kelet felől
 Jön felénk a fergeteg,
 Vörös színe, vörös színe
 Felrázza a lelkeket!⁴²

Egy másik börtöndal :

Este van már, késő este,
 Az én apám messze, messze.
 Margit-körúti fegyházba,
 Esztendőre van bezárva.

⁴² Dallama : »Valahol a Volga mentén«. Első közlése : Proletár daloskönyv. Páris, 1929. H. Barbusse előszavával. 9 szakasz. ld. még Rajta rajta proletárok 77. lap. ld. még Vas Zoltán : Tizenhat év fegyházban.

A Váci-út messze terjed,
 Proletárok dühe gerjed,
 Felcsap majd a magas égig,
 Apámat is számonkérlik.

Lesz még az én apám szabad,
 Kinyílnak a börtönfalak.
 Börtönfalak ha kinyílnak,
 Jaj lesz majd a burzsujoknak!⁴³

Az itt következő gúnydal őse egy maltszázadbeli osztrák diákdal, amelynek első változata (»Az állam bajba van«) nálunk 1905 körül honosodott meg és azóta igen változatos strófákkal gazdagodott:

Horthy nagy vitéz,
 Lovas tengerész,
 Alma tenger, alma ész,
 Most majd a fenébe mész,
 Horthy nagy vitéz.

A Bethlen gavallér,
 Szorít a gallér,
 Szorít a gallér
 Úgy ám, a gallér,
 A Bethlen gavallér.

Az állam bajba van,
 Az állam bajba van,
 Az osztályállam bajba van,
 Ugy ám bajba van
 Az állam bajba van.

Kik védik az államot,
 Az osztályállamot,
 Egytől-egyig mind gazok,
 Ugy ám, mind gazok,
 Kik védik az államot.

Most jó a bársonyszék,
 Most jó a bársonyszék,
 De fogtok ti majd lógni még,
 Ugy ám, lógni még,
 Most jó a bársonyszék.

⁴³ Dallama: »Este van már késő este, pásztortüzek égnek messze«. Változata: Rajta, rajta proletárok. 76. lap.

Mert van még lámpavas,
 Mert van még lámpavas!
 A parlamentbe sok a gaz,
 Úgy ám, sok a gaz,
 Mert van még lámpavas!⁴⁴

A szociáldemokrata munkásárulókról több gúnydal szól. Különösen a Bethlen-Peyer paktum megkötését kiváltó felháborodásnak adnak hangot:

Már ezentúl úgy élem világom,
 Peyer urat jól fültövön vágom,
 Peyer urat jól fültövön vágom,
 Nehogy a bőrünkre újra lepaktáljon.

Már ezentúl úgy élem világom,
 Kommunista Pártot vezérül kívánom,
 Kommunista Pártot vezérül kívánom;
 Szocdem párttagságom tűzbe hajigálom!⁴⁵

Mesék, elbeszélések. — E tárgykörbe tartoznak mindazok a mesék, amelyek munkásokról szólnak, vagy amelyeket munkások valamely munka közben, vagy munkaszünetben, pihenésül szoktak volt elmondani. (Pl. építőmunkások munkaszünetben, bányászok, szervezett munkások sztrájkutányán, munkásotthonban). E tekintetben gyűjteményünk még meglehetősen sovány. Ami van, nagyrészt a régi paraszti mesetípusok közé tartozik, vagy bár munkáskörnyezetben játszódik, a régi paraszti szemléletet tükrözi.⁴⁶ Alig egy-kettő mondható teljesen újtípusú munkásmesének. Ismertetni szeretnék itt egyet ezek közül, amelyet 1940 őszén Horváth József csiszoló munkás mondott el, mint olyan esetet, amely tanító segédjével történt az első világháború előtt a Kiszling Csillárgyárban. Az elbeszélés nyilvánvalóan mese, amelyet sztrájk idején meséltek csiszolók körében:

»A Kiszling Csillárgyárban 4 krajcárt kaptak a csiszolók a négyszögletes cső csiszolásáért méterenként. Kerestek is szépen. A heti pénzük 35—40 koronára is felment. Nem tetszett ez a főnöknek, aki közismerten kapzsi ember volt és levette a darabbért méterenként 3 krajcár. Dolgozott a Kiszling-gyárban egy Frank nevű fémciszoló, aki ettől kezdve csak három oldalát csiszolta a csőnek. A főnök látta, hogy a csiszolók

⁴⁴Változatát ld. Proletár daloskönyv i. h. 30. lap 10 versszak azzal a megjegyzéssel, hogy hozzá »mindenkori aktuális strófák énekelhetők«.

⁴⁵Dallama közismert. A 22, 37—45. sz. jegyzetben hivatkozott dalok saját gyűjtememből valók.

⁴⁶Ld. például Dégh Linda: Ismeretlen típusú munkásmese a dunátúli székelyeknél. Ethnographia 1950. 172.

továbbra is megkeresik a pénzüket, vérszemet kapott és újra krajcárral szállította le a darabbért. Nem szólt a mi csiszolónk erre semmit, de ezután már csak két oldalát csiszolta a csőnek. Megvolt tehát továbbra is a heti pénz. Nem csökkent a csiszoló keresete. A főnök úgy láthatta, hogy nyugodtan leszállíthatja a darabbért még egy krajcárral. A csiszolók tovább dolgoztak, de most már csak egy oldalon lett fényes a cső és továbbra is megmaradt a 35—40 korona heti pénz. — Feltűnt ez a főnöknek s elhatározta, hogy utána néz a dolognak. Már az első csőnél rémülten látta, hogy csak egy oldala szép fényes a csőnek, a másik három nyersen maradt. Tajtékozva rohant a csiszolóműhelybe, hogy felelősségre vonja a munkásokat. A mi csiszolónk nyugodtan odaállt a főnöke elé és azt mondta:

— Miért kiabál? Hiszen maga az oka, hogy nem fényes a csövek négy oldala. Mert amíg maga megfizette nekünk mind a négy oldalt, mi azt meg is csináltuk. De amikor már csak három oldalt fizetett meg, mi is csak három oldalt csiszoltunk, mikor kettőt fizetett meg, kettőt s mikor már csak egyet, hát egyet.

Csiszolónkat a főnök erre elbocsátotta s a többiek leálltak addig, míg vissza nem vette.⁴⁷

A mesék mellett az elbeszélések nem munkát segítő társas szórakozásként vetődnek fel. Ezek olyan igaz magvát tartalmazó történetek, amelyek az előadó életének egy-egy nagy élményét foglalják magukba az idők múlásának megfelelően kiszínezve, kerek formába öntve. Az elbeszéléseket, mint népköltési formákat a szovjet kutatók fedezték fel és értéküket igen nagyra becsülik.⁴⁸ Ilyen történetek többnyire olyan emlékekből formálódnak, amelyek az elbeszélő életének nagy, maradandó eseményei voltak. Például: hőstettei vörös katona korában, vagy inaskori szenvedéseinek kerek előadása, egy-egy izgalmas menekülés a rendőrség kopói elől, visszaemlékezés egy bátor sztrájkszervező bizalmira. Csak egy kisebb epizódot ismertetek a zagyvapálfalvai Molnár Lászlóról szóló elbeszélésből, aki 1917-ben páratlan hősiességgel vezette a bérharcot. A környékbeli bányászok sokat tudnak tetteiről beszélni. E részletben Molnár egy vizsgálóbizottság előtt beszél az igazgatóság visszaéléseiről:

— »Maga most tárgyalni fog a királyi tanácsossal. Öltön magára tisztességesebb ruhát.

— Én tisztességesebb ruhát nem ölthetek, mert annyira kiszíneztem a vállalat, hogy nekem csak ez az egy van.

— Vacsorázott?

— Igen, tököst kásának.

Adtak neki vacsorát, aztán tárgyaltak. Tizenkét igazgató volt ott.

— Na, most mondja meg, hogy hogy történt!

— Én kezdtem a szervezkedést, mert a nyomorúságot nem bírtuk.

⁴⁷ Békés Miklós szíves közlése.

⁴⁸ Szokolov i. h. 371. lap. (francia kiadás 1945.)

Én vittem be Gerő igazgatónak az első kérvényt, segítsen a népen, mert nagy a nyomor, rossz a kukoricakenyér. Akkor azt mondta: »Lári-fári az egész!« Erre én azt mondtam: Majd lesz még más lári-fári is, az anyád erre-arráját! — A második kérvényt mikor bevitettem, aszonta: »Nagyon feszül a húr, el talál szakadni! Oda hajtom a salgó-tarjáni munkást a seprővel, ahová akarom.«

Megint azt mondja Laci neki:

— Volt az urak alatt, az a világ már meghalt és most már a nép felett kivirradt, már nem fél a seprőtől, de még a puskától sem! — Mikor a harmadik kérvényt bevitettem, nem is beszélt velem. Kapta a telefont, lezáratta az élelemtárat, mi meg abbahagytuk a munkát. Azt mondta: »Ha akarod tudni, én vagyok az igazgatók igazgatója!«

Akkor a hadbíró felált:

— Hohó, nem volt joga ehhez, mert családja is van a munkásnak!

Akkor mindent megkaptunk, megállapodtak, hogy felvesszük a munkát reggel. De a nép rázúdult mind.

— Nem addig! — zúgott a nép — míg Gerőt el nem távolítják.

El is vitték. Az asszonyok villákat, rossz fazekakat vagdosztak hozzá, alig tudták kivinni a városból. Elment Pestre, hat hónapig élt még, aztán megütötte a guta. (Mondotta: Minárcsik József 62 éves ny. bányász. Kishartyán, Nógrád m.)

Munkásszínjátszás. A munkáskultúrtörekvések közt a színjátszás egyike a legkevésbé felderített, de gazdagnak ígérkező területeknek. A reakció 25 esztendeje idején a különböző szakszervezetekben tömörülő munkások színjátszó gárdái a legváltozatosabb műsorokat mutatták be. Volt köztük klaszszikus hazai és külföldi szerzők prózai és zenés darabja. Ők jártak élen a modern színjátszás európai iskoláinak kísérleti bemutatásával, munkástárgyú drámák előadásával. Voltak legálisan és illegálisan bemutatott iratlan szövegű, rögtönzött darabjaik. Résztvettek ezekben hivatásos és műkedvelő szereplők, rendezők. Mindez együttvéve érdekel bennünket, hiszen rendkívül nehéz is lenne széjjelválasztani itt a folklór-szerű jelenségeket a hivatásos művészet mozzanataitól. Mindenesetre az az összkép, amely a munkásság színjátszásáról adódik, általában azt mutatja, hogy a magyar színjátszásnak egyik leghaladóbb, leghősibb korszaka. Kiváló írók, rendezők, színművészek, jelmez- és színpadtervezők munkásokkal közösen hajtottak végre hatalmas és lelkes közönség előtt, hivatalos tilalmakkal dacolva, nem egyszer a kegyetlen megtorlás veszélyének kitéve magukat, olyan úttörő színpadi kísérleteket, amelyekre hivatalos színpadokon nem volt példa. Táncjátékok, pantomimek, szavalókórusok mellett bennünket itt legfőképpen azok a formák érdekelnek, amelyeket maguk a munkások készítettek és anélkül, hogy a szöveget megrögzítették volna, betanulták és rögtönzésszerűen adták elő. Igen sok ilyen politikai tartalmú szatíra szerepelt a munkásegyletek, szakszervezetek szín-

padjain, kirándulásokon a két háború közt, melyek a burzsoázia nemzetközi szövetségét, a tőkét, a profitot, Horthyékat, a népszövetséget, a fasisztákat állították pellengérre. Ezeknek folklórszerűségét az adta, hogy nem volt meghatározott szövegekönyvük, ahányszor előadták, annyi félek voltak. A szerepeket kiosztották, megbeszélték a darab tartalmát, aztán egyszerű jelképes kellékek segítségével előadták. Kevés ilyen darabot ismerünk még, bár sokat adtak elő hatalmas közönség előtt, igen nagy hatással, ami a munkásosztály öntudatát, politikai műveltségét bizonyítja. Eddig négy darab teljes szövege van birtokunkban és további nyolcat elbeszélésből ismerünk. Kérdéseket tettünk fel arra vonatkozólag, hogy mikor, hol, milyen körülmények közt, kik mutatták be ezeket: hogyan és hányszor próbáltak, miként csiszolódott a darab a próbák alatt, milyen egyéni változtatásokat végeztek az alapötleten. Milyen volt a közönség részvétele, a darab hatása.

Közmondások, szólások. Gyűjtésük eddig csupán általános beszélgetések keretében folyhatott. Megállapítható, hogy a beszédet gyakran fűszerezik a munkásosztály körében magvas, találó életbölcsesek, amelyet leghívebben néhány példával lehet illusztrálni:

»Mikor jó nadrágban volt, akkor jól kalkulált a főmérnök« (Kovácsik Ferenc, 58 é. lakatos, Rákosi Művek).

»Ha valaki elvégezte a munkát és utána próbáltak vele alkudozni: Egy dinár, két dinár, nekem semmi se jár!«

»Az urakkal nem jó parolázni, mert az vagy megaláz, vagy pedig becsap!« (Szemerédi János 59 é. Rákosi Művek).

IV.

A felszabadulás utáni munkásfolklór kérdései

Már előljáróban szoltunk arról, hogy a népköltészetben milyen fordulatot hozott a tőkés rendszer megdöntése. Az új korszakban, amint azt a Szovjetunió népeinek gazdag költészete híven bizonyítja, a népköltészet soha el nem képzelt új színekkel gazdagítva jelent meg, mert formai gazdagságát a szocialista építés eszméje tölti meg tartalommal. Mindazok a költői hagyományok, amelyeket az elnyomott nép évszázadok alatt kikristályosított, művészivé formált, most megújul, átlényegül. A népköltészet reményteljes optimizmusa, amely mindig, a legsötétebb elnyomás korszakaiban is elviselhetővé tette az életet, most a beteljesülés biztos tudatában önérzetes örömmé fejlődött. Dolgozó népünk dicsősége, becsülete a munka és legsajátabb érdeke az ország építése és védelme a külső és belső ellenség ellen. Így élete egybeforr az állam életével és költészetében visszhangzanak az ország legfontosabb eseményei. Ma már a népköltészet hősei közt ott vannak az élenjáró dolgozók; sztahanovista munkásokat, birgádvezetőket, traktorosokat énekelnek meg az új dalok, rigmusok, köszöntők

és pellengérre állítják a lemaradókat, a munka fékezőit. A Párt és a kormány határozatainak végrehajtására buzdítanak új költői formák, a mesemondók pedig arról mesélnek : hogyan éltek régen és hogyan élnek most, szembeállítják régi nyomorúságukat mai életükkel.

Nálunk az új folklóranyag még a kibontakozás kezdeti állapotában van, hiszen a szocialista termelés most vívja meg nagy harcát a maradiság ellen. Mégis, az új gazdálkodási forma nyomában már átalakult az emberek régi gondolkozásmódja, felelevenítve az életképes hagyományokat, új tartalommal töltik meg.

Az új folklór kifejlődése hosszadalmas, lassú folyamat, hiszen természetéből is következik, hogy nem azonnal, első megfogalmazása pillanatában alakulnak ki összes kritériumai, hanem csak az éltető, fenntartó közösség tevékeny közreműködésével, hosszabb idő eltelte után. Ez a születő új alkotás »a szocialista alaphól ered, amely gyökeresen különbözik a megelőző gazdasági-társadalmi rendszerektől, melyek a régi népköltészet jellemző sajátosságait létrehozták.«⁴⁹ Az egyéni alkotó műve csak akkor válik népköltészetté, ha olyan gondolatot fejez ki, amely a tömegekben visszhangra talál és nem pillanatnyi, hanem tartós sikert arat. A régi uralkodó osztály bukása után az új folklór megteremtésében már az egész dolgozó nép részt vesz, magával hozva hagyományait és így a várható formálódás javarészt még ismeretlen. Mégis, tudjuk, sok múlik az irányításon, a tömegek ízlésének csiszolásán, nevelésén. A politikai felvilágosító munka, a haladó hagyományok ismertetése, kiváló népi előadók (rigmusmondó emberek, verselők, üzemi költők, mesemondók) nevelése nagymértékben elősegíti az új folklór fejlődését. Meglátszik ez máris azon a hatalmas tömegmozgalmon, amit a falusi táncsoportok, énekkarok, kultúregyüttesek megalakulása jelent. Az intézményes felső irányítás nyomán az egyes vidékek helyi hagyományain, helyi alkotók művészetén keresztül olyan produkciók születtek, amelyek már az új, szocialista művészet diadalmas feltörését jelentették.⁵⁰ Sajnálatos módon azonban, a helyi csoportok egyelőre majdnem teljesen a paraszti hagyományokra támaszkodnak és figyelmen kívül hagyják mind az ipari munkásság régi helyi hagyományait (pl. bányavidékeken!), mind pedig az épülő nagyipari centrumokban (Sztálinváros, Komló, Inota stb.) tömörülő új munkásréteg bontakozó költészetét. Ez a hiba bennünket, szakkutatókat súlyosan terhel, mert még mi magunk sem vizsgáltuk még ezeket a területeket s így nem adhattunk a felhasználás szempontjából kellő útmutatást a művészeti szerveknek. »Minden erőnket arra kell fordítanunk, hogy napjaink költészetét úgy tanulmányozzuk, mint a népköltészet minőségileg új, a szocialista korszakra jellemző jelentkezési formáját s feltárjuk az új költészet újító jellegét.«⁵¹

⁴⁹ *Asztahova* i. h. 11.

⁵⁰ *Széll Jenő*: Falusi kultúrmunkánk fejlődése a járási kultúrverseny tükrében. Társadalmi Szemle 1952. 658—666.

⁵¹ *Asztahova* i. h. 23.

Lássuk, eddigi gyűjtésünk alapján milyen tapasztalatok érdekelnek figyelmet?

Mindenekelőtt az ú. n. »üzemi rigmus« kérdésével kell foglalkoznunk, mely máris a legéletképeesebb, leggazdagabb anyaggal rendelkező új népköltési műfajnak látszik.

Az utóbbi években, különösen gyárakban, üzemekben a szocialista termelés elmaradhatatlan rúgója, ösztönzője a »csasztuska« néven ismeretes dal, amely — bár tartalmilag a szocialista ember magasabbrendű eszméit fejezi ki —, formailag távol áll attól, hogy igazi költészet legyen. Amint a Művelt Nép hasábjain lefolyt vita is igazolja,⁵² ennek oka az, hogy nem használják fel kellőképpen a népköltészet hagyományait.

Magyarországon az újstílusú rigmus a szovjet csasztuska mintájára, a felszabadulás után született meg. A szovjet népi együttesek, filmek kedveltették meg a lüktető ritmusú, tömör ítéletű dalokat és kulturális szerveink felismerve a bennük rejlő agitatív hatást, gondoskodtak hasonló dalok készítéséről és terjesztéséről. Ha megvizsgáljuk a szovjet csasztuska fejlődésének útját, azonnal világossá válik, mit kellett volna ehelyett tennünk.

A szovjet csasztuska őse a nagyorosz csasztuska a XVIII. század végétől fokozatosan szorítja ki a hosszú lírai dalt a falukból; a kapitalizmus fejlődése megbontja a patriarchális életformát és az új viszonyokhoz könnyen alkalmazkodó, változékony dalforma egyre népszerűbb lesz. Formáját tekintve rövid, pattogó ritmusú négysoros páros-felelgetős, rendszerint dialógusszerű dal, gyakran tánccal egybekötve. Ketten éneklnek két szólamban, harmonika kíséretével. Gyakran versenyszerű az énekkel kísért tánc, a két leány újabb és újabb betoldással kívánja túlszárnyalni egymást. Az ifjúság esti szórakozásain, sétáin közösen szerzi a csasztuskát; legtöbbszörre egy régi, közismert dalhoz kombináltak 6—8 új, aktuális strófát. A csasztuska nem kizárólag paraszti műfaj, már a múlt században is élt a városokban munkások, polgárok közt.

Témáit tekintve, az Októberi Forradalom előtt túlnyomórészt szerelmi vonatkozásúak voltak; szatirikus élük, forradalmi hangjuk tulajdonképpen a forradalom és a polgárháború alatt bontakozott ki. Kigúnyolták az ellenséget, fontos szerepük volt a katonák lelkesítésében. A szovjet korszak kezdetén éles bírálattal állították szembe egymással a maradiságot az ifjú kommunisták harcával az új életért, innen az új csasztuska publicisztikai, sőt, gyakran élesen polemizáló jellege. A szocializmus építésének korszakában a csasztuska minden országos jelentőségű eseményt megénekel: »Napról-napra látjuk fejlődését — írja Aszadovszkij — tematikája beláthatatlan, szinte nincs szocialista építésünknek egyetlen jelensége, amelyet rövid és találó sorokkal ne

⁵² Ld. Sándor András, E. Kovács Kálmán, Varga Imre és Dégh Linda cikkei a Művelt Nép 1952. szeptember, október, novemberi és decemberi számaiban.

visszhangozna: harc a kulákokkal, a kolhozért, élmunkásmozgalom, sztahnovista-mozgalom, sztálini alkotmány, választások, új életforma, stb.⁵³

A csasztuska a 14-es háború és a forradalom alatt vált ismertté a Szovjetunió többi népeinél. Ukrajnában, Bjelorussziában, Középázsiaiában, a volgamenti finn-ugor népek nemcsak átvették, hanem új színekkel gazdagították a szovjet csasztuska fejlődő műfaját. Az átvétel és újjáalakítás könnyen ment, mert e népek saját rokontípusú dalaik hagyományához alkalmazták az újat.

Mindezek alapján a csasztuska népszerűségének oka:

1. Hagyományos népi formákból fejlődött, azoktól soha el nem szakadt. Egyesíti magában az újat és a régít, vagyis a közismert formát mindenkor aktuálissá teszi. Így sosem válik pusztán »aktualítások költészeté«-vé, ha az a téma, amit propagál, elveszti jelentőségét, azonnal új célok szolgálatába áll.

2. A dolgozó nép egy csoportjának legfontosabb, legbensőbb, közös gondolatait fejezi ki is ezért:

3. magasrendű mind tartalmi, mind formai tekintetben.

Meg kell azonban mondanunk, hogy nálunk kezdettől fogva hiba történt. Ahelyett, hogy a mi új rigmusainkat a sajátos népi költészet megfelelő formáiból fejlesztettük volna ki, a szovjet csasztuska pusztán ötletét sajátítottuk el. Csak propagatív hatását tekintettük, nem figyeltünk fel költői értékeire és ezért helytelen utakon jártunk. Az üzemi kultúrosztályok, de még a felsőbb kulturális szervek is gyakran rendkívül gyenge darabokat propagáltak a műsorfüzetekben, nyomtatott rölapokon (pl. békekölesönjegyzés, tanácsválasztás stb. alkalmával). Az üzemi kultúrfelelősök egy-egy ünnep alkalmával éjtnappá téve rigmust faragtak. Rigmus-brigádok alakultak, amelyek üdvözölték az üzem jó dolgozóit, kipellengézték a lemaradókat. Helyesljük az üzemi költők működését, az üzemi közvélemény felrázását. Mégis, a kiadott »írányelvek« mechanikussága és az, hogy az írók nem tudtak megfelelő jó példát adni, az agitatív hatás kétségtelen eredménye mellett károsan dobta fel azokat a kispolgári sláger, kabarébeli kuplé-reminiscenciákat, amelyeket jobb lett volna elfeledni. (Utalok itt a Szabad Nép 1953 febr. 10.-i bírálatára a SzOT műsorfüzeteit illetően). Az új rigmusok tartalma sem volt nagyigényű: megelégedett a pillanatnyi helyi aktuális kérdések felvetésével (N. N. elkésett, nem ment el egy értekezletre stb.). A tartalom minden esetben az illető üzem dolgozóinak hibáit és erőnyeit verselte meg. Formailag legtöbbször gyenge fércművek voltak ezek. Leginkább az »aktuális strófák« régi formáinak feleltek meg. De szerepeltek izléstelen slágerdallamok is (»Szép hely, jó hely Teherán«, »Jaj de jó a habos sütemény«). stb. Az a néhány népi dallam pedig, amelyet únos-úntalan hallunk (»Megy a disznó a búzában«, »Látod-e babám«, »Már minálunk babám«,

⁵³ Szovjetszkij Folklór 1938. i. h.; Szokolov i. h. 400, 457. Buszakov; A moszkvai munkásság jelenlegi folklórja. Szovj. Etn. 1949. 3. 201.

»Virágéknál ég a világ«) egyre elcsépeltebbé vált. Százzámra tudnánk döcögös tákolmányokat például hozni, elég azonban ebből egy — nem is a legrosszabbak közül való, hanem az átlag :

Stúdióba jöttünk köszönteni,
A jó dolgozókat kiemelni.
El is mondjuk itten most izibe,
Kik haladnak jól a termelésbe.

Könnyűfémbe Berki József elvtárs,
Vállalta: megdönti az új normát,
A tervével már a jövő évnél tart,
Termelésben példát ő így mutat.

Alapvető hibájuk e rigmusoknak, hogy nincs gyökerük, hagyományuk és így csupán addig élhetnek egy-egy üzem keretében, amíg aktuális azoknak a táppénzesalóknak a leleplezése, akiket kiénekelnek, vagy annak a sztahano-vistának a dícsérete, aki kiemelkedett munkájával. A forma legtöbbször nem alkalmas arra, hogy új változatok születéséhez adjon keretet, hiszen maga a közö-ség nem érzi sajátjának, nem tanulja meg. Hibája az is, hogy nem a nép hangja szól belőlük, nem a nép kezdeményezése; népi demokráciánk nagyszerű ered-ményeit közhelyszerű sablonokba kényszerítik. A munkásosztály, de ma már dolgozó parasztságunk is, annyira sajátjának tekinti és olyan figyelemmel kíséri a nép államának politikai lépéseit, hogy meg tudja fogalmazni a maga véleményét és bele is tudja szőni költészetébe. A Szovjetunióban számtalan megkapó népköltési formát találhatunk, amely kemény ítéletet mond a békét veszélyeztető imperialistákról, s néhány tömör sorban hitet tesz a kommuniz-mus építése mellett. Mindez azonban a dolgozó, öntudatos nép *saját hangja*, őszinte nyilatkozata.

Mit kellene tenni tehát, hogy üzemi rigmusunk új szocialista költészetünk legjobb műfajainak nivójára emelkedjék? Elsősorban mozgósítani kell azokat a népi költőket, akik a hagyományos formák továbbfejlesztése alapján képesek az új megteremtésére. Amíg a népi díszítő művészet kiváló alkotóit ma már mint hivatásos művészeket becsülik meg, míg a népi táncegyüttesek kiváló táncosoktól tanulnak, az üzemi versírókat, népi költőket fel sem kutattuk. E feladat szaktudományunkra hárul, amelynek kezdeményezésére várható az új népi költészet felvirágzása.

Lássuk, melyek azok a magyar népköltési műfajok, amelyeket új rigmus-költészetünk számára hasznosítani lehet :

1. Rigmusok, táncszók. A magyar népköltészetben a páros rímű, dal-lamnélküli, valamilyen alkalomra szolgáló mondókát nevezik rigmusnak (pl. vőfély-versek, ünnepi köszöntők). A táncszók, kurjántások felhasználása talán a legszerencsésebb eddig az üzemi költészetben. Álljon erre itt egy példa :

Haladjon a munka jobban,
Versenykedv is feljebb lobban!⁵⁴

2. A népdalok némely csoportja. Tulajdonképpen ide vonható minden gyorsritmusú, friss dal, (táncdal, csúfoló, leány-legény vetélkedő, bordal, tréfás dal). Ide vonhatók a házassító dalok, játékdalok, sőt, minden visszatérő refrénes dal is, vagy olyan több strófájú szerelmi dalok, amelyek egy képből kiindulva variálódnak. E típusok állnak legközelebb az orosz csasztuskához.

3. Kortesdalok. A magyar népköltészetben gazdag hagyománya van a politikai »csasztuskának«, amely szervesen a paraszti hagyományokból, népdalformákból fejlődött. A kortesdalok végigkísérik a 48-as függetlenségi politikát és egész dolgozó parasztságunkat megmozgatták: formájukban (amennyiben régi népdalok, közismert dallamok felhasználásával készültek) a néphagyományhoz igazodnak, tartalmukban pedig (amennyiben a dolgozó nép ítéletét mondják ki) az osztályharcos költészet legkeményebb termékei. Ilyenek például:

Fészke körül jár a varju károga,
Magyarország boldogsága zálogba.
Kiváltanák, de nem lehet — hiába:
Ez pedig a Deák Ferenc hibája.

A sasmadár kerülgeti a csirkét,
Hazahozná Magyarország a kincsét,
Kossuth Lajost — de nem lehet, hiába,
És ez mind a Deák Ferenc hibája.⁵⁵

Vagy:

Tisza malma két közre jár,
Bécsnek öröl, nekünk darál.
Gesztre megyen extravasút;
Abcug Tisza, éljen Kossuth!⁵⁶

Amikor a munkásság is bekapcsolódott a választási küzdelmekbe, folytatta a hagyományt:

Tisza Pista nekünk nem árt,
Mert összetart a munkáspárt
És azokkal minden gazda,
Ki a lelkét el nem adja.
Éljen N. N.⁵⁷

⁵⁴ Szerszámgépgyár, Csepel. Nagy Dezső gyűjtése.

⁵⁵ Dallama: »Jaj de magas ez a vendégfogadó«. Szabad Magyarország, 1872 jún. 22. 195—196. lap.

⁵⁶ Dallama: Kossuth-nóta. Ethnographia 1925. 166. lap.

⁵⁷ Makói Ujság, 1905 jan. 20. 2. évf. 17. sz.

4. A munkásdalok egy csoportja. Népünk költészetében egy eddig kellőképpen nem méltatott hagyományos rigmus-forma van, amelyről szólnunk kell. Ez nem egyéb, mint a Horthy-korszak alatt az illegális kommunisták, munkások közösségi költészete, amelynek darabjai együttléték alkalmával, túrákon, börtönökben születtek. Tartalmuk kivétel nélkül szatirikus, maró gúnnal támadják a fennálló uralmat, valamint a Szociáldemokrata Párt munkásáruló vezéreit. Megadott dallamra szinte társasjáték-szerűen, ülés sorrendjében rögtönözték az egyes rigmusokat. Például a VI.—VIII. kerületi ifjómunkások kirándulásain inprovizáltak a »zimme-zumm« refrén felhasználásával tizenhat strófát ilyenformán :

Boráros-téri hidat,
Elnevezték Horthynak
Zimme stb.

Hogy szakadjon le alatta,
Mikor rámegy az a marha stb.

Ugyanígy született meg egy »szocdem-csúfoló«,

Conti-utca gyászba van,
Szocdem banda bajba van ...⁵⁸

E hagyományok felhasználásával új rigmusköltészetünk meg fogja találni a helyes utat.⁵⁹

Az új dalokról, versekről még elég keveset tudunk, mivel az új mozgalmi dalok nagy nép zerúsége egyelőre minden egyebet háttérbe szorít. Itt a kezdeményezés az üzemi költők kezében van, kik műveiket a faliújság útján teszik közzé. Ezeknek megfigyelése, hogy milyen visszhangra találnak az üzemben, folyamatos feladata a folklór kutatójának. Hadd mutassunk be egy munkásköltőt, Juhász Ferenc 65 éves R. M. Szerszámgyári dolgozót :

Május 1-re

Harsogjatok, harsogjatok,
Ti proletár trombiták,
Hirdessétek a világnak,
Itt van már a szabadság.

⁵⁸ Az utóbbinak még nyolc szakasza van, dallama : »Mátészalka gyászba van«. Dégh L. gyűjtése. 1952.

⁵⁹ Amit az üzemi rigmusról elmondottunk, talán túl szigorúnak látszik. Mi azonban csak saját tapasztalatainkra, saját gyűjtésünk eredményeire támaszkodhattunk. Lehetséges, hogy vannak jó rigmusok is — ezt azonban csak egy országos gyűjtés deríthetné fel. Az elmondottak tehát ezzel a fenntartással értendők.

Május 1 a dolgozóknak
 Magasztos, szép ünnepe,
 Ez az egy nap, mikor pihen
 A munka nagy üteme.

Valamikor nem így volt ez,
 Tiltva volt az ünneplés,
 Aki pedig ezt megszegte,
 Jött a szabadságvesztés.

Fekete listára került
 Az, ki ünnepelni mert,
 A rendőrség a kardlappal
 Sok elvtársat jól megvert.

Most már ettől nem kell félni,
 Most mi vagyunk az urak,
 A régi rend bitorlói
 Csak hadd álmodozzanak.

Éljen a Dolgozók Pártja,
 Éljenek a dolgozók,
 Éljen Sztálin, az orosz nép,
 A szabadságot hozók.

A mi zászlónk

Zászlóavatás van a csepeli gyárban,
 A Vörös Csepelnek hatalmas várában.
 Itt tartom a zászlót, melyet ma avattunk,
 Hogy e zászlóval mi győzelmet arassunk.

Itt tartom e zászlót, lobogjon magasan,
 Melyet meg is védünk büszkén, férfiasan,
 Ettől a zászlótól soha el nem válunk,
 Ha kell, zászlónk alatt készenlétben állunk.

Nem csak készenlétben, de harcra is készen,
 Büszke öntudattal minden harcra, vészen.
 Mert e zászlóért mi vérünket is adjuk
 És vérünk helyébe szabadságot kapjunk.

Fel tehát elvtársak, sorakozzunk sorba,
 Hogy a Szerszámgyárunk legyen egy csokorba,
 Együtt legyünk mindig örömben, bánatban,
 S végül együtt legyünk a szocializmusban.

Lenin elvtárs izen nektek, proletárok,
 Hogy e vörös zászlót ti el ne hagyjátok,
 Az ő szelleme mindig itt lesz veletek :
 Világ proletárjai, mind egyesüljetek!⁶⁰

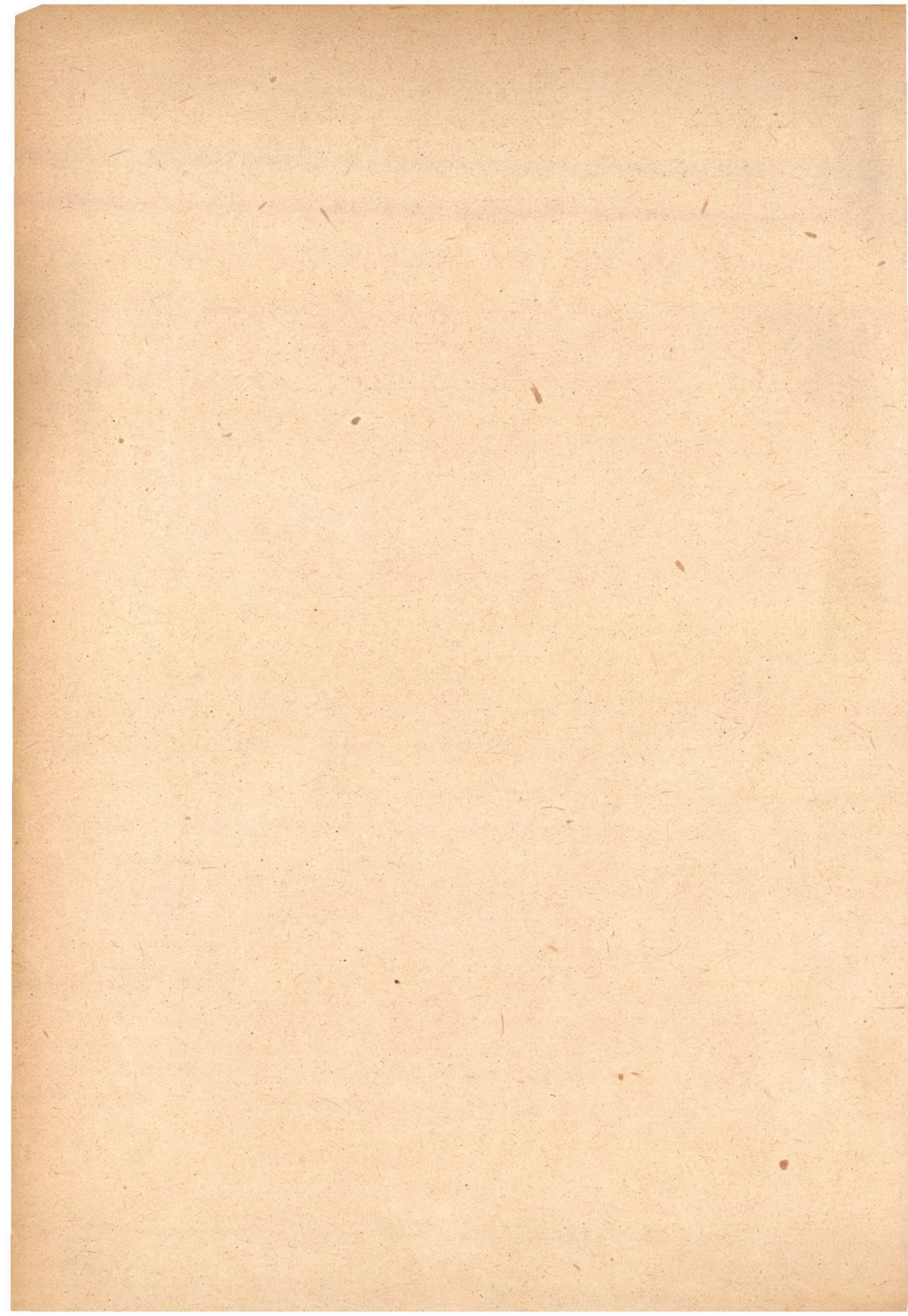
Az új munkásfolklór gyűjtésével kapcsolatban általában fel kell hívnunk a figyelmet az üzemi kultúrosztályokra, irodalmi klubokra, amelyek most vannak kialakulóban. Figyelemmel kell kísérnünk azt az irodalmi tevékenységet, amely az üzemekben folyik.

Már beszámolónk kezdetén mondtuk: a további munka egyrészt újabb szakembereknek a munkásfolklór, munkáshagyományok felé irányításával kell hogy továbbépüljön, másrészt az országos társadalmi gyűjtés mennél előbbi megindításával. Az új munkásfolklór gyűjtéséhez ez annál is inkább elengedhetetlen, mivel a szemünk előtt kibontakozó új minden mozzanatát az képes közvetlenül megragadni, aki ott él, ott dolgozik az üzemekben. A szocialista építés által ihletett üzemi folklór gyűjtésére fel kell hívnunk mindenkit, akit érdekel szocialista kultúránk fejlődése.

Ez az összefoglalás első kísérlet e téren, ebből adódnak fogyatékságai, hiányai. A munkásfolklór kutatása terén ezzel az első lépés megtörtént, felmértük a kutatás területét, lehetőségeit; ránk vár, hogy a nagy kötelezettségeknek eleget tegyünk.

⁶⁰ Nagy Dezső gyűjtése.

A SZÁVASZENTDEMETERI GÖRÖG MONOSTOR XII. SZÁZADI BIRTOKÖSSZEÍRÁSA

GYÖRFFY GYÖRGY a történelemtudomány kandidátusa

A bizánci egyház magyarországi szerepéről Moravcsik Gyula adott áttekintő képet 1938-ban megjelent alapvető tanulmányában. A történeti kapcsolatok megvilágítása mellett tisztázta ebben a veszprémvölgyi, csanádi, orosz-lánosi, visegrádi, pentelei és szávaszentdemeteri bazilita monostor multjának számos felderítetlen kérdését.¹ Dolgozatom tárgya tulajdonképpen csak az egyik monostor, Szávaszentdemeter, birtokösszeírólevelének részletes taglalása; az ezzel kapcsolatos problémák kifejtése azonban megköveteli, hogy behatóan foglalkozzam a monostor történetével és a keleti rítusú egyház délvidéki szerepének néhány kérdésével is.

I. Sirmium az ókorban és a népvándorlás alatt

Szávaszentdemeter egyházának kezdetei az ókorba nyúlnak vissza.

A helyén elterült *Sirmium* i. u. 9-ben kezd szerepelni a római történelemben. Rövidesen olyan jelentőségre tett szert, hogy Pannonia, majd később Illyricum fővárosává s időlegesen császárok tartózkodási helyévé vált. Probus császár, akinek szülővárosa volt, mocsaras környékét csatornaépítéssel tette művelhetővé; a közeli dombvidéken pedig meghonosította a szőlőt.²

Az ókori város a régészeti maradványokból következtethetően a mai Mitrovica belterületének helyén feküdt s a városmagtól keleti irányban 2½ kilométerre terjedt a Száva balpartján, a Ruma és Jarak felé vezető országút környékén. Gazdag emlékanyag található a Száva jobbpartján, egy szigetszerű szárazulaton is (most Mala Mitrovica), melyet a Száva elhagyott medre és a mai folyómeder fog közre. A várost ivóvízzel egy kb. 14 km hosszú vízvezeték látta el, mely a Fruskagora déli lejtőjén, Mandjelos mellett fekvő Vranjaš forrásból táplálkozott.³

¹ Görögnyelvű monostorok Szent István korában. Szent István Emlékkönyv (alább: SzIEml.) I. 389—422.

² Mommsen: Corpus Inscriptionum Latinarum III. 418—9; Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft III. 352—3; Pecz, Ókori Lexikon II. 790; Graf A., Übersicht der antiken Geographie von Pannonien 1936. 55—7.

³ Hoffiller V.: Prolegomena zu Ausgrabungen in Sirmium. Bericht über den VI. Internationalen Kongress für Archäologie Berlin 1939. 521—6. és ld. alább bővebben.

Sirmiumot az egyháztörténet mint ókeresztény központot tartja számon. 304-től kezdődően tíz püspökét ismerjük. A hagiográfia a diocletianiusi időkből számos sirmiumi vértanúról tud, kik közül utóbb kiemelkedő tiszteletben részesült Irenaeus, az első névszerint ismert sirmiumi püspök, Demetrius diakonus, a thessalonikai legendaváltozat katonamártírja, Sineros, a remete kertész és Anastasia. Mind a négy mártír emlékére állott egy-egy bazilika Sirmiumban. Írott források beszélnek az V. században épített Demetrius templomról, hol a nagymártír véres köpenyét és oráriumát őrizték és a közelében álló Anastasia templomról, honnan 458-ban szállították a mártír ereklyéit Konstantinápolyba. Felírtos sírkövek örökítették meg egy bazilika romjai körül Sineros mártír kultuszhelyét a város északnyugati részén. Előkerültek még templom- és kápolnamaradványok a város keleti végénél, valamint a jobbparti Mala Mitrovicén; ezeket azonban mindeddig nem sikerült egy-egy helyi mártír kultuszához kapcsolni.⁴

Sirmium a népvándorlás alatt a római birodalomnak olyan végvára volt, amely többször hosszú időre barbár kézre jutott, de amelyben a vegetatív élet és a keresztény hagyományok folytonossága teljesen nem szűnt meg.⁵ A város 380 után az ariánus hitű nyugati gótok kezére került.⁶ 442-ben a hunok szerezték meg az Attila által diktált hun-római békeszerződés egyik feltételeként, s arról is tudunk, hogy Attila ekkor magának követelte a sirmiumi püspök által római kézre juttatott egyházi aranyedényeket.⁷ A hunok kortársa, Zosimos, Sirmium fekvéséről azt írja, hogy mindkét oldalon a Száva folyik el mellette (*πόλις δὲ Παιονίας τὸ Σίρμιον, ὃ παραρρεῖ ποταμὸς ἐπὶ θάτερα Σάος*),⁸ amiből kiderül, hogy a város ekkor már a szigetre húzódtott vissza. A VI. században egy ideig gepidák uralták. Részletes értesüléseink vannak az avar uralom kezdeteiről. Az avarok 568-ban vették először ostrom alá Sirmiumot. A sikertelen ostrom után az avar kagán tárgyalásokba kezdett, melyben

⁴ Zeiller J.: *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire Romain*. Paris, 1918. 79—88, 188—90, 598; Nagy Lajos: *Pannonia Sacra*. SzIEml. I. 100—3; Nagy Tibor: *A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig*. (Dissertationes Pannonicae Ser. II. No. 12.) 1939. 57; Hoffiller: i. h. 521—5. Zeiller megkísérelte a város keleti részén, a rumai út mellett talált három apszisú cella trichorát és a vele összefüggő kisebb templomot Demetrius és Anastasia templomával azonosítani; ez az azonosítás azonban nem valószínű, mert az V. században épített Demetrius templom a XII. században is fennállott (Kinnamos, CB. 227) s ez időben igen jelentős monostor csatlakozott hozzá; a feltárt romok alaprajza (Hoffiller, i. h. 525) viszont semmi nyomát nem mutatja közelben lévő középkori monostorépítkezésnek.

⁵ Alföldi A.: *A kereszténység nyomai Pannoniában a népvándorlás korában*. SzIEml. I. 152—6; Jireček C.: *Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer*. III. Sirmium und die civitas Sancti Demetrii. Sitzungsberichte der k. Akademie . . . in Wien, Phil.—Hist. Cl. CXXXVI/XI. 1897. 93—8.

⁶ Mommsen: *Die Goldbarren von Sirmium*. Zeitschrift für Numismatik XVI. 1888. 352—3.

⁷ Priskos, *Excerpta de legationibus*. Ed. C. de Boor. 1903. Berolini. 133.

⁸ Ed. Mendelssohn, Lipsiae 1887. 76. 1.

bizánci oldalról Bónos hadvezér mellett a sirmiumi püspök is résztvett.⁹ Valamelyik ostrom idejéből maradt fenn egy feliratos téglá a következő fohászko-dással: *Χρ(ιστὲ) Κ(ύριε) βοήθι τῆς πόλεως καὶ ἔρυσον* [vagy *καὶ ῥύξον*] *τὸν Ἀβαριν καὶ πόλαξον τὴν Ῥωμανίαν καὶ τὸν γράψαντα ἀμήν* (Krisztus urunk, segíts a városon, ments meg az avaroktól, tarsd meg a rómaiak országát és e sorok íróját. Amen.)¹⁰

Sirmium utolsó, 579—82-i ostromának leírásában Menandros igen fontos megjegyzéseket tesz a város fekvésére nézve. Megtudjuk ebből, hogy a gepida- és az avarkorban a város szintén a Száva szigetén feküdt: „Baján, az avarok khagánja... csónakokkal a folyón és ő maga az avarok egész hadseregével gyalogosan a sirmiumi sziget felé vevén útját (*διὰ τῆς Σιρμιανῆς ποταμούμενος νῆσον*) megjelent a Száva folyónál.“ „A császár rögtön világosan felismerte a khagán törekvését és szándékát, hogy azért építteti a hidat, mivel el akarja foglalni Sirmium városát...“ „A khagán... nem fog elállani törekvéséről... amíg Sirmium városát kézrekerítve uralma alá nem hajtja az egész sirmiumi szigetet (*τὴν Σιρμιανὴν ἅπασαν οἰκειώσεται νῆσον*); ez jogosan őt illeti, mert előbb a gepidák birtoka volt, mivel pedig az avarok leverték ezeket, birtokaik is jogosabban illetik őt, mint a rómaiakat.“¹¹

Világos ebből, hogy a népvándorlás idején a város teljesen a szigetre húzódott vissza, amely védeltséget biztosított a Száva vonalától északra lakó nomádokkal szemben. Ez a sziget pedig nem lehet más, mint az említett Mala Mitrovica, melyen egy bazilika apszisát is feltárták.¹²

Sirmium kétévi ostrom után 582-ben került avar uralom alá; ezúttal is béketárgyalások eredményeképpen, melynek értelmében a lakosság a várost kiűrtette.^{12a} A VI. század folyamán a környékre költözött szlávok azonban helyben maradt és továbbadója lett a helyi hagyományoknak.

A bolgárok 679/680-ban történt levonulása a Balkánra azt eredményezte, hogy Sirmium és Bizánc között hosszú időre teljesen elszakadtak az összekötő szálak. Így az avar hatalom bukásával a frankok terjesztették ki uralmukat e területre. Paulinus, az avar hadjáratban résztvett aquileiai patriarcha, Erich friauli herceg halálára (799) írt énekében Sirmiumot már Aquileiával kapcsol-

⁹ Menandros: *Excerpta de legationibus*. Ed. C. de Boor 457 kk. Sirmium avar ostromainak kronológiájára ld. Nagy Tibor: *Antiquitas Hungarica* I. 1947. 56 kk. és II. 1948. 148—9.

¹⁰ Moravcsik: *Byzantinoturcica* I. 165.; fényképét közli Hoffiller i. m. 59 tábla.

¹¹ Menandros: *Excerpta de leg.* Ed. C. de Boor 471—2, 474, 476.

¹² Alaprajzát ld. Hoffiller, i. m. 525. A sirmiumi szigetet tévesen a Szerémség keleti felén, a Száva és a Jarcsina árok által közrefogott nagy területre vonatkoztatta Ст. Кра ојевин: Сремско Острво. Глас Српске Краљевске Академије. CXXVI. 1927. 77—9. Írt még a szigetről M. Schuster: *Die Insel Sirmio*. Wiener Blätter f. Altsprachliche Unterricht. I. 1921. 12—3 általam el nem érhető tanulmányában.

^{12a} Menandros, CB. 341—2.; *Die Kirchen-Geschichte des Johannes von Ephesus*, übers. J. M. Schönfelder, München, 1862. 262—3. A kiűrtett városból többen Dalmáciába költöztek, amint ezt mutatja pl. egy 612-ből származó salonai felirat »Sancta abbatisa Johanna Sermentis« szövege (CIL. III. 9551).

latban említi: »Hericum mihi dulce nomen plangite Sirmium, Polla, tellus Aquileiae.«¹³

Az egyházi rendezés során ugyanis a Drávától délre eső terület az aquileiai patriarcha fennhatósága alá került, a Drávától északra, a Rába—Duna vonaláig terjedő vidék pedig az újonnan szervezett salzburgi érsekség alá jutott.¹⁴ Amíg a salzburgi érsek területén rövidesen erőteljes egyházszervezés és templomépítés indult meg,¹⁵ Sirmium vidéke ismét harcok színhelyévé vált.

¹³ Einhardi Vita Karoli Magni, ed. Pertz, Hannover 1863. 37; idézi Jireček, i. m. 94. Jireček kitűnő tanulmányában a frank uralommal hozza kapcsolatba a Szerémség Niketas Choniates által említett *Φραγγοχώριον* nevét (CB. 122, 166, 167), valamint a szerémségi *Fruskagora* és *Frankavilla* nevet. Az utóbbi helységnév magyar megfelelője, *Nagyolaszi* (1332—37: *Negolasz*, mai nevén *Mandjelo* v. ö. Csánki, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II. 236), nyilván az 1162-ben ide költözött milánói olasz telepesekről kapta nevét (vö. Gombos, Catalogus 2258). Frankavilla neve azonban nem függhet össze az 1162-i olasz telepesekkel (így Melich: Zeitschrift für Slawische Philologie II. 39—51 és EtSz. II. 513—4; Gyóni, A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei 1943, 139—140 és Études Slaves et Roumaines II. 88), mert e hely már az első kereszteshadjárat leírásában *Francavilla*, *villa Francorum a luenarum* néven szerepel (ld. Gombos, Catalogus 44 és Schünemann, Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jh. 1923. Berlin. 94), s Idr'sī († 1166), ki művét 1154-ben írta, szintén említi *(I)fr(a)nk-billa* néven (Tadeusz Lewicki, Polska i kraje sąsiednie w świetle księgi Rogera. I. Kraków, 1945. 126 kk.); így tehát XI. századi »frank« telepesekre kell gondolnunk.

¹⁴ Váczy Péter: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. SzIEml. I. 219—25.

¹⁵ A salzburgi érsekség területén létesült egyházak közül ismerjük *Mosaburg* (Zalavár), *Sabaria* (Szombathely) és *Quinque basilicae* ill. *V. Aecclesiae* (Pécs) helyét. Nézetem szerint ezekhez sorolhatjuk *Durnava* egyházát, amely a későbbi tornavai vagy somlóvásárhelyi monostorral azonos. Arnulf sászár 890-i oklevelében, mely ugyan 970 és 977 között készült hamisítvány, de birtokfelsoroló része IX. századi összeírással megy vissza, Tornaváról a következőket olvassuk: »ad *Durnauua* aecclesiam, que est constructa in honore sancti Ruodberti ceterorumque sanctorum quam plurimorum martirum, cum monte Parauuo nominato, cum vineis agris pratis siluis et cum omnibus, que ibi videmur habere circa montem siti« (Salzburger Urkundenbuch I. 63). A Veszprém vármegyében, a *Tornava* (ma *Torna*) patak mellett fekvő berécs apácakolostort a következő neveken említik: 1075/1124/1217: abbatisse de *Tornowa* (MonEcelStrig. I. 55); 1212/1412: monasterium beati Lamperti de *Thorna* (Haz Oktm. VIII. 15); 165/1270: sanctimonialium de *Tornua* (HazOkt. 44); a mellette emelkedő *Somló* hegyről nevezve: 1297: Monasterij nostri *Sumlow* in honore Beati Lamperti constituti (Wenzel X. 261); vásárjáról elnevezte: 1367: abbatissa scilicet custodia ecclesie S. Lamperti de *Apachavasarhel* (Csánki i. m. III. 215, 257; vö. még Lukács Pál, A vásárhelyi apácák története 51 kk.). A IX. századi *Durnava* egyháza a salzburgi egyház első püspökéről és védőszentjéről, Rudbertől kapta nevét. Rudbert nevének változatai *Hruodpert*, *Ruodpert*, *Hrodbert*, *Rupert*, *Robert*, *Ruprecht* (Lexikon für Theologie und Kirche IX. 16). E változatok közül több feltűnik Magyarországon. A széplakiak egyik tagjának neve 1326 és 1333: *Rubert* ~ 1329: *Luberth* (Sztáray Okt. I. 53, 54; Károlyi Okt. I. 82). Egy vas megyei község neve a középkorban 1366: *Rupertfalua* ~ 1365: *Luprichfolua*, ma *Roprecsa* (Csánki, i. m. II. 788). A *Ruprecht* változatnak megfelelő *Luprecht* személynév Beregszász régi nevében ilyen alakokban fordul elő: 1247/1643: *Luprechza*, 1255 és 1271/1643: *Luprechza* (Szentpétery, Regesta 867, 1751, 2129 sz.); 1308, 1324: *ua*. (Anjouk. Oktm. I. 149, II. 160); 1349: *Loprechtza* (Uo. V. 294); 1357: *Lopprechtza* (Uo. VI. 625); 1358: *Lompreztza* (Uo. VII. 310); 1359: *Lupprichza* (Uo. 587); 1396: *Lamperzaya* (Mályusz, Zsigmondk. Oktm. I. 4407 sz.); 1397: *Lomperthza* (Uo. 4796 sz.); vö. még Csánki, i. m. I. 411. E helynévben tehát a *Luprecht* nevet a *Lampert* név váltotta fel. Hogy ez nem egyedülálló eset s Magyarországon *Ruprecht*-et szabályosan *Lampert*-tel helyettesítették, mutatja Rábagyarmat esete. Rábagyarmat német neve (a falu templomának védőszentjéről) *Sankt Rupprecht*; ugyanakkor a templom védőszentje ma is *Szent Lambert* (vö. Moór, Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen 232. Az adatra Mollay Károly hívta fel a figyelmet). Mint láttuk a IX. századi *Durnauua* egyházának védőszentje *S. Roudbert*; a tornavai apácák monostorának védőszentje pedig *Szent Lambert* (névének változatai *Lambertus*, *Landebertus*, *Lantbertus*, *Landibertus* Acta SS. Sept. V. 518 kk.), ami bizonyítja, hogy itt ugyanazon egyházzól van szó; a magyarok azonban Rudbertet szabályosan *Lambert*-

A bolgárok Omurtag fejedelem (814—831) idejében észak felé terjeszkedtek, aminek következtében összeütközésbe kerültek a frankokkal és a dunai szláv népekkel. Nem sokkal 818 előtt két délszláv törzs, a Timok-vidéki timocsánok és a prodnikok (praedenecenti), a bolgár uralom alól kiválva a frank végekre telepedett. A timocsánok Alsó-Pannoniába költöztek, ahol résztvettek Liudevit frankellenes felkelésében (819—822), a prodnikok (praedenecenti) pedig Dáciának a bolgárok felé eső Duna-melléki vidékeire, ahol továbbra is a frankokra támaszkodtak a bolgárokkal szemben.¹⁶

tel helyettesítették. E védőszenthelyettesítés oka az, hogy a középkori magyar egyház a salzburgi Rudbert kultuszát nem engedte meg, mert ez a salzburgi érsek régi pannóniai joghatóságát tanúsította volna. A magyar egyház salzburgellenes állásfoglalásának tudható be az is, hogy amíg a szomszédos Ausztria területén igen sok egyház védőszentje Rupprecht, Magyarországon e templomi védőszenttel a középkorban nem találkozunk.

A feltehetően épen maradt tornavai egyházépületet István király népesítette be újból, és pedig apácaikkal. Károly Róbert 1329-ben a tornavai apácamonostor kiváltságainak megerősítésekor a következőket írja: »... sancti regis Stephani, eiusdem monasterii devotissime fundatoris...« (Lukács, i. m. 14, 79). Palásthy Katalin apátnő pedig 1570 körül a következő sorokat intézte az uralkodóhoz: »Azerth felesges wrewnk az wasarhely klástromnak yvs patronossa myndenkoron az magyar orzaga kyrallya wolth, mert az wasarhely klástromoth magyar orzagban az Zent Ystwan kyraly rakatta wolth regy ydoben es mynden ewrewksegeth az adot hozza, es egy weer zarent walo attyafyanak rakatta wolth, ky az wr ysten akarattyabol santa wolth, es ez kyraly nemzet' wolth elsw abatysza az wasarhely klástromban...«; egy másik fogalmazványban kiegészítve: »... Zent Ystwan kyrally rakatta wolth egy weer zarent walo attyafyanak, kynek Colostica wolth newe...« (uo. 73, 76). A monostor István király által történt alapítása hitelét támogatja az a körülmény, hogy amikor a garamszentbenedeki apátságot 1075-ben megalapítják, a tornavai apácaolostor már fennállott. De bizonyítja a monostor egyházi jogi helyzete is, t. i. patrónusa a király volt; ki volt véve a megyés püspök joghatósága alól és közvetlenül az esztergomi érsek alá tartozott (uo. 18; Wenzel X. 275; Opočenska, Slovenika Uherskych listin v archivu ve Vidni 27). Egyházi jogi tekintetben tehát a veszprémi-völgyi apácamonostorral azonos kiváltságokat élvezett; s még alapításának körülményei is egyeznek látszanak (vö. Moravcsik: SzIEml. I. 416).

Végül meg kell jegyeznem, hogy a 890-i oklevél helyleírása pontosan talál a Somló hegy lábánál fekvő tornavai monostorra. A *Parauuo*z hegy, amely »körül« szőlők területnek el, nyilván azonos a Somló magános hegykúpjával, melyet neves ború szőlők öveznek.

Maga a *Tornava* helynév szláv eredetű; az ószl. *törnō 'tövis, kökény' -*ava* képzős származéka. Ld. Melich, A honfoglalás kori Magyarország (alább: HonfMg.) 107 kk.

¹⁶ *Annales Regni Francorum* A. 818: »Erant ibi (Aquisgrani) ... legati Abodritorum ... et Timocianorum, qui nuper a Bulgarorum societate desciverant et ad nostros fines se contulerant, simul et Liudeviti, ducis Pannoniae inferioris...« (SRG. ed. Pertz-Kurze 149). A. 819: »... Liudewitus ... missis circumquaque legatis vicinas iuxta se gentes ad bellum sollicitare curavit. Timocianorum quoque populum, qui dimissa Bulgarorum societate ad imperatorem venire ac dicioni eius se permittere gestiebat, ne hoc efficeret, ita intercepti ac falsis persuasionibus inlexit, ut omisso, quod facere cogitabat, perfidiae illius socius et adiutor existeret.« (Uo. 150—1). A. 824: »... Aquisgrani ... legatos Abodritorum, qui vulgo Praedenecenti vocantur et contineri Bulgari Daciam Danubio adiacentem incolunt, qui et ipsi adventare nuntiabantur, ilico venire permisit. Qui cum de Bulgarorum iniqua infestatione quererentur et contra eos auxilium sibi ferri deprecarent, domum ire atque iterum ad tempus Bulgarorum legatis constitutum redire iussi sunt.« (Uo. 165—6.)

Nézetem szerint az »Abodriti, qui vulgariter Praedenecenti vocantur« nép a XII. század közepén Havasalföldön feltűnő *prodnik* ~ *brodnik* néppel azonos.

Az igazi abodritok az *Annales Regni Francorum* adatai szerint 789 és 826 között az Elba mellett, a szorbok szomszédságában laktak (Uo. 84, 96—7, 104—7, 118, 125—6, 128—9, 141—2, 144, 147, 152, 157—160, 162, 169, 171). Amidőn 822-ben felsorolják a frankoknak hódoló szláv törzseket, az abodritok és praedenecentik két külön népként szerepelnek: »In quo conventu omnium orientalium Sclavorum, id est Abodritorum, Soraborum, Wilzorum, Beheimorum, Marvanorum, Praedenecentorum, et in Pannonia residentium Abarum legationes cum muneribus

ad se directas audivit». (Uo. 159.) E népek felsorolásának földrajzi sorrendjéből is kiviláglik, hogy az abodritok a szorbok mellett, a praedenecentik pedig a morvák és avarok szomszédságában laktak. A kettőt tehát el kell választani egymástól. A praedenecentik abodriti néven való szereplését annak kell tulajdonítanunk, hogy eredeti nevük, *prodnik* ~ *brodnik* hasonlított az e korban állandóan szereplő abodrit nép nevéhez s a frank krónikáírók feltűnésükkor ezekkel azonosaknak vélték őket. Így Einhardus (i. m.) 818-i feltűnésükkor *abodriti*-nak, 822-ben és 824-ben már igazi nevüket megmondva *praedenecenti*-nek nevezi őket.

A *praedenecenti* nép 818 előtt Dácia dunamelléki részeire telepedett. Ebben a térségben tűnik fel a XII. század közepén a *prodnik* ~ *brodnik* nép, melynek neve a tárgyalt népnév *praedenec* elemével azonosítható. Hogy e népnév latinosított alakban van közölve, elárulja a *praes*-szókezdet is, amely Kurze kiadásában a *P* paleográfiai rövidítés feloldása (i. m. Praefatio XIX. 1.). A név feltehetően latinosított *-enti* végződésével kapcsolatban fennállanak azok a problémák, amelyeket már a korábbi kutatás felvetett (vö. Melich. HonfMg. 199).

A *prodnik* népre a következő adataink vannak: Az orosz évkönyvek szerint 1147-ben Szvjatoszlav Olgovics csernigovi fejedelem *brodnik* és kun segédsapattal vonult a vjaticsok földjére: »...придоша к нему Бродничи, и Половци, придоша к нему м ози, уево его.« (Летопись по Ипатьскому списку. 1871. 242.) Valószínűleg a *brodnikokra* kell vonatkoztatni a Niketas Choniates egyik művében görögös Βορδόννης néven említett népet, akik az 1186. év kapcsán a kunokkal (Σκύθαι) együtt szerepelnek s akiről a forrás azt mondja, hogy az oroszok (Ταυροσκυθαι) egyik ága, haláltmegvetők, harciasak, de egyesülve a Haemus (Balkán-hegység) mellett élő barbárokkal vereséget szenvedtek és elpusztultak: »Σκύθαι μὲν γὰρ ἔθνος ἀδούλτον ἐς θάνατον, ἀξιών τε καὶ λίαν ἀρρήτων, καὶ οἱ ἐκ Βορδόννης οἱ τοὶ θανεῖν ὑπερόνται καὶ Ταυροσκυθῶν ἀποσπάδες, γένος δὲ καὶ οὗτοι κάτοχοι Ἀρεῖ τοῖς κατὰ τὸν Αἰμὼν ξυναράμμενοι βαρβάρους, συνυπένυσαν αὐτοῖς ἡττηθεῖσι καὶ συναπλόηοντο...« (Успенский, Образование второго болгарскаго царства. Odessa 1879. Приложение. 35.) A szóbanforgó nép lakhelye ezek szerint az Alduna vidéke lehetett.

1222-ben II. Endre leírva a német lovagrendnek adott Barcaság és Szörénység határait, megállapítja, hogy földjük magában foglalja »... a fine terre Cruceburg, terram, que vadit usque ad terminos Prodnicorum...« (Zimmermann-Werner, Urkundenbuch I. 19). Ebből megtudjuk, hogy a *prodnikok* földje 1222 körül Havasalföld keleti részén feküdt. 1223-ban a kalkai csatában tűnnek fel ismét a *brodnikok*. Miután itt a mongolok a kunokat és az orosz sereg nagyobb részét szétverték, a megerősített helyen álló Misztiszláv Romanovics és társai ellen vonultak. A mongolok háromnapos sikertelen támadás után a *brodnikok* vezérét, Ploszkinját küldték követségbe az oroszokhoz, család módon megadásra szólítva fel ezeket, és szabad elvonulást ajánlva fel nekik. Ploszkinja a keresztet megcsókolva tett hitet szavára, amiből következtethető, hogy a *brodnikok* ortodox keresztények voltak: »...ту же и Бродничѣ б ша старе, и воевода ихъ Плоськинѣ, и тѣи окаяни ѣ деловавъ крестъ ко князю Мстиславу и объма к язема, яко ихъ не избити и пустити ихъ искупъ, и сългавъ окаянѣй предасть ихъ связавъ татарамъ...« (Лет. по Акад. списку 482). A *brodnikok* nyilván a kunokkal és az oroszokkal együtt vonultak fel a mongolok ellen, de vereséget szenvedve a mongolok szolgálatába állottak, ugyanúgy, mint pl. 1241-ben Magyarországon a radnai németek (SRH. II. 564). 1227-ben Róbert esztergomi érsek felhatalmazást kért a pápától, hogy »... in Cumania et Brodnic, terra illa vicina...« téríthessen és püspökséget létesíthessen (Theiner, Vet. Mon. Hung. I. 87). 1231-ben a pápa újból felhatalmazást ad az érseknek térítésre »... in Cumanorum et Brodnicorum provinciis, de quorum gentis conversione speratur...« (Uo. 93). 1250-ben IV. Béla a pápához írt levelében felsorolva Magyarországon szomszédait a következőket mondja: »Regnum Hungariae... diversis infidelium generibus circumseptum, utpote Ruthenorum, Cumanorum, Brodnicorum a parte orientis, Bulgarorum et Boznensium hereticorum a parte occidentis et aquilonis... regiones, que ex parte orientis cum regno nostro conterminantur, sicut Ruscía, Cumania, Brodnici, Bulgaria...« (U. o. 230-1; dátumára vö. Szentpétery, Regesta 934. sz.).

Helynévként előfordul Erdélyben a Szászföldön 1223: *Borothnik* (Zimmermann-Werner I. 27); 1359: Prepostfalva alio nomine *Prodnik* (Uo. II. 170) és Nyitra megyében 1251: *Borodnuk* (Hazai Okt. 19); 1252/1281: *Brodnuk* (Hazai Okt. VI. 65).

A havasalföldi *prodnik* nép ezek szerint annak a szláv törzsnek maradványa, amely a bolgárok elől a Duna vonalától északra, zömével a Tiszavidékre menekült. A két magyar *Brodnik* helynév viszont csak Havasalföldről történt késői betelepedés emléke lehet.

Meg kell jegyeznem, hogy Šafarik és nyomán számosan az abodrit népet Magyarországon keresték és nevüket *Badrog* helyneveinkkel azonosították (Slavische Alterthümer II. 208, 455, 588); ez az azonosítás azonban hangtani nehézségek miatt (az *a*-szókezdet eltűnése; *-iti* szöveg) nem tartható (vö. Melich, Honf. Mg. 146—51). A *prodnikokra* vonatkozó orosz irodalomból vö.: Karamsin, Gesch. des Russischen Reiches, II. 182, III. 200; Успенский, i. m. 35—9; Голубовский, Печенеги, торки и половцы 1884. 196—200, ki tévesen

Bizonyára egy ellenük intézett bolgár támadás emlékét őrizte meg Omurtag kán azon felirata, mely egy hadakozó bolgár tarkannak a Tiszába fúlását említi.¹⁷ 824-től kezdve a bolgárok követségeket küldtek Aachenbe békekötés és a bolgár-frank határ megállapítása végett, azonban sikeres megállapodás nem jött létre, mert 827-ben a bolgárok felhajóztak a Dráván és a pannoniai szlávokat uralmuk alá vetették.¹⁸ Hogy e tartós sikerrel nem járó akció és az ezt követő frank-bolgár ellentéték idején hogyan alakult Sirmium sorsa, adatok híján nem tudjuk megállapítani.¹⁹ Kérdéses az is, hogy mennyiben tulajdoníthatunk helyi jelentőséget annak, hogy a pápa 870-ben Metódót Sirmium és Pannonia püspökévé szentelte.²⁰ Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy az avarok bukása után Sirmium egy ideig frank érdekkörhöz, egyháza pedig Aquileiához, ill. Rómához tartozott.

A sirmiumi kereszténység számára kihatásaiban döntő azonban a bolgárok 864-i áttérése és 869-i lehorgonyzása a bizánci egyház mellett. Boris cár megalapítván az ochridai érsekséget mintegy tíz püspökséget szervezett országában.²¹ Ezek közül a belgrádi püspökségre már 878-ban, a moravai (később barancsi) püspökségre pedig 879-ből van adatunk.²² Hogy Sirmium és egyháza mikor került végleg bolgár kézre, nem tudjuk. Annyi kétségtelen, hogy az ochridai érsekség XI—XII. századi püspökség jegyzékei, melyek régebbi állapotot tüntetnek fel, Sirmiumot bolgár néven τὸ Στριάμον, ὁ Στριών ἡτοι Στριάμον, τῆς Θράκων alakban említik a püspökségek sorában,²³ s nevét fenntartották ó-egyházi szláv szövegek is Срьмъ градъ, въ Срьмѣ, Срьмъ alakban.²⁴ A sirmiumi bolgár-szláv kereszténységgel hozható kapcsolatba a IX—X. századból származó ó-egyházi szláv Codex Suprasliensis szerémi szent Irenaeus életrajza.²⁵ Az első sirmiumi püspöknek, Irenaeusnak bolgár kultusza világosan arra mutat, hogy a szláv egyház tovább ápolta a helyi keresztény hagyományokat.

a Don mellékére teszi lakhelyüket; Грушевский, История Украины-руси II. 1905. 524—6. Egyéb elméletek ismertetését ld. Lukinich-Gáldi-Fekete Nagy-Makkai: Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia. Bpest. 1941. 2. l., 4 jegyz. A Praedenecenti népnévet általában Braničevo névvel azonosították, amit Melich cáfol (i. m. 198—9).

¹⁷ Fehér Géza, A bolgár-török műveltség emlékei. Archaeologia Hungarica VII. 146; Bulgarisch-ungarische Beziehungen. Keleti Szemle XIX. 131, 178.

¹⁸ Ann. Regni Francorum, A. 827: »Bulgari quoque Sclavos in Pannonia sedentes misso per Dravum navali exercitu ferro et igni vastaverunt et expulsis eorum duobus Bulgaricos super eos rectores constituerunt.« (i. m. 173.)

¹⁹ Véczy: SzlEml. I. 215, 238. régebbi véleményekre támaszkodva Sirmium végleges bolgár kézre kerülését 827-re teszi, ez a nézet azonban vitatható.

²⁰ Vö. Dvorník, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle. Paris, 1926. 207; u. ö. Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Prague, 1933. 270.

²¹ Jireček, Geschichte der Bulgaren 157.

²² MG. ep. VII. 60; Gelzer: Byzantinische Zschr. I. 257.

²³ Gelzer, i. m. I. 257; II. 43, 53.

²⁴ Vö. Jireček, Das christliche Element 95; Melich, HonfMg. 73.

²⁵ Ed. Miklosich 186.

II. Sirmium és a délvidéki görög egyházak sorsa a magyar honfoglalás után

A honfoglaláskor a magyarság megszállotta a Száva vonaláig terjedő területet. Bizonyítja ezt mindenekelőtt Konstantinos Porphyrogenetos, aki szerint: »a türkök a Duna folyón túl, Moravia földjén laknak, de azon innen is, a Duna és Száva folyó között«;²⁶ de bizonyítja az a körülmény is, hogy a Száva—Duna közén három magyar törzsnévből képzett helynév található (Megyer Szerém megyében, Nyék Zimony mellett és Nyék Nuštar mellett),²⁷ ezek pedig legkésőbb István király uralma alatt keletkezhettek.

A szigeten fekvő Sirmium viszont továbbra is bolgár uralom alatt maradt, mint a Szávától délre eső *Sirmia* vidék központja.²⁸ Ilyenformán a magyar honfoglalás után e területen ugyanaz a helyzet állott elő, ami a hun és avar invázió után Sirmium elfoglalásáig fennállott. Konstantinosnak Σέρμων-t illető egyik megjegyzése ugyanerre a földrajzi elhelyezkedésre látszik mutatni. A »türkök földjén« levő duna-szavaparti régi emlékek ismertetése során ugyanis a következőket sorolja fel: Traján császár hídja, Belgrád és »a folyó visszakanyarodásánál az úgynevezett Szirmium Belgrádtól két napi útra«; majd közli, hogy »ezek az Isztrosz folyó menti emlékek és elnevezések, ami pedig ezektől felfelé esik, ahol Turkia egész szállásterülete van...«²⁹ Abból a megjegyzésből, hogy Turkia az említett emlékek »felett« terül el, kiderül, hogy Sirmium nem tartozott Turkiához; viszont mivel a határ a Száva volt, Sirmium ez időben sem a Száva északi partján feküdt, hanem a szigeten.

Ugyanezt a földrajzi helyzetet tükrözi Diocleas presbyter XII. századi gestája. Eszerint Szerém (*Srem*, in *Seremo*) Ciaslaus idejében a szlovének kezén volt. Később a magyarok betörve szlovén földre, a szerémiektől a Bellina mezőn vereséget szenvedtek. A magyarok békét kérve oly megállapodást kötöttek a szlovén királlyal, hogy ettől az időtől kezdve egyik fél sem fogja átlépni a Szávát eredetétől a Dunába való torkolatáig. A határ tehát úgy ekkor, mint a békét megelőzően is, a Száva volt; ugyanakkor pedig Szerém vára délszláv kézen volt.³⁰ Ha Diocleas regényes gestája az események lefolyását illetően

²⁶ Moravcsik Gyula, Bíborban született Konstantin a birodalom kormányzásáról, 1950. 182—3.

²⁷ Wenzel, XI. 222, vö. Karácsonyi, A magyar nemzetségek II. 383; Csánki, i. m. II. 250 és Kniezsa István: Magyarország népei a XI. században. SzIEml. II. 394—6, 456.

²⁸ Arra nézve, hogy a Szávától délre eső terület is Sirmia nevet viselt, utalhatok IX. Gergely pápa 1229-ben kelt bullájának alábbi szavaira: »Soror illustris Regis Ungarie acquisivit quandam terram, que appellatur ulterior Sirmia ratione cuiusdam partis Ungarie, que citerior Sirmia nuncupatur.« (Theiner, Vet. Mon. Hung. I. 88.) Vö. Pesty Frigyes, Az eltűnt régi vármegyék II. 168; Die Entstehung Croatiens 26—7; С. Радојичић: Дукљанин о Срему, Гласник историског друштва у Новом Саду III. 1930. 22—9; М. Динић: Средњевековни Срем. II. Sirmia citerior и ulterior, Уо. IV. 1931. 3—5. Tévesen: V. Klaić: Sirmia citerior et ulterior. Vjesnik hrv. arheološkoga društva IV. 1882. 101; Ст. Станојевић: Овострани и онострани Срем. I. h. 79—80.

²⁹ Moravcsik i. m. 176—7.

³⁰ »... Vngari ad Regem miserunt, quaerendo pacem, Rex praeterea fecit pactum cum eis hoc modo: vt ab illo die in antea non auderent transire flumen *Saua*, et a loco vnde surgit, et sicut currit, vsque quo intrat in magno flumine *Donau*: neque homines Regis transirent in illam partem, neque illi in istam. Et placuit eis, et fecerunt pacem.« (Schwandtner, SRH. III. 1748. 488.) Vö. Радојичић és Динић i. h.

nem is bír hitellel, annyi kétségtelen, hogy történeti földrajzi szempontból hiteltérdemlő forrás s Konstantinós mellé állítva eldönti, hogy Szerém vára ez időben a szávai határtól délre, a szigeten feküdt s délszláv birtok volt.

Ez a helyzet nem változott Sámuel bolgár cár (994—1014) idejében sem. Sámuel cár egyházának szervezetét és birodalmának kiterjedését II. Basileios három 1019, ill. 1020-ban kiadott okleveléből ismerjük meg, melyben a bolgár birodalom leverése után az ochridai érsekség jogviszonyait szabályozza.³¹ Sámuel cár püspökségi székhelyei között pedig szerepel Barancs (*Bqavírza*), Belgrád (*Belégrad*) és Szerém (*Θράμος*) is.³¹ Ez a három püspökség, talán már a honfoglalást megelőző évek óta, egyházi központja lehetett az Aldunától északra lakó délszlávoknak és szerepet játszhatott a magyar térítésben, abban az időben, amikor Sámuelnek a magyar uralkodóházzal való kapcsolata barátságos volt. E barátságos kapcsolat jele volt, hogy Sámuel cár fia, Gabriel Radomir, Géza fejedelem lányát vette feleségül.³² E bolgár püspökségek feltehető magyarországi szerepe és a nagyarányú térítés megindulásakor fennállott baráti kapcsolat magyarázatul szolgálhat arra, hogy a magyar nyelv délszláv eredetű egyházi terminológiájának egy része, így *kereszt*, *karácsony* és *szombat* szavunk miért mutat kifejezetten bolgár-szláv hangsajátságot.³³ Hogy a bolgár egyháznak mégsem lett döntő szerepe a magyar egyház megszervezésében, annak oka az, hogy a magyar-bolgár viszony a század vége felé ellenségesre fordult. Ennek jeleként a bolgár trónörökös magyar feleségét elűzte és így István király a bolgár cárság élet-halál harcában a bolgárokkal szemben foglalt állást.³⁴

A bolgár cárság megdöntésére II. Basileios császár két hosszú hadjáratot vezetett; az elsőt a 996—1004, a másodikat az 1014—1018 években.³⁵ E két hadjáratban a magyarok a bizánciak szövetségeseiként vettek részt.

Az első hadjárat kapcsolatos volt a bolgár egyház magyarországi terjeszkedésének felszámolásával. Mint Gyóni Mátyás kimutatta, Sámuel cár bolgár

³¹ Gelzer: *ByzZschr.* II. 43, 52—3; irodalmát ld. Moravesik, *Byzantinoturcica* I. 113—4; Gyóni: *MNy.* XLII. 43—9.

³² Fehér Géza, A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. Századok. LXI—LXII. 1927—28. 8 kk.; Moravesik: *SzIEml.* I. 411—2.

³³ A magyar nyelv szláv jövevényszavainak e rétegére ld. Melich, *Szláv jövevényszavaink* 419 kk.; Knieszsa: *NyK.* XLIX. 350; *Études Slaves et Roumaines* I. 240; Bárczi, A magyar szókincs eredete 55—6.

³⁴ Gabriel Radomir magyar felesége elűzésének időpontját nem ismerjük, de minthogy második felesége egy 983-ban Larissában foglyulejtett görög leány volt, akitől 1016-ban bekövetkezett haláláig hét gyermeke született és maradt életben (Kedrenos, *CB.* II. 468—9), második házasságának idejét a X. század végére tehetjük. A kérdés irodalmát ld. Moravesik: *SzIEml.* I. 412, I. jegyz.

³⁵ Jireček, *Geschichte der Bulgaren.* Prag. 1876. 193—200; Slatarski, *Geschichte der Bulgaren.* I. Leipzig. 1918. 73—8; Златарски, *История на българската държава.* София. 1927. I/2. 704 kk.; Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire.* London. 1930. 234—8; Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates* 218—21.

egyházszervezetében a barancsi püspökség egyik egyházi központja *Διβισκος*, azaz *Temes* volt,³⁶ mely valószínűleg Temesvárral azonosítható.³⁷ E hely Ajtony törzsfőnek a Körösöktől az Aldunáig terjedő országrészén feküdt. Az a körülmény, hogy Ajtony az ochridai bolgár patriarchátushoz kapcsolódott, arra mutat, hogy Ajtony politikailag Sámuel cár felé orientálódott.

Ha mármost tudjuk, hogy István király ellenséges viszonyban volt Ajtonnyal és a bolgár cárral, ugyanakkor pedig szövetséges volt Basileios császárnak, nem tekinthetjük véletlennek, hogy István király ugyanabban az időben vezetett hadat Ajtony ellen, amikor Basileios császár Sámuel cár Dunamelléki tartományait elfoglalta.³⁸

István király 1003-ban küldött hadsereget Ajtony ellen,³⁹ amelynek során elfoglalta Ajtony egész tartományát a Körösöktől Erdélyig és Vidinig.⁴⁰ II.

³⁶ A keleti egyház jelentkezése a Temes vidékén Szent István korában. MNy. XLII. 1946. 43—9.

³⁷ Gyóni a hely lokalizálása tekintetében több lehetőséget felvet (Temes sziget Keve körül, Temesvár), de nem foglal állást. Nézetem szerint *Διβισκος* az utóbbihoz kapcsolandó. Temesvár esetében ugyanúgy egy folyóvidék legjelentősebb települése kapta a folyó nevét, mint pl. a közeli Marosvár (SRH. I. 50; II. 487—95) és Krassóvár (Csánki, i. m. II. 96, 103) esetében. István király nyilván ott létesítette Temesvár megyeközpontot, ahol már korábban valamilyen gazdasági, települési, esetleg egyházi centrum állott fenn. *Διβισκος* pedig már Ajtony idejében centrális hely lehetett. Érdekes, hogy a középkori Temesvár főegyháza Szent György nevét viselte (Magyarország vármegyéi és városai. Temesvár monográfiája 10), ami a keleti egyházban igen el volt terjedve.

³⁸ Fehér Géza: KSz. XIX. 144 kk. és Századok, LXI—LXII. 10.

³⁹ Váczy Péter: Ajtony és Gyula. Szentpétery Emlékkönyv 502. István király Gyula ellen a Hildesheimi és Altaichi évkönyvek szerint 1003-ban, a magyar krónikák szerint 1002-ben vezetett hadat (MG. SS. V. 92; XX. 790; SRH. I. 314). A magát önként megadó Gyula résztvevett az Ajtony elleni hadjáratban, de István király ezt követően előzte (SRH. II. 492). Thietmar (†1018) szerint Gyula (itt: *Proci*) Boleszló lengyel királyhoz menekült, ki egy elfoglalt magyar végvár őrizetét bízta rá (MG. SS. IV. 129). Boleszló 1003-ban kezdte meg az ellenségeskedést Henrik német császár és sógora, István király ellen (vö. Zeissberg: Die Kriege K. Heinrich's mit Herzog Boleslav I. von Polen. 1867. 286), de István még 1018 előtt győzedelmeskedett Boleszlón (Thietmar i. h.). Querfurti Brunó (†1009), aki 1004 körül járt Magyarországon, a «fekete magyarok» teljes megtéréséről értesít (Mon. Polon. Hist. I. 225; Gombos, Catalogus 430), azon fekete magyarokról, akik ellen Ademar Cabanniensis szerint István király hadat vezetett (MG. SS. IV. 129). Ajtony leverését a kutatók többsége Gellért csanádi püspökké rendelésének 1030-i dátumával (SRH. I. 125) hozta kapcsolatba (irodalmát ld. Moravcsik: SziEml. I. 591); az elmondottak alapján azonban valószínű, hogy Thietmar halála és Brunó magyarországi útja előtt történt, éspedig 1003-ban. Ezt a kronológiai megállapítást egyéb szempontok is valószínűsítik. Az erdélyi Gyula szálláshelye az Anonymus által fenntartott nemzeti hagyomány szerint Észak-Erdélyben volt (SRH. I. 65—9). Az itt fekvő Doboka vár minden bizonnyal első ispánjának, Csanád apja Dobokának (u. o. 50) nevét őrzi, akit István Csanádhoz hasonlóan a legyőzött vezér székhelyére ültetett. Ajtony területe a századforduló táján Dél-Erdélyt is magában foglalta. Itteni földjének északi határát a Maros—Szamos vízválasztón fekvő Ajtony falu neve őrzi (Csánki, V. 326). István király a Gyula elleni észak-erdélyi hadjárat kapcsán elfoglalta a dél-erdélyi sóbányákat is. Ezért Ajtony megakadályozta a sónak a Maroson való elszállítását (uo. II. 489). Ezt mérlegelve valószínűtlen, hogy István a sóbányák 1002—3-i megszerzése után 25 évig tűrte volna, hogy Ajtony akadályozza a sószállítást. De István állam-szervező munkáját tekintve is valószínűtlen, hogy 25 évig várt volna a külön utakon járó törzsfők leverésével s területüknek a megyei szervezetbe való bekapcsolásával.

⁴⁰ SRH. I. 49—50 és II. 490: «Serviebat namque eidem viro terra a fluvio Keres usque ad partes Transilvanias et usque in Budin ac Zoren».

Basileios ezzel egyidejűleg, 1002 és 1004 között foglalta el nyolc hónapi ostrom után Vidint és Sámuel cár dunamelléki várait.⁴¹

A fentieket tudva biztonságosabban ítéltethetjük meg a Gellért-legendának Ajtony kereszténységére vonatkozó vitatott megjegyzéseit.⁴² A XIV. században összeállított legenda forrása akkor készülvén (legkorábban Gellért 1083-i szenttéavatása idején), amikor Magyarország déli szomszédja a Bulgáriát is magában foglaló Görög-birodalom volt, és Magyarországon a keleti egyházat egyedül a görög monostorok képviselték, Ajtonyról azt írta, hogy »hatalmát a görögöktől nyerte«, Vidinben a görögök ritusa szerint keresztelkedett meg és Marosváron monostort alapított Keresztelő Szent János tiszteletére, amelybe görög szerzeteseket telepített.⁴³

Nem beszélve arról, hogy Anonymus nem tud Ajtony görög kapcsolatairól,⁴⁴ Ajtony vidini megkeresztelkedése elárulja, hogy nem a görög, hanem a bolgár egyházzal vette fel a kapcsolatot. Vidin ugyanis csak Ajtony halálával egyidőben, 1003 körül jutott II. Basileios kezére; azelőtt, Ajtony életében, az ochridai bolgár patriarchátus egyik püspökségének székhelye volt.⁴⁵

Mindez amellet szöl, hogy Ajtony politikailag és egyháziilag a bolgárokhoz kapcsolódott és a bolgárok aldunai vereségével együtt bukott el ő maga is.⁴⁶

Résztvett István király, mint Basileios szövetségese a második bolgár hadjáratban is.

⁴¹ Skylitzes—Kedrenos, CB. II. 454—5. Vidin ostromát Jireček (Gesch. d. Bulgaren 194) és Moravcsik (SzEml. I. 404) 1002-re; Zlatarski a nyolchónapi ostrom kezdetét 1003-ra (i. m. I/2. 710, 721, 725); Runciman pedig bevételét 1004-re teszi (i. m. 237). Vö. még Fehér Géza i. m. 144 és Ostrogorsky i. m. 219.

⁴² Ld. legutóbb Knižsa: Études Slaves et Roumaines. I. 1948. 239—40.

⁴³ SRH. II. 489: »... Achtum ... qui secundum Grecorum in civitate Budin fuerat baptizatus«. Uo. 490: »Accepit autem potestatem a Grecis et construxit in prefata urbe Morisena monasterium in honore beate Johannis Baptiste, constituens in eodem abbatem cum monachis Grecis iuxta ordinem et ritum ipsorum«. A Gellért-legendakorára és irodalmára ld. uo. 465.

Árpád-kori krónikáink déli szomszédainkkal kapcsolatban a bolgár és görög megjelölést egymást váltogatva, szinte egyenértelműleg használják. Ld. pl. a pozsonyi évkönyvekben: »1068. Civitas Bulgarorum a rege Salomone capitur rursumque ab isdem Bulgariis et Grecis dolo recipitur«. »1072. Salomon rex Bulgarense regnum invasit« (uo. I. 126), holott ez időben Belgrád a görögöké volt s a magyarok a görögökkel harcoltak. Anonymus Gestájában bolgár és görög azonos politikai szerepben jelentkezik (uo. I. 51, 53—4, 80—3, 86). Mindez azt mutatja, hogy a Gellért-legendakor »görög« megjelölése nem tekinthető döntő bizonyítéknak, mint ezt pl. Fehér Gézával szemben (i. m. 145—8 és Századok, LXI—LXII. 10) Zlatarsky (i. m. I/2. 710, 1 jegyz.) felhozza.

⁴⁴ Anonymus, akinek idejében a Balkánon az Aszenidák bolgár, kun, és vlach elemekre támaszkodó állama játszott szerepet, Ajtony őseről Gládról azt mondja, hogy kun, bolgár és vlach segítséggel foglalta el országát. (SRH. I. 50, 90.)

⁴⁵ Gelzer: Byz. Zschr. II. 55.

⁴⁶ Vö. Fehér Géza i. h. Megjegyzendő, hogy amidőn Ajtony bolgár orientálódását a magyar-görög szövetség létrejöttével hozzuk kapcsolatba, ebből nem következik, hogy korábban a magyar-bolgár szövetség idején ugyanez a politikai konstelláció állott fenn. Sőt a X. század második felében nagyobb valószínűséggel gondolhatunk arra, hogy Ajtony, vagy elődje — az erdélyi Gyula példájára — Bizánccal szövetkezett s így reális értelmet nyerhet a Gellért legenda azon megjegyzése is, hogy Ajtony »hatalmát a görögöktől nyerte.«

A XI. századi »Fundatio ecclesie Sancti Albani Namucensis« Leodvin bihari püspök elbeszélése nyomán leírja, hogy a konstantinápolyi császár, midőn rátámadtak a barbárok, Istvánhoz, a pannonok királyához fordult segítségért, kinek szövetségében bevette *Cesari(e)* várost. A város elestével a görögök zsákmányolni kezdtek, István király ugyanakkor a Szent György templomba ment és az ott talált ereklyéket, közte György vértanú és szmirnai hitvalló Miklós testének maradványait elhozta.⁴⁷

Ennek a hadjáratnak az emlékét fenntartották a magyar krónikák is. Bővebb krónikáinknak az ősgestára visszavezethető szövegében azt olvassuk, hogy I. István király hadat vezetett a bolgárok és szlávok fejedelme, *Kean* (azaz kagan) ellen, aki a természettől igen megerősített helyen lakott. Miután roppant fárdságos hadjáratban legyőzte és megölte Kean vezért, felbecsülhetetlen kincset hozott el onnan, melyet a székesfehérvári bazilika építésére fordított.⁴⁸

A két adat összetartozása régóta ismeretes.⁴⁹ Kérdéses azonban az, hogy e hadjárat mikor zajlott le; Basileios első, vagy második bolgár, hadjárata idején?⁵⁰ A magyar krónikák Keán legyőzését a Gyula ellen vezetett 1002-i hadjárat és az 1022-re datált természeti tűnemények között beszélik el.⁵¹ A hadjáratra vonatkozó forráshelyek két olyan elemet tartalmaznak, mely hozzásegít a pontosabb datáláshoz. A magyar krónikák szerint a bolgár kánt István király ölte meg. Ha ez szószerint nem is vehető, annyi valószínű, hogy a bolgár kán, azaz cár halála István király hadjárata idején történt. A 997 óta uralkodó Sámuel cár halála 1014-ben következett be, midőn meglátta a Basileios által elfogott és megvakítva hazaküldött hadseregét.⁵² Fiát, Gábriel Radomir cárt viszont

⁴⁷ Bresslau: Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde VIII. 1883. 592—3; MG. SS. XV. 2 p. 964; Gombos, Catalogus 969—70: »... Lieduinus episcopus Bichariensis... dedit de corpore Georgii martiris, similiter de corpore proprio Nicholai confessoris, Smyrneorum episcopi, et aliorum... Quomodo autem pontifex... easdem reliquias adeptus... scribi precepit... Stephanus rex Pannoniorum, ex pagano chisticola factus, verae fidei imitator erat Deoque devotus. Orta vero bellorum tempestate que a barbaris infertur imperatori Constantinopolitanae urbis, rex Constantinopolis eundem Stephanum ad bellandum barbariem sibi adscivit; cuius amminiculo Cesariem sibi infestam vi debellavit. Cumque Constantinopolitani predas raperent et urbem divitiis denudarent, vir vere catholicus Stephanus a rapina deflexit mentem. Qui ingressus templum sancti Georgii, reliquias, quas invenerat, asportavit...«

⁴⁸ SRH. I. 315—6: »Post hec autem movit exercitum super Kean ducem Bulgarorum et Sclauorum, que gente, loca naturali situ munitissima inhabitant. Unde etiam multis laboribus et bellicis sudoribus predictum ducem vix tandem devicit et occidit et inestimabilem copiam thesaurorum eius precieque in auro et gemmis ac pretiosis lapidibus accepit... Ex hac itaque gaza multiplici sanctus rex Stephanus plurimum locupletatus Albensem Basilicam, quam ipse fundaverat... copiavit ac ditavit«. A szóbanforgó korai szövegrésznek a XIII. századi interpolációktól való szétválasztására ld. Györffy György, Krónikáink és a magyar őstörténet 1948. 168—70.

⁴⁹ Marczali Henrik: A Nemzet. 1883. máj. 13-i szám és Szilágyi—Marczali, A magyar nemzet története I. 1895. 295; vö. még Pauler, A magyar nemzet története az árpád-házi királyok alatt I² 398, 92 és 94 jegyz.; Fehér Géza: KSz. XIX. 144 és Századok, LXI—LXII. 11; Hóman—Szekfű, Magyar történet I² 179; Moravcsik: SzIEml. I. 404; Váczy Péter: Szentpétery Emlk. 505—6.

⁵⁰ Marczali 1015-re datálta, míg Fehér, Hóman, Moravcsik és Váczy 1004-ben való lezajlása mellett foglalt állást.

⁵¹ SRH. I. 314—8.

⁵² Skylitzes—Kedrenos, CB. II. 458; Jireček, i. m. 195—6; Zlatarski, i. m. I/2. 741.

unokaöccse ölte meg 1015-ben, éppen akkor, amidőn Basileios és szövetségesei Moglenát ostromolták s utána Ochrida megvételeére készülődtek.⁵³ Ha mármost az István király nővérét is elűző Gábel cár megölését tekintjük az István nevéhez kapcsolt kagánölés forrásának, feltevésünk kronológiailag összhangba kerül a namuri forrás adatával. Eszerint ugyanis István király a görög császár szövetségében *Cesari(e)* várost vette be, ami a *Cesari(e)* név 'császári' (város) jelentéséből következtethetően a cári székhelyet, azaz Ochridát jelölte.⁵⁴ Az 1015-ben elfoglalt Ochrida egyben a bolgár pátriarcha székhelye is volt és így megérthetjük egyházának ereklyékben és kincsekben való gazdagságát. Mind-ebből következik, hogy István király 1015-ben résztvett II. Basileios hadjáratában s e roppant fáradtságos hadjárat során bevonult Ochridába is. Ochrida elfoglalása után azonban rövidesen vissza kellett térnie, mert 1015-ben újból kitört az 1013 óta szünetelő ellenségeskedés sőgora, Henrik császár és Boleszló lengyel király között,⁵⁵ ami Magyarország északi határainak veszélyeztetését jelentette.⁵⁶

Hogyan alakult e háborúk közepette Sirmium sorsa?

A bolgár Szerém, melynek szigeten fekvő vára bevehetetlen volt, 1018-ig tartotta magát bolgár parancsnoka, Sermon kezén. Ebben az évben a császár utasítására Konstantinos Diogenes, a határszéli tartomány kormányzója

⁵³ Skylitzes—Kedrenos, CB. II. 462 ; Jireček i. m. 195—6 ; Zlatarski i. m. 1/2. 749.

⁵⁴ Így már Marczali (i. h.). Fehér Géza *Cesarie*-t Skopje (Üsküb) várossal azonosította, azon az alapon, hogy a helynév jelentése 'cári város' Skopjére illik ; hogy a görögök Skopje elfoglalása alkalmával nagy zsákmányt ejtettek és a Skopje melletti virpinoi monostor Szent György tiszteletére volt avatva. Ezzel szemben a következőkre kell rámutatnom : Skopje nem volt Sámuel cár birodalmának fővárosa, tehát nem viselhette a *Cesarograd* nevet. A főváros a 981 előtti években Prespa lett, a hasonló nevű tó egyik szigetén ; később Sámuel áthelyezte székhelyét Ochridába (Jireček i. m. 190). Ochrida fővárosról a Skylitzes—Kedrenos féle történetben a következőket olvassuk : πόλις δὲ ἡ Ἀρχὴς . . . μητρόπολις οὖσα τῆς πάσης Βουλγαρίας, ἐν ἧ καὶ τὰ βασίλεια τῶν βασιλέων ἰδούρτο Βουλγαρίας . . . (CB. II. 468.) A görögök minden elfoglalt gazdag városban zsákmányoltak, így Ochridában is (ld. uo.). Szent György tisztelete igen elterjedt a Balkánon, s így ez önmagában nem dönt Virpino mellett. Ochrida templomai közül csak a székesegyházról tudjuk, hogy védőszentje Kelemen volt ; s itt felmerül az a kérdés is, hogy biztosan tudhatta-e Leodvin a XI. század második felében, hogy ki volt annak a templomnak a védőszentje, amelyből István király az ereklyéket elhozta, mikor a bolgárok és a bizánci császár nevét sem jegyezte meg?

Az ad *Cesariem* helynév, mint már Fehér rámutat, az ó-bolgár *cēsar* 'császári' szóval ill. *cēsarograd* 'Konstantinápoly' kifejezéssel áll kapcsolatban (KSz. XIX. 153, 182). E szóra vö. ó-bo. *Τζαίσαρ, Τζασάρ* (Skylitzes—Kedrenos II. 466 ; Moravcsik, Byzantinoturcica II. 87) ; царь 'imperialis' és царьград (Miklosich, Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindob. 1862—65. 1109 ; továbbá Bernecker, Slavisches etymologisches Wörterbuch I. 126—7 ; Gombocz—Melich, EtSz. I. 872—4 ; Труды Института Русского Языка Акад. Наук СССР I. 1939. 43). Leodvin püspök latinositott ad *Cesariem* adata minden valószínűség szerint magyar nyelvi alakot tükröz. A XI. században *Cseszári*-nak hívhatták Magyarországon a császár városát (későbbi *Császári* helyneveinkre ld. Etsz. i. h.). Maga a szó, s Ochrida illetően elnevezése a magyar nyelvben bolgár-szláv eredetű lehet.

⁵⁵ Zeissberg, i. m. 403.

⁵⁶ A magyar—lengyel háborúra ld. Pauler i. m. I². 409—10 ; Brückner : Ungarische Jahrbücher VI. 460—1.

Sermont a várból kicsalva megölte és a várat harc nélkül megszerezte. A császár Diogenest nevezte ki kormányzóvá, ki 1028 előtt vált meg e tisztségtől.⁵⁷ Rendezvén az egyházi ügyeket az ochridai bolgár patriarchátust — a régi szervezet megtartásával — érsekséggé degradálta és a konstantinápolyi görög patriarcha alá rendelte, sőt 1037-ben már görög érseket állított élére.⁵⁸ Ez az intézkedés maga után vont, hogy a magyarországi keleti ritusú egyházak görög jellegűekké váltak. Erősítette e folyamatot István király és utódai barátságos kapcsolata a görög császársággal.

Ettől függetlenül István király a Duna-Száva közét bekapcsolta az általa létesített római egyházszervezetbe. A pécsi püspökség 1009-i alapítólevele szerint a püspökség határa (délkeleten) a Dunától kezdve a Száva folyó.⁵⁹ A Duna-Szávaköz árpádkori *Marchia* nevét kapta a pécsi püspökség itt létesített főesperessége.⁶⁰ Minthogy Magyarországon a főesperességek általában egy-egy vármegyének feleltek meg, fel kell tennünk, hogy e területen István király egy közigazgatási-hadi kerületet is szervezett. Ezt a feltevést megerősíti az a körülmény, hogy maga a *Marchia* név elsődlegesen határvédelmi, tehát hadi-közigazgatási kerületet jelent.

Milyen területre terjedt ki eredetileg *Marchia*? A XII. és XIII. századi adatok szerint ezt a nevet viselte a Duna és Száva között fekvő terület s maga a Szerémség is. Ansbertus »Gesta Friderici« c. műve (1187—1196) szerint a keresztes hadak a Dráván való átkelés után jutottak *Marchia* területére, amely Görögorszáig terjed; Görögországot pedig a Száva és Duna összefolyásánál érték el.⁶¹ A ciszterci rend statutumainak 1235-ben kelt feljegyzése szerint Pétervárad (ahol IV. Béla a bélakúti apátságot alapította) *Marchiában* feküdt.⁶² Rogerius szerint a magyarországi kunok 1241-ben, királyuk megölése után, a Dunán átkelve elfoglalták *Marchiát* s városait, egyebek között a szerémségi Frankavillát lerombolták, majd Bulgáriába távoztak.⁶³ A XIII.

⁵⁷ Skylitzes—Kedrenos CB. II. 476, 483, 487; Zonaras CB. III. 567, 571. Vö. még Zlatarski i. m. I/2. 767 kk.; Bănescu: Changements politiques dans les Balkans. Académie Roumaine Bulletin de la section Historique X. 57—8.

⁵⁸ Jireček i. m. 201—3; Zlatarski i. m. II. 1 kk.; Ostrogorsky i. m. 220, 228.

⁵⁹ Az oklevél II. Endre korában interpolált és 1350-ben, továbbá 1404-ben átirát szövege szerint: »Quartum [ut dicitur Kwarok] sicut incipiens a Danobio super Zauum fluvium terminatur«. (Koller J., Historia episcopatus Quinqueecclesiarum. I. 1782. 68—9.) A szögletes zárójelbe tett rész, mint alább kimutatom, II. Endre-kori interpoláció. Az oklevél régebbi irodalmát ld. Szentpétery, Regesta 5 sz.

⁶⁰ Vö. pl. Smičiklas, CD. IV. 81 és alább.

⁶¹ Fontes Rer. Austr. V. 19; Gombos, Catalogus 292: »... transeundo ... Dravum fluvium ... in marchia, que est inter Ungariam et fines Grece; ... Sawam fluvium, ubi Danubius influat ... transivimus et ... in terra ... Grecorum fuimus constituti«.

⁶² Canivez, Statuta Capitulorum generalium Ordinis Cisterciensis. Louvain. 1934. II. 152.

⁶³ SRH. II. 568: »Comani ... Danubium transierunt ... ceperunt Marchiam ... E destructis melioribus villis, scilicet Frankavilla ... destruendo terram in Bulgariam transierunt«.

században a Fruskagorán termett borokat marchiai boroknak nevezték.⁶⁴ Marchia nyugati határait a pécsi püspökség marchiai főesperességének területe jelöli,⁶⁵ Szerém vár 1072-i elfoglalása, ill. Szerém megye és a szerémi főesperesség megalapítása előtt területe kiterjedt a Szerémség keleti részére is. A magyar krónikák szerint az 1071–72-i magyar–görög háborút az indította el, hogy a besenyők a szávaparti Buziásnál betörték magyar területre. Salamon király és a hercegek a hadjárat előtt a szerémségi Szalánkeménél jöttek össze; a Száván átkelve léptek Bulgária területére és a Nándorfehérváron szerzett zsákmány szétoztása véget Buziás faluba, Vid ispán birtokára mentek osztozkodni.⁶⁶ Az említett Buziás Csánki szerint Zimony mellett feküdt és a mai Bežania-val lehet azonos.⁶⁷ A Gut-Keled nemzetségbeli Vid ispán birtoklása pedig bizonyára több évtizedes múlta tekint vissza e területen.

Mindez amellet szól, hogy a Szerémség, régi nevén Marchia politikailag Magyarországhoz, egyházilag pedig a pécsi püspökséghez tartozott Szerém vár görög kézre kerülése után is. Szerém várral szemben, a Száva magyar oldalán a népvándorlás előtti Sirmium romos épületeinek tömege emlékeztetett a hajdani császárváros nagyságára, ami még a XII. századi Ansbertus figyelmét is felkel-tette: »Sirmium, famosam quondam civitatem, nunc pariet ruinis sat miserandam transeuntes«.⁶⁸ De a romok között még állt a IV. és V. századfordulóján Leontius illiricum kormányzó által épített Szent Demeter templom.⁶⁹ Hogy ez az egyház mikor kelt újból életre és mikor népesedett be görög szerzetesekkel, nem tudjuk.⁷⁰ Kétségtelennek kell azonban tartanunk, hogy annak a félévszázados békés magyar–görög szomszédságnak az eredménye volt, amely Szerém vár görög kézre kerülésétől (1018) a magyar–görög háború megindulásáig (1071) eltelt. E háború kapcsán merül fel ugyanis először a Szent Demeter egyház neve.⁷¹ A görög Sirmium elfoglalása, és Nándorfehérvár megvívása után ugyanis Salamon király és Géza herceg egy kalandozásszerű hadjáratban megsarcolta Nis városát,⁷² amelynek során Nisből elhozták Prokopios vértanú kezét és a sirmiumi szent Demeter templomban helyezték el.⁷³ Ez az adományozás nemcsak azt szemléltet, hogy ez időben az Árpádok milyen jóakarattal viseltettek a görög egyház iránt,

⁶⁴ Vö. Bpest Okl. Eml. I. 21; Mon. Eccl. Strig. II. 238. 1288/1291-ben »de Bulgan, qui dicitur Marchia cives Strigonienses portent vinum«, »de vino Bulgan... vina de Marchia« kifejezésekkel találkozunk (u. o.), amiből arra lehet következtetni, hogy Marchia magyar neve Bulgan volt. Szerém megyében 1339-ben feltűnik *terra Bulgaan* (Csánki, II. 24.).

⁶⁵ Pesty Frigyes. Az eltűnt régi vármegyék II. 169. l.; v. ö. Ortway, Magyarorsz. egyh. földleírása 273 l. és térkép, ahol tévesen »marótia« főesperességnek értelmezi nevét.

⁶⁶ SRH. I. 369–70, 375.

⁶⁷ I. m. II. 242. A Szerém megyei Buziás még a XIV. században is Vid ispán nemzetségének, a Gut-Keledeknek a kezén volt. V. ö. Karácsonyi, A magyar nemzetségek II. 20. Tévesen Pauler, M. Nemz. Tört. I². 434.

⁶⁸ N. Archiv für ältere deutsche Gesch. XVI. 1891. 511.

⁶⁹ Kinnamos CB. 227; Leontiusra ld. Zeiller i. m. 82–3, 189.

⁷⁰ Radó nádor 1057-i oklevelének a szávaszentdemeteri monostor alapítását és kegyuraságát tárgyaló része XIII. századi hamisítvány. Vö. Szentpétery, Regesta 14. sz. és bővebben alább.

⁷¹ Kinnamos CB. 227.

⁷² SRH. I. 377.

⁷³ Kinnamos i. h.

hanem azt is valószínűsíti, hogy a szávaszentdemeteri monostor újraalapítója és kegyura a magyar király volt,

Mi történt azonban a görögöktől elfoglalt Szerém várral és a szerémi görög püspökséggel?

Szerém vár megszerzésének következménye lehetett Marchia határőrkerület megszűnése. Nyugati fele Valkó megyébe olvadt; keleti fele pedig Szerém vár központtal megyévé alakult. Egyházi szempontból Marchia Valkó megyei maradványa marchiai főesperesség néven továbbra is a pécsi püspök kezén maradt; míg Szerém megye területén egy új főesperesség létesült Sirmium központtal, amely a kalocsai érsek alá került. Ekkor jött létre az a Szerémséget kettévágó egyházmegye-határ Pécs és Kalocsa között, amely a későbbi időben többször vitássá vált.⁷⁴

Midőn a magyarok elfoglalták Sirmiumot, itt még fennállott egy görög püspökség.⁷⁵ Felmerül tehát a kérdés, hogy mi lett a sorsa e püspökségnek a magyar uralom alatt?

Jóllehet e püspökség további sorsára közvetlen adatunk nincs, néhány kellő figyelemre nem méltatott forráshely arra látszik utalni, hogy e görög püspökség Magyarországon megváltozott körülmények között tovább élt.

Kinnamos beszámolván Mánuel császár 1164-i magyarországi hadjáratáról megemlíti, hogy a görögök egy Bács nevű városhoz értek, amely Sirmiumnak a metropolisa.⁷⁶ Bács a magyar közigazgatási beosztás szerint nem tartozott Sirmiumhoz, azaz a Szerémséghez; a bizánciak viszont Sirmium területe alatt a XI. században még egy püspökség körzetét értették. Ha tehát a bizánciak Sirmium metropolisának Bácsot mondják, ezt úgy lehet értelmezni, hogy Bács a sirmiumi püspökség örökébe lépett.

Ezt a feltevést megerősíti Idrīsinek egy eddig fel nem használt adata. Idrīsī szicíliai arab geográfus 1154-ben írt *Kitāb Ruġġār* c. nevezetes földrajzi munkájában *Baḡašin* (بغاشين ~ بقصين) városáról a következőket írja: »B(a)k(a)sin ismert város és a régi nagy városok között említik. Vannak benne piacok és vásárok, iparosok és görög tudósok (علماء اغريقيون). Vannak megművelt földjeik és népes vidékeik. Az árak benne mindig alacsonyak a náluk lévő gabona sokasága miatt.«⁷⁷ Hogy a szóbanforgó *Baḡašin* Báccsal azonos, nemcsak az Idrīsī által megadott földrajzi meghatározásokból tűnik ki,

⁷⁴ A sirmiai főesperességre a tatárjárás előtt ld. Hazai Okmt. VI. 35; VII. 24. A vitás egyházmegye-határ kérdését ld. részletesen alább.

⁷⁵ Valószínűleg az 1018—1071. terjedő idő viszonyait tükrözik az ochridai érsekség XI—XII. századra datált püspökség jegyzékei, melyekben *Szerém Στριάμων* és *Σίριμιον* alakban jön elő. Vö. Gelzer: Byzantinische Zschr. I. 257 és Gyóni, Szórványemlékek 122—3.

⁷⁶ CB. 222: »... ἐπὶ τινὰ πόλιν ὀνομα Παγατζίον... ἡ δὲ πόλις μητροπόλις τῶν ἐν Σιρμίῳ τυγχάνει οὖσα...«

⁷⁷ Tadeusz Lewicki, i. m. 129: »B(a)k(a)sin jest miastem znanym i wymienianym w liczbie starych stolic (lub: wielkich miast). Są w nim rynki i targowiska, rzemieślnicy i greccy (Ἰγρίκιαν) uczeni. (Mieszkańcy) posiadają uprawne pola i ludne obszary. Ceny w nim są zawsze niskie dla mnogości zboża u nich«.

(pl. a Tisza *Bakašin* és *Kāuin* város, azaz Keve között ömlik a Dunába),⁷⁸ hanem abból is, hogy az arab forrásban közölt névalak pontos megfelelője Bács régi magyar *Bayacsi* nevének (1135: *Bachasiensi* PRT. VIII. 274; 1179: *Bahas-nensis* Fejér, II. 195; 1211: *Bachacienses* PRT. X. 510; 1217/1272: *Bachachiensis* Smičiklas, CD. III. 154; vö. Theiner, Mon. Hung. I. 76; 1223: *Bachaciensi* uo. I. 39; 1263: *Bakachiensi* (!) Mon. Strig. I. 485; 1290: *Bakachyni* (Hazai Okmt. VIII. 285), illetve e név XII. századi görög *Παράρτιον* alakjának.⁷⁹

Az a körülmény, hogy Idrisi görög tudósokat említ Bács városában, csakis úgy magyarázható, hogy itt 1154 előtt valamilyen görög egyházi testület székelte. Ez a görög egyházi testület pedig alig lehetett más, mint a Sirmiumból Bácsba áthelyezett görög püspökség örököse.

Feltevésünk magyarázatot ad a bácsi püspökség, ill. érsekség eredetének sokat vitatott kérdésére.⁸⁰ A XII—XV. században a kalocsai egyházmegyében az a sajátos helyzet állott fenn, hogy az egyházmegyének és az érseknek két székhelye és két székeskáptalana volt: Kalocsán és Bácsan. A kalocsai érsekség elsőbbsége kétségtelen, mert — eltekintve attól, hogy Hartvik a XI—XII. század fordulóján írt művében István király alapításaként említi⁸¹ — 1050. okt. 3-i pápai regestában szerepel *Georgius Colocensis* v. *Colocinensis archiepiscopus*,⁸² s 1075-ből ismeretes *Desiderius* kalocsai érsek.⁸³ A bácsi érsekséget említő első hiteles oklevél pedig 1134-ben kelt s ebből azt tudjuk meg, hogy 1093 körül *Fabianus*⁸⁴, 1134-ben pedig *Fancica* volt a bácsi érsek. E két időpont között a püspökök névsorában nem találkozunk bácsi érsekkel, hanem kalocsai püspökökkel: 1103: *Ugolinus*; 1105 után: *Fulbertus*; 1111: *Paulus*⁸⁵. 1124-ből ismerjük *Gregorius* bácsi érseket⁸⁶; az 1156 és 1165 között szereplő *Mico* kalocsai érsek 1163-ban; az 1176 és 1186 között említett András pedig 1179-ben bácsi

⁷⁸ U. o. 136. vö. még 126, 131. Keve város Ansbertus id. Gestájában *Gowin* néven szerepel (i. h.); vö. még Csánki, i. m. II. 116.

⁷⁹ Vö. Gyóni, Szórványemlékek 106 s az itt megadott irodalom.

⁸⁰ Vö. J. Városv; *Disquisitio historica de unione ecclesiarum Colochensis et Bachiensis. Schematismus cleri archi-dioecesis Colocensis et Bacsensis*... 1885. VII—XXXVII; Ortvay: Magyarorsz. egyh. földl. 327—33; Pauler, i. m. I. 397; Balanyi: SzIEml. I. 348.

⁸¹ »... *Asericum Colocensem episcopum in illius locus substituit*«. SRH. II. 416. A kalocsai érsekség István király által történt létrehozására és a bácsi egyház ettől függetlenül való alapítására utal Károly Róbert is 1311-ben, megerősítve a kalocsai és bácsi egyházaknak »a tempore sanctissimi Regis Stephani et a fundatione ecclesie Bachiensis« meglévő kiváltságait. (Hazai Okmt. IV. 119.)

⁸² MG. SS. IV. 483, 509 és Jaffé, Regesta I. kiad. 3222 sz.; Pauler, i. m. I². 397. ld. 90. jegyz.

⁸³ Mon. Eccl. Strig. I. 60. Ugyanő szerepel az 1067-i interpolált oklevélben *archiepiscopus Dersy* (Wenzel, I. 27); az 1093-i hamis oklevélben *Colochensis namque sedis Desiderius Episcopus* néven (Fejér, CD. I. 481.)

⁸⁴ Tkalčić, Mon. Hist. Ep. Zagradiensis I. 1; Fábíánra vö. még Szentpétery, Regesta 23, 27 sz.

⁸⁵ Wenzel, I. 44, 45; Fejérpataky, Kálmán király oklevelei, 17-3.

⁸⁶ U. o. 51. sz.

érsekként is szerepel.⁸⁷ Utódai már általában csak a kalocsai érseki címmel élnek.⁸⁸

III. Béla 1184 tájára datált jövedelemösszeírásában az áll, hogy a kalocsai érsekség székhelye Bácsban van: »*Colocensis sedem habet Bachiensem*« (Hóman, Magyar pénztörténet 425). Ami a két egyház egyesítését illeti, az alábbi pápai levelek adatai teszik kétségtelenné az egyesítés tényét: 1266: »... *Colocensi et Bachiensis ecclesiis, que auctoritate apostolica sunt unite* ...« (Theiner, Mon. Hung. I. 291); 1307: »... *intra ecclesias tuas Colocensem et Bachiensem, que per sedem apostolicam insimul sunt unite* ...« (U. o. 415.); 1309: »... *filiorum Capitulum Colocensis et Batiensis ecclesiarum, que auctoritate apostolica invicem canonice sunt unite* ...« (U. o. 442); 1317: »... *Colocensi et Bachiensis ecclesiis, que canonice sunt unite* ...« (U. o. 459.)

1376-ban XI. Gergely pápa a kalocsai érsek kérésére vizsgálatot rendelt el a két egyház egyesítésének megállapítására, amelynek kapcsán a következőket írja: »... *Stephani Archiepiscopi Colocensis petitio continebat quod Colocensis et Bachiensis ecclesie, que in regno Ungarie consistunt, Metropolitane existunt, et quod fuerunt ab antiquis temporibus tamquam Metropolitane auctoritate apostolica invicem canonice unite* ... *littere apostolice, que super unione huiusmodi fuerunt confecte, occasione guerrarum, que in illis partibus viguerunt, seu alias causaliter sunt amisse, pro parte ipsius Archiepiscopi nobis fuit* ... *supplicatum, ut ne de unione huiusmodi, et an eadem Bachiensis ecclesia Metropolitana existat, valeat imposterum hesitari, providere super hoc de oportuno remedio digamur*«, A pápa vizsgálattal és jelentéstétellel megbízta a zágrábi püspököt (Theiner, Mon. Slav. Merid. I. 313).⁸⁹

Az elmondottak alapján s figyelembe véve a Sirmium elfoglalása után eltelt évtizedek egyházpolitikai eseményeit, a következőképpen rekonstruálhatjuk a fejlődést.

⁸⁷ U. o. 84—7, 101—2, 104, 108 sz. és Czinár, Index 519; Kovács, Index 792.

⁸⁸ Kivételesen előfordul később is a bácsi érseki cím használata; így 1227: *I. Baatiensis archiepiscopo* (Theiner, Mon. Hung. I. 85).

⁸⁹ A bácsi és kalocsai egyház egyesítését tanúsító adatok mellett figyelmet érdemel szempontunkból az a körülmény is, hogy a bács-kalocsai érsekség élére még Zsigmond király is nevezett ki görög egyházfőt. A konstanzi zsinaton 1418. jan. 19-én Zsigmond király hibái között felhozzák, hogy Magyarországon »*plures ecclesias cathedrales et monasteria dedit laicis, qui illa tenent et aliquas ecclesias uni scismatio Greco*« (Heinrich Finke, Forschungen und Quellen zur Geschichte des Konstanzer Konzils, Paderborn, 1889.237). Hogy itt melyik egyházzal van szó, elárulja azon 1420-ban kelt pápai supplicatio, mely szerint Scolari Carnianus váradi kanonok magának kérte a másutt elfoglalt érsek helyett a kalocsai egyház vezetését, mely »*nemescékely ideig schismaticusok azaz görög ritusuk kezén volt*«, (Regestája szerint: 1420. febr. 24. Suppl. nobis Carniani de Scolariibus can. Varad., »*qui per nonnulla tempora studiut in iure canonico*«, de administratione eccl. Coloc., »*que per nonnulla tempora fuit in manibus scismaticorum, videlicet de ritu grecorum*« et cuius prelati, Andreas, occupatus est etiam circa administrationem eccl. Sedum. Florentie, VII. Kal. Mart. a. III. (S. 139. f. I 9.)« Lukcsics: XV. századi pápák okl. I. 91. Az adatra Székely György hívta fel a figyelmemet). Zsigmond e lépése valószínűleg arra irányult, hogy a török elől Magyarországra menekült szerbeket megnyerje a római egyháznak; jogalapot e lépésre azonban minden bizonnyal a bácsi érsekség görög multja szolgáltatott. Utóbbira utal a Chron. rhythm. Austr. is, ld. Gombos, Cat. 676.

1071/72-ben Salamon király és Géza herceg elfoglalta Sirmium várát. Az ott székelő görög püspökséget nem szüntették meg, amit valószínűsít Salamonnak és Gézának a szávaszentdemeteri görög egyházhoz való ismert barátságos viszonya, s amit bizonyos fokig magyaráz a két uralkodó keleti családi kapcsolata (Salamon anyja, Anasztázia, a kievi nagyfejedelem leánya; Géza felesége, Synadéne pedig görög főúr leánya volt). A püspökség áthelyezését határszéli és a gyeplővonalon kívüleső fekvése indokolja. Ilyen módon a védettebb fekvésű Bács vált egy ideig a magyarországi görög egyházak központjává.

A bácsi püspökség további alakulására annak lehetett döntő szerepe, hogy az 1054-ben bekövetkezett egyházszakadás megszüntetésére és az unió létrehozására éppen ezekben az években történtek jelentős lépések. 1076-ban Dukas Mihály görög császár a török előnyomulás elleni segély érdekében VII. Gergely pápának felajánlotta az egyházuniót, aki az ajánlatot lelkesen fogadta, de az investituraharc kitörése miatt elállott tőle.⁹⁰ Még jelentősebb volt, hogy II. Orbán pápa az 1089-i melfii zsinaton napirendre tűzte az egyházunió kérdését s az 1098-i bari zsinaton újból megkísérelte létrehozni.⁹¹ II. Paschalis pápa pedig 1113-ban Grossolanus Péter milánói érseket küldte Konstantinápolyba, hogy az uniót megkísérelje.⁹²

Az egyházunió 1089-i napirendre tűzése eredményezhette azt, hogy Magyarországon a bács-sirmiumi görög püspökség és a kalocsai római érsekség egyesült a bács-kalocsai érsekségben. Az egyházmegye élére római érsek került Fábián személyében, míg Bácsan a görög egyházi testület egy ideig még tovább élt.⁹³

A szerémi püspökség Bács-Kalocsába való beolvadásának emléke nemcsak Kinnamos művében maradt meg, hanem megőrződött az egyházjogi hagyományban is, hiszen a XIII. század elején a kalocsai érsek éppen ezen az alapon élesthette fel újból saját területén a szerémi püspökséget.⁹⁴

Sirmium és Szávaszentdemeter görög kapcsolataira nézve említést érdemel, hogy a Szerémség 1128-ban egy évre, 1164-ben pedig kisebb megszakításokkal tizenhat évre görög uralom alá került.⁹⁵ Midőn Mánuel császár 1164-ben a Szerémségbe hatolt, az ottlakók és a papság elébe ment, nagy ünnepélyességgel fogadta és tiszteletére az ὁ συμμαχίας κύριε τῷ προαοτάτῳ Δαβίδ (Uram, ki a kegyes

⁹⁰ Lexikon für Theologie und Kirche IV. 665; X. 394.

⁹¹ U. o. X. 431. Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques. VI. 798.

⁹² Dictionnaire de Théologie catholique XII/2. 1939 I.

⁹³ Görög rítusú papoknak a római egyházban való továbbélésére például felhozhatjuk az 1204 utáni egyházuniót követő viszonyokat és a szávaszentdemeteri monostor XIII. századi történetét. Ld. alább.

Alighanem a bács-kalocsai görög egyház hatásának tudható be az is, hogy a pécsi és kalocsai egyházmegye határának kérdését tárgyaló 1093-i oklevélben — mely tartalmilag ugyan hamisított, de nagyjában eredeti oklevélre megy vissza — Pécs egyháza nem a szokott latin *Quinque ecclesie* néven szerepel, hanem a görögös *Penthe ecclesiastice sedis* alakban. (Janzsó: Szent László király oklevelei 19, 22.)

⁹⁴ Bővebben ld. alább.

⁹⁵ Pauler, i. m. I². 236—7, 301 kk.;

Dáviddal együtt küzdöttél) kezdetű görög zsoltárt énekelte.⁹⁶ E görög papokban nagy valószínűséggel láthatjuk a szávaszentdemeteri bazilitákat.⁹⁷ Mánuel császár azonban mégsem kedvezett a szávaszentdemeteri görög papoknak, mert Prokopios vértanú kezét egyházukból visszavittette Nisbe.⁹⁸

III. III. Honorius pápa 1218-i bullája.

A monostor további történetének legfontosabb okmánya III. Honorius pápa 1218 január 29-én kelt bullája, mely tanulmányunk tulajdonképpeni tárgya.

Honorius pápa bullája tulajdonképpen a laberriai Szent Theodosios coenobiarcháról nevezett jeruzsálemi bazilita monostor, helyesebben lavra javainak összeírása és megerősítése.⁹⁹ Ez a lavra egyike volt a középkori Jeruzsálem legnagyobb egyházi intézményeinek. Szent Theodosios alapította 460 körül Jeruzsálemtől 7 km-re délkeletre, azon a helyen, ahol a legendás hagyomány szerint a napkeleti bölcsek megpihentek s ahol maga Theodosios egy ideig remeteéletet folytatott. Utóda a monostort kibővítette és a remetebarláng felett felépítette a nagy Theotokos templomot.¹⁰⁰ Annak ellenére, hogy a szaracénok többször feldúlták, a kereszteshadjáratok idején egyik célpontja volt a zarándokoknak. 1106—1107-ben¹⁰¹ felkereste az orosz Dániel igumen is, aki útleírásában a monostornak csupán a falait és a mágusbarlang kriptáját említi. A XV. században a monostort végleg elhagyták a baziliták, de romjait az ide költözött arabok máig Theodosios nevén *Der-Dösi*-nak nevezik.¹⁰²

III. Honorius már 1216 október 25-én megerősítette a Theodosios lavrát javaiban; az erről szóló bullának a pápai regestakönyvekben megőrzött szövege azonban kiadatlan.¹⁰³

III. Honorius 1218 január 29-én kelt bullája formailag az előbbi bullát

⁹⁶ Kinnamos, CB. 221.

⁹⁷ Moravcsik: SzIEml. I. 419, 6 jegyz.

⁹⁸ Kinnamos, CB. 226—7.

⁹⁹ Régebbi vélemény szerint a Honorius által említett laberriai Szent Theodosios monostor nem a jeruzsálemi lavrával azonos, hanem Magyarországon fekszik. Így Röhrich: Studien zur mittelalterlichen Geographie und Topographie Syriens. Zeitschrift des Deutschen Palestina-Vereins X. 1887, 238, 10. jegyz., ki e helyen Martinov fejtegetésére hivatkozik, mely számomra nem volt elérhető (Annales ecclesiast. graeco-slavon. Bruxellis 36—7). Hasonló módon nem tudtam megszerezni G. Papp: I monaci dell'ordine di San Basilio in Ungheria nel secolo XIII. Analecta Ordinis S. Basilii Magni, Series II., vol. I. (VII), fasc. I. (1949) 39—56. c. tárgyunkba vágó tanulmányát, melyre Gyóni Mátyás hívta fel figyelmemet. (Vö. Byzantinoslavica 1949. 357—8. l.)

¹⁰⁰ Vö. Weigand: Byzantinische Zeitschrift 1914. 167.

¹⁰¹ Évszámára ld. Хрестоматия по древней Русской литературе XI—XVII. веков. Учпедгиз. Москва. 1947. 78.

¹⁰² Lexikon für Theologie und Kirche X. 56—7 s itt irodalom.

¹⁰³ Regestáját közli Pressutti, Regesta Honorii papae III. No. 72: »N. Abbati Monasterii Sancti Theodosii Cenobiarce de Laberia eiusque fratribus tam presentibus quam futuris regularem vitam professis in perpetuum«. Plures possessiones, que sigillatim recensentur, confirmat, privilegia concedit eosque recipit in protectionem... Reg. Vat. Lib. I. epist. 42. fol. 10.

követi, tartalmilag azonban bővebb annál.¹⁰⁴ Ennek szövegét kiadta Theiner és nyomán Wenzel és Densuşianu.¹⁰⁵

Az utóbbi bullában a pápa a megerősítő formulák után felsorolja a szóbanforgó bazilita lavra levantei birtokait (a monostor helye Jeruzsálem mellett, Ramla, Ascalon, Jaffa, Acra, továbbá számos partvidéki és Ciprus szigeti hely); majd két ízben említi a Magyarországon fekvő Szávaszentdemetert — közben említést téve konstantinápolyi egyházakról —; végül nehezen értelmezhető birtokok és egyházak neveit közli, melyekben már Wenzel Gusztáv¹⁰⁶ és Ortway Tivadar¹⁰⁷ magyar helyneveket ismert fel.

Nézetem szerint itt nem csupán a Theodosios lavra magyarországi birtokainak felsorolásáról van szó. A pápai bulla birtokfelsorolásának »apud Ungariam«-mal kezdődő része egészen az oklevelet lezáró pápai formuláig nem egyéb, mint III. Béla király 1193 és 1196 között kelt görögnyelvű oklevelének latin kivonata, melyben Béla király a szávaszentdemeteri bazilita monostor javait összeírja és a jeruzsálemi lavrának adományozza.

A szóbanforgó szövegrész Theiner kiadásában a következőképpen hangzik :

». . . apud Ungariam monasterium sancti Demetrii iuxta flumen Savii, cum omnibus rationibus et libertatibus suis a Bela Rege vobis indultis ; Annuum cere redditum Tredecim Cantariorum a Basilica et Iohanne Blandemero Rusorum Regibus apud Galizam vobis concessum ; et apud Constantinopolitanam Civitatem ecclesiam sancti Iuliani cum hospitali, domibus, apothecis, et aliis omnibus tenimentis et pertinentiis suis ; Ecclesiam sancti Ione, ac alias ecclesias monasterio vestro subiectas ; Monasterium sancti Demetrii Grecorum de Ungaria iuxta fluvium cum conductu aque fluminis Sabe, cum piscaria, nemoribus, iure passagii et omnibus aliis pertinentiis suis ; Ecclesiam sancte Anastasie cum casali Grecorum ; Casale de Tusedi et ecclesiam sancti Nycolai cum terris, nemoribus et pertinentiis suis ; De Iuncamagni Iudam et Parvi casalia cum pertinentiis suis ; Casale de Tepili cum terris et pertinentiis suis ; ecclesiam sancti Nicolai de Iureo cum casali et pertinentiis suis ; Casale de Ilcio cum nemoribus et pertinentiis suis ; Ecclesiam sancti Demetrii de magno Ylicio cum terris, nemoribus et pertinentiis suis ; Ecclesiam sancti Stephani de Chesmasi cum vineis, terris, nemoribus, duabus piscariis et Insula Dunavi ; Ecclesiam sancte Marie de Orbasio cum casalibus, terris, vineis, nemoribus et cimbris ; Casale de Cepla, cum duabus naviculis, Passagio fluminis Dunavi et Insula ; Ecclesiam sancti Nicolai de Nadudor cum casali, insula, canneto, piscariis de Cherip, et pertinen-

¹⁰⁴ Pressutti, i. m. No. 1037 : »Nicolao Abbati Monasterii Sancti Theodosii Chenobiarche de Laberia eiusque fratribus tam presentibus, quam futuris regularem vitam professis in perpetuum«. Praecepit, ut ab iis in eorum monasterio regula Sancti Basilii observatur : bona et possessiones nominat et confirmat, privilegia amplificat . . . *Reg. Vat. Lib. 2. epist. 834. fol. 206.* Röhrich szerint : »Epistola nostra pro maxima parte convenit cum priore privilegio ab Honorio III. 25. Octob. 1216 concessa« (*Regesta regni Hierosolymitani. Oeniponti. 1893. 243.*)

¹⁰⁵ Theiner, *Mon. Hung. I.* 1859. 9—11 ; Wenzel, *Árpád-kori Új Okmánytár I.* 1860 (*Mon. Hung. Hist. Dipl. VI.*) 151—4 ; Densuşianu, *Documenta priv. la Istoria Romanilor I.* 1887. 61—3.

¹⁰⁶ Wenzel hibás regestájában a következőket írja : »III. Honorius pápa megerősítte a laberiai szentmikulsi (így!) kolostornak jószágait, melyeknek nagyrésze Magyarországon fekszik«. (I. h.)

¹⁰⁷ Magyarország régi vízrajza I. 93, 176, 195, 199, 243, 539, II. 174, 183, 270.

tiis suis ; Casale Gerinetum cum domibus, terris, et pertinentiis suis ; apud Sumigum terras et nemora cum redditibus et pertinentiis suis ; apud castrum de Macra vineas cum terris, nemoribus et pertinentiis suis ; Casale de Arpario cum piscariis, terris, canneto, pratis, nemoribus, Navicula fluminis Disse, ac pertinentiis suis ; Ecclesiam sancti Georgii de Curta, et ecclesiam sancte Marie cum navi, casalibus, pomeriis, vineis, terris, nemoribus, piscariis, et pertinentiis suis ; Casale de Sadmari cum canneto, piscariis, lacu, terris, et pertinentiis suis ex utraque parte fluminis de Dissa ; Casale de Titili cum piscariis, canneto, terris, medietate montis de Titili ; Sancti Nycolai et sancte Marie de Fulgabekim ecclesias cum terris et pertinentiis suis ; Ecclesiam sancte Marie cum casali de Roson, piscariis, lacu, Insula Dunavi, nemoribus, terris, reddibus et aliis pertinentiis suis, a quondam Clado et Manuele monasterio vestro collatis ; Casale de Poty cum terris et pertinentiis suis ; Casale Dussunc cum terris, nemoribus et pertinentiis suis ; Ecclesiam sancti Nycolai de Muclia cum Casali, terris, nemoribus, piscariis et pertinentiis suis ; Casale Camalaca cum terris, nemoribus, piscariis et pertinentiis suis ; Casale Moyssaca cum terris et pertinentiis suis ; Casale Naradin cum vineis, terris et pertinentiis suis ; Ecclesiam sancte Marie de Corusca cum casali, santofola, cimbris, terris et pertinentiis suis ; terras et alias possessiones quondam Demetrii presbiteri et Iukifori, et redditus, qui Franchedem vulgariter appellantur.«

E szövegrész ismertetése után az alábbi két kérdés vizsgálatára térek rá :

1. Mi bizonyítja, hogy III. Béla 1193 és 1196 között kelt birtokösszeíró levelének kivonatával van dolgunk? 2. Mi bizonyítja, hogy az eredeti oklevél nyelve görög volt?

1. A közölt szövegrész egybetartozását, azt hogy összefüggő birtokösszeírással van dolgunk, kétségtelenné teszi az a körülmény, hogy a kezdő sorok szerint Béla király a szávaszentdemeteri monostort »minden javaival és szabadságaival« adta (... monasterium Sancti Demetrii iuxta flumen Sauii cum omnibus rationibus et libertatibus suis a Bela rege vobis indultis ...), folytatólag pedig olyan birtokokat sorol fel, melyek közül többről oklevelesen kimutatható, hogy a szávaszentdemeteri monostor birtoka volt. Előljáróban elég itt a 20. birtokra, a tiszaparti *Sadmari*-ra hivatkozni, amely 1228-i és 1237-i oklevelekben *Zotumart*, *Zuthumar* néven, mint a szávaszentdemeteri apátság birtoka szerepel.¹⁰⁸

Hogy a leközölt szövegben III. Béla egyik oklevelének töredékét kell látnunk, kétségtelenné teszik az alábbiak :

Az idézett szöveg szerint »Béla király« adományt tett a jeruzsálemi Theodosios monostor számára. Nyilvánvaló, hogy a király erről adománylevelet is állított ki. Mármost szövegrészünk befejező szavai — ha romlott állapotban is — olyan sajátos párhuzamot tüntetnek fel III. Béla királynak a jeruzsálemi keresztesek számára 1193-ban kiadott oklevele befejező szakaszával, ami bizonyítja egyrészt, hogy oklevéltöredékkel van dolgunk, másrészt, hogy a kibocsátó III. Béla volt.

A keresztesek székesfehérvári és a baziliták szávaszentdemeteri birtok-

¹⁰⁸ Ld. alább részletesen az egyes birtokok tárgyalásánál.

összeírása ugyanis a birtokok névszerinti felsorolása után a következő szavakkal zárul :

III. Béla 1193-i oklevele :

Predia illa quorum limites in presenti pagina sunt annotati ; per clericum nostrum *Demetrium* filium *Gabrielis* adhibitis cum eo testibus de provinciis. exceptione maioribus circuii fecimus. et metas eleuari. quorum limites notati non sunt ; per eundem *Demetrium* videri fecimus et nomina. annotari. nec inuentus est homo qui ad aures excellencie nostre aliquid contrarietatis contra prefatos viros hospitalis detulisset. Vnde ne in posterum huic donationj a quoquam ausu temerario valeat contradici ; eam presentis pagine patrocinio communimus. Insuper etiam nos uolentes celesti gazophylacio aliquid aggregare ; ad sustentationem pauperum. quibus prefata domus necessaria cotidiana subministrat ; *liberos denarios* de Ojduor. et Chergou. qui ad ius regale pertinebant. usque ad summam Sexaginta marcarum perpetuis temporibus condonamus. Si uero de hiis locis disponente domino populus in tantum excreuerit. ut summam sexaginta marcarum *liberi denarii* excedant ; excessum uoluntatj regum qui nobis successuri sunt relinquimus. Datum ... (Jakubovich-Pais, Ó-magyar olvasókönyv 59—60).

Szávaszentdemeteri oklevélkivonat :

... terras et alias possessiones quondam *Demetrii presbiteri* et *Iukifori*

... et redditus qui *Franchodem* vulgariter appellantur.

Az 1193-i birtokösszeírás azzal fejeződik be, hogy a király említést tesz Demeter nevű klérikusáról, aki a felsorolt birtokokat bejárta és a határokat megjelölte, ill. nevüket feljegyezte minden ellentmondás nélkül ; végül odaajándékozta a kereszteseknek elnyert birtokaikon a szabad dénárokat (*liberi denarii*).

A szávaszentdemeteri oklevélkivonat befejezésében Demeter presbiter és Iukifor (!) nevét olvassuk és a *Franchodem* (!) jövedelem adományozásáról értesülünk.

Hogyan kell ezt értelmeznünk?

A magában félreérthető »terras et alias possessiones quondam *Demetrii presbiteri* et *Iukifori* (helyesen : *Nikifori*)« kifejezés annyit jelent, hogy a szávaszentdemeteri monostor birtokait újból bejárta és régi határait megújította. III. Béla király Demeter nevű papja, valamint egy Nikifor nevű személy. Ez utóbbi nevéből következtethetően görög volt.

Tekintettel arra, hogy Demeter pap, aki még 1193-ban élő személy volt, a szávaszentdemeteri összeírásban »quondam«, azaz néhai jelzővel szerepel, következik, hogy az adománylevél kiállításakor már nem élt. Ebből viszont az is kiderül, hogy ez az oklevél később kelt, mint a székesfehérvári kereszteseké ; tehát legkorábban 1193 vége felé, de mindenesetre 1196 április 24, III. Béla király halála napja előtt. Ilyen módon a szávaszentdemeteri birtokösszeírás kibocsátásának idejét az 1193 és 1196 közötti évekre kell tennünk.

Ez a kronológiai megállapítás teljes igazolást nyer a soron következő mondatrész magyarázata révén. A »*redditus qui Franchedem vulgariter appellatur*« mondatban a *Franchedem* kifejezés ugyanis, — mint az 1193-i oklevéllel való összevetésből is kiderül —, nem más, mint a *liberi denarii* (szabad dénárok vagyis szabadok dénárjai) néven ismert királyi jövedelem eltorzult neve, pontosabban a »szabad dénárok« kifejezés görögből latinra visszafordított *franche denarii* alakjának rövidítése. *Franche* a középlatin *francus* 'szabad' szó többes-száma: *dem* pedig a *denarii* 'dénárok' szó *deñi* rövidítésének értelmetlen elírása.

A királytól személyileg függő szabadok hadmentességi dénárjairól Kálmán király törvénye tesz először említést.¹⁰⁹ Legelső hiteles oklevelünk pedig, amelyben a *liberi denarii* eladományozásáról van szó, éppen III. Béla idézett 1193-i oklevele. Ettől kezdve 1240-ig számos királyi oklevél intézkedik a szabadok dénárjainak eladományozásáról, s így — mint ez már régóta ismeretes — a *liberi denarii* említése korhatározó értékű.

Az említett félévszázados korszakon belül azonban szűkebben is megvonhatjuk ezen az alapon oklevelünk keltének idejét. A szabadok dénárjainak eladományozása ugyanis 1202-től kezdve minden esetben együttjárt a *pondera*, vagyis »nehezekek« néven ismert királyi jövedelem és más királyi jogok eladományozásával.¹¹⁰ A székesfehérvári keresztesek oklevelében és szóbanforgó birtok-összeírásunkban ezekről még nincs említés.

Mindebből arra következtethetünk, hogy a szávaszentdemeteri birtok-összeírás közel egykorú társa a keresztesek 1193-i oklevelének; további megfontolások pedig éppenséggel arra mutatnak, hogy a két oklevelet rokon indítékok hozták létre.

III. Bélát ugyanis anyja, az orosz származású Eufrozina révén szoros kapcsolatok fűzték mind a jeruzsálemi keresztesek rendházához, mind a jeruzsálemi Szent Theodosios lavrához. Eufrozina tudniillik Magyarországról való elűzetése után a johanniták jeruzsálemi rendházában talált otthonra s elhunytán, a közeli Szent Theodosios lavrában temettetett el.

A magyar királyné Jeruzsálembe kerülésének történeti körülményei a következők:

Eufrozina, Misztiszláv kievi nagyfejedelem leánya, II. Gézával kötött házassága révén került Magyarországra. Férje halála után azonban szerencsétlen módon beavatkozott fiai trónviszályába. III. Istvánt sikerült trónrsegítenie, de ennek korai elhúnytával ifjabb fiát, Gézát támogatta az idősebb III. Bélával

¹⁰⁹ Závodszy, Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények 194.

¹¹⁰ Hiteles oklevelekben: 1202: Szentpétery, Regesta 198 sz.; 1209: Uo. 243 sz. (itt »cum liberis denariis et omni iure regio, quod ad nos dinoscitur pertinere« Turul 1907. 65); 1211: Uo. 260—1 sz.; 1212: Uo. 273 sz. (vö. Wenzel, XI. 114); 1214: DL 91934; 1216: Uo. 306 sz. (vö. Wenzel, XI. 134); 1217: Uo. 328 sz.; 1222: Uo. 378, 380, 385 sz.; 1224: Uo. 408 sz. (hol a szabadok dénárjai mellett »chibriones«, azaz csebek eladományozásáról olvasunk, ld. Kubinyi, Mon. Hung. I. 10); 1225: Uo. 420 sz. és végül 1240: Uo. 678 sz., hol a szabadok dénárjai mellett ökorádó és füstpénz szerepel. Vö. még 1216/1382: »super liberinis denariis« Veszpr. kápt. m. lt. Merenye 18.

szemben.¹¹¹ Emiatt Béla 1186-ban Barancs várába záratta, majd Görögországba száműzte.¹¹²

Eufrozina további sorsát leányának, Erzsébet cseh hercegnének egy 1186-ban kelt okleveléből ismerjük meg. Eszerint Erzsébet egy csehországi egyházat és birtokokat adományozott a keresztések jeruzsálemi rendházának, amelyben anyja szerzetesi ruhát öltött.¹¹³ Eufrozina tehát már 1186-ban lekerült Jeruzsálembe és itt élt mint apáca.

A keresztések itteni rendházában azonban nem sokáig maradhatott. 1187 október 2-án ugyanis Szalaeddin szultán elfoglalta Jeruzsálemet, mire a keresztések s az összes nyugati rendek elhagyták Jeruzsálemet. Jeruzsálemben csak a görög egyházak papjai maradhattak meg.¹¹⁴

Eufrozina további sorsát egy, a jeruzsálemi Szent Theodosios monostorból származó hagyományból tudjuk meg, amely később a történeti tényektől független Szent Eufrozina-legenda forrásává vált. Eszerint 1173-ban (helyesen valószínűleg 1193-ban) Eufrozina orosz fejedelelnő a jeruzsálemi baziliták Szent Száva monostorában meghalt és a Szent Theodosios lavrához tartozó Theotokos templom narthexében temették el. Sírhelye később üresen állott, mert hagyomány szerint visszavitték Oroszországba.¹¹⁵

Azt hiszem, hogy az évtizedes évszámeltérés dacára sem lehet vitás, hogy itt II. Géza feleségéről, Eufrozináról van szó. A legenda, amelynek reális magva Eufrozina üresen álló sírkamrája volt, téved abban is, hogy Eufrozina hamvait Oroszországba szállították vissza. V. István ugyanis egy 1272-ben kelt oklevelében említést tesz róla, hogy meglátogatta a székesfehérvári keresztések egyházát, amelyben Béla király anyja, Eufrozina el van temetve.¹¹⁶

A székesfehérvári keresztések rendházának multjáról III. Béla oklevelének bevezető részében azt olvassuk, hogy itt még Martirius esztergomi érsek

¹¹¹ Wertner, Az Árpádok családi története 313.

¹¹² A Pozsonyi Évkönyvek szerint: »11 6 ... Mater ... eius tenetur captiva in Bronz.« »1187 ... Eodem tempore mater regis in exilium in Greciam mittitur.« (SRH. I. 127.) Mint a következő adatból kitűnik, a Görögországba való száműzésnek is 1186-ban kellett történnie.

¹¹³ »... sequens vestigia Eurosine matris mee, quae domum hospitalis Hierosolymitani semper dilexit et promovit, in qua et habitum postmodum religionis suscepit.« (Katona, Historia Critica IV. 317; Fessler, Die Geschichte der Ungarn II. 147; Fejér, CD. II. 230.)

¹¹⁴ Grousset, Histoire des croisades II. 309—21; III. 11.

¹¹⁵ Weigand: Byzantinische Zeitschrift 1914. 167, aki Kl. Koikylides ἡ ... Λαύρα Θεοδοσίου τοῦ Κωνσταντινου, Jerusalem. 1901. c. számomra el nem érhető munkájára hivatkozik. Koikylides forrása nyilván a Степенная книга, amely május 24. alatt elbeszéli Szent Eufrozina életét. E legenda sok helyen ellentétben áll az egyéb forrásokból ismert történeti tényekkel, (így pl. a polocki fejedelmek genealogiája ellentétben áll az orosz évkönyvek adataival); feltétlen hiteltű viszont az Eufrozina jeruzsálemi eltemetésére vonatkozó részlet, amely a Szent Theodosios monostor közvetlen ismeretéről tesz tanúságot. Ebből világos, hogy a legenda magva Eufrozinának a Szent Theodosios lavrában levő üres sírkamrája volt s ehhez költötték a legendát, a történeti háttér megrajzolásánál néhány írott forrás felhasználásával. A legenda írója valószínűleg egy olyan jeruzsálemi bazilita környezetéből került ki, aki a Theodosios lavra XV. századi kiűritésekor Oroszországba menekült s valamelyik polocki kolostorban talált otthont. A legendára vö. még Karamsin, Geschichte des Russischen Reiches II. Anmerkungen 72.

¹¹⁶ »... cum ad salutandam Ecclesiam sancti Regis, quae est extra muros Castri Albensis, in qua corpus reginae Euphrosine, matris inclity regis Belae, felicitis recordationis, intumultum est, accessissemus ... « (Fejér, CD. V/1. 212).

alapított egy Szent István királyról elnevezett egyházat, de halála megakadályozta az építkezés befejezésében. E »monostort« Eufrozina királyné fejezte be és gazdagította birtokokkal, majd úgy rendelkezett, hogy az egészet a jeruzsálemi keresztések rendházának adományozza. III. Béla e rendelkezés ismertetése után összeírja azokat a birtokokat, amelyeket anyja a monostornak adott.¹¹⁷

Itt tehát az ismeretlen rendű székesfehérvári Szent István monostornak a jeruzsálemi keresztések számára való adományozásáról van szó. Ez az adomány és a királyi megerősítő összeírás pedig annak a rendháznak szolgált, amely Eufrozinának Jeruzsálemben egy ideig otthont adott.

A szávaszentdemeteri bazilita monostor eladományozása és birtokainak ezzel kapcsolatos összeírása pedig azon jeruzsálemi bazilita lavra számára történt, amelyben Eufrozinát halála után eltemették.

Ez a párhuzam egészen világossá teszi, hogy a szávaszentdemeteri oklevélben valóban a székesfehérvári keresztések oklevelének hasonló intézkedést tartalmazó, közel egykorú párjával van dolgunk.

2. Melyek azok a tényezők, amelyek azt bizonyítják, hogy III. Béla szávaszentdemeteri oklevele görög nyelven volt kiállítva?

Már maga az a körülmény, hogy egy görög monostornak egy görög lavra számára való adományozásáról van szó, valószínűvé teszi, hogy az adománylevelet görög nyelven állították ki. Ne felejtjük el, hogy István király (1000—1038) a vészprémvölgyi görög apácák számára maga is görög nyelven állított ki adománylevelet.

Ennek valószínűségét még emeli az a tény is, hogy III. Béla király Bizáncban nevelkedvén (1161—1173) oly mértékben »göröggé« vált, hogy Kézai Simon a kor szóhasználatát követve »*Bela Graecus*«-nak nevezte.¹¹⁸ Minthogy pedig krónikáink egyértelműleg azt írják róla, hogy ő vezette be az írott flyamodványokat a római udvar és a »császárság«, (t. i. Bizánc) mintájára, bizonyos, hogy a görög írásbeliség nem volt előtte ismeretlen.¹¹⁹

Feltűnő az a tény is, hogy a pápai oklevélben foglalt szávaszentdemeteri összeírás latinsága oly mértékben elűt a magyarországi latin oklevélnyelvtől, hogy ez teljesen valószínűtlenné teszi, hogy a szóbanforgó szövegrész III. Bélá-

¹¹⁷ »... ex officio regie celsitudinis iusticie limitibus adherentes. piaque deuotione prouocati; quam erga domum hospitalis ierusalem gerimus et habemus; dignum duximus ab ipsis exordiri principiis. qualiter ecclesia beati regis stephani de alba in dominium prefate domus hospitalis fuerit deuoluta. Martirius uir honestatis eximie. strigoniensis ecclesie archiepiscopus primos in prefata ecclesia lapides posuit. et eam fere ad medietatem usque perduxit. sed morte preuentus; consummare non potuit. Tandem domina mater nostra instinctu diuine inspirationis accensa. pro remedio anime sue. et pro anima mariti sui patris nostris pie memorie regis Geysza. et pro salute nostra. prefatum monasterium opere desiderato complevit. et uariis possessionibus copiosius dotatum ac ditatum ob religionem et honestatem ipsius domui hospitalis perpetuis temporibus contulit possidendum. Hec igitur sunt nomina prediorum que a domina matre nostra prefato monasterio sunt collata...«. (Jakubovich—Pais, Ő-magyar olvasókönyv 53.)

Figyelemreméltó, hogy Eufrozinát az oklevél nem mondja néhainak; az oklevél kibocsátásakor tehát még élt, vagy legalább is Magyarországon haláláról még nem tudtak.

¹¹⁸ SRH. I. 183.

¹¹⁹ Uo. és 462. Erre vonatkozó oklevéli rendelkezését ld. Szentpétery, Regesta 130. sz.

nak egy latinnyelvű oklevele alapján készült volna. Szövegünk a magyarországi oklevélnyelvben használatos *villa* 'falu' helyett az olaszországi közélatin *casale* szót, *portus* 'rév' helyett *passagio*-t, *silva* 'erdő' helyett *cimbra*-t, *arundinetum* 'nádas' helyett *cannetum* kifejezést használ, s nem utolsósorban említendő, hogy a csak nálunk ismert *liberi denarii* helyett *franche den(arii)*-t ír. Ez a szóhasználat csakis úgy magyarázható, ha feltesszük, hogy a pápai bullában foglalt oklevélrésznek nem latinnyelvű szöveg szolgált alapul, hanem valamely más nyelvről fordították latinra az adomány tárgyait. Hozzá kell tennünk, hogy jövedelmi forrásokról lévén szó, egyáltalán nem közömbös, hogy az adományozott javak nevei az eredetihez híven foglaltassanak a pápai privilégiumban. Éppen ezért a magyarországi latin birtokösszeírásokon nyugvó pápai megerősítésekben a fenti kifejezésekkel sohasem találkozunk, hanem általában követik az alapul szolgáló oklevél nyelvét.¹²⁰

A kérdést eldönti a szövegünkben szereplő személynevek és helynevek alakja. Ezek közül több olyan jellegzetes görög formát mutat, ami csakis azzal magyarázható, hogy az alapul szolgáló oklevél görög nyelven volt kiál-
lítva.

A szávaszentdemeteri monostor alapítványai között szerepel 13 cseber viasz »a *Basilica* et Johanne *Blandemero* Rusorum Regibus apud *Galizam*«. A *Basilica* személynév azonos az orosz Vaszilko névvel, amely az orosz évkönyvekben Василько~Василко alakban szerepel (vö. Полное собрание Русских летописей I—II. Index), bizánci görög alakja viszont Βασιλίκα (dat.) (Kinnamos CB. 236, 22).¹²¹ A *Basilica* ennek betűszerinti átírása latinra. A *Blandemerus* az orosz *Vladimir* névnek felel meg, mely az orosz évkönyvekben Володимиръ (i. h.), a magyar forrásokban *Lodomer*, *Lodomerius* (SRH. I. 47, 460; Czinár, Index; Kovács, Index) alakban szerepel. Bizánci görög alakja Βλαδιμηρός (Zonaras, CB. III. 553, 1; Kedrenos, CB. II. 551, 8; Kinnamos, CB. 115, 18), Βλαδιμηρος, Βλαστήμερον (Moravcsik, Byzantinoturcica II. 89). A *Blandemerus* névben két olyan sajátosság figyelhető meg, amely arra mutat, hogy a névnek egy görög *Βλανδήμερος alak volt a forrása: a *B*-szókezdet, amely a görög *B* maradványa és a szóbelseji —*nd*—, amely a *d* hang jellegzetes közép-görög *vd* jelölését tükrözi (vö. pl. a bolgár-szláv *vǫdica* szó XIII. századi görög βόνδιτζα feljegyzését. Ld. Moravcsik, i. m. 43, 92; Gyóni, Szórványemlékek 174, 210).

Figyelmet érdemel Halics itt előforduló *apud Galizam* neve is, amely a korabeli magyarországi latin forrásokban mindig *Galicia*, *Gallicia* alakban szerepel (vö. SRH. I—II, Index; Kovács, Index), Kinnamosnál viszont Γαλίτζα alakot találunk (CB. 115, 15, 18; 232, 7) amely szövegünk *Galiza(m)* névalakjának felel meg.

¹²⁰ Vö. pl. PRT. I. 640; Mon. Eccl. Strig. I. 190.

¹²¹ Személyére ld. М. Грушевский: История України-Руси II. 1905. 522.

Fontos bizonyítékot szolgáltatnak az eredeti oklevél görögsége mellett a birtokösszeírásban szereplő helynevek is. Mielőtt az egyes birtokneveket sorra venném, három folyónévre hívom fel a figyelmet: *Dunavi*, *Dissa* és *Saba*.

Szövegünkben a Duna neve háromszor fordul elő, éspedig mindhárom esetben *Dunavi* alakban. Latinnyelvű okleveleinkben e folyó neve legtöbbször *Danubius*, ritkán *Danuvius* (SRH. I—II., Index; Kovács, Index); a magyar *Duna* alakkal csak helynévi összetételben találkozunk (Gombocz—Melich, Etsz. I. 1439; Melich, MNy. II. 104). Ugyanakkor a veszprémvölgyi apácák görög oklevelében Δούναβις; XV—XVI. századi vulgáris görög szövegekben Δουνάβιος, Ντούναβις, Τούναβις, Τούναβη[ι] alakot találunk (Pais: SzIEmI. II. 611; Gyóni Szórványemlékek 45—6), ami pontosan megfelel a szávaszentdemeteri birtokösszeírás *Dunavi* névalakjának.

Szempontunkból sokat mond az a körülmény, hogy az egyetlen latinnyelvű forrás, amelyben a Duna *Donavi* alakban szerepel, Diokleias presbyter XII. századi gestája (Schwandtner, SRH. I. 1748. 488). E munka pedig, mint előszava is elárulja, »ex Sclauonica«, azaz ó-egyházi szláv nyelvről lett latinra fordítva. A fordító azonban átvette az ó-egyházi szláv helynévalakokat, köztük a Duna ó-egyházi szláv *Dunavъ* nevét (erre vö. Melich, i. h. és Honf. Mg. 8). Ez a párhuzam szintén amellet szól, hogy oklevelünk *Dunavi* alakja mögött fordítást kell látnunk; esetünkben a görög Δούναβις-t.

A Tisza latinnyelvű forrásainkban igen változatos alakokban jön elő (*Ticia*, *Tyzia*, *Tychia*, *Thicia*, *Tiza* stb. ld. Kovács, Index: *Ticia*; Gombos—Csapodi, Index: *Tibiscus*; Szentpétery, Regesta, Névmutató: *Tisza* címszó). A szávaszentdemeteri birtokösszeírás *Dissa*, *Disse* (gen.) alakja szókezdő *d*-jével és a szóközépi -ss-el ezek sorában teljesen egyedül áll; a görögből viszont megmagyarázható. Középkori görög szövegekben a Tisza neve Τισσός (Theophylaktos Simokattes és Theophanes), Τίλας (Priskos), Τήσα (Omurtag felirat) és Τίτζα (Konstantinos Porph.) alakokban fordul elő (vö. Melich, Honf. Mg. 64—9; Gyóni, Szórványemlékek 136), s ezek között képviselve van a szóközépi -ss-. Ami a szókezdő *d*-t illeti, van rá példa, hogy a középgörögben a *t* hangot *δ*-val is írták át (vö. a *Temes* ~ Διβίσζος nevét fentebb), s így a *Dissa* alak forrásául egy görög *Δίσσα feljegyzést tekinthetünk.

A Száva folyó neve szövegünkben kétszer fordul elő: *iuxta flumen Savii* és *fluminis Sabe*. Első előfordulása megfelel a korabeli latin szövegek *Zaua*, *Zawa*, *Zowa*, *Zauus*, *Savus* (SRH. I—II. Index; Kovács, Index) alakjának; viszont a szokatlan *Saba* alak csupán egyszer kerül még szemünk elé; a szávaszentdemeteri monostor 1215-i pápai megerősítőlevelének regestájában: *super Sabam* (Theiner, Mon. Slav. Merid. 65—66). Tekintettel arra, hogy a folyó X—XVI. századi görög forrásokban — nem tekintve az archaizáló neveket — Σάβας, Σάβα, Σαβίας alakban tűnik fel (Melich, HonfMg. 73—5; Gyóni Szórványemlékek 117), a szóbanforgó *Saba* alak -b-jét a görög -β- maradványának kell tekintenünk.

Mindent összevéve a szávaszentdemeteri birtokösszeírás *Basilica, Blanderus, Galiza, Dunavi, Dissa* és *Saba* névalakjai csak görög feljegyzésre vezethetők vissza s így azt bizonyítják, hogy III. Béla birtokösszeíró levele, melynek latin kivonatát III. Honorius bullája fenntartotta, görög nyelven volt kiállítva.

Ez a megállapítás az egyes birtoknevek vizsgálata során sokszoros alátámasztást nyer. A következőkben vizsgálat alá vett helynevek ugyanis sajátos helyesírásukkal és betűtűvesztésükkel, valamint a görögösítő végződés maradványaival számos esetben elárulják eredeti forrásuk nyelvét.

A birtokösszeírás a monostor helyével együtt 31 önálló birtokot sorol fel: melyek eredetüket tekintve három csoportba sorolhatók: I. Korai nagy királyi adomány; II. Keled és Mánuel adománya; III. Kései (királyi) adomány.

1. »... *monasterium Sancti Demetrii Grecorum* de Ungaria iuxta fluvium cum conductu aque fluminis *Sabe*, cum piscaria, nemoribus, iure passagii et omnibus aliis pertinentiis suis» a monostor helye, azaz Szávaszentdemeter. A *Sanctus Demetrius Grecorum* megnevezés egy magyar **Görög-szentdemeter*-féle helynév fordítása lehet. Szövegünk kezdetén előfordul a monostor másféle néven is: »... apud Ungariam *monasterium Sancti Demetrii iuxta flumen Savii*...«, amely a monostor később is használt *Szávaszentdemeter* névének felel meg. E kettős előfordulás oka az, hogy a szöveg kezdetén a pápai írnok ismert latin nevén nevezi meg a monostort; a monostor tartozékainak részletezésénél pedig a görög oklevél kifejezését ülteti át, bennhagyva ebben a görög írást tükröző *Saba* nevet. E kettős előfordulás ezek szerint nem azt jelenti, hogy a pápai privilégium két szávaszentdemeteri monostorról beszél.¹²² Figyelemreméltó azonban, hogy III. Ince pápa elveszett regestakönyvének kivonata 1215-ből három helyileg közelebből meg nem határozott szent Demeter monostornak írott azonos szövegű levélről tesz említést: »... 76. Abbati et conventui *Sancti Demetrii* scribitur et recipiantur sub protectione beati Petri, et quod non teneantur solvere decimas, quas propriis manibus excolunt. .... 80. Eodem modo abbati et conventui monasterii *Sancti Demetrii super Sabam* .... 82. Eodem modo abbati et conventui *Sancti Demetrii Grecorum de Ungaria* ...« (Theiner, Mon. Slav. Merid. I. 65—6). Az elsőről nem tudjuk, hogy Magyarországon feküdt-e; a második, Szávaszentdemeter és a harmadik, Görög-szentdemeter viszont látszólag két különálló magyarországi monostor¹²³ s így felmerül a kérdés, hogy birtokösszeírásunk Szávaszentdemeter és Görög-szentdemeter monostora azonosítható-e?

Minthogy nehezen hihető, hogy Szávaszentdemeter alá tartozó egyházak 1215-ben önállóan eszközöltek volna ki protekcionális levelet a pápától, nem

¹²² Balics (i. m. II/2. 217—8, 597) feltételezte, hogy az 1218-i pápai bulla két különálló szent Demeter monostorról beszél, mely közül az egyik a kalocsai, másik a pécsi püspökség területén feküdt. Vö. még Juhász K., Die Stifte der Tschanager Diözese im Mittelalter 65. E feltevés ilyen formában nem fogadható el.

¹²³ Csánki i. m. II. 238 mindkét utóbbit Szávaszentdemeterre vonatkoztatta.

tartom valószínűnek, hogy az 1218-i bulla Szávaszentdemetere és Görögszentdemetere, mint két külön egyház, azonosítható lenne az 1215-i levelek címzettjeivel. Hasonlóképpen nem gondolhatunk arra, hogy a szávaszentdemeteri monostor nagyilki birtokán álló Szent Demeter egyház (ld. 8. sz.) azonosítható volna valamelyik 1215-i címmel. Ha ugyanis a szávaszentdemeteri monostor alá tartozó egyházak külön-külön is eszközöltek volna ki pápai oltalomlevelet, ennek nemcsak Szent Demeter egyházai szereztek volna hasonló megerősítést, hanem többi 13 egyháza közül is némelyik. Az utóbbiak közül azonban egy sem szerepel a listán.

Az 1215-i pápai levelek által felvetett kérdés többféleképpen oldható meg. Az itt szereplő *Sanctus Demetrius Grecorum de Ungaria* lehetne azonos a Magyarországon fekvő Görögszentdemeterrel, azaz a későbbi Szávaszentdemeterrel. Ebben az esetben a *monasterium Sancti Demetrii super Sabam* azonosítható volna a Szlavónia területén, Körös megyében, a Száva partján fekvő Szent Demeter egyházzal, a későbbi Szincseszentdemeterrel, amely 1332-ben a zágrábi püspökség alá tartozott (vö. Csánki, Körös megye a XV. században 37, 78). Amennyiben az 1215-i Száva melletti Szentdemetert azonosítjuk Szávaszentdemeterrel, az 1215-i Görögszentdemeterben kereshetnénk valamely más magyarországi szent Demeter egyházat.¹²⁴

Legvalószínűbb mégis Csánki id. nézete, mely szerint mindkét 1215-i adat Szávaszentdemeterre vonatkozik; tudjuk ugyanis, hogy a monostorban nemcsak görögök, hanem tőlük elkülönítve szláv és magyar szerzetesek is laktak (ld. alább).

2. »... ecclesiam Sancte Anastasie cum casali Grecorum...« megfelel a Szávaszentdemetertől nyugatra, Valkó megyében fekvő *Görögmező* falunak (1275: Gyrekmezev; 1398: Geregmezu; 1404: Geregmezev, Csánki, II. 311); ma Grk Morovity mellett. E falu nevében is megőrizte annak emlékét, hogy birtokosai görögök, t. i. görög szerzetesek voltak.

Figyelemreméltó, hogy az itt emelkedő görög egyház védőszentje Anasztázia sirmiumi mártír volt, kinek tiszteletére már az ókorban építettek egy templomot szent Demeter bazilikája mellett (Jireček, Das christliche Element 93; Zeiller, i. m. 189).

3. »... casale de Tusedi et ecclesiam Sancti Nycolai cum terris, nemoribus et pertinentiis suis...« (<*Τουσεδι) feltehetően azonos a régi Szerém megyében fekvő *Tissed*, ill. *Töviszed* faluval (1354—8: Tyssed; 1393: Tuissed; 1402: Tuuissed, Csánki, II. 255), melynek helye pontosabban nem határozható meg.

4—5. »... de Juncamagni Judam et parvi casalia cum pertinentiis suis...« kettős birtok neve erős szövegromlást mutat. A helyes tagolásból kiderül, hogy ugyanazon helynév *Kis-* és *Nagy-* jelzővel ellátott alakjaival van dolgunk. A *Junca* és *Judam* variáns közül a helyes valószínűleg az első, *Junca* (<*Ιονυχα),

¹²⁴ Szóba jöhetne pl. Szent Demeter Baranya megyében, vagy egy másik Tolna megyében (Csánki, i. m. II. 524—5, III. 451; Ortway, Magyarorsz. egyh. földl. 257, 775).

amelynek megfelel a Valkó megyei *Ivánka* mezőváros, másnéven *Ivánka-Szentgyörgy* (1332—7: *Iwanka Zegurke, Iwankagurge, Iwankazegurge, Bonakazengurge*, Csánki II. 270, 283), a mai *Ivankovo* Vinkovczitól nyugatra.

6. »... casale de *Tepili* cum terris et pertinentiis suis...» (<*Τεπιλι). Látszólag egy *Tepély* (1466: *Thepel* Csánki, I. 73 Heves m.) nevű falu felelne meg neki, illet azonban a Délvidéken nem találunk. 1332—37-ben szerepel ugyan a pozsegai főesperességben egy *Tupilek* nevű egyházas hely (Mon. Vat. I/1. 315), melyet Ortway a Diakovár és Brod között fekvő *Topolje* (i. m. 271), Csánki a Brodtól északra fekvő *Dubovik* (Körös megye 108) faluval azonosít, ennek idevonása azonban kétséges.

7. »... ecclesiam *Sancti Nicolai* de *Jureo* cum casali et pertinentiis suis...» (<*Ιουρεον) feltehetően a Valkó megyei Györefalvával azonos (1395: *Gurefalua*, 1477—8: *Gywrincz*, Csánki, II. 313, 317), melynek a mai *Gyurgyanci* felel meg az előbb említett Ivankovótól nyugatra.

8—9. »... casale de *Ilicio* cum nemoribus et pertinentiis suis; ecclesiam *Sancti Demetrii* de magno *Ylicio* cum terris, nemoribus et pertinentiis suis...» (<*Ιλικιον ~ *Υλικιον) azonos a Valkó megyei *Ilk* faluval (1308/1325: *Ilk* Anjouk. Okmt. I. 144), mely a Nuštar melletti Tard (ma Tordince) vidékén feküdt (uo. és Csánki, II. 319). Hogy e szűkebb környéken a Szent Demeter monostor birtokos volt, bizonyítja a Pačetin, ill. Nuštar mellett fekvő *Tudeu* birtok 1193-i határjárása, amelyben a szentdemeteri apát mint szomszéd birtokos szerepel (Ó-magyar olvasókönyv 59). Ami a Nagy-Ilken emelkedő Szent Demeter egyházat illeti, ez kapcsolatba hozható az 1332—37-ben a valkói főesperességben említett Szent Demeter egyházzal (Ortway, i. m. 277; Csánki, II. 351).

10. »... ecclesiam *Sancti Stephani* de *Chesmasi* cum vineis, terris et nemoribus, duabus piscariis et insula Dunavi...» (<*Χεσμασι, mely szövegromlás útján jött egy eredetibb *Χεγμασι alakból; a görög unciális Σ és Γ tévesztésére ld. pl. a Tisza ó *Τίγας* nevét Priscosnál CB. 183, 6). Kétségtelenül azonos a Valkó megyében a Duna partján fekvő középkori *Hagymás* mezővárossal 1272/1281: *Hagmas* Wenzel, XII. 332; 1273: *Hagamas, Hagmas* Fejér, V/2. 132; 1332—37: *Agmas, Hagmas* etc. Csánki, II. 283), amelynek helyén később *Almás* község települt. Volt ugyan egy *Hagymás* nevű birtok Bodrog megyében is közel a Dunához (1211: stagnum *Hagymas* ~ *Hagimas*, colliculum *Hagmastuh* ~ *Hagimastuh* PRT. X. 510; 1440: *Hagmaseghaz* Csánki, II. 200), erre azonban nem gondolhatunk, mert ez a falu csak később alakult ki a hasonló nevű víz mellett, s emellett a Hagymással szomszédos Besenyő birtok 1211-i határjárásában a szávaszentdemeteri apát nem szerepel a szomszédos birtokosok között.

11. »... ecclesium *Sancte Marie* de *Orbasio* cum casalibus, terris, vineis, nemoribus et cimbris...» (<*Ορβασιον). Azonosításánál első pillanatra Orbász várra, ill. vármegyére gondolhatnánk, amely a Szávától délre a későbbi Bosznia területén feküdt (vö. Pesty, Az eltűnt régi vármegyék II. 449. kk.:

Ortvay, i. m. 743—4; Thallóczy-Horváth, Alsó-Szlavóniai Okmt. Mon. Hung. Hist. Dipl. XXXVI. 416—7), e hely azonban kiesik birtokfelsorolásunk szabályos geográfiai sorrendjéből. Volt egy *Orbászpalotája*, ill. *Orbász* Bács megyében is (1387: *Orbazpalotaya*: 1395, 1408: *Orbaz*, Csánki, II. 158), mely az oklevelekben Báncsa faluval együtt szerepel, ez azonban nevét minden valószínűség szerint Báncsa nembeli Orbász ispánról vette (†1252 előtt), kinek itt volt birtoka és nyilvánvalóan »palotája« (Karácsonyi, MNemz. I. 196—200).

Kiindulva a görög *Ορβασιον alakból, mely *Orvasi*-nak is olvasható, leginkább a Baranya megyei *Orvos* falura gondolhatunk (1267: *Wrus*, *Felurus* Wenzel, III. 172, 174; 1341, 1342: *Vries* Anjouk. Okm. IV. 160 és Dl. 3342; 1452, 1487: *Orwos* Csánki, II. 513, de tévesen elválasztva az előbbiektől uo. 514 *Örös* címszó alatt). Palotabozsok mellett feküdt és a török korban pusztult el (Follajtár: A magyar szociográfiai int. közl. I. 308: *Uros*, *Oros*). Megjegyzendő, hogy az 1267-i adat amellest szól, hogy nemcsak egy ilyen nevű falu volt a környéken (vö. még Csánki III. 530 *Teremhegy* alatt).

Megjegyzem, hogy a mai Németboly vidékén 1399-ben említenek egy *Geregyghaz* nevű birtokot is (Zichy Okmt. V. 102; Csánki, III. 485); ennek azonosítása azonban kétséges.

12. ». . . casale de *Cepla*, cum duabus nauculis, passagio fluminis Dunavi et insula. . .« (<*Κεπλαν, melynek szóvégi -n-jét vagy a fordító hagyta el görögösítő végződésnek érezvén, vagy a latin szöveg másolója nézte el egy rövidített *Ceplă* alak leírásánál). A szóbanforgó hely ugyanis azonos a Baranya megyében Mohács és Csele között a Duna partján feküdt *Kaplan* faluval. 1266-ban villa *Caplan* mint *Chelei* szomszédja szerepel (Budapest Okl. Eml. I. 89); 1276: terra *Kaplan* iuxta Danubium (uo. 154; vö. még Csánki, II. 494). Minthogy Csele dunaparti szomszédja észak fele Bár volt (1388: Dl. 8004); dél felé, Mohács közvetlen szomszédságában kellett feküdjön. Révje talán azonos a későbbi mohácsi révvel.

Figyelemreméltó, hogy Mohács határában található egy görög- összetételű helynév: »*Göröghegy*, fekszik a szőlő hegyen nevét onnand kapta, mert az egészét görögök bírták«. (Pesty Frigyes Helységnévtára V. kötet Baranya vm. 70. l. Kézirat az Orsz. Széchenyi Könyvtárban). Földrajzilag kapcsolatba hozható Kaplannal, mert Mohács határának északnyugati dombos részén terül el; idevonását azonban addig nem tarthatjuk biztosnak, amíg el nem dől, hogy az idézett *Göröghegy* nem XVIII. században betelepedett mohácsi görög kereskedők szőlőbirtoka volt-e.

Megemlítem, hogy volt egy *Kaplan* nevű falu Bács és Bodrog megye határvidékén is (Csánki, II. 153), erről azonban nem mutatható ki, hogy a Duna mellett feküdt volna és a birtokfelsorolás földrajzi sorrendjéből is kiesik.

13. ». . . ecclesiam Sancti Nicolai de *Nadudor* cum casali, insula, canneto, piscariis de *Cherip* et pertinentiis suis. . .« (<*Ναδουδορ; <*Χερπι). Első pillantásra e két helynévben a tiszántúli *Nádudvar* (1213, 1220: *Naduduor*

Vár. Reg. 115, 118, 157 sz.; 1219: *Nadudor* Uo. 105 sz.) és a tőle nem messze levő *Szerepet* (1138/1329: *Cerep* MNy. XXXII. 133; 1200 körül: *lutum Zerep* SRH. I. 70; 1219: *Scerep* Vár. Reg. 96 sz.) kereshetnénk; több szempont azonban valószínűtlenné teszi e nagyon is kézenfekvő azonosítást. A görög *Χερίπ feljegyzést tükröző *Cherip* elsősorban *Herip*-nek olvasandó (vö. a *Hagymás*nak megfelelő *Chesmasi* helynevet fentebb 8 sz.); ugyanakkor *Szerep* nevét feltétlenül szókezdő sigmával jegyezték volna fel s szövegünkben *Serep alakban jelentkezne. Nem kedvez e megoldásnak a tatárjárás előtti birtokviszonyok ismerete sem. Nádudvaron ugyanis 1213-ban kolozsi várnépek laktak (Vár. Reg. 157 sz.); *Szerep* pedig 1138-ban legalább is részben a dömösi prépostság birtoka, 1219-ben Zóvárd nembeli Csák szolgálai lakják s később is e nemzetség birtoka (Karácsonyi, MNemz. III. 155; Jakó, Bihar m. 355).

Ezeket figyelembevéve egyetlen lehetőség kínálkozik Nádudvar azonosítására; a régi Solt-szék területén Baja és Kalocsa között fekvő *Nádudvar* (1431: *Nagwdvar* Fejér, CD. X/7. 352 és 1519: *Nadwdvar* Csánki, III. 339). E falu mellett *Herip* nevű halászhelyet nem találunk, de ilyenféle helynév sokféle feltehető, minthogy *herep* a régi magyar nyelvben egy fanem neve volt (ld. OklSz. *herep* címszó), és ismerünk ebből képzett helyneveket (pl. *Hirip* Szatmár m. 1216: *Herep* Fejér, CD. III/1. 177 és Dl. 74; 1231/1397: *Cherep* Wenzel, XI. 231; — *Hirip* Szatmár m. 1370-től *Hyrip*, *Hilip*; vö. Csánki, I. 476 és Maksay, Szatmár megye 146—7).

14. »... casale *Gerinetum* cum domibus, terris et pertinentiis suis...« (másolási hiba *Germetum v. *Germotum névből; ez pedig latinositott alakja egy *Γερμετον ill. *Γερμοτον feljegyzésnek). E név hasonló alakban megtalálható Konstantinos Porphyrogennetosnál: *-γερούατον* (ed. Moravcsik 40. fej. 5 sor; vö. Gyóni, Szórványemlékek 70—2), mint a magyar *Gyarmat* törzs neve. Számos *Gyarmat* helynév lévén Magyarországon, az azonosítás nehéz. Közelebb segít a megoldáshoz az a körülmény, hogy a Solt-széki Nádudvartól számított 120 km-es körzetben csupán két *Gyarmat* helynevet találunk; egyik *Gyarmatsziget* dülő Kalocsa határában (Helységnévtár 1913; Nagy Géza: *Turul* 1910. 30); a másik *Gyarmat* falu Somogy megyében (1296: *Yormoth* Wenzel, XII. 591; 1375: *Gyarmath* Csánki, II. 609). A somogyi *Gyarmat* mellett felhozható az, hogy a soron következő 13—14. birtok Somogy megyében fekszik, továbbá, hogy a somogyi *Gyarmat* a Zselic-erdőben található, ahol számos nagy egyháznak volt makkoltatásra alkalmas birtoka (vö. pl. Pannonhalma, PRT. I. 319; Lébény, Wenzel, II. 309; Okormindszent, Hazai Okmt. I. 2 és továbbiakra Csánki, II. 571 kk.). *Gyarmatsziget* ellen szól az a körülmény, hogy e helynévre nincs régi adatunk, s *Gerinetum*mal kapcsolatban szövegünk nem tesz említést sem szigetről, sem halászatról, ami pedig *Gyarmatsziget* gazdasági hasznára jellemző lenne.

15. »... apud *Sumigum* terras et nemora cum redditibus et pertinentiis suis...« (< *Σομυγον). Hogy itt *Somogy* várról van szó (1055: *Sumig* Bárczi,

A tihanyi alapítólevél 58 ; Csánki, II. 574, 582), bizonyítja egyrészt a következő 14. birtok ugyanerre vonatkozó »apud castrum« kifejezése, másrészt az a körülmény, hogy egyedül ennél a birtoknál olvashatunk egy bizonyos »redditus«-ról. Ez a jövedelem nem lehet más, mint Somogy vár vámjának egyharmada. A vár vámjának 1/3 része ugyanis a várispánt illette ; második harmadát I. Endre 1055-ben odaadományozta a tihanyi apátságnak (... addidit bonus rex eidem sanctę ecclesię terciam partem forensis tributum de *sumig.* ... I. h. 11), s hogy ezt a harmadot a tihanyi apátság még a XIII. században is birtokolta, bizonyítják egyebek között IV. Kelemen pápa 1267-i birtokmegerősítő bullájának alábbi szavai : »... Annium redditum denariorum, quem habetis in loco, qui *Simigium* vulgariter nominatur...« (PRT. X. 526 ; vö. uo. 397).

Szávaszentdemeter tehát Somogy vár vámjának harmadik harmadát birtokolta. E harmadik harmad a XIII. században sajátos összefüggésben újból felbukkan. Az 1232 előtti években a pannonthalmi apátság hamisított egy oklevelet, amely szerint II. Béla király 1137-ben egyebek mellett Somogy vármegye vámjának harmadát (... terciam... partem tributi ... totius Comitatus *Symigiensis.* ...) a pannonthalmi apátságnak adta (Uo. I. 88—93, 794 és Szentpétery, Regesta 62 sz.). A pannonthalmi apátság javait megerősítő pápai oklevelek a XII. században, valamint 1216-ban és 1225-ben még nem említik a somogyi vám harmadát ; viszont 1232-ben megjelenik e jog IX. Gergely bullájában (Uo. 711) és 1257-ben már IV. Béla is megerősíti (»... terciam partem tributi castri *Symigiensis.*...« Uo. II. 298). Minthogy a szávaszentdemeteri görög monostor jogi helyzete s ezzel együtt önálló léte éppen az 1232 előtti években rendült meg (ld. alább), bizonyosra kell vennünk, hogy Pannonthalma a Szávaszentdemetert illető vámharmadot szerezte meg.

16. »... apud castrum de *Macra* vineas cum terris, nemoribus et pertinentiis suis...« (<*Μακρα). Azonos azzal a Somogy megyei *Makra* helységgel, ahol Álmos herceg 1108 körül a dömösi prépostságnak szőlőbirtokot adományozott (1138/1329 : »In wodasu et in Pomaz sunt. IX. vinee... In *Macra.* In uilla Cepel sunt X. vinee...« MNy. XXXII. 204. *Macra* és *Cepel* között kimaradt az »et«). E birtok nevét ma a Somogy megyében, Karád határában fekvő *Makrai hegy* határnév őrzi (Szabó Dénes, A dömösi adománylevél hely- és víznevei c. kézirat, mely utal Pesty Frigyes id. Helynévtárára XXXV. köt. 320 b. Ezt az azonosítást támogatja az is, hogy a Makrával előforduló Csepely falu közvetlenül Karád mellett fekszik.) Azonosítva a dömösiek szőlőbirtokának faluját a szávaszentdemeteri monostor szőlős birtokával, Makrával, szövegünk »apud castrum« kifejezését nem értelmezhetjük Makrára. A somogyi Makrán nem volt vár, de ilyen nevű vár nem is volt sehol Magyarországon. Az »apud castrum« kifejezés nyilván az előző birtokként említett »apud *Sumigum*«-ra értendő és Somogyvárra értelmezendő. Támogatja ezt az értelmezést az is, hogy Karád, ill. a Makrai hegy Somogyvár közelében, attól kb. 16 km-re északkeletre található.

17. »casale de *Arpario* cum piscariis, terris, canneto, pratis, nemoribus,

navicula fluminis Disse ac pertinentiis suis. . . » (<*Ἀρπαριον) kétségtelenül azonos a Tisza partján fekvő *Alpár* faluval. E birtok felső, északi részét már I. Géza király a garamszentbenedeki apátságnak adta (1075/1124/1217 : »*Alpar*... iuxta aquam maioris *Alpar*. . . » Knausz, A garan-melletti szentbenedeki apátság I. 29, 237—8). Tekintettel arra, hogy a részletes határjárás a szomszédos birtokosok között nem említi a szentdemeteri apátot, ebből arra kell következtetnünk, hogy a görög monostor csak 1075 után jutott *Alpár* birtokába. *Alpárt* említő következő adatunk teljes mértékben igazolja azonosításunkat. Anonymus Gestájában (1200 körül) többször említést tesz *Alpárról* (»*sabulum · Olpar*« SRH. I. 54, 57, 71, 81, 84 ; »in castro *OpaR* iuxta Thysiam« Uo. 56 ; »castrum *Olpar*« Uo. 84). Az *alpári* csata elbeszélése során pedig azt mondja, hogy Salán bolgár vezérnek a honfoglaló magyarok által megvert görög katonái a Tiszának szaladtak és belefúltak, amiért ezt a helyet Görög-révnék nevezik (»Unde locus ille, ubi Greci mortui fuerunt, a die illo usque nunc *portus Grecorum* nuncupatur.« Uo. 83). Szabó Károly e helyről a következőket írja : »Árpád döntő csatája a Tisza mellett *Alpár* táján történt. . . E tájon kellene tehát keresnünk a tiszai görög révet (*portus Grecorum*), de e név emlékét itt ma már nem találjuk.«¹²⁵ Tekintettel arra, hogy görög monostorunk *alpári* javai között szerepel »*navicula fluminis Disse*«, amely alatt tiszai révhajókat kell értenünk (ld. a 9-ik birtokot, Kaplant, hol a hajók mellett az átkelést is említi : »*cum duabus nauiculis, passagio fluminis Dunavi*«) kétségtelennek kell tartanunk, hogy az Anonymus által említett Görög-rév a görög monostor birtokát képező révre vonatkozik. Mult századi térképek az alsóalpári révet még feltüntetik.¹²⁶ A tárgyalat összefüggés egyébként jellemzően világít rá Anonymus történetírói módszerére.¹²⁷

18. »... *ecclesiam Sancti Georgii de Curta*. . . » (<*Κορτα). E helynév azonos a Tisza *Kurca* nevű mellékágával, mely Szentés mellett folyva Mindszentről ömlik a Tiszába. A *Kurca*-folyó vámját 1075-ben a garamszentbenedeki apátság kapta meg (1075/1124/1217 : »*tributum super. . . aquam, que dicitur curicea*« Knausz, i. m. 31, 233) ; e víz partján pedig a dömösi prépostság kapott 1109 körül falut (1138/1329 : »In villa Ingu est stangnum (!) quod uocatur *Curisa* in quo nullus preter Dimisensem habet partem« MNy. XXXII. 135). A *Kurca* partján, ott, ahol a Kórogy ér a Kurcába ömlik, állt a középkorban Szent-György falu (1426 : *Zentgyewrgh*, ma Kórogy-Szentgyörgy puszta Csongrád megyében, Csánki, I. 683), melynek egyháza a szávaszentdemeteri apát alá tartozó görög rítusú »*ecclesia Sancti Georgii de Curta*«-val azonosítható. A szláv eredetű *Kurca* < *Kurica* (Moór : ZONF. VI. 29 ; Kniezsa : SzIEml. II. 470)

¹²⁵ Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről 1860. 53. 4. jegyz. Vö. még Örtvay, Magyarország régi vízrajza I. 344 ; Pais Dezső, Magyar Anonymus 116—7 és SRH. I. 83, 2. jegyz.

¹²⁶ Ld. pl. Balla Antal 1793-i (Mappa . . . Comitatum Pest, Pilis et Solth); Lipszky 1806-i ; Schedius és Blaschnek 1847-i Magyarországot ábrázoló térképén, továbbá az 1876-ban kiadott II. katonai felvétel H. 9. lapján.

¹²⁷ Errenézve bővebben ld. Györffy György, Krónikáink és a magyar őstörténet 1948. 22.

görög feljegyzésénél elsősorban **Kovp(i)τζa* alakot várnánk, melynek latin átírása **Cur(i)tza* lenne, azonban megjegyzendő, hogy a középgörög írás a görög nyelvben hiányzó *č*, *ĵ* affrikátákat jelölte *τ*-val is (pl. *Ἀκάτιροι*, *Χολιᾶται* ld. Moravcsik, Byzantinoturcica II. 44), s ez feltehető a *c* affrikátáról is.

19. »... ecclesiam Sancte Marie cum navi, casalibus, pomeriis, vineis, terris, nemoribus, piscariis et pertinentiis suis...« Az oklevél nem adja meg az egyháznak a helyét s így következtetésekre vagyunk utalva. Az azonosításban segítségünkre van a birtokfelsorolás pontos geográfiai rendje. Minthogy a 16—19. sz. alatt felsorolt birtokok pontosan követik a Tisza folyását Alpártól Titelig és a szóbanforgó Boldogasszony egyház faluja hajókkal is rendelkezett, ez is a Tisza partján kellett álljon; valószínűleg egy révvel rendelkező helyen, éspedig az előtte említett Szent-György és utána következő Szatmár közötti szakaszon. A megadott Tisza-szakaszon négy révvel kell számolnunk: Győ, Tápé, Szeged és Kanizsa. E négy helység tatárjáráselőtti birtokviszonyai a következők: Győ birtokot 1109 körül adta Álmos herceg a dömösi prépostságnak 63 terményadóra kötelezett szolgálával, ami kb. az egész falu lakosságát jelentette (1138/1329: *Geu* MNy. XXXII. 132—3). Tápén ugyanekkor 20 szolgát kapott a prépostság (1138/1329: *Tapai* Uo. 132, 204), akik mellett csongrádi várnépek éltek a faluban a tatárjáráskor bekövetkezett pusztulásukig (1247/1465: *Thapey* Reizner, Szeged története IV. 3). Szegeden a király birtokában levő országos sóraktár volt (1183/1226/1270: in *Sigeddin* Szentpétery, Regesta 136 sz.; 1217/1324: in... *Zegedin* Uo. 324 sz.; 1222/1318 k.: in *Scegved* Knauz, II. Endre szabadságlevelei 24; 1233: in *Zegedyn* Uo. 55); a tatárjárás ideje körül királyi hospesek lakták (1247/1465; de *Zegedino* Reizner i. h.). Kérdéses, hogy erre a Szegedre vonatkozik-e az a *Scequed*, ahol 1193 előtt a királyné földrészt és révet adott a fehérvári Szent István monostornak (ÓMO. 59). Kanizsa birtokot 1074 előtt kapta Salamon királytól a pannonhalmi apátság. 1237-ben itt 24 házanépe volt a monostornak (főként halászok és lovas jobbágyok), földjük a Kanizsatőtől a révig terjedt és dél felé volt határos a szávaszentdemeteri apát Szatmár nevű falujával). 1093: *Cnesa* PRT. I. 592; vö. még uo. 326—32, 681, 755—7, 783—4). Az elmondottakból az tűnik ki, hogy a négy felsorolt helység közül a XII. században csak Szegeden állott rendelkezésre nagyobb eladományozható királyi birtoktest. Az itteni rév birtoklása ugyan kétséges; azonban Szeged, mint a marosi sószállítás végpontja, a vidék hajózási központja volt s a Tisza hajózásában hozzátétőleg olyan fontos szerepe volt, mint Szigetfőnek a Duna hajózásában, ahol révészei voltak a veszprémvölgyi görög apácáknak (ÓMO. 15; Fejérpataky, Kálmán király okl. 34) és hajósai a pannonhalmi apátnak (1093: »ductores navium X. mansiones...« PRT. I. 952; 1216: *Scigetfeu* Uo. 640; vö. még 779). Ezt tekintve értelmet nyer a szávaszentdemeteriek hajóadománya.

Figyelmet érdemel, hogy a szóbanforgó Boldogasszony egyházhoz olyan gazdag helység csatlakozott, amely e tekintetben egyedül áll birtokösszeírá-

sunkban. Hajók mellett »faluja, gyümölcsöse, szőleje, berkei és halászata« volt. Mindez azt jelenti, hogy gazdaságilag igen fejlett ponton állott. A Tiszavidék tatárjáráselőtti gazdasági viszonyai között gyümölcsösöknek és szőlőknek említése szintén Szeged mellett szól, ahol a városi fejlődés — nem egészen függetlenül az itteni országos sóközpontról és a főesperességi székhelytől — igen korán megindult. (Vö. Reizner, i. m. I. 18, 33, 46.)¹²⁸

20. »casale de *Sadmari* cum canneto, piscariis, lacu, terris et pertinentiis suis ex utraque parte fluminis de Dissa...« (<*Σαδμαρι). Azonos a Csongrád ill. Csanád megyében, a Tisza két partján Kanizsa alatt elterült *Szatmár* faluval (1237: *Zotumart* PRT. I. 756; 1237 körül: *Zuthumar* Uo. 784), mely egyéb források szerint is a szávaszentdemeteri apátság birtoka volt (uo. 328).

21. »...casale de *Titili* cum piscariis, canneto, terris, medietate montis de *Titili*...« (<*Τιτιλι). E helynév előfordul Kinnamos művében *Τιτέλιον* alakban, a görögösített helynevekben gyakori -ιον végződéssel (vö. CB. 217, 4, 11 és Gyóni, Szórványemlékek 135—6). Azonos a Duna és Tisza összefolyásánál fekvő Bács megyei *Titel* helységgel (1138: *Tithil* Szentpétery, Regesta 66 sz.; Idrisi 1154: تيتلوس *Tu(a)lūs* Lewicki, i. m. 126, 131—2; 1156: *Tituliensis* Mon. Strig. I. 108; 1163: *Tituli* Szentpétery, Regesta 103; Anonymus 1200 k.: *Tetel*, *Titulum*, *Tytulensis* SRH. I. 59, 80—1, 84); 1223: *Tytelg* PRT. I. 659. Vö. Csánki, II. 139).

22—23. »...Sancti Nicolai et Sancte Marie de *Fulgabekim* ecclesias cum terris et pertinentiis suis...« A megadott helynév azonosítása problematikus. Ilyen nevű hely sem a Délvidéken, sem másutt Magyarországon nem található. A helynév ránkmaradt alakja valószínűleg romlott; a szókezdő *F* minden bizonnyal az *f* minuszkula, azaz *s* betű elírása. E javítással egy *Sulgabekim, vagy *Sulgabekun-féle helynevet kapunk. E név első része kapcsolatba hozható *szolga* szavunkkal (1177/1201—3/XV. sz.: *sulga* Szentpétery, Regesta 202 sz.; a szó irodalmára ld. Bárczi, SzófSz.; helynévi összetételben: *Szolgagyőr* ld. OklSz.); második része pedig az elterjedt magyar *Bekény*~*Bökény* személynévvel, ill. helynévvel (ld. Kovács, Index: *Buken* címszó). Délvidéki helynév-anyagunkból ehhez kapcsolható *Bekön* falu neve Szerém megyében (1308: *Bykun*; 1330: *Bekun* Csánki II. 241), mely valahol a megye déli lapályos vidékén feküdt, amint erre a vele együtt előforduló Solt fekvéséből következtethetünk (vö. Bánffy Okmt. I. 63; Hazai Okmt. VI. 266; VII. 267). *Szolgabekün összetétellel azonban forrásainkban nem találkozunk s problematikus e helynek az egyházakhoz való viszonya is. A szövegből kiolvashatóan e helyen két görög egyház volt: egyik Szent Miklós, másik Boldogasszony tiszteletére avatva. Ez a jelentéktelen *Bekön* falura nézve semmiképpen nem állhat meg; a fenti azonosítás fenntartása mellett tehát azt kell feltennünk, hogy pontatlan fordítással

¹²⁸ A Szegeden fennállott középkori Havi-Boldogasszony kolostor problémáira ld. Reizner i. m. II. 10 és Karácsonyi, Szent Ferenc rendjének története I. 271.

állunk szemben, s vagy egy egyház két védőszentjéről van szó, vagy pedig egy különálló Szent Miklós egyház falujáról (ilyen volt Szerém megyében is kettő ld. Csánki, II. 253) és Szolgabekön falu Boldogasszony egyházáról. A szöveg »ecclesias« kifejezése az utóbbi megoldás mellett szól.

Ezzel a birtokkal az összeírás első részének végére érkeztünk, amely kiindulva Szávaszentdemeterről, a bejárás sorrendjének megfelelően sorolta el a monostor javait s végül a kiindulás helyére, Szerém megyébe érkezett vissza.

BESZÁMOLÓK — ÁLLANDÓ BIZOTTSÁGI VITÁK

J. V. SZTÁLIN „MARXIZMUS ÉS NYELVTUDOMÁNY” CÍMŰ MUNKÁJA ÉS A TÖRTÉNETTUDOMÁNY A NÉPI DEMOKRATIKUS ORSZÁGOKBAN*

MAGYARORSZÁG

A Magyar Tudományos Akadémia fennállásának 125. évfordulója tiszteletére rendezett nagygyűlésén, 1950. november 26-tól december 2-ig, az Akadémia Nyelv- és Irodalmi Tudományok, valamint Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya együttes ülést tartott, amelynek tárgya a társadalmi tudományok Sztálin elvtárs nyelvtudományi munkái alapján való továbbfejlesztésének kérdése volt.⁵⁰

A Nyelv- és Irodalmi Tudományok Osztálya elnökének, Németh Gyula akadémikusnak »Sztálin elvtárs nyelvtudományi munkái és a hazai nyelvtudomány feladatai« című előadása, valamint Bárczy Géza akadémikus »Sztálin elvtárs munkái és az általános nyelvtudomány« és Zsiray Miklós akadémikus »J. V. Sztálin munkái és az összehasonlító nyelvtudomány« című korreferátumai élénk vitát váltottak ki, amelyen résztvettek a legkiemelkedőbb magyar nyelvészek: Ligeti Lajos akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke, Tamás Lajos akadémikus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem dékánja, Pais Dezső akadémikus, stb.

A magyar tudósok előadásaikban és korreferátumaikban kifejezésre juttatták mély hálájukat Sztálin elvtárs iránt, aki széles utat nyitott az élenjáró magyar nyelvtudomány fejlődése számára.

A Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályának képviselőjében Molnár Erik akadémikus, tartott előadást.⁵¹ »Sztálin elvtárs nyelvtudományi munkái és a történettudomány« című előadásában Molnár Erik hangsúlyozta, hogy a történettudomány számára óriási jelentősége van Sztálin elvtárs útmutatásának a nyelvről, mint társadalmi jelenségről, amely szoros kapcsolatban van az egész társadalom fejlődésével.

* A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának történelemtudományi folyóirata, A «Voproszi Isztorii» 1952. évi 8. száma a fenti cím alatt beszámolót közöl, melyben ismerteti J. V. Sztálin említett munkájának hatását a társadalomtudományokra a népi demokratikus országokban. A beszámolóban Magyarországra vonatkozó részét fordításban közöljük.

⁵⁰ L. «Magyar Nyelvőr», Budapest, 1951. 2. 3. 5. sz.

⁵¹ L. Társadalmi Szemle, 1951. 2. sz. Az előadás teljes szövegét, a szerk. megjegyzése szerint, a vitaanyagban közlik.

Fogarasi Béla akadémikus »Az alap és a felépítmény kérdései Sztálin elvtárs új munkáinak fényében« címmel tartott előadást 1951. februárjában, a Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi—Történeti Tudományok Osztályának ülésén.⁵²

Sztálin elvtárs zseniális munkáját széleskörűen megvitatták más magyar intézmények is; többek között a Magyar Nyelvtudományi Társaság. A Társaság 1950. októberében tartotta ülészakát Debrecenben, kb. 60 neves fővárosi és helybeli nyelvész részvételével. Az ülészakon elhangzott előadások kiemelték J. V. Sztálin munkáinak óriási jelentőségét az egész nyelvtudományi munka gyökeres átszervezése, a valóban marxista nyelvtudomány megteremtése szempontjából.⁵³

J. V. Sztálin nyelvtudományi munkája megjelenésének első évfordulóját a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi, valamint Társadalmi—Történeti Tudományok Osztálya teljes üléssel ünnepelte meg.⁵⁴

Fogarasi Béla akadémikus »A történelmi materializmus alkotó továbbfejlesztése J. V. Sztálin nyelvtudományi munkáiban« című előadásában kiemelte annak felbecsülhetetlen értékét, hogy Sztálin elvtárs klasszikus módon megoldotta a marxizmus-leninizmus alapvető problémáit az összes tudományágak számára.

Pais Dezső akadémikus »Mit végeztünk és mit végzünk a nyelvtudomány terén a Sztálin elvtárs munkái által felidézett fordulat után?« című előadásában vázolta a szovjet nyelvtudomány eredményeit, amelyeket Sztálin elvtárs zseniális útmutatásai alapján értek el s konkrét szervezési és ideológiai feladatokat tűzött ki a magyar nyelvtudomány elé.

A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem orosz intézete külön ülészakot szentelt az irodalmi nyelv kérdéseinek.

A nyelvtudomány fejlesztésének és átszervezésének feladataival foglalkozik az idevonatkozó magyar tudományos folyóiratokban megjelent cikkek legnagyobb része. Ilyen például Tamás Lajos cikke A »fordulat éve« a nyelvtudományban,⁵⁵ Pais Dezső cikke »Sztálin megnyilatkozása a nyelvtudományról«⁵⁶ s számos más cikk. Az Akadémiai Értesítő közölte Telegdi Zsigmond cikkét a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete munkájának átszervezéséről, Sztálin elvtárs nyelvtudományi munkáinak alapján.⁵⁷

A Magyar Tudományos Akadémia 1951. decemberében tartott nagygyűlésén Fogarasi Béla akadémikus előadást tartott »A társadalmi-történeti tudományok

⁵² L. Társadalmi Szemle, 1951. 3—4. sz.

⁵³ L. Magyar Nyelvőr, 1950. 4. sz.

⁵⁴ L. Akadémiai Értesítő, 1951. 487—488. sz.

⁵⁵ L. Tamás Lajos: A »fordulat éve« a nyelvtudományban. Magyar nyelvőr, 1950. 5. sz., 327—332. o.

⁵⁶ L. Pais D.: Sztálin megnyilatkozása a nyelvtudományról. Magyar Nyelv, 1950. 3. sz. 193—195. o.

⁵⁷ Telegdi Zs.: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Akadémiai Értesítő, 1951., 485. sz., 164—169. o.

helyzete és feladatai Sztálin elvtárs legújabb munkáinak megvilágításában» címmel.⁵⁸

Az előadó rámutatott, hogy attól a naptól kezdve, hogy az országot felszabadította a Szovjet Hadsereg, a tudomány a fejlődés új útjára lépett.

A tudomány minden ágában megkezdődött a gyökeres átalakulás a marxizmus-leninizmus elveinek szellemében. Ez az átalakulás azonban a régi, reakciós világnézettel való kemény harc közepette folyik. Különösen vonatkozik ez a társadalmi tudományokra. Az előadó kiemelte, hogy Sztálin elvtárs munkái új fényt vetettek a társadalmi fejlődés elméletének legfőbb kérdéseire s ezzel újabb, magasabb fokra emelték a filozófia, történettudomány, közgazdaságtan, jogtudomány, néprajz, régészet, stb. területén folyó egész tudományos kutató munkát. Az élenjáró tudósoknak Sztálin elvtárs útmutatásaival felvértezve, döntő csapást kell mérniök a burzsoá objektívizmus és idealizmus befolyására, amelyek az amerikai és nyugateurópai imperialisták sovínisza koncepcióiban nyertek legteljesebb kifejezést.

Fogarasi Béla akadémikus, miután hangsúlyozta, hogy a magyar tudósoknak kitartóan kell törekedniök a marxista-leninista történettudományi kutatási módszer elsajátítására, ebből a szempontból vizsgált néhány megjelent történelmi munkát.

⁵⁸ Társadalmi Szemle, 1952. 1. sz.

A FILOZÓFIAI ÁLLANDÓ BIZOTTSÁG MUNKÁJÁRÓL

A FILOZÓFIA FEJLŐDÉSE MAGYARORSZÁGON AZ AKADÉMIA
UJJÁSZERVEZÉSE ÓTA

A felszabadulás hazánk *filozófiai* életében is történelmi fordulópontot jelentett. A Horthy korszaknak, sőt az ezt megelőző dualizmus korának uralkodó filozófiája is a reakciós burzsoázia és nagybirtok érdekeit szolgálta: a Horthy fasizmus évei alatt, ha némi késéssel is, eljutottak hozzánk a nyugati imperialista ideológiák, a prefasiszta és fasiszta szellemi áramlatok, a filozófiai köntösbe öltöztetett tudományellenes népbútító elméletek és a skolasztikus, teológiai eszmékkel és intézményekkel együtt igazolták és támogatták a magyar nagytőke és nagybirtok reakciós, véres uralmát. Igen szűk volt — az adott politikai viszonyok következtében — azoknak a munkásoknak és értelmiségieknek a száma, akiknek módjukban volt a marxizmus-leninizmus klasszikus műveivel, nevezetesen pedig a dialektikus materializmus és a történelmi materializmus tanításaival megismerkedniök. Az uralkodó hivatalos tudomány, de a céhenkívüli »baloldali polgári« és szociáldemokrata irodalom és publicisztika is hamis, torz képet festett a marxista-leninista filozófiáról.

Népünk zöme csak a felszabadulás után, fokozatosan ismerkedett meg a marxizmus-leninizmus alapvető, klasszikus műveivel: ennek nyomán hazánk eddigi történelmében példátlan arányú érdeklődés támadt a filozófia, mégpedig az egyetlen tudományos filozófia, a dialektikus és történelmi materializmus kérdései iránt. Kiderült, hogy nem több reakciós mítosznál az »az elmélet«, amely szerint a magyar »nem filozófikus nép«, hogy a magyar nép »idegenkedik az elvont, filozófiai gondolkodástól« stb. A magyar reakció és fasizmus »filozófusai« összetévesztették a maguk zavaros agyszüleményeit a filozófiával...

A felszabadulást közvetlenül követő esztendőekben azonban nemcsak a marxista-leninista ideológia propagandája indult meg és kezdett egyre mélyebb gyökereket eresztetni a tömegekbe, hanem másodvirágzásnak indultak a különböző nyugati imperialista, nyíltan vagy leplezetten tudományellenes irányzatok is. Az egyházi reakció, a szociáldemokrácia, az egyetemen még meglévő reakciós körök, a párton belül megbúvó ellenség (a közoktatás frontján) egyaránt buzgó tevékenységet fejtettek ki, hogy a tudományos világnézet tanítását áltudományos nézetekkel és elméletekkel ellensúlyozzák. Különös veszélyt jelentett a magát marxistának mondó, áruló szociáldemokrata irodalom; — hiszen a szociáldemo-

kraták még Marx és Engels műveit is gyalázatos fordításban, megtevesztő és hamisító előszavakkal és kommentárokkal adták ki. Hasonlóan igen veszélyes volt a marxista köntösben fellépő pedológiai irány, amely elsősorban a pedagógusok nagyszámú táborának ideológiai fejlődését zavarta meg és marxista cégér alatt az imperialista reakció ideológiáját igyekezett elterjeszteni.

A Párt nemcsak politikai, hanem ideológiai téren is megsemmisítő győzelmet aratott az ellenség minden csoportja felett. A fordulat éve ezen a téren azt jelentette, hogy teljes vereséget szenvedett és likvidálódott az antimarxista, antileninista filozófia, hogy egyre szélesedett és egyre színvonalasabbá vált a dialektikus materializmus filozófiájának propagandája, fokozódott a marxizmus-leninizmus klasszikus művei kiadásának üteme, hogy a közönség és a kritika nagyobb igényeket kezdett támasztani a megjelenő ideológiai művek eszmei színvonalával szemben. A nyíltan vagy leplezetten antimarxista irányok, mint a belső és külső ellenség ideológiai fegyverei lelepleződtek és egyre szűkebb területre szorultak vissza.

A fordulat évének egyik következménye volt a Magyar Tudományos Akadémia korszerű szellemben való újjászervezése is. Filozófiai téren az újjászervezett Akadémia főfeladatát a marxista-leninista filozófia elmélyített, magasszínvonalú propagandájában, hazai problémákra való alkalmazásában, a marxista filozófia egyes, fejlődésünk szempontjából fontos kérdéseinek konkrét kidolgozásában látta, szem előtt tartva azokat a rendkívül értékes, felbecsülhetetlen tanulságokat, amelyek számunkra a szovjet tudomány és filozófia eredményeiből adódtak. Döntő feladatként állott az Akadémia előtt, hogy a szaktudósok a marxizmus-leninizmus elméletét és módszerét fokozatosan belevigyék szaktudományi kutatásaikba és ott helyesen alkalmazzák. A haladó hagyományok ápolása és az ellenséges ideológiák maradványai elleni küzdelem terén is jelentős munka várt filozófusainkra.

E feladatok megvalósítását nagy mértékben nehezítette az a körülmény, hogy a »filozófiai front« hazánkban a többi tudományokhoz viszonyítva igen kevés tudományos káderrel rendelkezett, elsősorban azért, mert a filozófia terén a régi polgári, antimarxista «szakemberek» természetszerűleg kiestek mind az oktató, mind a kutatómunkából; az aszpirantúra *megindult*, de csak néhány év múlva fog kész tudományos kádereket adni. Ezeket a nehézségeket csak némileg enyhítette, hogy a filozófusokon kívül néhány, a marxizmusban jól képzett szaktudós (történész, matematikus, fizikus stb.) komolyan érdeklődött filozófiai kérdések iránt és alkalmankint bizonyos munkát is fejtett ki filozófiai problémák kidolgozása terén.

Nagy lendületet adott egész tudományos életünknek — és ezen belül a filozófiai munkának is — Sztálin elvtárs zseniális művének, »A marxizmus és a nyelvtudomány kérdései« megjelenése. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája példája nyomán a mi Akadémiánk is komoly szerepet vállalt e művek tudományos jelentőségének tudatosítása terén; az Akadémiai nagyhét keretét-

ben a társadalmi tudományok egyes ágainak képviselői külön üléseken vitatták meg a sztálini tanítások jelentőségét a maguk tudománya szempontjából. Bár kezdetben a szaktudományi alkalmazás terén előfordultak kisebb-nagyobb hibák és félreértések, de az azóta eltelt idő alatt tudósaink, szakembereink jelentős fejlődést tettek a sztálini eszmék helyes interpretációja terén; nagy segítséget nyújtottak ebben nekik, a szovjet cikkeken és előadásokon kívül, Fogarasi és Lukács akadémikusok előadásai, amelyek nemcsak helyesen értelmezték Sztálin nyelvtudományi műveinek tanításait, de több igen fontos konkrét kérdésben a helyes alkalmazás módszerét is megmutatták.

A Filozófiai Állandó Bizottság kidolgozta a filozófiai kutatás első öt éves tervét, amely kijelölte — a fent vázolt elvek szellemében — a filozófiai kutatás fő vonalait. A burzsoá elmélet azt terjeszti — és ennek a reakciós előítéletnek adott hangot hazánkban *A magyar tudománypolitika alapvetése* című gyűjtemény (1927) — hogy a filozófus »tipikus lelki szerkezete« következtében az összes tudományok közül »a filozófia terén szervezhető céltudatosan a legkevésbé a tudományos munka«. (88. lap.) A Szovjetunió példája és immár a mi tapasztalataink is teljesen megcáfolták az ilyen szélteben terjesztett burzsoá »tanításokat«; a filozófia öt éves tervének kidolgozása — amelynél természetesen az egyes kutatók egyéni érdeklődését a legmészebbmenően figyelembe vettük — új lendületet és perspektívát adott a filozófiai munkának a kutatás minden területén.

Nézzük meg közelebbről a filozófiai munka egyes területeit, mérjük fel az eredményeket és hiányosságokat és vonjunk le ebből bizonyos következtetéseket az Akadémia égisze alatt folyó filozófiai munka számára.

a) Újjászületett Akadémiáknak fontos feladata volt, hogy szaktudományos vonalon is harcot indítson az ellenséges világnézet és módszerek ellen és irányt mutasson hazánk tudósainak, hogyan alkalmazzák a materialista dialektikus módszert az egyes szaktudományokban. Rákosi elvtárs *Öt éves a «Társadalmi Szemle»* című nagyjelentőségű, programadó cikkében 1951. januárjában írta a lenini-sztálini elmélet elsajátításával kapcsolatban: »Ezen a téren elmondhatjuk, hogy a magyar dolgozó nép tulajdonképpen most fedezi fel újra a Szovjetuniót, most gyűrközik neki, hogy minden téren megismerje és hasznosítsa a szovjet tapasztalatokat. Számunkra világos, hogy e tapasztalatok gyakorlati átültetésével és hasznosításával együtt jár annak az elméletnek és módszernek az elsajátítása, alkalmazása és továbbfejlesztése, mely lelket és életet lehel a gyakorlatba, mely fűti és vezeti a gyakorlatot« (Rákosi Mátyás: A békéért és a szocializmus építéséért. Szikra 1951. 431. l.)

Rákosi elvtárs, a Párt útmutatásait követve és segítségére támaszkodva a hazai tudományok már jelentős eredményeket értek el ezen a téren. Az eredmények a történeti - társadalmi tudományok területén a legkézzelfoghatóbbak; de a természettudósok közül is egyre többen kezdik felismerni, hogy a dialektikus módszer alkotó alkalmazása nagy segítséget jelent konkrét tudomá-

nyos kutatómunkájuk számára, és hogy ehhez a marxista-leninista filozófia alapos, elmélyült tanulmányozása szükséges.

Magától értetődik, hogy ezen a téren — a marxizmus alkotó alkalmazása terén a tudományokban — még igen sok a tennivaló. Semmikép sem elégedhetünk meg a marxista elmélet pusztán deklarativ jellegű »érvényesítésével«; harcolnunk kell az elmélet sematikus, vulgáris »alkalmazásai« ellen — amikkel történettudományunkban az utóbbi évek során nem egyszer találkozunk. Emellett a társadalmi-történeti tudományokban az utóbbi időben még egy veszélyes jelenség ütötte fel a fejét: a tudósok egy része tartózkodik az elméleti általánosítást igénylő munkáktól és pusztá anyaggyűjtésre, dokumentációra korlátozza tevékenységét. Fogarasi elvtárs 1951 végén a társadalmi-történeti tudományok helyzetéről és feladatairól tartott beszédében teljes joggal hangsúlyozta, hogy az elvi, elméleti kérdések felvetésétől való tartózkodás az objektívizmus hatása, amely onnan ered, hogy a tudósok egy része ily módon akarja megkerülni a társadalmi, világészeti kérdésekben való állásfoglalást. Az ilyen jelenségekkel nemcsak a tudománypolitikusoknak és filozófusoknak, de maguknak a történészeknek is a legnagyobb eréllyel kell szembefordulniuk.

A természettudományok területén még sokkal több a tennivaló. Igaz, van a természettudósoknak egy számbelileg kisebb, szakmai és ideológiai tekintetben azonban igen jelentékeny csoportja, amely tisztában van szakmájának ideológiai vonatkozásaival. Ezzel azonban nem elégedhetünk meg. A feladat most az, hogy a természettudósok legszélesebb köreit megnyerjük a dialektikus materializmus számára, hogy az egyes területek tudományos dolgozói konkrétan és alkotó módon alkalmazzák saját területükre az általános filozófiai elveket. Fel kell vennünk a harcot a vulgarizáló, szimplifikáló, torzító törekvések ellen, amelyek — mint pl. a technika területén — nem ritkán felütik a fejüket és ropant kárt okoznak a marxista filozófia ügyének és amely mögött többnyire tudatlanság van, olykor azonban rosszindulatú provokációs szándék húzódhat meg.

Zsdánov elvtárs emlékezetes felszólalásában, Alexandrov filozófiatörténeti tankönyve vitáján, a szovjet filozófusok elé többek között azt a feladatot tűzte, hogy »elemezniök és általánosítaniök kell a jelenkori természettudományok eredményeit«. Ez a program — persze megfelelő arányokban — a mi filozófiai munkánkra vonatkozóan is teljesen érvényes. Ennek megvalósítása azonban csak filozófusok és természettudósok szoros együttműködése útján lehetséges. A munka ezen a téren megindult és részben akadémiai keretekben, részben az MDP Központi Vezetősége Előadói Irodájának filozófiai munkaközösségében folyik. A további feladat a munka ütemének és intenzitásának fokozása és akadémiai vonalon újabb természettudós káderek bevonása e munkába.

b) A filozófusok, a marxista-leninista filozófia *különböző területeinek* kérdéseit dolgozták fel munkáikban. Az utóbbi évek eredeti munkái közül kiemelkedik Fogarasi Béla *Logikája*, amelyet kormányunk 1951-ben Kossuth díjjal tüntetett ki,

Lukács Györgynek *A polgári filozófia válsága* című kötete és Molnár Eriknek *A történelmi materializmus ideológiai előzményei* című munkája. A most meginduló *Filozófiai Évkönyv* első száma számos tanulmányt, cikket, könyvismertetést tartalmaz a marxista-leninista filozófia különböző területeiről; a dialektikus materializmus terén különös súllyal szerepel az Évkönyvben a fizikai idealizmus kritikája, az ellenséges ideológiák módszereinek leleplezése; a történelmi materializmus problémái közül foglalkozik az Évkönyv népi demokráciánk fejlődésének egyes elvi vonatkozású kérdéseivel. Szerepelnek benne a filozófia és a szaktudományok határterületeinek egyes kérdéseit feldolgozó tanulmányok (pl. a valószínűségszámítás filozófiai problémái). A dialektikus és történelmi materializmus problematikáján kívül nagy szerep jut benne a haladó magyar filozófiai hagyományoknak, a szovjet filozófia eredményei ismertetésének és méltatásának, az esztétika kérdéseinek, valamint az ellenséges filozófiai irányok elleni küzdelemnek.

Az a tény, hogy a Filozófiai Évkönyv számára igen tekintélyes mennyiségű használható anyag gyűlt össze, azt mutatja, hogy a filozófia tudományos művelése terén bizonyos értelemben fejlődésünk új szakaszába érkezünk. Azt mutatja, hogy a filozófia területén is *kezdjük* megvalósítani azt a programot, amit Rákosi elvtárs 1951 januárjában az elmélet munkásai elé tűzött — a leninista elmélet továbbvitelét a magyar tapasztalatok alapján, eredeti munkákkal. (Rákosi: Ötéves a »Társadalmi Szemle«.) Ahhoz, hogy az eredményeket ezen a vonalon megszilárdítsuk és továbbfejlesszük a kádereknek az eddiginél szorosabb összefogása és irányítása, a munka tervszerűségének fokozása, új káderek bevonása és nevelése szükséges, amelynek szervezeti feltételeit az Akadémiának kell biztosítania és amelynek legcélszerűbb formája egy filozófiai kutatóintézet lenne.

Erre annál is inkább szükség volna, mert bár kétségtől elértünk eredményeket az önálló filozófiai produkció terén, a filozófiai munka egészét tekintve munkánkban több fogyatékossga volt. Ezek közül kiemeljük a következő főbb szempontokat:

Munkánkban bizonyos aránytalanság mutatkozik a történeti és az elméleti kutatások között az utóbbi hátrányára. Persze nyilvánvaló, hogy a történeti jellegű kutatómunka is nemcsak fontos, de az elméleti munkával, az elméleti problémák kidolgozásával a legszorosabban összefügg. Mégsem helyes, ha a történeti kérdések nagyobb helyet foglalnak el egy tudományban, különösen a filozófia tudományában, mint az aktuális, a jelen problémáival közvetlenül kapcsolatos kérdések. A Filozófiai Állandó Bizottság munkájának egyik fogyatékossga, hogy nem irányította a káderek munkáját elég határozottsággal és eréllyel az elméleti kérdések, különösen pedig a közvetlenül aktuális elméleti kérdések kidolgozása felé.

Ezzel függ össze a filozófiai munkának az a másik fogyatékossga, hogy — néhány kezdeményezés ellenére — elmaradtunk az általános elveknek a

magyar valóságra való alkalmazása terén. Ez a feladat persze nem könnyű, hiszen az e tárgykörbe tartozó problémák helyes, valóban alkotó szellemű megoldásához nagy tapasztalatra, a marxista módszer biztos alkalmazására van szükség. E nehézségek ellenére a filozófusok többet tehettek volna ezen a téren; bátrabban kellett volna hozzájárulni olyan kérdések kidolgozásához, mint a népi demokrácia fejlődéstörvényeinek kérdése, a kommunista erkölcs, a szocialista tudat szerepe népi demokráciánk fejlődésében stb. Az Állandó Bizottságnak kezdeményeznie kell ilyen és hasonló, a gyakorlati munka szempontjából rendkívül fontos témák kidolgozását.

c) Az Akadémia Filozófiai Bizottsága gondot fordított arra, hogy megismertesse népünkkel a filozófia haladó hagyományait, a materializmus és a dialektika jelentős műveit, amelyek a régi rendszerben jórészt meg sem jelentek magyarul, a materialista gondolkodókat, akiknek gondolatait a reakciós rendszer meghamisította vagy agyonhallgatta. Új, korszerű kiadásban, marxista-leninista szellemű előszavakkal és jegyzetekkel adtuk ki — és fogjuk kiadni továbbra is — a régi filozófia értékes műveit, ami alapjául szolgálhat egy korszerű filozófiatörténeti tájékozódásnak és közműveltségnek. Diderot, Feuerbach, Csernisevszkij, Hegel műveinek kiadását a közeljövőben nyomon fogja követni Holbach, Spinóza, Hobbes, Apáczai Cseri, és más filozófusok műveinek megjelenése. Népünk tudásvágyára jellemző, hogy ezek a kiadványok is — amelyek példányszáma messze meghaladja a filozófiai műveknek a múltban szokásos példányszámát — rövid idő alatt elfogynak.

Ezzel kapcsolatban ki kell térnünk arra az egyesek körében elterjedt — nézetünk szerint helytelen — felfogásra, amely szerint a filozófiai szövegek kiadása *nem* fontos része a magyar filozófiai munkának. Szocialista kultúránk megköveteli, hogy szembeszálljunk ezzel a felfogással. Világos, hogy nem nyugodhattunk bele abba a sivár helyzetbe, amely a felszabaduláskor a filozófiatörténeti kultúra terén az országban uralkodott. Nem nyugodhattunk bele abba, hogy Hobbestól, Hegeltől, Feuerbachtól egyetlen sor sem olvasható magyarul. Nem kétséges, hogy az elkövetkező évek során is szorgalmas munkára lesz szükség, hogy behozzuk ezen a téren is a reakciós rendszer súlyos mulasztásait és a filozófia történetének legfontosabb műveit népünk kezébe adhassuk.

A filozófiatörténet terén egyes kimagasló filozófusokkal foglalkozó részletkutatások folytak és folynak (Feuerbach, Diderot, Spinoza), amelyek célja az, hogy a materialista filozófia múltjának egy-egy kiemelkedő alakját helyes történeti megvilágításba helyezték, leleplezve és elutasítva a burzsoá filozófiatörténet hamisításait; filozófiatörténeti monográfiánkat egyre inkább fel kell fejlesztenünk a Zsdánov által megkövetelt színvonalra, hogy úgy mutassák be a logikai kategóriák fejlődésének folyamatát, mint az emberiség gyakorlatának visszatükrözését. (Lásd: Zsdánov: A művészet és filozófia kérdéseiről, Szikra, 1949. 15. lap.)

Nem lehet eléggé hangsúlyozni a haladó *magyar* filozófiai hagyományok

feltárásának fontosságát mind a filozófia szempontjából, mind pedig szocialista kultúránk szempontjából általában. Bár ezen a téren is megtörténtek a kezdeményező lépések (mindenekelőtt Apáczai Cs. János és Erdélyi János filozófiai jelentőségének értékelése terén), de itt még valóban csak az indulásnál tartunk. Hiszen sok esetben nemcsak az újjáértékelés munkáját kell elvégeznünk, hanem a szó szoros értelmében ki kell ásunk, ki kell bányásznunk a haladó magyar filozófiai gondolkodás egyes alkotásait a könyvtárak és gyűjtemények kéziratai közül. A magyar filozófia történetének feldolgozása azért is égetően sürgős feladat, mert eredményei a magyar tudománytörténeti kutatások számára is nélkülözhetetlen segítséget adhatnak. Különösen akkor, ha a filozófiatörténeti kutatás nem szorítkozik — aminthogy nem szabad szorítkoznia — a szűk értelemben vett filozófia múltjának vizsgálatára, hanem ki kell terjeszkednie a haladó társadalomtudományi gondolkodás történetének és a haladó természet-tudományi módszerek történetének vizsgálatára. Különösen fontos, hogy a haladó filozófiai gondolat múltjának feldolgozásánál nagy figyelmet fordítsunk nagy költőink és íróink világnézetének, társadalmi és politikai eszméinek feltárására ; a Horthy-fasizmus irodalomtörténet írása ezen a téren is csak rombolt, csak hamis »értékeléseket« hagyott hátra.

Mind a természettudósok és társadalmi gondolkodók, mind költőink haladó világnézeti hagyományainak feltárásánál és feldolgozásánál módszertani tekintetben bőven rendelkezésünkre állanak a valóban igen jelentős szovjet tudományos eredmények és tapasztalatok ; a tennivalók itt igen nagyok és megvalósításukhoz sok esetben filozófusok és az egyes területek szaktudósainak együttműködése szükséges.

d) Az ellenséges filozófiai irányok, a rothadó burzsoá ideológiák elleni harc fontos feladata volt — és maradt — a magyar filozófusoknak. Lukács György akadémikus számos előadásban, tanulmányban, cikkben leplezte le a hanyatló, rothadó kapitalizmus ideológiájának reakciós, kannibál voltát és tudományellenességét ; Fogarasi Béla akadémikus meggyőzően bizonyította be a jelenkori fizikai idealizmusnak, e nyugaton oly divatos áramlatnak tudománytalan, szofisztikus, fideista jellegét. Az ellenséges ideológiák (a klerikalizmus, a szociáldemokratizmus, nacionalizmus, a burzsoá filozófiák) elleni harcnak továbbra is fontos helyet kell elfoglalnia a filozófusok munkaprogramjában. Hiszen — mint Révai elvtárs Pártunk II. kongresszusán mondott beszédében erre rámutatott — az ellenség a kultúrfronton sincs végleg megverve ; a hallgató ellenséges irányzatok ellen is folytatni kell a harcot.

Hiba volna, ha lebecsülnénk a *hazai* ellenséges elméletek elleni küzdelem jelentőségét. A ma élő magyar nemzedékek egyetemeken, középiskolákban a reakciós elméletek legkülönbözőbb fajtáit szívták magukba : reakciós filozófiai, történeti, esztétikai, jogelméleti, közgazdasági, fizikai, biológiai stb. nézeteket. Szakembereink természetesen nem tudnak egyik napról a másikra megszabadulni ezektől a helytelen nézetektől, elméletektől : és ez a megszabadulás semmiképpen

sem következik be spontán módon, automatikusan. Éppen ezért támogatnunk kell az egyes szakterületeken a jelenbeli és közelmúltbeli reakciós elméletekkel való leszámolást (így pl. igen helyes kezdeményezés volt a jogászok részéről a magyar pozitívista jogbölcselet kritikája Szabó Imrétől). Sajnos egyes igen fontos területeken a reakciós múlttal való beható leszámolás alig, vagy csak igen döcögve »halad«. (Így pl. pszichológia, a történettudomány vagy az irodalomtörténet területén, sőt a filozófia szűkebb területén is.) A filozófia művelői módszertani vonatkozásban hasznos segítséget nyújthatnak a többi területek dolgozóinak. A szűkebb értelemben vett filozófia terén még elvégzendő feladat Pauler Ákos vagy a magyar újkantiánusok filozófiájának és más, régen divatos irányok kritikája.

e) Az önálló kutatómunkán kívül a filozófusoknak is ki kell venni a részüket — az eddiginél fokozottabb mértékben — a népszerűsítő és propaganda-munkából. Ennek a munkának ismét több szektora van : a fiatalabb filozófus-káderek már eddig is tevékeny részt vettek filozófiai szerzők műveinek egy népszerű sorozatban való kiadása előkészítésében, a fordítás és szerkesztés munkájában. Ez azonban csak egyike a számos teendőnek a népszerűsítés vonalain. Fel kell dolgozni népszerű formában és *hazai viszonyokra alkalmazva* olyan kérdéseket, mint a hazafiság, az erkölcs stb. kérdéseit. A népszerűsítés kérdésével függ össze jó tankönyvek készítésének problémája. Filozófiai téren ez most elsősorban mint a logika középiskolai tankönyve megírásának kérdése válik aktuálissá. A filozófusok meg fogják adni a szükséges segítséget a közoktatási szerveknek, hogy e kultúrpolitikai szempontból rendkívül fontos tankönyvet elkészíthessék.

Az Állandó Bizottság feladata, hogy kezét rajta tartsa a filozófiai munka ütőerein ; hogy biztosítsa a fentvázolt feladatok és célkitűzések sikeres teljesítését. A szorosan vett tudománytervezési és szervezési munkán kívül, továbbá az utánpótlás (az aspiránsok és ösztöndíjasok) nevelésének kérdésén kívül az Állandó Bizottságnak a jövőben foglalkoznia kell azzal, hogy széleskörű filozófiai életet teremtsen hazánkban. Ezen a téren eddig igen kevés történt. Holott ma már a filozófiai kérdések iránt érdeklődők száma igen jelentékeny és nem kétséges, hogy a filozófiai előadások, viták, ankétok sikert aratnának. A jövőben ezért ki kell terjeszteni munkánkat ebben az irányban, közvetlen kapcsolatot kell teremteni a filozófiai front munkásai és a filozófiai kérdések iránt érdeklődő közönség között.

Élénk, alkotó szellemi élethez élénk, bátor kritikai élet, elvi viták szükségesek. Ezen a téren is el vagyunk maradva ; a Filozófiai Évkönyv az eddiginél szélesebb lehetőséget ad kritikai cikkek, vitacikkek stb. megjelenésére és azon leszünk, hogy a filozófia munkásai éljenek ezzel a lehetőséggel.

Az Állandó Bizottság feladatai közé tartozik az egyetemeken és főiskolákon folyó filozófiai oktatás kérdéseivel való foglalkozás. A fő feladat itt az, hogy segítsen *összhangolni* a különböző helyeken folyó kádereképzést, hogy a közeli

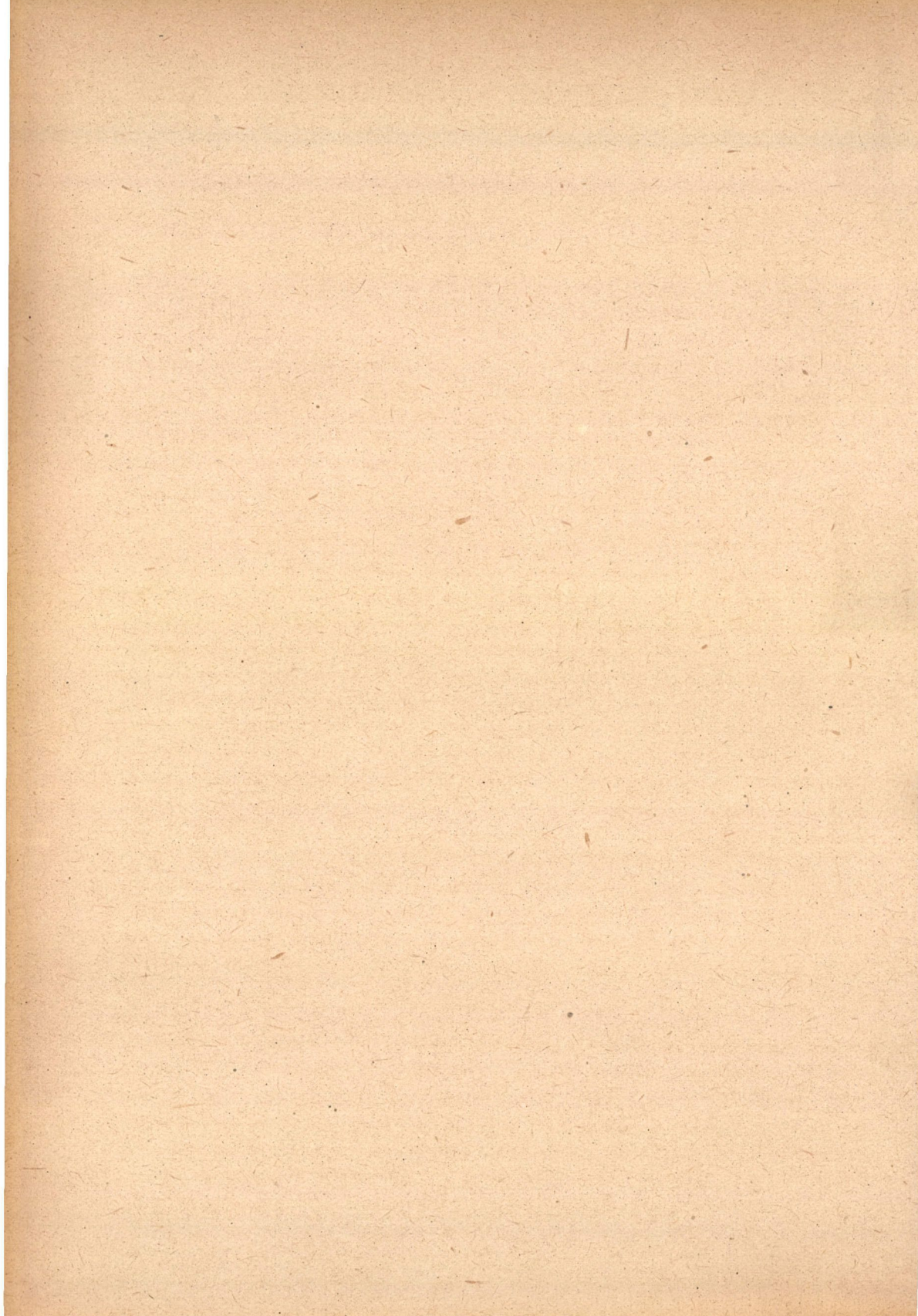

években a különböző szükségleteknek valóban megfelelő szakkádereket kapjunk : tanári, oktatói, kutatói stb. munkára jólképzett szakembereket. Segítséget kell nyújtani továbbá a közoktatási szerveknek abban, hogy a logika oktatása számára — melyet a jövő évek során fokozatosan be fogunk vezetni a középiskolákba — megfelelő számú tanár álljon rendelkezésre.

A filozófia tudomány számára is hatalmas segítséget jelent Sztálin elvtárs új, történelmi jelentőségű művének — *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* — megjelenése. E mű megjelenése nemcsak a Szovjetunióban indított meg a tudományok egész sorában lázas tevékenységet, hanem a népi demokráciákban, így hazánkban is. E sztálini mű roppant gazdag tematikája évekre megszabja a filozófia terén is a kutató munka fővonalait. Részletesen ki kell dolgoznunk olyan kérdéseket, mint a törvény a természettudományokban és a társadalomtudományokban, a fizikai és szellemi munka, a termelőerők és termelési viszonyok a szocializmusban, a kommunista erkölcs kérdései. Foglalkoznunk kell azzal, hogyan alkalmazza mesteri módon és hogyan fejleszti tovább új művében Sztálin a dialektikus módszert és a történelmi materializmus elméletét. Bizonyos, hogy e zseniális sztálini mű felhasználása és hazai viszonyokra való konkretizálása útján — e munkálatok megszervezése társadalomtudományunk egészére vonatkozóan most folyik — a többi tudományok munkásai mellett a filozófusok is jelentősen előrevihetik és magasabb színvonalra emelhetik a marxista elméletet országunkban.

Nádor György

A RÉGÉSZETI ÁLLANDÓ BIZOTTSÁG MUNKÁJÁRÓL

A Régészeti Állandó Bizottság az a szerv, amely a magyar régészeti kutatások elvi és gyakorlati kérdéseiben az Akadémia II. Osztálya mellett a szakmai tanácsadást ellátja és a kutatómunka irányítását végzi. Ennek a jelentésnek az a célja, hogy megvilágítsa a Bizottság eddigi munkájában elért eredményeket és rámutasson azokra a hibákra, amelyeknek a kiküszöbölése a további jó munkát elősegítheti.

A Régészeti Állandó Bizottság még az 1950 év elején kidolgozta a magyar régészeti kutatás ötéves tervét, amely azóta az Osztályközleményekben és az *Acta Archaeológicában* meg is jelent. A kutatómunka már az 1950—51—52 években ennek alapján folyt. A tervben lefektetett ásatásokat — a nagy építkezések folytán adódó leletmentések mellett — igen csekély eltéréssel végrehajtottuk és így ezen a téren munkánk tervszerűnek mondható. Az ötéves terv elkészítése mellett évről-évre végzi a Bizottság a terv felbontását, az egyes évek ásatási programjának megállapítását, az ásatások megszervezését és gyakorlati tanácsokat ad az ásatások folytatása ügyében. Az Állandó Bizottság ebben az évben kidolgozta azokat a szabályokat, amelyek alapján az ásatásokat végezni kell és megállapította a feldolgozás módjait is. Ez a rendelet azóta, mint K. M. rendelet meg is jelent.

Az 1950—51 években az ásatások mögött a feldolgozó munka elmaradt. Ezt a hibát a Bizottság felismerte és ebben az évben már igen nagyszámú feldolgozó munkaközösséget szervezett — az ötéves terv témáinak megfelelően — s a munkaközösségek működése folytán ebben az évben folyóiratainkban számos cikk jelent meg. A jövő évi könyvkiadási programot is ezek munkájára építettük fel.

Mind az ásatások, mind a feldolgozó munka területén a többi részleghez képest lemaradás mutatkozik a középkori régészeti kutatásokban. A Bizottság ezzel a kérdéssel már számos esetben foglalkozott, legutóbb a tavasz folyamán külön rendkívüli értekezleten, de sajnos a nehézségek felvázolásán túl nem jutott. A lemaradás főoka az, hogy ezen a területen a kutatás meglehetősen töretlen úton halad, előzetes tudományos munkák nincsenek, a kutatás módszerei kialakulatlanok, másrészt kutatóink érettebb része erején felül van megterhelve,

a nagyobb része — amelyik más területről kapcsolódott be a kutatásba, e téren szakmailag még gyenge felkészültségű. Ezen a téren új, fiatal kutatók kinevelése hozhat javulást.

Az ásatásokkal kapcsolatban két kérdés merül fel ;

a) Az ötéves terv készítésénél az Állandó Bizottság már az 1952. évtől kezdve a tervásatások terén a kutatások jelentős fokozását iktatta be a tervbe. Ezekhez a nagy munkákhoz, a szükséges tudományos felszereléshez, amelyek segítségével ezeket az ásatásokat a tudományos szempontok legmesszebbmenő betartásával lehet elvégezni, a jelenleginél nagyobb pénzügyi keretek szükségesek.

b) A szocialista építés üteme következtében egyre több és több helyen kerül sor az építések során előkerülő leletek megmentésére. Ezen a téren azonban a helyzet aggasztó. A fennálló törvényes rendelkezések ellenére is az építkezéseknél országos viszonylatban a leleteknek csak kisebb hányadát jelentik be, nagobb része ma is elpusztul. Előfordul, hogy egyes építkezéseknél a leletek megmentésére kiküldött szakemberek munkája elé nehézségek tornyosulnak. A másik baj az, hogy a leletmentésre beállított évi keret a bejelentett leletek megmentésére is csak nehezen elég.

Az Állandó Bizottság a szovjet tudomány eredményeinek megismertetése terén a következő lépéseket tette: az elmúlt év folyamán kiadta a »Szovjet régészeti tanulmányok« című kötetet, mely néhány értékes szovjet tanulmányt tett hozzáférhetővé a magyar szakemberek számára. (Az 1952. évre tervezett szovjet fordítások fordítói nehézségek miatt elhalasztódtak.) Ezenkívül a Múzeumi Központ kiadásában »Szovjet régészet« címmel két füzet jelent meg, amelyek szovjet tanulmányokat tartalmaznak.

Foglalkozott a Bizottság az ország régészeti jellegű múzeumi kiállításainak rendezőkönyveivel tudományos és ideológiai szempontból. A rendezés alatt az elmúlt évben több alkalommal az Állandó Bizottság vidékre is kiszállott, hogy tanácsaival emelje a kiállítások színvonalát. A Bizottság a megjelent és készülő könyvek bírálatát is napirendre tűzte. Most jelenik meg Harmatta János kritikája Párducz Mihály: »A szarmatakor emlékei Magyarországon« III. kötetéről, valamint Szilágyi János György és Párducz Mihály bírálata Harmatta János: »Studies on the History of the Sarmatians« című munkájáról. Megbírálta a Bizottság a »Szovjet régészeti tanulmányok« című kötetet is.

Több alkalommal megvitatta a Bizottság Dombai János készülő könyvét, legutóbbi ülésén pedig megtárgyalta a régészeti folyóiratok (Archaeológiai Értesítő, Acta Archaeologica) tudományos színvonalának és szerkesztésének kérdéseit.

Csaknem két évi sürgetés után a Bizottság javaslatára létrejött az országos Magyar Történeti Múzeumban a Központi Régészeti Könyvtár, amely jelentős lépés a tudományos eredmények feldolgozása érdekében.

Részletesen tárgyalta a Bizottság a Nemzeti Múzeum alapítása 150 éves

évfordulójának ünnepségeit. A Bizottság több ízben kifejezésre juttatta, hogy éppen haladó hagyományaink megbecsülése szempontjából fontosnak tartja ennek a jubileumnak méltó megünneplését.

Tekintettel arra, hogy régészeti kutatóintézet nincs, a magyar régészeti kutatás munkáját legnagyobb részt az országos Történeti Múzeum, kisebb részben a Budapesti Történeti Múzeum és az Egyetemi Intézetek végzik. Ezekre támaszkodik munkájában az Állandó Bizottság is. A múzeumokban folyó tudományos kutatómunka zavartalansága érdekében szükséges, hogy a múzeum-ügynek egy év óta függőben lévő szervezeti kérdései mielőbb megoldódjanak.

Az Állandó Bizottságnak egyik lényeges funkciója a tudományos munka ellenőrzése. Ezen a téren a következők történtek: az Állandó Bizottság rendszeresen ellenőrizte az intézetek tudományos terveinek végrehajtását, a negyedévi jelentéseket feldolgozta, néhány esetben a helyszínre is kiszállt a munka megtekintése végett.

Albizottságok útján helyszíni kiszállásokkal rendszeresen ellenőrizte a folyó ásatási munkákat.

Az ásatások és munkaközösségek részére a Bizottság felelősöket állított be, akik ezeket a munkákat állandóan figyelemmel kísérték és rendszeresen beszámoltak róluk a Régészeti Bizottság ülésein.

A Bizottság egyes tagjai résztvettek a közelmúltban a K. M. által kezdeményezett és az egész múzeumi terület felmérését célzó helyszíni ellenőrzési munkában és az egyes intézményekről értékes áttekintést nyertek. A vizsgálat tapasztalatai felhasználhatók a Bizottság további munkájában is.

A Bizottság figyelemmel kíséri a fiatal kutatók szakmai és politikai fejlődését. Az akadémiai ösztöndíjasok munkáját rendszeresen ellenőrzi, jelentéseiket megvitatja, munkájukról beszámoltatja őket és a további munkához részükre útmutatást ad. Az ösztöndíjasokkal való kapcsolat fenntartása céljából a Bizottság tagjaiból ösztöndíjfelelőst jelölt ki.

Rendszeresen foglalkozott a Bizottság az egyetemi reformok kapcsán a régészeti képzéssel. Több ízben megvitatta a kiadott államvizsga-dolgozatok témáit és felkérte az egyetemi professzorokat, hogy a témákat a régészeti öt éves terv tematikájának figyelembe vételével tűzzék ki. Ennek megvalósítása azonban még nem sikerült teljesen. Az egyetemi képzéssel kapcsolatban a Bizottság több ízben megvizsgálta az egyetemi régészeti intézetek munkáját és arra a megállapításra jutott, hogy éppen a régészeti tanszékek rendezetlensége miatt a hallgatóság egy része évről-évre igen gyenge felkészültséggel kerül ki az egyetemről. Az egyetemi katedrák betöltve nincsenek, a régészeti intézetekben nincs meg a minimális tudományos segédzsemlézet, a felkért előadók óráikat leadják és tovább egyáltalán nem foglalkozhatnak kellő mértékben a hallgatók nevelésével. A jelenlegi helyzet a hallgatók szakmai és politikai fejlődését egyáltalán nem biztosítja és sürgős orvoslást igényel. Ennek első lépése az egyetemi régészeti intézetek egyesítése lenne, amit a Bizottság már több ízben javasolt.

Tevékeny részt vett a Bizottság a régészeti aspirantúra tematikájának kidolgozásában.

A tudományos továbbképzés terén, mint nagy hiányosságot emeljük ki, hogy mindezekig nem küldhettünk ki régész aspiránst a Szovjetunióba, valamint néhány kutatónkat a Szovjetunió nagy ásatásaihoz új ásatási módszerek elsajátítása céljából. A szomszédos népi demokráciákból számos régész aspiráns tanul a Szovjetunióban és a nyári ásatásoknál is a népi demokráciák kutatóinak részvétele szinte rendszeressé vált.

A Bizottság 1951. decemberében az Akadémia ünnepi hete keretében foglalkozott Sztálin nyelvtudományi cikkeivel a magyar régészet szempontjából Fülep Ferenc előadásában. Az előadást a Bizottság előzetesen megvitatta és észrevételei alapján módosította. Az ülésen számos hozzászólás hangzott el az előadáshoz, amelyek elmélyítették Sztálin cikkeinek jelentőségét az egyes régészeti tudományágak területén. A Bizottság munkájának egyik hibája, hogy ezt az előadást nem követte a régészet további elvi kérdéseinek felvetése és tisztázása s így nem volt meg a kellő visszhangja.

A régészeti kutatások eredményei számos kiadványunkban kerültek közlésre. A Bizottság a kiadványok tematikáját bekéri, megvitatja, javaslatot tesz a kiadványok szerkesztőire és lektoraira vonatkozólag. Az elmúlt év folyamán rendszeresen megjelent az Archaeológiai Értesítő, amely a folyó kutatások eredményeit közli. Megjelent az Acta Archaeologica című új, idegennyelvű folyóirat is, amely a régészeti kutatások legfontosabb eredményeit közvetíti a külföld felé. Ezenkívül az Osztályközlemények 1951. évi száma külön kötetben foglalkozott régészeti tanulmányokkal és ebben az évben is közöl régészeti munkát. — Az Archaeológiai Értesítővel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a megszűnt Köznevelési Kiadó az 1949. évi számot olyan gyenge kiállításban hozta ki, hogy méltatlan volt a csaknem százéves folyóirathoz. A példányszámot annyira lecsökkentette, hogy egy-két év múlva egyáltalán nem lesz kapható és terjesztésére semmi gondot nem fordított. Jellemző, hogy utolsó száma már hónapok óta kijött a nyomdából, de sehol nem kapható a folyóiratterjesztő hibájából. Bajok vannak a külföldi terjesztés terén is, pl. a Román Népköztársaságban 1946 óta nem kapták meg az Archaeológiai Értesítőt, legújabbban az Acta Archaeologicát és új könyveink közül az Archaeologia Hungarica legújabb számait sem.

Az Archaeológiai Értesítő szerkesztéséről a Bizottság legutóbbi ülésén az a vélemény alakult ki, hogy a folyóirat minden évben első számában közöljön előzetes jelentéseket az elmúlt év ásatásairól, hogy így eredményeinkről frissen tájékoztassuk a belföldi és külföldi szakembereket.

Az Osztályvezetőség megbíráta az Archaeológiai Értesítő elméleti színvonalát. Megállapította, hogy ebben a tudományos folyóiratunkban még mindig csupán tárgyi anyagot ismertető cikkek jelennek meg és a szerzők az értékeléstől tartózkodnak, nem tesznek kísérletet az anyagból adódó társadalmi és tör-

téneti következtetések levonására. Az új szerkesztőbizottságnak ezen a téren komoly és alapos változást kell előidézni a folyóirat szerkesztésében.

Ugyanekkor az Acta Archaeologica-ról a Bizottság elfogadta Harmatta János jelentését és azt a reményét fejezte ki, hogy az Acta még jobb és ideológiailag még fejlettebb cikkeket fog közölni, kliséi még tökéletesebb formában fognak megjelenni. Az Acta Archaeologica tudományos színvonala sokkal magasabb, mint az Archaeologiai Értesítőé, mivel a szakterület legértékesebb cikkeit válogatja ki a szerkesztőbizottság az Akadémia e reprezentáns folyóirata számára. Reméljük, hogy kutatóink elméleti színvonalának emelkedésével egyre távol az ilyen tanulmányok köre és ezáltal egyre bővül a választék. — Ennél a folyóiratnál is sürgősen meg kell javítani a bel- és külföldi terjesztést.

A Bizottság az egész magyar régészeti kutatás munkásságának megvilágítása céljából az alábbiakban tesz jelentést az eddig megjelent és előkészületben lévő munkákról:

Megjelentek:

Párducz Mihály: A szarmatakor emlékei Magyarországon III.

Barkóczi László: Brigetio (Közkutatásügyi Kiadó).

Fettich Nándor: Régészeti tanulmányok a késői hún fémművesség történetéhez.

Szovjet régészeti tanulmányok.

Előkészületben lévő munkák:

László Gyula: Az avar társadalom története.

Fettich Nándor: A nagyszéksósi hunlelet.

Barkóczi—Erdélyi—Fülep: Intercisa.

Csallány Dezső: Avarkori emlékek.

Dombay János: A zengővárkonyi őskori telep.

Fehér Géza: Szláv-magyar kapcsolatok.

Régészeti Kézikönyv.

Harmatta János: Tanulmányok a hűntársadalom történetéhez.

Banner—Jakabfy: Régészeti bibliográfia.

R. Alföldi Mária: Pannónia pénzforgalma.

Banner—Korek: A péceli kultúra.

Csallány Dezső: A gepidák Magyarországon.

Barkóczi László: Az adonyi római tábor.

Fettich Nándor: Az ú. n. Nagykaroly kard.

Patay Pál: A bodrogkeresztúri rézkori kultúra.

A magyar régészet nagy eredményeként könyvelhetjük el azt, hogy a moszkvai Vestnik Drevnej Istorii öt magyar szerzőtől cikket fogadott el közlésre.

A tudománynépszerűsítési munka terveivel a Bizottság a M. Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti szakosztálya munkatervé-

nek tárgyalása során foglalkozott. A Társulat számos tudományos és népszerűsítő előadást, vidéki vándorgyűlést tartott. A Bizottság több tagja írt népszerűsítő cikkeket napilapokban, folyóiratokban, brosrákban. Készült egy film is a szentes-vekerzugi ásatásról.

A Bizottság munkájának eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze : a magyar régészeti kutatás tervszerű munkájának biztosítása ; a feldolgozás munkájának intenzív megindítása, az ásatási rendelet kiadása, a Régészeti Központi Könyvtár felállítása és a feldolgozó munka szolgálatába való beállítása, a terület problémáinak értékelése a sztálini nyelvtudományi cikkek alapján.

A munka hibái : bár az elvi kérdések felvetése megtörtént, de ezek további tárgyalása, megvitatása elmaradt. Nem tűztünk ki készülő vagy megjelent munkákat vitára a szakma legszélesebb nyilvánossága előtt. Nem tudtuk megoldani a magyar középkori régészeti kutatás problémáját és itt személyi kérdések is megnehezítették a munkát : nem tudtunk megbirkózni a pusztuló régészeti leletek megmentésének kérdésével és e téren a műemlékek védelmét sem tudjuk biztosítani.

A Bizottság működését megnehezíti, hogy igen sok konkrét gyakorlati kérdést tárgyal, emiatt munkája szétforgácsolódik és keveset tud foglalkozni a szakterület elvi kérdéseivel.

A Bizottság elkövetkező feladatai közül legfontosabb az elvi problémák felvetése és tisztázása : a marxista-leninista történetiszemlélet és tudományos módszer gyakorlati alkalmazásának megvalósítása a feldolgozó munkában. Haladó hagyományaink ápolása és harc a nyugati tudomány előtti hajbókolás ellen.

A hiányosságok kiküszöbölése és a munka megjavítása érdekében a Bizottság számos javaslatot terjesztett a II. Osztály vezetősége elé.

Arató Endre, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének osztályvezetőhelyettese többévi kutatómunka után nagyobb monográfiát írt a cseh, a szlovák és a magyar nép 1848-as hagyományairól, egymáshoz való viszonyukról. Kézírtos munkáját, amely népeink közös hagyományának egy fontos szakaszát, ezen belül a nagyfontosságú nemzetiségi kérdést tárgyalja, a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Állandó Bizottsága megvitatta.

A vita első hozzászólója *Kovács Endre*, a Történettudományi Intézet munkatársa, mindenekelőtt felhívta a figyelmet a megvitatásra került munka jelentőségére.

Arató elvtársra két fő feladat várt a munka megírásánál — mondotta. Szakítani a burzsoá történetírás nacionalista szemléletével, a népeink közötti haladó kapcsolatok megmutatásával mintegy történelmi távlatot adni a szocializmust építő népek mai barátságához.

Sikerült-e a szerzőnek ezt a kettős feladatot megoldania? Felszólaló szerint sikerült. Arató elvtárs teljes mértékben szakítani tudott a magyar nacionalizmussal és az 1848—49-es kapcsolatokat vizsgálva, sok jó példával támasztja alá, hogy népeink legjobb fiai részéről ebben az időszakban is sok értékes kezdeményezés történt az összefogásra, az osztrák reakció elleni harcra.

Ki kell emelni, hogy Arató elvtárs szorgalmas anyaggyűjtő munkát végzett, áttanulmányozta és felhasználta a korszakra vonatkozó nyomtatott irodalom teljes egészét, az 1848—49-es magyar sajtót, a cseh és szlovák lapokat, stb. A munka e részletes anyaggyűjtés következtében is sok újat hoz. Erénye még a politikai állásfoglalás szilárdsága. A szerző bátran bírálta a mozgalmak vezetőit, megmutatta hibáikat, tévedéseiket. Sokat tanult a marxizmus-leninizmus klasszikusaitól és útmutatásaikat alkalmazta a könyvében. A munka nagy pontossággal szögezi le a magyar-cseh-szlovák viszony alakulásának időbeli folyamatát, az egyes szakaszokat.

A tanulmánynak vannak hibái is. Ilyen hibája az, hogy a szlovák nemzetiségi kérdés tárgyalásánál Arató elvtárs nem egyformán bírálja a magyar és

* *Arató Endre kézírtos munkájának vitája a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Állandó Bizottsága 1952 október 15-i ülésén.*

a szlovák oldalt. Keményen megbírája a magyar nemzetiségi politika irányait, de ugyanakkor csak nagyon kevésbé bírálja meg a szlovák burzsoáziát és ennek politikai képviselőit, elsősorban Štúrt és Hurbánt. Nem mutatja meg a szlovák polgárságnak és vezetőinek osztálykorlátait. A szlovák nemzeti mozgalom alakulásának és fokozatos jobbratolódásának folyamatát túlságosan mereven kapcsolja hozzá a magyar kormány, hatóságok sérelmes intézkedéseihez. A kettő között persze megvan a kapcsolat, de nem tárgyalható ilyen sematikusán. Arató elvtárs majdnem teljesen és kizárólag a magyar kormánypolitika ténykedéseire vezeti vissza a szlovák mozgalom jobbracsúszását. A munka nem tárja fel elég szélesen és alaposan a szlovák nemzetiségi mozgalom nemzetközi összefüggéseit és így az olvasó nem látja, hogy a mozgalom fejlődésének milyen szövevényes fokozatai voltak. Nem jutnak szóhoz eléggé a cseh, délszláv, bécsi kapcsolatok. Nem mutatja meg a szlovák mozgalom reakciós pánszláv elemeit.

Hiányzik a cseh-szlovák viszonyinak és a cseh-magyar viszonyinak olyan értelmű tárgyalása, mint amely nagymértékben megrontotta a magyar-szlovák viszonyt is. Nem látjuk, hogy milyen szerepe volt a cseh burzsoáziának a szlovák mozgalom irányításában. Jellemző pl., hogy a tanulmány egy szóval sem utal a Pulszky—Thun vitára.

Az 1848-as események előzményeinek megrajzolásában is nagy hiányok vannak. Nincs eléggé megrajzolva a múlt század 40-es éveinek története. Hiányzik a tanulmányban a szlovák és a cseh mozgalom vezetőalakjainak (Štúr, Hurbán, Frič, Sabina) portréja. Márpedig ilyen nagy munkában az egyes alakokat egyénileg is jellemezni kell.

Arató elvtárs abból indul ki, hogy a megegyezés a magyarok, a csehek és a szlovákok között 1848—49-ben lehetséges volt. A hiba az, hogy a tanulmány ezt a tételt nem bizonyítja. Az egyes fejezetek azt mutatják be, hogy miért nem sikerülhetett a megegyezés; a fejezetek összefoglalói viszont felvetik azt a kérdést, hogy lehetséges volt-e a megegyezés, s egy kivételével mindig igenlő választ adnak, de ez a felelet nem az elmondottakból folyik. Megjegyzi azt is, hogy a tanulmány midőn összehasonlítást tesz a cseh, a szlovák és a magyar fejlődés között, a magyar eseményeket vagy nem ismerteti, vagy csak vázlatosan, mivel ezeket az olvasó részéről tudottaknak tételezi fel. A cseh részek egy kissé terjengősen vannak bemutatva és önálló részletekként hatnak. Ezeket rövidíteni lehetne.

A felszólalónak a részletekre vonatkozó megjegyzései közül megemlíthetjük azt a kifogást, hogy szerinte a szerző Kollár szerepét a tanulmány elejétől a végéig negatívnak mutatja be, pedig Kollár a csehek és szlovákok nagy haladó költője.

Fričnek az emlékezéseiben szerepel egy utalás Kossuth és Štúr állítólagos kézfogására. Erre az utalásra és még egy-két hiányos adatra nem lehet olyan nagy horderejű következtetéseket felépíteni, mint amelyeket Arató elvtárs

felépít. Ugyancsak nem helyeselhető a Pesti Hirlap és Štúr lapjának egymás oldalára állítása akkor, amikor tudjuk, hogy ezek a lapok súlyos harcokat vívtak egymással. Ha a harcokat is megmutatná a szerző, akkor mellettük helye lenne az összekötő szálak megmutatásának is.

A szerző a »pánszláv veszélyt« elejétől végig a magyar kormány agyrémének tartja. Ugyanakkor maga is hoz adatokat arra, hogy szláv együttműködés és közös szláv programm tervei fennálltak 1848-ban. Palacký és Havlíček programja valóban a szláv elem túlsúlyának érvényesülésére és a magyarok elnyomására irányult. Ezt figyelembe kell vennie a szerzőnek.

Štúr szereplését a prágai kongresszuson Arató elvtárs indokolatlanul tekinti annyira forradalminak. Štúr és Hurbán beszédeit nem idézi teljes egészükben. Magyarellenes megnyilatkozásait elhagyja és úgy állítja be, mintha Štúr az osztrák birodalom elsöprése mellett nyilatkozott volna. Ezzel szemben Štúr azt követelte, hogy az uralkodó költözzék szláv területre és első dolga legyen a magyarok ellen fellépni.

Štúrékat itt túlzottan haladó színben tünteti fel.

Arató elvtárs munkájában elhallgatja azt, hogy az elszakadás kérdése igenis felmerült a prágai szláv kongresszuson. Štúr a délszlávok elszakadási terveire válaszolva kifejtette, hogy a szlovákok még csak az első lépcsőfokon vannak, vagyis az autonómia követelésénél, ha ezt elérték, akkor rá fognak lépni a második lépcsőfokra is (tehát elszakadnak).

Hiányzik a tanulmányból a szlovák felkelés története. Ennek a szerző csak a puszta vázlatát adja. A szlovák felkelés idején a helyes magyar kormánypolitika reklamálása szerző részéről naivul hat. Ekkor már a magyar kormány védekezésére szorítkozott.

Az 1849-es májusi összeesküvés értékelésével kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy Arató elvtárs itt ellentétben áll Klima cseh marxista történésszel, aki könyvében azt állítja, hogy 1849 tavaszán már semilyen reális feltétele nem volt meg az összeesküvés sikerének. Bakunint éppen ezért bírálta meg Klima, mivel ilyen nem reális összeesküvésbe ugratta be a cseh radikálisokat.

Befejezésül összefoglalóan megállapítja, hogy Arató elvtárs jó munkát végzett, nagy anyagot sorakoztatott fel tanulmányában, pártos állásfoglalással nyúlt a kérdésekhez és ha a jelentésében elmondott hibákat kijavítja, a munka hasznosan szolgáltatta a magyar-cseh-szlovák barátság ügyét.

Kemény G. Gábor az Országos Széchenyi Könyvtár könyvtárosa hozzájárulásában kiemelte, hogy a szerző »Csehek, szlovákok, magyarok 1848—49-ben« c. munkája első ízben nyújt átfogó képet a szabadságharckorabeli cseh, szlovák és magyar mozgalmakról, ezeknek a mozgalmaknak egymáshoz való viszonyáról és közvetlen kapcsolatairól. A szerző nehéz és felelősségteljes feladatra vállalkozott mind az anyaggyűjtés terén, mind a feldolgozás és értékelés vonalán. Feladatát általában megoldotta, a felsorolt szerkezeti és tárgyi kívánalmak inkább a részletekre vonatkoznak, a munka feldolgozásának egységét csupán

egyetlen vonatkozásban érintik. Ez a magyar történeti fejlődés arányos tárgyalásmódjának kívánalma és ezzel összefüggésben a magyar szabadságharc nemzeti-ségi politikájának behatóbb vizsgálata és jelentőségéhez méltó értékelése. Szerzőnek még határozottabban kell függetlenítenie magát a forrásaitól a magyar szabadságharc forradalmi jelentőségének megítélésében. 1848—49-ben a magyar forradalom és szabadságharc állott a fejlődés vonalában, hibáit nem mondhatjuk el a nélkül, hogy elért eredményeit ne hangsúlyoznánk. A szabadságharc nemzeti-ségi politikájának eredményei a függetlenségi nyilatkozattól a szegedi nemzeti-ségi törvényig olyan alapot jelentenek, amelyre a népek között haladó együttműködés politikája épülhetett volna cseh-szlovák-magyar vonatkozásban is. Ezt a nemzetiségtörténeti hagyatékot a munka összefoglalásában kellene kiemelnie a szerzőnek, összegezve egyúttal azokat a tanulságokat, melyek az egykorú haladó kapcsolatok láncszemeinek összeillesztéséből következnek.

A szerző a munka címének megfelelően a cseh-szlovák-magyar viszonyt vizsgálja a forradalom és szabadságharc korában. Törekvése mindenekelőtt az volt, hogy tisztázza ennek a viszonynak magyar részről mindmáig feltáratlan vonatkozásait, a legújabb kutatási eredmények kapcsán megismertesse az olvasót az egykori cseh és szlovák mozgalmak történetével és közelebbi vizsgálat tárgyává tégye e korszak haladó kapcsolatait.

Hozzászóló kritikai megjegyzéseit öt pontban foglalja össze: a munka és a források viszonya; az 1848 előtti fejlődés kérdése; szerkezeti vonatkozásban a tanulmány magyar vonala; a magyarországi nemzeti-ségi politika általában; végül a csehek és szlovákok egymásközi kapcsolatai bemutatásának hiánya.

Hozzászóló kiemeli a munkának azt az érdemét, hogy nagy figyelmet szentelt a cseh és szlovák forrásoknak, különösen értékes a cseh és szlovák sajtó-, illetve levéltári anyag, ami a mi kutatóinknak nem áll rendelkezésére. Jelentős ebből a szempontból J. Frič memoárjának felhasználása, mert az eddig a magyar kutatók előtt jóformán ismeretlen volt. Kifogásolja azonban a magyar források szűkkörű használatát és a röpirat-irodalom elhanyagolását. Foglalkoznia kellett volna a megelőző korszak olyan fontos dokumentumaival, mint Hurbán 1839-i morvaországi útjának rajza, Štúr 1844-ben Lipcsében publikált »Klagen und Beschwerden der Slawen« etc. című röpiratával, az 1843-ban közzétett Pulszky—Thun levélváltással és 1848-ban Hodža Prágában kiadott közismert röpiratával, a Der Slowak-ka. Szerző nem tekintette feladatának, hogy az 1848—49. évi magyar kormányzat által fenntartott szlovák nyelvű sajtóval és ennek kapcsolataival foglalkozzék, a magyar szabadságharc mellett mindvégig, igaz, a magyar kormány szubvencióján élő (ami adott esetben aligha kifogásolható) Prijetel' L'udu (A Nép Barátja) és köre: Seberiny (Szeberényi), Mácsi és mások egyetlen jegyzetben szerepelnek a munkában.

A forrásokra és az 1848 előtti fejlődésre vonatkozó kívánságait a következőkben összegezi: a forrásokban lehetőleg biztosítsa a cseh, a szlovák és

a magyar források arányát, lehetőség szerint és elsősorban egykorú forrásokra támaszkodják és illessze bele munkája »negyvennyolc előtti« részébe a nemzetiségi röpiratokból felhasználható anyagot.

Ezután felveti a szerkezet kérdését. Szerző anyagát nem tagolja arányosan. A cseh-szlovák-magyar viszonyoknak éppen a magyar vonala helyenként elhalványodik, indokolatlanul háttérbe szorul, negatív vizsgálódás eszközévé válik. A kérdés összefügg az egykorú magyar nemzetiségi politika bírálatával, nem lehet ugyanis ismételtten hivatkozni a magyar kormány »elnyomó nemzetiségi politikájára« anélkül, hogy részletesen megindokolná a szerző, miben áll ez. Kétségtelen, hogy a szabadságharc magyar nemzetiségi politikája kiindulópontjában helytelen, reformtörekvéseiben, kiütkeresésében elkésett volt. Történeti munkánál azonban meg kell vizsgálni a kérdés mindkét oldalát, nehogy az egyoldalúság látszatába essünk. El kell mondani ennek a kormányzati politikának 1848 tavaszától a függetlenségi nyilatkozatig és innen a szegedi nemzetiségi törvényig megtett útját, szólni kell osztálykorlátairól, de azokról a tragikus félreértésekről is, amiket az egykorú szláv kérdések laikus ismerete és a nemzetiségi kérdés terén szükséges szakértelem és szakértők hiánya, gyakran nyelvi nehézségek stb. okoztak. Helytelen lenne csak azt látnunk és érzékelnünk, hogy pl. az egykorú magyar sajtó érzelmi elfogultsággal nyilatkozik az 1848. évi prágai szláv kongresszusról, elhallgatva (vagy mint a szerző teszi: egy sorban említve) a magyar küldöttek erőszakos kirekesztését a kongresszusról.

Végül röviden arra a körülményre, hogy a szerző már előljáróban (13. l.) bejelenti, hogy »a cseh és szlovák viszony vizsgálata nem tartozik feladata körébe, a cseh és szlovák kapcsolatok haladó hagyományainak feltárása külön munkát érdemelne, itt csak néhány kiemelkedő eseményre hívja fel a figyelmet«. Ezt a bejelentést a továbbiakban következetesen igyekszik betartani, aminek következtében például a prágai kongresszus és általában a nyelvkérdés alakulásában rejlő ellentmondások nem kerülnek felszínre. Véleménye szerint az egykorú cseh-szlovák kapcsolatok megítélése elsőrendű történetírói feladat, mellyel a tárgykör megkívánta mértékben foglalkozni kell.

Kemény G. Gábor, összegezve kifogásait, megállapítja, hogy a szerzőnek hangsúlyoznia kell: 1848—49-ben a magyar forradalom és szabadságharc állott a fejlődés vonalában és a magyar szabadságharc szlovák népi résztvevőinek szerepe mindvégig pozitív. A cseh és szlovák anyaggal szerkezetileg arányba kell állítani a munka anyagát és indokolt lenne, hogy a nemzetiségi kérdés negyvennyolc előtti előzményeit a nemzetiségi röpiratirodalom adalékaival kiegészítse. A felsorolt kívánalmak figyelembevételét javasolva, Arató elvtárs munkáját a cseh-szlovák-magyar történeti kérdésekkel foglalkozó irodalom jelentős gyarapodásának tekinti.

Sziklai Sándor, a Pedagógiai Főiskola tanára hozzászólásában a munka második fejezetével foglalkozik részletesebben. Megállapítja, hogy a második fejezet mint a mű bevezetése, jól készíti elő a lényegét: 1848—49 eseményeit.

Világosan adja elő a három nemzet gazdasági-társadalmi fejlődésének közös és eltérő vonásait. Egyetért lényegében a fejezet tartalmával, mindössze a fejtegetések kiegészítésére, elsősorban a szlovák fejlődéssel kapcsolatban, szorítkozik. — A magyar középnemességnek igen sok tagja a nacionalizmus előtt kétnyelvű területen élt; nemcsak Beniczky Péter, a XVIII. századnak mind a magyar, mind pedig a szlovák irodalom történetében számontartott lírikusa bizonyítja ezt, hanem a családi emlékkönyv is, amelyet a Századok 1942. évfolyamában ismertettek. A szentmiklósi és óvári Pongrácz-család emlékkönyveiről van szó. Ebben a XVI. századtól a XIX. századig terjedő családi krónikában a hivatalos, közéleti szövegek latinul szólnak, míg a bizalmas, családi krónika szövege váltakozva, hol a magyar, hol a szlovák nyelven készült, ugyanazon kéztől írva. A XIX. századhoz közeledve a bejegyzések mindinkább magyar nyelven készülnek. Ezzel az egy példával is meg lehet világítani azt, hogy itt voltaképpen arról van szó: a polgárosodás, a nacionalizmus kialakulása előtt a nemesség hivatalos nyelve a latin, a két vulgáris nyelv: a magyar és a szlovák között viszont semmi lényeges különbséget nem érez, ezt a kettőt használja. Ez is rávilágít tehát az 1848–49-es sajátos szlovák viszonyokra. A szlovák középnemesség, amely a reformkorban együtt harcolt a magyar középnemességgel s a magyarosodás híve volt, éles ellentétben volt saját — tehát szlovák — kispolgári értelmiségével: elsősorban Štúrékkal. Ezért támogatta a bibličinát a štúri irodalmi nyelvvel szemben, ezért támogatta Jozeffyt, Seberiny-t. A szabadságharc vezetőségének a nemzetiségi kérdésben való tájékozatlanságára jellemző, hogy az meg magáévá teszi ennek az asszimilált nemességnek, pl. Beniczky Lajosnak és a többieknek ilyenirányú javaslatait. A pesti kormány, majd a debreceni kormány és Štúrék ellentétének megfejtéséhez részben a szlovák illetőleg vegyesnyelvű középnemesség magatartásának megfejtésén keresztül visz az út.

Szépen illeszti be Arató elvtárs fejtegetésébe a szlovák-lakta területek iparosodási képét. Érdekes ezzel kapcsolatban megemlíteni, hogy a szlovák kispolgári értelmiség tagjai közül sokan tudatában voltak az iparosodás haladást jelentő erejének: mégpedig már a századfordulón, a XVIII. század nyolcvanas-kilencvenes és a XIX. század tizes éveiben. Először Ján Tibenský mutatott rá Juro Fándliról írt rövid értekezésében, újabban J. G. Zatkuliák: »L'udovŕychnŕy pracovnŕk Juraj Fándli« szól bővebben róla, hogy a nagy szlovák aufklárista ezt az iparosodási folyamatot szóval és tettel pártfogolta, sőt egyházi fölötteseivel dacolva, saját állása veszélyeztetésével maga is létesített egy ú. n. »minta-manufaktúrát.«

A szlovák polgárosodás, nacionalizálódás mozgalmának bemutatásánál — szerinte — föltétlenül rá kell mutatni arra is, hogy kezdetben a mind az irodalomban, mind pedig a politikai felemelkedésben vezető szerepet játszó kispolgári értelmiség még erősen benne élt az egyház kereteiben. Ez a szlovák nacionalizmus kezdetének kétségtelenül negatív vonása adja meg a negyvenes

évekre az egyik tényleges különbséget egyrészt az egykorú cseh fejlődés, másrészt a konzervatívabb szlovák értelmiség és a haladók között. Nem is szólva arról, hogy az »első nemzedék«, Bernolákék szervezkedését mennyire meghatározta egyházi helyzetük; a »második nemzedék« tagjai, Kollár és társai is egy kicsit egyházi ügynek is érzik az irodalom ügyét. Kollár János egyik prédikációjában Josef Seberín: Zpěvník-jét igen fontos nemzeti és irodalmi eseménynek tartja, egyenrangúnak a kor irodalmi műveinek megjelenésével. Az egyház szempontja az is, amellyel az új štúri irodalmi nyelvet: Luzačina, topačina, bacovina, ledačina, sprostčina, kočistina, valastina, smetiština, kuchynčina, plebejčina...» (Tehát: csőcselék-nyelv, nyomor-nyelv, juhásznyelv, hitványok nyelve, parasztok, drótosok, irtványosok nyelve, herélt nyelv, ártányok, kocsisok, pásztorok nyelve, a szemétdomb, a konyha, a plebs nyelve) jelzőkkel illeti, akkor látszik meg rajta a legjobban, hogy ő még részben a szószerék magasságából tekint mind az irodalmi, mind pedig a társadalmi kibontakozás kérdéseire: amint ezt egy kisebb jelentőségű kortársa és barátja, Lanner István be is vallja: a štúri nyelv nem alkalmas a szószerék ú. n. »magasztosságára«. Nos, ebben a kérdésben Štúrek és Kollárék magatartásában lényeges a különbség. Igaz, hogy a Štúr-iskola nem egy tagja, maga Štúr is, aztán meg Šamo Chalupka, Sládkovič, Hodža, Hurban, stb. teológiát végzett; Štúr kivételével gyakorolják is a papi foglalkozást »de az irodalom ügyét már elváltasztják az egyházi funkciótól« politikai és irodalmi harcokban már nem, vagy legalább is alig érvényesültek az egyházi hagyományok, a klerikalizmus szempontjai, mint a Kollár-vezette harcokban. Végeredményképpen ezért tudják megalapítani az irodalmi nyelvet is, ezért tudnak elszakadni a biblístinától. Véletlenség-e viszont, hogy Štúrnak a népköltészet utánzásáról vallott elvei éppen annál a Janko Král'-nál érvényesültek legjobban, aki mészáros, és nem papi ember fia volt, akire a biblístina sohase volt erős hatással, aki fiatal korában nem a svabock-kal, biblístinában nyomtatott zsoltároskönyvből, hanem a lipótzentmiklósi külváros parasztgyerekeitől, az utca porában tanult meg énekelni? Sem ő, sem a Štúr-iskola másik leghaladóbb költője, Ján Botto nem teológiát tanult, tehát a XIX. század közepén már merev műnyelvnek számító cseh biblístinával semmi kapcsolatban sem volt. Nem véletlen, hogy éppen az egyházzal, az egyházas hagyománnyal semmiféle kapcsolatban nem álló Král' lett a Štúr-iskola legforradalmibb tagja politikai téren is.

A felszólaló ezután hosszabban kitér Ján Kollár világnézeti fejlődésének egyes elemeire, különösen irodalmi tevékenységére. Kiemelte, milyen fontos feladat a szlovák-magyar irodalmi kölcsönhatások kikutatása. Nagy jelentőségű volna, ha ebből a szempontból is ismernők Kollár János harmincéves pesti működését. Inkább csak sejtjük, mint tudjuk, hogy voltak kapcsolatai az egykorú magyar irodalommal. Az alatt a 30 év alatt, amíg itt működött, nem maradhatott a magyar irodalom vezetői számára ismeretlenül és viszont neki is tudnia kellett az egykorú magyar kulturális és irodalmi törekvésekről. A bur-

zsoá tudomány elfogult nacionalizmusára jellemző, hogy ezzel a kérdéssel sem nálunk, sem a cseh és a szlovák tudományban nem törődtek azelőtt. Fontos feladat volna ezt a mulasztást pótolni. Annyit tudunk már ma is, hogy Vitkovics Mihály a Národníe zpiewanky előfizetője volt, — ismerve Vitkovicsnak a szerb és a magyar irodalom között játszott közvetítő szerepét, feltételezhetjük, hogy Vitkovics részéről ebben az esetben is közvetítő szándékról volt szó. Tudjuk, hogy Kollár prédikációit magyarra fordította Esztergély Mihály petei, majd csomádi lelkész. A Kollár elnöklete alatt álló »Spolok milowníkov reči a literatúry slovenskej« kiadásában megjelenő Zora és az Aurora kapcsolata valószínű.

Ugyanígy megoldatlan kérdés a haladóbb kispolgári értelmiségnek, a Štúr-iskola egyes tagjainak a magyar irodalomhoz illetőleg kultúrához való kapcsolata. Közismert, hogy Jankó Král' pesti ügyvédbojtár korában megismerte a pesti forradalmi ifjúság törekvéseit; Milan Pišút: Básnik Janko Král' a jeho dráma sveta című munkájában határozottan állítja, hogy Rotarideszel együtt szervezett parasztfelkelése — a pesti márciusi események hatására történt, — de ennél tovább a tudomány ezen a téren sem ment. Pišút még azt a kérdést is fölteszi: — ismerte-e Petőfit? Igen fontos volna megismernünk Král' pontos magyar kapcsolatait.

Mert ha a nyelvi harcok folyamán és azok következményeképpen egyre fokozódott is az ellenszenv a szlovák kispolgári értelmiség és a magyar közép-nemesség között, amely ellenszenv végül is fegyveres összeütközésekbe torkollott 48/49-ben, a szlovák költők közül sokan ismerték és szerették is a magyar irodalmat. Hadd említsük itt elsősorban Sládkovič-ot, akiről a magyar Gáspár Imrével kötött barátságából, illetőleg Gáspár följegyzéseiből tudjuk, hogy ismerte a magyar írókat és elismeréssel szólt róluk. A már említett Milan Pišút mondja »Počiatky básnickej školy Štúrovej« című munkájában, hogy érvényesülnek a szlovák fiatalok műveiben a magyar irodalom egykorú jelenségei is.

A másik kapcsolat, amely a Štúr-iskola szinte valamennyi írójánál föllelhető: az általuk feldolgozott szlovák népmondai hagyomány rokonsága a magyar népmondai hagyománnyal. A népi hagyományokban közös hősökkel találkozunk, mint pl. Zrínyi Miklóssal, Mátyás királlyal stb., akik egyhelyütt mint sláv, máshelyütt mint magyar hősök jelennek meg.

Ugyanígy számos közös hagyományunk van a népművészet egyéb területén is. Ezekből felszólaló több példát említve, áttért a kisebb fogalmazási pontatlanságokra, majd felszólalását azzal zárta, hogy a szerzőnek értékes munkáján még csiszolnia kell a fogalmazás, különösen a cseh és szlovák címek és idézetek pontosabbá tétele szempontjából. Egymás helyesírásának a tiszteletbentartása a kölcsönös megbecsülés fontos pillére.

A következő felszólaló Hanák Péter, a Történettudományi Intézet osztályvezetője szintén a szóbanforgó munka komoly pozitívumainak kiemelésével

kezdte hozzászólását. Majd a munka hibáira térve át, a következő főbb kifogásokat emelte ki.

1. Az 1849-es májusi felkelés kérdése. Arató elvtárs munkája kissé túlértékeli a májusi cseh felkelés reális lehetőségeit és ennyiben igaza van Kovács elvtársnak, amikor A. Klima értékelését állítja szembe Arató elvtársával. Itt mindenekelőtt azt kell alaposan megvizsgálni, vajjon fennállott-e még a forradalmi helyzet 1849 tavaszán Csehországban. Meg kell vizsgálni a kormányhatalom helyzetét, a fegyveres erők szilárdságát és a cseh uralkodóosztályok magatartását. Ilyen elemzés híján bizonyítatlan marad Arató elvtársnak az az állítása, hogy Csehországban forradalmi helyzet volt. Nincs igaza azonban Kovács elvtársnak akkor, amikor egészében helytelennek tartja a májusi felkeléssel való részletes foglalkozást. Más a májusi felkelés lehetőségének és más jelentőségének kérdése. Ebből a szempontból 1849 tavasza nagy jelentőségű, mert a cseh radikálisok és felvilágosító munkájuk hatása alatt a prágai munkások, prágakörnyéki parasztok felismerték a magyar szabadságharcra való összefogás fontosságát, annak támogatást kívántak nyújtani. Ez feltétlenül megérdemli a részletes tárgyalást. A prágai felkelési kísérlet objektíve gyöngítette fegyveresen is, erkölcsileg is a Habsburg abszolutizmust. Bakunin szereplését élesebben kellene megvilágítani. Bakunin későbbi anarchizmusának csirái már itt fellelhetők. Siettetni, hamarabb akarja kirobbantani a meg nem érett felkelést. A szerző ezt felveti, de nem tárgyalja, hogy Csehországban a forradalmi helyzet hiánya mennyiben tette illuzórikussá a felkelés kirobbantását és nem eléggé ítéli el Bakunint.

2. A magyar nacionalizmus elleni harc túlhajtása és a szlovák nacionalizmus enyhe kritikája. Ebből a kérdésből sok helyes szempontot ragadott meg már Kovács elvtárs, de ugyanakkor a magyar kormányt mentegette. Azt lehet mondani, hogy Kovács elvtárs viszont kissé túlhajtja a szlovák nacionalizmus elleni harcot és enyhébben ítéli meg a magyar nacionalizmust. És ha mindkét álláspont hibás is, Arató elvtárs annyival közelebb áll a helyes állásponthez, hogy nekünk elsősorban a magyar nacionalizmusra és maradványaira kell a főtűzet összpontosítanunk. De az valóban nem helyes, hogy a szerző minden hibáért a fő felelősséget a magyar kormányra rakja, hogy pl. a cseh liberálisok táborában is ez keltett magyarellenességet. Arató elvtárs gyakran szem elől téveszti, hogy Štúrék mozgalma burzsoá nemzeti mozgalom és az előtérbenálló haladó vonások mögött már 1848 tavaszán fellelhetőek a reakciós vonások is. E mozgalom »pánszlávizmusa« jogos nemzeti követeléseket is tartalmaz, de mögötte ott vannak a Habsburgok és ott van a cár is.

Helyes, hogy a szerző erősen hangsúlyozza a szlovákok megegyezési készségét és erre számos szép dokumentumot hoz fel, de nem értékeli minden esetben helyesen. A májusi lipcészentmiklósi értekezlet határozataiban a megegyezési készség újabb jelét látja, pedig azok (különösen a 2. és 3. pont) már az autonómia addig nyíltan fel nem vetett követelését tartalmazzák és az

elszakadás tendenciáit hordják magukban. Ezeket az önmagukban jogos követeléseket akkor, az ellenforradalom készülő támadásának idején nem lett volna helyes napirendre tűzni.

Valóban igaz, hogy a szerző sokszor indokolatlanul mentegeti Štúrt és társait, amikor azok már az ellenforradalomhoz csatlakoztak. Eerre számos példát hoztak már fel a vitában is. Szemléltető példa, hogy amikor 1849 tavaszán a cseh radikális demokraták határozottan, világosan demokratikus álláspontot képviselnek Magyarország mellett, akkor Hurbán, Štúr, stb. erősen megrójják a cseheket, hogy elárulják a közös ügyet. Arató elvtárs a »félrevezettség« jelének tartja és mentegeti ezt az állásfoglalást. Egy nemzet vezetői a történelem előtt és népük előtt felelősek azért, amit tesznek. A félrevezetés lehet motiváló tényező, amit értékelésünkben ki kell fejezni, de Štúrékat az adott esetben el kell ítélni.

3. A cseh és szlovák mozgalom különböző irányzatainak értékelése. Arató elvtárs szerint a cseh burzsoázia minden bajnak, rossznak forrása. Gyökeres szakadékot von a cseh liberális burzsoázia és a radikálisok közé. Ilyen gyökeres különbség nincs a két irányzat között.

Először is elmosódik a Habsburg ellenforradalom és a cseh liberális burzsoázia különbsége, a szerző nem alkalmazza azt a mértéket a cseh liberális burzsoáziára, amit Marx és Engels az összeurópai burzsoáziára alkalmazott. Aratónál úgy tetszik, mintha a liberális burzsoáziának nem lett volna érdeke bizonyos fokú autonómia.

Másodszor a radikális irányzatot meg kell különböztetni a plebejus irányzattól. A cseh radikálisoknak 1848-ban nagyon sok haladó vonásuk van, érdemük a munkásságra és a parasztságra való támaszkodás, de nem lehet jobban értékelni őket, mint a francia jakobinusokat. Arató elvtárs plebejus forradalmárokként lépteti fel őket.

Ami a szlovák baloldal értékelését illeti, figyelembe kell vennünk a közel-múltban megjelent »Revoljucii 1848—1849« szovjet kiadványt is. E szerint Štúrék liberálisok, Janko Král' és Mehling a radikálisok. A szerző Štúrékat számítja radikálisoknak és Janko Král'-lyal alig foglalkozik. Az már most eldönthetőnek látszik, hogy Král'-lyal, Mehlinggel sokkal többet kell foglalkoznia, Štúrék értékelését még tovább kell vitatni. Ugy tűnik, hogy a »Revoljucii...« tanulmánykötet szlovák részének írója (Lippai) sem értékeli helyesen Štúrékat, de Arató elvtárs álláspontja sem kielégítő.

Felszólaló szerint itt foglalkozni kell a szlovák néptömegek mozgalmával, e mozgalom értékelésével.

4. Felszólaló abból indul ki, hogy a polgári forradalmakban döntő szerepet játszanak a néptömegek, különösen áll ez 1848-ra. Ennek jelentősége nem eléggé jön ki, elhalványul Štúrék mellett. A szlovák néptömegek magyar szabadságharc melletti kiállásának értékelése hiányzik. A problémát két tényező bonyolítja; a magyar szabadságharc mellett szlovák értelmiségiek is álltak

(a Kemény G. Gábor által említettek), és hogy a szlovák parasztok vajjon fejletlenségéből álltak-e a magyar szabadságharc mellé. A Launer, Szeberényi, stb. vonalat élesen el kell választani a szlovák néptömegeknek magyar szabadságharc melletti állásfoglalásától. Nem helyes Kemény elvtársnak az az állásfoglalása, hogy előbbiek a szlovák mozgalmat képviselték volna, nem a szlovák nemzeti mozgalmat, hanem a szlovák nemességet képviselték.

Mi volt az indítóoka annak, hogy a szlovák néptömegek csatlakoztak a magyar forradalomhoz? Mit vártak, amikor szembeszálltak Béccsel? A magyar és szlovák parasztság is 1848 márciusát, a feudális terhek alóli felszabadulását védte. A felszólaló több adatot idéz, hogy számos szlovák község nem hódolt be a császáriaknak. A példák azt bizonyítják, hogy ez szlovák hazafiság volt, pontosabban *demokratikus hazafiság*, a közös demokratikus jogok védelmére. Ez a két népnek leghaladóbb kapcsolata 1848-ban. El kell különíteni a Štúr-féle mozgalomtól, s nagy közös történelmi hagyományunknak kell értékelnünk.

A következő felszólaló, *Borus József* aspiráns leginkább a nép szerepének hiányát veti fel, vagyis ahogy ezt a kérdést Arató elvtárs kezeli. Nem szakértője a nemzetiségi kérdésnek, de a szabadságharcnak az a szakasza, amely szeptembertől 1849 tavaszáig tart, az az időszak, ahol a cseheknek, de főleg a szlovákoknak a magyar szabadságharc melletti szerepére a legtöbb adat van. Egy helyen írja Arató elvtárs, hogy Kossuth a szlovák nép körében nagy népszerűségnek örvendett. Ezt azonban csak mellékesen jegyzi meg. Sok adat van ma arra, hogy a fegyveres harc kitörése első napjától kezdve hogyan vettek részt a szlovákok a magyar szabadságharcban. A közös harc kiemelése fontos lenne. A pákozdai ütközetben pl. vettek részt szlovákok, a 60. gyalogezredben döntő szakaszon helytállottak az ütközetben. A tüzérség magvát cseh katonaság képezte. Vagy pl. a prachdorfi munkások 500 fegyvert gyártottak. Nem tudja, van-e egyáltalában szó arról, hogy a cseh nép hogyan ítélte meg a magyar szabadságharcot ebben az időszakban. Arató elvtárs ezzel nem igen foglalkozik. Van-e adat arra, hogy a magyar népnek mi volt az állásfoglalása a cseh néppel kapcsolatban? Arató elvtárs értékelését számos helyen pontosabbá kell tenni. Egy példa: Arató szerint a kizsákmányolók elleni könyörtelen harc jellemzi a radikális demokraták politikáját, ugyanakkor azt is megállapítja, hogy a függetlenség kérdésében helytelen álláspontot tanúsítanak.

Nem pontos a szeptember 25-i császári manifesztum értékelése, ill. ennek körülményei. Arató szerint Lamberg küldetésének lényege és az ezzel kapcsolatos egész császári manifesztum, a nemzetiségi mozgalmak letörésének ígéretése kettős célt szolgált. A magyar nép félrevezetését, hogy a császár fellép a nemzetiségi mozgalmak ellen, másrészt a Jellasics akadálytalan előrenyomulása következtében előállt helyzet szülte. Bécsben ugyanis azt hitték, hogy a bán küldetése sikeres lesz s ezért nevezték ki Lamberget Magyarország diktátorává s ezért küldték, nem a táborba, hanem Pestre azzal, hogy a közben oda benyomuló Jellasics szuronyaira támaszkodva diktatúrát valósítsanak meg s ezzel

a magyar forradalmat felszámoltnak nyilvánítsák. Ebben a helyzetben Bécsnek nem volt szüksége a nemzetiségi mozgalmak ellen fellépni. Arató elvtárs viszont erre hoz adatokat.

Barta István, a Történettudományi Intézet munkatársa a fejezet címét nem tartja egészen szerencsésnek, mivel a csehek a fegyveres harcban nem vettek részt. Arató elvtárs az egész műben előtérbe állította a cseh és szlovák nemzeti mozgalom haladó voltát, ebben a fejezetben ezt nehéz fenntartani, a hatodik fejezet éppen ezért látszik a legnegatívabbnak, s kissé erőltetetté válik. Gondol arra pl., hogy Frič emlékirataiban megbélyegzi saját eljárásukat, hogy ők annak idején a magyar küldöttség fogadása ellen voltak. De ezt mintegy 40 év múlva írja. Ebből Arató elvtárs mégis levonja azt a következtetést, hogy feltétlenül radikálisok voltak, felül tudtak emelkedni a nemzeti gyűlölködéseken. De Frič ugyanakkor beáll a szabadsapatba, amely Bécs mellett harcol a magyarok ellen. Itt kicsit erőltetettnek látszik a cseh és szlovák mozgalom pozitív voltának hangoztatása. Vagy a cseh radikálisok programját részletesen ismerteti, a szociális programot, ami valóban haladó, de ebben a vonatkozásban nincs a kérdéshez köze. A szlovák népi tömegeknek a magyar szabadságharc melletti állásfoglalását kell úgy felfogni, mint a nemzeti mozgalom pozitív fejlődési vonalának folytatását. Itt ki kellene emelni azt is, hogy Kossuth tevékenysége hogyan élt a szlovák nép előtt. Erre az irodalmárok is sok adatot tudnának mondani. Csányival kapcsolatban is vannak adatok. Pl. Csányi írja novemberben, hogy nagy dolgok történnek hamarosan, a morvák és csehek felkelnek mellettünk. De itt ki kellene hangsúlyoznia Arató elvtársnak, hogy a legpozitívabb mindig a magyar mozgalom, szabadságharc volt. Sok helyütt érzik az, hogy Arató elvtárs a Štúr- és Hurbán-féle mozgalmat, amely a magyar szabadságharc ellen fogott fegyvert, mentegeti, pártját fogja. A 484. oldalon említi, hogy szeptemberben fordul a haladás irányába a magyar mozgalom. Ez helytelen, március és szeptember között sem fordult el a magyar mozgalom a haladás irányától. Kétkedik abban, hogy ha akkor, amikor a szabadságharc ügye nem állt valami jól, a magyar kormányzat különböző engedményekkel állt volna elő, akkor azoknak sikerük lett volna Štúr és Hurbánnál. — Nem ártana felállítani valamiféle mértéket, mik lehettek azok a reális engedmények, amiket a magyar kormány megtehetett volna azért, hogy a szlovák mozgalommal megbéküljön. E nélkül kissé levegőben mozog az egész kompozíció. — Meg lehetne azt is nézni, hogy honnan nyerik utánpótlásaikat egyes honvédszászlóaljok. Vannak tiszta szlovák legénységűek is s nagyon derekasan megállják helyüket, nem beszélve a szerezredek maradványairól, pl. Péterváradon, Eszéken részben szlovák legénység az, amelyre Batthyány Kázmér kísérletét alapozza, hogy a két fontos várat a magyar kormány számára biztosítsa. — Általában azt kellene részletezni a legjobban, amit többen említettek már, hogy a szlovák népi mozgalom a magyar szabadságharc mellett megnyilvánuló haladó mozgalom.

Spira György, a Történettudományi Intézet munkatársa úgy látja, hogy Arató elvtárs túlbecsüli a magyar radikálisok nemzetiségi politikájának alakulását, túlértékeli azokat a pozitívumokat, amelyek valóban megvoltak a radikálisok nemzetiségi politikájában. Eltúlozza annak jelentőségét, hogy a Reform című újság a prágai felkelésről pozitíven ír. Nem volt jelentős sajtóorgánuma a radikális baloldálnak. — De Arató elvtárs túlértékeli a radikális baloldal nemzetiségi politikájában 1849 tavaszán bekövetkezett fordulatot, mégpedig azért, mert ezt az egész radikális baloldalra jellemzőnek fogja fel. Helyes, hogy a »Márczius 15«-ének állásfoglalását Arató pozitíven fogja fel, de ez nem jellemző az egész radikális baloldalra. Madarászék lapja vitatkozik ezzel az állásponttal, Táncsics is élesen elítéli a Forradalom c. röpiratában, tehát semmiképpen sem lehet a »Márczius 15-e« állásfoglalását az egész radikális baloldalra jellemzőnek felfogni.

Ami a szlovák nép állásfoglalását illeti a magyar forradalommal kapcsolatban, egyetért az előtte felszólalókkal és úgy gondolja, hogy Arató elvtársnak igen erősen kell hangsúlyoznia a szlovák néptömegeknek a magyar szabadságharc melletti harcát. Kétségtelenül ez az, ami a leghaladóbb hagyományaink közé tartozik 1848—49-ben. Sztálin elvtársnak a SzKP XIX. kongresszusán mondott történelmi szavai után nem kétséges, hogy a legaktuálisabb ezt a vonatkozást hangsúlyozni.

Utal arra, hogy a szlovák munkások is résztvettek a szabadságharcban. A selmeci szlovák bányászok példáját említi, ismeretes, hogy a selmeci bányászok voltak azok, akik a magyarországi munkásságnak ekkor leghaladóbb csoportját képezték. Mehlingék primitív kommunista elképzelései voltak a leghaladóbbak, amelyek a magyarországi munkásság soraiban jelentkezték. Ugyanezek a bányászok mutatták a legnagyobb hazafiságot is a magyarországi munkásság sorain belül: demokratikus hazafiságot. A szlovák bányászok, amikor a képviselőválasztáskor azzal akarták őket agitálni, hogy a magyar kormány le akarja szállítani a bérüket, küldöttséget menesztettek Kossuthhoz 1848 nyarán, felhívták figyelmét a rémhírterjesztőkre. Vagy bejelentették szeptember elején, hogy kb. százan kívánnak belépni a magyar honvédseregbe, ahol az ő szak tudásukat jól lehetett hasznosítani. Arató elvtársnak alaposan össze kell szednie minden adatot, ami ezeknek a népi elemeknek a magyar szabadságharc oldalán való kiállására vonatkozik és az egész tanulmányon belül döntően meg kell változtatnia a tárgyalás arányát; alaposan ki kell egészítenie tanulmányát.

I. Tóth Zoltán, a Történettudományi Intézet osztályvezetője hangsúlyozza, hogy Arató elvtárs munkája értékes munka, de vannak hiányosságai is. Rá kell mutatnia a Frič emlékirataival kapcsolatos forráskritikai eljárás helytelen voltára. Frič emlékezeit az események lefolyása után 40 évvel, a 80-as években írta le, amikor már világosan látta, mi lett volna 1848-ban a tennivaló. Frič 1848-as magatartása nem áll összhangban későbbi megnyilatkozásával. Ezt Fričtől idézett szövegek világosan megmutatják, ezekből kicsendül, hogy a cseh radikálisok nem

helyeztek kellő súlyt a magyar forradalommal való összefogásra. Ezért több egykorú forrásadatot kellene felkutatni a pozitív megítélésre, különben az érvelés nem eléggé meggyőző, különösen a 48 előtti időszakra vonatkozólag. A jelenlegi formában ugyanis Arató elvtárs érvelése inkább alkalmas a negatív következtetés levonására, mint a pozitívra.

Nézete szerint a magyarokkal foglalkozó rész kissé mostoha elbánásban részesül. Arató elvtárs ugyanis feltételezte, hogy a magyar olvasók ismerni fogják a magyar fejlődést. Minthogy azonban rendkívül bonyolult történeti összefüggésről van szó, jobban ki kellene fejtenie a magyar problémákat is. Az a veszély fenyeget ugyanis, hogy az olvasó nem fogja kellően értékelni a magyar eseményeket, a cseh és szlovák eseményekhez viszonyítva.

Štúr, Hurban és Hodža ténykedését a szerző túlértékeli és így bizonyos mértékben akaratlanul is közel kerül a szlovák burzsoá történetírás értékeléséhez. 1848—49-ben a nemzetiiségi mozgalmak vezetői általában két szárnyra oszlanak, jobb- és balszárnyra, melyek azonban nem mindig válnak el határozottan egymástól, a balszárnyban is sok a burzsoá-liberális vonás. Ez a helyzet Štúréknál és a korabeli román és szerb mozgalom vezetőinek zöménél is. A nemzeti kérdés iránti érdeklődés erősebb, mint a népek szolidaritása szükségességének felismerése. Nem a kor főfeladata, az abszolutizmus elleni küzdelem áll az előtérben, hanem a nacionalista célkitűzések, melyeknek utóbbit alávetik. Még akkor is, amikor a magyar mozgalom iránt rokonszenvennyilatkozatok hangzanak el Štúrék oldaláról, egyidejűleg ellentétes irányú tárgyalásokat is folytatnak Bécsben, már március végén is. Egyszóval ingadozó magatartást tanúsítanak.

Kérdés, hogy az olyan politikai megnyilatkozásokat, mint amilyenek például a lipótszentmiklósi határozatok 1848 május 10-én, mennyire lehet a szlovák nemzeti kívánalmak teljesértékű kifejezésének tartani és mennyiben kell azoknak taktikai értéket tulajdonítani. Az államegység fenntartása mellett benne voltak az annak ellentmondó autonómia, sőt bizonyos mértékben a föderalizmus csírái is. Ismeretes, milyen döntő hatást tett a magyarországi nemzetiségek vezetőire az április 25-i osztrák alkotmány hazug nyilatkozata a nemzetiségek egyenjogúságáról. Nagy szerepe volt abban, hogy a horvátok, szerbek és románok a magyar forradalommal szemben foglaltak állást. Meg kell vizsgálni a csehekre és a szlovákokra nézve is hatását.

A szlovák mozgalom Arató szerint már 1848 előtt is harcolt az abszolutizmus ellen. Ez már azért sem fogadható el, mert éppen az abszolutizmusra támaszkodott. A reakció különböző formái közt különbséget kell tenni. A magyar földbirtokososztály, a magyar feudalizmus ellen harcoltak Štúrék, de ugyanakkor a bécsi abszolutizmus ellen nem, mert onnan támogatást reméltek és ennek befolyása alól 1848—49-ben sem tudták magukat kivonni.

Szlovák nemzeti mozgalom 1848-ban, Arató elvtárs szerint, Štúr, Hurban és Hodža irányzata. A szlovák nemzeti érdekeket azonban a forradalom és a szabadságharc idején nem annyira ők, mint inkább a nép képviselte, az a nép, mely

a magyarok oldalán felvette a harcot az abszolutizmus ellen. A nép előtt az a Kossuth volt népszerű, akinek a jobbágyfelszabadítást köszönte. Egy osztrák kémjelentés 1848 decemberében jelzi, hogy a szlovák parasztok mindennap imádkoznak Kossuthért, mert ő az, aki nekik földet adott. Balogh János kormánybiztost a nép nagy tisztelettel vette körül, mert Kossuthnak nézte. A szlovák nép tekintélyes része Kossuthban a szabadság képviselőjét látta, ezért csatlakozott hozzá, ezért tartott ki zömében a szabadságharc küzdelmei mellett.

A magyar kormány és Štúr-Hurban-Hodža mozgalma közt a megegyezés nem jött létre, de a magyar forradalom és szabadságharc és a szlovák nép zöme közt az összefogás lényegében megvalósult és erre kell a fő hangsúlyt fektetni.

Utána *Perényi József*, a Történettudományi Intézet munkatársa szólalt fel, aki szintén a »Revolúciú« kötet említett tanulmánya és Arató elvtárs munkája közti ellentétes álláspontot teszi szóvá.

A szlovák mozgalomnak a bázisa a szlovák parasztság és bizonyos mértékig a selmecbányai bányászok megmozdulása. Ez az alap, ezt tekinti a »Revolúciú« kötet baloldalnak. Ezzel szemben Štúrékat liberális burzsoáziának. Lehet, hogy ez a kifejezés nem alkalmazható, de két mozgalmat kell tehát megkülönböztetni, a népi mozgalmat és a Štúrékét. Az általános értékelésben nagymértékű eltolódás van Lippai és Arató elvtárs munkája között. A vita alapján Arató elvtársnak valóban egészen pontosan át kell néznie munkáját s lényeges változtatásokat kell tennie, amelyek részint az átértékelésre, részint szerkezeti változtatásokra fognak vezetni.

Székely György, a Történettudományi Intézet osztályvezetőhelyettese a historiográfiához szolt hozzá. Arató elvtárs végig tárgyalja a magyar és cseh-szlovák burzsoázia irodalmát. A historiográfiai részben a magyar burzsoá történetírás elvi élességgel megkapja a megfelelő kritikát, viszont nézete szerint a csehszlovák irodalom és ezen belül különösen a szlovák nacionalista irodalom kritikája elnagyolt. Arató elvtárs nem mutat rá azokra a különböző irányzatokra, amelyek bizonyos politikai irányzatokhoz vannak kötve a csehszlovák irodalomban. Arató elvtárs csak a két világháború közötti, valamint a második világháború utáni irodalomról ír. Hogy közben mi történt, arról nem szól. Pedig a 48-as mozgalmat, Hurbánékat megpróbálták kihasználni a szlovák fasiszta bábállamban, ami nem érdektelen. Erről beszélni kell a historiográfiában. Tudomása szerint Durčanský írt politikai történetkönyvet és ebben, visszavetítve a szlovák fasiszta bábállamnak a németekkel való kapcsolatát, igazolta azt és megtalálta gyökereit Hurbán és a Habsburgok együttműködésében. Ilyen kérdéssel foglalkozni kell. De nemcsak a szlovák fasiszták, hanem a csehszlovák emigránsok is foglalkoztak az ország előtörténetével és itt ugyanerre az eredményre jutottak a burzsoá politikusok. Hodža Milán 1943-ban Londonban megjelent könyvében arra az eredményre jut, hogy lehetetlen volt a megegyezés magyarok és szlovákok között azért, mert Kossuth nemcsak a magyar

dzsentrikkel, hanem az arisztokráciával is egy táborban volt, míg a másik táborban Petőfi, Tánésics és Štúr volt. Ha pozitív képet rajzol Arató elvtárs Štúrról, akkor annál inkább szükséges, hogy ilyen nézetek ellen felvegye a harcot.

Arató elvtárs említi a cseh és szlovák reakciósokat, Benešt és Letrichet, akiket — mivel az egész munkában a fő tüzet a liberális burzsoáziára irányítja — úgy jellemez, mint a liberális burzsoázia utódait. Letrich 1848-at, Kossuthot egyszerűen gyalázta. Erről is meg kell emlékezni éppen azért, hogy ezen keresztül lássuk a fordulatot, amely 1948-ban Csehszlovákiában végbement. Ezen keresztül is látszik, hogy azok, akik a magyar és a csehszlovák népidemokráciát szembe akarják állítani, átmenetileg sikeresen vitték többek között 1848 meghamisítását is.

Másik kérdés, hogy egyáltalán foglalkozzék-e a munka a cseh-szlovák munkásmozgalomban működött áruló szlovák nacionalista elhajlóknak megnyilatkozásaival, akik szintén foglalkoztak ezekkel a kérdésekkel. Arató elvtárs ezt a kérdést nem érinti. Novomeský 1933-ban könyvet írt Marx és a szlovák nemzet címmel. Az előszót Clementis írta. Meg kell vizsgálni, nincsenek-e benne olyan hibák, amelyek ebben az értékelésben is előrevetik magatartásuk árnyékát. Clementis a londoni emigrációban előadást tartott, amelyben a magyarokat és szlovákokat egymástól elválasztotta, együttműködésüket lehetetlennek tartotta, antimarxista állásponton állt. A cseh és szlovák nacionalista történetírás kritikája szempontjából a historiográfiát nem tartja kifogástalannak.

Az egész vita rámutatott arra, hogy ez az egyik legfelelősségteljesebb és legbonyolultabb vita, ami a történettudományunkban eddig felmerült. Folytatása azoknak a vitáknak, amiket megkezdtünk, hogy hogyan kell a magyar és szomszédnépek közös problémáit és kérdéseit tárgyalni. Megmutatta, hogy ha konkrét anyagon vizsgáljuk a kérdést, milyen bonyolult. Azért hangsúlyozza ezt, mert a történészkongresszuson ilyen kérdésekről lesz szó. Rámutat arra, hogy milyen nagy anyagismerettel és elvi tisztázással kell a kongresszusra készülni.

Helyesli azt a célkitűzést, hogy Arató elvtárs az együttműködés oldalait és mozzanatait domborította ki. Ezt Arató elvtárs a bevezetésében nagyon helyesen leszögezte és elvileg alátámasztotta. Abból azonban, ahogyan a vitában egyes fejezeteket az elvtársak ismertettek, bíráltak, úgy látszik, hogy a helyesen leszögezett elveket Arató elvtárs nem tudta következetesen végigvinni. Leszögezi az elején a klasszikusok álláspontját, hogy a Habsburg-Ausztria elleni harc a döntő, de kiderült, hogy nem tudta mégsem kellően alárendelni a szláv mozgalmakat. Helyesen gyakorolt kritikát az ausztrioszláv irányzat felett, azonban ezt kicsit leszűkítette, nem nézte meg, hogy a fejlődés folyamán teljesen e mellé az irányzat mellé állt, sőt annak részesévé vált a Štúr-féle mozgalom. Ebből következik, hogy ha következetesen akarja az értékelést vinni, amit elvileg leszögezett, sokkal erősebb kritikát kell ezek felett gyakorolnia. Arató elvtársat nyilván az vezette,

hogy a nagy történeti folyamat, amely az egykor Magyarország területén élt nemzetek, népek önnállósulására vezet, haladó folyamat. Meg kell azonban nagyon alaposan, konkrétan nézni, hogy ezek a nemzeti mozgalmak, illetve azoknak a Hurbánék vezette szárnya valóban ebbe a vonalba beletartozik-e. Meg kell vizsgálni, hogy meg voltak-e a feltételei — véleménye szerint nem voltak meg — valamilyen önálló szláv ország kialakulásának az osztrák birodalmon belül. Ebből következik azután az, hogy Arató elvtárs nem merete megmondani, hogy a magyarok mellett harcoló szlovák tömegek haladóbbak voltak, mint a Štúrék mellett harcolók. Meg kell vizsgálni azt is, amit — véleménye szerint — Kovács elvtárs túlzottan kihangsúlyozott, hogy a magyar kormány nemzetiségi politikájának milyen jogos indokai voltak. Vajjon nacionalizmusból vagy pedig az abszolutizmus elleni harc feltételeiből következett-e a magyar kormány nemzetiségi politikája és hogyan változott a különböző időszakokban? Éppen ebből a szempontból fontos, mint célkitűzés, hogy az összefogásnak megvoltak-e az objektív feltételei. Tisztázni kell Kovács eltúlozva kifejtett megállapítását, hogy objektív feltételei megvoltak az összefogásnak, a szubjektív feltételei azonban nem. Ez ugyanis lényegében azt jelentené, hogy objektíve sem voltak meg.

Lederer Emma, a Történettudományi Intézet osztályvezetője hozzászólásában azt a meggyőződését fejtette ki, hogy a vitában sok fontos kérdés tisztázódott ugyan, de számos kérdés még további tisztázásra vár. Így a burzsoá nacionalizmus és patriotizmus kérdése 1848-ban, a magyar szabadságharc és a polgári forradalom kérdése. Nem tisztázódott kellőképpen az a kérdés sem, hogy melyik volt a szlovák nemzeti mozgalom haladó irányzata, hogyan értékeljük a szlovák nép harcát, a nacionalizmust a magyaroknál, szlovákoknál, cseheknél.

Úgy tűnik előtte, hogy a vitában egyik oldalon kicsit a magyar, a másik oldalon kicsit a szlovák nacionalizmus felé hajoltak el. Ugyancsak bizonytalanak tartja a népek megegyezésének objektív és nem objektív feltételeiről mondott tételeket. Szerinte az objektív feltételek természetesen adottak voltak, és ezen nem változtatnak a szubjektív feltételek. Végül a forráskritika kérdéséhez szól hozzá.

A vitatott munka szerzője, *Arató Endre* a felszólalásokra adott válaszában mindenekelőtt leszögezte, hogy sokat tanult a vitából. A legjelentősebb tanulság számára az volt, hogy meg kell mutatnia a szlovák nép harcát a magyar szabadságharc oldalán. Hibájának gyökere abban volt, hogy munkája előterébe a szlovák burzsoázia nemzeti mozgalmát állította és a szlovák nép haladó küzdelmét, amellyel 1848 márciusának demokratikus vívmányait védte, alárendelte a nemzeti kérdésnek. Ez pedig ellentétben áll a marxizmus-leninizmus alap-tételével. A fenti hibával függ össze az is, hogy a szlovák polgárság szerepét túlértékelt. Ezt a hibát úgy fogja kijavítani, hogy a szlovák polgárság már ebben a haladó szakaszban megnyilvánuló nacionalizmusának nagyobb súlyt

fog adni (így pl. a parasztkérdésben is). Ezzel jobban érthetővé válik a szlovák polgárság reakciós fordulata 1848 júniusa után, a prágai felkelés leverésével. Mindamellett hangsúlyozza azt, hogy — néhány felszólalás ellenére — igen fontos feladatának tartja a szlovák nemzeti mozgalom haladó szakaszának bemutatását.

Azután a magyar kormány nemzetiségi politikájával kapcsolatos kérdésekre térve rá, megállapította, hogy nem tud egyetérteni néhány hozzászólásnak olyan kicsengésével, mintha egyszerűen figyelmen kívül hagyta volna Révai elvtárs tanulmányainak azokat a fontos útmutatásait, amelyek a magyar függetlenségi mozgalom haladó vonásaival foglalkoznak. 1848 szeptemberétől előtérbe állította a magyar szabadságharc jelentőségét az európai haladás szempontjából és ez megmutatkozik munkájának egész szerkezetén. Pl. külön fejezet foglalkozik a cseh nép magyar szabadságharc iránti rokonszenvével. Ez a fejezet maga is tükrözi, hogy a magyar szabadságharc melletti állásfoglalást az értékelés mércéjének, a haladás melletti kiállásnak tartotta. E mellett azonban a magyar kormány nemzetiségi politikájának súlyos hibáit nem lehet elhallgatni. A magyar középnemesség haladó volt, amikor az abszolutizmus ellen harcolt, ugyanakkor reakciós volt, nacionalista volt, amikor a szlovák nép nemzetiségi jogait nem biztosította. Véleménye szerint a fenti kérdésekben ellentét van Kovács, Barta és I. Tóth elvtársak és ő között. Ezek az elvtársak bizonyos fokig mentegetik a kormány nemzetiségi politikáját és előtérbe állítják a szlovák nemzeti mozgalom reakciós, nacionalista állásfoglalását. Szerinte hasonló hibába esnek, mint ő, csak az ellenkező oldalon. Mindkettő komoly hiba, de a magyar marxista történészeknek elsősorban a magyar nacionalizmus ellen kell harcolniuk (persze, úgy, hogy az egyben ne jelentse a szlovák nacionalizmus támogatását!).

Idő hiányában csak a főbb kérdésekre tér ki. Több hozzászóló (Kovács, Barta, I. Tóth) bírálta J. V. Frič emlékirata néhány megállapításának felhasználását. Való igaz az, hogy Frič emlékiratát az események után néhány évtizeddel írta. Frič azonban pontosan mondja el az eseményeket, felhasználva sok egykorú lapot és saját egykorú levelezését. E mellett Frič vitatott megállapításait több egykorú adattal lehet alátámasztani, így többek között Štúr és Kossuth közeledését a jobbágyrendszer elleni harcban.

Kemény G. Gábor és I. Tóth Zoltán elvtársak felvetették a szlováknyelvű magyarbarát polgári értelmiség kérdését. A velük való részletesebb foglalkozást azért nem tekintette feladatának, mert ez nem volt szlovák mozgalom. Ez az értelmiség a szlováknyelvű, a magyar uralkodóosztályhoz tartozó felvidéki középnemesség érdekeit fogalmazta meg. Szereplésük értékelése nem lehet azonos a szlovák népnek a magyar szabadságharc melletti állásfoglalásával.

Kovács elvtárs felvetette, hogy Štúr szláv kongresszusi szereplését túl pozitíven értékeli. Igaz, hogy Štúr és a kongresszuson résztvevő szlovák vezetők állásfoglalásában már előrevetette árnyékát későbbi ellenforradalmi tevékenységük, de a szlovák mozgalom vezetői fegyverrel a kezükben harcoltak 1848

júniusában a prágai barrikádokon az osztrák abszolutizmus ellen, amit Kovács elvtárs nem vett figyelembe.

Az 1849 májusi felkelés előkészítésével kapcsolatban nem ért egyet Kovács elvtárssal, aki figyelmen kívül hagyja, hogy a felkelés sikerülhetett volna, mert a magyar szabadságharc, a német demokraták forradalmi készülődései és a velük való szoros kapcsolat és szövetség a májusi felkelés reális alapját alkották.

Hanák elvtárs felszólalásában nem ért egyet azzal, amit a cseh liberálisokkal kapcsolatban mond. A cseh liberális burzsoázia az osztrák abszolutizmus támasza volt, a radikálisok 1848 és 1849 tavaszán az ellenforradalom ellen harcoltak. Ebben az időben valóban »gyökeres szakadék« volt a liberálisok és a radikálisok között. 1848 júniusától az év végéig, amikor a liberális burzsoázia nacionalista politikája megtévesztette a radikálisokat, akkor valóban nem volt politikájuk, tevékenységük között szakadék. Ezzel azonban munkájában foglalkozik. Ugyancsak feleletet ad a munka arra is, hogy a liberális burzsoázia nem azonos az osztrák ellenforradalommal. Ez a kérdés az 1849 március 4-i oktrojált alkotmánnyal kapcsolatos liberális állásfoglalás ismertetésénél részletes kifejtést nyer.

Nem ért egyet azzal sem, amit Hanák elvtárs Janko Král'-ra vonatkozóan Lippai elvtárs munkája alapján felvet. Kétségtelen, hogy Janko Král' a szlovák polgári értelmiség leghaladóbb, legforradalmibb alakja volt. Nem lehet őt azonban olyan mereven elválasztani Štúrétól, ahogy azt Lippai elvtárs teszi. Janko Král'-t a magyar kormány 1848 áprilisában börtönbe veti és Windischgrätz »szabadítja ki«. Janko Král' kiszabadulása után kapcsolatban volt Hurbánnal, a reakciós, az ellenforradalmat támogató szlovák nemzeti mozgalommal és nincs olyan adatunk — és ez érthető is — hogy Janko Král' a magyar szabadságharcot támogatta volna, amint azt azok a szlovák parasztok tették, akiknek 1848 tavaszán Janko Král' élére állt.

Borus és Barta elvtársak hozzászólásának az a része, amelyben ellentmondásnak látják a radikálisok demokratikus követeléseit és ausztrósláv politikáját, illetőleg Frič fegyveres részvételét a magyar szabadságharc ellen, majd az oldalán szervezett akciókban, azt mutatja, hogy nem ismerik fel a nacionalizmus és a divide et impera politikájának igen nagy jelentőségét a közös célért harcoló népek egymással való szembeállításában. A radikálisok egy ideig a nacionalista politika uszályába kerültek.

Nem ért egyet Spirá elvtárs felszólalásának azzal a megállapításával, amely a Reform című radikális lap haladó és a magyar sajtóban szinte egyedülálló pozitív értékelését a prágai júniusi felkeléssel kapcsolatban lebecsüli. Igaz az, hogy a Reform nem volt jelentős lap, de az állásfoglalása annál inkább. A magyar-cseh kapcsolatnak egy haladó hagyományáról van szó, amelyet — bár nem volt általában jellemző — mégis mint előremutató megnyilatkozást ki kell hangsúlyoznunk.

Székely elvtárs hozzászólása a cseh és szlovák historiográfiával kapcsolatban hasonló hibát tár fel a szerző részéről, mint a szlovák burzsoázia 1848—49. évi értékelése volt: a szlovák nacionalizmus enyhébb elítélését. Ebben a vonatkozásban nem ért teljesen egyet Székely elvtárssal. A magyar félféudális és burzsoá történetírás lényegesen távolabb állt az igazságtól, mint a szlovák. Az előbbi ugyanis a nemzeti elnyomást igazolta, az utóbbi ellene harcolt. Nem vitás, hogy a magyar marxista történészeknek a magyar nacionalizmusnak még csökevényekben és leplezett formában élő megnyilvánulásai ellen kell a harcot elsősorban felvenniök. A szlovák és cseh burzsoá történetírás Kossuth és a szabadságharc haladó szerepét elhallgató és lebecsülő nézeteivel szemben a historiográfia — a szerző szerint — élesen állást foglal.

Végül teljesen egyetért azzal, hogy a Tiso-fasiszták történetírását a historiográfiában élesen meg kell bírálni. Felhívja azonban a figyelmet arra, hogy a munkában többször szembefordul Tisoék történetíróinak azokkal a törekvéseivel, amelyek félremagyarázzák Štúrék helyes állásfoglalását. Többek között például a cseh-szlovák nyelvharcban.

Hanák Péter zárszava a következőkben foglalta össze a vita főbb megállapításait és eredményeit:

1. Arató elvtárs részletes, alapos tanulmánya jelentős hozzájárulás népeink közös, haladó hagyományainak elmélyítéséhez, a népidemokratikus országok közti kapcsolatok megszilárdításához.

2. A nemzetiségi kérdés bonyolult területén a legtöbb kérdésben sikerrel alkalmazta a marxizmus-leninizmus, Sztálin elvtárs útmutató tanításait. Nem kerülte el a bő anyag mellett az elvi állásfoglalásokat, könyvének határozott elvi vonalvezetése van, bár az elvi kérdésekben, a marxizmus-leninizmus alkalmazásában kétségtelenül fogyatékoságok is találhatók.

3. A munka jelentőségét aláhúzza, hogy olyan kérdést tárgyal, amelyben marxista történetírásunk el van maradva. Helyes, hogy Arató elvtárs témáján belül a népeinket összekapcsoló mozzanatokat, az összefogási kísérleteket állította előtérbe és részletesen elemezte azokat az okokat, amelyek meggátolták az összefogást, megakadályozták a megbékélés teljes sikerét.

4. Arató elvtárs munkájának komoly pozitívuma, hogy széles területen felvette a harcot a nacionalizmus ellen, sőt mondhatjuk, sikerült eredményeket elérnie ebben a harcban. Nem tartja szerencsésnek azt a vitában elhangzott megfogalmazást, hogy »sikerült kikerülnie a nacionalizmust«. A helyes értékelés az lehet, hogy eredményesen harcol a nacionalizmus ellen. Helyeselnünk kell azt a felfogást is, hogy a magyar történészek feladata elsősorban a magyar nacionalizmus és annak maradványai elleni harc: erre kell a fő tüzet összpontosítani. De már itt előrebocsáthatjuk, hogy e feladat eredményes megoldása közben Arató elvtárs bizonyos túlzásokba is esett.

5. A munka komoly pozitívuma, hogy első ízben szentel átfogó, széles és mély kutatásokon alapuló részletes monográfiát a cseh-magyar és a szlovák-

magyar viszony kérdésének 1848-ban. Átfogó munkája a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális jelenségekre, az osztályharcok és pártharcok bonyolult részleteire, a felépítménynek és visszahatásának vizsgálatára is kiterjed. Nagy — részben levéltári — anyagot, részben sajtó- s memoárirodalmat mozgósít, amelynek egy része nálunk hozzáférhetetlen a kutatók számára.

6. Pozitívuma, hogy törekszik a szovjet történetírás (Udalcov, stb.) eredményeinek átvételére, hasznosítására, a szovjet tapasztalatokat alkalmazva súlyt helyez a periodizációra, az egyes szakaszok elkülönítésére, jellemző vonásaik kiemelésére.

Ami a munka főbb hiányosságait illeti, a vita alapján a következőket állapíthatjuk meg:

1. A szlovák nép szerepét Arató elvtárs sem elvileg, sem szerkezetileg nem tárgyalja kielégítően. A szlovák nemzeti mozgalomnak — éppúgy, mint valamennyi korabeli nemzeti mozgalomnak — volt egy burzsoá és egy népi irányzata (a burzsoá irányzaton belül is több áramlattal találkozunk).

Arató elvtárs elsősorban a Štúr-féle irányzat helyét nem jelölte ki pontosan, amennyiben radikális demokrata irányzathoz tartozónak ítéli meg, amely csak később került a cseh liberális burzsoázia befolyása alá. A nélkül, hogy ebben a nehéz kérdésben határozott állásfoglalást szögezhetnénk le, mégis a vitából azt a következtetést lehet levonni, hogy Štúrék a liberális és a radikális demokrata irány között állottak, hol az egyik, hol a másik felé ingadoztak, de 1848 nyarától kezdve a liberális színvonalra süllyedtek. Bár kétségtelen, hogy a Štur vezette mozgalom 1848 tavaszán számos ponton találkozott a népi, paraszti mozgalom követeléseivel, de ez a találkozás abból következett, hogy a Štur irányzat igyekezett kihasználni a népi mozgalom tömegerejét, igyekezett támaszt szerezni a néptömegekben. Később programjukból a radikális, népi követelések kimaradtak.

Arató elvtárs munkájának legnagyobb hibája az, hogy 1848 nyarától jóformán nem veszi figyelembe a népi, paraszti mozgalmat, a szlovák nép szerepét a szabadságharcban.

Ez a népi mozgalom ugyanakkor, amikor radikális agrárköveteléseket vetett fel, egyben mélyen hazafias, nemzeti mozgalom is volt. A két irányzat, időleges egybeesése után, 1848 nyarától kezdve élesen kettévált. Arató elvtárs azonban nem követi nyomon, nem állítja előtérbe a radikális népi irányzatot. Nem hangsúlyozza jelentőségének megfelelően, hogy ez a népi mozgalom a szabadságharc kitörése után megegyezett, összefogott a magyar néppel, helyes álláspontra helyezkedett akkor, amikor a közös márciusi vívmányokat, a közös felszabadulást s ami ezzel egyet jelent, a közös hazát védte a közös ellenség, a feudális-abszolutista Habsburg ellenforradalom ellen. Ez az összefogás alkotja népeink egyik leghaladóbb, legelőremutatóbb közös történelmi hagyományát. Arató elvtárs komoly hibát követett el a viták során, amikor azt állította, hogy a magyar szabadságharc mellett harcoló szlovák parasztok, kispolgárok, radi-

kális elemek még nem voltak elég »fejlettek«, még nem jutottak el a nemzeti mozgalom fejlettebb szakaszába. A »fejlettebb szakaszon« Arató elvtárs nyilván a burzsoá nemzeti mozgalmat érti és ezzel önkénytelenül is elvileg a burzsoá nemzeti mozgalom elsőbbségét támasztja alá a demokratikus mozgalommal szemben. Szerencsére ez az állítás Arató elvtárs munkájában nem szerepel, ott nem veti el a szlovák néptömegek kiállítását a magyar szabadságharc mellett, de nem is tárgyalja és nem értékeli súlyának megfelelően.

2. Arató elvtárs sikerrel szállt szembe a magyar nacionalizmussal, de túlhajtotta ezt a harcot. Ebből következik, hogy a szlovák nacionalizmust nem ítéli el kellőképpen, sőt egyes esetekben mentegeti. Ha helyeseljük is, hogy a fő tüzet a magyar nacionalizmusra és maradványaira irányította, vigyáznia kell arra, hogy e mellett ne halványodjék el a szlovák nacionalizmus elítélése sem. A vita erre vonatkozólag sok értékes anyagot adott. Így ez a hiba mutatkozott meg Štúrék értékelésében, a szlovák burzsoá nemzeti mozgalom reakciós szakaszának nem kielégítő elítélésében, a szlovák nacionalista irodalom elhanyagolásában. Nem mehetünk el szó nélkül a mellett, hogy a cseh és szlovák burzsoázia, különösen az imperializmus és fasizmus korában milyen reakciós ellenforradalmi célzattal használta fel az 1848-as eseményeket, hibákat, hogy a szlovák fasizmus egyik őseit éppen Štúr, Hodža irányzatára vezette vissza, hogy a 48-as reakciós szlovák mozgalmat még az angol-amerikai imperializmushoz való csatlakozás érdekében is történeti érvül használták fel. Arató elvtársnak itt bővítenie kell historiográfiáját.

3. A munka több helyén, a szlovák mozgalomnál is, és különösen a cseh mozgalomnál, nem világos a radikális polgári demokraták és a néptömegek közti kapcsolat elvi értékelése. Arató elvtársnál sokszor elmosódik, hogy a radikális demokraták forradalmi burzsoák voltak, de nem tekinthetjük őket a néptömegek valódi plebejus képviselőinek.

4. A munka címe és tartalma nem egészen esik egybe. Címe: »Csehek, szlovákok, magyarok 1848-49-ben«. A vita során több hozzászóló is javasolta, hogy a tartalmat pontosabban fedné: »Csehek, szlovákok és a magyar forradalom« cím. Felmerült a vitában az is, hogy a csehek és szlovákok egymásközti kapcsolataira is ki kellene térni. A cseh-szlovák viszonyt valóban érintenie kell, talán valamivel jobban, mint Arató elvtárs teszi, de mélyen tárgyalni ezt a viszonyt a munka kereteiben nincs lehetőség. Ez a kérdés külön monográfiát kívánna meg, ami már túlesik a mi feladataink körén. Nem ért egyet azokkal a hozzászólásokkal sem, amelyek a cseh részeket erősen rövidítendőeknek ítélték. Ha szükséges is itt-ott némi húzás, főképp az idézetekből, ha lehet is az apróbb részleteket összevonni, általában helyes, hogy a cseh 1848 eseményeit bővebben tárgyalja, mert nálunk ezek eddig meglehetősen ismeretlenek voltak. Nem látja létjogosultságát annak a kifogásnak sem, hogy a magyar forradalmat és szabadságharcot részletesebben kellene tárgyalni. Ugy hiszi, nem feladata e munkának, hogy ismétелgesse, másolja azokat az eseményeket és megál-

lapításokat, amelyeket a magyar szabadságharccal kapcsolatban oly részletesen és bőven megtett történetírásunk az utóbbi időben. Két szempontot fogad el: az egyik, hogy a magyar szabadságharc fordulópontjait, vezetőinek legdöntőbb irányzatait, állásfoglalásait fel kell dolgozni. A másik, amit feltétlenül érvényesíteni kell, hogy a magyar forradalom haladó jellege, az európai demokrácia szempontjából való jelentősége jobban kidomborodjék. Helyesli azokat a kifogásokat is, amelyek szerint 48 előzményeire valamivel bővebben lehetne utalni.

Visszatérve a cím kérdésére, helyesli az eredeti címet. Az elvtársak kifogásai sok részletkérdésben helyesek és megszívlelendők, de a fő kérdésben — azt hiszi — nem. »Csehek, szlovákok és a magyar forradalom« éppúgy nem fedi a tartalmat, mert Arató elvtárs munkája ennél jóval több. Ennek a javasolt címnak és az ebből következő tartalomnak viszont meglehetősen »hungarocentrikus« csengése van. Valahogy, azt rejti magában, hogy mi a testvérnepeinkkel való közös kapcsolatokat is a magyar események körüli forgásukban szemléljük. »Csehek, szlovákok, magyarok 1848-ban« ezzel szemben azt fejezi ki, hogy közös történetről van szó, mindegyik népnek megvolt a maga 48-a, mindegyik nép 48-ában vannak dicső hagyományok, vannak komoly hibák. Ez a cím megtartható, a tartalmat a fentjelzett módosításokkal közelebb hozhatjuk ehhez. Egyébként az előszóban kell elmondani azokat a szempontokat, amelyek indokolttá teszik a tárgykör korlátozását egyes kérdésekben.

5. A munka komoly hiányossága, hogy Bécs ellenforradalmi, a népeket egymás ellen uszító szerepe nem domborodik ki eléggé. Ha élesen elítéljük a magyar, szlovák és cseh részről elkövetett hibákat, akkor még élesebben kell lelepleznünk a nemzetközi reakció sötét mesterkedéseit.

6. Arató elvtárs helyes elvi álláspontot foglalt el, amikor a pozitív hagyományokat előtérbe állítja. Sokszor eltér azonban ettől az elvtől, még ha a történelmi valóság nem is kötelezi. Így például helytálló az a kifogás, hogy a magyarelles vagy szlovákellenes megnyilatkozásokat, idézeteket nem kell teljes terjedelemben közölni. Meg kell említeni, magyarázni és értékelni kell az ilyen nacionalista álláspontokat, de felesleges szószerint visszaadni.

7. Helyenként a munka terjengős, a megfogalmazás pontatlan, s a stílusa nehézkes. Arató elvtársnak munkáját még csiszolnia kell.

Befejezésül Hanák Péter röviden értékelte magát a vitát is. A vita értékes, színvonalas volt. A vita azt bizonyítja, hogy a történészek igyekeznek magukévá tenni az Akadémia Elnökségének azt a jogos kritikáját, hogy a történettudományi front el van maradva az elméleti kérdések tisztázása terén. Ez a vita egy lépést jelentett előre fontos elméleti kérdések tisztázása felé, bár több kérdést még tovább kell vitatni, még mélyebben kell megvilágítani.

A vita alapján megállapítható, hogy a nemzetiségi kérdés a magyar történelem legbonyolultabb kérdései közé tartozik, bonyolultsága éppen a részletes, konkrét anyag vizsgálatakor világlik ki. A vita érdeműl könyvelhető el,

hogy széles területen vette fel a harcot a magyar nacionalizmus és maradványai ellen, de ugyanakkor rámutatott a szlovák nacionalizmus elleni harc fontosságára is. Felbukkantak helytelen nézetek is ezen a téren. Amint a hozzászólók helyesen mutattak rá Arató elvtárs hibájára a szlovák nacionalizmus enyhe kezelése miatt, ugyanúgy el kell utasítanunk az olyan nézeteket, amelyek a magyar szabadságharc vezetőinek nemzetiségi politikáját »mentetik«. Ez a nézet legélesebben az autonómia kérdésében mutatkozott meg. Ismeretes Révai elvtársnak az a megjegyzése, amely szerint a szabadságharc idején nem lett volna helyes a nemzetiségeknek autonómiát adni, mert ez abban a helyzetben az ellenforradalom elleni harc egységét gyengítette, a Habsburg-ellenforradalom pozícióit erősítette volna. Egyes elvtársak ezt a tételt úgy »fejlesztik tovább«, hogy a magyar kormány álláspontja ebben a kérdésben általában helyes volt. Csakhogy a magyar kormányzat és a forradalom vezetőosztálya Magyarország integritásának elvi alapján utasította el a nemzetiségi követelést és ezt az álláspontot nemcsak a harc idejére, hanem a szabadságharc utáni elrendezés viszonyaira is érvényesnek tartotta. Ha helyeseljük is, hogy az élet-halálharc nehéz időszakában nem engedték, féltek napirendre tűzni az autonómia, az elszakadás kérdését, hanem küzdöttek ez ellen, ezt a forradalom győzelme érdekében helyeseljük, de nem általában, mint tértől és időtől független elvi álláspontot, amely más viszonyok között az integritás fenntartását, a nem magyar népek fölötti uralom fenntartását jelentette.

Hibás nézet mutatkozott meg az összefogás lehetőségének értékelésében is. Régebben volt olyan felfogás, amely eleve lehetetlennek tartotta a monarchia elnyomott népeinek megegyezését, időleges megbékélését. Ez a determinista nézet bizonyos eleve meghatározó tényezőkre hivatkozott és lényegében nacionalista elhajlás veszélyét rejtette magában. Ma ez a nézet már nem tartja magát, de maradványa fellelhető abban a nézetben, hogy »objektíve« lehetséges volt ugyan a megegyezés, megbékélés, de »szubjektív« tényezők nem tették lehetővé. Tehát hiába volt a megbékélés objektíve lehetséges, ha a szubjektíve nem volt az, a végeredmény ugyanaz. Nézete szerint ez az okfejtés hibás. Először is figyelmen kívül hagyja azokat a fontos tényeket, amelyek egyes esetekben a megbékélés és összefogás megtörténtét bizonyítják. Különösen figyelmen kívül hagyják — ami pedig a mai vitában is élesen kijött, — hogy a nem magyar nemzetiségi néptömegek jórésze a magyar szabadságharc mellett harcolt, főként a szlovákok és ruszinok, de a románok egy része is. Másrészt figyelmen kívül hagyják azokat az ismert tényeket, hogy 1849-ben már »szubjektív« tényezők sem gátolták a román-magyar megegyezést (Balcescu akciója, a »projet de pacification«), sőt a szerb-magyar megegyezést is egyre kevésbé. Ugy véli, hogy nem helyesen tették fel egyes elvtársak a kérdést. Ha a megbékélés és összefogás lehetősége »objektíve« megvolt, akkor harc döntötte el, hogy a gyakorlatban megvalósul-e az összefogás. Minden nemzetiségen belül a demokratikus fejlődésért, a megalkuvó, reakciós, Béccsel cimboráló elemek

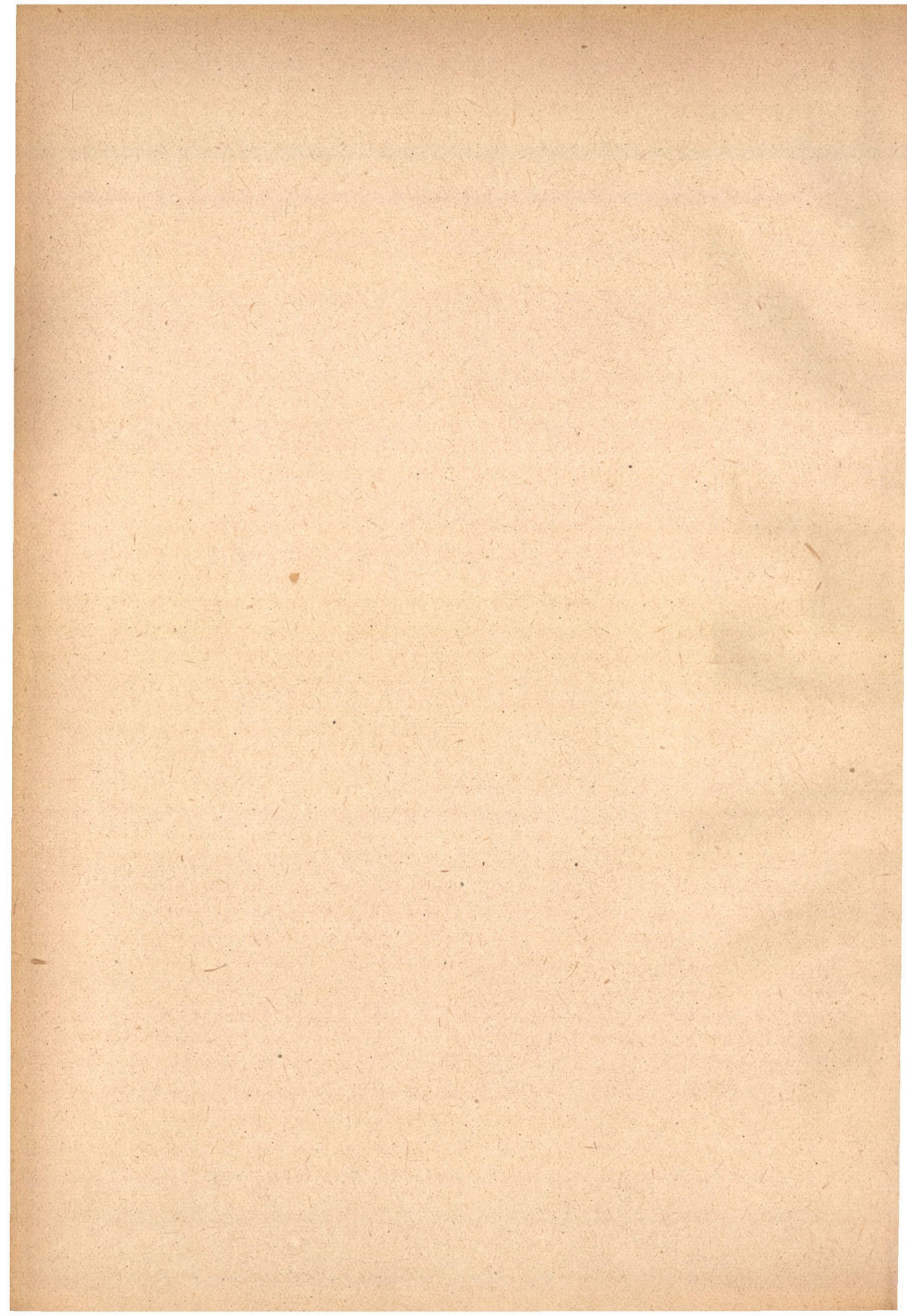

elleni harc, a magyaroknál szintén a Habsburg-ellenforradalom elleni következetes, meg nem alkuvó harc irányzatának győzelmével volt összekapcsolva a kérdés. Ezt a harcot sok szubjektív tényező befolyásolta, de a helyes kiindulópont az lehet, ha a megegyezés objektív lehetőségét elfogadva nyomon követjük és elemezzük a politikai harcot, mennyiben váltotta valóra a lehetőséget, mennyiben és miért, milyen hibák miatt nem. Az »osztálykorlátok« merev determináló hatására való hivatkozás elfedi a politikában elkövetett hibák feltárását.

A mai vita tanulságai még fokozottabban állítják elénk azt a feladatot, hogy általában mélyítenünk kell az elméleti kérdésekkel való foglalkozást és egyik részfeladatként, tovább kell folytatnunk, fejlesztenünk a nemzetiségi kérdés megtárgyalását, lehetőleg konkrét kérdések, tanulmányok alapján. További feladatunk, hogy szélesítsük, elméletileg is fejlesszük a harcot a nacionalizmus múltbeli irányzatai és mai megnyilvánulásai ellen.

HANÁK PÉTER

AZ EGYETEMI ÉS FŐISKOLAI PEDAGÓGIA- ÉS NEVELÉSTÖRTÉNETI JEGYZETEK ÉS PROGRAMMOK MEGVITATÁSA*

SZÉKELY ENDRÉNÉ Á. B. titkár bevezető előadása

A Szovjetunió Kommunista Pártja nemrégiben lezajlott történelmi jelentőségű XIX. kongresszusát a magyar dolgozók azzal ünnepelték, hogy még szorosabban felzárkózva Rákosi Mátyás pártja mögé, a mi ötéves tervünk döntő évének feladatait igyekeznek sikerrel megoldani és minden erejükkel teljesíteni.

Tervünk kulturális feladatainak, Pártunk kultúrpolitikájának a közoktatás területén való sikeres megvalósítása nemcsak abból áll, hogy számszerűleg teljesítjük az iskola fejlesztésére, a tanulók számának emelésére és a pedagógus káderek biztosítására kijelölt feladatokat, hanem elsősorban és lényegében abban, hogy *minőségileg* is eleget teszünk Pártunk és Kormányunk kultúrpolitikai intézkedéseinek. Ez a nevelőképzés területén azt jelenti, hogy olyan nevelőgárdát bocsátunk ki az egyetemekről és főiskolákról, amely képes megvalósítani a rá váró grandiózus feladatokat, mind eszmei-politikai felkészültség, mind szakképzettség, mind pedagógiai képzettség tekintetében. Ezt az egész főiskolai és egyetemi tanárképzés harmonikus rendszerének kell biztosítania. A magassszínvonalú tudományos képzés, a szaktárgyak alapos elsajátítása, a marxizmus-leninizmus beható ismerete mellett ebben a rendszerben elhatározó fontossága van a pedagógiai képzésnek, a marxista pedagógia-tudomány elsajátításának. Ezt a pedagógiaelőadó felé nem kell hangsúlyozni, de hangsúlyozni kell azok felé, akik a pedagógiát nem tartják tudománynak és minimálisra akarják szorítani a jövőendő tanárok pedagógiai tárgyainak óraszámát, hiszen a gyakorlatban ugyanis rájönnek, hogyan kell tanítani. Az ilyen lényegében liquidátori álláspontot és a neki megfelelő gyakorlatot a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága már 1936-ban hozott határozatában leleplezte és megbélyegezte, követelve a pedagógia-tudománynak jogaiba való visszaállítását. Még élesebben kell látniok a nálunk ilyen liquidátori álláspont felé hajlóknak nézeteik tarthatatlanságát Sztálin elvtárs korszakalkotó munkája fényénél, melyet a szocializmusban működő gazdasági törvények jellegéről írt, amelynek I. fejezetében »mélyreható módon kifejti és tovább-

* A Pedagógiai Állandó Bizottság 1952 október 25-i ankétjának anyagából

fejleszti a marxizmus felfogását a tudomány törvényeiről» (Fogarasi Béla : Sz. N. 1952. okt. 19-i számában).

Különösen fel kell hívni a figyelmét erre a természettudományok képviselőinek, akik a természetben ható objektív törvényszerűségek elismerése mellett nem fogadják el, hogy a társadalomtudomány és ezen belül a nevelés-tudomány törvényei szintén objektív folyamatok, szükségszerű összefüggések visszatükröződései. A sztálini műből levonható nagyjelentőségű következtetést Fogarasi elvtárs idézett cikkében így fogalmazza meg : »Látjuk tehát, hogy a törvények fennállásának és alkalmazásuknak, felhasználásuknak viszonya elvileg ugyanaz a természet és társadalom törvényeinél.« Világos, hogyha a természettudományok vizsgálta és felderítette objektív törvényszerűségek megismerése képessé tesz bennünket a nagy természetátalakító munkálatokra, a társadalomtudományok által vizsgált és felderített objektív törvényszerűségek ismeretében képes a szocializmusban az ember aktívan résztvenni ez objektív törvényszerűségeken alapuló társadalmi fejlődés előrevitelében, a szocializmus, majd a kommunizmus építésében.

A kommunizmus anyagi és szellemi, kulturális javak olyan bőségét jelenti, mely lehetővé teszi a »kinek-kinek szüksége szerint« elv megvalósulását. Éppen ezért a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet idején, a sztálini ötéves tervek megvalósításában fontos helyet foglalnak el a kultúra, a nevelés kérdései. A kulturális forradalom megvalósítása, a régi nemzedéknek átnevelése és az új nemzedéknek a proletárdiktatúra szellemében való nevelése a mi fejlődési szakaszunknak, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmeneti szakasz-nak is központi kérdése. Ebben a szakaszban rendkívül megnő a nevelő és neveléstudomány jelentősége, következésképpen a nevelőképzés jelentősége is. Fontos feladat megvizsgálni, hogy nevelőképzésünk tartalmában, módszereiben és szervezeti felépítésében megfelel-e annak a felelősségteljes feladatnak, melyet pártunk és kormányunk kultúrpolitikájának következetes végrehajtása reá ró.

Mai ankétunk megrendezését *kezdetnek szántuk*, e fontos kérdésbe való elmélyedés első lépésének. Legelőször a pedagógia és pedagógia történeti előadások tartalmi elemzésére gondoltunk, részben, mert világnézeti és szakmai szempontból e tárgyak egyetemi és főiskolai előadása rendkívül fontos, másrészt mivel a felszabadulás óta úgyszólván mostanáig a közoktatás legelhanyagoltabb területének látjuk, különösen egyetemi viszonylatban. A jelen iskolai évig csak névleg volt pedagógiai tanszék egyetemeinken. Sem az előadók száma sem a katedra munkájának megszervezése nem felelt meg a követelményeknek. Csak ebben a tanévben kezdődött meg az egyetemi pedagógiai tanszéknek olyan megszervezése, amely sokoldalú feladataik megoldására képessé teszi őket. Ha csak egy rövid pillantást vetünk például a Budapesti Tudományegyetem pedagógiai tanszéke sorsára — de a többiek sem voltak lényegesen kedvezőbb helyzetben — azt látjuk, hogy Korniss, majd Prohászka eltávolítása után egy vagy legfeljebb két előadó birkózott a megoldhatatlan feladattal : hogy a peda-

gógiaszakos és különböző más szakos összes tanárjelölt hallgatók pedagógiai képzéséről gondoskodják. 1949-ben megszűnt a tanárképző intézet, 1948—49-ben a gyakorló gimnázium. A megmaradt egy-két kollégium tartalmában semmiféle tervszerűség és összehangoltság nem mutatkozott. A tanszékek egymással nem voltak kapcsolatban, előadásaitak nem egyeztették központilag. Teljes anarchia uralkodott a pedagógiai gyakorlat biztosításában is. Meglehetősen mostohán bánt el a pedagógiai képzéssel az 1950-es egyetemi reform is, mely a szervezett, ellenőrzött és szakszerűen irányított gyakorló idő helyett az államvizsga előtti gyakorlóév bevezetésével próbálta megoldani a tanárszakos hallgatók gyakorlati képzését.

A pedagógiai tárgyak előadásainak tartalmi kérdését néhány szovjet főiskolai pedagógiai tankönyv lefordításával igyekeztünk helyesen megoldani. A szellemtörténeti alapon álló régi pedagógiatörténet és burzsoá pedagógia tudomány elleni harcban ezeknek a tankönyveknek jelentőségét szinte fel sem lehet mérni. Lényegében e könyveknek megjelenése jelentett gyökeres fordulatot a régi polgári pedagógiai tudomány felszámolása, a szovjet pedagógiai eredmények megismerése, tanulmányozása és felhasználása terén. Kairov, Jeszipov, Goncsarov, Medinszkij művei naponta forgatott könyveivé váltak a pedagógia előadóinak, a hallgatóknak, működő pedagógusoknak, a közoktatásügy minden dolgozójának egyaránt. A szovjet pedagógiai könyvek, közoktatási delegációink és a Szovjetunió pedagógiai főiskoláin tanuló elvtársaink tapasztalatai nyomán a szovjet pedagógusképzés megismerése fordulatot hozott nevelőképzésünkbe. E fordulatnak még csak legkezdetén vagyunk, de a fejlődés e téren kétségtelen.

A szovjet nevelőképzés szervezeti felépítésének és a pedagógiai képzés elméleti és gyakorlati anyagának megismerése mellett jelen kezdeményezésünknek közvetlen indítékot adott a szovjet nevelőképző intézmények, közoktatásügyi és tudományos szervek hosszúéves gyakorlata a pedagógiai előadások anyagának, tanterveinek, tankönyveinek és jegyzeteinek széleskörű megvitatása terén a marxi-lenini tudományosság és a SzKP közoktatási és ideológiai határozatainak fényénél. A Szovjetunió Pedagógiai Akadémiája, a Felsőoktatási Minisztérium illetékes szervei és a nevelőképző főiskolák és egyetemek pedagógiai tanszékei már a Nagy Honvédő Háború utáni években hozzáálltak a pedagógiai programmok és tankönyvek széleskörű megbírálásához. A kartársak előtt ismeretesek Kairov, Goncsarov, Medinszkij professzorok tankönyveinek bírálatai, melyek az új periódus állította magasabb követelményeknek megfelelő egyetemi pedagógiai tankönyvek elkészültéig is beláthatatlan segítséget adnak a pedagógiai főiskolák előadóinak, a szovjet pedagógia tudomány művelőinek és a gyakorló pedagógusoknak. Példamutató számukra a szovjet pedagógiai főiskoláknak az a gyakorlata is, hogy e főiskolák pedagógiai tanszékei időnként közösen megvitatják a pedagógiai és pedagógiatörténeti előadások anyagát, valamint a gyakorlati pedagógiai képzés módszereit,

eredményeit, hiányosságait. E sokoldalú viták erősen hozzájárulnak az egyetemi és főiskolai pedagógiai előadások tudományos és eszmei-politikai színvonalának emeléséhez, de sok esetben egyes pedagógiai problémák tudományos tisztázásához is.

A szovjet pedagógusok állandó törekvése munkájuk megjavítására, a kritika és önkritika szellemének egyre magasabb fokú érvényesítésére, forró hazaszeretetükből fakadó szenvedélyes ügyszeretete, elvtársi segítségen alapuló kollektív munkája állott előttünk példaképül ankétunk megrendezésében.

Ankétunk feladata, hogy építő, elvi kritikával hozzájáruljon a pedagógia és pedagógiatörténet tanítás marxista tudományos és eszmei-politikai színvonalának emeléséhez, fokozza az összes tudományos és kultúrpolitikai tényezők érdeklődését a pedagógusképzés fontossága iránt és erősítse meg azt a tudatot, hogy a marxista szellemű pedagógusképzés, szocializmust építő hazánk jövőbeni tanítóinak és tanárainak jó szakmai, pedagógiai és ideológiai felfegyverzése nemcsak a pedagógiai tanszékek előadóinak és a KM felsőoktatási irányító szerveinek szűk szakmai kérdése, hanem országos ügy, pártunk kultúrpolitikájának, egész kultúrforradalmunknak egyik legfontosabb kérdése.

Ankétunk első felében a KM Tudományegyetemi Főosztálya által készített és megvitatásra javasolt pedagógia programmot és a Kairov pedagógiai tankönyv kiegészítéseként készült jegyzeteket fogjuk megbeszélni, melyek a nem pedagógia szakos tanárjelöltek pedagógia anyagának egy részét tartalmazzák. A tudományegyetemi főosztály abból a megfontolásból indult ki, hogy az egyetemi és főiskolai pedagógiai előadásokban

1. pótolni kell a Kairov tankönyv bizonyos hiányosságait, melyeket a megjelenése után lefolytatott széleskörű vita feltárt ;

2. figyelembe kell venni a könyv megjelenése óta a szovjet pedagógia területén létrejött újabb eredményeket és az egész szovjet tudomány fejlődésének nagyjelentőségű megnyilatkozásait, mint Sztálin elvtárs nyelvtudományi munkáit, a Pavlov tanításairól tartott akadémiai ülészek határozatait, a didaktikai vitát stb-t ;

3. végül, hogy a pedagógiai előadások a mi iskoláink jó gyakorlati tapasztalatait, kétségtelenül meglevő szép eredményeit is tükrözzék.

Ezeknek a szempontoknak hangsúlyozásával bízta meg a Tudományegyetemi Főosztály pedagógiai főiskoláink és egyetemeink előadóit, a nem pedagógia szakos hallgatók számára tartandó pedagógiai és pedagógiatörténeti előadások programjának elkészítésével, valamint a Kairov-tankönyv egyes fejezeteinek kiegészítéséül szolgáló jegyzetek megírásával. Mai ankétunk célja, hogy a megvitatásra kerülő programok és jegyzetek beható elemzése, a pedagógia-tudomány képviselői és az egyetemek és főiskolák pedagógia-tanszékek előadói karának szakszerű kritikai észrevételei alapján megjavítsuk, kiegészítsük, esetleg átdolgozásra javasoljuk a pedagógia és pedagógiatörténeti előadások anyagát. Ankétunk sikere elsősorban attól függ, mennyire aktívan, segítő,

építő kritikával vesznek részt az elvtársak ebben a munkában. Bízunk benne, hogy az ügy fontossága és a kartársak tárgyuk iránti szeretete és felelősség-érzete termékennyé teszi vitánkat.

Rátérek röviden az ankét első részének anyagára.

I. A pedagógia-programm

A pedagógia programmról szólva, mindenekelőtt rá kell mutatnunk jelentőségére, úttörő voltára. A pedagógia-tanítás helyzetét vizsgálva azt kell mondanunk, hogy az eddigi hibáknak lényeges forrása volt a központi program hiánya, mely megjelölte volna a tárgy célját, jelentőségét, az anyag felosztását és az egyes anyagegységeken belül tárgyalandó fő kérdéseket, úgy, amint erre a szovjet főiskolák programjai példát mutatnak. Jelen programmunk első és legfontosabb érdeme, hogy ezt a hiányt kiküszöböli. Ki kell továbbá emelnünk a program értékeinek, pozitív oldalainak méltatásánál, hogy alkotó módon használta fel a szovjet pedagógia-programm útmutatásait. A program alapos, elmélyedt munkára, jó szakmai felkészültségre mutat, valamint tükrözi szerzőjének azt a törekvését, hogy az anyagot a tudomány és taníthatóság logikájának megfelelően rendezze el, arányosan kihasználva az idő szabta kereteket, hogy figyelembe vegye elsősorban pártunk közoktatásügyi politikája előírta feladatokat, iskolánk gyakorlatában mutatkozó fejlődést és a szovjet pedagógia legújabb eredményeit. Kellő figyelmet fordít a program az egyes anyagegységek kifejtésében az ellenséges pedagógiai nézetek, a mult reakciós iskola-politikájának bírálatára és egyik legnagyobb érdeme, hogy hangsúlyozza a pedagógia hatalmas ideológiai-politikai nevelőjelleget. Ezt azért kell kiemel-nünk, mivel egyetemi és főiskolai előadónk nem minden esetben fordítanak kellő gondot a hallgatók eszmei-politikai nevelésére.

Alapjában véve jó a program felépítése, nem bőbeszédű, de minden lényeges kérdésre kiterjed az anyagrészek feltüntetésénél. A program lényegében megfelel feladatának és nagy segítséget nyújt a pedagógia előadónak munkájához.

A program kétségtelen értékei mellett azonban rá kell mutatnunk néhány hiányosságra.

1. A program bevezetése túlságosan röviden és csak nagy általánosságban jelöli meg az egyetemi pedagógia-előadások célját, jelentőségét. A cél megjelölése után helyesen tér rá az előadások során megvalósítandó feladatokra. E feladatok feltüntetésében azonban a következő sorrendi, de elvi jelentőségű módosítást javaslom:

a) pártunk közoktatásügyi politikájának és a párt vezetői tanításainak megismertetése az ifjúság kommunista neveléséről;

b) a magyar iskolák, a legjobb magyar pedagógusok értékes tapasztalatainak feldolgozása;

c) a szovjet pedagógia eredményeinek és a szovjet nevelők élenjáró tapasztalatainak megismertetése, ezeknek a mi viszonyainkra való alkotó alkalmazása ;

d) az ellenséges pedagógiai nézetek leleplezése, kíméletlen harc azok maradványaival mind az elmélet, mind a nevelési gyakorlat terén.

E feladatok megvalósítása során biztosítani kell az egyetemi és főiskolai pedagógiai előadások *pártosságát*, amit a szövegben is kiemelendőnek tartok. Továbbá a pedagógiai előadások követelményei között meg kell jelölni a *nevelői hivatás megszerettetését*, ez igen lényeges, mert a tapasztalat azt mutatja, hogy a végzett tanítók és tanárok egy része könnyen mond le a tanítás fáradságos munkájáról és helyezkedik el más munkakörben.

2. Az előadások időbeli beosztását illetően azt kell mondanunk, hogy egyes anyagegységekre előírt idő igen szűkre van szabva. Így a nevelés fogalma, történeti- és osztályjellege anyagegységben két óra alatt meg kell tárgyalni : a nevelésnek, mint társadalmi jelenségnek sajátosságait, a nevelés osztályjellegét a rabszolga és feudális társadalomban, a burzsoá nevelési rendszert, bírálatát kell adni a Horthy-korszak iskolapolitikájának, ismertetni kell a Szovjetunió nevelésének jellegét, népi demokratikus nevelésügyünket, pártunk és kormányunk harcát az uralkodó osztályok művelődési monopóliumának felszámolásáért, kultúrforradalmunk eredményeit és iskolapolitikánk feladatait. Ilyen nagy anyag két óra alatt nem végezhető el és az a veszély fenyeget, hogy az előadás csak címszavakból fog állni és nem lesz mód a téma elmélyedő kifejtésére. A pedagógia általános alapjait feldolgozó első négy anyagegységet a következő átrendezésben javaslom felosztani :

1. A marxista pedagógiatudomány tárgya, világnézeti alapjai, forrásai, rendszere és módszerei, magasabbrendűsége minden Marx előtti és jelenkori burzsoá pedagógia-tudománnyal szemben : 2 óra.

2. A nevelés fogalma, történeti és osztályjellege : 2 óra.

3. A szovjet nevelés jellege, felsőbbrendűsége a burzsoá neveléssel szemben, népi demokráciánk nevelésének jellege, Pártunk harca népünk kulturális fel-emeléséért : 3 óra.

4. A kommunista nevelés vezetős szerepe az ifjúság fejlődésében : 2 óra.

5. A kommunista nevelés célja, feladatai és alapelvei : 2 óra.

Ezt a javaslatot azzal indokolom, hogy minden egyetemi előadásban a tárgy megjelöléséből kell kiindulni. Zsdánov elvtárs Alexandrov filozófiai tankönyvének bírálatában felsorolva az egyetemi tankönyvvel szemben támasztott követelményeket, első helyen hangsúlyozza, hogy a tankönyvben pontosan meg kell határozni a filozófia történetnek, *mint tudománynak a tárgyát*.

Ez minden főiskolai tankönyvre érvényes, tehát az egyetemi előadásoknak is fő követelménye. Szükséges mindjárt az első órán határozottan megmondanunk hogy nem a pedagógiával általában, hanem az egyetlen tudományos pedagógiával, a marxista pedagógia tudománnyal fogunk foglalkozni.

A szovjet nevelés- és iskolarendszer ismertetését, valamint a mi országunk

nevelésügyének, kultúrforradalmunk jelenlegi állásának, a Párt vezetői művelődéspolitikai nézeteinek megismertetését nem tartom helyesnek beolvasztani a »Nevelés története és osztályjellege« általános témába, helyesebb, ha a programban is kifejezésre juttatjuk ezeknek a témáknak a súlyát, hiszen éppen a párt, a munkásosztály harcának megismerése a közoktatás demokratizálásáért, majd a szocialista nevelésért, mint a proletárdiktatúra megszilárdításának egyik eszközeért, kell hogy felkeltse a fiatal pedagógus jelöltekben a készséget aktívan résztvenni ebben a harcban. Azért is külön kell tárgyalni ezt az anyag-egységet, hogy azt a világtörténelmi jelentőségű változást, mely a nevelésben és a pedagógia tudományban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmével bekövetkezett, a programban is érzékeltesük.

E bevezető részben a pedagógia általános alapjainak a programban megjelölnél részletesebb, elmélyedő tárgyalását azért tartom lényegesnek, mert itt kell megvilágítani a hallgatók előtt a pedagógia mibenlétét, fontosságát, ideológiai alapjait, módszereit, pártunk politikájával, egész népünk építő munkájával való összefüggését, aminek hiánya az eddigi tapasztalat szerint meg is mutatkozott abban, hogy a különböző nem pedagógia szakos hallgatók fölösleges tehernek tartották a pedagógia tanulmányozását.

»A kommunista nevelés célja és feladatai« témát javaslom kiegészíteni a *kommunista nevelés alapelveinek* ismertetésével.

A kommunista nevelés alapelvei:

1. A párt vezető, irányító szerepe a kommunista nevelésben, a nevelés eszmei-politikai irányultsága.
2. A kommunista nevelés kapcsolata a szocialista állam társadalmi és politikai életével.
3. Elmélet és gyakorlat kapcsolata a kommunista nevelésben.
4. Közösségben, a közösség által, a közösség számára való nevelés elve.
5. A gyermek életkorbeli sajátosságaihoz való alkalmazkodás elve.
6. A tanulókkal való egyéni bánásmód elve. (Tisztelet a gyermek egyénisége iránt, igényesség vele szemben.)
7. Tervszerűség, céltudatosság, szervezettség és rendszeresség a kommunista nevelésben.
8. A tanító és a pedagógus közösség vezetőszerepe.

E javasolt alapelvek helyességét és teljességét alaposan meg kell természetesen vitatni. A kommunista nevelés (tágabb értelemben használva e fogalmat, beleértve a tanítást is) alapelveinek tisztázása megkönnyítené ezután a didaktikai alapelvek és az erkölcsi nevelés alapelveinek a tisztázását is (4. old.). Abban az esetben is, ha a vita során ez a javaslat nem látszik megvalósíthatónak, a kommunista nevelés területe és főfeladatai (4—5. oldal) felsorolása végén, ahol ezek egységét és kölcsönös összefüggését hangsúlyozza a szerző, feltétlenül kiemelendőnek tartom a kommunista nevelés eszmei-politikai irányultságát, amely ennek az egységnek lényeges jegye. Itt meg kell

világítani, hogy az egész kommunista nevelési folyamatnak központi feladata a dialektikus materialista világnézet alapjainak kialakítása, majd annak kommunista meggyőződéssé és magatartássá érlelése, vagyis azt a gondolatot, melyet a program egyébként az értelmi nevelés feladatainál helyesen kiemelt. Ha a dialektikus materialista világnézet alapjainak kialakítását csak az értelmi nevelésnél hangsúlyozzuk, a szerző szándéka ellenére úgy tűnik fel, hogy a nevelés többi területének ez nem központi feladata. Ellenben, ha itt megértetjük a kommunista világnézet és magatartás kialakítását, mint az egész kommunista nevelés központi feladatát, akkor a 12. pontban foglalt témát így jelölhetjük meg: »dialektikus materialista világnézetre, kommunista meggyőződésre és magatartásra nevelés a tanítás folyamatában«.

A neveléstani résznél »az erkölcsi nevelés alapjai és alapelvei« témát kiegészítendőnek tartom a marxizmus klasszikusainak tanításával a kommunista erkölcsről, meg kell mutatni, hogy az erkölcs történelmi kategória, osztálytársadalmakban osztályjellege van s hogy a kommunista erkölcs a proletár erkölcsből fejlődött. Meg kell továbbá jelölni a kommunista erkölcs lényeges jegyeit a maguk egységében és összefüggésében, mert enélkül a kommunista erkölcs egyes vonásainak kialakítása különálló feladatnak tűnik. Ezt egyébként iskoláink jelenlegi gyakorlata is bizonyítja, midőn a kommunista erkölcs egy-egy lényeges vonásának előtérbe állítását kampányfeladatnak fogják fel és azt a kommunista erkölcsi nevelés egészéből kiszakítva próbálják megoldani.

Ugyanebben az anyagegységben a szovjet ember erkölcsi arculata mellett a szocializmust építő magyar dolgozó új erkölcsi vonásait is meg kell mutatnunk. A kommunista erkölcs mibenlétének megvilágítása hozzájárul a 16. téma fogalmi tisztázásához. (Igaz hazafiságra való nevelés.)

Lenin és Sztálin szovjet hazafiságról szólnak, ezt ne változtassuk szocialista hazafiságra, ellenben az »igaz magyar hazafiság« helyett alkalmazhatnók esetleg mi a *szocialista hazafiság* fogalmát, ha meg akarjuk jelölni a mi hazafiságunk minőségileg új voltát nemzeti multunk nagyjainak igaz magyar hazafiságával szemben. Hiányossága ennek a témának, de egész iskolai gyakorlatunknak is, hogy honvédő hagyományaink és különösen néphadseregünk megbecsülésére, szeretetére nem hívja fel a figyelmet. A kommunista erkölcs és magatartás nevelésének tematikájánál, annak részletezésénél Makarenkó elveire, tanításaira, eljárásaira jobban kellene támaszkodni a programnak és következőképpen pedagógiai előadásainknak is. Egyedül »a tanulóközösség szerepe az iskolai nevelőmunkában« témánál találunk konkrét hivatkozást és ebből nem tűnik ki Makarenkó jelentősége az egész kommunista nevelés számára. Nem tűnik ki a legalapvetőbb gondolata, hogy »A közösségben a közösség által, a közösség számára« nevelünk, vagyis, hogy Makarenkó nem csak mint módszer fogja fel a gyermekközösség kialakítását, hanem mint nevelés alapfeltételét és eredményét is. *Makarenkó tanításait a kommunista erkölcsi nevelés minden fontos kérdésénél (hazafiság, öntudatos fegyelem, a munkához való*

szocialista viszony stb.), valamint az akarat- és jellemnevelésnél és az esztétikai nevelés kérdéseinek tárgyalásánál is fel kell használnunk és meg kell mutatnunk Makarenkó tanításainak az iskolai nevelésben való érvényességét. Ha a programmban ezt nem jelöljük meg határozottan és konkrétan minden egyes kérdésnél, akkor az előadó belátására bízunk, hogy alkalmazza-e azokat. Mostohán bánik a program két nagyon fontos témával, az egyik az ifjúsági szervezetek munkája az iskolában, pedig ez a kérdés a Szovjetunióban is, de különösen nálunk a Központi Vezetőség határozata értelmében fontos helyet foglal el a párt nevelőmunkájában. Ez a programmban nem tükröződik, a Központi Vezetőség e fontos ülését meg sem említi, de az egész anyagrészből kimaradt pártunk és személyesen Rákosi elvtárs nagy gondoskodása mind az Úttörő, mind a DISZ fejlődéséről. E témára fordított kevés idő pedig nem áll arányban a téma jelentőségével. Ugyanigy »A szocialista nevelő« anyagegysége is egy órára szorult össze, pedig a program maga is hangsúlyozza a pedagógus vezető szerepét a kommunista nevelésben és itt kellene megismerni a hallgatóknak nemcsak a szocialista nevelő sokoldalú munkáját, nagy felelősségét, hanem a pedagógus kollektíva jelentőségét is, annak munkamódszereit, az osztályfőnöki és igazgatói teendőket.

A pedagógia általános alapjaiban megjelölt és az itt felsorolt témák elmélyítését elvi jelentőségűnek tartom s ha bizonyos óraszám átrendezéssel sem lehet több órát rájuk fordítani, a szemináriumokat úgy kell elosztani, hogy ezeknek a szűkre méretezett témáknak legalább szeminárium formájában több idő jusson.

A szovjet program mintájára egyébként is szükségesnek tartanám a szemináriumok programszerű elosztását, hogy melyik témához és milyen óraszámban kapcsolódnak. A programnak ez a része túl általános és nem egészen világos, hogy mit ért »esetleg fennmaradó órák« alatt. A hivatalosan megállapított 15 plusz 16 tanulmányi hét figyelembevételével 62 előadási óra és 31 szemináriumi óra áll rendelkezésre. A szovjet program évi 70 előadási órájával szemben tehát mi nehezen számíthatunk fennmaradó órákra.

Helyes a kötelező olvasmányok kijelölésének elve, hogy kevesebb számú olvasmányt jelöl meg, de azok elmélyedő tanulmányozását írja elő, de hiányzik a SZKP és pártunk köznevelési határozatainak és útmutatásainak tanulmányozása a kötelező irodalomból. Helyes volna ajánlott irodalmat is megjelölni.

Programmunk helyességét végső soron a gyakorlat fogja megmutatni, az előadások folyamán merülnek fel még olyan problémák, melyeket az elkészítésnél nem lehetett előre látni. De már jelenlegi formájának tökéletesebbé tételéhez is szükséges a pedagógia előadójának tapasztalaton alapuló építő bírálata.

Rátérve a Kairov pedagógiai tankönyvhöz készült kiegészítő jegyzetekre ugyanúgy, mint a programnál hangsúlyoznunk kell a kezdeményezést

jelentőségét. Mindnyájunkat örömmel kell, hogy eltöltsön az a tudat, hogy Köznevelési Kormányunk a felsőoktatás rendkívül sokoldalú és bonyolult kérdései között előtérbe helyezte a pedagógia oktatás jelentős megjavítását, továbbá az a tény, hogyha még nem elegendő számban is, de vannak olyan pedagógia előadók, akik alapos felkészültséggel és ügyeszeretettel komoly erőfeszítéseket tesznek a marxista pedagógia tudomány egyetemi és főiskolai előadásainak kidolgozására, a szovjet pedagógia eredményeinek a mi viszonyaink közötti felhasználására.

A jegyzet bírálásánál, a hibák felvetésénél nem szabad megelégednünk arról, honnan indultunk és milyen nagyjelentőségű lépést jelent a multhoz képest ez az első kísérlet marxista tudományos igényű, a mi fejlődési viszonyainkat tükröző pedagógiajegyzetek készítésére. A jegyzetek többsége arról tanúskodik, hogy készítőik komoly elmélyedő munkával törekedtek rendkívül nehéz feladatuk megoldására. Tanulmányozták köznevelésügyünk fejlődését, a marxizmus klasszikusainak és pártunk vezetőinek tanításait a kulturális forradalom és a nevelés kérdéseiről, figyelemmel kísérték a Kairov megjelenése óta rendelkezésre álló szovjet munkákat és mérítették eddigi előadói tapasztalataikból. Minden jegyzetben látszik a törekvés az ellenséges, antimarxista pedagógiai nézetek és elméletek leleplezésére, az egyes kérdésekben a helyes marxista álláspont feltárására.

A jegyzetek részletesebb megvitatása előtt feltétlenül meg kell említenünk, hogy az a bírálati szempont, hogy mennyiben felelnek meg a jegyzetek a programnak, itt nem érvényesülhet, mivel a jegyzetek és a program egy időben készültek s így a jegyzetírók nem vehették figyelembe a program előírásait.

A jegyzetek készítői előtt az a hatalmas feladat állott,

1. hogy a Kairov pedagógiai tankönyvnek az OSZSZK Pedagógiai Akadémiája által 1949 tavaszán rendezett széleskörű bírálata folyamán felmerült hiányosságait igyekezzenek jegyzet formájában pótolni.

2. Egyes anyagrészeknél dolgozzák fel a szovjet pedagógia újabb eredményeit, amelyek a könyv megjelenése óta jöttek létre.

3. Használják fel egyes pedagógiai elméleti tételek kidolgozásában a magyar iskolák, a kiváló magyar nevelők tanító-nevelő munkájának tapasztalatait.

Hogyan sikerült eleget tenniök e követelményeknek — ennek feltárása ankétunk feladata.

Az elemzésnél számba kell vennünk, mik a Kairov-könyv legfőbb elvi jelentőségű hiányosságai:

a) elsősorban a pártosság terén: a kommunista nevelés több kérdésének megvilágításában hiányzik a párt vezető, irányító szerepének kidomborítása és nem jut érvényre a szovjet tudomány harcoss jellege az ellenséges nézetek, elméletek bírálatában, különösen a didaktika legfontosabb kérdéseinek bírálatában. Nem támaszkodik a Központi Bizottság köznevelési és ideológiai

határozataira, nem mutatja ki kellően a szovjet pedagógia felsőbbrendűségét a burzsoá pedagógiával szemben,

b) nem értékesíti a szovjet iskolák, a szovjet nevelők értékes, gazdag tapasztalatait,

c) nem sikerült a tankönyvben megnyugtató módon, a szovjet pedagógiai tudomány mai állásának megfelelően tisztázni fontos alapfogalmakat, pl. a kommunista nevelés, képzés, tanítás; a pedagógia tárgya és módszerei, valamint a didaktika és a nevelés módszertanának fontos kérdéseit.

Sikerült-e kiegészítő jegyzetekben ezeket a hiányokat pótolni? Nézzük meg pl. »A szocialista közművelődési rendszer kialakulása és alapelvei Magyarországon« és »Népi demokráciánk vezetőinek művelődéspolitikai nézetei« c. jegyzeteket a pártosság szempontjából. A jegyzet nem támaszkodik Rákosi elvtárs »Népi demokráciánk útja« című nagyjelentőségű munkájára és nem mutatja meg pártunk harcát a közoktatás demokratizálásáért, majd a szocialista nevelésért az egyes fejlődési szakaszokban. Nem elemzi a proletárdiktatúra megvalósítását kulturális téren akadályozó erők ténykedéseinek ideológiai és osztálygyökereit. A közművelődési rendszer alapelveit és felépítését pártunk politikájától függetlenül ismerteti és pártunk vezetőinek művelődéspolitikai nézeteit az elért eredményektől, a közoktatásügy fejlődésétől elszakítva tárgyalja és nem elemzi azokat, sem az idézett fontos Párt- és kormánydokumentumokat, — így Pártunk vezetőszeropét a kulturális forradalomban a közművelődés területén elért eredményekben csak deklarálja, de nem magyarázza meg. Elvi jelentőségű hiányosság továbbá, hogy nem mutat rá a Szovjetunió segítségére, példájára, kulturális és köznevelési téren elért eredményeinkben.

A jegyzet hiányosságainak feltárása mellett azonban figyelembe kell venni, hogy elsőként dolgozza fel ezt a nagyjelentőségű kérdést, sok értékes anyagot tartalmaz és megfelelő átdolgozás után jól használható jegyzet válik belőle.

A Párt vezetőszeropének megmutatása, valamint a multbeli és jelenkori ellenséges nézetek bírálata gyenge oldala más jegyzeteinknek is. »A tanítás fogalma és folyamata« jegyzetben csak általános kijelentéseket találunk az »idealisztikus alapon álló didaktikákról«, az imperialista országok iskoláiban folyó nevelésről; »mindazok a tanítási elméletek, amelyek az idealizmus alapján állanak nem tudják megoldani a tanítás kérdését«, továbbá »mivel a gyermek igazi fejlődését egyedül a dialektikus materialista világnézet adhatja meg igazán nevelésről csak a szocialista pedagógiában beszélhetünk«. Az ilyen bírálat a hallgatóknak semmit sem mond, semmit sem magyaráz meg, legkevesbbé a marxista didaktika magasabbrendűségét, mikor azt teljesen helytelenül azzal indokolja, hogy egyedül biztosítja a gyermek értelmi fejlődését. A pártosság, az ellenséges ideológiák elleni harc következetes érvényesítését a jegyzetnek nem sikerült megoldania, mert a szerző maga is ideológiai tisztázatlanságokkal küzd és a didaktika meghatározásánál, feladatának megjelölésénél a tanítás

fogalmának és folyamatának meghatározásában, a tanítás folyamatában végbe-
menő világnézeti nevelés megmagyarázásában, a marxista ismeretelmélet leg-
alapvetőbb kérdéseinek értelmezésében olyan tévedésekkel találkozunk, ame-
lyek felvetik a jegyzet teljes átdolgozásának szükségességét.

»Az oktatás és képzés tartalma« című jegyzetben komoly törekvést látunk
a tanterv története c. fejezetben az oktatás tartalmának marxista elemzésére,
de még ebben a jegyzetben is bőségesen fordul elő idealista, objektivista marad-
vány. Teljesen sematikus a Horthy-korszak bírálata a tanítás tartalmát illetően,
pedig éppen ezt kellett volna kíméletlenül leleplezni. Kezdetben helyes szem-
pontját, hogy a kor társadalmi viszonyaival, az osztályharc állásával világítsa
meg az oktatás tartalmát, a szerző később a humaniorák és reáliák harcának
álproblémájává változtatja. Egyébként pedig e hosszú neveléstörténeti résznek
jogosultságát ebben az anyagrészen vitathatónak tartom.

Áttérve most már a második kérdésre, a szovjet iskolák, szovjet nevelők
tapasztalatainak hiányára a Kairov-könyvben, mindjárt megvizsgálhatjuk,
hogy a mi jegyzeteink mennyire támaszkodnak iskoláink tapasztalataira?
Ebben a vonatkozásban meg kell állapítani, hogy a magyar iskolák, a magyar
nevelők értékes tapasztalatainak feldolgozása a jegyzetekben egyáltalán nem
kapott helyet. Ezt csak részben menti az a körülmény, hogy az iskolai tapaszt-
alatok gyűjtése, általánosítása és feldolgozása terén igen el vagyunk maradva.
Útmutató ebből a szempontból Nagy Sándor elvtárs kezdeményezése, aki
a Ped. Szemle II. 1—2 számában közölt cikkében saját és tanítványai által
gondos munkával gyűjtött tanítási tapasztalatokat dolgoz fel. Sajnálatos, hogy
még Nagy Sándor elvtárs sem használta fel ezeket jegyzetében, amely pedig
a legjobban sikerültek közé tartozik.

Végül, ami a legújabb szovjet eredmények feldolgozását illeti, erre csak
kísérletek történtek a rendelkezésünkre álló jegyzetekben. »A nevelésnek, mint
társadalmi jelenségnek történeti és osztályjellege« című jegyzet vázlatosan
ismerteti a Szovjetszka Pedagogika hasábjain a nevelésnek, mint felépít-
ménynek néhány sajátosságáról folytatott vita egyes kérdéseit. Meggondolandó
azonban, hogy a szovjet gyakorlattól eltérően kapcsoljunk-e be vitaanyagot
a pedagógiai előadásokba, vagy csak a leszűrt eredmények ismertetésére
szorítkozzunk.

A vita ismertetésére a programszabta keret nem is elegendő. A kiegé-
szítő jegyzetrészben helyesebb volna a sztálini nagyjelentőségű munkából
a pedagógia tudomány és a kommunista nevelés számára levonandó tanulságo-
kat, következtetéseket feldolgozni, felhasználva a Szovjetunió Tudományos
Akadémiája Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya és az OSZSZK Pedagógiai
Akadémiája együttes ülésének határozatait és az ott elhangzott előadásokat.

Találunk néhány formális hivatkozást némelyik jegyzetben Pavlov taní-
tásainak felhasználásáról, azonban nálunk a pedagógia tudomány még nem
ért el arra a fokra, hogy ezt a nehéz feladatot meg tudta volna oldani. Ehhez

szükség van arra, hogy a szovjet egyetemi és főiskolai tanárokhoz hasonlóan — akik a pavlovi ülésszak után hosszú ideig előadássorozatok, tanfolyamok segítségével sajátították el a pavlovi tanításokat — a mi pedagógia előadói-inknak is lehetőséget adjanak az illetékes szervek a pavlovi tanok rendszeres, beható tanulmányozására.

Bevezetésképpen ennyiben kíséreltem meg átfogó értékelését adni a megvitatásra kerülő anyagnak, nem térhettem ki azok mindenoldalú elemzésére, kérem, hogy mindazok, akik a programmot és jegyzeteket áttanulmányozták, tegyék meg észrevételeiket és építő bírálatukkal segítsék elő a kérdések tisztázását, szemelőtt tartva Sztálin elvtárs útmutatását, melyet a történelem-tankönyvek bírálatánál mondott, hogy a tankönyvben meg kell mérni minden szót, minden fogalmat és meghatározást, mert csak a marxista tudomány szempontjainak megfelelő anyagot szabad tanítványainknak előadni.

HOZZÁSZÓLÁSOK

Fogarasi Béla akadémikus a II. osztály elnöke, rövid felszólalásában fontos elvi útmutatást adott a pedagógiatudomány művelőinek és a közoktatásügy dolgozóinak a világnézeti neveléssel kapcsolatban. Rámutatott arra, hogy az iskolai nevelés feladatairól szólva helytele ül, pontatlanul használják a »dialektikus materialista világnézetre nevelés« fogalmát. Az iskolában még a középiskolában sem beszélhetünk a dialektikus materialista világnézet teljesértékű kialakításáról, mert ez olyan szellemi érettséget kíván meg, amivel a tanulók sem az ismeretek mennyisége, sem a módszerek tekintetében nem rendelkeznek. A pedagógusnak ismernie kell a dialektikus materializmust és annak szellemében kell irányítania egész oktató-nevelő munkáját, de nem szabad világnézeti maximalizmusba esnünk. Az iskolában szükséges és lehetséges a dialektikus materializmus bizonyos elemeit hozzáférhetővé tenni a tanulók számára és fokozatosan szellemi fejlődésüknek részévé tenni, de konkrét módon csak a főiskolán lehet dialektikus materializmust tanítani.

Bizó Gyula hozzászólásában »A szocialista közművelődési rendszer kialakítása és alapelvei« c. jegyzetről, alapvető hiányosságnak tartja, hogy a jegyzet nem tükrözi azt az éles osztályharcot, mely a felszabadulás után ezen a területen is folyt és nem világítja meg Pártunk kezdeményező, vezető szerepét. Ez abban is megnyilvánul, hogy kiegészítésképpen a szerző egy másik jegyzetet is készített »Népi demokráciánk vezetőinek művelődéspolitikai nézetei« címmel, ami lényegében azonban csak idézetgyűjtemény. Helyesebbnek tartaná a két jegyzet egybedolgozását és Pártunk vezetői kultúrpolitikai tanításainak a közoktatás fejlődésével szoros kapcsolatban való ismertetését. Enélkül a közölt anyag merev adathalmaz és nem élő történelem. Ezután Bizó elvtárs így folytatja: »A jegyzetnek nem csak az a feladata, hogy eseményeket, számszerű adatokat közöljön, de dokumentáljon is, magyarázzon is, érveljen igazunk mellett, egyszerűen győzzön meg.

A jegyzet az iskolák államosításával kapcsolatban beszél az egyház szerepéről. Engedjék meg az elvtársak, hogy ezt a részt az elmondottak igazolására idézzem: »Az egyházi iskolák gátolták az iskolarendszer egységességének megvalósulását. Külön világot és a legtöbbször demokráciaellenes világot alkottak azáltal, hogy sokukban a növendékek kis létszáma miatt egy-tanítós rendszer uralkodott, a szaktanítás nem volt meg. (Közbevetőleg meg kell jegyezni, hogy csupán az egytanítós rendszerből a demokráciaellenesség még nem következnek.) Nem vezették be az egységes demokratikus tankönyveket, helyettük demokráciaellenes tankönyveket használtak, vagy könyv nélkül tanítottak. A tanítás szelleme nem demokratikus, sőt legtöbbször egyenesen reakciós. Nem adtak korszerű tudományos ismereteket. Az egyházi iskolákban nem javult a tanulók szociális összetétele sem. A demokratikus érzelmű nevelők és tanulók erős nyomás alatt szenvedtek iskoláikban.«

Amit mond, nagy általánosságban igaz, de nem meggyőző, nincs egyetlen érve, egyetlen magyarázó szava sem. Mennyire ide és nem külön gyűjteménybe illők Rákosi elvtárs szavai: »Nem változott a helyzet az egyházakban sem, amelyek a feudális rend támaszai voltak. Az esztergomi érsek az a reakciós Mindszenty lett, akinek a háború alatt megjelent könyvéhez akár Göbbels is írhatott volna dicsérő előszót.« — És a mezőhegyesi beszédből: »Azt hiszem,

valamennyiünk véleményét fejezem ki, amikor kijelentem, hogy a magyar demokrácia nem fogja tűrni, hogy a munkások és parasztok gyermekeit az iskolákban demokratikus meggyőződésük, vagy származásuk miatt üldözzék.« Meg kellene mutatni konkrétan azt is, hogyan fordult szembe az egyház pld. nevelőink demokratikus tömegszervezetével, a pedagógusok szakszervezetével. Dr. Gyetvai Péter egyházmegyei főtanfelügyelő 1948. április 17-én a következőket rendeli el az egyházi iskolák igazgatóinak: »Más hatóságok és szervek (t. i. nem egyháziak) köztük tehát a szakszervezet is, megkereséseik elintézésével iskoláink vezetőit nem terhelhetik, s így azt mellőzni kell.« Emlékeztetni kellene ebből az időből hallgatóinkat Pócspetrire, erre a klerikális reakció sok népellenes üzelve közl is egyik legsötétebbre.

A jegyzet szenvtelen objektivitására még annak több részénél is rámutathatunk.

Ugyancsak a jegyzet általános és alapvető fogyatékoságából ered a Horthy rendszer iskolapolitikájának gyenge kritikája. Ebből a részből teljesen hiányzik a klerikális reakció, a klerikalizmus szerepe. Semmit sem olvasunk a sovinizmusról, nacionalizmusról. Szó sincs a nemzetiségi elnyomás, az erőszakos magyarosítás, a nőnevelés kérdéseiről, és ami az egyetemi hallgatók számára üdvös lenne, mit sem hallanak a Horthy-rendszer mérhetetlen diáknyomoráról. Pedig ezt az örökséget ismerni kell ahhoz, hogy a mát értékelni, szeretni, becsülni és ezért a máért harcolni tanítsuk hallgatóinkat.

Mindebből az következik, hogy köznevelésünk egész történelmének leg-harcosabb időszakából kimaradt az osztályharc. A jegyzetből úgy tűnik, mintha eredmény símán, egyszerűen született volna. Nincs semmi zökkenő, semmi buktató. Ezzel szemben feladatunk éppen az, hogy bátran és nyíltan mutassuk meg a nehézségeinket. Csak így tárhatjuk fel hallgatóink előtt az ellenség módszereit, csak így taníthatjuk meg őket az ellenséges módszerek felismerésére és csak így világosodik meg előttük a győzelem útja. Csak ha szinte élmény erejével élük át az osztályharcot, tanulják meg mélységesen gyűlölni az ellenséget.

A szenvtelenség az oka annak is, hogy lényegében a jegyzetben elsikkad a burzsoázia reakciós tevékenykedése is, mellyel köznevelésünk ütemét fékezni, rendjét bomlasztani, színvonalát leszállítani törekedett. Nem derül ki, hogy a köznevelési szabotázs mögött a klérussal egy követ fújó polgárság áll, mely tíz körömmel harcolt és harcol régi »életformájának« visszaállításáért. Az sem lesz világos, hogy a klerikális és polgári vonal ellenséges tevékenysége köznevelésünkben csak formájában különbözik, de osztálytartalmában, osztályalapjában ugyanaz. Végül ezért nem kap figyelemzetést sem a jövő nevelője, hogy vigyázzon, a harc még nem ért véget, sőt egyre élesebbé válik. Az emberi tudatlanságra építő klerikális reakció és az emberi hiúságra építő, az áltudomány önmagát reklámozó köpenyében páváskodó polgár még közöttünk él. Hiányzik a jegyzetből a forradalmi éberségre nevelés.

Összegezve: Így az épen nevelőhatás tekintetében kimeríthetetlen tananyagból hiányzik a kommunista eszmeiség.

Lehetetlen nem idézni Darvas miniszter elvtárs következő szavait: »Hibája a mai élettel foglalkozó tankönyvi anyagoknak, hogy gyakran szólam-szerűek. Szólamok, vagy száraz adatok; e két végleg között mozog tankönyveinkben a mai valóság megmutatása. Meggyőző tények, adatok nélkül nyilván nem lehet tartalmasan nevelni, de élményszerű feldolgozás nélkül ezek holt anyagok maradnak.«

Mindeme hiányosságainak ellenére a jegyzetet örömmel üdvözlöttük. Ennek a kornak a feldolgozására sürgős és nagy szükségünk van. A jegyzet hiányosságai jórészt a terület feltáratlanságából, a kezdet nehézségeiből fakadnak.

Nagy Sándor hozzászólásából: »A tanítás fogalma és folyamata c. jegyzetről.

A szerző, aki az egyetemi jegyzetnek ezt a részletét összeállította, kétségtelenül igen komoly feladatra vállalkozott. A didaktikának azok a kérdései, amelyekről itt szó van, alapvető fontosságuk a didaktika egésze szempontjából. Ezeknek a kérdéseknek világos kifejtésétől igen nagy mértékben függ olyan fejezeteknek a hallgatók által történő megértése, mint amilyen pl. az oktató-nevelő munka alapvető szervezeti formájának, a tanítási órának s az oktatás módszereinek fejezetei. A tanítási óra kérdéseinek tárgyalásába belefogni sem lehetséges a tanítás fogalmával és folyamatával foglalkozó részletek pontos kidolgozása és a hallgatók elé tárása nélkül. Bizonyos értelemben elmondhatjuk, hogy az itt most szóbanlévő részletektől függ a didaktika sorsa az egyetemi oktatásban.

A szerző az említett kérdésekben nagyjából a Kairov-féle tankönyv koncepcióját veszi át, bizonyos változtatásokat eszközölve azon. Így pl. a tankönyvnek azt a fejezetét, amely »A tanulás, mint az ismeretek tudatos és aktív elsajátításának folyamata« címen ismeretes, több fejezetre bontotta, és pedig: »A marxista-leninista ismeretelmélet mint a tanítás módszertani alapja«, »A tanítás és megismerés különbsége«, »A tanítás folyamata«, »A tanítás mozzanatai, a nevelő és a tanulóközösség munkája a tanítás különböző mozzanataiban« c. fejezetekre. A tanítás és megismerés különbsége, továbbá a tanítás folyamata c. fejezetek közé iktatta be — eltérően a tankönyvtől — »A gyermeki gondolkodás fejlődési sajátosságai a tanítás folyamatában« c. fejezetet. Mindezek egy bevezető rész után következnek, amely két fejezetet tartalmaz: »A didaktika feladata«, továbbá »A tanítás fogalma« címen. — Mindezek azt mutatják, hogy lényegében nem tér el a tankönyv koncepciójától, habár azon bizonyos sorrendi változtatásokat eszközöl s a tanulók munkájának jellegét az oktatási folyamat egyes mozzanataiban nem külön fejezetként kezeli, ami indokoltnak látszik abban az esetben, ha sikerül megfelelően kifejteni.

A szerző a pedagógia oktatásának egyetemi programját a jegyzet elkészítésekor még nem vehette figyelembe s részben ennek a következménye az, hogy a programban szereplő néhány fontos kérdést jegyzetében részletesebben nem fejt ki (pl. az oktatástan alapfogalmait), vagy egyáltalán nem is érint (mint pl. Pavlov tanításainak jelentőségét az oktatási folyamat mélyebb megvilágítása szempontjából).

A jegyzet egyes fejezeteihez részletekben hozzászólva, ezekkel kapcsolatban a következő megjegyzések tehetők:

»A didaktika feladata« c. fejezet nemcsak a didaktika feladatát tartalmazza, hanem fogalmát is. Ennek a fejezet címében is meg kellene mutatkoznia.

A didaktika fogalmát illetően a szerző álláspontja erősen vitatható. A szerző abból a tételtől indul ki — s ezzel a tétellel egyszersmind sajátos jelleget ad a bevezető fejezetnek, — hogy: »A szocialista nevelés fontos feladata az ember értelmi képességeinek fejlesztése, nevelése«. Ez kétségtelen, azonban ezt mint egymagában álló tételt kiindulónak venni nem lehet, hanem ezt össze kell kapcsolni a tudományos ismeretek közvetítésével. A bevezető tétel után azt lehetne várni, hogy a következő mondat szorosan ehhez fog kapcsolódni; a következő mondat azonban egészen mást mond.

A második bekezdésben — nem meggyőző előzmények után — találunk egy definíciót, amely így hangzik: »Mivel a mindennapi gyakorlatban az ember értelmének fejlesztése elsősorban a tanítással történik, a pedagógiának azt az ágát, amelyik a gyermek értelmi nevelésével foglalkozik, didaktikának, vagy tanítástannak nevezik«. Nem lehet kétséges, hogy a szerzőnek ez az állítása a meghatározás igényére tart számot s a meghatározásból kiderül a szerzőnek két fontos kérdésben elfoglalt álláspontja:

1. Az egyik az, hogy az értelmi nevelést az értelmi képességek fejlesztésével tartja azonosnak, vagyis a szovjet pedagógiának az értelmi nevelésre vonatkozó álláspontját felcseréli a burzsoá pedagógia ú. n. formális képzésének álláspontjával; ha nem ezt akarja, akkor a definíció első része nyilvánvalóan hiányos.

2. A második dolog, ami kiderül a meghatározásból, hogy a szerző álláspontja szerint a didaktika a pedagógiának az a része, amely az értelmi nevelés kérdéseivel foglalkozik.

A didaktikának ilyen meghatározása teljesen eltér a szovjet pedagógiai tankönyvekben található meghatározásoktól, amelyek a didaktikát lényegében úgy határozzák meg, mint (az egységesen megvalósuló) képzés és oktatás elméletét, a tanulók tanítás általi nevelésének elméletét (amikor is feltételezik a marxizmus-leninizmusnak az elmélet és gyakorlat egységére vonatkozó álláspontja ismeretét a hallgatók és pedagógusok részéről.)

A Simbirjev által összállított 1951-es szovjet program mindjárt a didaktika elején a tanítás folyamatával kapcsolatban beszél »a politechnikai képzés feladatairól és ezek realizálásáról a tanítás folyamán«. — »Az értelmi, erkölcsi, politechnikai, esztétikai, és testi nevelés feladatait a pedagógus elsősorban az *oktatás* útján valósítja meg« — olvassuk a pedagógus továbbképzés céljára kiadott, »Az oktatás tartalma« c. brosránkban. Mindezeknek a kérdéseknek még csak az érintőleges tárgyalhatósága is eszik abban az esetben, ha a didaktikát úgy határozzuk meg, mint az értelmi nevelés elméletét.

Megítélésem szerint a didaktika fogalmának ez a meghatározása alapjában téves. Semmiképpen nem tekinthető olyannak, mint amely helyettesítheti, vagy éppenséggel »kijavíthatja« a szovjet tankönyvekben található meghatározásokat.

Nem tekinthető szerencsésnek az általános didaktika és a szaktárgyak módszertana lényegének megjelölése. Kölcsönös viszonyuk kifejtésére a szerző kísérletet sem tesz.

Jegyzetének 3. lapján a szerző érinti azt a kérdést, hogy a marxista-leninista világnézetten felépülő didaktika az egyetlen tudományos didaktika. Utána kb. féldoldalon foglalkozik az idealista elméleteken nyugvó didaktikával. Mindez szükséges és helyes kifejtése rendkívül fontos. Nem vitás azonban, hogy a jegyzetben sokkal konkrétabb anyagnak kellene lennie a mai burzsoá didaktika reakciós jellegről. Ha a szerző kimutatná itt, hogy pl. a fasiszta pedagógia a didaktikai nihilizmushoz jutott, hogy az imperialista országokban a didaktika hosszú idő óta tartó degradációjának és teljes szétesésének folyamatát mutatják maguknak a burzsoá szerzőknek írásai, akkor konkrét anyaggal támasztaná alá és élesen megmutathatná a szocialista didaktika fölényét és ebben a részben éppen ezt kellene tennie. A jegyzetnek ezt a részét olvasva — s ez később más részekre is vonatkozik — az olvasónak az a benyomása, mintha a szerző azt gondolná: a hallgatók konkrét anyag nélkül is »elhiszik« amit mond; ez ellenkezik azzal az *alaptétellel* tudományos igényességgel, amelyet a jegyzettel szemben támasztani kell.

»A tanítás fogalma« c. fejezetben a szerző tanításon általában olyan műveleteket ért, hogy pl. »a nevelő elmondja a mohácsi csatát vagy az ütemben a mester átadja a tapasztalatait a fiataloknak«. Ezeknek a folyamatoknak a különbségeit — figyelembevétel a helyet, időt és körülményeket — nem tárja fel, hanem ezekről egyszerűen levonja az általánosítást: »Általában a tanítás: átadás, közlés, aminek az az eredménye, hogy *aki hallja, befogadja*, olyat ismer meg, amit eddig nem ismert, hogy a nem-tudásból tudás alakul ki«. — Véleményem szerint ennek még mint előzetes definíciónak sem lehet helyet kapnia a jegyzetben; a tanítás közlés-jellegének, — a szerző szavaival élve: »aki hallja, befogadja« jellegének ez a kifejtése teljesen ellenkezik a tudományos szovjet didaktika álláspontjával. Különösen aláhúzza a dogmatikus jellegét az a körülmény, hogy a szerző a 4. lap 3. bekezdésében még egy természettudományos példára hivatkozva a »megfigyeléseket« is »közölni« akarja. Nyilvánvalóan nem lehet itt előlegezni olyan állításokat, amelyeket majd az általános módszertanban fáradságosan helyre kell igazítani, rámutatva, hogy a dogmatizmus éppen a burzsoá klerikális pedagógia maradványaként helyenként még jelentkezik és hogyan jelentkezik iskolánkban.

Az anyagi és alaki képzéssel kapcsolatban bevezeti a szerző a vallástanítás kérdését: »... a vallási dogmák tanítása is nemcsak azért veszélyes, mert igyekszik a gyermeket szembefordítani a tudománnyal és a tudományos világképet hamisítja meg naív és ostoba mesék tanításával, hanem azért, mert gátolja a gyermek önálló gondolkodását, szűklátókörű, korlátozott emberré nevelik őket«. — A szerző itt két tényező elválasztásán fáradozik, amik a legszorosabban összetartoznak. Inkább azt kellene megmagyaráznia, hogy hol, mikor és miért használta fel a burzsoá klerikális pedagógia az ú. n. anyagi képzés és alaki képzést, amelyek a legmesszebbmenően azonos célokat szolgálták a burzsoá osztálypedagógiában. — A szerző helytelenül állítja azt, hogy ezek az irányzatok szembenálltak egymással; éppen azt kellene kimutatnia, hogy nagyon is kiegészítették egymást. A szerző nem ismerte fel, hogy ezeknek osztálybázisa ugyanegy, osztályfunkciója is ugyanegy s a burzsoá osztálypedagógia a maga céljainak kiszolgálásában hol egyiket, hol másikat »tolta előre«. A kérdés ilyen megvilágítása pedagógiailag világos fogalmakhoz vezetne s egyszersmind hozzájárulna a hallgatók neveléséhez olyan mértékben, amilyen mértékben ez a ped. jegyzettől elvárható.

A 8. lapon a szerző a tanítás nevelő hatásáról beszél. Ezt a tételt azonban összehasonlíthatatlanul tartalmasabban találjuk kifejtve a tankönyvben. Erről a kérdésről a szerző csak általánosságban beszél és többek között ellentmondásba jut a didaktikára vonatkozó saját definíciójával, mert itt kijelenti, hogy »a szocialista tanítás... nem egyoldalú értelmi képzés«, ami magábanvéve helyes, de korábban nem ezt az álláspontot fejtette ki. »Értelmi nevelés«, »értelmi képzés« — ezeket a kifejezéseket helyesebb volna a jegyzet jobb tanulhatósága céljából egységesen használni. — Az oktatás nevelő jellegére vonatkozó tankönyvrészlet kiegészítendő Jóború elvtársnő cikkének alapvető mondanivalójával, ami Sztálin elvtárs iránytmutató tanulmányára támaszkodik (Szabad Nép, 1952. okt. 6). Ki kell fejteni világosan, mi a minőségi különbség a mi nevelőoktatásunk és a herbartiánus nevelőoktatás között; ez a jegyzetben egyáltalán nem található, ebben az esetben azonban a nevelőoktatás fogalmának bevezetése indokolatlan. Az oktatás vezető szerepét egy mondatban intézi el a jegyzet.

A megismerés útjának marxista-leninista elemzése több szempontból hiányos. A szerző foglalkozik ugyan az empirizmus és szenzualizmus tévedésével, azonban csak kijelenti, hogy ezek tévedtek, nem mutat rá arra, miben holott ez igen fontos lenne az oktatási folyamat mozzanatainak és ezek egymásbakapcsolódásának feltárásakor. A racionalizmus tévedéséről a szerző egyáltalán nem beszél. Beszél ugyan arról, hogy »minden ismeréshez legelőször is érzékelésre van szükség«, de nem mondja ki, hogy minden ismeretünk végső soron a valóságról szerzett közvetlen érzéki tapasztaláson alapul. Végső soron, mert felhasználjuk mások közvetlen érzéki tapasztalatát is az ismeretszerzésben. Az egésznek pontosabb és részletesebb kifejtésre volna szüksége, amelynek tekintetében a szerző támaszkodhatna olyan tömör összefoglalására a kérdésnek, amilyen a marxizmus-leninizmus klasszikusainak tanítására támaszkodó Mao-Ce-Tung-tanulmány (A gyakorlatról). A szerző kifejtésében úgy tűnik, mintha a visszatükröződést azonosnak tartaná a megismerés *egész* folyamatával, holott a megismerés befejező mozzanata éppen a visszatükrözés adatainak a gyakorlatban való ellenőrzése és felhasználása.*

»A tanítás és megismerés különbsége« c. fejezetnek mindenekelőtt magával a címevel nem lehet egyetérteni. A tanítás folyamata is megismerési folyamat. Szovjet szerzők (R. G. Lemberg és mások) tudományos kutató munkáról és a tanulásban végbemenő megismerésről beszélnek. (A megismerés útja a tudományos kutató munkában és a tanulásban).

A szerzőnek ebben a fejezetben az lett volna a feladata, hogy — miután előzőleg érthetően megmutatja a tudományos kutató munka és az ismeretek iskolai elsajátításának folyamata közötti alapvető hasonlóságot és különbségeket — itt feltárja az oktatási folyamat lehetséges mozzanatait. Szükséges lett volna rámutatni, az oktatási folyamat lehetséges menetének néhány változatára és a mozzanatok változatos egybekapcsolódására. A fejezet csakis ebben az esetben érte volna el célját. A fejezetben azonban az oktatási folyamat mozzanatainak világos feltárása helyett azok elmosódása történt.

A jegyzet részlettel kapcsolatban az a véleményem, hogy jelenlegi formájában nem lehet alkalmasnak tekinteni arra, hogy egyetemi jegyzetbe belekerüljön. Ideológiailag-pedagógiailag sok tévedést tartalmaz, igen fontos kérdéseket apolitikusan kezel, az élenjáró szovjet tudomány elért eredményeit nem használja fel kellőképpen. Tartalmilag szegényes, általában rendszertelen, helyenként kifejezetten zavaros. Ezeket a kérdéseket rövidebb és sokkal tömörebb formában újra ki kell dolgozni, úgy azonban, hogy a szovjet pedagógia újabb eredményei szerepeljenek benne és hazai viszonyainkat jobban tekintetbe vegye. A jegyzetnek világosabb és egyszerűbb szerkezetet kell adni. Hogy rövidebb legyen, ez nem áll ellentétben azzal a kívánsággal, hogy a jelenleginél sokkal többet tartalmazzon.

Befejezésül arra szeretnék rámutatni, hogy a tanítás fogalma és folyamata címen készült jegyzetrészlet nem tekinthető olyannak, amiből következtetéseket lehetne levonni arra nézve, hogyan állunk mi jelenleg a pedagógiai tudomány területén. Igen káros volna arra következtetni, hogy az oktatás fogalmával és folyamatával kapcsolatos kérdéseket csak ilyen formában tudjuk kifejteni, ahogy azt a szerző tette. Megvan nálunk annak lehetősége, hogy a didaktikának ezeket az alapvető kérdéseit — az élenjáró szovjet pedagógiai tudományra támaszkodva s azt hazai viszonyainkra alkalmazva — tudományos igénnyel kifejtjük.

*Annak világos kifejtése, hogy marxista-leninista ismeretelmélet a szocialista didaktika alapja, a szerzőnek nem sikerült.

Bakonyi Pál hozzászólásából: »Az oktatás és képzés tartama« c. jegyzetről.

A probléma, amit meg szeretnék vizsgálni: az, hogy mennyire sikerült a jegyzetet megtölteni a magyar iskolák problémáival. E cél elérésére három feladatot kellett teljesíteni.

- a) Birálni, leleplezni a Horthy-fasizmus iskolájában folyó oktatást.
- b) Ismertetni népi demokráciánk fejlődése során vívott harcot az ellenség-
gel, amely épp ezen a területen igen éles volt.
- c) Elemezni jelenlegi tanterveinket, tankönyveinket — ezek problémáit
feltárva — egyes még megoldandó feladatokra rámutatva.

E három feladat teljesítésére két mód lehetséges:

- a) A felsorolt három feladat mindegyikét önálló fejezetben tárgyalni.
- b) Az egyes elvi kérdéseknél (tanterv, óraterv, tantárgyak stb.) mindig
szem előtt tartani és kifejtetni a három feladat szempontjait.

A jegyzet szerzői helyesen e második utat választották. Ez a választás azonban úgy érzem nem volt elég tudatos, mert nem vizsik a szerzők következetesen keresztül és több hiba csúszott bele.

Mielőtt e hibák bemutatására rátérnék meg kell mondani, hogy a magyar anyag összegyűjtése és felhasználása terén komoly érdemei vannak a jegyzet íróinak. Különösen jónak és nevelőjellegűnek tartom néhány tárgy tartalmának összehasonlítását az 1925—46 és 50-es tanterv alapján, jól sikerült az általános gimnáziumi tanterv problémáinak elemzése.

Ennek leszögezése és hangsúlyozása mellett a következő hiányosságokra kívánok rámutatni:

- a) Az I. fejezetben is meg kellett volna jelölni, hogy ez a jegyzet a mi iskoláinkban folyó oktatás és képzés tartalmát tárgyalja.

b) A történeti részben összesen 25 sorban beszél cseppet sem elég gondosan a Horthy korszak iskoláiról. A nacionalizmusról szó sem esik. (Megjegyzem, hogy a renaissance-nevelésről több oldalon esik szó).

c) Népi demokráciánk köznevelési eredményeit elvileg — helytelenül — a történeti rész végére biggyeszi, felsorolás formájában. Tegyük hozzá igen rossz fogyatékos felsorolás formában. Pl. pártunk II. kongresszusáról, amely igen lényeges iránymutatást adott, nem tesz említést.

d) A jegyzet 26 oldalán egymás alatt szerepel az 1925 és 1946 évi tantervi célkitűzés. Az elsőt röviden néhány sorban intézi el, helyesen (de hiányosan) leszögezve ennek valláserkölcös szellemét. Hiba az, hogy az 1946-os tanterv pozitívumait egyáltalán nem tárgyalja, csupán bírálja és egy idézet alapján megállapítja, hogy abban félfasiszta, sovíniszta, narodnyik, burzsoá liberális szövegeket találunk. Ez a megállapítás tartalmilag helyes, de szembeállítva az 1925-ös tanterv sovány bírálatával az derült ki, hogy a 1946-ban még rosszabb tantervet készítettünk, mint annak idején Klebelsberg és társai.

e) Az általános iskola felsőtagozatát, annak döntő szakmai problémáit tantervi fejlődését nem állítja be eléggé, fontosságához mérten.

f) A jegyzet nem veszi figyelembe — lehet, hogy hibáján kívül — az alsótagozat óratervének módosulását az anyanyelvi tárgyakat illetően.

g) Az egyes tárgyakban, azok nevelő jelentőségét hangsúlyozva nem elég következetesen mutat rá a tantárgy tanításának egyes problémáira. Pl.: nem említi meg, hogy a rajztanítás tartalmi kérdései nincsenek teljesen megoldva.

nagyon felszínesen beszél a matematika tanítás jelenlegi igen súlyos kérdéseiről stb.

Összefoglalva tehát az eddigieket: a gazdag és helyesen összegyűjtött anyagot következetesebben kellett volna érvényesíteni, jobban kellett volna elrendezni. A jegyzet mostani állapotában nem nyújt teljes képet a Horthy-iskolák aljas művelődéspolitikájáról és nem tárja fel elég alaposan népi demokráciánk küzdelmeit a marxista-leninista szellemű oktatásért, az oktatás tartalmának a szocializmus építésével való kapcsolatbáhozásáért.

A következő probléma, amire rá szeretnék mutatni: a jegyzet nem világít rá élesen az oktatás és nevelés egységére. Bár többiben szó kerül erről, sehol nem találjuk annak tiszta kifejtését, hogy az oktatás tartalma nálunk a kommunista nevelés megvalósításának alapvető tényezője. — Különösen szeretném ebből a szempontból elemezni a jegyzet első mondatát.

Ez a mondat teljes egészében Kairov könyvéből való. Csupán a szórendet változtatták meg, ami a lényegét nem változtatja meg, csupán az érthetőséget nehezíti meg. Ez a mondat ebben a formájában nem állja meg a helyét, amint azt a Kairov-könyvről szóló vita és bírálat megállapította. Nyilvánvaló, hogy képességeket és készségeket nem lehet »átadni« — azokat ki kell alakítani, ki kell fejleszteni. De nem ez a legnagyobb hiba. Ennek a definíciónak világosan és határozottan le kell szögezni, hogy az oktatás tartalmának tartalmaznia kell az ismereteket, amelyeknek elsajátítása a kommunista világnézet, a kommunista erkölcs, a kommunista jellem alapját jelenti. Elemezve a jegyzet ideológiai politikai hibáit, áttér Bakonyi elvtárs a pedagógiai hiányosságokra.

A jegyzet a humaniorák és a reáliák szembeállítását túlzásba viszi és néhol úgy néz ki, mintha a kapitalizmuson belül e kettő harca, — valóban — főkérdés lett volna. Úgy hiszem, a tőkés nevelési rendszer ellentmondása nem tükröződik a reáliák, humaniorák elleni harcában, vagy csak kis részben tükröződik, amennyiben a természettudományok kiszorultak az iskolából. A lényeg azonban ott van, hogy a burzsoá iskola egyformán a társadalomtudományokat és természettudományokat — meghamisította. A humaniora-reália szembeállítás annál inkább nem helyes, mert azt az érzést keltheti a hallgatóban, hogy mi a természettudományok oktatásának fokozásával, valamiképpen lebecsüljük a társadalomtudományokat. Az ebből a szempontból megírt részeket még felül kell vizsgálni.

Súlyos tévedésnek tartom a tantárgyak 28 old. történet osztályozását, társ. tud. term. tud. és készségképző tárgyakra. Vajon az iskolai olvasás-tanítás, vagy fizika tanítás nem képez készségeket, — vagy a rajztanítás, énektanítás ismeretek nyújtása nélkül csakis készségeket képez? Ez a felosztás súlyos fogalmi zavarokat támaszt és ellentmondásban van a jegyzet címével, amely azt engedi sejtetni, hogy a szerző szerint az oktatás tartalma egyszerűen: a képzés tartalma is, (amivel egyet is érthetünk. Nem helyes a kettőt 28. oldalon sem mereven szétválasztani).

Az egyes tárgyak nevelő képző jelentősége nagyon lazán és nem egységes szempontok szerint van összeállítva. A nyelvtanról szóló rész szegényes. Nem tükröződik benne nyelvtanításunk rengeteg problémája, nem mutat rá, hogy a helyes nyelvhasználat a gondolkodási készséget is fejleszti. Elmarad annak kifejtése, hogy a természettudományos tárgyak milyen fontos eszközei a politéchnikai képzésnek. Helytelen a kémia és természetrajz sorrendjének felcserélése és érthetetlen módon éppen a kémiánál — de csakis a kémiánál bebizonyosodik előttünk, hogy »a tudományok fejlődése a társadalom anyagi

feltételeitől függ.« — A testnevelésről szóló részben az »egészség« szó nem fordul elő stb. stb.

Nem fogadható el a tanmenet definíciója a 28. oldalon. Éppen az ellen küzdünk, hogy a tanmenet ne ütemterv legyen, és a lejjebb felsorolt szempontok is megmutatják, hogy a tanmenet nem ütemterv csupán. Egyébként is vitatható, hogy a tanmenet tárgyalása beletartozik a jegyzet tárgykörébe.

Az 1. old.: »Az oktatás és képzés tartalma bizonyos mértékig az oktatás módszerét is meghatározza.« (Helyesebben módszereit.) Ezzel én egyetértek, de ki kell fejteni — miért határozza meg és miért csak bizonyos mértékig.

Végül szeretném arra a figyelmet felhívni, hogy az egész jegyzet tele van sok bosszantó lazasággal, felelőtlen fogalmazással, helytelen problémafelvetéssel.

Összegezve tehát az a nézetem, hogy a jegyzetben feldolgozott anyag megéri, hogy gondosabb szerkezetben, sokkal alaposabban megfontolt stílusban szerzői átdolgozzák. Talán segítségére lehetünk ebben a főiskolának azzal a brúsúrával, amelyet a pedagógus továbbképzés számára dolgoztunk ki, s amelynek tárgya szintén az oktatás tartalma. E brúsúrának szintén vannak fogyatékoságai de összehasonlítva a kettőt úgy látom, hogy a továbbképzési brúsúrárt színvonalasabban sikerült megoldani.

A két brúsúrából levont tanulságok alapján megszülethet az oktatás és képzés tartalmának helyes magyar feldolgozása.

Zibolen Endre hozzászólása ugyanehhez a jegyzethez:

Hozzászólásomban elsősorban *Az oktatás és képzés tartalma* c. fejezettel kívánok foglalkozni.

A vita során már több hozzászóló érintette ezt a tárgyat. Szentirmayné elvtársnő a szerzők nevében már válaszolt is a bírálóakra. Mintegy utólag három szempontot fogok csak felvetni a jegyzet-részletekkel kapcsolatban, — mindhárom megtalálható magában a jegyzetben is.

1. Az anyag kiválasztását úgy kell megoldani a tantervelméletnek, hogy az *se megterhelő, se túlságosan könnyű* ne legyen.

Ha ezt az elvet a jegyzetre alkalmazzuk, meg kell állapítanunk, hogy a szerzők vétenek a benne foglalt követelmény ellen. *A jegyzetekben sok a felesleges és a hallgatókat szükség nélkül megterhelő anyag.*

Felesleges megterhelés a történeti fejezetben felsorolt ötvenegynéhány név jelentékeny része. A Cicerótól Régerig (a 30-as évek ismert magyar irodalmi puskájának szerzőjéig) terjedő sorban számos olyan név van, amelyik nem érdemli meg, hogy — legalább is ebben az összefüggésben — oktassuk őket: Berthold Ottó, Klebelsberg, Wagner, Zilahy, Pintér stb. vagy pedig olyan, amelyik részletesebb adatok nélkül a megértéshez nem visz közelebb: Beckoj, Novikov, Jankovics, Vargha Gyula, Szaboleska, Végvári, Beöthy stb.

Jólehet pedagógiai, illetőleg pedagógiatörténeti szempontból kivétel nélkül fontosak, a szövegben mégis erőszakoltan foglal helyet a legtöbb idézet, így a marxizmus-leninizmus klasszikusaitól idézett helyek többsége is. Pl.: 2., 3., 4., 6., 7., 12., stb. lapok.

Az anyag felesleges kiterjesztését jelenti, hogy a jegyzet a tanterv történetének áttekintése során azt kezdi magyarázni, hogy a XVIII. század felvilágosult francia filozófusok materialisták voltak az emberi természetről vallott nézeteikben, de idealisták voltak a társadalomra és történelemre vonatkozó felfogásukban. Hasonlóképpen a hallgatók megterhelését fokozza,

hogy pl. a Tanácsköztársaság és a magyar népi demokrácia tantervi reformjának ismertetését megtoldják az egész köznevelési rendszer átalakulásának vagy éppen az egész kultúrforradalomnak vázlatos ismertetésével.

Megnehezítik a szerzők az anyag elsajátítását nem okvetlenül szükséges műszavak (és fogalmak) bevezetésével is. Ilyen pl. a cicerói invenio és diszpozíció említése, ilyen a lineáris anyagelrendezésnek ezen kívül progresszív vagy szisztematikus névvel való megjelölése, vagy a koncentrikus anyagelrendezés mellett az organikus elrendezésnek szinonimaként való beiktatása.

Már utalt rá felszólalás, hogy felesleges a jegyzetben Wagner Gesamtkunstwerkjéről beszélni, de hasonlóképpen megnehezíti az anyag elsajátítását a tantárgyak osztályozásának következtetlensége is. A jegyzet hol humán és reál-tárgyakról, hol társadalomtudományi, természettudományi és készségtárgyakról beszél. Van azután a jegyzetnek olyan helye is, ahol (idézőjel nélkül) nemzeti tárgyakat említenek.

(A készségtárgyak elnevezés egyébként sem fogadható el. Ez az osztályozás Willmann idealista didaktikájára emlékeztet és alkalmas arra, hogy a hallgatókban bizonytalanságot ébresszen. Arra következtethetnek ugyanis, mintha a készségek kialakítása a testnevelésben, énekekben, rajzolásban nem ismeretek nyújtásával indulna meg, illetve, hogy a többi tárgyakban nem feladatunk a készségek kialakítása. Sőt, a készség-tárgy kifejezés még olyan pedagógiai izű gondolatmenetet is megindíthat, hogy ezeket a tárgyakat nem mindenki tanulhatja eredményesen, hanem csak a tanulók erre született hányadának valók.)

Ez a néhány példa is elégséges lehet annak igazolására, hogy *Az oktatás és képzés tartalma* c. fejezet tetemes olyan anyagot tartalmaz, amelyik a hallgatóságot szükségtelenül terheli meg.

2. Hasonlóképpen vét a jegyzet az ellen a követelmény ellen, amelyet a szerzők a tantervszerkesztés helyes elveként ismernek fel, hogy t. i. »kerülünk kell . . . a vulgarizmust«.

Ilyen vulgarizáló tendencia nyilvánul meg abban, hogy a jegyzet az oktatás tartalmának alakulását ismételtelen *közvetlenül a társadalmi alap változásából vezeti le*, illetőleg az oktatástani kérdéseket — a nevelés átfogó egészének kiiktatásával — közvetlenül az alap sajátosságaiból származtatja. Az 1946-os tantervről azt olvassuk például, hogy a csírájában meglévő új alap felépítményeként keletkezett, általános iskolánk feladatát pedig nem abban jelöli meg, hogy a felnövekvő nemzedéket a szocializmus építésére és védelmére előkészítse, hanem, »hogya mind céljában, mind tartalmában, mind struktúrájában a szocialista alapot támogassa«.

A problémák ilyen összevonása nem könnyíti meg a megértést, hanem kimeríti — a jegyzet kifejezésével élve — a »mennyiségi egyszerűsítésből eredő minőségi hiba« fogalmát.

De ha ezeknek az idézeteknek az értelmezése esetleg vitatható is, feltétlenül vulgarizálja a jegyzet a *történetiség* elvét. Erről a következőket mondja :

»A történetiség elve a multat tükrözi. Egy-egy tudomány fejlődésének érdekes és jellegzetes mozzanatait eleveníti meg.«

Szerintünk helyesebb lenne a történetiség elvének az értelmezése, hogy a tantervnek tükröznie kell a tárgyalt tények, jelenségek, törvényszerűségek fejlődésének objektív menetét.

Hogy ennek az alapvető elvnek tudománytalan leegyszerűsítése milyen veszedelmes következményekkel járhat, arra éppen a jegyzetben találunk szemléletes példát. *A szerzők történetiellen álláspontot foglalnak el a humánus és reális tárgyak, különösen pedig a latin értékelésében.*

Már az előzőkben is rámutattak arra, hogy a jegyzet helytelenül egyszerűsíti le a tanterv XIX. századi történetének az osztályharccal való összefüggését a humaniorák és a reáliák küzdelmére. Ezt azzal szeretném kiegészíteni, hogy helytelenül azonosítják a reáliák tanítását a materialista világnézetre, a humaniorák oktatását pedig az idealizmusra való neveléssel. Elég talán, ha arra utalunk, hogy a 38-as gimnáziumi tanterv a fizikaoktatásának célkitűzésében a valláserkölesre való nevelést is felsorolja.

A reáliák és humaniorák viszonyának hazai alakulásáról ebben az összefüggésben így emlékeznek meg:

»Kossuth, Vasvári, Tavasi, Táncsics és a reformkor többi forradalmi művelődéspolitikusai éles harcot vívtak a tanítás latinnyelvűsége ellen.«

Ez volt az a haladó hagyomány, amelyet Apáczai Cseri János örökölt ránk a XVII. századból, s amelyhez annyi küzdelem árán csak most, a felszabadulás után érkezhetett el dolgozó népünk!»

Nem ismerem — sajnos — kellő részletességgel Vasvári életét és munkálkodását, így azt se tudom, hogy az iskolai oktatás nyelve körül folyó küzdelemben mennyi szerepe volt. Az azonban bizonyos, hogy 1844-ben a magyar tanítási nyelv törvénybeiktatásának esztendejében töltötte be életének 17. évét. Ebből, de különösen az idézett hely második részéből arra következtethetünk vizs nt, hogy a szerzők nem tesznek különbséget *a magyarnyelvű oktatásért*, illetve *a latin tanítása ellen* folytatott küzdelem között. Pedig ez a kettő — történetileg szemlélve — még akkor sem azonos, ha hosszú időn át bizonyos mértékig egybeesett is! A latin kérdését, oktatásának értékét, művelődési jelentőségét ilyen pongyola egyszerűsítéssel megoldani nem lehet.

A jegyzet készítői tehát kétségtelenül beleesnek a vulgarizálás hibájába is.

3. Az anyaguk felépítése ellentétbe kerül végül egy harmadik, a szerzők által is vallott tantervelméleti követelménnyel, az »elmélet és gyakorlat egységének« elvével.

A tanterv és az óraterv összefüggéséről szóló fejezetekben a következőket olvassuk:

»Ha a tanterv fogalmát, mint tudományos absztrakciót tekintjük, kétségtelenül a »tanterv« az elsődleges, és a tantervből következik az óraterv. Ha azonban a gyakorlat szemszögéből vizsgáljuk a kérdést, elsődlegesnek az óraterv tűnik, mert a tanterv minden lényeges kérdését szabályozza.«

Mármost, ha a gyakorlat szempontjából az óraterv az első — pedig valóban így van —, akkor miért nem így építik fel jegyzetüket is? Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy ez az eljárás felel meg a szovjet példának, az ismert szovjet pedagógiai tankönyvek gyakorlatának is. Mi szükség van akkor a kérdést az általuk javasolt módon bonyolítani?

(Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezmem, nem értek egyet Bakonyi Pál elvtárs felszólalásának azzal a részével sem, amikor azt mondja, hogy Kairov is a tanterv elemzéséből indul ki az oktatás tartalmának tárgyalásakor. Kairov *Pedagógiája* IV. fejezetének 1.§-a valóban »A szovjet iskola tanterve« címet viseli ugyan, ez azonban fordítási hiba. Az orosz szövegben itt »учебный план«

áll, ennek magyar jelentése pedig »óraterv«. Óratervi kérdésekre utalnak egyébként a § alcímei is.)

Elmélet és gyakorlat összefüggése, az elfogadott tankönyvírói praxis egyaránt az óratervből való kiindulást javasolják tehát. A jegyzetben megkísérelt tárgyalásmód viszont nem meggyőző. Nem látom tehát megokoltnak, hogy a bevált — egyúttal a program-tervezetben is javasolt — elrendezést felcseréljük vele.

Az elmondottak alapján a jegyzetet jelenlegi formájában nem tartom alkalmazásnak arra, hogy az egyetemi és főiskolai pedagógiai tanulmányok alapjául szolgáljon. A benne összegyűjtött értékes anyag felhasználása, különösen pedig a problémátörténeti fejezet figyelemreméltó anyagának értékesítése érdekében átdolgozását javaslom.

Javasolom, hogy a szerzők átdolgozaskor

1. induljanak ki a programban javasolt tematikából;
2. mentesítsék a jegyzetet a kérdések megértése szempontjából alárendelt jelentőségű vagy éppen felesleges anyagtól;
3. törekedjenek a tételek szabatos megfogalmazására, kerüljék a vulgarizálást.

A továbbiakban még két megjegyzést szeretnék tenni. Az első az ankét egészére vonatkozik.

Többen méltatták már az eddigiekben is az ankét nagy jelentőségét a szocialista magyar pedagógiai oktatás fejlődése szempontjából. Mégis, aligha érezte bárki is az elvtársak közül olymértékben az együttműködés, a kollektív munka hiányát, mint — márcsak szervezeti különállásunk következtében is — mi, a Testnevelési Főiskolán dolgozók. Érthető tehát, hogy végtelenül fontosnak tartjuk a megindult kollektív együttműködés sikerét.

Éppen ezért súlyos fogyatkozásnak érezzük, hogy a kidolgozott jegyzetrészleteken világosan megmutatkozik a szerzők együttműködésének hiányossága. Nincs egyöntetűség még az egyes fejezetek jellege tekintetében sem: van szerző, aki nyilvánvalóan a tárgy előadójának kíván anyagot nyújtani, van, aki kiegészíteni igyekszik a tankönyvet, de olyan is van, aki a kérdéskör teljes feldolgozását tűzi ki célul. Hasonlóképpen nincs egyöntetűség a terminológiában sem: az egyik jegyzet következetesen csak oktatásról beszél, a másik — magyarázat nélkül ugyan — időnként összekapcsolva említi az oktatást és képzést, a többség képességnek nevezi ugyanazt a fogalmat, amelyet a szerző jártasság néven emleget stb.

A másik legnagyobb hiányosságot abban látom, hogy nem került kidolgozásra számos olyan kérdés, amelyik a hazai pedagógia-oktatást szempontjából rendkívül fontos lett volna. Ilyenek: a nevelés történelmi és osztályjellegének kérdése a hazai fejlődés konkrét anyagán bemutatva, a dialektikai alapelvek részletező feldolgozása, a képzés fogalmának kérdése, valamint (bár nem közvetlenül didaktikai probléma) a szocialista hazafiság nevelésének kérdése iskoláinkban.

Ezzel kapcsolatban megjegyzem, hogy az utóbbi szempontból maguk a jegyzetek sem elégíthetnek ki bennünket: alig utalnak haladó hagyományainkra, az élenjáró iskoláink és nevelőink munkájából fakadó tanulságokra és a szocialista pedagógus hivatásának perspektíváira.

Szokolszky István hozzászólása »A tanítási óra mint az iskolai munka alapvető szervezeti formája a szocialista iskolában« c. jegyzethez.

Mindenekelőtt a jegyzetrészletek elkészítéséről, a munka megszervezésének és módszereinek kérdéséről általában szeretnék néhány szót szólni:

Székely Ilona elvtársnő kiemelte a feladat nagyságát, a munka nehézségeit. Ezeket a nehézségeket előre lehetett látni és mindnyájan tudtuk azt is, hogy a nagy feladatot csak kollektív munkával lehet megoldani. Az itt megtárgyalásra kerülő jegyzetrészletek azonban csak látszólag kollektív munka eredményei, a valóságban nem. Összesen két megbeszélést tartottunk, amelynek közül az elsőn megtörtént a feladatok elosztása, a másodikon az egyes jegyzetrészletek vázlatait bíráltuk meg. A továbbiakban azonban a szerzők magukra hagyva dolgoztak. Szükség lett volna menetközben is megbeszélésekre, vitákra, munka közben állandóan segítséget kellett volna nyújtani a jegyzetrészletek szerzőinek. Így lehetett volna elérni azt, hogy a jegyzetek jobbak, színvonalasabbak legyenek. Mostani formájukban inkább azt tükrözik, milyen munkát végeztek eddig a jegyzetrészleteket elkészítő tanszékek. Nem jelentenek azonban olyan lépést előre, amelyet a munka megfelelő megszervezése mellett el kellett és el is lehetett volna érni. Ez a megjegyzésem egyúttal önkritika is, mivel tagja voltam az előkészítő bizottságnak és ezt a kérdést nem vettem fel olyan élesen, ahogyan kellett volna.

Nagy Sándor elvtárs jegyzetrészletében két kérdést dolgoz fel: Az osztályrendszer és a tanítási órarendszer kialakulásának és fejlődésének kérdését és az órátípusok, órafelépítés kérdését. Ha tekintetbe vesszük, hogy a jegyzetrészlet címe a tanítási óra összes kérdéseire utal, meg kell állapítanunk, hogy a kidolgozás hiányos. Hiányzik a tanítási órára való felkészülésről szóló fejezet és a tanulók otthoni munkájának tárgyalása, amely pedig a tanítási órán folyó munka szerves része, attól el nem választható. A jegyzetnek ez a hiányossága elsősorban szintén a szervezés hiányosságaiból adódik. Az előzetes megbeszéléseken ugyanis nem tisztázódott elég pontosan, kinek mi a feladata, volt téma amelyet ketten is kidolgoztak, az anyag egyes részletei viszont kimaradtak a feldolgozásból.

A jegyzetkiegészítések elkészítésénél fontos cél volt, hogy azok a Kairov könyvhöz képest haladást jelentsenek. Nagy Sándor elvtárs értékes munkát végzett azáltal, hogy a Kairov könyv anyagát gondosan kiegészítette, más szovjet szerzők anyagával, a legújabb szovjet kutatási eredményekkel. (Popov, Ivanov, Kamarovszkij, Zajcsenko, Medinszkij stb.) Magyar anyaggal azonban alig gazdagította a jegyzetet. Az órarendszer és az osztályrendszer kialakulásával kapcsolatban beszél ugyan azokról a magyarországi kísérletekről is, amelyek 1945 előtt és után az osztály- és órarendszer felbomlasztására törekedtek. Ezeknek a részeknek az aránya azonban túlságosan eltörpül a megfelelő külföldi példaanyagokhoz képest. A jegyzet többi fejezeteiben viszont magyar vonatkozásokat szinte egyáltalán nem találunk.

Nagyon helyes, hogy Nagy Sándor elvtárs példákat hoz fel arra, miként lehet a kombinált óra felépítését megfelelő módon variálni. Ezzel a Kairov könyvhöz képest komoly lépést tesz előre és jó segítséget nyújt az órafelépítésben mutatózó formalizmus, sablonosság elleni harchoz. Kár, hogy például kivétel nélkül szovjet szerzőktől (Popov, Majorova) veszi, holott iskoláink gyakorlatából is lehetett volna idevonatkozó anyagot meríteni. Nagyon helyes az is, hogy a jegyzet foglalkozik a herbarti formális fokok reakciós elméletével. Ez is újdonság a szovjet tankönyvhöz képest; lehetőséget nyújt arra, hogy a

jövendő pedagógusokat harcra mozgósítsuk a herbartianizmusnak iskolai gyakorlatokban továbbélő maradványai ellen. Hiányossága azonban a jegyzetnek, hogy nem mutat rá konkrétan, milyen formában jelentkezett nálunk a herbartianizmus, nem vitatkozik azokkal a magyar pedagógiai művekkel, amelyek a formális fokozatok elméletét hirdették.

A magyar viszonyokra való alkalmazás kérdése természetesen nem oldható meg egyszerűen úgy, hogy a szovjet anyagba magyar példákat szövünk bele. Az egyetemi és főiskolai pedagógia előadásokban a magyar iskolák problémáiból kellene kiindulni, a kérdések felvetésében, a feldolgozásban állandóan a magyar viszonyokat kellene szemelőtt tartani. Nagy Sándor elvtárs jegyzete bizonyos fokú bátoratlanságot mutat ezen a téren, túlságos ragaszkodást a szovjet tankönyv felépítéséhez és anyagához. Ez egyébként egyetemi és főiskolai pedagógiai oktatásunkban eléggé általános jelenség. Legfőbb oka, hogy még nincsenek összegyűjtve az élenjáró magyar pedagógiai tapasztalatok, az összegyűjtés munkája voltaképpen még el sem kezdődött. A meglévő lehetőségeket azonban sokkal jobban ki kell használni, mint eddig. A pedagógiai tanszékeknek az eddiginél sokkal nagyobb mértékben kell támaszkodniuk gyakorló iskolákra. A gyakorló iskolák nem csupán a gyakorlati kiképzés munkájának, hanem a pedagógiai előadásokhoz való anyaggyűjtésnek is legyenek a színhelyei. A gyakorló iskolákkal való szoros kapcsolat és az egyetemi módszertani kabinetek bevonása az anyaggyűjtés munkájába nagy mértékben előmozdíthatná a szovjet pedagógiai elmélet magyar viszonyokra való alkalmazása terén mutatkozó hiányosságok felszámolását.

Nagy Sándor elvtárs jegyzete világosan, rendszeresen dolgozta fel az anyagot. A jegyzet jól tagolt, tömör, szabatos megfogalmazású és így könnyen tanulható. A tömörségre való törekvés azonban néha túlzott. Világosan látszik a jegyzet szerzőjének versenyfutása a rendelkezésre álló idővel: az adott kicsiny óraszámban minél nagyobb anyagot akar megtanítani. Ez különösen jellemző »Az óra felépítésének alapjai a szocialista iskolában« című fejezetre, amelyben rendkívül fontos kérdések csak nagyjából vannak kidolgozva. A jegyzet megállapítja például, hogy minden óra egy láncszem a tanórák egész láncolatában. Ezen a megállapításon azonban nem megy túl, ezt az alapvetően fontos kérdést nem fejti ki. Hasonlóképpen hiányos annak a másik fontos tételnek a kifejtése is, hogy a tanítási órában a legfontosabb a tartalom. Leszögezi Nagy Sándor elvtárs, hogy az órátípus és az órafelépítés nem azonos fogalmak, de nem fejti ki a fogalmak tartalmát, nem tisztázza a köztük lévő különbségeket.

Nagy érdeme Nagy Sándor elvtársnak, hogy terminológiai téren pontos-ságra törekszik és ezzel a pedagógiai tudomány egyik legnagyobb hiányosságát, a terminológia egységének és következetességének hiányát igyekszik kiküszöbölni. Nagyon helyes pl., hogy a »didaktikai cél« kifejezésnek a Kairov könyvből való egyszerű átvétele helyett »didaktikai feladat«-ról beszél és így a didaktikai feladattól megkülönbözteti az óra célját, ahogyan azt az óravázlatokon meg szoktuk jelölni. Az órátípusok elnevezésével kapcsolatban azonban néhány módosítási javaslattal szeretnék élni. Az új anyagot feldolgozó óra elnevezés nem szerencsés, hiszen a kombinált óra is új anyagot dolgoz fel. Ehelyett javasolom az »új anyag feldolgozására fordított óra« elnevezést, amely utal arra, hogy az egész órát új anyag feldolgozására szánjuk. »Készségképző és gyakorló-óra« elnevezés helyett »az ismeretek gyakorlására fordított óra« elnevezést javasolom. Ez az elnevezés jobban kifejezi az ilyen típusú órák szerepét az oktatás folyamatában. Itt t. i. az oktatási folyamat azon mozzanatáról van szó, amelyet az

ismeretek gyakorlati alkalmazásának szoktunk nevezni. A készségek gyakorlása útján való kialakítása ennek a feladatnak csak egy részét képezi, ahogyan erre Nagy Sándor elvtárs Ivanov tanulmányával kapcsolatban maga is rámutat. Az »ismétlő és általánosítandó óra« elnevezés nem foglalja magában ennek az órátípusnak egyik legjellegzetesebb feladatát: a rendszerezést. Nagy Sándor elvtárs is utal arra, hogy az ilyen órátípusokon folyó munkát pedagógiai gyakorlatunkban rendszerező ismétlésnek nevezik. Helyes, ha ezt az órátípus elnevezésében is feltüntetjük és ezt az órátípust ismétlő (rendszerező, általánosító) órának nevezzük.

Anélkül, hogy itt most a »jártasság« fogalmával kapcsolatos problémák kifejtését megkísérelném, szeretnék rámutatni arra, hogy ennek a fogalomnak a bevezetését — főként a nem pedagógia-szakosoknál — nem tartom helyesnek. A hallgatók számára éppen elég nehézséget okoz a képesség és készség fogalmának megértése, a jártasság fogalmának bevezetésével csak bonyolítjuk az egyébként is bonyolult kérdéseket.

Végül pedagógiai oktatásunknak egy általános hiányosságára szeretnék rámutatni, amely a tárgyalt jegyzetrészekben is tükröződik.

Általában elmondhatjuk, hogy az egyetemi és főiskolai oktatásból sikerült száműzni a gyakorlattól elszakadó, spekulatív jellegű »pedagógiai elmélkedéseket«, amelyek az iskolai munka számára semmi, vagy csak nagyon csekély segítséget adtak. A spekulatív pedagógia elleni harcban azonban sokszor az ellenkező végletbe esünk: praktikus szabályok, előírások, jótanácsok gyűjteményévé tesszük a pedagógiai elméletet. A pedagógusnak ezt és ezt kell tennie, ezt és ezt a hibát el kell kerülnie, stb. De sokszor hiányzik annak a kifejtése, hogy miért kell éppen így eljárni és nem másként, miért hiba az, amit a pedagógiai előadásokban hibának nevezünk. Egyszóval szabályokat írunk elő a pedagógusok számára, de sokszor elfeledkezünk arról, hogy előírásainkat tudományosan indokolnunk kell. Azt hiszem nem tévedek, ha megállapítom: éppen ez egyik főoka annak hogy a hallgatók sokszor nem veszik tudomány-számba a pedagógiát, úgy vélik, hogy azt közvetlenül a gyakorlatban is el lehet sajátítani.

Sztálin elvtárs legújabbban megjelent nagyjelentőségű művében mondja: »... a tudomány nem élhet és nem fejlődhet az objektív törvényszerűségek elismerése nélkül, e törvényszerűségek tanulmányozása nélkül«. A pedagógiai elmélet is csak akkor tudományos elmélet, ha feltárja az oktatás folyamatának azon objektív törvényszerűségeit, amelyekből a gyakorlati tennivalók következnek.

A jegyzetben azt olvassuk, hogy leggyakrabban a következő órátípusokat alkalmazzák a pedagógusok. Itt következik az órátípusok felsorolása. De hogy miért éppen ezeket az órátípusokat alkalmazzák, hogyan alakultak ki a használatos órátípusok mai formájukban, arról nem esik szó. A jegyzetnek rá kellett volna mutatnia az órátípusoknak az oktatási folyamat főmozzanataival való összefüggésére, az egyes órátípusok szerepére az oktatás egész folyamatában. Ebben az esetben világossá vált volna, hogy a használatos órátípusok nem véletlenül, hanem törvényszerűen alakultak ki: az órátípusok rendszere az ismeretszerzés folyamatának belső törvényszerűségeit tükrözi.

Nem tisztázódik a jegyzetben az órátípus és az órasablon fogalmának lényege; nem mutatja meg a jegyzet, hogy a burzsoá pedagógia idealista szemléletmódja és metafizikus módszere hogyan vezetett szükségszerűen órasablonokhoz, másrészt hogy az oktatás folyamatának materialista módon,

dialektikus módszerrel való elemzése nyomán hogyan született meg az órástípusok elmélete, amely az oktatási folyamat törvényszerűségeire épül és ahelyett, hogy megkötné a pedagógus kezét, éppen ellenkezőleg: felszabadítja alkotó aktivitását.

Nem derül ki a jegyzetből, hogy miért a leggyakoribb és legváltozatosabb típus a kombinált-óra, miért kell az új anyagra való áttérésnek nagyon is észrevehetőnek lennie és miért nem helyes az áthajlás, ráhangolás, érdeklődéskeltés burzsoá gyakorlata. Ilyen módon a jegyzetnek nagyon lényeges megállapításai megalapozatlanok, dogmatikusan hatnak.

A Szovjetunióban lefolyt didaktikai vita eredményeként megállapították, hogy a pedagógiai elmélet főforrása az élenjáró pedagógusok gyakorlata. Csak hogy nem elég a gyakorlati módszerek egyszerű leírása, a tények pusztá megállapítása. Az élenjáró eredményeket, azok elérésének módját mélyrehatóan és sokoldalúan kell elemezni. Kutatni kell, hogy milyen objektív törvényszerűségek tudatos, vagy esetleg ösztönös felismerése és felhasználása útján érték el az élenjáró pedagógusok kimagasló eredményeiket.

Ez a célkitűzés az egész pedagógiai tudomány előtt jórészt megoldatlan feladatként áll. A feladat megoldásához szükséges, hogy alaposan elmélyedjünk a marxista-leninista ismeretelméletben és a pavlovi tanításokban. Hosszadalmas és kitartó munkára van szükség ahhoz, hogy a pedagógiai elmélet minden egyes megállapítását tudományosan alá tudjuk támasztani. Állandóan törekednünk kell erre és akkor nem lesz szükség külön előadásokra abból a célból, hogy a pedagógia tudomány-voltát bizonygassuk.

Nagy Sándor elvtárs jegyzetének hiányosságai — mint a fentebb mondotakból is kitűnik — nem a jegyzet szerzőjére, hanem pedagógiai tudományos munkánk általános helyzetére jellemzőek. A hibák, hiányosságok kiküszöböléséhez hatalmas méretű kollektív munkára van szükség. A kérdések elmélyítése, a tudomány újabb eredményeinek felhasználása azonban csak akkor lehetséges az egyetemi és főiskolai oktatásban, ha a rendelkezésre álló meg lehetőségek szűkreszabott idővel jobban gazdálkodunk. Fel kell mérnünk a pedagógia-oktatás egész területét: az általános oktatástan és neveléstan tanítását a nevelés-történet és módszertan tanításával, továbbá a gyakorlati kiképzéssel szoros összefüggésben és egységben kell elvégeznünk. Csak ha a pedagógiai oktatás egész területét átfogó, tervszerű munkát végzünk, érhetjük el, hogy minden szükséges ismeret a maga helyén, a megfelelő tantárgyban kerüljön feldolgozásra, ne forduljanak elő felesleges ismétlődések és az elméleti oktatás a gyakorlati kiképzés minden perce alaposan ki legyen használva. Ha az eddigi szétforgácsoltság, tervszerűtlenség helyett a pedagógiai kiképzés pontos és az egész területet átfogó tervezésének útjára lépünk, kiderül majd, hogy voltaképpen mindenre jut idő és az elméleti és gyakorlati kiképzést a rendelkezésre álló feltételek között is (a pedagógiai történet megfelelő óraszámának biztosítása után) magas színvonalra tudjuk emelni.

Hozzászóltak még a vitához: Tettamanti Béla, Simonovits Istvánné, Balázs Béla, Geréb György, Bárczi Gusztáv, Szentimai Jánosné, Niklai Ferenc.

Ágoston György összefoglalója a neveléstörtéti program és jegyzet vitájához.

Az egyetemi és főiskolai pedagógiaoktatásunk helyzetét megvitató akadémiai ankét délutáni részének célja az egyetemi neveléstörténeti oktatás némi problémájának és Tettamanti elvtárs, a neveléstudományok kandidátusa pedagógia-történeti jegyzetének megvitatása volt.

Az ankét e része is tudományos színvonalon folyt le és bebizonyította, hogy a pedagógiatörténet tudományában számottevő tudományos erővel rendelkezünk, akiknek tervszerű irányítása a magyar pedagógiatörténeti kutatások fellendülésével fog járni.

A vitabevezető előadás hangsúlyozta Tettamanti elvtárs jegyzetével kapcsolatban, hogy ez a mű még az 1950/51-es tanévben készült a szovjet neveléstörténeti kutatások ismerete nélkül. Ezt tekintetbe véve Tettamanti elvtárs munkája komoly tudományos tettekért értékelendő. A jegyzet először vállalkozott a pedagógiatörténet marxista tárgyalására hazánkban. E jegyzet megjelenése előtt egyetemeinken Fináczy velejéig reakciós- és idealista neveléstörténeti munkáit használták előadóink és hallgatóink egyaránt.

A vita azonban komoly érdemek kiemelése mellett rámutatott arra is, hogy a pedagógiai tudományok területén végbement fejlődésünk és a szovjet pedagógiatörténeti munkák alaposabb megismerése következtében Tettamanti elvtárs jegyzetét nem lehet már kielégítőnek tartani, ez alapos átdolgozásra szorul.

A vita eredményeképpen a jegyzet kritikáján keresztül feltárultak azok a leglényegesebb elvi szempontok, amelyek iránymutatást adnak a jegyzet átdolgozásához, illetve egy új magyar egyetemes neveléstörténeti munka elkészítéséhez.

Melyek ezek közül a szempontok közül a leglényegesebbek?

1. A jegyzet a bevezetésben a pedagógiatörténet tárgyát és feladatát így jelölte meg: »A nevelés jelenségeinek történeti szemlélete a történelmi materializmus álláspontján.« Ez a meghatározás nyilvánvalóan elégtelen. A pedagógiatörténet tárgyát, célját és feladatait az első előadásban alaposan meg kell világítani a hallgatók előtt, ez mindenekelőtt elsőrendű pedagógiai követelmény, de egy tudomány tárgyának, céljának és feladatainak világos megjelölése a tudományos anyag kiválasztására és helyes elrendezésére vonatkozólag is fontos következtetéseket rejt magában.

2. Nem elég tételesen kijelenteni, hogy a pedagógiatörténet tárgyalását a történelmi materializmus szempontjainak kell irányítaniok. A bevezetésben konkrétan kell kifejtetni, hogy a pedagógiatörténetben a történelmi materializmus szempontjait hogyan kell érvényesíteni. Erre a bevezetésben külön fejezetet kell szánni.

3. A jegyzetben gyakori hiba, hogy a pedagógiai eszmék és a pedagógiatörténet jelentős alakjainak tárgyalása nem a konkrét gazdasági viszonyok és társadalmi helyzet elemzéséből indul ki. A történelmi materializmus e követelményének nem következetes keresztülvitele téves értékelések, helytelen szellem-történeti felfogások maradványainak forrása. E hiba az antik pedagógiatörténet és főképp Komensky értékelésénél nyilvánul meg különösképpen. Az új jegyzet elkészítésénél ezt a hibát ki kell küszöbölni; az egyes pedagógiai eszmék haladó vagy reakciós voltát az osztályharc elemzése alapján élesen meg kell világítani. Csak ebben az esetben sikerül egy-egy nagy pedagógus örökségének helyes értékelése is, munkásságukban a haladó és maradi elemek elválasztása.

4. A jegyzet helyesen szögezi le a pedagógiatörténet és a filozófiatörténet szoros kapcsolatát. Ez a helyes szempont sem érvényesül azonban következetesen a jegyzetben. A vitában felszólalók az új jegyzettel szemben döntően fontos követelményként hangoztatták a pedagógiai és filozófiai eszmék kapcsolatának elmélyült feltárását. Pedagógiatörténeti tudásunk sokszor frázisszerű, sok

közhelyet tartalmazó éppen azért, mert nem minden esetben látjuk világosan, milyen filozófiai, ismeretelméleti álláspont húzódik meg egyes pedagógiai nézetek mögött.

5. A jegyzet helyesen hangsúlyozza, hogy a pedagógia történetében is érvényesíteni kell a pártosság elvét és a pedagógiatörténetet úgy kell felfogni, mint a reakciós és a haladó pedagógiai irányok harcát. Ezt a helyes szempontot sem sikerült azonban következetesen alkalmazni. Nem tűnik ki pl. világosan, hogy Platon gondolkodása reakciós visszahatás volt a korai görög materialisták tudományos gondolkodására és ez a körülmény megszabja pedagógiai gondolatainak jellegét is. A harcosság hiánya különösen az újkor tárgyalásánál tűnik ki. A jegyzet meg sem említi a francia materializmusra reakciós ellenhatásként keletkező német idealista filozófiát és az erre épülő herbarti pedagógiát. A jegyzet nem beszél egyáltalán az imperializmus reakciós pedagógiai irányzatairól. Az ankét felszólalóinak véleménye szerint Herbart leleplezése, továbbá az imperializmus pedagógiájának és a marxista pedagógiának harcosszembeállítása, a marxista pedagógia hatalmas minőségi fölényének kimutatása olyan fontos kérdések, hogy még a nem pedagógiaszakos hallgatók rövid 28 órás pedagógiatörténeti kollégiumban is megfelelő időt kell szabni a herbarti pedagógia és az imperializmus reakciós pedagógiájának kritikájára.

6. A jegyzet helytelenül választja szét a nevelés intézményeit és a pedagógiai gondolatokat. Helytelenül szögezi le, hogy míg a pedagógiai gondolatok területén a haladó és reakciós irányok között harc folyik, addig ilyen harc a nevelési intézmények területén nem figyelhető meg. Ebben a kérdésben a Szovjetunióban »A nevelés, mint társadalmi jelenség sajátosságairól« folyt vita záró-cikkének idevonatkozó részét kell figyelembe venni. Eszerint tarthatatlan minden olyan próbálkozás, amely a nevelést, a nevelési intézményeket és a pedagógiai nézeteket különálló részekre tagolja, ezek egyikét a felépítménybe sorozza, másikat pedig a nem felépítményjellegű jelenségek közé. A felszólalók hangsúlyozták, hogy a nevelési intézmények története is mutatja a haladás és a reakció harcát; az új, feltörekvő társadalmi osztályok igyekeznek — és bármennyire akadályba ütközik is — létre is hoznak új, haladó nevelési intézményeket.

7. A jegyzetben, az előbbi hibák következtében nem jutnak kellő hangsúllyal érvényre az előremutató elemek. A felszólalók erre vonatkozólag több példát hoztak fel. Komenskyvel kapcsolatban pl. futólag történik említés a »cseh testvérek«-ről. A jegyzet a cseh testvéreket burzsoá források nyomán »a kalvinizmus-hoz közelálló cseh protestáns szektának« tünteti fel. Szó sem esik azonban a cseh testvérek haladó pedagógiai mozgalmáról, amely egyrészt Komensky pedagógiájának egyik fő forrása, másrészt pedig egészen a táboritákig vezethető vissza. A huszita háborúk forradalmi szárnyát alkotó, a cseh dolgozó nép sorából kikerült táboriták ugyanis a XV. század elején forradalmi jelentőségű nevelési rendszert építettek ki. Népiskolákat létesítettek, amelyekben nemcsak gyermekek, hanem felnőttek is tanultak. Iskoláikban a testnevelésre és a harci képzésre is gondot fordítottak. A testnevelés egészen sajátos, a dolgozó nép életkörülményeihez alkalmazkodó rendszerét dolgozták ki és bebizonyították, hogy a felszabadult nép már akkor képes volt megszervezni a tömegek értelmi nevelését, testi és katonai képzését és rövid idő alatt olyan jól kiképzett fegyveres erőt tudtak teremteni, amely sikerrel vette fel a harcot a képzett lovagi seregekkel. A táboriták nevelési rendszerének számos elemét a cseh testvérek is átvették és továbbfejlesztették.

Hasonló a helyzet a reformációval kapcsolatos nevelésügyi törekvések ismertetése terén is. A jegyzet hét lapon keresztül tárgyalja Luther reakciós, a néppel való szembefordulását bizonyító nevelési tevékenységét. Egyetlen szóval sem utal azonban a németországi parasztháború magvát alkotó anabaptisták szektájának forradalmi nevelési tevékenységére, akik — a taboritákhoz hasonlóan — a népnevelés új, haladó rendszerét teremtték meg.

Morus Tamás, Campanella, majd a filantropisták bemutatásánál mutatkozik még erősen az előremutató elemek hangsúlyozásának hiánya.

8. Az egyik felszólaló szerint a jegyzet az idealista filozófiában gyökerező neveléstörténeti örökségként egyoldalúan az értelmi és az erkölcsi nevelés történetét vizsgálja. Így elsikkadnak azok a haladó törekvések, amelyek az ókortól napjainkig az értelmi, erkölcsi és a testi nevelés harmóniáját, az oktatás és a munka összekapcsolását igyekeztek megvalósítani. Ebből a szempontból a tárgyalás hiányosságai különösen Komenskynél, Pestalozzinál, Owennél és az orosz forradalmi demokratáknál jelentkeznek. Így a Marx és Engels által kidolgozott és minőségileg magasabbrendű formában jelentkező mindenoldalúan fejlett ember marxista fogalma történetileg nincs megalapozva.

9. Meg kell állapítani, hogy a jegyzet fővonala általában helyes. Kidomborítja a fejlődés vonalát és részletesen foglalkozik a haladást képviselő nagy alakokkal: Komenskyvel, a francia materialistákkal, Rousseauval, a francia forradalom nevelésügyi törekvéseivel, Pestalozzival, az utópista szocialistákkal (különösen Owennel), Csernisevskijjel, Usinszkijjel, Marxszal, Engelsszel, Leninnel és Sztálinnal.

Vannak azonban helytelen méretezésben tárgyalt részek is. Teljesen felesleges Lutherrel és a jezsuitákkal csaknem 10 oldalon keresztül foglalkozni. Az ókori és középkori nevelés történetét röviden lehet tárgyalni. Ugyanakkor Herzennek, Bjelinszkijnek, Dobroljubovnak alig jut néhány sor a jegyzetben. Tudjuk, hogy ennek oka főképp az, hogy Tettamanti elvtárs akkoriban még nem jutott olyan forrásokhoz, amelyek alapján az orosz forradalmi demokratákat részletesebben tárgyalhatta volna. Az újonnan írandó neveléstörténeti jegyzetnek alaposan ki kell domborítania az orosz forradalmi demokraták korszakalkotó jelentőségét az egyetemes pedagógiatörténet szempontjából.

A jegyzet — bizonyára az utóbbi okból kifolyólag — fogyatékosan tárgyalja az orosz nevelés történetét és — erre már az előbbi ok nem lehet mentség — a szovjet neveléstörténetből Lenin és Sztálin tanításait kivéve minden hiányzik. Ez nyilvánvalóan alapvető fogyatékoság. Neveléstörténeti jegyzetünknek komoly helyet kell szánnia a szovjet nevelés és iskola fejlődésének történetére, meg kell mutatnia, hogyan alakult ki a világ legnagyobb, minőségileg új pedagógiája és nevelési intézménye. De ezenkívül helyet kell szánni arra is, hogy a többi népi demokráciák nevelésének történeti kialakulását bemutassuk.

10. A felszólalók közül többen felvetették a neveléstörténet periodizációjának kérdését.

Megállapítást nyert, hogy helytelen a középkori nevelés történetének felső határát a francia forradalomban jelölni meg. Az újkori nevelés nem a francia forradalommal, hanem a XVII. századi angol polgári forradalommal kezdődik. Önkényes a jegyzetekben a középkor felosztása (1. Az egységes keresztényszellemű nevelés kora. 2. A renaissance és a reformáció kora). Egyes fejezetcímek egyenesen elleplezik a társadalmi fejlődés fő vonalát. A jegyzet pl. az angol polgári forradalmat elbujtatja »A felekezeti nevelés problémái és kezdődő válság a XVII. században« című — egyáltalán nem helytálló — fejezetcím alatt és

ezzel csökkenti az angol polgári forradalom történeti és pedagógiatörténeti jelentőségét.

11. Nem lehet hibául felróni, hogy a jegyzet három évvel ezelőtt még elégtelen forrásra támaszkodott. Nagy hiba azonban — a jegyzet egyik fő fogyatékosága —, hogy a burzsoá forrásokra kritikátlanul támaszkodik. A jegyzet több helyen Fináczy idealista koncepcióit követi. Előfordulnak a jegyzetben Fináczytól, Kornisstól idézetek úgy, hogy ezekkel pozitív mondanivalókat igyekszik alátámasztani. Sehol sem történik meg azonban, hogy Fináczyval, vagy Kornissal harcosan szembeszállna. A felszólalók véleménye szerint egy magyar egyetemes neveléstörténetben valóban foglalkozni kell Fináczyval és Kornissal, de minden esetben úgy, hogy reakciós felfogásukkal szembeállítjuk a történelmi materialista pedagógiatörténeti felfogást.

12. Az ankét nagy örömmel fogadta azt a tényt, hogy Tettamanti elvtárs kitűnően és nagy szeretettel foglalkozott a magyar pedagógiatörténet oly nagy alakjaival, mint Apáczai Cseri János és Tessedik Sámuel. Később azonban sajnos elsikkad a magyar neveléstörténeti anyag. A jegyzet nem ismerteti az 1848-as magyar nevelésügyi törekvéseket, nem beszél Eötvösről, ugyanakkor, mikor a Ratio Educationis-t kimerítően és túlzottan pozitív értékelésben tárgyalja. Nincs szó az 1919-es magyar Tanácsköztársaság nevelésügyéről sem, tehát olyan magyar neveléstörténeti kérdésekről, amelyekhez bizonyos anyag már korábban is rendelkezésre állott.

Az ankét ugyanakkor rámutatott azokra a súlyos hiányosságokra, amelyek a magyar neveléstörténet kutatásában általában mutatkoznak. Lebecsülvén nemzeti hagyományainkat, értékes pedagógiai örökségek feltárásához hozzá sem kezdtünk. Remélhető, hogy az ankét komoly indítékot adott a magyar neveléstörténeti kutatások intenzívebb megindulásához.

Ezek a legfőbb elvi szempontokon kívül az ankét sok részletkérdésben is értékes anyagot szolgáltatott. Mint Tettamanti elvtárs felszólalásában hangsúlyozta, az egész ankét számára nagy segítséget jelent új neveléstörténeti munkájának elkészítéséhez.

Az ankét ezután a nem pedagógiaszakos tanárjelölt hallgatók neveléstörténeti kollégiumának programját vitatta meg. Az ankét egységes állásfoglalása szerint pedagógiatörténetet heti 2 órában, egy féléven keresztül, összesen tehát optimális esetben 28 órában nem lehet kielégítő módon tanítani. Ez csak sürgősségmegoldás lehet. Feltétlenül kívánatos a tanárjelöltek pedagógiatörténeti oktatására szánt időt kibővíteni.

A neveléstörténeti jegyzet vitájához hozzászóltak: Nagyné Dénes Magda, Vaszkó Mihály, Jausz Béla, Lászlár György, Niklay Ferenc, Földes Éva, Ravasz János.

Az ankét elnöke befejező szavaiban értékelte az ankét eredményeit és köszönetet mondott a felszólalóknak tartalmas bírálataikért.

Az ankét tanulságai

A megvitatásra került anyag igen terjedelmes volt és így nem sikerülhetett annak minden részletében való megtárgyalása. Ennek ellenére az ankét eredményes volt s mind a jegyzetek és programok készítői, mind a pedagógia főiskolai és egyetemi előadói, mind az Állandó Bizottság számára értékes tanulságokat hozott.

A megvitatásra került anyag készítői és a pedagógiai tárgyak előadói a vita fényében még élesebben látták meg munkájuk felelős voltát, a még nagyobb

elmélyedés, alaposság és rendszeresség fokozásának szükségességét. A felsőoktatási irányító szervek számára a kiadott feladatok menetközbeni figyelemmel kísérése, a kollektív munkamódszerek fejlesztése terén jelentett az ankét tanulságokat. Az Állandó Bizottság úgy látta, hogy kevesebb anyagnak sokoldalúbb, a mostaninál behatóbb elemzése még több eredményt hozott volna. Továbbá az ankét megmutatta, hogy az Állandó Bizottságnak sokkal többet kell foglalkoznia a gyakorlat felvetette kérdések elvi tisztázásával, több segítséget kell adnia szocialista nevelőintézményeink jó munkájához.

Az ankét összes résztvevői számára legnagyobb jelentőségű tanulság pedig az, hogy emelnünk kell tudományos és előadói munkánk elméleti színvonalát, a marxizmus-leninizmus még behatóbb, elmélyedőbb tanulmányozása által, hogy azt Lenin és Sztálin útmutatása szerint ne csak megtanuljuk, hanem munkánkban alkotó módon alkalmazzuk is. Hasonlóképpen kell a szovjet pedagógia tanításait, eredményeit a mi munkánkban, a mi fejlődési szakaszunknak megfelelően alkotó módon felhasználni, hogy pedagógiai munkánkat pártunk és népünk megkívánta magaslatra emelhessük.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA NÉPRAJZI ÁLLANDÓ BIZOTTSÁGÁNAK HATÁROZATAI A NÉPRAJZI KIÁLLÍTÁSOK KÉRDÉSÉBEN

A Magyar Tudományos Akadémia Állandó Néprajzi Bizottsága több ízben foglalkozott a néprajzi kiállítások kérdéseivel, egyes kiállításokkal és általánosan egyaránt. A Bizottság kezdeményezése alapján a Múzeumi Központ ez év folyamán az 1950—51. évben rendezett valamennyi jelentősebb néprajzi kiállítást megvizsgáltatta, s a Bizottság által a szovjet néprajzi muzeológia eredményeinek szem előtt tartásával kidolgozott szempontok alapján azokról bírálatot készíttetett. Az így összegyűlt anyagból ez év májusában a Bizottság vitaülést rendezett, melyen a kiállításokat rendező néprajzi szakemberek zöme résztvett s az elhangzott felszólalások jelentősen előrevitték kiállításaink számos kérdését.

A Bizottságon belüli megbeszélések, a befutott bírálatok és a vitaülés alapján a Bizottság a kiállításokkal kapcsolatban az alábbi megállapításokat és határozatokat szögezte le 1952. szeptember 12-én tartott ülésén.

A magyar múzeumi terület — különösen a vidéki múzeumok —, a felszabadulás előtt a magyar tudományos élet legelhagyatottabb területe volt. A felszabadulás múzeumaink előtt a fejlődés hatalmas lehetőségeit nyitotta meg. 1945—1949. között múzeumaink munkáját a fasiszta háború okozta károsodások eltüntetése és az anyag számbavétele foglalta le, s e mellett kiállítások rendezésére alig-alig jutott idő.

A fordulat éve érezte hatását a múzeumok vonalán és 1949-ben a múzeumi kiállítások területén is megindult a munka. Ez évtől kezdve kutatóink egyre jobban megismerték az élenjáró szovjet muzeológia eredményeit s kiállításaik rendezésében a szovjet múzeumok kiállítását tekintették példaképnek. 1950-ben megkezdte működését a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja és az eddig széteső múzeumi terület egységes elveken nyugvó irányítását kezébe vette. Ettől kezdve a dolgozók igényeinek megfelelően a Múzeumi Központ irányításával az ország múzeumainak legtöbbjében új kiállítást rendeztek. Ez úgy valósulhatott meg, hogy Pártunk és Kormányzatunk az ötéves terv éveiben eddig soha nem látott támogatásban részesítette múzeumainkat.

Múzeumaink néprajzi kiállításai igyekeztek eleget tenni a felmerült követelményeknek és 1950-től kezdve az új néprajzi kiállítások hatalmas

előrehaladásáról tanúskodnak. A kiállítások eszmei színvonala, tudományos felépítése, technikai kivitele bizonyítja azt, hogy muzeológusaink megtették az első lépéseket a marxista-leninista tudományos munka útján, s néprajzi viszonylatban is megkezdődött a dialektikus materializmus alkotó alkalmazása. Néprajzi kiállításaink szakítottak a mult arisztokratizmusával s többé nem egy kis csoport, hanem az egész dolgozó nép igényeit figyelembevéve készültek. Az új kiállítások általában világosak, áttekinthetők, közérthetők, ízlésesek és tanítóak.

Bár néprajzi kiállításaink a múzeumi munka komoly fejlődéséről tanúskodnak, mégis számos hibájuk és hiányosságuk állapítható meg, melyeknek kiküszöbölése előfeltétele a további fejlődésnek és haladásnak. Kiállításaink némelyikéből a multat s a jelent tekintve hiányzik a világos politikai állásfoglalás, még mindig felfedezhető a polgári álobjektivizmus hatása, a szocializmus építésének problémáitól való elszigetelődés. Ennek megnyilatkozása, hogy a jelen átalakulást csak kevés kiállításunk mutatja be. Új kiállításaink legtöbbjét nem előzte meg alapos, elmélyedt tudományos kutatás. Éppen ezért a paraszti osztálytagozódás kérdését csak a legritkább esetben tudták megfelelő módon ábrázolni, mert a polgári kutatás, melyre ezek a kiállítások támaszkodtak, ezt a kérdést nem látta világosan. A kiállítások periódizációjának kérdésében nem alakult ki egységes állásfoglalás.

Figyelembevéve az elért eredményeket és a meglevő hiányosságokat a Bizottság a néprajzi múzeumi kiállító munka megjavítására az alábbi határozatokat hozza:

1. A magyar múzeumok néprajzi kiállításainak feladata az egész ország, tájegységek, nemzetiségek etnikai specifikumainak történeti kialakulásukban, összefüggésükben és fejlődésükben való bemutatása tárgyak segítségével, abból a célból, hogy a dolgozók széles tömegei számára harcoss politikai állásfoglalással tudományos ismereteket közvetítsen. Minden néprajzi kiállítás — a multa és jelenre vonatkozóan egyaránt — határozottan és világosan foglaljon állást a dolgozó nép érdekei mellett. A mult anyagából elsősorban azokat a vonásokat kell kiemelni, melyek a jelen harcaiban is tanulságul szolgálnak.

2. Minden néprajzi kiállítást alapos tudományos előkészítés, az eddigi irodalom feldolgozásának, értékelésének, a helyszínen végzett tárgy, feljegyzés és fényképgyűjtésnek kell megelőznie.

3. Törekedni kell arra, hogy minden múzeum állandó kiállításban mutassa be gyűjtési területének teljes néprajzi anyagát, a körzet népi kultúrájának teljes egészét. E mellett egy-egy témát bemutató időszak és vándorkiállítások dolgozzák fel az egyes jellemző részkérdések teljes anyagát. Monografikus és tematikus kiállításoknál egyaránt kapjon különös hangsúlyt a népművészet. A kiállítás témájának kiválasztásakor a helyi párt- és tanácsszervek indítványait, a dolgozók alulról jövő kezdeményezéseit mindig figyelembe kell venni. Vidéki muzeumainkban a néprajzi kiállítások az eddiginél kapjanak nagyobb teret.

4. Az Európán kívüli népekkel kapcsolatos néprajzi kiállításokat az Országos Néprajzi Múzeum rendezi. Ennek célja az Európán kívüli területek népeinek áttekintő megismertetése, különös tekintettel az őstársadalmi formák bemutatására, illetve átalakulására: egy-egy egyetemes néprajzi probléma eseményeire. Vándorkiállítások segítségével ezeket a problémákat vidéken is mutassa be.

5. A néprajzi anyag bemutatásának periódizációjában a felszabadulás utáni magyar történetírásban elfogadott időszakbeosztás az irányadó. Minden esetben el kell választanunk a felszabadulás előtti és utáni korszakot.

6. A mult anyagának bemutatásában törekedjünk a paraszti osztálytagozódás tárgyakon keresztül való ábrázolására.

7. Feltétlenül törekednünk kell a szocializmus építése korszakának néprajzi eszközökkel való bemutatására, ez minden esetben megvalósítandó a teljes kiállításokban, de lehetőség szerint a részlet-kiállításokban is.

8. Az eddigi tapasztalatok során a folklór anyag alkalmazása kiállításainkon bevált, ezért a mult és jelen bemutatásánál egyaránt alkalmazandó.

9. Az állandó kiállításokhoz feltétlenül, az időszaki kiállításokhoz lehetőleg olyan vezetőket kell szerkeszteni, melyek a kiállításban felvetett problémákat szélesebb tudományos alapon tárgyalják.

10. A kiállítási tapasztalatok közlése és kicserélése érdekében szükséges egy muzeológiai folyóirat megindítása. Az eddigi néprajzi muzeológiai ismereteket egy néprajzi muzeológiai kézikönyvben kell összefoglalni, melyben a magyar anyagon kívül különös nyomatékkal kell ismertetni a Szovjetunió és a népi demokráciák néprajz-muzeológiájának eredményeit.

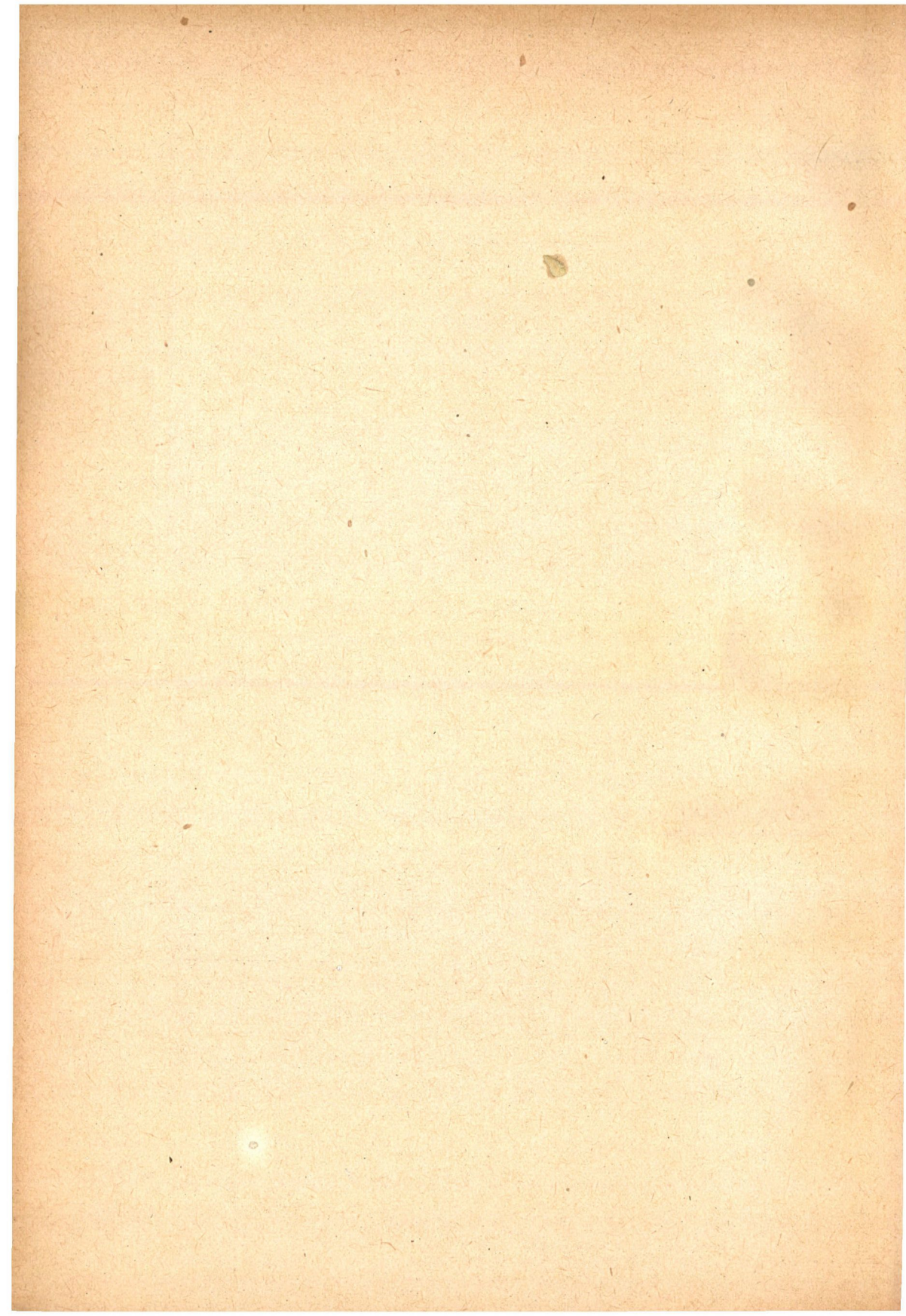
11. A szabadtéri múzeumok szervezése kérdésének megvizsgálását napirendre kell tűzni.

12. A néprajzi kiállítások mondanivalójukat elsősorban tárgyakra építik fel. Ezt csak kiegészíti a fénykép, rajz, grafikon és szöveg, ezek azonban csak segédeszközök a tárgyak mellett, szerepük másodrendű.

13. A néprajzi kiállítások technikai kivitelének a pontosságra, alaposágra és ízlésségre kell törekednie, mindig szem előtt tartva a szocialista művészet törvényeit.

14. A kiállítás felszerelésének (vitrinek, tárlók, alátétdobogók stb.) olyanak kell lennie, hogy az a tárgyak biztonságát, épségét és állagát kellően biztosítsa.

KÖNYVBÍRÁLAT — KÖNYVISMERTETÉS

MEGJEGYZÉSEK EGY MAGYAR TUDOMÁNYTÖRTÉNETI MUNKÁHOZ

KOCH SÁNDOR : A MAGYAR ÁSVÁNYTAN TÖRTÉNETE

(Akad. kiadó 1952)

NÁDOR GYÖRGY a filozófiai tudományok kandidátusa

Az utóbbi időben nagy lépést tettünk előre a tekintetben, hogy a magyar kutatók egyre növekvő számban kezdik felismerni a tudománytörténet fontosságát általában és a hazai tudománytörténet művelésének szükségességét különösen. E felismeréshez tudósainkat a szovjet tudomány példája vezett el, amely a tudománytörténet elméleti és gyakorlati művelése terén egyaránt élenjáró szerepet visz a világ haladó tudományában.

A tudománytörténetnek, mint disciplinának, hazai helyzetét és perspektíváit tekintve most két fontos feladat áll előttünk; 1. A tudománytörténet jelentőségének további tudatosítása: el kell érünk, hogy még szélesebb körök érdeklődjenek e problémák iránt, hogy a tudománytörténet valóban az egész tudományág ügyévé, valamennyi azon a területen dolgozó tudós ügyévé váljon. 2. Tisztázni kell a tudománytörténetnek, mint tudományos disciplinának elvi és módszertani kérdéseit. A Szovjetunióban igen jelentős munkásságot fejtenek ki ezen a területen. Nálunk — Fogarasi akadémikus egy elvi jelentőségű előadásán kívül — még igen kevés történt e téren. Pedig nem kétséges, hogy a módszertani kérdések beható, alapos tisztázása nélkül nem remélhetjük, hogy a kor színvonalán álló tudománytörténeti munkák fognak létrejönni.

A marxista tudománytörténet művelése komoly feladatok elé állítja a kutatót, a tudománytörténészt. Nemcsak az a követelmény vele szemben, hogy szakmájának alapos ismerője legyen, hanem az is, hogy képes legyen mint történész vizsgálni és tárgyalni az anyagot, hogy tudományágát valóban fejlődésében mutassa be, hogy alkalmazza — és helyesen alkalmazza — a történeti és a dialektikus materializmus módszerét anyaga feldolgozásában és tárgyalásában. Csak az ilyen jellegű tudománytörténeti munkákra vonatkozik Vavilov megszívlelendő megállapítása: »A tudomány története mindegyikünk számára fontos, akárcsak maga a tudomány, a cselekvés számára, a természet meghódítására és megváltoztatására.« (A tudományok története a Szovjetunióban. 11. lap.)

Hazánkban most kezdenek megjelenni az első tudománytörténeti monográfiák a legkülönbözőbb hazai tudományágak területén. E munkák színvonala azonban igen különböző: egyes munkák színvonala távolról sem kielégítő.

Feltétlenül szükséges, hogy a kritika közbelépjen és irányt mutasson, segítsen a fogyatékoságok leküzdésében s hozzájáruljon ahhoz, hogy fiatal tudománytörténeti irodalmunk magasabb színvonalra emelkedjék.

Koch Sándor könyve egyike az első magyar tudománytörténeti monográfiáknak a felszabadulás után. Ezért a további munkák szempontjából is igen fontos, hogy foglalkozzunk vele. E sorok írója a szakmai kritikára természetesen nem vállalkozhat, hanem kizárólag módszertani, elvi, ideológiai szempontból kíván a könyvvel foglalkozni. E könyv tipikus fogyatékoságai következtében a hozzá fűzött bíráló megjegyzések bizonyos fokig általános tanuságul szolgálhatnak.

Vadász Elemér akadémikus a könyvhöz írott előszavában írja: »Ha e könyv a marxista kritika állásfoglalása szempontjából még sok kívánnivalót is hagy hátra, mégis *igen jó alapja és forrása* lesz új szellemű további munkáknak« (4. lap). (Kiemelés tőlem — N. Gy.) Ennek az értékelésnek csak első felével értünk egyet: Koch könyve nem lehet sem alapja, még kevésbbé forrása a marxista-leninista szellemű további munkának, mert a feldolgozás módszerét, színvonalát tekintve lényegében nem különbözik azoktól a régi-típusú tudománytörténeti munkáktól, melyekről Vadász Elemér igen helyesen jegyezte meg, hogy »értékelés nélküliek, időrendi felsorolások vagy adattárak« (u. o. 3. l.).

Adatok szempont nélküli felsorakoztatása semilyen területen sem ad még tudományt: nem elégedhetünk meg ezzel a tudománytörténetben sem. Teljes mértékben igazat kell adnunk e kérdésben Fogarasi akadémikusnak: »*Az igazi feladat nem abból áll, hogy tudományunk fejlődéséről tényhalmazt gyűjtsünk össze, hanem abban, hogy a tények ismerete alapján feltárjuk tudományos fejlődésünk törvényszerűségeit.*« (Fogarasi: Filozófiai előadások és tanulmányok. — Szikra. 1952. — 132. lap.)

A bírált munka szemponttalansága érvényesül abban, hogy voltaképp nem is az ásványtannak, mint tudománynak a történetét tárgyalja, hanem egyes tudósok, továbbá egyes intézmények (egyetemek, múzeumok) és folyóiratok történetét ismerteti, oly módon, hogy metafizikusan különválasztja e témákat. E metafizikus, a mű egységét megtörő szerkezeti felépítés a feldolgozás elvi hibájából adódik: ha a könyv valóban az ásványtannak, mint *tudománynak* fejlődéstörténetét tárgyalná, akkor egy egységes tárgyalási menetben dolgozhatná fel a tudósok működését, az intézmények történetét, a folyóiratokat, az ásványgyűjtést stb. — mert mindezek részei, komponensei, mozzanatai az ásványtani tudomány fejlődésének. A könyv szervi hibája azonban éppen az, hogy a tudomány története *helyett* tudósokra és intézményekre vonatkozó adatszerű anyagot közöl: az adatokat nem hatja át egységes koncepció, — a szerzőnek nincs képe a fejlődés fővonásairól, ezért nem tudja adatait élővé tenni, az adatok adatok maradnak, nem lesz belőlük történelem.

Már a mondottakból is kitűnik, hogy a könyv — akár tudatában volt

ennek a szerző, akár nem — lényegében nem a marxizmus, hanem a *pozitivizmus* módszertana alapján íródott. A pozitivizmus azonban tudvalevően nemcsak *metafizikus*, hanem egyben *idealista* módszertani irányzat. A könyv idealizmusa abban nyilvánul meg, hogy elszakítja a tudomány fejlődését a társadalom fejlődésétől és a tudomány fejlődését lényegében *immanens folyamatnak fogja fel*, mely nem függ össze a társadalom fejlődésével. Az ásványtani kutatók, ahogyan őket a szerző tárgyalja, lényegében téren és időn kívül élnek. Társadalmi formák váltják egymást, politikai rendszerek omlanak össze és újak születnek — de mindez egyáltalán nem befolyásolja az ásványtan fejlődését. (Lásd például a 69. lapon Zimányi Károly életrajzát 1862—1941-ig.)

A pozitivizmus látszólagos semlegessége és szemponttalansága mögött tehát itt is voltaképpen egy burkolt *idealista álláspont* húzódik meg: a tudomány történelemfeletti, a tudomány fejlődése immanens folyamat. A tudomány története valójában a tudósok és mecénások (!) történetére, életrajzára redukálódik. (Miközben valóságos dicshimnusz zeng az arisztokrata mecénásokról és nem tárja fel a »mecenáskodás« társadalmi szerepét és funkcióját, a mögötte rejlő politikai törekvéseket.)

Azt lehetne gondolni, hogy az olyan munkákat, amelyek a tudósok történetével *helyettesítik* a tudomány történetét, a nagy tudományos egyéniségek méltatásának szelleme hatja át. Ez azonban merő látszat. Koch könyve pl. nem mutatja meg az igazán kiváló egyéniségek nagyságát: nála mindenki kiváló, érdemben gazdag. Ebben a szemléletben végeredményben elszürkülnek az egyéniségek, nem derül ki, kik voltak a tudomány igazi nagyjai, kik vitték valóban előre a tudományt. Ez a *nivelláló tendencia* odáig megy nála, hogy olyan szerzőket is megemlít — a teljesség kedvéért! — akiknek mindössze egy-két dolgozatuk jelent meg szakmájukban! (77. lap.)

A szerző nemcsak a tudomány *társadalmi* szerepét nem látja és a tudománynak a társadalomfejlődéssel való összefüggését tagadja ténylegesen, — illetve ignorálja, — hanem igen periferikusan érvényesül a könyvben a tudománynak a termelőerőkkel, az iparral való kapcsolata és a tudományoknak egymással való kapcsolata is. Az ásványtannak a bányászattal való kapcsolatát a szerző a könyv elején és végén megemlíti ugyan, de ezt a helyes és termékeny álláspontot nem dolgozza bele szervesen az anyagba és így inkább deklaratív jellegű megjegyzés marad nála. Ugyancsak rendkívül szűken értelmezi a szerző az egyes természettudományok egymással való kapcsolatának kérdését is; az ásványtant csak a legközelebbi rokontudományokhoz méri és viszonyítja. Nem mutatja meg, hogy az ásványtan egy egész sereg más tudománnyal van kapcsolatban és főként azt, hogy az ásványtan helyzete és fejlődése nagymértékben függött a természettudományok korabeli *általános* helyzetétől, általános világnézeti és módszertani színvonalától, a kor szellemi életében betöltött funkciójától stb. — Csak felveti, de meg sem kísérli megoldani a szerző azt az érdekes problémát, hogy a magyar mineralógusok miért csak leíró ásványtannal foglalkoztak

és miért nem foglalkoztak általában — mint számos más ország mineralógusai — az ásványok vegyelemzésével stb. Holott e kérdés megválaszolásával kapcsolatban tisztázni lehetett volna a magyar ásványtannak a magyar társadalmi-politikai viszonyokból fakadó egyes sajátos vonásait.

Az eddig mondottakból érthető, hogy a könyv a tudomány fejlődését nem törvényszerű folyamatnak látja, hogy nem képes feltárni a tudomány fejlődéstörvényeit. A könyvben az a felfogás érvényesül, hogy a tudomány fejlődését lényegében *véletlen* tényezők szabják meg, pl., hogy *ki* töltötte be a pesti egyetem katedráját, lelkiismeretes vagy lelkiismeretlen ember volt-e a múzeum megfelelő osztályának vezetője stb. A szerző nem tudja — vagy nem akarja tudni — hogy végső elemzésben az is társadalmi-politikai tényezőktől függ és semmikép sem véletlen, hogy tehetséges és lelkiismeretes, vagy pedig tehetségtelen és lelkiismeretlen »tudósok« ülnek az egyetemek katedráin és működnek a kutatóintézetek vagy a múzeumok élén.

A munka egyik legszembeötlőbb — az eddig elmondott elvi hibákból folyó — igen komoly fogyatéka, hogy *teljesen megkerüli a periódizáció kérdését*: meg sem kísérli, hogy felvázolja a magyar ásványtan fejlődésének korszakait, fejlődési fázisait. Valamiféle korszakbeosztásra azonban mégis szüksége volt a fejezetcímeknél: e célból azután *eklektikus* módon *több* korszakolási szempontot vegyesen használ — persze minden indokolás és elvi alap nélkül. Egymást keresztezve szerepel a könyvben a századok szerinti beosztás, (pl. A 18. század két utolsó munkája. 37. lap) a generációk szerinti felosztás (pl. A harmadik generáció fiatalon elhunyt tagja. 77. lap) stb. De még ezek az eklektikus és teljesen elfogadhatatlan szempontok sem hatják át magát a könyvet. A könyvben ténylegesen alkalmazott korszakbeosztás: az egyes tudósok születési vagy halálozási, vagy a teljesen határozatlan »fellépési« éve. Az ásványtan tudományának pangásáról és ennek okairól szólva a szerző így ír: »A magyar ásványtan történetében a szép kezdet után . . . szomorú kor következik. Egyetlen egyetemünkön hosszú éveken keresztül nincsen tárgyunkat szerető tanár, Nemzeti Múzeumunk ásványtára szakszerű vezetés híján visszafejlődik. *A helyzet Jónás halálától Szabó József fellépéséig volt a legvígasztalanabb, de hatása még Szabó fellépte után is hosszú évekre kiterjedt.* (45. lap. — Az én kiemelésem N. Gy.) — E teljes tudományos tisztázatlanságból és zűrzavarból következik, hogy a könyvben megfejthetetlen ellentmondások vannak. Az ásványtan *tudománya* már akkor pangott Magyarországon mielőtt a *tudományos* ásványtan első magyar képviselője fellépett volna!

Nem is érinti a könyv az újnak és a réginek a harcát a tárgyalt tudomány területén. Igaz, az ásványtannak viszonylag kevesebb világnézeti vonatkozása van, mint pl. a biológiának, az új és a régi harca is kevésbé szélesül és mélyül ki világnézeti harccá. De nem kétséges, hogy a haladó irány itt is küzdelemre kényszerül a maradi, reakciós irányzattal: vitathatatlan, hogy az ásványtan fejlődése sem harmonikus kibontakozás formájában, hanem a nézetek és

irányzatok harcának formájában fejlődik. Ebből azonban a könyvben *semmit* sem látunk.

A könyv értékelései, az értékeléseknél használt kategóriák gyakran *nem* tudományos jellegűek. A szerző értékelései olykor a nekrológok *szubjektív*-hangú megemlékezéseire emlékeztetnek (pl. a 77. lapon Reichert értékelése stb.).

A fenti megjegyzések természetesen nem vonják kétségbe a szerző jószándékát. A szerző — maga is az ásványtan művelője — szereti szakmáját, személyesen átélte a magyar ásványtan fejlődésének egy jelentékeny terjedelmű szakaszát, személyesen ismerte e tudományág művelőit stb. Mindezek az *előnyök* azonban *hátránnyá* változnak abban a pillanatban, amikor nem arra szolgálnak, hogy *ezekből kiindulva* meginduljon a sajátosan tudománytörténeti kutatómunka, hanem *ezekkel helyettesíteni* akarják azt. Világosan kell látnunk azt, hogy a tudománytörténet — *történeti diszciplína*, mellyel, mint sajátos tárgyú történelemtudománnyal szemben az a feltétlen igényünk van, hogy művelője *ne krónikása, hanem történeti kutatója* legyen a vizsgálata tárgyát szolgáló jelenségeknek.

Az eddig elmondottak alapján levonhatjuk a következőt, hogy a bírált mű nem felel meg a marxista-leninista tudományosság követelményeinek, sőt igen távol áll a kívánatos színvonalától. A feldolgozás szempontjai elavultak; ezen elavult módszerek mögött ki nem mondottan idealizmus, eklekticizmus, a társadalmi és politikai tényezők jelentőségének tagadása rejlik. A könyv színvonala nemcsak hogy nem emelkedik a szokásos polgári tudománytörténeti művek nivója fölé, de még azok mértékével mérve is a gyengébbek közé tartozik.

A tanulságok, amelyek e bírálat során adódtak, bizonyos mértékig *általánosíthatók*. Tudománytörténeti irodalmunk mai színvonala — különösen vonatkozik ez a természettudományok és a technika történetére — általában nem kielégítő. Kevés kivételtől eltekintve a szerzők nem ismerik eléggé és különösen nem ismerik *korszerű* feldolgozásban a magyar történelmet, nem ismerik eléggé a többi tudományok történetét és — ami a legsúlyosabb fogyatékosságuk — nem ismerik és nem alkalmazzák a dialektikus és történelmi materializmus módszerét tárgyak feldolgozásánál. Egyes szerzők nem látják, hogy a *tudományos* történetírás követelményei a *tudomány-történeti* munkákra is teljes mértékben vonatkoznak.

Vavilov magas célt tűzött ki a szovjet tudománytörténészek elé: a tudománytörténet konkrét anyagán demonstrálják a dialektikus materializmus helyességét, az emberi megismerés dialektikáját: »ezért a tudás fejlődésének vizsgálásakor a főfeladat a legfontosabb élő dialektikus folyamat hű visszaadása kell, hogy legyen, mert ez a folyamat bonyolult fordulatokon át visz és változó szerencsével folyó harcok révén az emberiséget közelebb viszi az igazsághoz«. (Vavilov beszéde. — A tudományok története a Szovjetunióban c. kötet 9. lap.)

E program megvalósításától még messze vagyunk. De a program ránk is vonatkozik; munkánkban állandóan szem előtt kell tartanunk, hogy a tudománytörténet terén nem öncélú adathalmazra van szükségünk, hanem olyan művekre, amelyek a kor színvonalán állanak és amelyek arra törekszenek, hogy egyre inkább megközelítsék a marxista tudománytörténet Lenin által megfogalmazott és Vavilov által újra hangsúlyozott programjának megvalósítását.

Mozgósítani kell e célból az eddigénél jóval nagyobb mértékben a *kritikát*, a módszertani és a szakmai kritikát. Nem kétséges, hogy az elvi, metodikai szempontból helytelen, hibás, fogyatékos munkák szakmai szempontból sem állják meg a helyüket, még abban az esetben sem, ha a felsorolt adatok tárgyilag nem tévesek. A döntő kérdés ugyanis az: valóban a *lényeges* adatok szerepelnek-e, nem maradt-e a lényeg a háttérben és a jelentéktelen adatok nem szorítják-e ki a jelentőseket?!

A legutóbbi időkhöz nálunk meglehetősen kevesek látták világosan a modern, korszerű, marxista-leninista tudománytörténet feladatát, szerepét a megújult magyar kultúrában. És ez az elkészült munkák fogyatékoságainak egyik forrásává vált. Éppen ezért elengedhetetlen feladatunk, hogy a tudománytörténet elvi, módszertani kérdéseivel többet foglalkozzunk, mert csak így lehet a most készülő munkákat magasabb színvonalra emelni.

A. J. VISINSZKIJ: »A PERBELI BIZONYÍTÁS ELMÉLETE A SZOVJET JOGBAN«

VAS TIBOR, a jogi tudományok kandidátusa.

Az Akadémiai Kiadó helyesen ismerte fel feladatát, amikor magyar fordításban kiadta A. J. Visinszkij »A perbeli bizonyítás elmélete a szovjet jogban« című Sztálin-díjas munkáját. E munka nemcsak az elméleti és gyakorlati jogászok számára nyújt hasznos segítséget, hanem egyik reprezentáns alkotása az élenjáró szovjet tudománynak. A könyv minden tudományos dolgozó számára betekintést enged a szovjet tudományos módszerbe és szerkezeti, módszertani szempontból hasznos útmutatásul szolgál; valóban példaképe a kitűnően megszerkesztett monográfiának. Egy kérdést ragad ki, a perbeli bizonyítás elméletét, amely kétségtelenül az eljárási jog egyik legfontosabb kérdése. E kérdés tárgyalása során hatalmas irodalmi anyagot dolgoz fel. A pártos tudományos kritika bonckése alá veszi a forradalom előtti orosz irodalmat és behatóan foglalkozik a nyugati irodalommal is. Különösen ki kell emelnünk, hogy a régi orosz irodalom haladó hagyományait tiszteli és megbecsüli. Feltárja a kérdés történeti fejlődését, kiemeli a mult haladó elemeit és hagyományait. Megvilágítja, hogy a kérdéseket a dialektikus módszer segítségével, saját koruk szempontjából kell elbírálni, figyelemmel az általános haladás irányára. Ebből a szempontból különbséget tesz a saját korokban haladó és reakciós eredmények között. Kíméletlenül leleplezi az elméletek osztályjellegét és megvilágítja az osztálytársadalom tudományának osztálygyökereit, feltárja azokat a korlátokat, amelyek épp az osztályjellegből következnek és amelyek a tudomány haladásának végül is gátjává válnak. Az egész művön végigvonul a dialektikus és történelmi materializmus következetes alkalmazása. E munka alapos tanulmányozása megtanít bennünket arra, hogyan kerülhetjük el a »vörös sarok« hibáját, viszont hogyan kell nekünk minden fejtegetésünk, minden megállapításunk és következtetésünk feldolgozásánál a dialektikus és történelmi materializmusra támaszkodnunk. Visinszkij szervesen alkalmazza a marxizmus-leninizmus tanításait, az alap és felépítmény, a nézetek és intézmények, valamint az intézmények egymásra való hatásának vizsgálatánál.

E lényegében eljárásjogi monográfia keretében mély, átfogó állam- és jogelméleti fejtegetésekkel is találkozunk és a mű az állam- és jogelmélet művelői számára kiváló példa arra, hogyan kell a kapcsolatot az állam- és jogelmélet, valamint a szak-jogtudományok között megtalálni és hasznosítani.

Visinszkij elvtárs e munkájában gazdag feldolgozott anyagot találunk klasszikusaink: Marx, Engels, Lenin és Sztálin műveiből is. Az idézetek is szorosan és szervesen illeszkednek bele a tárgyalt anyagba. Valóban pregnánsan fejezik ki klasszikusaink álláspontját és Visinszkij elvtárs a klasszikusok tanítására támaszkodva, alkotó módon fejleszti tovább a marxista jogtudományt.

A mű szerkezete áttekinthető. Elvi bevezetése után történetileg vezet végig az anyagon, amely végül is a maga részletességében felöleli a leghaladóbb, legmagasabbfokú bizonyítási elméletet és gyakorlatot, a szovjet jogrendszert. Végigvezet bennünket a termelési viszonyok változásán a feudális, a kapitalista és a szocialista társadalomban, feltárja előttünk a termelési viszonyok változása következtében a nézetekben, eszmékben, a jogtudományban beálló változást és ezekkel összefüggésben vizsgálja magának az eljárási jognak, az intézményeknek fejlődését. Ez határozza meg a mű szerkezetét. A mű bevezető részből és négy fejezetből áll, amely fejezetek egyenként tárgyalják a formális, az angol, a bírói »szabad« mérlegelésen alapuló és a szovjet bizonyítási elméletet és rendszert. Az elmélet és gyakorlat szoros egysége sugárzik a mű minden sorából. Az elmélet fejlődésénél mindig tekintettel van a konkrét jogintézmény fejlődésére, viszont az eljárási jog és ezen belül a bizonyítási jog fejlődésének tárgyalásánál mindig megtalálja azt az elvi alapot, amely e kérdéseket a tudománnyal kapcsolja össze. A bizonyítási elméletet és a bizonyítási jogot a felépítmény egységének keretén belül vizsgálva, feltárja az alap elsődlegességét, de részletesen kifejti e nézeteknek és intézményeknek az alapra való aktív visszahatását is.

A bizonyítási elmélet és bizonyítási jog kifejtése alkalmat ad Visinszkij akadémikusnak arra, hogy az állam és jog legalapvetőbb kérdéseire is választ adjon; ezek a kérdések: az állam és a jog keletkezése, az állam és a jog szoros kapcsolata, osztályjellege, aktív szerepük az osztályérdek szolgálatában, politikai és jogi nézetek és intézmények szoros kapcsolata.

Végül, de nem utolsósorban vörös fonálként húzódik végig a művön a bíróságok fontos szerepének kiemelése, annak a szerepnek megvilágítása, amelyet az uralkodó osztály érdekében fejtenek. Pártos harcossággal leplezi le Visinszkij azokat az ellenséges nézeteket is, amelyek a Szovjetunióban a harmincas évek elején alakultak ki, és amelyek a szocialista állam és jog lebecsülését célozták (189. oldal). A bíróságok és a jog fontos szerepének kiemelésével hathatósan segíti a szocialista állam és jog megerősítését.

A jogtudat szerepének kiemelése, a jogalkalmazás lényegének kifejtése emelik a mű tudományos értékét. Marx tanításából kiindulva, az anyagi és alaki jog szoros kapcsolatát tárja fel és tudományosan igazolja az eljárási jog osztályjellegét (68. oldal), az anyagi és eljárási jog összefüggését. Bebizonyítja, hogy az eljárási jog éppen olyan osztályjellegű, mint az anyagi jog. E fejtegetései során is az alap, vagyis a termelési viszonyok és a felépítmény szoros kapcsolatára mutat rá. Az anyagi és eljárási jog összefüggését a forma és tar-

talom egységének és összefüggésének marxista megoldásával magyarázza meg (69. oldal).

A mű stílusa gördülékeny, a fordítás jól sikerült és a könyv — tudományos értéke mellett — élvezetes olvasmány is.

Nem lehet célom a mű tartalmát a maga teljes egészében ismertetni, de ezen általános megjegyzések mellett néhány kérdéssel konkrétan is kell foglalkoznom.

Az állam és a jog viszonyának tárgyalásánál (10. oldal), élesen mutat rá Visinszkij az állam és a jog kölcsönhatására, kölcsönösségére, egymástól való függésére. Ezzel marxista módon ad feleletet az állam és jog viszonyának kérdésére, melyre a burzsoá tudományban hiába kerestünk választ. A jog feltételezi az államot, hiszen kényszerítő hatalom nélkül a jog semmi — mondja Lenin. »Az állam feltételezi a jog létezését, mivel a jog az állam igazgatásának egyik legfontosabb eszköze.« (10. oldal.) Ezzel csapást mér mindazokra a burzsoá felfogásokra, amelyek szerint a jog előbb keletkezett, mint az állam, valamint azokra is, amelyek szerint az állam keletkezése megelőzte a jog keletkezését. Az állam és jog tehát együtt keletkezett, egymással szoros kapcsolatban. Ez a marxista felfogás fegyver a kezünkben az amerikai imperialisták »világ-jog« és »világállam« tanításaival szemben, amelyek az állam és jog keletkezését a finánc-tőke osztályérdekében, tudománytalan és reakciós módon magyarázzák.

A jogalkalmazás kérdésének vizsgálatánál Visinszkij akadémikus élesen kifejezésre juttatja, hogy a bírói ítélet a szovjet jog viszonylatában nem jogforrás (13. oldal), viszont aláhúzza, hogy a bírói ítélet azt a jogi, politikai és társadalmi hatást, amelyet tőle várunk, csak akkor éri el, ha az ítélet helyes, igazságos. A szocialista bíróság nevelő, mozgósító, a dolgozók érdekeit védő, fegyelmet szilárdító feladatát csak akkor tudja tehát megvalósítani, ha a jog alkalmazásánál szigorúan tudományos módszerrel jár el és magas elméleti tudását, gyakorlati ismereteit összekapcsolja, hogy így helyes ítéletet hozzon. A szovjet bíró egyedül a törvényeknek van alávetve. Köteles a szocialista törvényességet maradéktalanul érvényesíteni. Ez az elv kizárja azt, hogy a bírói ítélet jogforrás legyen. Ez azonban nem teszi feleslegessé a bírói ítélet helyességének vizsgálatát. A társadalom objektív törvényeinek felismerése alapján és annak mérlegelése alapján, hogy a jogszabályok a társadalmi haladást szolgálják-e, a marxista módszer segítségével mindenkor eldönthetjük, hogy az ítélet a helyesség követelményeinek megfelelő-e.

A jogszabály az uralkodó osztály akaratát fejezi ki, amelyet a termelési viszonyok határoznak meg. A termelési viszonyok fejlődése tehát ezek változását is maga után vonja. A bíró az osztályakaratot fejezi ki ítéletében. Az ítéletnek politikai és jogi jelentősége van. Az ítéletben többé-kevésbé tükröződik az osztályharc (32—33. oldal) és ezek a körülmények fokozzák a bíró tevékenységének fontosságát. A bíróság eszköz a szocializmus építésének szolgálatában,

nevel, büntet, mozgósít, erősíti a szocialista jogtudatot, mozgósít a bürokrácia ellen, kultúráltnan harcol a törvényességért, aláhúzza a törvényesség fontosságát és összekapcsolja a törvényességet és az ítélet helyességét.

Különösen érdekesek a büntetőperrel kapcsolatos megállapításai. Visinszkij a bűnözés társadalmi okaira a marxizmus-leninizmus alapján világít rá és éles bírálatot gyakorol a Ferri-féle antropológiai iskola felett.

Helyesen fejt ki a könyv, hogy az eljárási jognak milyen fontos része a bizonyítási jog, amely tehát rányomja bélyegét az egész perre. A formális bizonyítási elmélet és ennek a konkrét jogrendszerben való érvényesülését a feudális termelési viszonyokkal, az angol rendszert és a bizonyítékok szabad mérlegelésének elméletét és az ennek megfelelő intézményeket a kapitalista termelési viszonyokkal magyarázza meg. Kifejti az elméletek kifejlődését és ezeknek a tételes jogra gyakorolt hatását. Részletesen tárgyalja, hogy a formális bizonyítási elmélet és az ennek megfelelő jogintézmény hogyan szolgálta a feudalizmus uralkodó osztályának érdekeit, de nem felelt már meg a kapitalista osztály érdekeinek. Így jöttek létre azok az elméletek, amelyek a bizonyítási jog vonalán is új intézmények bevezetését szorgalmazták. Részletesen rámutat arra, hogy az esküdtbíróóság hogyan szolgálja a burzsoázia osztályérdekeit és az esküdtbíróóság által alkalmazott bizonyítási jog sem más, mint fegyver az uralkodó osztály kezében. Kétségtelen, hogy az angol rendszer fejlődést jelentett a formális bizonyítékok elméletével szemben. Nagyon világosan fejt ki mind az angol rendszer, mind pedig a burzsoá értelemben vett bizonyítékok szabad mérlegelése rendszerének értékeit, a korábbi állapottal szembeni fejlettségét, de nem hallgatja el ezek osztálykorlátaikat és fogyatékosságait. Minthogy a bíróságra igen fontos feladatok várnak, külön aláhúzza a bírói káderek képzésének jelentőségét. A burzsoázia viszonyai között a bírói szabad mérlegelés elmélete és gyakorlata igen alkalmas eszköz a burzsoázia érdekeinek szolgálatára. A filozófiai elméletek és a bizonyítási elméletek közti szoros összefüggést és ennek a bizonyítás rendszerében való érvényesülését nagyon találóan világítja meg a fasizmus korában (166. oldal), amikor is az agnoszticizmus filozófiájától egyenes út vezet a bírói önkényhez és a bíró korlátlan hatalmának elméleti indoklásához.

Kiemeli a szocialista jogtudat szerepét a jogalkalmazásban. A burzsoá jogtudatra (183. oldal) és a szocialista jogtudatra (188. oldal) vonatkozó fejtegetéseiben a jogtudat osztályjellegét igazolja és ennek az alappal és a felépítmény többi elemeivel való összefüggését tárja fel. A szocialista jogra vonatkozó fejtegetéseknél külön foglalkozik a jogszabályok fontosságával. Rámutat arra, hogy az Októberi Forradalom után hozott első dekrétumoknak (194. oldal) milyen óriási jelentőségük volt a proletáriátus osztályharcában. E kérdések szorosan összefüggnek az állam megerősítésének (192. oldal) gondolatával, amelyre Sztálin elvtárs a XVIII. Pártkongresszuson, majd nyelvtudományi cikkeiben külön is felhívta a figyelmet. Mindezek a fejtegetések a szovjet jog

aktív szerepét igazolják. Visinszkij elvtárs munkájában ép a szovjet jog fontos, aktív szerepének hangsúlyozásával (198. oldal) indokolja a bizonyítékok tana elméleti fejtegetéseinek jelentőségét, hogy ezáltal a bíróság gyakorlati munkáját is elősegítsék. A szocialista jogtudattal összefüggésben rámutat az igazságosság osztályjellegére. Egyben a bíróság feladatainak vizsgálatánál megcáfolja a burzsoá relativista álláspontokat. Az anyagi igazság és a szocialista törvényesség gondolata mellett tör lándzsát és tudományos módszerrel bizonyítja be, hogy a bíróság képes is arra, hogy e feladatokat megvalósítsa. Rámutat arra, hogy bizonyos esetekben a formális logika egymagában nem alkalmazható, másrészt a dialektikus logika mellett (242. oldal) a jogalkalmazás bizonyos kérdéseit a formális logika, indukció, dedukció segítségével döntjük el (253. oldal), élesen aláhúzza viszont, hogy ez utóbbiak kizárólagos alkalmazása téves eredményhez vezet. A dialektikus és a formális logika kérdéseivel több helyen foglalkozik művében.

A dialektikus logika alkalmazását a következőképpen indokolja: »A bírósági eljárásban és éppen a bizonyítási eljárásban széles tere nyílik a marxista dialektikus módszer alkalmazásának. A büntető, vagy polgári ügy felderítése és eldöntése szerves összefüggésben van a jelenségek minden oldalra kiterjedő tanulmányozásával és megismerésével, kölcsönös összefüggéseiknek, keletkezési okainak, valamint az igen — igen, nem — nem tartalmú ítéletek körébe zárt formális logika Prokrusztészágyába bele nem erőszakolható életviszonyok összességének minden tekintetben való tanulmányozásával és megismerésével. Éppen ezért és mindenekelőtt itt olyan értékes a valóban tudományos módszer, a marxista dialektika alkalmazása.« (242. oldal.) Az igazság a lenini tanítás szerint, mindig konkrét; ehhez a dialektikus módszerrel érünk el és az ítéletben az igazság konkrét igazság formájában jelenik meg. Tudományosan bizonyítja, hogy a jogalkalmazásnak a dialektikus és történelmi materializmus módszerét alkalmazó objektív jellege mellett sem hanyagolhatjuk el a bíró benső meggyőződésének felhívását. Azok a jogászok, akik a Szovjetunióban ez utóbbit tagadják, akaratlanul is reakciós elméletet vallanak (235. oldal).

Ezzel kapcsolatban kiemeli Visinszkij, hogy a dialektikus és történelmi materializmusnak a megismerés lehetőségére vonatkozó tanítása a bíró tevékenységére is vonatkozik, tehát a bíró képes arra, hogy a tényeket megismerje, az ítélet hozatalában azonban benső meggyőződése is szerepet játszik. Ez azonban nem vezet el bennünket szubjektivistá állásponthoz, minthogy a bírói megismerés is a dialektikus és történelmi materializmus segítségével megy végbe.

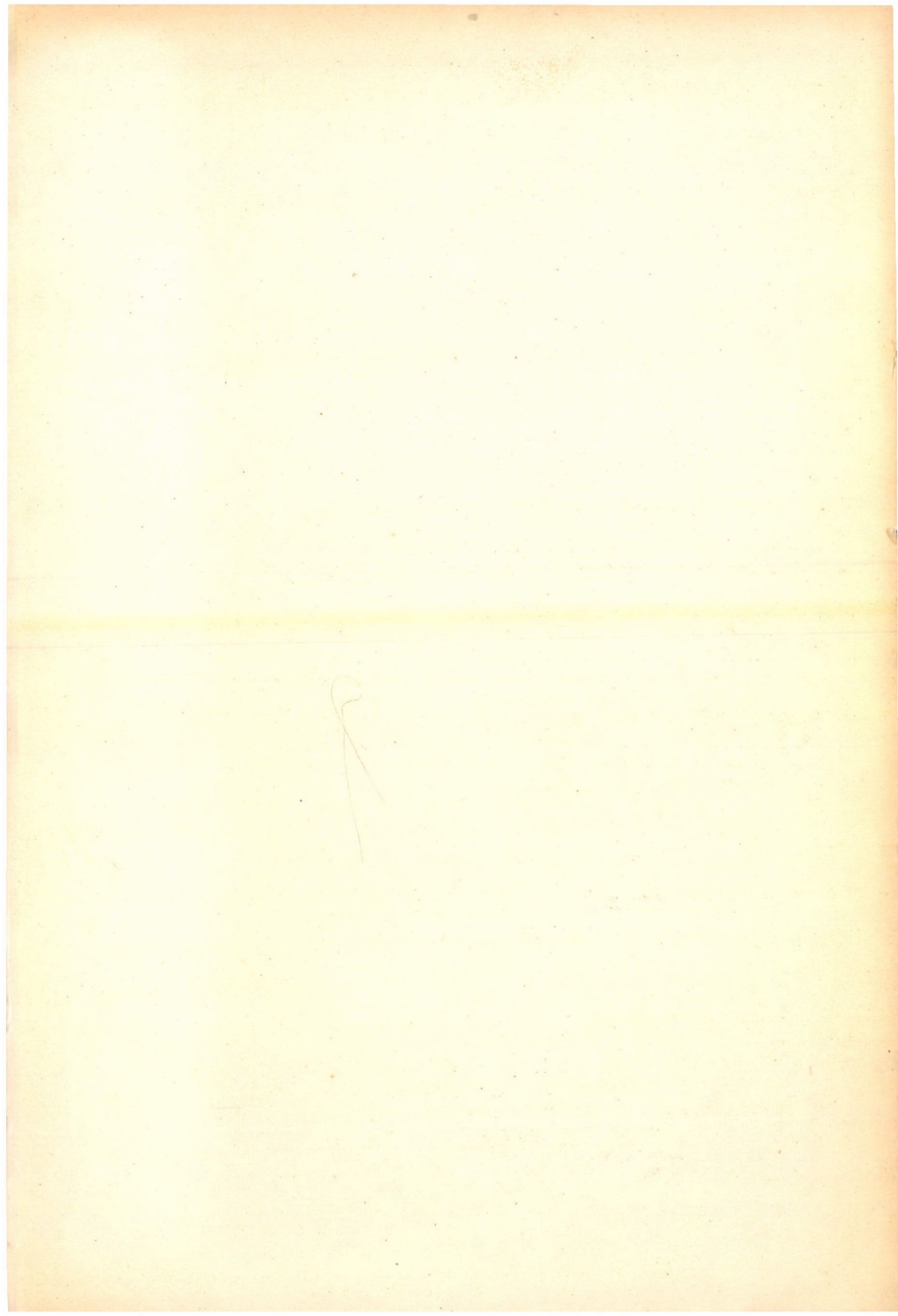
A munkán végigvonul az a tanítás, hogy a bírói tevékenység és ennek eredménye: az ítélet, — jogi, politikai, társadalmi jelentőségű. A különböző korszakokban a kérdést ebből a szempontból vizsgálja és az összefüggések vizsgálata, valamint a fejlődésnek a gazdasági viszonyokhoz való kapcsolása a dialektikus módszer ragyogó alkalmazása. A bizonyítás elméletének és rend-

szerének részletkérdése mellett, a dialektikus és történelmi materializmus reflektorfényével világítja meg az állam és jog legalapvetőbb kérdéseit.

E könyv ideológiai fegyver a szocializmust építő minden bíró, minden jogász kezében ; megtanít bennünket arra, hogy szocializmust építő államunkban a jog fegyverét bíróságaink hogyan alkalmazzák.

A TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI OSZTÁLY
GONDOZÁSÁBAN
AZ AKADÉMIAI KIADÓ KIADÁSÁBAN
A KÖZELMULTBAN MEGJELENT MŰVEK

	Ára :
Hegel: Esztétika I.	60.—
Visinszkij: A perbeli bizonyítás elmélete a szovjet jogban	50.—
Markov: A geomorfológia alapvető kérdései	48.—
Csernisevszkij: Válogatott filozófiai művek I.	42.—
Vargyas Lajos: A magyar vers ritmusa	35.—
Fettich Nándor: Régészeti tanulmányok a késői hun fémművesség történetéhez	90.—
I. Tóth Zoltán: Magyar történeti bibliográfia I., II., III. 20, 40,	60.—
A magyar jakobinus-mozgalom iratai II., III. 140,	70.—
Kossuth Lajos 1848-49-ben III.	120.—
Elekes Lajos: Hunyadi	45.—
Makkai László: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen ..	25.—
Fogarasi Béla: Filozófiai előadások és tanulmányok	20.—
Kossuth Emlékkönyv I. II.	50.—
Ranovics: A hellenizmus és történeti szerepe	60.—
Dégh Linda: A magyar szabadságharc dalai	30.—
Andics Erzsébet: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848—49-ben II.	70.—
Spinoza: Etika	65.—

ELŐKÉSZÜLETBEN

- Spira György: Tanulmányok a magyar parasztság történetéhez 1711—1790-ig
 Bakos József: Mátyusföldi gyermekjátékok
 Tanulmányok a magyar parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században
 Moravcsik Gyula: Bizánc és a magyarság
 Fogarasi Béla: Logika (bővített és javított kiadás)
 Lukács György: Adalékok az esztétika történetéhez
 Belinszkij: Válogatott pedagógiai munkák
 Csernisevszkij magyartárgyú cikkei
 Csatkai Endre: Sopronmegyei műemlékek
 Filozófiai Évkönyv

TARTALOMJEGYZÉK

Sztálin elvtárs és a magyar tudomány	I.
--	----

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK

Fejlesszük ki a tudományban a bírálatok és a vélemények harcát.....	229
<i>Mátrai László</i> : Adatok a kopernikuszi világkép térhódításáról.....	233
<i>Szabó Imre</i> : A magyar pozitivista jogbölcselet bírálata.....	249

Hozzászólások:

<i>Eörsi Gyula</i>	271
<i>Mátrai László</i>	281
<i>Dégh Linda</i> : A munkásság néprajzi kutatása.....	283
<i>Győrffy György</i> : A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása I....	325

BESZÁMOLÓK

<i>J. V. Sztálin</i> «Marxizmus és nyelvtudomány» c. munkája és a történettudomány a népi demokratikus országokban	363
A Filozófiai Állandó Bizottság munkájáról	367
A Régészeti Állandó Bizottság munkájáról	377
Csehek, szlovákok, magyarok 1848—49-ben című kéziratok munka megvitatása	383
Az egyetemi és főiskolai pedagógiai és neveléstörténeti jegyzetek és programok megvitatása	409
A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Állandó Bizottságának határozatai a néprajzi kiállítások kérdésében	443

KÖNYVBÍRÁLATOK, KÖNYVISMERTETÉSEK

<i>Nádor György</i> : Koch Sándor, A magyar ásványtan története. Megjegyzések egy magyar tudománytörténeti munkához	447
<i>Vas Tibor</i> : A. J. Visinszkij, A perbeli bizonyítás elmélete a szovjet jogban.....	453

СОДЕРЖАНИЕ

И. В. Сталин и венгерская наука	I
---------------------------------------	---

НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ

За развитие критики и борьбы мнений в науке	229
Ласло Матраи: Данные о распространении учения Коперника о вселенной	233
Имре Сабо: Критика венгерской позитивистской философии права	249

Прения:

Дьюла Эрши	271
Ласло Матраи	281
Линда Дег: Исследования рабочих в области этнографии	283
Дьердь Дерффи: Земельный кадастер греческого монастыря в Савасент-демете II столетия, I.	325

ДОКЛАДЫ

Труды И. В. Сталина «Марксизм и вопросы языкознания» и историческая наука в странах народной демократии	363
О работе Постоянной Философской Комиссии	367
О работе Постоянной Археологической Комиссии	377
Обсуждение рукописи: «Чехи, словаки, венгры в 1848—49 гг.»	383
Обсуждение конспектов и программ университетов и высших школ по вопросам педагогики и истории педагогики	409
Решения Постоянной Этнографической Комиссии Академии Наук Венгрии по вопросу этнографических выставок	443

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Дьердь Надор: Шандор Кох, «История венгерской минералогии». Замечания к работе в области истории венгерской науки	447
Тибор Ваш: А. Я. Вышинский — Теория судебных доказательств в советском праве	453

SOMMAIRE

J. V. Staline et la science hongroise	I
---	---

ARTICLES SCIENTIFIQUES

Développons la critique et la lutte des opinions dans la science.....	229
<i>László Mátrai</i> : Données sur le progrès de l'aspect copernicien de l'univers	233
<i>Imre Szabó</i> : Critique de la philosophie positiviste hongroise du droit.....	249

Interventions :

<i>Gyula Eörsi</i>	271
<i>László Mátrai</i>	281
<i>Linda Dégh</i> : Recherche ethnographique de la classe ouvrière.....	283
<i>György Györffy</i> : Inventaire des propriétés du monastère grec de Szávaszentdemeter, au XII ^e siècle I.....	325

COMPTE-RENDUS

L'oeuvre intitulée »Marxisme en linguistique« par I. V. Staline et la science de l'histoire dans les pays de démocratie populaire.....	363
Sur l'activité du Comité Permanent de Philosophie.....	367
Sur l'activité du Comité Permanent d'Archéologie.....	377
Débat sur l'ouvrage en manuscrit intitulé : «Les tchèques, les slovaques, les hongrois en 1848—49.....	383
Débat sur les notes et les programmes de pédagogie et d'histoire d'éducation des universités et des écoles supérieures.....	409
Résolutions du Comité Permanent d'Ethnographie de l'Académie des Sciences de Hongrie sur le problème des expositions ethnographiques.....	443

CRITIQUES ET COMPTE-RENDUS DE LIVRES

<i>György Nádor</i> : Sándor Koch, Histoire de la minéralogie hongroise. Observations sur un ouvrage hongrois d'histoire des sciences.....	447
<i>Tibor Vas</i> : A. J. Vichinsky, La théorie des preuves judiciaires dans le droit soviétique....	453

INHALT

J. V. Stalin und die ungarische Wissenschaft	I.
--	----

WISSENSCHAFTLICHE BEITRÄGE

Wir brauchen die Entfaltung der Kritik und des Kampfes der Meinungen in der Wissenschaft	229
<i>László Mátrai</i> : Zur Geschichte der Verbreitung des Kopernikanischen Weltbildes	233
<i>Imre Szabó</i> : Kritik der ungarischen positivistischen Rechtsphilosophie	249

Korreferaten :

<i>Gyula Eörsi</i> und	271
<i>László Mátrai</i>	281
<i>Linda Dégh</i> : Die ethnographische Erforschung der Arbeiterschaft	283
<i>György Gyórfy</i> : Ein Grundbesitzkataster des griechischen Monasteriums von Szávaszentdemeter aus dem XII. Jahrhundert I.	325

BERICHTE

Die Arbeit J. V. Stalins «Marxismus und Sprachwissenschaft» und die Geschichtswissenschaft der volksdemokratischen Länder	363
Über die Tätigkeit der philosophischen Kommission der Ungarischen Akademie der Wissenschaften	367
Über die Tätigkeit der Archäologischen Kommission der Ungarischen Akademie der Wissenschaften	377
Diskussion über das Manuskript : «Tschechen, Slovaken und Ungaren in 1848—49» ...	383
Diskussion über die pädagogischen und erziehungsgeschichtlichen Universitäts- und Hochschulsskripten	409
Die Beschlüsse der Ethnographischen Kommission über ethnographische Ausstellungen	443

REZENSIONEN

<i>György Nádor</i> : Sándor Koch, Geschichte der ungarischen Mineralogie. Bemerkungen zu einer wissenschaftsgeschichtlichen Abhandlung	447
<i>Tibor Vas</i> : A. J. Wischinsky : Die Theorie der Beweisführung im sowjetischen Recht	453

A kiadásért felel: Mestyán János — Műszaki felelős: Farkas Sándor
Kézirat beérkezett: 1952 XII. 12. Terjedelm: 21 (A/5) ív.

Akadémiai nyomda, V., Gerlőczy-utca 2. — 22177 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc